

ÇÜTAD

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ / 2022

ÇÜTAD ÇUKUROVA
ÜNİVERSİTESİ
TÜRKÖLJİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

Cilt 7 Sayı 2
Aralık 2022

**Çukurova Üniversitesi Basımında çoğaltılmıştır.
Aralık / 2022**

İmtiyaz Sahibi

(Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Adına)
Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör

Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör Yardımcıları

Dr. Öğr. Üyesi B. Erdem Dağistanlıoğlu Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu

Editör Kurulu

Prof. Dr. A. Deniz Abik	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Aysu Ata	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin	Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Julian Rentzsch	Johannes Gutenberg University
Prof. Dr. Yuu Kuribayashi	Okayama University
Dr. Öğr. Üyesi Bedri Aydoğan	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi B. Erdem Dağistanlıoğlu	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu	Çukurova Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Dilek Ergöneç Akbaba	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Yılmaz	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan Boz	Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Aydın	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Açık	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Filiz Kılıç	Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. G. Gonca Gökalp Alpaslan	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsüm Killi	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Gökalp	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Aynur	İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Sofu	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Işıl Özyıldırım	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Çetin Derdiyok	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime Üstünova	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla Karahan	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Özmen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Melek Erdem	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mine Mengi	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Öner	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye Yıldız	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat Özkan	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah Çetin	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Horata	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Mert	Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Pervin Çapan	Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Sebahat Deniz	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat Sever	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Zühal Ölmez	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Başak Karakoç Öztürk	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Evrim Ölçer Özünel	Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yabancı Dil Editörleri

Almanca	Prof. Dr. Munise Aksöz	Çukurova Üniversitesi
İngilizce	Dr. Emel Uçar	Çukurova Üniversitesi
Rusça	Doç. Dr. Caştengin Turgunbayer	Dicle Üniversitesi

Redaktör

Nevin Mazman   Çukurova Üniversitesi

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD); Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türk halkları ve kültürleri ile Türkçenin öğretimi alanlarında özgün çalışmaları, çevirileri, tanıtma ve derleme yazılarını içeren, yılda en az iki sayı çıkan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı ÇÜTAD'a; düşünsel, bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak ve Logo Tasarımı: Öğr. Gör. Derviş İlker Gül

Yazışma Adresi: Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi Binası, Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 01330 Balcalı, Sarıçam / Adana.

Telefon: 0322-3387118 / 0322-3386084 (2693)

Merkez E-posta Adresi: cutam@cu.edu.tr

Dergi E-posta Adresi: cutad.editor@gmail.com

İnternet Sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cutad>

ISSN : 2587-1900   **E-ISSN** : 2548-0979

Derginin Tarandığı Dizinler ve Veri Tabanları

Modern
Language
Association

MLA

Makalelerin Tarandığı İntihal Programı

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ahmet Akkaya	Adıyaman Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kartal	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Alpay Doğan Yıldız	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Aygül Uçar	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Beyhan Kanter	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ceval Kaya	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Cevat Yakupoğlu	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Dilek Peçenek	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Engin Çetin	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan Boz	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Aydın	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Fahri Temizyürek	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Galip Güner	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsel Sev	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Halit Karatay	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Hanife Dilek Batislam	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Şirin	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet Koraş	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Coşkun	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Jale Demirci	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Kemalettin Deniz	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime Üstünova	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla Karahan	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Çiçek	Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Mine Mengi	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem Kesik	İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Elmalı	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Demirci	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Ekincikli	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Uğurlu	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Nergis Biray	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Nihal Çalışkan	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin Demir	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nurten Sarıca	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Mert	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki Kaymaz	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zühal Ölmez	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülkadir Dağlar	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Başak Karakoç Öztürk	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Bilge Kuşdemir Kayıran	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Celal Turgut Koç	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ekrem Ayan	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Gülcan Çolak	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Mesud Meral	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Ethem Polat	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Metin Demirci	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Said Kıymaz	Adıyaman Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuz Ergene	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuzhan Yılmaz	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Tuğrul Kara	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Özgün Koşaner	Dokuz Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. Yusuf Günaydın	Gazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hilal Nayir Ekinci	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüsnü Çağdaş Arslan	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mağfiret Yunusoğlu	Beykent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Bilveren	Kilis 7 Aralık Üniversitesi

YAYIN İLKELERİ

Amaç

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türkçenin öğretimi ile Türk halkları ve kültürleri alanlarında yeni ve özgün konularda bilimsel ölçütler içerisinde kültürel, bilimsel birikimi ortaya koymak amacıyla yılda en az iki kez yayımlanmaktadır.

Yazım Dili

Derginin yazım dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte Türkçenin diğer kollarında yazılmış makaleler ve *native speaker* denetimi belgelenmiş olmak kaydıyla farklı dillerden bilimsel çalışmalar da yayımlanabilir.

Makale Yayımlama Şartları

Gönderilecek yazıların daha önce bir kaynaktan yayımlanmamış veya yayına kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Gönderilecek yazıların alanda bir boşluğu dolduracak, yeni bir bilimsel yöntem ya da tekniği tanıtacak nitelikte olması gerekmektedir. Derleme, çeviri ve tanıtma yazıları da dergide yayımlanabilir.

Makale Değerlendirme Süreci

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle editör kurulunca dergi yazım ve içerik ilkelerine uygunluk açısından değerlendirilir. Uygun görülmeyen yazılar düzeltilmesi amacıyla yazarlarına iade edilir. Değerlendirme için uygun görülen yazılar, intihal sorgulaması için iThenticate programı ile incelenir. Daha sonra yazılar, adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. İki hakemden biri olumlu diğeri olumsuz rapor sunmuşsa üçüncü hakeme başvurulur ve bu hakemin raporu doğrultusunda editör kurulu kati kararı verir.

Yazım Kuralları

ÇÜTAD'a gönderilen makalelerin bütün bölümleri, Türk Dil Kurumu (TDK) güncel yazım kılavuzuna uygun olarak hazırlanır. Yazım ve noktalamada TDK güncel yazım kılavuzunda yer almayan transkripsiyon, transliterasyon vb. alana özgü uygulama ve durumlarda yazarın ölçünlü şekilde kullandığı yöntemler, hakem değerlendirilmesine göre kabul edilmektedir. Makale bölümlerine özgü yazım kuralları aşağıdaki gibidir:

a) Başlık: İçerikle uyumlu olarak koyu büyük karakterlerle yazılmış olmalıdır. Türkçe ve İngilizce başlık, ayrı ayrı 12 kelimeyi geçmemelidir.

b) Yazar Adları: Yazarların adları ve soyadları koyu yazılmalı, soyadları büyük karakterlerle belirtilmelidir. Yazarların unvanları, e-posta adresleri, kurum ve ORCID bilgileri ilk sayfada dipnot olacak şekilde ¹ işaretiyle gösterilmelidir. Yazar adları başlığın altında yazılmalıdır.

c) Özet: En az 100 en fazla 250 kelimedenden oluşmalıdır. Özeti sonunda bir satır altta, en az 3 en fazla 7 kelimedenden oluşan anahtar sözcükler

verilmelidir. Makale dilindeki özetten sonra İngilizce özet de verilmelidir. İngilizce ve diğer Türk dillerindeki makalelerde Türkçe özet de istenir. Özet, 7 punto ve tek satır aralığıyla (6nk) yazılmalıdır.

ç) Makale Metni: Ms Word yazılımında 8 punto, tek satır aralığıyla (6nk) Times New Roman (Eğer çeviri yazı vb. nedenlerle farklı bir yazı karakteri kullanıldıysa hem bu yazı karakteri hem de metnin .pdf biçimi sisteme yüklenmelidir.) yazı karakteriyle A4 (21cmx13 cm) boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 7 punto (0nk) ve iki yana yaslanmış biçimde yazılmalıdır. Giriş, gelişme ve sonuç bölümleri ana hatlar olarak yer almalı, gelişme bölümünde kullanılan yöntem, teknik vb. konular alt başlıklar hâlinde, numaralı biçimde verilmelidir.

d) Makale İçinde Kaynak Gösterimi: Kaynaklar metin içinde parantez arasında gösterilmelidir. Açıklamalar için dipnot kullanılabilir ancak kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalıdır. Doğrudan alıntılar trnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 0,5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla, 1 punto küçük yazılmalıdır.

Örnekler:

Tek yazarlı kaynaklar:

(Aksan, 2000, s. 20)

Tek yazarın aynı yıl birden çok kaynağı:

(Aksan, 2000a; Aksan, 2000b ...)

Çok yazarlı kaynaklar:

(Vardar vd. 1988, s. 20)

e) Kaynakça: Makale metninin sonunda yer almalıdır. Soyadı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynağın üçten fazla yazarı varsa ilk yazarın soyadından sonra vd. kısaltması kullanılmalıdır. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır. Varsa çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editör adı, eser adından sonra yer almalıdır. Kaynakça yazımında APA biçiminin 6. sürümünden yararlanılabilir.

Örnekler:

Dilçin, C. (1997). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Temir, A. (1992). Ural-Altay ve Altay dilleri. *Türk Dünyası El Kitabı*, 2(1), 3-58.

Brandist, C. (2011). *Bahatin ve çevresi* (Soydemir, C., Çev.). Ankara: Doğubatu.

Akyüz, K. vd. (1958). *Fuzulî Türkçe divân*. Ankara: İş Bankası Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Yayın ilkelerine uygun bir şekilde hazırlanan yazılar <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cutad> adresinde sisteme yüklenmelidir. Makaleyle ilgili işlemlerin tamamı bu sistem üzerinden gerçekleştirilmektedir. Hakemler tarafından düzeltme istenen yazılar, düzeltmelerin yapılmasının ardından en geç bir ay içinde aynı adresteki süreç takip bölümüne gönderilir.

Yayın / Araştırma Etiği ve Yasal / Özel İzin Belgesi

ÇÜTAD'a gönderilen aday makalelerde etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasının gerekip gerekmediği yazar tarafından ilk sayfada dipnotla belirtilir. İzin alınması gerekli durumlarda ilgili resmî evrak; alındığı kurum, tarih ve / veya sayı numarası ile açıkça belirtilir.

ÇÜTAD'ın yayıncılık politikası göz önünde bulundurularak "anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar" bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Telif Hakkı

Yayımlanan yazıların telif hakkı ÇÜTAD'a devredilmiş sayılır. Yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir. İki ve daha fazla yazarlı yazılarda yazının telif sorumluluğu birinci veya telif hakkı devri formundaki sorumlu yazara aittir. Dergide yayımlanan yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Değerli okurlar,

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezinin (ÇÜTAM) süreli yayınlarından ÇÜTAD'ın 7. cildinin 2. sayısıyla Türkoloji çalışmalarına katkı sağlamanın mutluluğunu yaşıyoruz. *Araştırma makalesi, çeviri, derleme, tanıtma yazısı ve biyografi (vefeyat)* gibi farklı türlerle akademiye katkı sağlamayı hedefleyen ve *Ulakbim Tr-Dizin, MLA - Modern Language Association* ile *SOBIAD Sosyal Bilimler Atıf Dizini'*nde taranan ÇÜTAD'ın yanı sıra, Türkolojinin çalışma alanını bilim dünyasına ve halka sunma gayretimizi, büyük bir heyecanla sürdürmekteyiz.

ÇÜTAM Kültür Evi, 2022 yılını 280. toplantıyla uğurluyor. Haziran 2015'ten bu yana, kesintisiz sürdürülen ÇÜTAM Kültür Evi etkinlikleri, 2020 Mart ayından itibaren yaşanan salgın sürecinde sanal ortama yönlendirilerek @cutam1996 Instagram sayfasından canlı yayınla istifadelerinize sunulmuştur. Instagram'da canlı yayımlanan konuşmalar, ÇÜTAM'ın @cutam1996 adlı Instagram ve *ÇÜ Türkoloji Araştırmaları Merkezi* adlı Youtube sayfamızda yer almaktadır. 2021 Kasım ayında, ÇÜTAM konferansları yeniden ÇÜTAM Kültür Evi'nde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. ÇÜTAM Instagram hesabından canlı yayımlanan konferansların kayıtları ÇÜTAM'ın Youtube sayfasına yüklenmektedir. ÇÜTAM Kültür Evi'ndeki konferansların basılı yayın hâline getirildiği ÇÜTAM Kültür Evi Konuşmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4133) ise dijital ortamda, yılda iki kez yayımlanmaya devam etmektedir.

Kuruluş tarihi olan 1996'dan bu yana farklı projelerle Türk dünyası araştırmalarına hizmet eden ÇÜTAM'ın <http://turkoloji.cu.edu.tr/> adresindeki makale veri tabanı, sizlerin de gönderdiği yayımlanmış bilimsel çalışmalarınızla her geçen gün genişlemektedir. Bu veri tabanında hâlihazırda 8079 yazarın 21427 makalesi erişime açık vaziyettedir.

ÇÜTAD'ın Aralık 2022 sayısına çalışmalarıyla katkı sağlayan yazarlarımıza ve titiz değerlendirmeleriyle bizlere destek olan hakemlerimize müteşekkirimiz.

Ayşehan Deniz Abik

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA MAKALESİ

- 1933-1937 Arası Kaşgar'da Çıkan Yayınların Dili: Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile Karşılaştırma*
Language of Publications Available in Kashgar Between 1933-1937: Comparison with Çağatay Turkish and New Uygur Turkish 540-574
Adem YELOĞLU
<https://doi.org/10.32321/cutad.1160137>
- Baba, Oğul ve Kadın: Şecere-i Terâkime'deki Kozi Tekin Anlatısı Hakkında Bir Okuma Denemesi*
Father, Son and Woman: An Essay On The Kozi Tegin Narration in Secere Terakime 575-609
Ashhan HAZNEDAROĞLU
<https://doi.org/10.32321/cutad.992385>
- Türkçe Ders Kitaplarında Bir Metin Türü: Çizgi Romanlar*
A Type of Text in Turkish Textbooks: Comics 610-632
Başak KARAKOÇ ÖZTÜRK, Bilge DESTEGÜLOĞLU
<https://doi.org/10.32321/cutad.1173713>
- Divan Şiirinin Soğuk Rüzgârı: Sarsar*
The Cold Wind of Divan Poetry: Sarsar 633-660
Belde AKA KİYAĞA
<https://doi.org/10.32321/cutad.1181389>
- Orhan Pamuk'un "Kar" Adlı Romanında Geçen Deyimlerin Rusça, Gürcüce ve İngilizce Çevirisinin Ereğ-Odaklı Kuram Açısından İncelenmesi*
The Target-Oriented Translation Theory Analysis of the Russian, Georgian and English Translation Idioms From Orhan Pamuk's Novel "Kar" 661-685
Burcu Meliha KESER
<https://doi.org/10.32321/cutad.1123930>
- İki Şair Babamın Gelecek Tasavvuru: Abay ve Abdırhanman (Abiş) - Fikret ve Halûk*
The Future Description of the Two Poet Fathers: Abay and Abdırhanman (Abiş) -Fikret and Halûk 686-710
Cemile KINACI BARAN
<https://doi.org/10.32321/cutad.1131489>
- Harezm Türkçesi Metinlerinde "Keldür- ~ Keltür- ~ Keltür- ~ Ketür- ~ Kétür- ~ Kitür-" Yardımcı Fiili ile Kurulan Birleşik Fiiller*
Compound Verbs in Khwarezm Turkish Texts Founded with the Auxiliary Verb "Keldür- ~ Keltür- ~ Keltür- ~ Ketür- ~ Kétür- ~ Kitür-" 711-736
Duygu YAVUZ ÖZ
<https://doi.org/10.32321/cutad.1180810>

- Tarihî Dönem Türkçe Kur'an Tercümelerinde Deyimler:
Fatiha ve Bakara Sureleri*
*Idioms in Historical Turkish Quran Translations:
Surah al-Fatihah and al-Baqarah* 737-765
Engin ÇETİN
<https://doi.org/10.32321/cutad.1178991>
- Lisansüstü Tezlerin Sonuç Bölümlerinde Üstsöylem
Belirleyicileri*
*Metadiscourse Markers in Concluding Sections of
Postgraduate Theses* 766-794
Gökhan SOYŞEKERCİ, Esra AYDIN ÖZTÜRK, Kamil İŞERİ
<https://doi.org/10.32321/cutad.1104308>
- Arap Dünyasında Türk Edebiyatı: Ece Temelkuran'ın Muz
Sesleri Adlı Eserinin Türkçeden Arapçaya Çevirisi*
*Turkish Literature in the Arab World: Translation of Ece
Temelkuran's Muz Sesleri from Turkish to Arabic* 795-810
Gülfem KURT
<https://doi.org/10.32321/cutad.1163045>
- Şine Us ve Karabalğasun Yazıtları Üzerine*
On the Inscription Shine Us and Qarabalğasun
Hatice ŞİRİN 811-830
<https://doi.org/10.32321/cutad.1161152>
- Türkiye Türkçesinde Ad Temelli Öbeklerin Tipolojik
Özellikleri*
Typological Features of Nominal Phrases in Turkish
İsa Kerem BAYIRLI 831-850
<https://doi.org/10.32321/cutad.1090006>
- Mustafa Kutlu'nun Nur Hikâyesinde Modern Paradigmanın
Karşısında Bir Kimlik İnşasına Yönelik Değerler*
*Values for Building an Identity Against the Modern Paradigm
in Mustafa Kutlu's Nur Story* 851-874
Kadriye ALEV
<https://doi.org/10.32321/cutad.1183294>
- Hız Peygamber'i Nâbî'nin Dilinden Okumak ve Şiirlerinde
Geçen Esmâ-i Nebî'ye Epitet Kavramı Açısından Bakmak*
*Reading the Prophet from the Language of Nâbî and Looking
at Asma-i Nabi which Appears in His Poems, from the point
of View of the Concept of Epithet* 875-917
Kevser GÖKÇELİ
<https://doi.org/10.32321/cutad.1103867>
- Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı:
Katki ve Düzeltmeler*
*Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı:
Contributions and Corrections* 918-942
Mehmet Zeki GELİR
<https://doi.org/10.32321/cutad.1060181>

- Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kültürün Sessiz Bir Göstergesi: Beden Dili*
A Silent Display of Culture in Teaching Turkish as a Foreign Language: Body Language 943-968
Mesut GÜN, Ashhan YURTCU
<https://doi.org/10.32321/cutad.1162400>
- Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeğinin Geliştirilmesi: Keşfedici Karma Desen Çalışması*
Development of the Motivation Scale for Writing Turkish as a Foreign Language: Exploratory Mixed Methods Study 969-1006
Oğuzhan SEVİM, İbrahim DOYUMGAÇ
<https://doi.org/10.32321/cutad.1133901>
- Doğal Konuşucunun Ses Sembolizmine Dair Sezgisel Bilgileri Üzerine Bir Araştırma*
A Research on Natural Speaker's Intuitive Knowledge of Sound Symbolism 1007-1035
Osman AKTEKER
<https://doi.org/10.32321/cutad.1181636>
- Osmanlı Evrakında Türk Politik Mecazı: Moskof*
A Turkish Political Metaphor in Ottoman Documents: Moscovite 1036-1090
Saime Selenga GÖKGÖZ
<https://doi.org/10.32321/cutad.1182582>
- Olay Yapısı Metaforlarının Bir Görünümü: Zorluklar Hareketin Engelleridir*
An Aspect of Event Structure Metaphors: Difficulties are Impediments to Motion 1091-1115
Sıla GEN KAYA
<https://doi.org/10.32321/cutad.1177270>
- Rusya'nın Durumunu Aktaran 28 Ocak 1918 Tarihli Bir İstihbarat Raporu*
An Intelligence Report Dated January 28, 1918 Recounting the Situation of Russia 1116-1141
Volkan MARTTİN
<https://doi.org/10.32321/cutad.1140419>
- Türkiye Türkçesinde Geniş Zaman Ekinin Kuralsızlığı Üzerine*
On the Irregularity of the Present Tense Suffixes in Turkish 1142-1163
Yasemin ÇÜRÜK, Hadra Kübra ERKINAY TAMTAMIŞ
<https://doi.org/10.32321/cutad.1173863>
- Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programında Yer Alan Kazanımların Toplumdilbilimsel Yetkinlik Bağlamında İncelenmesi*
Investigation of the Acquisitions in The Curriculum of Teaching Turkish as a Foreign Language in The Context of Sociolinguistic Competence 1164-1186
Yunus Emre ÇEKİCİ
<https://doi.org/10.32321/cutad.1136322>

Makale Künyesi (Araştırma): Yeloğlu, A. (2022). 1933-1937 arası Kaşgar'da çıkan yayınların dili: Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile karşılaştırma. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 540-574.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1160137>

1933-1937 ARASI KAŞGAR'DA ÇIKAN YAYINLARIN DİLİ: ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE YENİ UYGUR TÜRKÇESİ İLE KARŞILAŞTIRMA¹

Adem YELOĞLU²

ÖZET

15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar bütün Türkistan'ın ortak yazı dili olarak varlığını sürdüren Çağatay Türkçesi, siyasî otoritelerin etkisi ile bölgesel yazı dillerinin oluşturulduğu 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Türkistan'da yerini Yeni Uygur Türkçesine bırakmıştır. Bu geçiş, birden ve keskin bir şekilde olamayacağı için arada bir geçiş dönemi olması muhtemeldir. Bu geçiş dönemi de 20. yüzyılın ikinci çeyreğine denk gelmektedir. Yeni Uygur Türkçesi 1920'li yıllara kadar Arap alfabesine dayalı Çağatay yazısını kullanmıştır. Bu tarihten itibaren bölge aydınları yazıda bir reform yapmanın gerekliliğine inanmıştır. 1982 yılına kadar gerek siyasî otoritenin etkisinde kalan bölge aydınları gerek doğrudan siyasî otorite tarafından pek çok kez yazıda değişiklik yapılmıştır. Bu gün Yeni Uygur Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar, 1983 yılında kabul edilen Arap alfabesinin ıslah edilmesiyle oluşan yeni yazı sistemi ile eserler veren bu günkü Yeni Uygur Türkçesi üzerinedir. Bu makalede Kaşgar'da 1933-1937 yılları arasında Kutluk Şevki tarafından çıkarılan 290 sayı ve 660 sayfa olan "Şarkî Türkistan Hayatı, Erkin Türkistan ve Yeni Hayat" adlı gazetelerin belirli yıl ve belirli sayılarından hareketle Yeni Uygur Türkçesi için 1950 öncesi incelenecek, Yeni Uygur Türkçesinin bu dönemde nasıl bir özellik gösterdiği belirlenecek, belirlenen bu özellikler Yeni Uygur Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile karşılaştırılacaktır. Böylelikle Yeni Uygur Türkçesinin bu zaman diliminde nasıl bir özellik gösterdiği, Çağatay Türkçesine mi yoksa bugün kullanılan Yeni Uygur Türkçesine mi

¹ Makale, 2018 yılında savunulan *Kaşgar'da 1923-1940 Arası Basılan Yayınların Dili: Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi İle Karşılaştırma* adlı doktora tezinin dayanağıdır.

² Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. ademyeloglu@ohu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4924-7659>

daha yakın olduğu üzerinde durulacaktır. Başka bir deyiş ile Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş dönemi incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Geçiş dönemi Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi.

LANGUAGE OF PUBLICATIONS AVAILABLE IN KASHGAR BETWEEN 1933-1937: COMPARISON WITH ÇAĞATAY TURKISH AND NEW UYGUR TURKISH

ABSTRACT

Chagatai Turkish, which continued to exist as the common written language of all Turkestan from the 15th century to the beginning of the 20th century, left its place to New Uyghur Turkish in East Turkestan since the first quarter of the 20th century, when regional written languages were created with the influence of political authorities. Since this transition cannot happen suddenly and sharply, it is certain that there will be a transition period in between. This transition period also coincides with the second quarter of the 20th century. The New Uyghur Turkish used the Chagatai script based on the Arabic alphabet until the 1920s. Since this date, the intellectuals of the region believed in the necessity of making a reform in writing. Until 1982, both the intellectuals of the region, who were under the influence of the political authority, and the direct political authority made many changes in the article. The studies on the New Uyghur Turkish today are on the New Uyghur Turkish, which produces works with the new writing system formed by the reform of the Arabic alphabet adopted in 1983. In this article, the New Uyghur Turkish will be examined before 1950, based on certain years and certain issues of the newspapers named "Şarkî Türkistan Hayatı, Erkin Türkistan ve Yeni Hayat" with 290 issues and 660 pages published by Kutluk Şevki between 1933 and 1937 in Kaşgar. It will be determined what kind of features it showed in this period, and these determined features will be compared with New Uyghur Turkish and Chagatai Turkish. Thus, it will be emphasized how the New Uyghur Turkish has a characteristic in this time period, whether it is closer to the Chagatai Turkish or the New Uyghur Turkish used today. In other words, the transition period from Chagatai Turkish to New Uyghur Turkish will be examined.

Keywords: Transition period Uyghur Turkish, Chagatai Turkish, New Uyghur Turkish.

GİRİŞ

Tarihî silsilesi itibarı ile Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi-Kıpçak Türkçesinin devamı ve Türkistan Türklüğünün ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi Doğu Türkistan'da 20.yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. 20. yüzyılın başlarından

İtibaren Türkistan'da siyasî otoritelerin etkisi ile mahallî şivelerin yazı dili haline getirilmesi ile birlikte Çağatay Türkçesi gittikçe mahallileşmiştir. Sadece Doğu Türkistan'da değil tüm Türkistan'da beş yüzyıldır yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesinin artık bu coğrafyada Yeni Uygur Türkçesi olarak kullanılması elbette doğal bir değişme olmayıp ve bu değişim anî ve keskin bir şekilde olmamıştır. Arada bir geçiş döneminin olması gerekir. Yeni Uygur Türkçesi için bu geçiş dönemi de 20. yüzyılın ikinci çeyreğine denk gelmektedir.

Çarlık Rusyasının istila ettiği coğrafyadaki insanları Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma projesinin bir parçası olarak geliştirdiği dil politikaları sonucunda tüm Türkistan'da olduğu gibi Doğu Türkistan'da da 11. yüzyıldan beri bu coğrafyada kullanılan Arap alfabesinin Türk dilini ifade etmekte yetersiz kaldığına inandırılan bölge aydınları 1920'li yıllarda yazıda reform yapılması gerektiğini düşünmüş ve yeni arayışlara girmiştir. Aslında bu gün kullanılan Türk lehçelerinin ayrı ayrı diller haline gelmesi aslen bir papaz olan İlminski tarafından 1870'li yıllarda ortaya atılmış ve daha sonraları uygulamaya konulmuştur (Yaman, 2000, s. 15). 18. ve 19. yüzyıllarda iyice yerleşen Rus yayılmacılığı ile birlikte başta Rus okullarında yetişen ve ortak yazı dilinden habersiz Türk aydınları 19. yüzyılın ikinci yarısında mensubu oldukları türk topluluğu için edebî bir dil yaratmaya gayretine girmişlerdir. Bu çalışmaların ilki Kazak yazı dilini yaratmaya çalışan misyoner İlminski'nin girişimleri ile ortaya çıkmıştır. Başka bir misyoner olan Ostroumov da "Sart" dilini yaratmaya çalışmıştır (Johanson, 2002, s. 73). Mahallî şivelerin yazı dili haline getirilmesi işi bilimsel bir çalışma ile merkezden alınan kararlarla yapılmış en az kişi tarafından konuşulan ağızlar yazı dili haline getirilmiştir. Buradaki asıl maksat aynı dili kullanan kişileri birbirinden ayırmaktır (Yaman, 2000, s. 15). Böylelikle Kazan'dan Kaşgar'a kadar değişik coğrafi bölgelerde konuşulan Türk lehçeleri üzerine kurulan yeni yazı dilleri oluşmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak da Doğu Türkistan'da da bu günkü yazı dilinin çıkış noktası sayabileceğimiz, Urumçi ağzına dayalı bir yazı dili oluşturulmuştur (Öztürk, 1993, s. 168).

Bu gün Yeni Uygur Türkçesi diye adlandırdığımız, konuşurlarının büyük çoğunluğu Doğu Türkistan'da bulunan ve Türk dilinin güneydoğu grubunda yer alan bu Türk lehçesinin adı da "Uygur" gibi 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kullanılmıştır. Doğu Türkistanlılar bu tarihe kadar kendilerini "Türk" olarak tanımlamış ve ancak Çinlilerin kendilerini "Aksulu, Kaşgarlı, Yarkentli, Turfanlı" gibi isimlerle nitelendirmelerini sebep göstererek 1921 yılında Taşkent'te yapılan bir toplantıda alınan kararla "Uygur" adını benimsemişlerdir (Öztürk, 1994, s. 1). 1934 yılında kurulan Doğu Türkistan Hükümeti

bu ismi genel isim olarak kabul etse de (Öztopçu, 1992, s. 17) bu isim Doğu Türkistan Türklerine Sovyetler Birliği ve Çin tarafından verilmiş etnik bir isimlendirme olmuş (Koraş, 2015, s. 1) ve 1955 yılında ‘Şincan Uygur Özerk Bölgesi’ adı ile Çin’in bir eyaleti olarak Çin’e bağlanması ile resmîyet kazanmıştır.

Çin’in kendi sınırları içinde yaşayan azınlıklar ile ilgili bu politikasında SSCB’nin azınlıklara uyguladığı politika etkili olmuştur. 1911 yılında Sun Yat Sen liderliğindeki milliyetçi Çinliler Vuçang’da çıkan askeri isyan neticesinde Mançu yönetimini devirerek iktidarı ele geçirmiş (Demirağ, 2014, s. 238). 1912 yılında Çin Devleti’nin başına geçen Sun Yat Sen SSCB’nin azınlıklara uyguladığı politikaları yakından takip etmesi için General Çang Kay Şek’i SSCB’ye göndermiştir. General Çang Kay Şek SSCB’de iken Sun Yat Sen ölmüş, General Çang Kay Şek Çin’e dönmüş ve Çin Devleti’nin başına geçmiştir SSCB’nin politikalarını yakından takip eden ve bu politikaları benimseyen General Çang Kay Şek Çin sınırları içinde yaşayan azınlıklar için bu politikaları uygulamıştır. Ona göre Çin sınırları içinde yaşayan tüm milletler Çin’e tabidir ve bütün azınlıkların dinleri, dilleri ve kültürleri Çin bünyesinde eritilmelidir (Demirağ, 2014, s. 239).

Kazan’dan Kaşgar’a kadar olan değişik coğrafyalarda konuşulan Türk lehçelerinden yeni yazı dili yaratma gayretleri Doğu Türkistan’da da kendini göstermiş siyasi otoritenin etkisi ile Arap alfabesinin konuştukları dili ifade etmede yetersiz kaldığı fikrine inandırılan bölge aydınları yazıda reform yapma gerektiğini dile getirmeye başlamışlardır. 1920’li yıllarda reform ihtiyacı gündeme gelse de somut bir netice elde edilememiş, yazı sistemindeki ilk değişiklik alfabeden ع, ط, ظ, ص, ض, ذ, ح, ث, ه harflerin çıkarılması ile olmuştur³ (User, 2006, s. 128). Doğu Türkistan’ın 1949 yılında Çin tarafından işgal edilmesi ve 1955 yılında “Şincan Uygur Özerk Bölgesi” adıyla Çin’in bir eyaleti olarak Çin’e bağlanmasına kadar olan süreçte yazıda yapılan değişiklikler siyasi otoritenin etkisi ile bölge aydınlarına yaptırılmıştır. Bu tarihten sonra ise Çin sınırları içinde yaşayan Uygur Türkleri de dâhil olmak üzere bütün azınlıkların dili ile ilgili çalışmalar resmîyet kazanmış doğrudan Çin Halk

³ Doğu Türkistan Türklerinin kullandıkları alfabede ilk somut düzenlemenin ne zaman yapıldığı konusunda iki farklı görüş vardır. Bunlardan birincisi 1937 yılında bu harflerin alfabeden çıkarıldığı yönündedir (bk. User, 2006, s. 127-128). İkincisi görüş ise 1951 yılına kadar alfabede herhangi bir değişiklik yapılmayıp ilk düzenlemenin 1951’de bu harflerin çıkarılarak yapıldığıdır (bk. Öztopçu, 1993, s. 169).

Cumhuriyeti eli ile yapılmıştır (User, 2006, s. 129). Böylelikle 1920'lerde yazıda reform yapılması gerektiği düşüncesinden başlayarak 1982 yılında Arap alfabesinden geliştirilmiş ve bu gün hâlâ kullanılan yeni yazı sisteminin kabulüne kadar Yeni Uygur Türkçesi için gerek bölge aydınları gerek Çin yönetimi tarafından pek çok kez yazıda değişiklik yapılmıştır.

Çalışmamızda, Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş döneminin birden olamayacağı gerçeğini göz önünde bulundurarak 1933-1937 yılları arasında Kaşgar'da Hacı Şevki Kutluk tarafından çıkarılan 290 sayı ve 660 sayfa olan “Şarkî Türkistan Hayatı, Erkin Türkistan ve Yeni Hayat” adlı gazetelerin belirli yıl ve belirli sayılarından hareketle Yeni Uygur Türkçesi için 1950 öncesi incelenecek, Yeni Uygur Türkçesinin bu dönemde nasıl bir özellik gösterdiği belirlenecek, belirlenen bu özellikler Yeni Uygur Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile karşılaştırılacaktır. Yani bugün Yeni Uygur Türkçesi olarak adlandırdığımız bu Türk lehçesinin Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş dönemi incelenecektir.

1. METİNLERİN SES BİLGİSİ YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yazılı bir metin üzerinden yapılan incelemede seslerin tam manasıyla değerlendirilmesi oldukça zordur. Çünkü yapılan değerlendirme yazı dilinde temsil edilen sesler üzerinden yapılacak ve konuşma dilindeki gerçek sesleri yansıtmayacaktır.

İncelenen metinlerin dili ünlüler bakımından zengindir; fakat bu metinler Arap alfabesi ile yazılmış olup bu alfabe ünlüler bakımından fakir hatta Türk dilindeki ünlüleri tam manasıyla aksettirmede yetersiz bir alfabedir. Çünkü Türkçedeki tek ortak özellikleri yuvarlaklık olan dört ünlünün (o, ö, u, ü) tamamı mevcut alfabede tek bir işaretle temsil edilmektedir. Aynı durum (ı, i) ve (a, e) ünlüleri için de geçerlidir. Bu iki ünlü de alfabede tek bir işaretle temsil edilmektedir. Bu nedenle kesin hükümlerin çıkarılması oldukça zordur.

Başka bir husus bu gün Yeni Uygur Türkçesinin yazımında kullanılan alfabede /ɪ/ sesini karşılayan bir işaretin olmamasıdır. Yeni Uygur Türkçesi için de en önemli çalışmaların sahibi olan Gunnar Jarring, 1919-1929 yılları arasında bölgede derlemeler yapmış ve bu derlemelerden 1933 yılında “Studien Zu Einer Osttürkischen Lautlehre” (*Doğu Türkçesinin Sesbilgisi Üzerine Çalışmalar*) adlı doktora tezini hazırlamıştır. Doğu Türkçesinin ses bilgisini çalışan Jarring, tezinin materyal kısmında derlediklerini hem Arap hem de Latin alfabesi ile vermiştir. Çalışmada ünlüler değerlendirilirken /ɪ/ sesi için de ayrı bir başlık açılmış ve örnekler verilerek

değerlendirilmiştir (Jarring, 1933, s. 27-28). Jarring'den yaklaşık 50 yıl önce "A Sketch Of The Turki Language As Spoken in Eastern Turkistan" (*Doğu Türkistan'da Konuşulan Türkçenin Taslağı*) adlı bir sözlük hazırlayan Shaw, sözlüğünde /ı/ sesine yer vermemiştir. Shaw ve Jarring aynı bölgede çalışmalar yapmasına rağmen birbirinden farklı bu görüşleri dikkat çekmektedir. Türkçenin yapısı gereği kalın art damak ünsüzleri ile i sesinin telaffuzunun imkânsızlığı dikkate alındığında ı sesinin varlığını kabul etmek gerekmektedir. Jarring'in tespitleri de bu gerçeği doğrulamaktadır (Jarring, 1933, s. 31).

Aynı zamanda Türkçenin aslı dokuz ünlüsünden birisi ve Türkçenin karakteristik ünlüsü olan ê sesinin mevcut Arap alfabesi ile tam olarak gösterilmesi oldukça zordur. ê sesleri kelime başında iki işaret ile (!) ve (ع), kelime içinde ise tek işaret ile (ع) ile gösterilmiştir. Bu şekilde bir yazım ê sesinin i sesi ile karışmasına da sebep olmaktadır. Yine Arapça ve Farsça kelimelerle birlikte Türkçeye giren ince (palatal) a sesini gösteren ayrı bir işaretin olmaması da ayrı bir problemidir.

1.1. Alfabe ve İmlâ

Doğu Türkistan'da yazıda reform yapma ihtiyacı 1920'lerde gündeme gelmiş ilk somut değişikliğin bazı harflerin alfabeden çıkarılması ile bazı kaynaklarda 1937 yılında olduğu (User, 2006, s. 127-128) bazı kaynaklarda ise 1951 yılına kadar her hangi bir değişiklik yapılmayıp ilk değişikliğin 1951 yılında yapıldığı yönündedir (Öztopçu, 1993, s. 169). Alfabeden bazı harflerin çıkarılması ile başlayan bu değişikliğin ardından 1982 yılında kabul edilen Arap alfabesinin ıslah edilmesi ile oluşturulan ve bu gün hâlâ Yeni Uygur Türkçesinin yazımında kullanılan alfabenin kabulüne kadar pek çok değişiklik yapılmıştır.

İncelenen metinler 1933-1937 yılları arasında Kaşgar'da çıkmıştır. Bu gazeteler Arap harfleri ile yazılan Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. 1937 ya da 1951 yılında alfabeden çıkarıldığı bilinen yukarıda bahsettiğimiz harfler de bu metinlerde kullanılmıştır. Yani metinler, yazıda her hangi bir değişikliğin yapıldığı döneme denk gelmemiş tamamen Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Metin, dil özellikleri bakımından incelendiğinde, bu yayınlarda bu gün kullanılan Yeni Uygur Türkçesinin imlası değil Çağatay Türkçesinin imlasının olduğu açıkça görülmektedir. Aynı zamanda incelenen bu metinler kısmen Yeni Uygur Türkçesi özellikleri gösterse de büyük oranda Çağatay Türkçesi özelliklerini de barındırmaktadır.

Gazetelerdeki bazı yazılarda Kıpçak unsurlarını da görmek mümkündür. Örneğin Kıpçak unsuru olan -v isim-fiil ekine de

rastlanmıştır. Örneğin *okuv* kelimesi gazetelerde beş defa geçmektedir. Bunlardan ikisi aynı yazıda olup yazının yazarı belirtilmemiştir. Fakat yazının başlığı “*Kaşgar Kırgız Akartı Uyuşmasından Malumat*” şeklindedir. Yazının sonunda ise “*Kırgız milleti tarafından teşekkür bildiremez*” ifadesi yer almaktadır. Buradan anlaşılıyor ki yazı Kırgız bir yazar tarafından yazılmıştır. Bir diğer örnek *saklav* kelimesidir. Kelimenin geçtiği gazete 1 Nisan 1935 tarihli olup kelimenin geçtiği yazının yazarı belirtilmemiştir. Dikkat çeken husus ise aynı yazıda *boluv* kelimesinin geçmesidir. -v isim-fiil ekinin kullanıldığı başka bir kelime sayla- “seçmek” fiildir. *Saylav* “Seçim” kelimesi ise ikisi aynı yazıda olmak üzere üç defa kullanılmıştır fakat yazıların yazarı belirtilmemiştir. Bu örneklerden anlaşılabilceği gibi gazetelerde bölgesel ağız özelliklerini gösteren yazılar da bulunmaktadır.

1.2. Ünlüler

Metinlerde Türkçe kelimelerde dokuz ünlü bulunmaktadır. Bunlar; a, e, ê, ı, i, o, ö, u, ü ünlüleridir. Bu ünlüler, incelenen metinlerin yazıldığı dönemden çok daha önce Türkçe yazılı belgelerde tespit edilen ünlülerdir. Bu ünlüleri göstermek için kullanılan işaretler Arap alfabesi ile yazılan Çağatay Türkçesi ile aynıdır. Yani (o, ö, u, ü) ünlülerinin tamamı tek bir işaretle temsil edilmiştir. Aynı durum (ı, i, ê) ve (a, e) ünlüleri için de geçerlidir.

Bu gün Yeni Uygur Türkçesinde ise bütün ünlüler ayrı birer işaret ile gösterilmektedir. Ünlüler için kullanılan işaretler bakımından Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesinden ve incelenen metinlerden farklılık göstermektedir. Örneğin “ı” ve “i” ünlüleri Çağatay Türkçesinde ve incelediğimiz metinlerde tek bir işaret ile gösterilirken bugün Uygurların kullandığı Arap alfabesinden geliştirilmiş alfabede /i/ ünlüsü için ayrı bir işaret kullanılırken “ı” ünlüsünü karşılayan bir işaret yoktur. Uygurların 1956-1958 yılları arasında kullandıkları Kiril alfabesinde de “ı” ünlüsünü karşılayan bir işaret bulunmamaktadır. Hatta bu durum bir eksiklik olarak Gunnar Jarring tarafından eleştirilmiştir (User, 2006, s. 135).

İncelenen gazetelerde (o, ö, u, ü) ünlüleri Çağatay Türkçesi metinlerinde olduğu gibi Kelime başında (!) ve (s) şeklinde, kelime içinde (s) ile yazılmıştır. Bu ünlülerden herhangi birini, bulunduğu kelimeye bir art damak ünsüzü yoksa harfin ses değerini tayin etmek oldukça zordur. Oysa bu gün Yeni Uygur Türkçesinde bu ünlülerin her biri için ayrı bir işaret kullanılmaktadır.

1.2.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık-incecik uyumunun korunduğu Çağatay Türkçesinde kimi ince ünlü kelime tabanlarına kalın ünlü ekler gelerek kimi kalın ünlü kelime tabanlarına da ince ünlü ekler gelerek uyumun bozulduğu görülmektedir (Argunşah, 2013, s. 81; Eraslan, 1970, s. 113-124). Eckmann ise uyumun korunmadığı istisnaları müstensih tarafından yapılmış bir hataya bağlar (Eckmann, 2013, s. 28). Son dönem Çağatay metinlerinde bazı Türkçe kelimelerin uyum dışı kullanıldığı görülmektedir (Yıldırım, 2010, s. 17). Yeni Uygur Türkçesinde ise kalınlık-incecik uyumu büyük oranda kendini korusa da bu uyumu bozan en büyük aksaklık “ı” ve “i” sesleri için tek bir işaret kullanılmasıdır. Kalın sıradan olan kelime bu i’leşmenin oturmadığı rahatlıkla görülebilir. Kelimede her ne kadar “ı” ünlüsü yerine “i” ünlüsü yazılmışsa da kelime kalın sıradan ekler alabilmektedir (Öztürk, 2010, s. 7).

Metinlerde de kalınlık-incecik uyumu büyük oranda korunmuştur. Fakat Çağatay Türkçesinde olduğu gibi ince ünlü kelime tabanlarına kalın ünlü ekler, kalın ünlü kelime tabanlarına ince ünlü ekler geldiği de görülmektedir. Aynı kelimenin hem kalın hem de ince sıradan ekler aldığı ikili kullanımlara rastlanmaktadır.

bizğa “bize” (E01/04), *bizge* (Ş03/01, E02/02, Y03/02, Y08/03, Y17/03, Y20/01); *denizge* “denize” (Y06/05), *denizğa* (Y19/02); *köprağ* “çokça” (Y06/02), *köprek* (Y02/03, Y10/07); *maddelik* “maddeli” (Y14/05, Y18/05);

Metinlerde ek uyumsuzluğu bulunan kelimeler, bu kelimelerin geçtiği yazıların yazarları ve yazıların bulunduğu gazeteler arasındaki zaman farkı dikkate alındığında herhangi bir sistematığın olmadığı görülmektedir. Ek uyumsuzluğunun olduğu kelimelerin sayısı da oldukça azdır. Bu durum da bize bunun metinler için genel bir özellik olmadığını ve Eckman’ın Çağatay Türkçesi için genel olarak uyumun korunduğunu uyumun korunmadığı istisnaların ise müstensih tarafından yapılmış bir hata olduğu görüşünü desteklemektedir (Eckmann, 2013, s. 28)

1.2.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Bu uyum Çağatay Türkçesinde tam gelişmiş değildir. Bu nedenle ek ve yardımcı seslerin hepsi bu uyumdan aynı derecede etkilenmemiştir (Eckmann, 2013, s. 30). Bu uyum Yeni Uygur Türkçesinde de tam değildir (Doğan, 2014, s. 14; Öztürk, 2010, s. 8). Özellikle bazı eklerin tek şekilli olması ve ses hadiseleri bu uyumu

bozmaktadır. Aşağıdaki örneklerde özellikle bazı eklerde bu uyumun bozulduğu göze çarpmaktadır.

koyuldu “koyuldu” (Y06/05, Y17/01, Y18/06, Y19/06), *tüşürmişdir* “düşürmüştür/indirmiştir” (Ş06/05), *kelgünçe* “gelince” (Y12/06), *kirgüz-* “girdir-” (Y11/07, Y15/02, 66/011), *küçeyüçi* “güçlendirici” (Y13/09).

Metinlerde yine aynı kelimeye gelen eklerle bu uyumun olduğu ve olmadığı ikili kullanım örnekleri de vardır.

bildir- “bildirmek” (Y12/12, Ş01/02) ~ *bildür-* (103/007, Y01/06, Y08/04, Y09/09), *bitir-* “bitirmek, sonlandırmak” (Y16/01, Y20/02) ~ *bitür-* (Ş03/02, Y14/05), *köpçilik* “çoğunluk” (Y18/02, Y18/02, Y18/04) ~ *köpçülük* (Y11/02, Y02/04, Y04/01, Y07/04).

1.2.3. Ünlülerle İlgili Ses Olayları

Metinlerde kelime başında, kelime ortasında ve kelime sonunda ünlü değişmesi, kelime ortasında ünlü düşmesi, kelime başında ünlü türemesi gibi ses olayları tespit edilmiştir.

1.2.3.1. Ünlü Değişmesi

İncelediğimiz metinlerde kelime başında a- ~ o- ünlü değişmesi, kelime içinde -a-> -i-, -a->-o-, -e~ -ü-, -a~ -u-; kelime sonunda ise -a~ -u~ -i ünlülerinde değişme görülmüştür.

a- ~ o-

Çağatay Türkçesinde ilk hecedeki a ünlüsü ikinci hecedeki u ünlüsünün etkisi ile o ünlüsüne dönmüştür (Eckman, 2013, s. 33). Bu durum Yeni Uygur Türkçesi içinde geçerlidir (Öztürk, 2010, s. 10).

Hem Çağatay Türkçesinde hem Yeni Uygur Türkçesinde *oçuk* şeklinde kullanılan kelime metinlerde bir defa *oçuk* şeklinde kullanılırken yedi defa *açuk* şeklinde kullanılmıştır.

oçuk “açık” (Y14/003) ~ *açuk* “açık” (Y11/04, Y04/02, Y09/08, Y15/05, Y20/05, E02/03).

-a- ~ -i-

Metinlerde bu ses değişimi görülmekle beraber ikili kullanımlar da mevcuttur (-a- ~ -i-). Aşağıdaki örneklerden arkalık~ arklı “tarafından” kelimesi bugün Yeni Uygur Türkçesinde arklılık şeklinde; kıskaçe ~ kıskıçe “kısaca” kelimesi kıskıçe şeklinde kullanılmaktadır.

arķalıķ “tarafından” (Y11/06, Y18/06) ~ *arķılı* (Y12/04, Y14/06, Y06/03, Y18/06), *ķısķaķe* “kısaca” (Ş04/02) ~ *ķısķıķe* (Y17/04).

Burada *arķalıķ* kelimesi iki defa kullanılırken aynı anlama gelen *arķılı* ise gazetelerde sekiz defa kullanılmıştır. Dikkat çeken husus hem *arķalıķ* hem de *arķılı* kelimesinin aynı yazıda geçmesidir. Kısaca anlamına gelen ve bugün Yeni Yeni Uygur Türkçesinde *ķısķıķe* şeklinde kullanılan *ķısķaķe* ve *ķısķıķe* kelimeleri aralarında üç yıl zaman farkı olan gazetede çıkmıştır. Her iki yazıda da yazıların yazarları belirtilmemiştir.

-e~ -ü-

Metinlerde ilk hecede -e~ -ü- ses nöbetleşmesinin ve ikili kullanımların örneği vardır. Aşağıda verdiğimiz, Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde de kullanılan *köter-* ~ *kötür-* “yükselmek, kaldırmak” fiilleri bugün Yeni Uygur Türkçesinde aynı anlamda ve iki şekilde de kullanılmaktadır. Kelime Eski Türkçede *kötür-* şeklinde kullanılırken son dönem Çağatay metni olan *Mev'ize*'de *köter-* şeklinde kullanılmıştır (Yıldırım, 2010, s.19).

kötür- (Y01/05, Y13/03, Y20/06) ~ *köter-* (Ş04/04, Y14/09, Y14/12, Y13/03).

-a~ -u~ -ı

Bu ses olayının da görüldüğü *komşu* anlamına gelen *ķoşna* kelimesi incelediğimiz metinlerde üç şekilde kullanılmıştır: *ķoşnu~ķoşnu~ķoşna*. Kelime bugün Uygur Türkçesinde *komşu* anlamında *ķoşna* şeklinde kullanılmaktadır.

ķoşna “komşu” (Y20/02, Y20/07, Y20/08) ~ *ķoşnu* (Y19/04) ~ *ķoşnu* (Y12/12)

1.2.3.2. Ünlü Türemesi

Metinlerde ünlü türemesi sadece bir örnekte *Rus* kelimesinde görülmektedir. *Orus* (Y16/04, Y16/04), *Oruşçe* (Y21/08). Gazetelerde 25 defa *Rusya* ifadesi kullanılmış ve bir yerde *Rus* ifadesi kullanılmış fakat üç yerde ikisi aynı yazıda olmak üzere *Orus* şekli kullanılmıştır.

1.2.3.3. Ünlü Düşmesi

İkinci hecesinde düz-dar ünlünün bulunduğu kelimeler ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman üzerinden vurgu kalkan orta hece ünlüsünün düştüğü görülmektedir.

-i-> ø, -u-> ø

ayır- (Y13/07, Y02/02, Y15/02)> *ayırım* (Ş05/06, Ş06/03, Y21/02, Y21/02). *ayır* < *ayır-i-m* örneğinde iç sesteki vurgusuz orta hece ünlüsünün düştüğü görülmüştür.

1.3. Ünsüzler

Çağatay Türkçesinde kullanılan b, c, ç, d, f, ğ, g, h, h, j, k, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, ş, t, t, v, y, z, z, z, z, ş, ' , ' işaretleri ile gösterilen ünsüzler metinlerde de aynen kullanılmıştır. Bunun dışında farklı bir ünsüze metinlerde rastlanmamıştır.

Yeni Uygur Türkçesinde ünsüzler ise bunlardan farklılık göstermektedir. Çağatay Türkçesinde ve metinlerde kullanılan ünsüzlerden h, t, z, z, z, ş, ' , ' seslerini gösteren harfler bugünkü Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmamaktadır. Kullanılan ünsüzler bakımından metinler Yeni Uygur Türkçesine değil Çağatay Türkçesine benzerlik göstermektedir.

1.3.1. Ünsüzler İle İlgili Ses Olayları

Metinlerde ünsüzlerle ilgili ünsüz değişmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi ve ünsüzlerin yer değiştirmesi gibi ses olayları tespit edilmiştir.

1.3.1.1. Ünsüz Değişmesi

b-> p-

Çağatay Türkçesinde b- sesi ile başlayan kimi kelimeler metinde p- sesi ile başlamıştır ve bu kelimelerin bugün Yeni Uygur Türkçesinde p'li şekilleri kullanılmaktadır. Bunlardan sadece metinde bir örneği geçen *pala* "bala, çocuk" Yeni Uygur Türkçesinde *bala* şeklindedir.

bıçak> *pıçak* (Y20/08), *biçim*> *piçim* (Y19/08), *bütün*> *pütün* (Y19/01, Y21/01), *büttür*-> *püttür*- (Y08/06, Y21/02), *bat*- (Y05/01)> *pat*- (Y03/01), *bala* (Y09/06, Y15/04, Y18/04, Y19/07, Y20/01) ~ *pala* (Y11/09).

b ~ p ~ f-

Çağatay Türkçesinde kelime başı b- ünsüzü genellikle korunmuştur (Eckmann 2013, s. 7). Metinlerde "tam, tüm, bütün" anlamına gelen *bütün* kelimesi *bütün* şeklinde 117 defa yazılmakla beraber ikişer defa da *pütün* ve *fütün* şeklinde de yazılmıştır. Bu

kelime bugün Yeni Uygur Türkçesinde *pütün* şeklinde kullanılmaktadır.

bütün (Ş02/02, Ş06/04, Y10/11, Y15/04, Y21/02, 127/004) ~ *pütün* (Y19/01, Y21/01) ~ *fütün* (Y21/06, Y21/06).

Aşağıda örneklerini verdiğimiz kelimeler de kelime başında p- ~ f- nöbetleşmesinin ikili kullanım örneği vardır.

pul (Y12/10, Y14/12, Y13/12, Y19/03) ~ *ful* (Ş02/01), *pat* (Y02/03, Y19/08, Y20/08, E01/03) ~ *fat* (Ş04/05), *pişman* (Ş02/03) ~ *fişman* (Y11/07), profesör > *frafesör* (Y12/01, Y16/02, *parağ'ār* (Y11/10, Y20/07) ~ *farah'ār* (Y12/07), *plan* (Y12/12, Y13/04, Y15/03, Y20/05) ~ *flan* (Y20/05).

t-~ d-

ET'deki kelime başı t- sesleri Çağatay Türkçesinde korunmuştur. Birkaç kelime de d-'li örneklerle de rastlanmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ise kelime başı t- sesi korunmakla beraber d-'li örnekler de oldukça fazladır. Metinde hem t-'li hem de d-'li şekil vardır.

tokuz (Ş06/03, Y13/07, Y16/04, Y17/01) ~ *doğuz* (Y21/03), *teñiz* (72/008, 107/023, 136/015) ~ *deñiz* (Y03/04, Y16/01, Y17/01, Y19/03).

s- ~ ç-

Bugün Yeni Uygur Türkçesinde örnekleri olan bu ses değişikliğinin metinde örneği vardır. Kelime içindeki -ç- sesi kendinden önce gelen s- sesini ç-'ye döndürmüştür. Yani gerileyici ünsüz benzeşmesiyle oluşan bu ses olayının sadece bir örneği vardır. Bunun yanı sıra bir kelime de kelime içi -z- sesinden dolayı kelime başı ç- sesinin kelime başı s- sesine döndüğü örnek de vardır.

çaç- (Y05/06) ~ *saç-* (Ş04/06, 136/015, Y12/01, Y18/03), *sızık* (Y07/06) < *çizik*, *sız-* (Y07/06, Y19/03) < *çiz-*, *sızıl-* (Y11/12, Y19/03) < *çizil-*.

-p->-f-

Çağatay Türkçesinde -p->-f- değişmesi, önemli ses özelliklerinden biridir. Çağatay Türkçesinde genellikle r komşuluğunda görülen bu ses olayı metinde r komşuluğunda görülmekle beraber r komşuluğu olmadan da görülmektedir. Metinde bu ses değişimine sıkça rastlanmaktadır. Ancak aynı kelimelerin ikili kullanımları da görülmektedir. Bugün Yeni Uygur Türkçesi

metinlerinde geçen ve aşağıda verdiğimiz ikili kullanımı olan örneklerin hepsinin p'li şekli de kullanılmaktadır.

kıpçak > *kıfçak* (Ş04/03, Ş06/03), *yipek* > *yifek* (Ş02/05, Ş02/05, Y01/03), *toplan-* (Y11/12, Y15/11) ~ *toflan-* (Y08/06, Y09/10), *taşşur-* (Y20/08, Y21/01) ~ *taşşur-* (Ş05/06, Y06/06, Y13/07, Y07/03), *tap-* (Y04/02, Y19/05) ~ *taf-* (Ş03/03, Ş04/05, Ş04/06, Y10/08), *kop-* (Y14/07, Y14/07) ~ *kof-* (Y01/02), *yapuş-* (Y09/07) ~ *yafuş-* (Ş04/02, Y14/04)

-b->-f-

Metinlerde tabanca *anlamında* “tafançı” kelimesi geçmektedir. Kelimenin aslı tabanca iken metinde iç sesteki -b- ötümsüzleşerek önce p'ye ardından da f'ye dönüşerek *tafançı* şeklinde kullanılmıştır.

tabancı > tafançı (Y17/01, Y21/08).

-ğ-- -k-

Çağatay Türkçesinde görülen bu ikili kullanımın bugün Yeni Uygur Türkçesinde tek şekilde yani -k-'lı örnekleri vardır. İncelediğimiz metinlerde ise ikili kullanımların örnekleri vardır. Aşağıda verdiğimiz örneklerin hepsi bugün Yeni Uygur Türkçesinde -k-'lı şekildedir. Örneklerden sadece Kırgız kelimesi Kırgız şeklinde kullanılmaktadır.

soğuş (Ş06/03)~ *şokuş* (Ş05/05, Y18/05, Y19/01), *Kırgız* (Y09/07, Y18/07) ~ *Kırkıız* (E01/03).

-p->-f

Aşağıda verilen örneklerde kelime sonunda -p>-f değişimi ve nöbetleşmesi görülmektedir. Bu gün bu kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde p'li şekilleri kullanılmaktadır.

köp (Ş03/01, Y10/12, Y11/02, Y18/06, Y19/03) ~ *köf* (Y21/05, Y21/06), *gep* > *gef* (Y04/06)

-ğ-- -k-

Çağatay Türkçesinde görülen bu ikili kullanımın bugün Yeni Uygur Türkçesinde ötümsüz şekilde karar kılınmış yani -k'lı şekilde kullanılmaktadır. İncelediğimiz metinlerde ise ikili kullanımların örnekleri vardır. Aşağıda verdiğimiz örneklerin hepsi bugün Yeni Uygur Türkçesinde -k'lı şekildedir.

andağ (Y02/03, Y03/03, Y21/06, E02/01)~ *andağ* (Y19/03), *atlığ* (Ş05/04)~ *atlık* (Y12/02, Y06/05, E02/02), *katığ* (Ş02/05, Ş05/04, Y10/09, Y11/04)~ *katık* (55/005, Y15/10, Y19/02).

1.3.1.2. Ünsüz Düşmesi

b- ~ ø-

Çağatay Türkçesinde sadece *ş*irde *bol- ~ ol-* görülürken incelediğimiz metinlerde kelime başı *b-* sesi korunmakla beraber *bol-~ol-* fiillerinde ikili kullanım vardır. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde ise bu fiil *ol-* şeklinde değil *bol-* şeklinde kullanılmaktadır.

bol- (Ş04/02, Ş05/05, Y05/03, Y06/03, Y21/06, E01/01) ~ *ol-* (Ş05/02, Y03/05, Y05/06).

-l-~ -ø-

İncelediğimiz metinlerde bir kelimedeki iç sesteki *-l-* sesinin düştüğü görülmüştür. Çağatay Türkçesinde ve bugün Yeni Uygur Türkçesinde *otur-* "otur-" olarak kullanılan bu fiil sadece bir örnekte *otur-* şeklinde kullanılmıştır. Muhtemelen yazım hatasıdır.

otur- (10/008, 50/020, 69/035, Y06/03, Y09/03, Y17/04) ~ *otur-* (Y05/05).

-ğ-~ø; -g-~ø

Çağatay Türkçesinde son ses *-ğ/-k'* lar korunurken incelediğimiz metinlerde *ğ'*lerin bir kısmı düşmüş, bir kısmı ise ötümsüzleşerek kullanılmaya devam etmiş ve bunlar ikili olarak kullanılışı metinlerde görülmektedir. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde aşağıda örnek olarak verdiğimiz kelimelerin ötümsüz şekli kullanılmaktadır.

arkalık < *arkalığ* (Y11/06, Y18/06) ~ *arkılı* (Y12/04, Y14/06, Y06/03, Y18/06), *bağlık* < *bağlığ* (Y03/02, Y03/06, Y16/03)~ *bağlı* (Y05/01), *bilimlik* < *bilimlig* (Y21/03)~ *bilimli* (Y01/03).

1.3.1.3. Ünsüz Türemesi

Metinlerde ünsüz türemesi sadece kelime başında üç kelimedeki görülmüştür. Kelime ortasında ve sonunda ünsüz türemesine rastlanmamıştır. *ünlü* ile başlayan ve Eski Türkçede *öküz* (Orkun, 1987, s. 827), *ürk-* (Orkun, 1987, s. 880), ve *ırak* (Orkun, 1987, s. 809) şeklinde kullanılan kelimelerde kelime başında *h* ve *y* ünsüzlerinin türediği görülmüştür. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde de yukarıda geçen kelimelerde kelime başında *h* ve *y* ünsüzlerinin türediği görülmektedir (Necip, 2008, s. 158).

1.3.1.4. Ünsüzlerin Yer Değiştirmesi

Metinlerde bazı kelimelerdeki seslerin yer değiştirdiği görülmektedir. Bu kelimelerin bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanım şekilleri ise şöyledir: orta ~ ottura, ögen-, öget-, yağmur.

orta (Y14/05, Y19/06, Y19/06, Y19/06) ~ *otra* (Ş06/06, Y12/04, Y18/05), *ögen-* → *örge-* (Y01/01, Y03/05, Y11/06, Y12/01, Y18/02, Y19/08), *öget-* → *örget-* (Y02/06, Y21/01), *yağmur* → *yağmur* (Y15/05).

2. METİNLERİN ŞEKİL BİLGİSİ YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

2.1. Yapım Ekleri

2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

Metinlerde isimden isim yapım eki olarak +av, +çe, +çXIXk, +çI, +Daş, +lağ, +IIĞ/IUĞ, +IIK/IUK, +II , +rAk, +sIz ekleri tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra +dâr, +h'âh, +h'âr, +kâr, +ger, +mend ekleri de isimden isim yapan yabancı ekler olmak üzere metinde geçmektedir.

+Av

Ek, Çağatay Türkçesinde +AgU > +Av şeklindedir. Çağatay Türkçesi için Eckmann bu eki, isimden isim yapım ekleri arasında değerlendirmemiştir (2013; s. 45-50). Yeni Uygur Türkçesi için de Tömür, isimden isim yapan ekler kısmında bu eki almamıştır (2003, s. 87-98). Öztürk bu ek için bizim metnimizde de olduğu gibi sadece bir kelimesine gelen arkaik bir ek olduğunu söyler (2010, s. 29). Metinde sadece bir kelimeye görülmüştür

Birav “birisi, bir kimse” (Y04/03, Y14/07, Y20/02, Y21/06).

+çe

Eckmann'ın küçültme bildiren bir ek olarak değerlendirdiği eki (2013, s. 46) Tömür, isimden isim yapan ekler kısmında değerlendirmiştir (2003, s. 90).

Metinlerde bu ek Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi +çe şeklindedir. Dil isimleri türetmek için kullanılmıştır.

Uygurçe “Uygur Türkçesi” (Y05/03, Y05/03, Y05/03, Y05/03, Y21/08), *Arapçe* “Arapça” (Ş01/03), *Orusçe* “Rusça” (Y21/09).

+çXIXk

Çağatay Türkçesinde +lık/+lik, luğ/+lük isimden isim yapma ekiyle aynı anlam ve işlevde olan bu ek (Eckmann, 2013, s. 46), Yeni Uygur Türkçesinde +çilik şeklindedir (Tömür, 2003, s. 90).

Metinlerde ise Çağatay Türkçesinde olduğu gibi +llk/+lUk ekinin anlamında +çXIXk şeklinde kullanılmıştır. Aynı zamanda ekin aynı kelimeye hem +çılık hem de +çuluk şeklinde gelmesi dikkat çekmektedir. Bunun zaman içinde bir gelişme olduğu akla gelse de bir başka örnekte aynı gazetede iki şeklinin de kullanılması bu fikri çürütmektedir.

tarçılık “darlık” (Y17/04), *yarığçuluk* “aydınlık” (Y18/01), *köpçilik* “çoğunluk” (Y02/04, Y04/01, Y07/04, Y11/02), *köpçülük* (Y18/02, Y18/02, Y18/04), *toskunçuluk* “sorun çıkarma” (Y18/08, Y19/06) *toskunçılık* (Y18/01), *kemçilik* “kusur, eksiklik” (Y04/01, Y06/05, Y08/04, Y11/06).

+çI

Çağatay Türkçesinde meslek ismi ve sıfatlar yapan ve mesleklerle ilgili şahısları bildiren (Eckmann, 2013, s. 46) bu ek Yeni Uygur Türkçesinde sadece +çi şeklinde olup meslek ve bir düşünceye sahip kişileri ifade eder (Tömür, 2003, s. 87).

Metinlerde bu ek eklendiği bazı kelimelerde meslek ifade eder. Bazı kelimelerde ise herhangi bir düşünceye, inanca sahip kişileri ifade eder.

inkilābçı “İnkılap yapan kimse” (Y15/10, Y16/02, Y17/02, Y17/04), *yolbaşçı* “Reis, lider, önder” (Y11/08, Y03/02), *işçi* “işçi” (Y04/03, Y20/07), *tamçı* “usta, dam yapan” (Y01/04, Y04/03, 118/022).

+Daş

Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 2013, s. 47) ve Yeni Uygur Türkçesinde (Tömür, 2003, s. 88) metinlerde de aynı anlam ve görevde kullanılmıştır.

karındaş “kardeş” (Ş01/01, Ş02/03, Ş02/03, Ş03/01, Ş05/01, Y08/04, Y16/04), *millettaş* “aynı milletten olan” (Y18/04, Y21/02, Y21/03), *vatandaş* “aynı vatandan olan”

+lağ

Hem Çağatay Türkçesinde hem de Yeni Uygur Türkçesinde +la- isimden fiil yapım eki ile -k fiilden isim yapım ekinin bir araya gelmesiyle oluşan bu ek yer ismi belirtir (Eckmann, 2013, s. 48; Tömür, 2003, s. 87-98). Metinlerde yer bildiren iki kelimedeki kullanılmıştır.

kışlağ “kışları geçirilen yer” (Y02/04, Y05/04, Y20/06, Y21/01),
yalğak “yazın geçirildiği yer” (65/012, Ş04/02, Y04/02).

+İĞ/İÜĞ, +İİK/İUK, +İİ :

Çağatay Türkçesinde bu ek ikiye ayrılır. Birincisi “+İğ/+İig, +İüğ/+İüig” şeklindedir ve bulunma, aitlik ve münasebet ifade eden sıfatlar yapar. Klasik sonrası eserlerde ekin sonundaki ünsüz düşer. İkincisi “+İık/-lik, +İük/+İük” şeklindedir ve çeşitli fonksiyonlara sahiptir. Vasıf ifade eden mücerret isimler yapar, iş ve meslek bildirir, bir şeyin bol bulunduğu yeri ifade eder (Eckmann, 2013, s. 48-49). Bu iki şekil çoğunlukla birbiri ile karıştırılır. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde eklerin Çağatay Türkçesindeki gibi ayırımı yoktur. İki birlikte İık/-lik, -İük/-İük başlığı altında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesindeki iki farklı şeklin görevleri bu başlık altında ifade edilir (Tömür, 2003, s. 88; Öztürk, 2010, s. 24). Metinlerde bu eklerin Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi birlikte kullanımı söz konusudur.

atlığ “adlı” (Ş05/04), *atlık* “adlı” (Y12/02, E02/02); *başlığ* “lider, başkan” (Ş06/06), *başlık* “başkan, lider” (Y03/05, Y18/08, Y19/01, Y19/05); *küçlük* “güçlü” (Y17/02, Y18/02), *küçlük* “güçlü” (Ş06/03, E02/02).

+rAk

Karşılaştırma ifadelerinde abartma eki olarak kullanılan bu ek Çağatay Türkçesine ve Yeni Uygur Türkçesinde isimden isim yapım ekleri arasında değil karşılaştırma bildiren sıfatlar başlığı altında değerlendirilir (Eckmann, 2013, s. 84; Öztürk, 2010, s. 57). Metinlerde de derecelendirme olarak kullanılmıştır.

açukrak “açığa yakın” (Y02/02), *artuğrak* “fazlaça” (Y08/01),
köprek “oldukça fazla, çokça” (Y02/03, Y10/07).

+sİz

Çağatay Türkçesinde yokluk bildiren bir ek olarak +sİz şeklinde kullanılan (Eckmann, 2013, s. 50) bu ek Yeni Uygur Türkçesinde isimden isim yapan bir ektir (Tömür, 2003, s. 87-98).

sebebsiz “sebebsiz, sebebi olmayan” (Y11/03, Y17/01), *farksız* “farkı olmayan” (Y04/02, Y18/02), *ussuzlukunu* “susuzluğunu” (104/011).

+*dār*, +*h^vāh*, +*h^vār*, +*kār*, +*ger*, +*mend*

İsimden isim yapan bu yabancı ekler de metinlerde geçmiştir. Eckman ve Tömür çalışmalarında isimden isim yapım ekleri başlığı altında bu eklere yer vermemiştir (Eckmann, 2013, s. 45-50; Tömür 2003, s. 87-98)

ıarafādār “yandaş” (Y19/01), *hayırh^vāh* “hayır, iyilik dileyen kişi” (Y18/01), *belāh^vār* “kavgacı, yaygaracı” (Y18/08, Y19/08), *hilekār* “hile yapan kişi” (Y16/02), *günāhkār* “günah işleyen” (Y18/03), *merdkār* “yiğit” (Y01/04, Y18/06), *südeger* “ticaret yapan, tüccar” (Y05/04, Y07/02), *hünermend* “hünerli” (Y06/03, Y16/04, Y19/06),

2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

-A

Ek Çağatay Türkçesinde bu şekliyle fiilden isim yapan bir ektir (Eckmann, 2013, s. 50). Yeni Uygur Türkçesinde ise bu şekliyle bir başlık altında değerlendirilmemiştir (Tömür, 2003, s. 87-98). İncelediğimiz metinlerde çok örneği olmayan bu fiilden isim yapım ekine sadece bir örnekte rastlanmıştır.

tola “çok” (Y11/08, Y01/06, Y02/05, Y04/01, Y04/06, Y16/02, Y17/02, E01/04).

-Ç

Fiilden isim yapan bu ek Çağatay Türkçesinde -nç, -anç, -inç/-inç, -unç/-ünç veya dönüşlülük eki “-n-ç” şeklinde yer alır (Eckmann, 2013, s. 54). Yeni Uygur Türkçesinde de -ç şeklinde dönüşlülük eki alan fiillere gelir (Öztürk, 2010, s. 38). Metinlerde de ek Çağatay Türkçesindeki gibi kullanılmıştır. Çok fazla örneği olmayan bu yapım eki sınırlı sayıda kelimelere gelmiştir.

korkunç “korkunç” (2/011, 31/011, 105/038, Ş04/05, Ş05/02, Y04/03), *işenç* “inanç” (Y09/11, Y13/11), *utanç* “utanç” (Ş06/01).

-ğİÇ

Çağatay Türkçesinde -ğİç, ğİç/-ğİç şeklinde (Eckmann, 2013, s. 52), Yeni Yeni Uygur Türkçesinde -ğİç/-kuç/-ğİç/-küç şeklinde bu fiilden isim yapan ek olarak kullanılır (Tömür, 2003, s. 100). Metinlerde bu fiilden isim yapım eki sadece bir örnekte başlangıç

kelimesinde görülmektedir. Metinlerde ekin diğer şekillerine rastlanmamıştır.

başlangıç “başlangıç” (Y01/05, Y17/02).

-GX

Fiilden isim yapan bu ek Çağatay Türkçesinde –GX şeklinde kullanılır *algü bergü* “alışveriş, ticaret”, *içkü* “içki”, *uyku* “uyku” gibi fiil ismi yapar ve *közü, süpürge* gibi kelimelerde alet ismi yapar (Eckmann, 2013, s. 52). Ek Yeni Uygur Türkçesinde de fiilden isim yapım eki olarak Çağatay Türkçesindeki anlam ve göreviyle kullanılmıştır (Öztürk, 2010, s. 41). Metinlerde de Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki anlam ve göreviyle kullanılmıştır.

bilgi “bilgi” (Y14/05), *içki* “içecek” (Y19/03, Y19/03), *külgü* “gülüş” (126/002, Y17/04), *tuyğu* “duygu” (Y09/01, Y09/09), *yankı* “yankı” (Y07/03, Y19/04), *içgüllük* “içki” (Y10/08, Y18/08).

-GXn

Ek, Çağatay Türkçesinde meslek ve faaliyet bildiren bir fiilden isim yapım ekidir (Eckmann, 2013, s. 52). Yeni Uygur Türkçesinde de Çağatay Türkçesindeki anlam ve işlevi ile kullanılmaktadır (Tömür, 2003, s. 102). Metinlerde çok fazla örneği olmayan bu ek aşağıdaki örneklerde olduğu gibi sınırlı sayıda kelimedede kendini göstermektedir.

toskun “Sorum, engel” (Y18/01, Y18/08, Y19/06), *keskin* “keskin” (Ş05/02).

-X-k

Ek, Çağatay Türkçesinde sıfat ve iş veya hareket bildiren mücerret isimler yapar ve -k bazen -ğ olur (Eckmann, 2013, s. 19). Yeni Uygur Türkçesinde ise ekin mevcut şekillerine -ak/-ek şekli de eklenerek aynı anlam ve görevde kullanılır (Tömür, 2003, s. 102). Metinlerde de Çağatay ve Yeni Uygur Türkçesinde olan anlam ve göreviyle kullanılmıştır.

açuk “açık, net, sade” (Y11/04, Y04/02, Y09/08, Y15/05, Y20/05, E02/03), *bölük* “bölük, kısım” (Y18/01, 73/006), *buyruk* “buyruk, emir” (Y02/02, Y05/05, Y21/01), *aksak* “aksak, aksayan” (Y01/05, Y09/04), *savuk* “soğuk” (Y07/03, Y09/03, Y09/04), *kışlağ* “kışları geçirilen yer” (Y02/04, Y05/04, Y20/06, Y21/01), *yırtuk* “yırtık, parçalanmış” (Y07/03).

-ka

Ek, Çağatay Türkçesinde -GA şeklinde kullanılan fiilden isim yapan bir ektir (Eckmann, 2013, s. 51). Tömür, bu eki fiilden isim yapan ekler kısmında almazken (2003, s. 99-104) Öztürk, bu ekin genellikle ünsüzle biten tek heceli kelimelere geldiğini söyler (Öztürk, 2010, s. 32). Metinlerde sadece bir örnekte raslanmıştır. Bu örnek de Öztürk'ün dediği gibi sonu ünsüzle biten tek heceli bir kelimedir.

kıska “kısa” (Y03/06, Y04/02, Y06/06, Y09/08, Y17/01, Y19/08, Y20/01).

-X-m

Ek Çağatay Türkçesinde mücerret bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu ve bazen de ölçü ifade eden bir fiilden isim yapan ektir (Eckmann, 2013, s. 53). Yeni Uygur Türkçesindeki anlam ve işlevi Çağatay Türkçesi ile aynıdır (Tömür, 2003, s. 101). Yeni Uygur Türkçesinde şu an -im şekli yoktur. İncelediğimiz metinlerde Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki anlam ve işlevi ile kullanılmıştır ve aşağıdaki örneklerin çoğu bugün Yeni Uygur Türkçesinde yaşayan kelimelerdir.

ayırım “ayrı” (Ş05/06, Ş06/03, Y21/02, Y21/02), *yarım* “yarım” (Ş02/05, Ş04/05, Y11/02, Y18/07, Y21/04, Y21/06), *bilim* “bilim” (Y12/02, Y05/06, Y18/08, Y21/03), *bölüm* “bölüm” (Y07/02, Y17/04, Y20/06),

-mA

Fiilden isim yapan bu ek Çağatay Türkçesinde müşahhas isimler halinde kullanılan mücerret fiil isimleri yapar (Eckmann, 2013, s. 53). Yeni Uygur Türkçesindeki kullanımı da Çağatay Türkçesi ile aynıdır (Tömür, 2003, s. 101). Metinlerde de aynı anlam ve işlevde kullanılmıştır.

bölme “bölme, bölüm, oda” (Y01/03), *köçme* “taşınan, taşınabilir” (Ş04/02), *ösme* “büyüme” (Y10/07, Y13/12, Y18/01), *uyuşma* “dernek, birlik” (Y16/03, Y18/08, Y19/07, Y20/08, Y21/07),.

-muş

Eckmann, bu eke fiilden isim yapan ekler konusunda değil sıfat-fiiller konusunda yer verir (2013, s. 113). Tömür ise eserinde bu eke –miş, -muş/-müş şeklinde yer vermiştir (2003 s. 103). İncelediğimiz metinde de –muş şeklinde bir örneği mevcuttur. Bu örneğin geçtiği kelime bugün Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaktadır.

turmuş “hayat, ömür” (Y01/01, Y02/06, Y04/01, Y05/02, Y13/04, Y18/03, Y19/08, Y21/07).

-X-n

Hem Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 2013, s. 53) hem Yeni Uygur Türkçesinde (Tömür, 2003, s. 103) bu fiilden isim yapım eki mevcuttur. Yeni Uygur Türkçesinde *-ın* şekli bugün kullanılmamaktadır. Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde aynı anlam ve işlevde kullanılmıştır. Metinlerde de kullanımı Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile aynıdır

aķın “akar” (78/016, 78/044, Y16/01), *ekin* “ekin” (Y04/01, Y15/05, Y16/01, Y16/04, E01/03), *koşun* “birlik, grup” (27/003, 33/006, Y13/08, Y13/09), *çaķın* “şimşek, ışık, parıltı” (144/006, Ş05/03), yağın “yağış” (72/007, Y15/05), yığın “yığın” (Y06/01, Y18/08).

-X-ş

Fiilden isim yapan bu ek Çağatay Türkçesinde hareketi veya hareketin sonucunu adlandıran isimler yapar (Eckmann, 2003, s. 55). Ek Yeni Uygur Türkçesinde aynı anlam işlevde kullanılmıştır (Tömür, 2003, s. 101). Metinlerde de Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi hareketi veya hareketin sonucunu adlandıran isimler yapmıştır.

açılış “açılış” (Y07/06), *aķartış* “aydınlatma” (Y10/11, Y10/09, Y13/07, Y18/01, Y18/08, Y20/06), *alduruş* “aldırış” (Y21/05), *bildürüş* “bildiriş” (Y15/12, Y21/08), *çekiş* “çekiş” (Y10/06, Y06/06, Y06/06), *ķaraşlık* “ait, mensup” (Ş05/02, Y10/05, Y20/06).

2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri

+A

Ek hem Çağatay Türkçesi (Eckmann, 2013, s. 56) hem Uygur Türkçesinde (Tömür, 2003, s. 231) isimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller yapan bir ektir. Metinlerde de bu görevde kullanılmıştır.

oyna- “oynamak” (Y05/05, Y19/06), *orna-* “yer tutmak, yerleşmek” (Y13/01), *yaşa-* “yaşamak” (Ş04/02, Y14/10, Y14/12).

+Ay-

İsimden fiil yapan bu ek Çağatay Türkçesinde ismin ifade ettiği manada bir “olma” bildiren geçişsiz fiiller yapar (Eckmann, 2013, s.

56). Yeni Uygur Türkçesinde isimlere gelerek fiiller türetir (Tömür, 2014, s. 204). Metinlerde de bu görevde kullanılmıştır.

azay- “azalmak” (Y19/04), *köpey-* “çoğalmak” (Y09/09, Y14/12, Y16/04), *çoñay-* “büyültmek” (Y18/01).

+Ar-

Çağatay Türkçesine geçişsiz fiiller yapan (Eckmann, 2013, s. 58). Yeni Uygur Türkçesinde de aynı anlam ve işlevde kullanılan isimden fiil yapan bir ektir (Tömür, 2014, s. 204). Metinlerde de ünsüzle biten kelimelere +Ar şeklinde eklenerek fiilden isim yapmıştır.

ağart- “ağartmak” (Y16/03, Y18/08), *köker-* “yeşermek” (37/036), *keñer-* “genişlemek” (Ş06/04).

+dA-

Ek Çağatay Türkçesinde geçişli fiiller yapar (Eckmann, 2013, s. 57). Yeni Uygur Türkçesinde ise her çeşit manada fiiller türeten bir ektir (Tömür, 2014, s. 205). Metinlerde de isimlerin üzerine gelerek fiiller türetmiştir.

alda- “kandırmak” (Y18/03), *izde-* “aramak” (Y11/06, Y21/03), *çamda-* “adımlamak” (Y20/07).

+ı-

Çağatay Türkçesinde geçişli ve geçişsiz fiiller yapan ek (Eckmann, 2013, s. 56) Yeni Uygur Türkçesinde isimden fiil yapım eki olarak kullanılmaktadır (Tömür, 2014, s. 202-207; Öztürk, 2010, s. 38-43). Metinlerde ise sadece bir örnekte bayı- fiilinde karşımıza çıkmıştır. *bayı-* “zengin olmak” (Y18/03).

+X+ķ-

Çağatay Türkçesinde de Yeni Uygur Türkçesinde de isimlerden geçişsiz fiiller yapan bir isimden fiil yapım ekidir (Eckmann, 2013, s. 58; Tömür, 2014, s. 202-207; Öztürk, 2010, s. 38-43). Metinlerde sadece bir örnekte geçmiştir.

yoluk- “buluşmak” (Y15/03).

+IA-

Çağatay Türkçesinde de Yeni Uygur Türkçesinde de ismin belirttiği ile ilgili bir hareketi ifade etmek için her türlü isme gelen bu isimden fiil yapım eki (Eckmann, 2013, s. 57; Tömür, 2014, s. 202) metinlerde de bu anlam ve göreviyle kullanılmıştır.

'ayıpla- “ayıplamak” (Y12/11), *oğurla-* “çalma” (Y16/04), *birle-* “birleşmek” (Ş06/04, Y10/04, Y19/01, Y20/04), *derdle-* “dertleşmek” (Ş03/01, Ş05/01), *dostla-* “dost olma” (Y20/02)

+r-

Hem Çağatay Türkçesi (Eckmann, 2013, 58) hem Yeni Uygur Türkçesinde isimlerden geçişsiz fiiller yapan bir ektir (Tömür, 2014, s. 204). Metinlerde de bu anlam ve göreviyle kullanılmıştır.

kağğur- “kaygılanma” (Y16/01), *yağğır-* “iyileşme” (Y18/03).

2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

-Ar-

Ek Çağatay Türkçesinde kullanılan ettirgenlik bildiren bir fiilden fiil yapım ekidir (Eckmann, 2013, s. 58) Yeni Uygur Türkçesinde ünsüzle biten tek heceli fiillerde karşımıza çıkar (Öztürk, 2010, s. 45). Metinlerde de aynı anlam ve görevde kullanılmıştır.

çıkar- “çıkarmak” (Y21/03), *kağtar-* “döndürmek” (Ş03/01, Y04/04, Y09/12, Y18/01)

-Güz-

Çağatay Türkçesinde ettirgen fiiller yapan bir fiilden fiil yapım ekidir (Eckmann, 2013, s. 59). Yeni Uygur Türkçesinde en yaygın kullanılan geçişlilik eklerindedir (Öztürk, 2010, s. 45). Metinlerde çok sayıda kullanılmıştır.

körgüz- “göstermek” (Y13/03), *kirgüz-* “girdirmek” (Y11/07, Y15/02), *ötküz-* “geçirmek” (Y13/03), *tolğüz-* “doldurmak” (Y16/02), *yetgüz-* “yetmek” (Y12/07, Y14/07).

-ker-, -kür-

Çağatay Türkçesinde fiilden fiil yapan (Eckmann, 2013, s. 59) bu eki Öztürk, Yeni Uygur Türkçesinde fiilden fiil yapım ekleri kısmında almamıştır (Öztürk, 2010, s. 43-48). İncelediğimiz metinlerde sadece 2 örnekte karşımıza çıkmıştır.

ötker- “geçirmek” (Y01/02, Ş02/02), *yetkür-* “iletme, ulaştırma” (Y14/01, E02/06).

-X-l-

Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan pasiflik, meçhullük bildiren bir fiilden fiil yapım ekidir (Eckmann, 2013, s. 59). Metinlerde de bu anlam ve işlevi ile kullanılmıştır.

açıl- “açılmak” (Y11/12, Y03/03, Y07/02), *basturul-* “bastırılmak” (Y16/02), *yıkıl-* “yıkılmak” (Y19/08), *üzül-* “kopmak” (Ş04/01, Y06/05, Y16/03), *bêril-* “verilmek” (Ş05/04, Y18/06), *ezil-* “ezilmek” (Ş03/02, Y15/07, Y02/04, Y18/01).

-X-t-

Çağatay Türkçesinde kullanılan bir fiilden fiil yapım ekidir ünlü ile veya r ile biten kök ve gövdelere getirilir (Eckmann, 2013, s. 61). Yeni Uygur Türkçesinde işlek geçişlilik eklerindedir ve ünlü ile biten fiillere getirilir (Öztürk, 2010, s. 46). Metinlerde kullanımı da Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki gibidir.

hürküt- “ürkütme” (Y18/08).

-X-n-

Çağatay Türkçesinde dönüşlülük veya meçhullük bildiren fiiller türetir. Eckmann'a göre ilk şekil umumiyetle kullanılmaz (Eckmann, 2013, s. 60). Yeni Uygur Türkçesinde asıl fonksiyonu dönüşlülük olan bir fiilden fiil yapım ekidir (Öztürk, 2010, s. 44). Metinlerde de Çağatay Türkçesindeki gibi dönüşlülük ve meçhullük bildiren fiiller türetmiştir.

yasan- “yapılmak” (Y07/01), *bölün-* “bölünmek” (Y16/02), *körün-* “görünmek” (Y03/05, Y15/10), *onan-* “kabul edilmek” (Y08/04).

-X-ş-

Bir işin karşılıklı veya birlikte yapıldığını ve kendi kendine oluşu ifade eden bu ekin Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 2013, s. 60) ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanımı vardır (Öztürk, 2010, s. 44). Metinlerde de işteşlik bildiren fiiller türetmiştir.

atış- “atışmak” (E02/03, Ş05/04), *körüş-* “görüşmek” (Y19/03, Y20/03), *uruş-* “savaşmak, dövüşmek” (Y14/08, Y19/01), *ornas-* “yerleşmek” (Y09/10, Y18/01).

-DXr-

Fiilden fiil yapan bu ek Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 2013, s. 59) ve Uygur Türkçesinde (Öztürk, 2010, s. 45) -tur/-tür-, -dur/-dür-

şeklinde. Metinlerde bu fiilden fiil yapım ekinin Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki kullanımlarının yanı sıra ekin düz ünlülü şekli de kullanılmıştır.

ādetlendir- “alışkanlık haline getirmek” (Y07/02), *aldur-* “aldırmak” (Ş02/05, Y01/05, Y05/04, Y16/04, Y20/06), *bildir-* “bildirmek” (Y12/12, Ş01/02), *bildür-* “bildirmek” (Y01/06, Y08/04, Y09/09, Y17/04, Y18/07, Y18/08), *birleştür-* “birleştirmek” (Ş06/04, Y15/11, Y18/02), *ettür-* “ettirmek, yaptırmak” (Y04/04, Y06/01).

-ür-, -ir-

Ek hem Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 2013, s. 58) hem Uygur Türkçesinde (Öztürk, 2010, s. 45) kullanılan ettirgenlik bildiren bir fiilden fiil yapım ekidir. Metinlerde de aynı anlam ve işlevde kullanılmıştır.

bitir- “bitirmek” (Y16/01, Y20/02).

2.2. Çekim Ekleri

2.2.1. İsim Çekim Ekleri

2.2.1.1. Ad Durum Ekleri

Metinlerde ilgi durumu (+nİj, +nUj, +İj), yükleme durumu (+nI), yönelme durumu (+GA, +A), bulunma durumu (+DA), ayrılma durumu (+DAn, +DIn), eşitlik durumu (+çA), vasıta durumu (+IA), Sınırlama durumu (+GAçA) ekleri ile gösterilmiştir.

Aristotınj “Aristotun” (Y09/08), oğrını “hırsızı” (Y15/12), *‘āleme* “aleme” (Ş02/03), *aklda* “akılda” (Y07/04), *‘ācizlerdin* “güçsüzlerden, acizlerden” (Y03/05), *aşrlarçe* “asırlarca” (Y18/02), *nāmıyla* “namı ile” (Y17/02).

Metinlerde (+nİj, +İj) ve (+nI) şeklinde geçen ilgi durumu ve yükleme durumu bu günkü Yeni Uygur Türkçesinde alfabede /i/ sesini karşılayan bir işaret olmadığı için +niç, +iç, ni şeklini almıştır.

Yönelme durumu Çağatay Türkçesi ile aynıdır, fakat şiirde iyelik ekinden sonra +A şeklinde de kullanılırken metinlerde şiir dışında da +A şekline rastlanmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde ek +GA şeklindedir.

Çağatay Türkçesinde zamanda ve mekânda sınırlama işlevi olan +ğaçA/+geçe yapısında olan sınırlama durumu ötümsüz ünsüzlerden sonra +kaça/+keçe şeklinde kullanılır (Erdem Uçar, 2011, s. 437). Yeni Uygur Türkçesinde bu yapı bu gün +giçe/+kiçe, +giçe/+kiçe

şeklinde kullanılmaktadır (Tömür, 2003, s. 56). Metinlerdeki kullanımı Çağatay Türkçesi ile aynıdır

2.2.1.2. İyelik Ekleri

Metinlerde kullanılan iyelik ekleri şu şekildedir: Tekil 1. Şahıs (+X+m), Tekil 2. Şahıs (+X+η), Tekil 3. Şahıs (+sI, +I, U), Çoğul 1. Şahıs (+X+mXz), Çoğul 2. Şahıs (+X+ηXz), Çoğul 3. Şahıs (+IArI).

ağçem “param” (Y11/08), *halkıñ* “halkın” (Y13/03), *öşürü* “vergisi, öşürü” (Y15/06), *efendimiz* “efendimiz” (Ş06/02), *anañız* “anneniz” (E02/02), *vañanları* “vatanları, yurtları” (Ş01/01, Y16/01).

Metinde geçen iyelik ekleri Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile aynıdır. Yeni Uygur Türkçesinden ayrılan tek yer, Yeni Uygur Türkçesinde “ı” sesinin yerine “i” sesinin kullanılmasından ve Yeni Uygur Türkçesi bir özellik olan gerileyici ünlü benzeşmesinden dolayı çokluk 3. şahıs iyelik eki +liri şeklinde değil +IArI şeklindedir kullanılmasıdır. İncelediğimiz metinlerde bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan +liri şekline rastlanmamıştır.

2.2.1.3. Çokluk Ekleri

Çağatay Türkçesi (Eckmann, 2013, s. 65) ve Yeni Uygur Türkçesinde (Tömür, 2003, s. 47) olduğu gibi metinde de çokluk eki -lar/-ler olarak kullanılmıştır.

alçaklar “alçaklar, hainler” (Y01/04), farklar “farklar” (Y05/02)

2.2.1.4. Soru Eki

Çağatay Türkçesinde soru eki daima dar yuvarlak ünlüdür. Yeni Uygur Türkçesinde de daima *mu* şeklinde kalın dar yuvarlak ünlüdür. Soruya tereddüt ifadesi katan *-kin*, *-ki* edatı ile birlikte *-mikin* şeklinde ince düz dar ünlü de olabilir (Öztürk, 2010, s. 53). Metinlerde Çağatay Türkçesinde olduğu *mu/mü* şeklinde kullanılmıştır. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan *-mikin* şekline metinlerde rastlanmamıştır.

netice bar mu? “sonuç var mı?” (Y07/04), *emdi bizge yene mu gâflet?* “şimdi bize yine mi gâflet?” (Y03/02), *adâlet sözler mü siz?* “adalet söyler misiniz?” (58/001)

2.2.1.5. Ek-Fil

Metinlerde é(r) ek-fiilinin belirli ve belirsiz geçmiş zamanda 3. şahısta örneklerine rastlanmıştır. Metinlerde de tur- yardımcı fiil geniş zamanda kullanılmıştır.

en faziletlik bir iş edi. “en faziletli bir işti.” (Y21/01), *köp edi* “çoktu” (Y06/06), *lazım edi* “lazımdı” (Y13/08, Y17/03), *hatâdur* “hatadır” (Ş05/02, E02/01), *ihsândur* “iyiliktir” (Y08/04).

2.2.2. Fiil Çekim Ekleri

2.2.2.1. Şahıs Ekleri

2.2.2.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Çağatay Türkçesinde belirli geçmiş zaman, şart çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bunun dışında kalan kiplerde ise zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zaman, belirsiz geçmiş zaman geniş zaman, gelecek zaman ve istek çekimlerinde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır (Doğan, 2014, s. 100). Metinlerde geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, belirsiz geçmiş zaman çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır.

Metinlerde geçen zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır: tekil 1. şahıs (men), tekil 2. şahıs (sen), tekil 3. Şahıs (Ø), çoğul 1. şahıs (-mIz), çoğul 2. şahıs (-siz sizler), çoğul 3. şahıs (-IAr).

Metinde geçen zamir kökenli şahıs ekleri Çağatay Türkçesi ile aynıdır. Yeni Uygur Türkçesi ile tekil 2. kişide nezaket ifadelerinde *siz*, hürmet ifadelerinde *sile* (sizler) veya *özleri* şekillerinin kullanılması, tekil 3. şahıs zamiri *u*, *ular* olması, çoğul 2. kişide *siler* şeklinin kullanılması yönüyle farklılık göstermektedir (Tömür, 2003, s. 297).

2.2.2.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Çağataycada iyelik kökenli şahıs ekleri belirli geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılır. Uygurcada belirli geçmiş zaman, şart ve gereklilik çekimlerinde kullanılır. İncelediğimiz metinlerde iyelik kökenli şahıs ekleri belirli geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılmıştır.

Metinlerde kullanılan iyelik kökenli kişi ekleri şunlardır: tekil 1. şahıs (-I-m), tekil 2. şahıs (-I-η), tekil 3. şahıs (Ø), çoğul 1. şahıs (-k/-k), çoğul 2. şahıs (-ηIz, -ηUz), çoğul 3. şahıs (-IAr).

Metinde geçen iyelik kökenli şahıs ekleri Çağatay Türkçesi ile aynıdır. Yeni Uygur Türkçesi ile çoğul 2. şahıs ekinin -ηlar/-ηler olması yönüyle farklılık gösterir (Öztürk, 2010, s. 73). Bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan bu şekil, metinde emir ve istek çekiminde kullanılan çoğul 2. şahıs ekidir.

2.2.2.2. Zaman ve Şekil Ekleri

2.2.2.2.1. Basit Çekimler

Geniş Zaman

Metinlerdeki geniş zaman çekimi “fiil tabanı + (-Ar, -Ur, -r, -mAs) + şahıs zamirleri” şeklindedir. Bu yapı Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile aynıdır. Sadece Yeni Uygur Türkçesinden çoğul 2. şahısta, şahıs zamirinin *siler* şeklinde olması ve üçüncü çoğul şahısta ise –ş şahıs ekinin kullanılması yönüyle farklılık gösterir.

çıkarılmas “çıkaramaz” (Y06/05), *atar* “atar” (Y06/02), *etmes* “etmez” (Y06/06).

Şimdiki Zaman

Metinlerde şimdiki zaman çoğunlukla (fiil tabanı + -a/-e/-y(+dur) + şahıs zamiri) yapısı ile yapılmıştır. Bu yapı Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman ifadesinde bu günkü Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zaman ifadesinde kullanılan yapıdır. Bunu –maқта/-mekte yapısı takip eder. Bu yapı da bu gün Yeni Uygur Türkçesinde ekleriyle şimdiki zaman ifadesinde kullanılan yapıdır. Yani metinlerdeki şimdiki zaman ifadesi çoğunlukla Çağatay Türkçesi ile aynı olup kısmen de bu gün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan –maқта/-mekte yapısı ile aynıdır.

bilemen “biliyorum” (Y18/04), *kiredür* “giriyor” (Y08/05), *işlemekte* “çalışıyor” (Ş05/03, Y01/03, Y20/05)

Gelecek Zaman

Metinlerde gelecek zaman için bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan –maқçı/-mekçi yapısı kullanılmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde hem sıfat-fiil hem de gelecek zaman eki olarak kullanılan “-idiğan” ekinin üzerine şahıs zamirlerinin gelmesi ile oluşan yapı ise “-adurğan/-edurğan” şeklinde metinde çok miktarda sıfat-fiil olarak kullanılmıştır.

bermekçi “verecek, vermek istiyor” (Y09/12), *kelmekçi* “gelecek, gelmek istiyor” (Y19/05)

Belirli Geçmiş Zaman

Metinlerde belirli geçmiş zaman “Fiil tabanı + -DI, -DU + İyelik kökenli şahıs ekleri” yapısıyla sağlanmıştır. Belirli geçmiş zaman için metinlerde kullanılan şekil Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile aynı olup bir farklılık yoktur.

çıқardım “çıkardım” (Y21/08), *alduқ* “aldık” (Y10/07, Y20/08)

Belirsiz Geçmiş Zaman

Metinlerde belirsiz geçmiş zaman sık olarak Çağatay Türkçesinde olduğu gibi “-p, -ptlr, -ptUr + kişi zamiri” yapısı ile sağlanır. Bunu bu gün Yeni Uygur Türkçesinde de kullanılan “-ğan/-қан, -gen/-ken + kişi zamiri” yapısı takip eder ve birinci ve üçüncü kişilerde örnekleri vardır. Bu yapı ile kurulan belirsiz geçmiş zamanda üçüncü kişilerde –dur eki düşebiliyor. Yukarıda bahsettiğimiz üçüncü şahıslarda kullanılan –miş eki de metinde üçüncü şahıslarda kullanılmıştır. Belirsiz geçmiş zaman için metinlerde kullanılan şekil Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile aynı olup bir farklılık yoktur.

kılmışler “gelmişler” (Y04/04), *kılğan* “kılmış” (Y19/03)

Emir-İstek Çekimi

Metinlerde emir-istek çekimi tekil birinci kişide “-ay/-ey”, tekil ikinci kişide “-gıl/-gil, -gın/-gin , -kıl/-kil, -kın/-kin”, tekil üçüncü kişide “-sun/-sün”, çoğul birinci kişide “-(A)ll, -(A)llıq, -(A)llm”, çoğul kişide “ı, -ıAr”, çoğul üçüncü kişide “-sun/-sün, -sunlar/-sünler” şeklinde kullanılmıştır.

Emir-istek çekimi Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ile aynıdır. Sadece çokluk 1. kişide Çağatay Türkçesindeki yapı kullanılmıştır. Yeni Uygurcadaki emir-istek çekiminde kullanılan –*eylik* ekinin metinlerde sadece bir örneği vardır. Bu ek *bér-* kelimesine gelmiştir ve *béreylik* “verelim” şeklinde kullanılmıştır.

aytıl “söyle” (Ş06/05).

Şart Çekimi

Metinlerde şart kipinin çekimi Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi –*sa/-se* ekinin üzerine iyelik kökenli şahıs eklerinin gelmesi ile oluşmuştur.

bésem “versem” (Y11/07), *kılsaı* “kılсан, yapsan” (Y01/05).

Gereklilik Çekimi

Metinlerde gereklilik ifadesini sağlamak için Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik için kullanılan “-mAk kerek, -sA kerek” şekilleri kullanılmakla beraber bu gün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan –ş eki ile teşkil edilen fiil isimlerinin iyelik eki almış şekillerine kerek kelimesinin getirilmesiyle oluşan yapı da kullanılmıştır.

yetişmek kerek “ulaşmak, yetişmek lazım” (Ş02/03), *âzâd boluşı kerek* “azad olması lazım” (E02/01).

2.2.2.2.2. Birleşik Çekimler

2.2.2.2.2.1. Hikâye Birleşik Çekimi

Geniş Zamanın Hikâyesi

Metinlerde gelecek zamanın hikâyesi -r ê(r)di yapısıyla sağlanmıştır. Bu yapı Hem Çağatay Türkçesinde hem de Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan yapıdır. Yeni Uygur Türkçesinde bu yapının yanı sıra fonetik değişikliğe uğramış -atti (-atti < a-du êdi <-a dur êdi < -a durur ê(r)di) yapısı da kullanılır. Fakat metinlerde bunun örneğine rastlanmamıştır

aytur edim “söyledim” (Y13/10), *bolur edinij* “olurdunuz” (Y11/08).

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Metinlerde şimdiki zamanın hikâyesi -makta êdi/-mekte êdi yapısı ile sağlanmıştır. Bu yapı bu gün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan yapıdır.

Sürmekte êdi “sürüyordu, devam ediyordu” (Y10/06), *körülmekte êdi* “görülüyordu” (Y19/05).

Gelecek Zamanın Hikâyesi

Metinlerde gelecek zamanın hikâyesi –GAy gelecek zaman ekine êr- yardımcı fiilinin belirli geçmiş zaman ekinin gelmesiyle ifade edilir. Bu yapı Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın hikâyesi çekiminde kullanılırken Yeni Uygur Türkçesinde istek kipinin hikâyesi olarak kullanılır.

ergeşkeyler êdi “takip edeceklerdi” (Y09/05)

Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Metinlerde geçmiş zamanın hikâyesi için üç yapı kullanılmıştır. Birinci yapı “ fiil tabanı + ğan êdi + şahıs eki”, ikinci yapı “-p êrdi”, üçüncüsü ise “mîş êdi” yapısıdır. Bu yapılar Çağatay ve Yeni Uygur Türkçesinde de belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi için kullanılan yapılarıdır.

kêlgen edim “gelmiştim” (Y21/04), *okuğan êdük* “okumuştuk” (Y09/07), *alıp edük* “almıştık” (Y02/05).

Şart Çekiminin Hikâyesi

İncelenen metinlerde şart çekiminin hikâyesi için Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan “-sA + şahıs eki + êdi” yapısı kullanılmıştır.

bolsak êdi “olsaydık” (E01/01), *bêrseler êdi* “verselerdi” (Y18/08).

2.2.2.2.2.2. Rivayet Birleşik Çekimi

Geniş Zamanın Rivayeti

Çağatay Türkçesinde geniş zamanın rivayeti, geniş zaman ekinin üzerine gelen êr- yardımcı fiilinin belirsiz geçmiş zaman çekimiyle “-Ar, -Ur, -r, mAs êrmiş” yapılıdır (Eckmann, 2013, s. 132). Uygurcada ise geniş zamanın rivayeti “-Ar êken + şahıs zamirleri” yapısı ile ifade edilir (Öztürk, 2010, s. 97). Metinlerde de hem Çağatay Türkçesindeki hem de Yeni Uygur Türkçesindeki yapının örneklerine rastlanmıştır.

bolur êken “olurmuş” (Y08/04, Y21/05), *bolur êmiş* “olurmuş” (Y11/02), *barur êken miz* “Varırmışız” (Y19/06).

Belirsiz Geçmiş Zamanın Rivayeti

Metinlerde belirsiz geçmiş zamanın rivayeti fiilin üzerine gelen “-ğan êken” ve “-ğan êmiş” ekleri ile sağlanmıştır. Bu yapı bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan yapıdır.

alğan êken “almış imiş” (Y09/09), *yürgen êken* “yürümüş imiş” (Y05/04), *kılğan êmişler* “kılmışlar imiş” (Y17/01)

Şimdiki Zamanın Rivayeti

Metinlerde şimdiki zamanın rivayeti –maқта/-mekte şekline ê-fiilinin belirsiz geçmiş zaman çekimi gelmesi ile sağlanmıştır. Bu yapı Yeni Uygur Türkçesinde bu çekim için kullanılan iki yapıdan bir tanesidir.

yağışılanmaқта êken “iyileşiyormuş” (Y01/03), *kaçmaқта êken* “kaçıyormuş” (Y10/12)

2.2.2.2.2.3. Şart Birleşik Çekimi

Belirsiz Geçmiş Zamanın Şartı

Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde belirsiz geçmiş zamanın şartı “-ğan bolsa” yapısı ile sağlanır. Metinlerde de belirsiz geçmiş zamanın şartı bu yapı ile aynıdır.

neşr bolğan bolsa “neşr olmuşsa” (Ş01/03), *tağfan bolsak*
“bulmuşsak” (E01/01)

Gelecek Zamanın Şartı

Metinlerde gelecek zamanın şartı Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan fiil tabanına gelen “-mağçı bolsa” yapısı ile sağlanmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde ikinci bir şekil olan ve fonetik değişikliğe uğramış olan “-idiğan bolsa” yapısına metinlerde rastlanmamıştır.

kılmağçı bolsak “kılacaksak” (E02/04). *kıladurğan bolsa*
“kılacaksa” (E02/04)

2.3. İsim-Fiiller

Çağatay Türkçesinde isim fiil eki olarak -mAK, -Ar, -Ur, -r, mAs ekleri kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde ise isim fiil eki olarak -maq/-mek, -ma/-me, -(i, u, ü)ş ekleri kullanılır. Metinlerde isim-fiil ekleri olarak -maq/-mek, -ma/-me, -(i, u, ü)ş ekleri kullanılmış bu eklerin yanı sıra sayısı çok olmasa da Kıpçak unsuru olan -v isim-fiil ekine de rastlanmıştır. Örneğin *oquv* kelimesi beş defa geçmektedir. Yazının yazarı belirtilmemiştir. Fakat yazının başlığı “Kaşgar Kırgız Akartu Uyuşmasının Malumat” şeklindedir. Yazının sonunda ise “Kırgız milleti tarafıdın teşekkür bildiremiz” ifadesi yer almaktadır. Buradan anlaşılıyor ki yazı Kırgız bir yazar tarafından yazılmıştır. Bir diğer örnek *saklav* kelimesidir. Kelimenin geçtiği yazının yazarı belirtilmemiştir. Dikkat çeken husus ise aynı yazıda *boluv* kelimesinin geçmesidir. -v isim-fiil ekinin kullanıldığı başka bir kelime sayla-“seçmek” fiilidir. *Saylav* “Seçim” kelimesi ise ikisi aynı yazıda olmak üzere üç defa kullanılmıştır. Kıpçakça bu unsurların olduğu gibi kullanılmasını, bu şekillerin Doğu Türkistan Türklüğü tarafından anlaşıldığı şekilde değerlendirmek gerekir.

okutmak “okutmak” (Y11/03, Y01/03), *saklaş* “saklamak”
(Y13/09), *taşlama* “bırakma” (Y01/05), *saklav* “saklamak” (Y05/05)

2.4. Sıfat-Fiiller

Metinlerde, sıfat-fiil eki olarak “-Adurğan , -GAn, -GU, -GUÇI, -GUIUK, -mAs, -mAsllk, -mlş” ekleri kullanılmıştır. Bu sıfat-fiil ekleri Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan eklerdir. Bu eklerden -GUIUK ve -mAsllk ekinin ise Yeni Uygur Türkçesinde kullanımı yoktur. Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanımı olan -GUÇI sıfat-fiil ekinin metinlerde bu şekilde kullanıldığı gibi -gUÇI > -vUÇI değişimi görülerek -vÇI ve ek başı g- sesi düşerek -UÇI şeklinde kullanımı da vardır. Bunun yanı sıra metinlerde ve Çağatay Türkçesinde kullanılan -Adurğan sıfat-fiili

bugün Yeni Uygur Türkçesinde ses değişikliğine uğrayarak -idigan şeklinde kullanılmaktadır.

2.5. Zarf-fiiller

Metinlerde zarf-fiil eki olarak(-X-p, -GAndA, -A, -y, -GAll, -GAç, -GUñA, -ğança, -mAstIn, -mAy) ekleri kullanılmıştır. Bu zarf-fiil ekleri Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan zarf-fiil ekleridir. Bu zarf-fiil eklerinden -Gall eki bugün Yeni Uygur Türkçesinde “ı” sesinin yerine “i” sesinin kullanılması ve gerileyici ünlü benzeşmesinden dolayı -Gili şeklinde kullanılmaktadır.

SONUÇ

Bu gün konuşurlarının büyük çoğunluğunu Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin oluşturduğu Yeni Uygur Türkçesi, 1920'li yılların başından itibaren kendini göstermeye başlamış fakat standartlaşmasını uzun yıllar tamamlayamamış, birkaç defa alfabe değişikliği yapılmış bir yazı dilidir.

1933-1937 yılları arasında Kaşgar'da çıkarılan *Şarki Türkistan*, *Erkin Türkistan* ve *Yeni Hayat* adlı gazetelerin dil özellikleri bugün konuşulan Yeni Uygur Türkçesinden çok Çağatay Türkçesine ait özellikler barındırmaktadır. Yazı dili standart Çağatay Türkçesi gibi devam ettirilse de metinlerde dönemin dil özelliklerine de rastlanmaktadır. Bu metinler ne tam bir Çağatay Türkçesi metnidir ne de tam bir Yeni Uygur Türkçesi yazı dili metnidir. Metinlerin dil özellikleri göz önünde bulundurulunca Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş dönemi olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü metinlerdeki dil özelliklerinin büyük çoğunluğu Çağatay Türkçesi olsa da yer yer Yeni Uygur Türkçesi özellikleri görmek mümkündür. Aynı zamanda gazetelerde Kıpçak unsurlarına rastlanması da bölgede sadece Uygur Türklerinin değil diğer Türk boylarının da yaşadığını ve bunların ağız özelliklerinin yazıda kullandıklarının bir göstergesidir.

Sonuç olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde mahallî şivelerin yazı dili olması ile Orta Asya İslami Türk yazı dili olan Çağatay Türkçesi yerini yeni Türk lehçelerine bırakırken bu durumun Yeni Uygur Türkçesi için 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki dönemlere denk geldiğini yapılan çalışmadan hareketle söylemek mümkündür.

KISALTMALAR

- Ş01 : 21 Temmuz 1933 tarihli Şarki Türkistan gazetesi, sayı: 1
Ş02 : 28 Temmuz 1933 tarihli Şarki Türkistan gazetesi, sayı: 2
Ş03 : 3 Ağustos 1933 tarihli Şarki Türkistan gazetesi, sayı: 3
Ş04 : ... Eylül 1933 tarihli Şarki Türkistan gazetesi, sayı:4

- Ş05 : 18 Eylül 1933 tarihli Şarki Türkistan gazetesi, sayı: 5
Ş06 : 26 Eylül 1933 tarihli Şarki Türkistan gazetesi, sayı: 6
Y01 : 4 Ekim 1934 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 8
Y02 : 29 Ekim 1934 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 11
Y03 : 3 Ocak 1935 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 29
Y04 : 31 Ocak 1935 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 35
Y05 : 1 Nisan 1935 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 51
Y06 : 29 Nisan 1935 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 57
Y07 : 1 Temmuz 1935 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 74
Y08 : 3 Ekim 1935 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 96
Y09 : 31 Ekim 1935 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 104
Y10 : 2 Ocak 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 121
Y11 : 30 Ocak 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 129
Y12 : 2 Nisan 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 146
Y13 : 30 Nisan 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 153
Y14 : 2 Temmuz 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 171
Y15 : 20 Temmuz 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 176
Y16 : 1 Ekim 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 189
Y17 : 29 Ekim 1936 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 200
Y18 : 1 Ocak 1937 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 226
Y19 : 28 Ocak 1937 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 233
Y20 : 1 Nisan 1937 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı: 249
Y21 : 29 Nisan 1937 tarihli Yeni Hayat gazetesi, sayı:255

KAYNAKÇA

- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Demirağ, Y. (2014). 1755-1949 arası Doğu Türkistan. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 3, 229-245.
- Doğan, L. (2007). *Çağdaş Türk lehçeleri el kitabı*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Doğan, L. (2014). *Uygur Türkçesi grameri*. Edirne: Parafiks Yayınevi.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca el kitabı* (Karaağaç, G., Çev.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Jarring, G. (1933). *Studien zu einer Osttürkischen lautlehre*. Lund.
- Jarring, G. (1946-1951). *Materials to the knowledge of eastern Turki*. Lund.
- Johanson, L. (2002). Türk yazı dillerinin ve yazı sistemlerinin geçerliliğine dair. *Türkbilig*, 2002(4), 71-79.

- Koraş, H. (2015). *Vatan şairi bir Uygur Mehemmetimin Obulkasımov (Almasbek)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Öztopçu, K. (1993). Uygur Türkçesinin yazı dili olarak gelişmesi ve Uygur Türkçesi sözlükler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 167-174.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shaw, R. B. (1880). *A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan*. Printed J. W. Thomas At The Baptist Mission Press.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıçtan günümüze Türk yazı sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yaman, E. (200). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz dizimi bakımından karşılaştırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yeloğlu, A. (2019). Uygur yenileşme süreci, matbuatın gelişmesi ve Yeni Hayat gazetesi. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 12(April), 40-54.
- Yıldırım, T. (2010). *Son döneme ait bir Çağatay metni Mev'ize*. İstanbul: Hat Yayınevi.

Makale Künyesi (Araştırma): Haznedaroğlu, A. (2022). Baba, oğul ve kadın: Şecere-i Terakime'deki Kozi Tekin anlatısı hakkında bir okuma denemesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 575-609.

<https://doi.org/10.32321/cutad.992385>

BABA, OĞUL VE KADIN: ŞECERE-İ TERÂKİME'DEKİ KOZI TEKİN ANLATISI HAKKINDA BİR OKUMA DENEMESİ

Ashhan HAZNEDAROĞLU¹

ÖZET

Çalışmada *Şecere-i Terakime*'deki Kozi Tegin anlatısı, kurgusu, anlatıcı katmanları, unsurlarıyla ele alınmakta, metin iktidar söylemi açısından incelenmektedir. Kozi Tegin anlatısı için elimizde *Şecere-i Terakime* metni ile bu metnin önemli kısmının tekrar edildiği *Kazan Oğuznamesi* birincil kaynaktır. Anlatının farklı ayrıntılar içeren bir versiyonu olarak *Reşideddin Oğuznamesi*'ndeki metin önemli bir karşılaştırma unsurudur. Paralel anlatılardaki farklılık, *metin – yazar – okuyucu* ilişkisi açısından önem taşır. Anlatının “babann eşinin oğula aşık olup ona iftira atması” şeklinde birçok kadim anlatıda tekrar eden kurgusu, bu çalışmada devletin güç gösterme ve rasyonelleştirme mekanizmaları açısından irdelenmektedir.

İktidar söylemi anlatıdaki kişi, yer, zaman gibi unsurlarla, seçilen kelimelerle ve anlatıcının açısı ile iç içedir. Çalışmada ilk olarak “anlatıcı katman” üzerinde durulacak, daha sonra anlatının öğeleri devlet erki açısından ele alınacaktır. Anlatıda bir “fitne” unsuru olarak beliren Avşar kızı bireyin iktidar karşısındaki konumlanışında başat bir rol üstlenir. *Za'ife*, *kedhūdā*, *almak*, *olcalamak* gibi kelimeler iktidarın eril anlamını yansıtmaktadır. Meydan ve ceza olgusu, iktidarın en temel göstergeleri olarak hikâyede yer etmektedir.

Anahtar kelimeler: Şecere-i Terâkime, Oğuzname, anlatı, iktidar söylemi, anarşi, yönetim, Yusuf ile Züleyha.

¹ İstanbul Kültür Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi. aslihankaragoz@duzce.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0778-6101>

FATHER, SON AND WOMAN: AN ESSAY ON THE KOZI TEGIN NARRATION IN SECERE TERAKIME

ABSTRACT

In the study, the narration of Kozi Tegin in Secere Terakime is discussed within its fiction and narrative layers, and the text is analyzed in terms of its discourse of power. Secere Terakime text and Kazan Oguzname, in which a significant part of this text is repeated, are the primary sources. The text in Reshideddin Oguzname is a very important resource for comparison since it is a different version of the narration highlighting unique details. The difference between the parallel narration plays an important role in terms of the text-author-reader relationship. The narrative of the father falling in love with his son's wife has been the subject of many ancient tellings. In this study, this fictional phenomenon is examined in light of the government's display of power and rationalization mechanics.

Firstly this study will focus on the narrator's voice, and then it will discuss the narration elements in the basis of state power. The Avshar girl, who appears as an element of rebellion in the narrative, plays a dominant role as an individual against the power of the state. Words such as "za'ife (weak women) kedhūdā (lord of the house) and "to take" reflect the masculine aspect of power. Square and the phenomenon of punishment take place in the story as the fundamental displays of power.

Keywords: Secere Terakime, Oguzname, narrative, discourse of power, anarchy, direction, Joseph and Zuleika.

GİRİŞ

*Han uhlap yatur ve hātūn olturup
èrdi. (Han uyuyor ve hatun
oturuyordu.)*

Ebulgazi Bahadır Han tarafından 1660'ta yazılmış olan *Şecere-i Terākime*, Türk kültürüne dair önemli bir eserdir. Çağatay Türkçesiyle yazılan ve Türkmenlerin soy kütüğünü konu alan bu eser, *Dede Korkut Kitabı*'nın da dâhil olduğu Oğuznameler külliyyatının bir parçası olarak kabul edilir. Nitekim Ebulgazi de eserini bir Oğuzname olarak yazdığını belirtmiştir. "*Türk Dilinde Oğuznâme*" adı, ŞT nüshalarının birinde düşülen bir kayıttır. Oğuznamelerin bütünü tespit

edildiğinde elimize geçecek büyük eser, Ercilasun'a göre "Ulu Han Bitiği"dir (2019)².

ŞT'nin bugün bilinen 7 nüshası vardır³. Tumanskiy, Hofman, Samoyloviç, eser üzerinde çalışan ilk araştırmacılarıdır. Kononov'un mevcut yedi yazmayı dikkate alarak oluşturduğu *Şecere-i Terâkime* (1958) yayını, sonraki çalışmalara rehber olmuştur. Ülkemizde Muharrem Ergin'in çalışması öncü durumdadır⁴.

Fikret Türkmen'in 1998'de tanıtımını yaptığı *Kazan Oğuznamesi* ise ŞT ile büyük ölçüde paralel bir metindir. Kazan Üniversitesi Yazmalar Kütüphanesi'nde bulunan bu yazma hakkında da çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Ercilasun 2019, Demir- Aydoğdu 2015). Bu çalışmada ele alacağımız Kozi Tegin anlatısı için üç ana kaynaktan birisi bu eserdir. Çalışmada metin olarak Ölmez'in 2020'deki ŞT yayını temel alınmakta,⁵ *Kazan Oğuznamesi* için Demir- Aydoğdu (2016) metni, yer yer bir karşılaştırma unsuru olarak başvurduğumuz *Reşideddin Oğuznamesi* için ise Togan yayını (1982) kullanılmaktadır.

Metindeki iktidar söylemine odaklanan bu çalışmada yöntem olarak yapısalcı yaklaşımın pratikleri kullanılmıştır. Metinlerin anlamı, onları ortaya çıkaran iletişim süreçleriyle bir bütünlük oluşturur. Foucault, söylemin teorik bir oluşum olduğu kadar düzenlenmiş bir pratik olduğunu, bilgi kadar gücü de içerdiğini ve söylemin içinde bulunan kategorilerin sadece bilgiyi değil, aynı zamanda iktidarı/gücü de yarattığını öne sürmüştür. İktidar ise

---

² Ercilasun *Dede Korkut Kitabı*'nın bağlı bulunduğu ana kaynak olarak Oğuzname'ye işaret eder ve Oğuzname'nin üç unsurunu şu şekilde sıralar: 1) *Türklerin ve Oğuzların sözlü / efsanevi tarihi*, 2) *Dede Korkut'un ve ondan sonra gelen bazı ozanların anlatıp söyledikleri boylar ve soylamalar* 3) *Dede Korkut'a atfedilen atasözleri ve çeşitli hikmetli sözler* (2019, s. 7).

³ Bir nüshası Leningrad'da, dört nüshası Taşkent'te (Özbek Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nde), iki nüshası ise Akşabat'ta (Türkmen Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde) bulunmaktadır (Ölmez, 2020, s. 24-29).

⁴ Ergin'in *Tercüman Gazetesi*'nin 1001 Temel Eser serisi içindeki bu yayınında tarih yoktur ancak çalışmanın 1977- 1979 yılları arasında yayımlandığı tahmin edilebilir.

⁵ Ölmez 1996'daki yüksek lisans çalışmasını geliştirerek ortaya çıkardığı bu yayınında Taşkent'ten getirdiği nüshayı Leningrad nüshasıyla karşılaştırarak metni kurmuş, inceleme ve çeviri bölümüne, dizin ve açıklamalara yer vermiştir.

konuşur ve bu bir kuraldır (2012, s. 63). Söylemi bir söyleme biçimi olarak tanımlamak mümkündür. Bu açıdan söylem, hem kuramsal ve örgütsel pratiklerde, hem yazılı metinlerde mevcuttur. Halk bilim bağlamında sözlü ürünler önce söyleme ilişkindir, yazının aracılığına başvurulduğu anda ise metnin alanına katılırlar (Aktulum, 2013, s. 23). Elimizde söylencelere dayandırılan ve birçok defalar yazılı metnin alanına katılmış bir hikâye planı bulunmaktadır. Metnin kurgusunda olduğu kadar dilinde, kullanılan kelimelerde düşünel yapının izleri sürülür, toplumsal hafıza ile ilgili anlam kategorileri ortaya çıkar. Lakoff'un "çıkarım zinciri" dediği bağlantılar (1987, s. 5), bir toplumda yer edinmiş ortak görüşlere, yüzlerce yıllık ilişkilere dayanmaktadır. Çalışmada temel hedef metni doğuran iletişim sürecini, arkasında yatan kültürel koşulları değerlendirmek, iktidarın kuruluşu açısından metne yönelik daha derin bir anlama ve kavrama imkânı sağlamaktır. Bunun için öncelikle eserin bütününe değinmek ve eserin tarihsel göndergesi ile anlatının göndergesi arasındaki ayrımı belirlemek, anlatıcı sesi metinden ayırt etmek gerekmektedir.

Kozi Tegin anlatısı, devlet – yönetim – halk denklemi içinde okunmaya elverişli bir şahıs kadrosu içerir. Anlatıyı bir devlet öyküsü olarak okumak, anlatının devletin hükmetme pratiğine olan katkısını görmek açısından kestirme bir yoldur. İktidarın ve dolayısıyla "biz" tarafının belirginleştirilmesini sağlayan ötekiliğin "Avşarlı kız" üzerinden ifade edilişi ve anarşi unsuru olan bu kahraman üzerinden anlatıcı sesin tarafını sezinleyici ifadeler çalışmanın önemli bir odağıdır. Anarşi ve devlet arasında taraf olmaya zorlanan halkın durumu, zaman ve mekân unsurlarının iktidarı besleyen ve sarsan durumlara ayna tutması, ceza sahnelerinin yekpareleştiriciliği, üzerinde durulacak hususlardandır. Anlatının *Reşideddin Oğuznamesi*'ndeki izi elimizde metinde yazarın yazma ve silme tercihlerini aydınlatıcı bir unsurdur.

1. ŞECERE-İ TERÂKİME VE EBULGAZİ BAHADIR HAN

Ebulgazi Bahadır Han eserini Türkmenlerin tarihini ortaya çıkarma ve unutulmasını önleme gibi güçlü bir misyona dayandırarak yazmıştır. Eserini bir tarih aktarımı olarak ortaya koyarken aynı zamanda bir "inanma" konusu olarak sunmaktadır. Tarihi bir kişilik olan yazar bu öykülerin sahipleri olan milletten pek çok masum kişiyi öldürdüğünü söyler ve ardından Peygamber sözünü referans alarak şu an yapmakta olduğu işin -öyküleri derleme ve okuyucuya sunma işinin- "sevap" olduğunu, kendisinin -varsa- bir günahının böylece affolacağını da söyler: *Pes neçe miñ kişiler meniñ bu söz aytқанımğa bilmegenlerin bilip köñülleri hoş bola turur. Hudā-yı Te'ālā'dın*

*ümidim bar ki munuñ sevâbı eger ol katl-i 'ammda günâh bolgan bolsa anğa gâlib kelgey tep ve taqa ol kim bir kün bir kişi bu kitâbnı oqup bilmegenini bilse bizniñ rûhumızge Fâtihâ oquğay tédük...*⁶ (Ölmez, 2020, s. 104) Bu cümlelerin hemen öncesinde yazarın referans aldığı Peygamber sözü “Müslüman bir kişinin gönlünü hoş etmenin bütün Adem oğullarının ve cinlerin Tanrı'ya yaptıkları kulluktan daha sevap olacağı” hakkındaki sözdür. Türkmen ulularından elde ettiği bilgilerin en iyilerini derleyen yazarın bu sözleri yazarı bir taraftan kutsal bir kişilik yapar bir taraftan da aradan çıkarır. Bu hem kutsal hem yüksüz bir zeminde bulunma iddiası, şecere yazarlarının ortak bir eğilimi sayılabilir.

Herhangi bir kuramın penceresinden bakarak metni bir düşünce konusu etmek, metnin talep ettiği inanç rüknünden uzaklaşmayı gerekli kılar. Rzasoy şöyle der: *A. N. Kononov için tüm değeri ile «epik-mitolojik» informasiya olan metn vahidi Ebülğazi Bahadır han için tüm değeri ile kutsal ve gerçek tarihdır* (2014, s. 330). *Şecere-i Terakime*'nin önemli bir yönü, temelde tarihsel bir gerçeklik ortaya koyduğu iddiasında olması, fakat efsanelerle, inanç konusu olan anlatılarla dolu olmasıdır. Bu yüzden araştırmacıların bu esere dönük dikkatleri ve yaklaşımları da farklılık gösterir⁷. Muharrem Ergin Ebülğazi için “nev'i şahsına mahsus değerli bir Türk tarihçisi” ifadesini kullanmıştır (ty, s. 11). Onun tabiriyle “tarihi hem yapan hem yazan” Ebülğazi'nin eserlerinin tarihimiz açısından önemli bir kaynak olduğu tartışmasıdır. Tarih konusunda belgelere dayanarak yazılmış tarih kitapları gibi *ŞT*'nin de dış gerçeklikte güçlü bir göndergesel değeri mevcuttur. Buhara, Semerkand ve Harezm gibi önemli medeniyet merkezlerini ele geçirmek ve buralarda uzun yıllar hüküm sürmek, anlatıdaki birinci öznenin birincil vasıfları olarak gerçekliğe

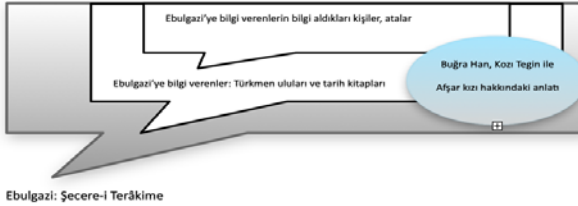
⁶ “Benim bu yazdıklarımı nice kişiler okuyup bilmediklerini bilerek gönülleri hoş olur. Yüce Hüda'dan umduğum şudur: Eğer bahsettiğim katliamda günahım var ise bu şimdi yaptığım işin sevabı ondan fazla gelecek. Ve bir gün bir kişi bu kitabı okuyup bilmediklerini bilse bizim ruhumuza Fatiha okuyacak. Bu şekilde düşündük.”

⁷ Ebülğazi Bahadır Han'ın “Şecereyi-terakime” eserinde sunulan “Oğuzname” destanı burada tarihi-kronolojik statüdedir. Hiç tesadüfi deyildir ki, Oğuz-Türk tarihi üzerine ayrılmış tedkikatlarda “Şecereyi-terakime” eserinden möteber tarihi kaynak gibi istifade olunmuştur. İster “tarihi-kronolojik”, isterse de «edebi» oğuznameler, mitik-genealojik informasiya gibi kendi «tarihilik» statüsünü tüm hallerde koruyur. (Rzasoy 2014, s. 329).

önemli bir göndergedir. Eserin tarihe dair verdiği işaretleri derleyip toplayarak tarihe dair bilimsel veriler elde etmek tarihçilerin alanındadır. Edebî bir eleştiriye tabi tutulduğunda anlatının göndergesi de düşsel olacaktır. Edebî metinler kurmaca metinlerdir; deneysel dünyada bir şeyin, bir durumun karşılığı olmak zorunda değildir (Rifat, 2019, s.92). Eserin kendi gerçekliğini nasıl kurduğu ele alınırken, eserin tarihselliği paranteze alınmalıdır.

Ebulgazi'nin yazması bir anlamda “devletin söylemesi”dir. Dolayısıyla elimizdeki bu eser devletin resmi tarih anlayışını da yansıtır. Mevcut anlatının bir “aktarılan” olarak sunulması anlatıyı yazarın dahilinden vareste kılmaz. O halde yazarın müdahalesi nasıl ve ne şekilde ortaya çıkmaktadır? Metnin örtük ve açık anlamları, bilgi dönüştürümleri nelerdir? Ennihayet kadim izlerinden takip ettiğimiz bu anlatı “iktidar” hakkında neler söyler?

Tablo 1. Anlatıcı Katman

Şecere-i Terâkime'nin Yazarı: Aktaran ve/veya Anlatan Ses (Anlatıcı Katmanda İktidar Söylemi)

Yazarın bir şekilde anlatıların kenarında durduğunu söyleyebilir miyiz? Eserin yazılmasıyla ilgili giriş bölümünde verilen bilgilerde anlatıcı olarak üç katmanın söz konusu olduğu görülür. Birinci anlatıcı katman: *Ben, Ebulgazi Bahadır Han, bu eseri yazıyorum.* İkinci anlatıcı katman: *Türklerin ulularından bu bilgileri aldım.* Üçüncü anlatıcı katman: *Türk büyükleri bu bilgileri atalarından naklettiler.*

Metnin tanrısal bakış açısını belirleyen önemli katman “atalar”dır, Ebulgazi'nin görüştüğü Türkmen büyükleri, şeyhler, yaşlı ve bilge

kimselerdir. Anlatının kurgusunun farklı devirlerdeki paralelleri düşünürsek bu katmanın önemli bir belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Son katmandaki anlatıcının sesine ne ölçüde muhatap olduğumuzun ölçülebilir bir yanı yoktur. Esere nerede, ne kadar ve ne şekilde müdahale edeceğini bilemediğimiz müstensih olgusu da, yazarla aramıza perdeler koyabilir. Elimizdeki metin için her şeyden önce mevcut nüshalara ve bir bilim insanının, Kononov'un değerlendirmesine teslim olmak temel öncüdür. Bu çalışmada kullanılan Ölmez yayını, iki yazma nüsha ile beraber Kononov'un çalışmasına dayanır: *Şecere-i Terakime'nin şu anda bilinen yedi nüshası vardır. Taşkent'ten bunlardan sadece birini getirtebildiğimiz için diğer nüshaları kullanamadık. Göremediğimiz bu nüshaları da Kononov'un çalışmasında yer alan dipnotları kullanarak çalışmamıza kattık* (2020, s. 25). Eserin “birtakım efsaneler ve rivayetler katılarak vücut bulmuş” tahrifli nüshaları da söz konusudur, Hocalı Molla nüshası için Samoyloviç böyle demiştir (Ölmez, 2020, s. 24; ayrıca bk. Yıldırım, 2022, s. 202⁸) Efsanelerle örülmüş olan eserin kim tarafından efsanelere bulanmış olduğu da bilinemez. *ŞT* metninin önemli bir kısmının aynıyle tekrar edildiği *Kazan Oğuznamesi* ise metnin ilk yazarına ait önemli bir problemidir. Sonuç olarak yazarın hangi katmanları ne kadar temsil ettiği veya bu metin için ne kadar kurucu veya düzenleyici olduğu yordamak zordur. *ŞT* için Ebulgazi Bahadır Han'ın bir “han” olması, eserdeki okur- yazar ilişkisini tanımlayabilmek açısından dikkate alınması bir husus olsa da, burada “han”ın ismini ödünçlemiş ve anonimleşmiş bir söyleyicinin muhayyilesini ve söyleme tercihlerini dikkate almak durumundayız. Her durumda yazar, danıştığı veya bilgi aldığı öznelerin söylemini yeniden söylemleştiren bir öznedir ve sözünü iktidar adına söylemektedir. İktidar adına konuşma, alıcının da pozisyonunu belirler.

ŞT metninde tarihî bir kişilikle örtüstürülse de anlatının birçok paralelleri olması metnin yazarın dışındaki varlığını ortaya koyar.

---

⁸ Yıldırım'a göre Hocalı Molla adı, 2019'da Türkmen Sahra bölgesinde bulunan bilim alemine tanıtılan Dede Korkud yazmasının üzerindeki önemli bir şüphedir. Yıldırım bu yazmanın Hocalı Molla'nın oluşturduğu bir kolaj olduğu hakkındaki fikirlerini dile getirmiştir (2022)

2. BUĞRA HAN'LA İLGİLİ ANLATI: ÂŞİK OLUNUP İFTİRA ATILAN ŞEHZÂDE

Âdem Peygamber'den başlayarak Türkmenlerin ve Türkmenlere katılan halkların hikâyesini verme amacıyla yazılan *Şecere-i Terâkime*, Türk soyunu geleneksel anlatılara uygun olarak Nuh oğlu Yafes oğlu Türk ile başlatır. Oğuz Kağan, Oğuz Kağan'ın seferleri ve oğulları eserin önemli konularındandır. Bu yüzden eser Oğuz Kağan Destanı hakkındaki en önemli kaynaklardır.

Eserde yer alan Buğra Han'ın (BWĞRA HAN) hanlığı ile ilgili bölümde Kozi Tegin (QWZY TKYN) ve onun babasına eş olarak aldığı bir Avşar kızı hakkında bir öykü anlatılmaktadır. “Buğra Han'ın hanlığının zikri” içinde yer alan bu anlatı, Buhara'yı, Semerkand'ı ve Harezm'i ele geçiren büyük bir hanın hanlığının en önemli olayı olarak odağa alınır. Buğra Han'ın fetihleri, askeri başarıları birkaç cümleden ibaret kalır ve bu anlatı (Leningrad nüshası için söylersek) altı sayfayı doldurur. *Kazan Oğuznamesi*'nde benzer sözlerle tekrar eden bu anlatının paralel bir anlatımı *Reşideddin Oğuznamesi*'nde geçer. *Reşideddin Oğuznamesi* (RO), İlhanlı veziri Reşideddin'in bir heyetle birlikte yazdığı *Câmîü't-Tevârih*'in ikinci cildinde *Târih-i Oğuz u Türkân* başlığıyla verilen kısımdır. 1302-1306 yılları arasında yazılan bu eserin Ebulgazi'nin eserini yazarken kullandığı kaynaklar arasında olduğu tahmin edilmektedir. Verilen tarihî saptamalar, şahıs isimleri ve bazı vakalar bire bir örtüşmese de (*Kozi Tegin - Kori Han/Tegin* örneği) iki eserin yakınlığı açıktır. İki eserle ilgili karşılaştırmalı okuyuşlar yapılmıştır (Bkz. Togan, 1982; Demir, 2019; Ercilasun, 2019).

RO Buğra Han'la ilgili hikâyeye daha geniş yer vermiş, farklı şahıslar ve başka birçok ayrıntıyla beraber ejderha bahsini de anlatıya eklemiştir. Eserin Türkiye'deki ilk yayınının sahibi olan Togan söz konusu ettiğimiz “üvey annenin âşık olduğu prens” şeklinde özetlenebilecek bu hikâye için Hint etkisinin “tedkîke muhtaç” bir konu olduğunu söyler ve “Asoka'nın oğlu Kunâla” adlı Hint hikâyesi üzerine yapılmış çalışmaları sıralar (1981, s.135-135). Nitekim Kunalâ hikâyesinde de şehzadenin gözlerinin oyulması şeklindeki ayrıntı, iki hikâyedeki ortaklığı güçlendirir. Ancak Togan bu anlatının “Hint hikâyesinin Türkler tarafından canlandırılarak verilen mufassal şekli” olduğunu söylerken söz konusu anlatının Yusuf ile Züleyhâ hikâyesinin bir paraleli olduğundan bahsetmemiştir. Anlatının Eski Mısır metinlerindeki ve Yunan mitolojisindeki benzerleri de böyle bir karşılaştırma arayışında göz ardı edilmese gerektir. Togan'ın

ifadesiyle *üvey annen*in *âşık olduğu prens* hikâyesi, farklı kültürlerde küçük farklılıklarla birçok defa karşımıza çıkan bir anlatıdır.

RO'daki Kozi Tegin anlatısına dair az sayıdaki ele almaların birisi, Mehmet Aça'ya aittir. Aça söz konusu anlatıyı *Reşideddin Oğuznamesi'nde Kadın* (2007) adlı makalesinde *baba ile oğlu birbirine düşüren kıskanç ve kader kurbanı "kutsuz" kadınlar* başlığıyla ele alır, anlatıda kadının mağdur konumuna dikkat çeker. Bu anlatıya dair önemli bir değinme olarak Karabaş'ın "*üvey anne-üvey oğul fücur eğilimi*" şeklindeki tespiti de anılabilir (1996, s. 4). Karabaş konuyu enest bahsine katmıştır.

Aşkına karşılık görmeyen câzibeli kadının ihtirası, *reddedilip hakaret görme, intikam almak için plan yapma ve hilenin boşa çıkarılması* şeklindeki olay örgüsü ile en kadim anlatılara kadar izleği sürülen bir hikâye konusudur. Sözelimi *Gilgamiş Destanı*'nda da (VI. tablet), aşkına karşılık alamayan ve gururu incitilen bir "tanrılar ecesi" İhtar vardır. Âşık olduğu erkeği Gök Boğası'nı üstüne salarak öldürmek isteyen İhtar'ın bu intikam hamlesi Gilgamiş ve onun erkek yoldaşı tarafından boşa çıkarılır. Tanrı Anu'nun kızı İhtar bir ölümsüz tanrıça olarak üçte biri insan olan Gilgamiş'tan üstün bir kuşağa aitti. Elimizdeki anlatının âşık kadını da bir "baba eşi" olduğu için üst kuşağa aittir. Hikâyede kadının aşkına "yasak ilişki" anlamı bir toplumsal katman olarak eklenmektedir.

Anlatının en eski benzerlerinden birisi Mısır hiyerogliflerinde iki erkek kardeşin hikâyesi olarak anlatılır (Schüssler, 2004, s. 115-128). Tarım, tohum, mülkiyet dolayımında ilerleyen ve pek çok semboller içeren bu anlatıda kadın büyük kardeşin eşidir ve eşinin kardeşini ayartmak ister. Bu anlatının bilinmez güçlere adalet ismarlama, timsahlı geçit, bir organını yitirme ve dile gelen yaratıklar gibi birçok motifi RO metniyle daha kolay örtüşecektir. Dahası, Kagap, Hori ve Meremipet isimlerinin yazıcı olarak anıldığı bu metin "İşbu yazıya muhalefet edene Thot düşman kesilir." şeklinde bir yargı ile yine bir inanç rûknüne bağlanmıştır.

Tıva kahramanlık destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında eşinin kardeş kadar yakın bir arkadaşını ayartan kadın vardır. Bu anlatı özellikle sonu itibarıyla Kozi Tegin anlatısını anımsatır: Kötü kadın Saykuu, biri yabancı diğeri uysal iki kırsağın kuyruğuna bağlatılarak cezalandırılır (Ergun ve Aça, 2005, s. 223).

Kur'an-ı Kerim'de *ahsenü'l kasas* olarak (12/3) anılan *Hz. Yûsuf Kıssası*, elimizdeki anlatının paralelinde değerlendirilebileceği öykülerden birincisidir ve bu öykü, yazarın da bilmiş olacağı bir

öyküdür. Hz. *Yûsuf Kıssası*'nda adı anılmayan kadının durumu, ŞT'deki yine adı anılmayan Avşar kızının durumu ile benzerlik gösterir. Yine bu temel motifin bir benzeri *Şehnâme*'de Kâvus, Südübe ve Siyavuş üçgeninde bir hikâye olarak geçmektedir (bk. Ümütlü 2019). *Şehnâme*'deki hikâye, içerdiği motiflerden dolayı RO'daki öyküyle daha fazla benzerlik gösterir. *Şehnâme*'deki öyküde Siyavuş, Hindistan anlatısındaki Kunâla gibi üvey anneyi affeder. Yunan mitolojisinde bu anlatıya paralel, Phaedra'nın üvey oğlu Hippolytos'a âşık olması ve aşkına karşılık alamayınca ona iftira atması şeklinde bir anlatı vardır. Euripides'in MÖ 428'de yazdığı tiyatroya konu olan anlatıda Phaedra, çocuklarının onuru için, onların başını öne eğdirmemek için mücadele eder. Züleyhâ'nın aşkı gibi Phaidra'nın aşkı da karşı konulmaz bir kader oyunudur.

Aşırı derecede güzel bir genç adam ve bu adama kaçınılmaz şekilde âşık olan güzel bir kadın, bu anlatıların ortak yönüdür. Genç ve yakışıklı olan şehzade (bazı anlatılarda evlatlık, bazı anlatılarda da erkek kardeş) bu aşka karşılık vermez, efendisine, babasına sadakatten ayrılmaz. Bazı anlatılarda âşık olan kadını suçlamada yer yer kendisini gösteren temkinlilik (kader, büyü vs.), Gılgamış'ın âşığının tanrıça olduğunu da hatırlatmalıdır.

ŞT'deki bu anlatıyı diğer anlatılardan farklı kılan, Ebulgazi'nin bu öyküyü Buğra Han'ın hanlığı ile eşleştirmesi ve bu eşleşmenin Reşideddin tarafından da yapılmış olmasıdır⁹. Ebulgazi'nin önceki anlatımı bildiği halde farklı bir anlatımı, farklı ayrıntıları tercih etmiş olması önemlidir. Bütün arkaikleriyle birlikte düşündüğümüzde ise Ebulgazi'nin anlatıya müdahalesi en saf hâliyle "ejderha"yı ve "büyü"nü anlatıdan çıkarmak, tarihî bir eşleştirme yapmak ve anlatıya bir parça rasyonellik katmaktır.

Anlatının Özeti

Buğra Han'la ilgili anlatı, *Şecere-i Terakime*'nin Leningrad nüshasına göre eserin 36a-39b; Taşkent nüshasına göre ise 90b – 92b

⁹ Şerefname'de Emir Şucaaddin Hurşid hakkında anlatılan olayın bu anlatıya birkaç açıdan benzediği söylenebilir. Buradaki olayda "yaşı yüzü geçmiş" ve bunamış olan han Hurşid, beyliğin işlerini oğlu Bedir ile yeğeni Seyfeddin Rüstem'e bırakmıştır. Tahtın ortak varisi olan yeğen, Bedir'e iftira atar, onun babasının eşiyile birlik olduğunu söyler ve Bedir bu yüzden öldürülür (Şeref Han, 1971, s. 49).

sayfalarında yer almaktadır. Hanların öyküsü içinde Buğra Han'ın öyküsü, fetihleri, Buhara, Semerkand ve Harezm şehirlerini alması, kendi icadı olan bir çorba ve oğlu Kozı Tegin sebebiyle dâhil olduğu evlilik bahsi etrafında esere alınmıştır. Metne göre Buğra Han, Mur Yavı'dan sonra hanlık yapan Kara Han'ın oğludur. Mur Yavı'nın *hatun*larından oğlu olmaz. Urca Han Tegen'in yurdunu yağmalayıp elde ettiği bir kadın, yurduna dönünce hamile olduğunu anlar. Bir erkek çocuk doğurur. Dayılarının yanında büyüyen bu çocuk, daha sonra kaçıp Mur Yavı'nın katına gelir. Mur Yavı bu yiğidi “oğul kılar.” Mur Yavı'dan sonra halk toplanıp onu han yaparlar. Kara Han kırk yıl hanlık yapar ve vefat eder. Buğra Han bahsi böylece başlar: “*Buğra hanınñ han bolğannıñ zikri*”. Buğra Han'ın hanlığı ile ilgili iki öykü verilmiştir. Bunlardan biri çok kısa olan “çorba” öyküsüdür: ... *bir kün han aydı: Köñlimiz buğday unından bolğan aşnı tiley turur. Ügre ve özge aş kılğalı bavurçı ve aşnıñ esbâbı tapılmadı. Han un keltürtdi ve hamır kıldurdı ve özi kolu birlen yazıp kazañğa saldı (...)* Bu kün halk içre Buğra tep bişüre tururlar ol aş turur (Ölmez, 2020, s. 173-174). Ele aldığımız anlatı, bu kısımdan sonra, *Hannıñ üç oğlı bar erdi* cümlesi ile başlar. Anlatı sonunda hanların zikri devam eder: Buğra Han'dan sonra Kozı Tegin (verilere göre 35 yaşında) han olur, kırk yıl hüküm sürer, 75 yaşında ölür. Yerine Arslan Han geçer, 70 yıl hanlık yapar. Arslan Han'dan sonra Buğra Han'ın El Tegin'in oğlu hanlık yapar vs.

Buğra Han'ın hanlığı sırasında gerçekleşen ele aldığımız anlatı, çok az bir daraltmayla –yazarın anlatma tercihlerini örtmemek için– şu şekilde özetlenebilir:

Buğra Han geçmişteki atalarından daha üstün işler yapar, Buhara ve Semerkand'ı alır, daha sonra Harezm'i de alarak uzun yıllar orda padişahlık yapar.(...) Buğra Han'ın üç oğlu vardır: El Tegin, Kozı Tegin ve Beg Tegin. Buğra Han yaşlanınca hanlığı Kozı Tegin'e bırakarak rahat bir yaşam sürer. Babür adında çok akıllı, dindar bir hanımı vardır. Hanımı vefat edince Buğra Han uzun süre yas tutar. Bir yıl kimseyle konuşmaz. Kozı Tegin babasını yastan çıkarmaya çalışır, onu ava götürür. Birkaç gün sonra beylerin Buğra Han'ın evlenmesinin münasip olacağını düşündüğünü söyler, babasını evlenmeye ikna etmeye çalışır. Buğra Han itiraz etse de karşı koyamaz. Avşar halkından Ergençe adlı kişinin ülkede adı yayılmış çok güzel bir kızı vardır. Kozı Tegin onu “hana alır”. Kız Kozı Tegin'in kendisine meyli olduğunu, babasını bahane ederek kendisiyle gizlice eğlenmek istediğini düşünür. Kendisi gibi güzel bir kızın yaşlı birinin eşi olmasını mantiğa aykırı bulur. Bir gün Kozı Tegin babasını ziyarete gelir. Han uykudadır. Avşar kızı Kozı Tegin'in yanına gelip yüzünü okşar, ona kendisinin eşiymiş gibi davranır. Kozı Tegin bunları anne yerine geçen kadının sevgi gösterisi olarak yorumlar. Yine birkaç gün sonra kadın Kozı Tegin'i yalnız bulup ona aşkını

itiraf eder ve sitemde bulunur. Kozi Tegin kadına çok kızar ve eğer bu hareketleri bırakmazsa kendisini parça parça edeceği tehdidinde bulunur. Kadın bu olayı kardeşlerinin hanımlarına danışır. Kadınlar onun Kozi Tegin'den önce harekete geçmesi gerektiğini söyler ve bir plan yaparlar. Bir kadın tutarlar, bu kadın Kozi Tegin'in çizmelerini çalarak giyip Buğra Han'ın kapısına yürür, daha sonra geri dönüp çizmeleri yerine koyar. O gece Han evde yoktur, ava gitmiştir. Gece yarısından sonra az miktarda kar yağmıştır. Seher vaktinde Avşar Kızı feryat edip ağlamaya başlar. Tan attıktan sonra insanlar çadırın etrafında toplanır. Avşar Kızı yüzünü yırtarak her yerini kanatarak ağlar ve gece seher vaktinde Kozi Tegin'in onun yanına geldiğini, kendisine aşık olduğunu ve "gündüz babamın gece benimsin" dediğini söyler. Kendisi onunla birleşmeyi reddettiği için Kozi Tegin'in kaçtığını söyler. Yanındaki kadınlar da Avşar kızına şahitlik eder. Kadın kardaki izleri de en önemli kanıt olarak gösterir. Buğra Han avdan gelir, beyler Kozi Tegin'i çağırırlar. Kozi Tegin kadınlara yaşadığı olayı anlatır ve utandığı için bu olayı hemen söyleyemediğini, kendisinin babasına aldığı bu kadının rezil olmasını istemediğini fakat kadının kendisinden önce davranıp harekete geçtiğini anlatır. Halk ikiye ayrılır. Yarı kadın sözüne yarı Kozi Tegin'e inandır. Kadınlar hanın huzuruna getirilir, konuşmazlar. Ancak zorlandıklarında yaptıkları planı itiraf ederler. Buğra Han onaylamadığı bu evlilikten dolayı ortaya çıkan bu durumu Kozi Tegin'e havale eder, yargılamayı ona bırakır. Kozi Tegin beş yaban kısrak getirir ve kadını ayaklarından boynundan ve kollarından kısrakların kuyruğuna bağlatır. Butlarına mızrak batırılan kısraklar döne döne kadını beş parçaya ayırır ve her biri bir parçayla kendi yaylasına döner. Buğra Han uzun yıllar padişahlık yapar ve doksan yaşına kadar yaşar.

Metni ele alırken bir karışıklık yaşanmaması için kadın kahramanın belirleyicisi olarak Avşar kızı demeyi tercih ediyoruz. Anlatıda kadının adı yoktur, onun için *kız*, *hatun*, *za'ife* ve *hanım* kelimeleri kullanılmıştır.

Anlatının kesitlerini kısaca şu şekilde gösterebiliriz: 1. Başlangıç durumu: Buğra han yaşlıdır, tahttan çekilmiştir, hanımının yasını tutmaktadır. 2. Durum değişikliği: Oğul babasını neşelendirmek ister, onu ava götürür, gezdirir ve evlendirmek ister. Avşarlardan kız alınır. 3. Yasaları çiğneme: Kız Kozi Tegin'in kendisini sevdiğini düşünür, ona ilgi duyar. Aşkını belli eder. Kozi Tegin öfkelenir. 4. Engellenme: Kız ağalarının eşlerine danışır. Kozi Tegin'e tuzak kurulur, iftira atılır. Halk karışır. 5. Ödül – ceza: Han gelir, Kozi Tegin çağırılır. Kızın yanında kalan kadınlar sorgulanır. Kozi Tegin aklanır ve gelin cezalandırılır.

3. ANLATI KİŞİLERİ ÜZERİNDE İKTİDAR SÖYLEMİ

3.1. Devlet ve Yönetim Organı: “Karı” Han ve “Yaşlı Süratli” Han Oğlu

Bir kültürün temel kodları -onun diline, algılama şemalarına, alışverişlerine, tekniklerine, değerlerine, uygulamalarının hiyerarşisine hükmedenleri- daha işin başında, her insan için, karşılaşacağı ve kendini onların içinde bulacağı ampirik düzenleri saptar (Foucault, 2020, s. 18). Toplumun düzen sağlayıcısı olarak devletin kendisi, iş yapısı, kişileri ve ilişkileriyle bir düzenleme konusudur.

Anlatı, baba, babanın oğlu ve babanın eşi şeklindeki bir aile etrafında gelişmektedir. Aile düzeni toplumsal bir olgu olan iktidarın prototipini oluşturur ve ailedeki kaosun duyurulması, toplumsal sıradüzeni için de bir tehdit içerir. Evlat iktidarın bir paydaşı olmakla “baba”nın otoritesiyle bütünleşir. Devlet ve hükümet anlamı baba ile oğul göstergesiyle ifade bulur. Halkın varlığı hem bu ailenin iktidarın varlığı için bir destek, hem ailenin dağılması konusunda bir tehdittir. Buğra Han ve oğlu, iktidar mevhumunun iki aksını oluşturur. Foucault'nun da Antik Doğu toplumları konusunda ileri sürdüğü meşhur öğretilerde devlet, elinde değneğiyle bir çobandır. Devlet idaresini devralan, çobanın değneğini, sürüyü sürme ve idare etme araçlarını devralmış olur. Hikâyemizde çoban kenara çekilmiştir, uykudadır. Hükümdarın geride durduğu yerde onun yardımcılarını – oğul- hükümet etme işlevini yüklenir. Gerçek çatışma da hükümdarla tebaası arasında değil, hükümdarın hizmetkârı ile tebaa arasındadır. Kozı Tegin devlet ile halk arasında hem temas sağlayıcı hem teması kesici bir köprü işlevi üstlenir. Anlatıda halk – devlet arasındaki gerilim, “hain”in hükümdarın hizmetkârıyla iş tutma yoluna girmesi ve karşılık alamayınca yeni ittifaklar araması şeklindeki temel bir döngünün tekrarıdır. Hareketleri bir devletin kaderini belirleyecek olan kişi Kozı Tegin'dir. Kadınlı (düşmanla) ittifak etme veya onun için “yasal” işlem başlatma, onun kararındadır. Anlatı, iktidara karşı işlenen suçun cezalandırılmasını olduğu kadar oğulun babaya, yönetim organının erk kaynağı olan hükümdara itaatini de odağa taşımıştır. Kadın için korku kaynağı olan iktidar, Kozı Tegin için babadır ve bu anlatının önemli bir gerilimidir.

Hikâyede dönüşümsel eylemlerin başlatıcısı olarak öne çıkan Kozı Tegin, yaşlı Buğra Han'ın kendisine tahtını devrettiği ortanca oğludur. Buğra Han'ın evden çıkmaya, ava gitmeye başlaması ve evlenmesi, Avşar kızının gelin olması Kozı Tegin'in eylemleridir. İktidar kaynağı olan Buğra Han iradesiyle eline almaz, kendi iradesiyle yönetimden çekilir ve oğlunu yerine atar, böylece hükümet etme işi

Kozi Tegin'e tanımlanmış olur. Buğra Han hükümetin kendisine hesap verdiği merci olmayı sürdürür. Metinde ondan hep “han” olarak bahsedilir, anlatı boyunca “han” adıyla kastedilen Buğra Han'dır.

Han, iktidarını devrettiği oğlunun eylemlerinde isteksizdir. Avşar kızı dolayısıyla oğlula karşı karşıya kalır. Aslında baba-oğul karşıtlığı halk anlatılarının temel bir motiftir. Babanın kenara çekilmesi gerektiği halde hırsla düşüp öz oğlula savaşması Oğuz Han, Manas gibi birçok destan kahramanıyla örneklenmiştir. Sahip olduğu eş veya eşlerin kıskanılması sebebiyle babasıyla karşı karşıya gelen oğullar da vardır. Radloff'un derlediği *Toktamış Han Destanı*'nda Muradım adlı yiğidin esir olarak elde ettiği iki kız, kahramanın babası tarafından sahiplenilir. Güzel Ahmet hikâyesinde de baba oğlunun eşlerine göz diker ve oğluna pusu kurar. Şah İsmail hikâyesinde de motif aynıdır (Aydoğan, 2007, s.35-37). Buğra Han'ın *karı* (ihtiyar), oğullarının da *yaşlı süretli* olarak resmedilmesi, babanın oğlunun eşine göz diktiği hikâyeleri anımsatmaktadır. Burada Kozi Tegin'in “çok güzel” olduğunu düşündüğü Avşar kızını kendisine beğendiği şeklinde bir çıkarsama akla gelebilir. Açık olan şey, bu anlatıda baba – oğul çatışması dolayımında Baba suçlanmamış, her iki devlet organı da haklı kılınmıştır. *Üvey annenin aşık olduğu şehzade* hikâyelerinde baba da oğul da mağdurdur ve haklıdır.

Anlatının “Buğra Han, Kozi Tegin, Avşar kızı, Avşar kızının yakınları, hizmetçi kadın ve halk”tan ibaret olan kişi kadrosunu, *devlet – yönetim kadrosu – halk* üçgeni içinde tanımlamak bir iğretileme sayılmayacaktır. İktidar yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkiye atıfta bulunan bir kavramdır. Devlet Buğra Han şahsında somutlaşır. Buğra Han'ın erki dolaylı olarak halka dayalıdır. ŞT'de hükümdarın ilan edilmesi konusunda sıklıkla kullanılan ifade “*halkın yığılıp* (toplanıp) *han kötermesi* (han olarak tayin etmesi)” ifadesidir. Hanların tahta çıkması konusunda bu ifade 16 kez kullanılmıştır: *hân köterdiler, pâdişâh köterdiler ilh.* (Ölmez, 2020, s. 401). Buğra Han'dan bir önceki hanın ve Buğra Han'ın han tahtına oturması şu cümlelerle ifade edilmiştir: *Mur Yavı ölgendin son barça halk yığılıp anı hân köterdiler, el birlen yaşlı ma'aş kılıp...* (Ölmez, 2020, s. 172) *Barça halk ölgendin son Buğranı pâdişâh köterdiler* (Ölmez, 2020, s. 173).

İnsanın kültür üretiminin temel unsurlarından biri olan devlet, en genel anlamıyla yönetim erkini ifade eder. Bu erk halkın tanıdığı ve kendi sınırları içinde meşruiyeti olan bir erktir. Marshall *Sosyoloji Sözlüğü*'nde devleti “toplumu yöneten kuralları belirleme yetkisine sahip olan özel bir kurumlar bütünü” olarak tarif ederken (2020, s.

146) bu kurumlar bütününe bir kurumlar toplamı olarak harekete geçemeyeceğini de vurgular: Devlet içinde kararları alan ve politikaları uygulayan aktörler vardır. Kozi Tegin ile Buğra Han'ın iktidarı, Buğra Han'ın geçici olmakla birlikte kısmen pasif, fakat onaylama makamı olması dolayısıyla farklıdır. Kozi Tegin hükümet etme yetkisini kullanırken babasına hesap verir. Bir yürütme organı olarak iş görür. Kriz, onun devletle ilgili iyi bir icraat olarak ortaya koyduğu durumun devlet için bir soruna dönüşmesi ile ortaya çıkar. Genç ve tecrübesiz han oğlu, *anam teg bolmasa andın bih-rek bolsın* (Ölmez, 2020, s. 175) diyerek, babasını evlendirmeye kalkışır. Burada iyi niyetli de olsa devletin sınırlarını zorlamıştır. Buğra Han'ın bu husustaki isteksizliği "ihtiyarına koymamak" deyiimi ile ifade edilir. Buğra Han yargı sahnesinde oğluna şu şekilde sitem eder: *Sen meni iħtiyārımğa koymadıñ. "Beni kendi kararına bırakmadın."* RO anlatısında Buğra Han'ın ihtiyarlığı çok net olarak ifade edilmiştir: Doksan yaşından sonra üç oğlu olmuş, kendisi zayıflamış, kuvvetten düşmüştür. Şehzade evlenme konusunu Han'ın "iradesine" bırakmayarak kendisinden çok daha bilgili, güngörmüş olan babasını dinlememiş, onun iyiliği adına ona muhalefet etmiştir. Buğra Han'ın iyiliği Kozi Tegin'e göre "gönlünün açılması"dır. Buğra Han ise bunun mümkün olacağını sanmaz. Çünkü ölen hanımının yerini tutacak bir kadın yoktur. Gönlün açılmasının başlangıçta avla sağlanması *Dede Korkut Kitabı*'ndaki Begil oğlu Emren boyunu hatırlatır. Padişaha darılarak köşesine çekilen Begil'e karısı "ava git gönlün açılın" nasihatinde bulunur. Buğra Han yas sürecinden sonra oğlunun ısrarıyla ava çıkar. Ava gitmek, erkeklerin dünyasına katılmakla ilgili eylem olarak evlenmenin en önemli öncülüdür. Savaşmak ve kan dökmek, erkeğe bir kadın alma hakkını vermektedir (Roux, 2002, s. 188). Ava gitmekle Buğra Han evlenebilecek güçte olduğunu göstermiştir. Kozi Tegin'in burada kullandığı *Begler ayta tururlar münäsip ol-turur kim kedħudā bolğaylar* cümlesi artık *karı ħān*'in erkekliğinin toplum tarafından onaylanması anlamı taşımaktadır. Buğra Han ideal erkeklik (Connel'in *hegemonik erkeklik* kavramsallaştırması) yolunda yeniden bir onaylanma sürecine girmiştir. Toplumsal beklentinin ve onaylanmanın ifade aracı olarak Kozi Tegin "beyler"i ileri sürer: *Bir neçe kündin son emdi ħannıñ köñlitine hevā vü heves peydā boldı bolğay degen vaqıta aytdı: Begler ayta tururlar münäsip ol-turur kim kedħudā bolğaylar*. Kuruluş olarak bu cümle ŞT ile ilgili yayınlarda "Beyler senin evlenmeni münasip görüyorlar" paralelinde çevrilmiştir.

Farsça "ev, oda" anlamındaki *ked* ile "sahip, yönetici, idare eden" anlamındaki *ħudā* kelimesinden oluşan *kedħudā*, "büyük devlet adamlarının, zenginlerin işlerini gören kimse, kâhya" anlamı (Url-1

Kubbealtı Sözlük) yanında “damat” anlamı da taşır. Ölmez yayınının sözlüğünde kelime “kâhyâ, damat, evli adam” olarak alınır. Buğra Han *kethüdâ bolman* diyerek evlenmek istemediğini belirtir. Kedhuda olmanın *evlenmeye* işaret eden anlamında evin yöneticisi, sahibi olma yönü ortaya çıkar. Bir erkek evlenmekle –ki ev, kavramın anlam alanından dışlanamayacak bir olgudur- bir evin sahibi, patronu olur. Bu kelimenin kadınlar açısından karşılığı, dilimizde yaygın bir ad olan *kedbânü*’dur (Kezban). “Evin kadını, ev kadını” anlamına gelen *ked-bânü* adında bir yönetim, iktidar anlamı yoktur. *Kedbânü* >kezban, “hizmet, ev bakımı, beyi memnun etme” kavramlarının alanında olan bir kelimedir. *Türkmen Sahra (Günbedikavus)* yazmasında şu cümle geçer: *Ak pürçekli ked-bânûlar aşuñ duzi ev bereketi* (Azmun, 2019, s. 28). Evin sahibi “koca, eş”, evin bereketi ise kadındır. Toplum (beyler ve hanın oğlu) yasını tamamlayan ve ava giden Buğra Han’a gönlünü açacak bir eş münasip görür.

Buğra Han’ın ihtiyarlık çağında tahttan vazgeçmesi girişte andığımız paralel anlatılardaki bir olguyu da hatırlatır: Baba cinsel anlamda da iktidarsız mıdır? *Yûsuf Kıssası* ile ilgili tefsirlerde ve *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevilerinde işaret edilen kısırlık hususu, anlatının iktidar söylemine başka bir açılım getirir. İktidar vasfını yitirmiş olan (ve artık yeni fetihlerde bulunmayan) baba, hikâyedeki tehdit unsurlarından biri hâlini alır, devletin itibarını tehdit eder. İktidarın “kadını elde etmek”le bütünleşen eril anlamı, ki bu anlamın “hanlık, kağanlık, beylik” ifade eden kelimelerde izi sürülebilir, Kozi Tegin’i babasına kadın almaya itecektir. Yönetim ancak devletin ne kadar güçlü olduğu bilinirse mümkündür; yönetimin kalıcılığı ancak böyle sağlanır (Foucault, 2021, s. 47).

Kadın kelimesi ŞT içinde “alınmak, olcalanmak, olca kılınmak” deyimlerinin kavram alanında (olcalamak: ganimet olarak almak veya çalmak). “En soylu ve en güzel kadınları elde etmek” Oğuznamelerde kahraman takdimlerinde bir başarı göstergesi olarak anılagelir. Toylarda hizmet gören kâfir kızları da ganimetin, dolayısıyla erkeklik zaferinin sergilenmesi şeklinde bir vurgudur. Bu durumda Kozi Tegin’in babasının “gönlünü açmaya” çalışması ve güzelliği ülkede bilinen bir kızı babasına alması devletin itibarını yüceltme anlamı da taşır. Fakat yönetim erkinin bu çabası kadının genç ve güçlü olana meyletmesi sebebiyle kötü bir sonuç getirmiştir. *Han uhlap yatur ve hâtûn oturup êrdi* (Ölmez, 2020, s. 175). “*Han uyuyordu ve kadın oturuyordu*” şeklindeki cümle, devletin iktidarsızlığını ve anarşinin ne şekilde başladığını ifade eder. Kadını elde tutamayan Buğra Han, erkini kaybetmektedir. Kadının âşık olması konulu anlatıların çoğunda olduğu gibi “iktidarını ortaya koyan

kahraman” kadının âşık olduğu kişidir. Bu yüzden Buğra Han’ın hanlığı başlığında verilen bu öyküde Kozi Tegin asıl kişi olarak belirtmeye başlar. Buğra Han’ın hanlığı, fetihleri, Kozi Tegin’in “kadın tarafından arzu edilen” olmasıyla gölgelenir. Kozi Tegin babasının eşinin babası yerine kendisini sevdiğini söylemez. “Ben utandığım için, bir de ona acıyarak bunları söylemedim, o benden önce davrandı.” diyerek hem iktidarın yanında yer aldığını hem iktidarı kurtaracak kişi olduğunu ifade etmektedir. Buğra Han bu sahnede bir otorite tehdidi ile karşı karşıyadır.

Kozi Tegin’in “kadının kendine uygun gördüğü kişi olması” açıkça ifade edilmese de bu beyan etmeme, beyanın daha vurgulu bir söyleyişidir. Buğra Han kadının kendisine eş olmayı “ma’kul bulduğu” kişi değildir. Söylem, dil pratiğinin ifşa edilmediği bir durumda da söylemdir (Sözen, 2014, s. 10). Kadına yani anarşiye ceza vermenin Kozi Tegin’e bırakılması da bu durumu destekler. RO’daki anlatımda şehzade bu olaydan sonra han kınılır: *Buğra Han oğluna “Artık hiçbir engel ve dedikodu olmaksızın tahta geç; pâdişahlık zaten senin hakkın” dedi* (Togan, 1982, s. 62). Ebulgazi’nin anlatımında olay bu şekilde bitmese de, Buğra Han yine tahta oturup *köp yıllar* hanlık yapsa da tahtın devamı yine aynı şehzade elinden olur. İktidar organı olan Kozi Tegin, iktidarın geleceği olduğunu, sadakata, itaati ile ortaya koymuştur. Babaya itaat, babanın iktidar alanında yer alan kadına dokunmamak ve ona en ağır cezayı vermekle sınanmıştır.

İktidarın prototipi olan bu ailede kadın, soy olarak bir dağılışı temsil eder, “dışarıdan” gelendir, dolayısıyla “biz” cephesi içinde sökülebilir bir yapıdır. Ailenin mütemmim cüzü baba ile oğuldur (veya diğer bazı anlatılarda iki erkek kardeş, her durumda erkeğin ailesi). Ana yapıyı sarsan durumlarda devletin bu sökülebilir parçayı söküp atması ata erkine saygının bir gereğidir. Kadın ilkesel olarak bir uyum sorunu oluşturur. Babanın onuru sağlam bir şekilde korunmalı ve erk kesin bir şekilde, sindirici ve korkutucu olarak ortaya koyulmalıdır.

Baba- oğul denkleminin düşündürmesi gereken bir olgu da devletin aynı zamanda “tanrı”yı temsil ettiği kadim “büyücü kral” olgusudur. Anlatının başında, fetihlerinden daha vurgulu bir biçimde bir “çorba” yapımı ile anılan Buğra Han’ın büyücü kral olarak düşünülmeyle elverişli bir zemini vardır. Tahıllara dolayısıyla bitkilere dair bu bilgisiyse ve geri çekilmesiyle onu, büyücü kralın son temsilcisi olarak işaretlemek mümkündür. Kozi Tegin erkini büyüçüden alır ve ona itaati sürdürür, ona ortam sağlar, ondan onay alır. Fakat kendisi akılcılığı temsil eden, büyücü olmayan bir kraldır.

Bilgelik ile akılcılık baba ile oğulun ayrımını verir. Baba yani büyüü artık devlet değil devletin arkasındaki güçtür, hükümete gölge eder, hükümetin meşrulaştırıcı gücü olur. Büyücü kralla yönetilmese de devlet, büyüünün etkisinde var olmayı sürdürür.

3.2. Anarşi Unsuru Olarak Kadın: “Bedbaht”, “Za'ife” ve “Fitne”

Anlatıda Kozi Tegin'in ve babasının itibarını sarsıcı unsur olan ve bu yüzden meydan önünde ağır bir şekilde cezalandırılan kadın, devlet için bir anarşi unsurudur. Devletin beyi ile beyoğlu bu kadın sebebiyle karşı karşıya gelmektedir. Hikâyenin “hüküm” sahnesine doğru aktarılan Buğra Han'ın sözü, anlatıdaki temel düğümü özetler: *Bu hātūnı unamay ırdım şındağ bir fitne bolur tıp* “Bu kadını istemiyordum, bundan dolayı bir fitne olur diye”. Bu sözün açılımı RO'da anlatının en başında şu şekilde belirtilir: *Hem ben kadınlardan sakınırım; biz baba oğulun arasını bozar ve anlaşmazlık çıkarır* (Togan, 1982, s. 64). Bilge ve yaşlı han, kadının bir fitne olacağını bilmiştir. Hikâye bu öngörünün doğrulanması şeklinde işler.

Yazar kızın babasının adını ve Avşar boyundan olduğunu belirtir, kızın adını anmaz. İsmi anılmaması kadının kamusal görünmezliği veya halktan biri olmanın anonimleştiriciliği olarak düşünülebilir. İtaatsizlik, sadakatsizlik eyleminin –ki bu büyük bir eylemdir– öznesi olması da bu isimsizliğe gerekçe olabilir. Bir tanıma ve ayırt etme işlemi olarak ad vermek, kötülüğü belli ve dar bir alana hapseder. *Hātūn* ve *hanım* kelimelerinin belirsizlik alanı geniştir. Kadının Avşar halkından olmasıyla Avşarlılar, hatta babası olması dolayısıyla Egreñce tēgen “denilen kişi” bu anlatı ile hedef olmaktan uzak değildir. Eserin tamamında Avşarlılar iki defa ve ikisinde de kız meselesi yüzünden karşı cephede yer almıştır. Ancak Avşarlı vurgusu açık değildir¹⁰. Kağanların hayatına fetihlerine yer veren bu eserde, eserin sonuna bir dipnot düşer gibi iliştilen kadın kağanlar listesi, yazarın bağlı olduğu düşüncenin önemli bir temsili olarak işaretlenebilir. Bir eyleyen olarak kadınların isminin ne şekilde ve ne ölçüde anılabileceğine dair belli sınırlar söz konusudur. Buğra Han'ın önceki eşi ismiyle anılır. Babur (BABR) adlı bu kadın bir *iyi kadın*

¹⁰ Anlatının aynı ayrıntılarla yer aldığı *Kazan Oğuznamesi*'nin “Afganistan Avşarlıları Oğuznâmesi” (Ercilasun, 2019, s. 53) olarak Avşarlılara dair vurgu içermesi hususu hatırdan çıkarılmamalıdır.

temsilidir. Onu niteleyen dört kelime *âkile, zâhîde, sâliha ve kâfiyedir*. *Kazan Oğuznamesi*'nde bu dört kelimeye bir de 'âbide eklenir (Demir - Aydoğdu 2016, s. 149) Avşarlı kız anlatıda uzun bir yer işgal etmesine rağmen isimleştirilmez. Hatununun bir yıl yasını tutan Buğra Han, genç ve güzel olan yeni eşine verilecek ceza konusuyla bile ilgilenmez. Böylece Avşar kızı sadece ortadan kaldırılması gereken bir ilave olur.

Yazarın “aktarıcı” rolünü üstlendiği bu anlatıda belli belirsiz bir acıma duygusu olduğunu söyleyebilir miyiz? Avşar kızının betimlemesi başlangıçta şu ifadelerle yapılmıştır: *Körgeli yağşı, yurtda ad kötergen, körkli kız* (görölmeye değer, yurtda adı bilinen, güzel kız). Kızın güzelliği kızın ağzıyla da ifade edilmiştir: *meniñ teg sâhib-i cemâl kız* (benim gibi güzellik sahibi kız). Fakat bağlayıcı cümlede *bedbaht* ifadesi geçmektedir: *...Avşar elindin Egreñçe tégenniñ körgeli yağşı, yurtda at kötergen, körkli kıızı bar erdi. Anı hanğa alıp bérdi. Ol bed-baht kıznıñ köñline bu ma'kül boldı kim Kozi Teginniñ manğa meylı bar, anıñ üçün meni atasığa bahane birten alıp bère turur...* (Ölmez, 2020, s. 175)

Öyküde kadının rolü Kozi Tegin'e âşık olmak, ona bir anne değil de “bir *hâtün* gibi” davranmak istemek ve daha sonra da yakını kadınlardan aldığı akıl ile “onun kendisine tecavüze kalkıştığını söyleyerek” Kozi Tegin'e iftira atmaktır. Kadının bu son eylemi, kadına biçilen “za'ife” (zayıf kişi – kadın) rolünün üstündedir. Kozi Tegin “Bu kıızı babama ben aldım.” derken *za'ife* kelimesini kullanır. Kadının âşıklığı ile âşık olduğu kişiye iftira atması arasındaki büyük zıtlık, bu anlatıyla da paralellikler içeren, edebiyatımızın en önemli aşk hikâyelerinden birisinin konusudur. Âşık olup mâşuğuna zulmeden kadın imgesi Züleyha şahsında örneklenir. Klasik şiir geleneğinde Yusuf ile Züleyhâ anlatısına Züleyhâ'ya duyulan acıma anlatıya eşik eder. Sözelimi, Akşemseddinzâde Hamdî'nin mesnevisine göre, Züleyhâ'nın evliliği kaderin bir oyunudur. Yûsuf'a iftirada bulunması da Züleyhâ'nın aşkına mâni değildir. Zindanda Yûsuf'u görmeye gidişinin tasvirleri *Yusuf u Züleyha* mesnevilerinin önemli sahnelerindendir. Züleyhâ'nın sonunda tövbe etmesi ve Yûsuf'un da onu affetmesi, bu mesnevilerde Züleyhâ'ya merhametle yaklaşmanın önemli bir dayanağını oluşturur. *Kur'an-ı Kerim*'de kadınların Züleyhâ'yı doğrulamasının zikredilmesinin ve *Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o (Yusuf) da kadını arzulardı*(24). mealindeki ayetin, söz konusunu anlatının bir aşk hikâyesi olarak işlenmesinin önünü açtığı düşünülmür (Ümütlü 2020). Bu yüzden anlatıcının Avşar kızına bir parça acıması edebî gelenekle örtüşecektir.

ŞT'in kadın kavramıyla ilişkili olarak *alınmak, verilmek, olca kılınmak, olca alınmak* (*olca: ganimet, yağma*) kelimeleri kullanılmaktadır. Metinde Avşar kızı dolayımında verilen karşılıklar ise şu şekildedir: *anadan daha iyi (babaya eş aday), Avşar elinden, Egreñçe Tegen'in kızı, güzelliği ile halk içinde bilinen, güzel kız, bedbaht kız, ana yerine geçen (anam ormğa bolğan), zaiife, halk içinde rüsvā, fitne...* Kadının güzelliğinin Buğra Han için "fazla" olduğu, birkaç kez cümleye dökülmüştür. En başta oğul, babasına, onun beklentisinin üstünde bir kadın bulacağını ima etmiştir:

Kozi Tegin: *Anam teg bolmasa andın bih-rek bolsun.*

Avşar kızı: (*Kozi Tegin dedi diyerek*) *Atam hatunni ne kılar ərđi?* (Babam kadını ne yapacak)

Avşar kızı: *k arı kişige meniñ teg sahibi-i cemāl kıznı ne üçün alıp berür ərđi?* (Yaşlı kişiye benim gibi güzel kızı niçin alıp verdi?)

Kozi Tegin'in başlangıçta kadına tavrına bir acıma eşlik eder. İftira olayı görüldükten Kozi Tegin kendisini şu şekilde savunur: *Əkkinçi ol kim bu za işeni atamğa men alıp bərip ərđim, halk içinde rüsvā bolmasın tēdim.* Fakat kadının aşkını ifade etmesinde Kozi Tegin başlıyıcı değildir, onu lime lime etmekten bahseder. Bu anlatıda mesnevî geleneğine zıt olarak aşk değil itaat öncelenmektedir ve devletin itibarı öne çıkmaktadır. Sadece aşkını itiraf eden kadının "bu halini değiştirmezsen" şeklinde orantısız bir şekilde tehdit edilmesi babaya itaatin vurgusudur. Burada Kozi Tegin olayı babasına hemen söylememesinin ilk sebebi olarak "utandığını" (*uyalğanımdın ayta bilmedim*), ikinci olarak da kendisinin babasına gelin olarak aldığı kadının halka rüsvā olmasını istemediğini söyler. Odağa taşınan duygu "utanç", "babaya yarar" diye alınan bir kadının böyle bir duyguya kapılmasıdır. Buğra Han'ın yaşlı olduğu için eşi tarafından sevilmemesi, ona uygun bir koca olamaması, olayın nazikliğinden dolayı anılamaz. Bu örtme ile iktidarı yetme düşüncesi, daha derin bir vurgu kazanır. Karşılıklı konuşmada gündeme alınmayan bu durum, anlatı boyunca birkaç defa kızın iç sesi olarak da Kozi Tegin'e yapılan sitem olarak da cümleye dökülmüştür:

1) *Karı kişige meniñ teg sähib-i cemāl kıznı ne üçün alıp bėrür ərđi.* "Yaşlı kişiye benim gibi güzel kızı niçin alıp verdi?"

2) *Meniñ hālimğa karamas bolsan ne üçün karı kişige alıp bėrdin meni?* "Menim halime hiç bakmayacak isen neden yaşlı bir kişiye verdin beni?"

Yine kadın, son olarak, düzenledikleri iftira planında halkın huzurunda ağlarken Kozi Tegin ağzından bu düşünceyi ifade eder: Kozi Tegin ona *Men sana âşık bolup atamğa alıp berdim. Anıñ üçün kim kündüz atamıñ bolsañ keçe meniñ(k)i bolğay sen tep, yok erse atam hâtünnü ne kılur êrdi* demiştir (Ölmez, 2020, s. 174-177). Kadın tarafından bu şekilde üç defa ifade edilen denksizlik, anlatının akışı içinde de Buğra Han'ın yaşlılığına ve kızın güzelliğine yapılan vurgu ile ifadeye dökülür. Zaten Buğra Han, *karı bolğandın son pâdişâhlıknı Kozi Teginğa* vermiştir. Anlatıcı bir anlamda denk olmayan bir evliliğin risklerini göz önüne serer. Buğra Han'ın yaşlılık çağında evlendirilmesi Avşar kızının katline giden yolu döşemiştir. Kozi Tegin'in babasını ziyarete geldiği sahne, *karı kişiğe sahib-i cemâl kız zıtlığını* görünür kılar:

Hân uñlap yatur ve hâtün oturup êrdi.

Bu sahne, kadına sahip olamamak, iktidarsızlık durumu olarak yorumu açıktır. RO'da *doksan yaşını geçmiş* bir hana verilmek şeklinde sunulan ve kadının diliyle "bir ihtiyarın eline esir edilmek" şeklinde ifade edilen durumun burada dolaylı bir anlatımı söz konusudur. Hanın uyuması, "uyanık" olan fitne unsurunu ayağa kaldırır. Kadın için kullanılan "bedbaht" kelimesi bugün daha çok "talihsiz, mutsuz, zavallı" anlamıyla anlaşılıyor olsa da metnin dilinde bu kelime "kutsuz, uğursuz, hayırsız" anlamlarına gelmektedir. "Baht" kelimesiyle burada Avşar kızının atanmış "olumsuz" bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Kadın "uğursuz" olmasaydı hanın uyumasının - iktidarının- sonuçları bu şekilde ağır olmayacaktır. Kadın "fütursuz, arsız" kelimeleriyle değil sadece "bedbaht" ile betimlenir. Esasen toplumsal yapı üzerinde düşünüldüğünde kadının kendisine tecavüz edildiğini haykırarak söylemesi abartılı bulunabilir. Kadının iftira ederken aldığı risk, yasak aşkın bilinmesiyle uğrayacağı muameleye oranla anlamlı bir risk midir? Veya gerçekten tecavüze uğradığında uğrayacağı tehlike ile iftiranın anlaşılmasının yol açacağı tehlike ne kadar farklıdır? Avşar kızı için can korkusu her durumda geçerli görünmektedir¹¹. Burada iktidarı koruyan söylem, Kozi Tegin'in savunması üzerinden inşa edilir.

¹¹ Tecavüzün kadının mağduriyeti olarak okunuşunu görece yeni bir düşünme biçimi olarak değerlendirebiliriz. Kur'an-Kerim'de Hz. Meryem'in bir çocuk dünyaya getirmesi karşısında halkın tepkileri şu şekilde resmedilmiştir: (26)

İktidarın her şartta haklı olması ŞT içinde farklı anlatılarda geçen *év başına kara han bolmak* şeklinde geçen deymi hatırlatacağıkır (Ölmez, 2020, s. 305). İç karışıklık durumlarını tarif eden bu ifade, hana itaat etmemenin yol açacağı sorunlara gönderme yapar. Oğuz halklarının birbirine düşmesi *év başına kara hân teğen boldı* (Ölmez, 202, s. 189) ifadesi ile anlatılır. Ali Han oğlu Şah Melik'in halkın kızlarına, kadınlara göz dikmesi sebebiyle Oğuzlar arasında çıkan isyanı ve karışıklığı ifade etmek için bu ifade kullanılmıştır. Bu anlatıda Şah Melik suçlu olduğu halde veziri ve babası (devlet aklı) tarafından korunmaya çalışılır. Halk isyanda muvaffak olur, devlet ortadan kalkar ve yeni liderler ortaya çıkar. *Her evde bir kara han olur*. Kötü bir şehzadenin varlığı, devletin yokluğu kadar kötü olmayacaktır. Halkın namusuna göz diken bir şehzadenin korunması, Kozi Tegin'in de her şartta korunması gerekliliğini örnek okura telkin eder. Şehzadenin korunması, Kozi Tegin'in suçlu olup olmamasının önemli olmadığı bir noktadır. Aynı noktada *bedbaht* Avşar kızının suçlu olup olmaması da önem taşımaz. Avşar kızına akıl veren, onu azmettiren kadınların yani Egrence'nin gelinlerinin burada cezalandırılmamaları çok önemli bir ayrıntıdır. Bu kadınlar yalnızca sorguya çekilir. Ceza sadece Avşar kızına yöneliktir. Avşar kızını ortadan kaldırmak iktidar üzerindeki şüphenin kaldırılması demek olur, mutlak hâkimiyet sağlanır.

3.3. Halk: “Er ve Hâtün Barça Yığılıp”

Çokluk ifade eden “halk” kelimesinin erk'in sahibi değil fakat erkin beslendiği ve yöneltildiği kaynak olması hususu, “kadın”ın kavram alanı ile paralellik gösterir. Halk da “kadın” gibi bir fetih konusu ve iktidar alanıdır. Halkın bölünmesi, iki bölük olması, anarşi ortaya çıkarır ve anarşi *akile, zahide, saliha ve kafiye olan* “iyi kadın” ile “fitne unsuru olarak kadın”ı ayırıştıran husustur.

Anlatıda halk birkaç yerde sahneye çıkar. Birincisi “han kötermek” bahsi, ikincisi ise bir karışıklık ihtiva eden iftira olayıdır. Devletin meşruluğu *halcan han kötermesi* ile, iç karışıklık durumu da *halcan ekki bölük bolması* ile ifade edilmiştir. Her iki söz de halkın

---

Kucağında çocuğu ile halkının yanına geldi. Onlar şöyle dediler: “Ey Meryem! Çok kötü bir iş yaptın! (27) Ey Hârun'un kızkardeşi! Senin baban kötü bir kimse değildi. Annen de iffetsiz değildi (Url-3). Halk Tanrı'ya adanmış bir evlat olan Hz. Meryem'i bir mağdur olarak düşünmemiştir.

yönetim ihtiyacına gönderme yapar. Halkın toplanması devleti uyandırır, devleti yeniden kurar veya yıkar. Burada ideolojik söylemin halkı bir araya toplarken ideolojik özne haline getirdiğini görürüz: İdeolojik söylemin çağrısı, toplananlara verdiği güvenceyle onları toplamaya yöneliktir (Althusser, 2008, s. 157). Halk Avşar kızının ağlamasına geldiğinde etkilenmeye açık bir öznedir. Avşar kızı şahitler sunup kanıtları da gösterdiğinde, ki kardaki ayak izleri reddedilmesi güç bir kanıttır, ona inanırlar. Ardından Kozi Tegin gelip bunların tümüyle iftira olduğunu anlattığında bir kısım halk da ona inanır ve böylece halk “ekki bölük” olur. Halkın iki bölük olması, iktidar açısından bir tehdittir. Ancak halkın Avşar kızının yanında olması daha büyük bir tehdittir. Sorgulama kısmında halk, sorgu mercii gibi anılmaktadır: Avşar kızı kendisini halka anlatır, han huzurunda ifadeye çağrılmaz. Buğra Han sadece oğlu ile muhataptır. Kadının yakınlarını sorgulayan da han değil, han önündeki halktır. İktidarın yargılama yetkisini üzerine alan halk, iktidarın vereceği hükmün de hazırlayıcısı gibi sunulmaktadır. Hükmetmenin muhatabı olan halkın yargının tarafsız organı gibi iş görmesi, kadınları zorla konuşurması, sorgu sonucunda halkın açıkça han oğlundan taraf olması, iktidarın meşruluğunu yeniden kurar. Bu, *halkın han kötermesi* ifadesinde olduğu gibi halk kavramına yaslanmış bir yargılamadır. Cezalandırma da halkın açıkça taraf olmak durumunda olacağı şekilde bir meydanda icra edilir.

4. İKTİDAR SÖYLEMİ AÇISINDAN ZAMAN VE MEKÂN

4.1. Anlatının Zamanı: “Buğra Hannın Han Bolğanı”

Eco her kurmaca anlatının zorunlu olarak hızlı olduğunu söyler: Çünkü anlatı, olayları ve kişilerle bir dünya kurarken bu dünyayla ilgili her şeyi söyleyemez (2018, s. 13). Okuyucu işe katılıp anlatının boşluklarını “makul şekilde” doldurmaya çalışır. Ebulgazi sadece hanlara ve onların hükümler zamanlarına odaklanırken bazen on yılları bazen yüz yılları birkaç cümleyle geçer. Bağımsız bir öykü olarak ele aldığımız bu anlatı diğer anlatıların da yer aldığı bin yıllar alan upuzun bir zamanın içinden bir kesittir. Buğra Han'ın hanlığı zamanını işaretleyen bu kesit kendi içinde zamansal atlamalar ve açmalar bulundurulur. Öykü zamanı anlatının içeriğinin bir parçasını oluşturur (Eco, 2018, s. 75). Buğra Han'la ilgili ele aldığımız anlatı Buğra Han'ın yaşlanıp tahttan çekilmesi ile sonunda tekrar tahta çıkması arasındaki bir olayı anlatmaktadır. Kadının infazıyla neticelenen bu olaydan sonra anlatı *Buğra Han köp yıllar pâdişâhlık kalıp tohsan yaşap öldi* cümlesi ile bitmektedir. Olayın ne kadar bir zaman aldığına bilemesek de başlangıçtaki durumdan hanın

evlendirilişine kadar bir yıldan daha fazla bir zaman geçmiş olması zorunludur. Burada kastettiğimiz öykünün zamanıdır. Söylemin zamanı ise anlatının içeriği değil yazarın anlatmasıdır. Eco söylemin zamanı kavramına “metindeki kelime sayısı, metnin yazıya dökülüğü veya metnin okunuş süresi” dışında bir tanım getirmektedir: Söylem zamanı okurun tepkisiyle etkileşim içinde olan ve okura bir okuma zamanını kabul ettiren metinsel stratejinin sonucudur (2018, s. 80). Öykü içinde Kozi Tegin’in babasını evlendirmesi, gelin kızını bu evlendirmede başka bir niyet olduğunu düşünmesi, bu düşüncesini ortaya koyan girişimlerde bulunması, belirsiz bir zaman kesiti içinde verilir. Kozi Tegin’in kadını tehdit etmesi olayları hızlandırır, öykü zamanını ise yavaşlatır. Avşar kızının yakını olan kadınlarla bir iftira organizasyonuna girilmesi önceki olaya ardışık olarak bağlanır. “Gece yarısı”ndan itibaren plan uygulamaya alınır. Seher sonrasının tasvirinde yazar hikâye boyunca ilk defa yavaşlar. Zamandaki bu açılma okuru meraka sürüklemeye etkilidir ve bilinçli bir tercihtir. Kadının ağlaması, yüzünü elbiselerini yırtması, şaşırın halkın tepkisi gibi ayrıntılar okuyucuya fark ettirilir. Kadının iftira sözlerinde de önemli bir daraltmaya gidilmemiştir. Söylem zamanındaki bu genişleme, anlatının kesin sonucuna bir hazırlıktır. Kadının infaz edilişi sadece iki cümledir: *Kozi Tegin buyurdu, beş emlik baytalıu keltürüp êkki ayağın ve êkki kolın ve boynın her kayısın bir baytalıu kıyruğuna bağlap baytallarıu butlarına nayzanıu uçı birlen sançıldır. Tolay tolay hâtünü beş pâre kılap her kayısı bir endâmı öz örgürine alıp ketdi* (Ölmez, 2020, s. 179). Bu iki cümle kadının çekmiş olduğu acının nasıl bir acı olacağını tarifine yer vermeyen, kesinlikli ve taraflılıktan arınmış bir haber cümlesidir. Kadınıla ilgili anlatı bu cümle ile bıçak gibi kesilmiştir. Metnin RO ile karşılaştırılması bu sahnede de önemli bir ayrıma yol açar. RO’da bu sahnenin tarifine Firdevsi’nin bir beyti de eklenir ve böylece okuyucuya bu sahnenin “muhteşemliği” bir sanat duygusu olarak hissettirilir:

Kozi Han beş tane tay getirmelerini emretti. Kadını bir atın kıyruğuna bağladılar. Sağ kolunu başka bir atın kıyruğuna, sol kolunu ve ayaklarını da başka başka atlara bağladılar. Atları birden kamçılar ve böylece vücudu parça parça oldu. Nasıl ki rahmetli Firdevsi şöyle diyor: “Hemen ahırdan bir tay getirmelerini istedi. Egerlerin içine nuznalar yerleştirilmişti. Onu atın sırtına iplerle kayışlarla boynundan geçirecek taş gibi bağladılar.” Boynuna kayıştan kemer geçirdiler ki tay daima onu çeksin. Bir zaman onu yere atar onu her zaman yerde sürüklerdi. Böyle olması görenleri dehşete düşürüyordu. O şekilde sürükledi ki vücudundaki deri tamamen soyuldu, sıcak vücudundan kanlar akıyordu. İşte bu şekilde canını azap içinde, horluk içinde verdi. Zalim birisinden adalet istemek olur

mu? Kozî Han "Bundan sonra kim yalan söyler ve iftira ederse onun sonu da böyle olacak." dedi (Togan, 1982, s. 67-68).

Bedeninin aldığı şekillerin, kadının "azap" ve "horluk" içinde can vermesinin ayrı ayrı temsil edilmesinde anlatıcının anlatmayı, Eco'nun ifadesiyle "oyalanmayı" seçmesi söz konusudur. Bu anlatıcı aynı zamanda taraf tutan bir anlatıcıdır. Ebulgazi'nin bu finali sadece belli bir sahneyle, kadının infazının gerçekleştiğini bildirme düzeyinde ele alışı, onun İlhanlı veziri Reşideddin'in anlatımından haberdar olduğunu varsaydığımıza göre bilinçli bir tercihtir. Ebulgazi anlatıda hızlı bir final yapmış ve öyküyü çok uzak yıllara bir cümleyle aktarmıştır: *Buğra Han köp yıllar pâdişâhlık kalıp tohsan yaşap öldi* (Ölmez, 2020, s. 179).

4.2. Anlatının Mekânı: "Buğra Hanın Evi", "Örgenin Eşiği" ve Halk

Anlatıda "evlilik, Kozî Tegin'in babasını ziyareti, kadının infaz edilişi" gibi olaylar mekân adı anılmadan verilir. Ana mekânlar "Buğra Han'ın evi, örge, örgenin önü"dir. Kozî Tegin'nin çadırının önü, devlet mekânının bir tehdit konusu olan uzantısıdır. Buğra Han'ın ava gitmesi, ana mekândan fiziken tek uzaklaşmasıdır. İç mekân Avşar kızının etkin olduğu sahnelerin mekânıdır. Başlangıçta Buğra Han'ın yanından ve yer yer Kozî Tegin'in görüş açısıyla olayları aktaran yazar anlatının önemli bir kısmını kadın tarafından takip etmiştir. Olayların kadının hemen yanında (mekânsal olarak) cereyan etmesi, mahrem alanın asıl bilgiyi taşıdığı ve iktidarın hâkim olamadığı alanın kötülüğü imasını güçlendirir. Kadın, infazına sebep olan suçu gizlice işlemiştir. Bu suç başlangıçta sadece bir düşünce suçudur ve okuyucu burada kızın zihnine girer: *Ol bedbaht kızın köñline bu ma'kül oldi kim...* Zihninde dolaşılacak kızın suçluluğunun ortaya sürülmesiyle okuyucu olayları tekrar Buğra Han çevresinden seyretmeye başlar. Yazarın anlatması dışı yönelir.

"Gün doğumu" zamanı anlatıda bir kriz anlamını da ihtiva eder. Seher vaktinin tehlikeli bir kararın uygulamaya geçirilişi ile ilgili olarak anılışı, Dede Korkut Kitabı'ndaki ilk anlatının önemli bir soylamasını hatırlatır: Dirse Han oğlunu öldürmeye karar verir ve bir seher tasviri başlar. Ciddi kararlar alışı bir gün doğumu ile birlikte sunulması "eşik" kavramı ile değerlendirilebilir. Seher gece ile gündüzün eşiğidir, bu alacakaranlık birçok olaylara gebecebilir.

Anlatıda çok sınırlı olarak sunulan mekân tanımı, han evinin içi ve han evinin önü, devletin mekânını imler. Olaylara bir kış tablosu eşlik eder. Zor zamanlara, kapalı kapılara bir gönderme içeren kış, kapalı

mekân olgusuyla devletin içine ayna tutar. Kış manzarası metinde sadece kurulan iftira düzeni ve Avşar kızının ağlamasıyla devam eden bir seher zamanı ile konu edilse de “*halvet, uyku, oturmak*” kelimeleri kriz olayının mekânını betimlemektedir. Bu kelimeler durgunluğa dairdir ve kışla bütünleşir: Oğul babasını ziyarete eve gelmiştir. Bu sırada *sultan uykuda, hâtonu oturmaktadır*. Devletin kış kavramıyla ilişkisini bir atalet dönemi olarak okuyabiliriz. Devletin ataleti fitneyi doğurur, kapalı odalarda ortaya çıkan nifakı devlet engelleyemez. Kış, devletin toplumdaki iradesini gizleyen, teması azaltan bir döneme karşılıktır. Çünkü kış kapalı mekândır, açık meydan değildir. İktidarın sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi ve devam edebilmesi, özneler üzerinde denetiminin etkin olmasına bağlıdır. Kapalı mekânda tehdit edilen devlet iktidarını açık bir meydana ortaya koyacaktır. Meydan, açık alan, devletin güç gösterisindeki en önemli referansdır. Kapalı olanın tehdidi, halkın huzurunda ve bir denetim ve baskının devreye sokulmasıyla bertaraf edilir.

5. OLAYLARIN ÇÖZÜMLENMESİ: FİTNE VE CEZA

Anlatıda olaylar kadın etrafında şekillenmektedir. Bu *zaiifin* eylemi, aşkını ifade etmesi ve *eri ile oynayan bir kadın* gibi bir davranışta bulunması şeklinde görünür kılır:

- *Kozi Teginniñ manga meyli bar, anın üçün meni atasığa bahâne birlen alıp bere turur.* (düşünce)

- *Eri birlen oynağanda hâtonlar ne teg kılurlar şundağ kıla başlar.* (eylem 1: mahremiyet ihlali)

- *Yana bir nice kündin son halvet tapıp Kozi Teginge aytdı “Heç meniñ hâlimden haberin bar mu, men sana ‘aşıq men.* (eylem 2: itiraf)

Yusuf anlatısındaki hükümdar baba ve evlatlığı bu hikâyede öz evlat olarak karşımıza çıkar. “Güzel yüzlü” Kozi Tegin, güzel fakat yasak bir kadın tarafından ayartılmaya çalışılır, böylece “sadakât” sınanır. Avşar kızının aşkı, Züleyha gibi ısrarcı olup gömlek yırtmaya dönüştürmez. Fakat Züleyha’daki korku Avşar kızında da vardır, paniğe kapılır ve yengeleriyle bir hile düşünür. Buraya kadar kadının suçluluğunu kanıtlayıcı somut bir veri dolayısıyla kadına bir korku sebebi yoktur. Kozi Tegin kadını şu şekilde tehdit etmiştir: *Eger bu kündin son bu kıltığını koymasın seni päre päre kılap her müçenni bir yerde koyar men.* Kozi Tegin’in sözü bir şart ifade eder “Eğer bundan sonra halini düzeltmezsen...” Kadın için bu sözü duyduktan sonra oturup geri çekilmemesi için bağlayıcı bir sebep yoktur. Fakat kadın daha riskli bir davranışa kalkışmış, bu da kadının infazına giden süreci

başlatmıştır. *RO*'da kadının iftira olayında daha güçlü bir rolü vardır. Buğra Han'la bizzat konuşur ve oğlundan şikâyet eder. Ebulgazi'nin bu ayrıntılara yer vermemesi, kadının cezalandırılmasındaki orantısızlığı görünür kılmaktadır. Kadın yengelerinden akıl almasına rağmen yengeler cezanın konusu olmaz. Aşkını itiraf eden kadın, Kozi Tegin'in namusuna saldırma, onu gadre uğratma şeklinde -fizikî veya sosyal- bir güce mi sahiptir? Böyle bir güç belki örtük olarak *Yusuf ile Züleyha* hikâyesinden hareketle düşünülebilir. Ancak Kozi Tegin başlangıçta bir mağduriyet yaşamadığı halde kadını tehdit etmiştir. Kadına verilen cezanın ağırlığını gerekçelendirecek şey, sonrasında gerçekleşen iftira ve ifşa durumudur. Bu yüzden anlatıda bir eklenti gibi dursa da bu iftira planı, devletin haklılığını koruyacak bir kurgu için elzem olandır. Cezanın gerekçelendirilişi olan iftira düzeninde azmettiriciler cezanın konusu değildir, ceza alan sadece Avşar kızdır.

Elimizdeki anlatının *RO*'daki karşılığında, yargılamaya mercii olarak ejderha devreye girmiştir. Kori (Kozı) Tegin'in masum olup olmadığının ortaya çıkması, ejderhanın onu parçalayıp parçalamamasına bağlanarak bilinç dışı varlıkların Tanrı'nın bilincini temsil etmesi şeklindeki kabul ile ejderhaya ilahî adalet vasfı verilmiştir. Tanrı gibi Tanrı'nın adaletinin bilgisi de aklın kavrayacağı alanın dışındadır. Ebulgazi'nin anlatımında bu akıl dışı ve fizikötesi yargı mercileri devreye sokulmaz; hüküm, etkili bir soruşturma sürecinin neticesi olarak sunulur. Burada Foucault'nun sözünü anabiliriz: *Rasyonelleşme sözcüğü tehlikeli bir sözcüktür. İnsanlar bir şeyi rasyonelleştirmeye çalıştığı zaman ortaya çıkan temel sorun, ele aldıkları konunun rasyonel ilkelere uygun olup olmadığı değil, hangi tür rasyonelitenin kullanıldığını keşfetmekte yatar* (2019, s. 26). Anlatılardan biri göksel bir unsur olan ejderhaya dolayısıyla ilahî adaletle atıfta bulunarak, diğeri sorgulama sürecine dolayısıyla ussal olana atıfta bulunarak aynı hükme ulaşmıştır. Kadın suçludur ve infaz edilir. Sorgulama kısmında halk, sorgu mercii gibi anılmış olsa da halk bir karar mercii değildir: *Ahir barçaları ittifâk kılıp hânım yanında yatқан hâtünlerini hân aldığa keltürüp sordular, aytmadılar. Siyaset kılur boldular erse evveldin tâ ahirğaçta kılın kenешlerini Avşarın hâtünlerini ayğan sözlerini ve ötüknü ogurlağanını bir bir aytdılar erse...*

Avşar kızının evinde kalan kadınların yapmış oldukları itiraf "*siyaset kılur boldular erse*" şeklindeki bir ara cümleyle verilir. Başlangıçta söylemedikleri şeyleri sonradan söylemeye onları iten bu *siyaset* kavramıdır. Hukukî bir terim olan siyaset ile tanıklara işkence edilmesi kastedilir. ŞT ile ilgili yapılan dil içi çevirilerde *siyaset kılur boldular* ifadesi "zorla konuşur oldukları, işkenceyle söyletildikleri,

şiddet kullanıldığı” gibi anlamlarda alınmıştır (Ölmez, 2020, s. 40; Ögel, 2010, s. 246; Ergin, ty, s. 70; Acaloğlu, 2020, s. 46).¹² İfadenin Ögel tarafından yapılan dil içi çevirisi, işkencenin ne denli ciddi bir iş olduğunu ve olayları değiştirdiğini hatırlatır niteliktedir: “*Onlara doğruyu söylemeleri için (zor gösterip, döğmeğe başladılar). Tam ölmek üzere iken konuşmağa başladılar.*” (2010, s. 246). Anlatıda üzeri hızlı geçilen işkence konusu, olaya bakışı etkileyecek bir ayrıntıdır ve bu ayrıntı RO’ da yoktur. İster kadınlar tarafından “politik davranmak” suretiyle konuşmak, ister yargılayıcıların zorlaması şeklinde olsun, her iki durumda da kadınların söylemeleri “doğruyu söylemek” anlamı yanında “doğru olanın bunları söylemek” olduğu anlamını ihtiva eder. Kadınların söyleminin dürüstlüğü üzerindeki gölge “siyaset” kavramıdır ve bu kelime hukukî bir istilah olarak işkenceyle konuşurmak anlamı taşır. Kadınların işkence sebebiyle yön değiştirmelerini *doğru olanı* söylemekten, *söylenmesini doğru buldukları şeyi* söylemeye veya bunun tam tersine (ki yazarın da bizden daha çok bunu anlamamızı istediği düşünülebilir) bir dönüşüm olabildiğini hatırd tutmalıyız. Kadınların beyanı bir “*parrhesia*” sayılabilir mi? Konuşmacı ile konuşmacının söylediği şey arasındaki ilişkiye gönderme yapan *parrhesia* kavramını Foucault “hiçbir şeyi saklamadan, kalbini ve zihnini açarak ve herhangi bir retorik kullanmaksızın hakikati söylemek” anlamında açıklar: *Bir insan ancak hakikati söylemenin risk ya da tehlike arz ettiği durumlarda “parrhesia” kullanıyor sayılır ve “parrhesiastes” olarak kabul edilmeyi hak eder.* (2019, s. 78) Korkudan dolayı kadınların bu ifadeye mecbur olmaları yargının ussal değerini ve itibarını gölgeler. Fakat bu gölge, gücünü kanıtlamış olan devlet için bir sorun değildir. Sonuç olarak *siyaset kılur bolmak* devletin itibarını kurtarmıştır ve bir anlamda devlet aklına hizmet etmiştir. Olayların çözüme kavuşturulması bir yandan tamamen dünyevi bir zemine çekilirken bir yandan da devletin dünya ötesine atıfta bulunan kutsallığını korumuştur. Cezalandırmanın sadece Avşar kızı için söz konusu olması da daha önce açıkladığımız iktidarı koruma amacına ait bir noktadır.

---

¹² Siyasetin “şer’i hüküm olmaksızın ceza uygulama” anlamı *İrşādül’l Mülāk ve’s-Selātin* adlı eserde örneklenmektedir (Url-1).

İktidar Göstergesi Olarak Cezalandırma Olayı

Dil düşüncüyü, tıpkı düşüncenin kendi kendini temsil ettiği gibi temsil eder (Foucault, 2012, s. 127). Metinde *iyi doğru güzel* konusundaki kabuller, anlatımda tercih edilen kelimeler ve unsurlar ile bir kere daha ifade bulur. Suçlunun cezalandırılması sahnesi, varılan yargının basamaklarını da ortaya koyacak şekilde biçimlenmiştir. Mitolojinin en temel işlevlerinden biri olan “somutlaştırma”, elimizdeki metinde zayıflığın *dişillik* ile (za'ife), toplum dışılığın *yaban* ile ifade edilmesi şeklinde karşımıza çıkar. Hükümdara kayıtsız şartsız bağlılık ve itaat temeli üzerine kurulan mutlak iktidarda suç, monarkın mutlak iktidarına bir tehdit olarak algılanır ve suçlunun, halkın gözü önünde ve ibret verici, korkutucu bir biçimde cezalandırılması gerektiği düşünülür (Layder, 2006, s. 139). Poster'in deyimıyla böylesi bir işkence ve infaz, “keyfi bir zulüm değildir; hükümdarın bu dünyadaki gücünün ritüel bir icrasıdır.” (Layder 2006, s. 139). Çünkü bu ceza sahnesinin şahitleri yüreklerinde monarkın ezici gücünü hissederler. Birey cezalandırılma korkusuyla iktidarın gücüne boyun eğecek, düzene dâhil olacak ve anarşi son bulacaktır. Bunun için cezanın icrası bir “meydan”da ve büyük bir görkem içinde yapılır. Masallardaki “kırk katır mı kırk satır mı?” şeklinde işaret edilen cezalandırma motifi, burada beş kısrak olarak karşımıza çıkar. “Şimdi ne yapacağımı sen bilirsın” diyen baba (devlet), cezalandırma işini oğula (hükümete) bırakır. Oğulun ceza formülü “pare pare kılma” olarak önceden tasarlanmıştır: *Beş emlik baytalın kuyruğuna bağlanmak*. *Emlik baytal*, “vahşi kısrak” olarak açıklanmaktadır (Ölmez, 2020, s. 346, 367).

Ortaçağın işkence uygulamaları arasında kol ve bacakların büyük makaralara sarılı halatlarla bağlanması ve bu makaraların kolunun ağır ağır döndürülerek uzuvların koparılması şeklinde uygulanan bir işkence düzeneğinin varlığı bilinmektedir. Fransızların *chevalet*, İspanyolların *escalero* adını verdiği bu işkence tezgâhı, “ağaçtan at” olarak anılmaktadır (Scott, 1990, s. 183). Bu uygulamanın at kullanılan infazdan geliştirildiği düşünülebilir. Özellikle devlete ihanet suçlarında uygulanan at kuyruğuna bağlama şeklindeki ceza uygulamalarının zengin bir tarihi olduğu anlaşılmaktadır. Farklı

minyatür ve gravür örnekleriyle de resmedilmiş olan atlı¹³ ceza şekli, masallarda da görkemli bir ceza motifi olarak yer etmiştir. Bu ceza ile devletin yüceliği, görkemi vurgulanmış olur.

Ceza için beş yabancı kısrağın seçilmesinin görkemli olmak dışında sembolik işlevi de vardır. Vücudun beş uzvu ile günahı görünür olan insan uzuvları işaretlenir. Bedenin halkın önünde bu şekilde zelil hale getirilişi, günahın güçlü bir kınanmasıdır. Yabancı beş kısrağın günah, ait olduğu yabancı dünyaya, toplum dışına sürülür.¹⁴ Bunun için dişi atların, kısrağların seçilmesinin, dişilikle ilgili çağrışımı güçlendirdiği söylenebilir. Tıva destanlarından Han-Hülük destanında da kötü kadın Sayku biri *emdik* “yabancı” biri *çaaş* “uysal” iki kısrağa bağlanmıştır (Ergun ve Aça 2005, s. 223). At sürülerinin ilâhi bir kaynaktan geldiği, kişiyi göğe yahut cehenneme doğru taşıma görevini yerine getirdiği şeklindeki yorumlara destanlarda rastlanılır (Caferoğlu, 2010, s. 201). Destanlarda erkek kahramanlar sıklıkla aygırıyla anılır. Kahramanın dert ortağı, bazen bir uzvu gibi (*er kanadı* iğretilemesi) anılan at, kahraman – at özdeşleşmesinin bir sonucu olarak, “er”likle paraleldir. Kısrağın dişilikle ilişkilendirilmesinin izlerini farklı anlatılarda görmekteyiz. Cadı masallarında cadıların kısrağa binmesi, *Şan Kızı Destanı*’nda kötü bir alp olan Ajdaha’nın kısrağlarla birleşerek soy yürütmesi, *Kız birle küreşme kısrağ birle yarışma* (Atalay, 1985, s. 474) gibi atasözleri, kısrağların dişil yönüyle ele alındığını ortaya koyan örneklerdir. *Dede Korkut Kitabı*’nda, ozan kılığında düğün meclisine giren Bamsı Beyrek, oynayan kızlara her defada *kısrağ* diyerek taşlamada bulunmuştur: *And içmişem kısır*

¹³ Cengizname’de at’a (“emliğ aygır at”) bağlamalı bir ceza sahnesi Taydula Begim hakkında anlatılmaktadır (Kemaloğlu, 2020, s. 22).

¹⁴ RO’daki metinde kadının bağlandığı atlar “tay” olarak anılmıştır (Togan, 1982, s. 67). “Süt emen, yavru kuzu” anlamında da “yemlik kuzu” tabiri vardır (Gülensoy 2018, s. 252b) Ögel buradaki *emlik* kelimesini “kulağı imli, işaretli” anlamıyla almıştır (2010, s. 246) ancak “yabanıl” anlamı metne daha uygun görünmektedir. Sözcüğün etimolojisi üzerine geniş bilgi veren Ölmez bu sözcüğün ilk defa Çağataycada görüldüğü bilgisini verir. Ayrıca *Mukaddimetü’l-Edeb*’te *emlik at*’ın “henüz binilmemiş at” anlamında kullanıldığını belirtir (2020, s. 303). Bu ceza sahnesi için çok hareketli bir hayvanın özellikle tercih edildiği açıktır. Bahsedilen sahnenin *çelimsiz at* inanışıyla ilgisi de araştırma konusudur (bkz Beydilli, 2004, s. 70-71).

*kısrğa bindüğüm yok (D.58b/3). And içeyim bu kez boğaz kısrğa
bindüğüm yok (D.58b/13)*¹⁵.

Kadın, kısrakların kuyruklarına bağlanır. *Kuyruk*, cinselliğin hiyerarşik anlamını belirleyen ayrıca necasetin dışarıya atıldığı organların bulunduğu bölgenin uzantısı olan kısımdır. Yabanılığ, hayvansılığı ile kuyruk, dışlanmanın yeni bir bileşeni olur. Daha iyi koşmaları için kısrakların butlarına mızrak batırılmış, yabani kısraklarla günah böylece yabana sürülmüştür. Bu hareketle cezanın hemen orada en büyük gösterisi gerçekleşmiş olur. Ceza seyirlik bir olaydır, bir ritüeldir, bu yüzden fazla zaman almaması ayrıca önemlidir. Cezanın kalıntıları olan manzaralar, kesik baş, vücut parçaları vs. bir müddet halka teşhir edilse de teşhir sınırlı bir süre için geçerlidir. Cezanın zamana yayılması, tercih edilen bir icra şekli değildir.

Beş kısrak vücudun beş uzantısını alıp giderken ortada kalan gövdeye ne olur? *RO*'da uzun uzadıya tasvir edilen bu duruma anlatıda yer verilmemiştir. Burada bir ihmal ya da değersizleştirme söz konusu olabilir. Bedenin maneviyatını simgeleyen kalp de, cinsellikle ilgili organlar da vücut uzantılarının dışında kalan bu bölgede yer alır ve anlatıcı bu bölgenin diğer beş parçaya katılıp gittiğini söylemiş olur: *Kısrak döne döne kadını beş parçaya ayırarak her biri vücudunun bir parçasını alıp kendi yaylasına gitti. Buğra Han uzun yıllar padişahlık yaptı ve doksan yaşına kadar yaşayıp öldü* (Ölmez, 2020, s.179). Anlatıcının konuyu hemen bitirip padişahlık öyküsüne devam etmesi bu değersizleştirmeyi vurgular: Suçlu cezalandırılır ve iktidar yoluna devam eder.

SONUÇ

Bu çalışmada ŞT'deki Buğra Han'ın hanlığı bahsi içinde geçen ve Kozı Tegin'in babasına eş olarak aldığı kadından dolayı uğradığı iftirayı konu alan anlatı, anlatıcının açısı ve iktidar söylemi açısından incelenmeye çalışılmıştır. Dünya mitolojilerinde farklı karşılıkları olan bu *üvey anne ve iftiraya uğrayan şehzade* anlatısını, özellikle

---

¹⁵ İlk olarak İrk Bitig'te görülmüş olan, kısrak anlamındaki *bi* kelimesi kadın anlamında kullanılmaktadır. Bugün Kıpçak, Karluk lehçelerinde *biye, bié, biy, biyü, bee, pü, piy, pee, piye, be, beye* biçimlerinde kullanımları vardır (Sarica 2020, s. 12).

kültürümüzde önemli bir yeri olan *Yusuf u Züleyhâ* anlatısının izleğinde takip etmek anlatının ana gövdesini tanımak açısından önemlidir. Bu anlatının paraleli olan *Reşideddin Oğuznâmesi*'ndeki anlatı ise, anlatıyı aynı tarihî kişilik ile eşleştirmesi açısından inceleme için en önemli karşılaştırma unsurudur. Ebulgazi'nin bu geleneksel anlatıya en önemli müdahalesi "ejderha" ve "büyü"yü anlatıdan çıkarmak ve anlatıya bir parça rasyonellik katmaktır.

Çalışmada yazarın, bir han veya "han"ın ismini ödünçlemiş ve anonimleşmiş bir söyleyici olabileceği noktasından hareketle, danıştığı veya bilgi aldığı öznelerin söylemini yeniden söylemleştiren bir özne olarak ele alınması uygun görülmüştür. Yazar her durumda sözünü iktidar adına söylemekte ve metin doğası gereği iktidara ayna tutmaktadır. Ebulgazi'nin olayın aktarımında Avşar kızı için kullandığı *o bedbaht kız* ifadesi, kadının kaçınılmaz suçluluğuna bir alıştırmadır. Düşünce ve söylem düzeyindeki suç (kadının aşkı itiraf etmesi) çok şiddetli bir karşılık görmüş, sonrasında iftira olayı bu karşılığı gerekçelendirmiştir. İftira olayını kadının kendisinin değil yengelerinin tasarladığını aktaran Ebulgazi, RO'da bulunmayan bu ekleme ve çıkarmalarla anlatının başka anlamları düşündürmesine olanak vermiştir. Metnin önümüze serdiği toplumsal kabuller üzerine düşünülüğünde kadının gerçekten suçlu olup olmamasının olayın gidişatına olan etkisi tartışmaya açıktır. Kadının infazını devletin menfaatlerini korumanın her şeyden daha önemli olması yönüyle değerlendirmek ŞT içindeki *her hanede bir kara han* deyiminin işaret edeceği bir yorumdur. Devletin iç karışıklığa düşmesi, itibarını kaybetmesi iktidarın eril anlamıyla doğrudan ilgilidir. Metinde "hanlık, ele geçirmek, kız almak, olcalamak, ava gitmek, gezmek, ev sahibi olmak" erkekliğin kavram alanını betimler. Kadın anlamındaki *za'ife* kelimesi kadının "alınmak, hoşça gitmek" fiillerine konu olan edilgen rolünü ve erkeğin cinsiyet rejiminin sınırlarına riayet gerekliliğini ifade eder. Erkeğin iktidarını yeniden tesis etmesi halk önünde bir güç gösterisini gerekli kılar ve güç göstermek kan dökmeyle ilintilidir. Ülkeler fethetmek, ava gitmek gibi kadına sahip olmak iktidarın göstergelerindedir. Hanın *karı* "yaşlı", şehzadenin *yaşlı süretli* olarak betimlenmesi kadın konusundaki iktidarsızlığın örtük ifadesi olarak okunabilir. Mahrem ve denetimsiz alanda ortaya çıkan ve devlet itibarını tehdit eden anarşi, halk önünde, meydana görkemli bir şekilde cezalandırılır. Halkın tereddütsüz bir şekilde taraf olmaya zorlandığı ceza sahnesi, iktidarın boyun eğdiriciliğini ve bireyler üzerindeki denetimini yeniden kurar. Kutsal güçler yerine mantıksal çıkarımlara yaslanan yargı, devletin rasyonelleştirmesine hizmet ederek devletin kadim çağlardan gelen kutsallığı üzerindeki zırhı korumaya devam eder.

KAYNAKÇA

- Acaloğlu, A. (2020). *Şecere-i Terakime - Türklerin soy ağacı*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aça, M. (2007). *Reşideddin Oğuznâmesi*"nde kadın. *Millî Folklor*, 19(76), 76-92.
- Aktulum, K. (2013). *Folklor ve metinlerarasılık*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Tümertekin, A., Çev.). İstanbul: İthaki.
- Aydoğan, E. (2006). Anadolu sahası Türk halk hikâyelerinde mitolojik unsurlar. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Azmun, Y. (2019). *Dede Korkut'un üçüncü elyazması: soylamalar ve iki yeni boy ile Türkmen Sahra nüshası*. İstanbul: Kutlu Yayınları.
- Beydilli, C. (2004). *Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük*. Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Caferoğlu, A. (2010). Türk onomastiğinde at kültü. *Türkiyat Mecmuası* , 10, 201-212.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim "Meryem suresi"*.
<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/meryem-suresi-19/ayet-28/kuran-yolu-meali-5> Son Erişim: 2 Mayıs 2022.
- Eco, U. (2017). *Anlatı ormanlarında gezinti*. İstanbul: Can Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2019). *Nehir destan Oğuzname (Oğuz bitig)*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ergun, M. ve Aça, M. (2005) *Tıva kahramanlık destanları II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Etimoloji Türkçe "siyâset" maddesi.
<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/siyaset> Son Erişim: 25 Kasım 2021.
- Foucault, M. (2012). *Kelimeler ve şeyler* (Kılıçbay, M. A., Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2020). *Özne ve iktidar* (Ergüden, I. ve Akınbay, O., Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Foucault, M. (2021). *Söylem ve hakikat: parhessia* (Eksen, K. ve Erşen, M., Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözlüklerin köken bilgisi sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Kitap.
- Karabaş, S. (1996). *Dede Korkut'ta renkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kemaloğlu, İ. (2018). *Çengiz-nâme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmén*. Moskva-Leningrad.
- Kubbealtı sözlük "kethüdâ" maddesi.
<http://lugatim.com/s/KETH%C3%9CD%C3%82> Son Erişim: 25 Kasım 2021.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire and dangerous things: what categories reveal about the mind*. London: The Universty Chicago Press.
- Layder, D. (2006). *Sosyal teoriye giriş*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Marshall, G. (2020). *Sosyoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Onur, N. (1991). *Hamdî, Yusuf u Züleyhâ*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Z. (2020). *Ebülğazi Bahadır Han Şecere-i Terakime*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Z. (2013). Züleyha. TDV İslâm Ansiklopedisi (Cilt 44, s. 552-553). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Roux, J. (2002). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. İstanbul: Kabaıcı Yayınları.
- Rzasoy, S. (2013). *Əbülqazi «Oğuznamə»sində mif və ritual*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu.
- Rzasoy, S. (2014). Ebülğazi Bahadır Oğuz töresinin koruyucusu ve yaratıcısı gibi. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014* içinde (s.329-340), Eskişehir.
- Schüssler, K. (2004). *Firavun Keops ve büyücü*. İzmir: İlya İzmir Yayınevi.

- Scott, G. R. (2001). *İşkencenin tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Sözen, E. (2014). *Söylem: belirsizlik, mübadele, bilgi / güç ve refleksivite*. Ankara: Birleşik Yayınları.
- Şeref Han (1971). *Şerefname Kürt tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz destanı Reşideddin Oğuznâmesi tercime ve tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Türkmen, F. (1998). Kazan'da bulunan yeni bir Oğuzname nüshası üzerine. *Milli Folklor Dergisi*, 4-7.
- Uçan, H. (2016). *Yazınsal eleştiri ve gösteregebilim*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ümütlü, S. (2019). Kadim anlatılardan romana tevarüs eden bir kadın kahraman: Züleyha. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 145-165.
- Yıldırım, D. (2022). Dede Korkut'un yeni kolaj tarzı yazması Hocalı Molla'nın mıdır. *Journal of Old Turkic Studies*, 6(1), 158-208.

Makale Künyesi (Araştırma): Karakoç Öztürk, B. ve Destegüloğlu, B. (2022). Türkçe ders kitaplarında bir metin türü: çizgi romanlar. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 610-632.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1173713>

TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDA BİR METİN TÜRÜ: ÇİZGİ ROMANLAR

Başak KARAKOÇ ÖZTÜRK¹
Bilge DESTEĞÜLOĞLU²

ÖZET

Araştırmanın amacı, ortaokul Türkçe ders kitaplarında metin türü olarak kullanılan çizgi romanları tema, karakter nitelikleri, hangi metin türünün çizgi romana dönüştürüldüğü ve etkinlikler gibi değişkenler açısından incelemek ve çizgi romanlara ait etkinliklerin hangi dil becerilerini geliştirdiğini tespit etmektir. Çalışma, doküman analizi kullanılarak desenlenmiş, araştırmacılar tarafından incelenecek Türkçe ders kitaplarının hâlihazırda kullanılıyor olmasına dikkat edilmiş ve incelenen ders kitaplarının sınıf ayrımı yapılmaksızın tamamında çizgi roman türüne rastlanmıştır. Çizgi romanların büyük çoğunluğunun “Millî Kültürümüz” ile “Bilim ve Teknoloji” temalarında bulunduğu tespit edilmiştir. Çizgi romanlarda bulunan kahramanların ise aydın ve ideal olarak betimlendiği saptanmıştır. Okuma metni olarak yer alan çizgi romanlara yönelik etkinliklerde geliştirilmesi en fazla hedeflenen becerinin okuma becerisi olduğu saptanmıştır. Çizgi romanların etkinlikleri incelendiğinde dinleme becerisine ait etkinliğin olmadığı tespit edilmiştir. Konuşma becerisinin yanı sıra anlatmaya dayanan bir dil becerisi olan yazma becerisinin de özellikle 6. sınıflarda geliştirilmesi hedeflenmektedir. Sonuç olarak yapılan araştırmada, Türkçe ders kitaplarında yer alan çizgi romanların büyük çoğunluğunun iki temada yer aldığı ve bahsi geçen çizgi romanların etkinliklerinin geçiş sıklığı açısından sırasıyla okuma, konuşma ve yazma becerilerini geliştirmeye yönelik tasarlandığı görülmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen bulgulardan yola çıkılarak Türkçe derslerinde eğitici ve nitelikli çizgi romanlara, tüm dil becerilerinin geliştirilmesi sürecinde bir metin türü olarak yer verilmesi, bunun için de bir öğretim materyali olarak

¹ Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Doç. Dr. bkarakoc@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5783-3471>

² Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Arş. Gör. bdesteguloglu@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7147-8296>

uzmanlarca hazırlanmış nitelikli çizgi romanların kullanılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkçe dersi, Türkçe ders kitabı, çizgi roman, etkinlik, temel dil becerileri.

A TYPE OF TEXT IN TURKISH TEXTBOOKS: COMICS

ABSTRACT

The aim of the research is to examine the comics used as a text type in secondary school Turkish textbooks in terms of variables such as themes, character qualities, transformed genres and activities, and to determine which basic language skills the activities of comics develop. The study was designed using document analysis, attention was paid to the fact that the Turkish textbooks to be examined by the researchers were already being used, and comics were found in all of the textbooks examined, regardless of class. It was determined that the majority of the comics are on the themes of "Our National Culture" and "Science and Technology". It has been determined that the heroes in the comics are depicted as intellectuals and ideals. It was seen that the heroes in the comics are depicted as intellectuals and ideals. In addition, it has been observed that almost all of the examined comics are reading texts. It has been determined that the skill that is aimed to be developed the most in the activities for the comics, which are included as reading texts, is the reading skill. When the activities of the comics were examined, it was determined that there was no activity related to the listening skill. In addition to speaking skill, it is aimed to develop writing skill, which is a language skill based on narrative, especially in 6th grades. As a result, in the research conducted, it is seen that the majority of the comics in Turkish textbooks take place in two themes and the activities of the mentioned comics are designed to improve reading, speaking and writing skills, respectively, in terms of frequency of transition. Based on the findings obtained within the scope of the research, it is necessary to include educational and qualified comics in Turkish lessons as a type of text in the development of all language skills, and for this, qualified comics prepared by experts should be used as a teaching material.

Keywords: Turkish lesson, Turkish textbook, comics, activity, basic language skills.

GİRİŞ

Türkçe dersinde dil becerilerinin geliştirilmesi ve dil kurallarının sezdirilmesi sürecinde metnin ve metne yönelik etkinliklerin önemli bir işlevinin olduğu kabul gören bir önermedir. Cuç ve Gruca'ya (2005) göre dil öğretiminde, özellikle edebî metinler öğrencilere

nitelikli ifadeler ve yorumlar sunmaktadır. Bununla birlikte günümüzde edebî metinlerin yanı sıra popüler kültürün hedef kitlesine hitap eden ve ortaokul düzeyindeki öğrencilerin kolaylıkla erişebildiği farklı metin türleri de dil öğretiminde kullanılmaktadır. Bu türlerden biri de çizgi romandır.

Ortaokul Türkçe dersi öğretim programında (2019) metin türleri bilgilendirici metinler, hikâye edici metinler ve şiir olmak üzere üçe ayrılmıştır. Metin türlerinin temalar arasında ve Türkçe ders kitaplarında dengeli bir şekilde dağılımının yapılması gereği ilke olarak belirlenmiştir. Türkçe dersi öğretim programında hikâye edici metin türlerinden biri olarak yer alan çizgi roman, ilkököl ve ortaokuldaki tüm sınıf düzeylerinde yer verilmesi gereken bir metin türü olarak kabul edilmiştir. Programda metin sayısı ve metin türlerine ilişkin açıklamalarda, çizgi romanın kazanımlar göz önünde bulundurularak Türkçe ders kitaplarında kullanılacağı belirtilmiştir. Bu bağlamda çizgi roman, Türkçe ders kitaplarında hikâye, fabl, masal gibi hikâye edici metin türlerinden biri olarak yer almaya başlamıştır.

Çizgi roman, birbirinden bağımsız ve farklı alanlar olan resim ve yazıyı belirlenen bir konu üzerinde eşsiz bir yaratıcılıkla birleştirerek sunan, ardışık ve devam eden hikâyelerden oluşan bir anlatım sanatıdır (Eisner, 1985). Bir sanat eleştirmeni ve eğitim bilimci olan, bununla birlikte modern çizgi romanın kurucusu olarak kabul edilen İsviçreli Rodolphe Töpffer çizgi romanı; metin olmadan resmin, resim olmadan da metnin eksik kaldığı, ardışık bir iletişim aracı olarak tanımlamıştır (Paltani-Sargologos, 2011). Çizgi roman, resim ya da çizgiler ile öykü oluşturma sanatı olarak betimlenmektedir (Chute, 2008). Tarihi; ressam William Hogarth'ın *The Rake Progress (1735)* ile başlamakta; Mısır, Roman ve Yunan medeniyetlerinin duvar resimlerine kadar uzanmaktadır. Çizgi roman, resim veya diğer görsellerin belirli bir sıra içerisinde hedef kitleye bilgi vermek veya onda estetik bir etki oluşturmak için düzenlenen ayrı bir sanat olarak sadece okuyuculara değil, ona bakan herkese hitap etmektedir. Resim ve yazıyla kendine özgü bir evren yaratma sanatı olan çizgi romanın (Ceran ve Cantek, 2004) Türkiye'ye gelişi ise matbaanın Osmanlı'ya gelişinin gecikmesi ve İslâm öncesi inanışları anımsattığı görüşüyle uygulanan yasaklar neticesinde 19. yüzyılı bulmuştur (Yaman, 2021).

Çizgi romanın yazı dışındaki diğer bileşeni olan görsel ögesi, öğretimi desteklemede çok kuvvetli bir materyaldir. Öğretimde sadece yazılı ya da görsel materyal tek başına yeterli olmamaktadır. Ancak her ikisi bir arada kullanıldığı zaman etkinin arttığı bilinen bir

gerçektir (İşler, 2003, s. 9). Bu etki yazı ile resmin uyumlu şekilde bir araya gelmesi gereken metin türü olan çizgi romanların eğitim öğretim sürecinde derse ve içeriğe olan ilgiyi arttırmasından, merak oluşturmamasından ve akademik başarıya olumlu katkı sunmasından ileri gelmektedir. Çizgi roman, etkisinin daha fazla olmasına ilaveten resim ve metnin bir bütünlük oluşturması neticesinde takip edilmesi daha kolay bir kurgudur (Uslu Üstten ve Pilav, 2016). Eğitici çizgi romanlar farklı alanlarda eğitim materyali olarak kullanılmaktadır (Debroy, 2011, s. 36). Çizgi romanların eğitim aracı olarak kullanılabilmesine yönelik ilk çalışmalardan birini Hutchinson (1949) yapmış; 438 öğretmen ile yapılan çalışmada öğretmenlerin %83'ünün çizgi romanın eğlenceli bir deneyim olduğunu, %79'unun öğrenci katılımını olumlu yönde etkilediğini, %74'ünün ise öğrencinin derse karşı motivasyonunu artırdığını düşündüklerini saptamıştır (Hutchinson, 1949). Çizgi romanların öğrenciyi okumaya motive ettiği, içeriği hatırlamada yardımcı olduğu ve öğrenme sürecinin eğlenceli olduğu tespit edilmiştir (Muzumdar, 2016).

Carr (1958), çizgi romanın eğitimde kullanılmasını ve çocuklar üzerindeki etkilerini incelemiş, çalışmasında öğretmenler ve ebeveynlerin çizgi romana neden karşı ya da neden destek olduklarını sınıflandırmıştır. Ortak olumlu görüşleri şu şekilde belirtmiştir: Çizgi romanlar çağdaş halk değerlerini kullanmakta, eğlence hissi vermekte, kelime hazinesini artırmakta, çocukların eksikliğini hissettiği, gerçek dünyada değil de hayal dünyasında yaşaması mümkün olan olayları serüven tadında çocuklara sunmakta, okuma zorluğu çeken öğrencilerin eğlenerek derse katılmasına katkı sağlamakta, bazı gerçekçi bilgileri öğrenmelerine yardımcı olmaktadır. Ayrıca çizgi romanlar kültürü yansıtmakta; tarihi, coğrafyayı ve bilimi doğal ortamında sunmaktadır (Akt. İlhan, 2016).

Çizgi romanların çeşitli derslerde kullanılmasının etkili olup olmadığına yönelik yurt dışında bazı araştırmalar yapılmış (Haugaard, 1973; Brown, 1977; Williams, 1995; Rota ve Izquierdo, 2003; Muniran, Ridzal ve Yusof, 2008; Toh vd., 2017) ve eğitici çizgi romanların olumlu etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Ülkemizde alanyazın incelendiğinde ise çizgi romanların eğitim öğretim sürecinde kullanılmasına yönelik araştırmaların sınırlı olduğu görülmüştür. Yapılan araştırmaların fen bilgisi (Özdemir, 2010; Orçan, 2013), matematik (Arı, Demir ve Baydar Işık, 2019), yabancı dil (Efecioğlu, 2013; Tekin ve İlhan, 2021), Türkçe (Göçer ve Gürsoy, 2022) ve sosyal bilgiler derslerinde (Topkaya, 2014; İlhan, 2016; Ünal, 2018; İlhan ve Oruç, 2019; Ünal ve Demirkaya, 2019; Ak, Erdoğan ve İlhan, 2020) çizgi romanların kullanılmasına yönelik araştırmalar olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda söz konusu araştırma

kapsamında çizgi romanların Türkçe ders kitaplarında nasıl yer aldığına ve dil becerileriyle ilişkisine yönelik bulguların alanyazına özgün bir katkı sunacağı ön görülmüştür. Bu gerekçeden yola çıkarak yapılan araştırmanın amacı, ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki çizgi romanların tema, karakter nitelikleri, dönüştürülen tür ve etkinlikler gibi değişkenler açısından incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda belirlenen araştırma soruları şunlardır:

- Beşinci sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi romanlar tema, karakter nitelikleri ve dönüştürülen tür açısından nasıl bir görünüme sahiptir?
- Beşinci sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi roman etkinlikleri hangi dil becerilerinin geliştirilmesine yöneliktir?
- Altıncı sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi romanlar tema, karakter nitelikleri ve dönüştürüldüğü tür açısından nasıl bir görünüme sahiptir?
- Altıncı sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi roman etkinlikleri hangi dil becerilerinin geliştirilmesine yöneliktir?
- Yedinci sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi romanlar tema, karakter nitelikleri ve dönüştürüldüğü tür açısından nasıl bir görünüme sahiptir?
- Yedinci sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi roman etkinlikleri hangi dil becerilerinin geliştirilmesine yöneliktir?
- Sekizinci sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi romanlar tema, karakter nitelikleri ve dönüştürüldüğü tür açısından nasıl bir görünüme sahiptir?
- Sekizinci sınıf Türkçe ders kitaplarındaki çizgi roman etkinlikleri hangi dil becerilerinin geliştirilmesine yöneliktir?

YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Araştırmada doküman analizi kullanılmıştır. Araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren materyallerin analizini kapsayan doküman analizi dokümanlara ulaşma, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve kullanma gibi aşamalardan oluşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016; Forster, 1995). Her belge, makale ve doküman bir antropoloğun görüşleri veya sosyolog görüşmesi ile eşit miktarda bilgi içerir (Merriam, 2013). Ayrıca doküman analizi az zaman aldığı için diğer araştırma yöntemlerinden

daha verimlidir (Sak, Şahin Sak, Öneren Şendil ve Nas, 2021). Araştırmada Türkçe ders kitaplarındaki çizgi romanlar ve çizgi romanların etkinliklerine yönelik bir inceleme yapıldığı için doküman analizi tercih edilmiştir.

2.2. İncelenen Dokümanlar

Çalışmada araştırmacılar tarafından incelenecek Türkçe ders kitapları hâlihazırda kullanılıyor olmasına dikkat edilerek tespit edilmiş ve liste hâline getirilmiştir. Çalışmaya dâhil edilen Türkçe ders kitaplarının künyelerine ilişkin detaylı bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. İncelenen dokümanların künyelerine ait bilgiler

Sınıf	Yayınevi	Tema	Metnin Adı	Metin Türü	Metnin Beceri Türü
5. Sınıf	Anıttepe	Millî Kültürümüz (4. Tema)	Boğaç Han	Çizgi roman	Okuma Metni
6. Sınıf	Millî Eğitim Bakanlığı	Millî Kültürümüz (5. Tema)	Adam Olmuş Çocuklar- Barış Manço	Çizgi roman	Okuma Metni
6. Sınıf	Ekoyay	Millî Kültürümüz (5. Tema)	Forsa	Çizgi roman	Okuma Metni
6. Sınıf	Ata	Bilim ve Teknoloji (7. Tema)	Aziz Sancar	Çizgi roman	Okuma Metni
7. Sınıf	Millî Eğitim Bakanlığı	Bilim ve Teknoloji (5. Tema)	Piri Reis	Çizgi roman	Okuma Metni
7. Sınıf	Millî Eğitim Bakanlığı 2	Sağlık ve Spor (7. Tema)	Simit ve Peynir’le "Bilimsam Öyküleri"	Çizgi roman	Serbest Okuma Metni
7. Sınıf	Özgün	Bilim ve Teknoloji (8. Tema)	İbni Sina	Çizgi roman	Okuma Metni
8. Sınıf	Millî Eğitim Bakanlığı	Bilim ve Teknoloji (3. Tema)	Simit ve Peynir’le "Bilim İnsanı Öyküleri"	Çizgi roman	Okuma Metni

Tablo 1’de sunulduğu gibi ortaokullarda hâlihazırda kullanılan Türkçe ders kitaplarının araştırma kapsamında kullanılmasına dikkat edilmiştir.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

İlk olarak ortaokul Türkçe ders kitaplarında yer alan çizgi romanlar, araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Güvenirliğin

sağlanması adına Türkçe öğretmeni olarak görev yapan, aynı zamanda Türkçe eğitimi alanında doktora eğitimine devam eden 7 doktor adayına belirlenen metinler okutularak uzman görüşüne başvurulmuştur. Uzmanlar tarafından incelenen metinlerin, çizgi roman olduğu konusunda hem fikir olunmuştur. Uzmanlar ile görüş birliği sağlandıktan sonra söz konusu çizgi romanlar araştırma soruları doğrultusunda belirlenen nitelikler açısından iki araştırmacı tarafından da okunmuş, etkinlikler incelenmiş, hazırlanan kontrol listesi dikkate alınarak analiz edilmiştir. İki araştırmacının farklı mekânlarda, birbirlerinden bağımsız olarak yaptıkları kodlamalar arasındaki benzerlik oranını belirlemek amacıyla Miles ve Huberman'ın güvenilirlik formülü kullanılmıştır.

Miles ve Huberman (1994) formülünde kodlayıcılar arasındaki görüş birliği olarak ifade edilen benzerlik, $\Delta = C \div (C + \diamond) \times 100$ formülü kullanılarak hesaplanmaktadır. Formülde, Δ : Güvenirlik katsayısını, C: Üzerinde görüş birliği sağlanan konu/terim sayısını, $\diamond$: Üzerinde görüş birliği bulunmayan konu/terim sayısını ifade etmektedir. Söz konusu formülle kodlamaya yönelik denetim yapılmakta ve kodlayıcılar arası görüş birliğinin en az % 80 olması beklenmektedir. Bu formülden yola çıkarak yapılan analizde iki kodlayıcı arasındaki içsel tutarlılık % 95 olarak hesaplanmıştır. Miles ve Huberman'a (1994) göre verilerin çizelgeler ve grafikler yapılarak sunulması da verileri görünür kılma ve kavramlaştırmada kolaylık sağlamaktadır. Bu nedenle elde edilen veriler, betimlemenin yanı sıra sütun grafiği kullanılarak sunulmuştur.

BULGULAR

Araştırmada, ortaokul Türkçe ders kitaplarında metin türü olarak yer alan çizgi romanlara ve bu metin türlerine ait etkinliklere yönelik bulgular sınıf düzeyleri de dikkate alınarak farklı başlıklar altında sunulmuştur.

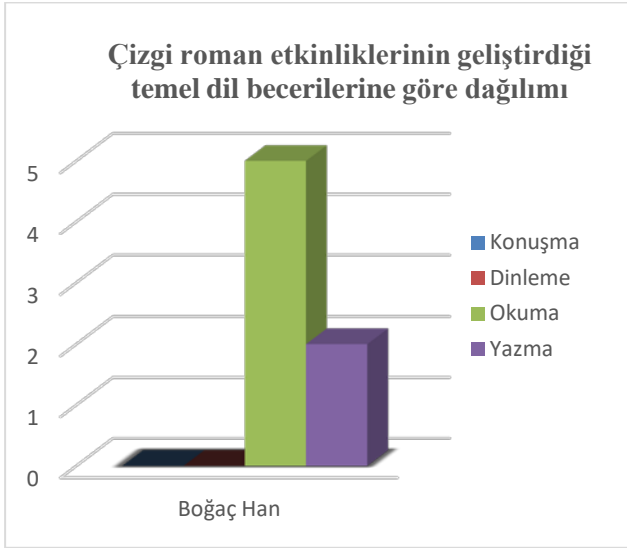
3.1.1. Beşinci Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romana Yönelik Bulgular

Tablo 2. Beşinci sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi romana yönelik bulgular

Yayınevi	Tema	Metnin Adı	Çizgi Romana Dönüştürülen Tür	Kahramanın Nitelikleri
Anittepe	Millî Kültürümüz (4. Tema)	Boğaç Han	Hikâye	Korkusuz, akıllı, takdir edilen, adını hak eden, erdemli, hünherli, kültürene/geleneklerine bağlı

Tablo 2’de görüldüğü üzere incelenen 5. sınıf Türkçe ders kitabının yayınevi Anıtepe’dir. Bahsi geçen kitapta bulunan “Boğaç Han” başlıklı çizgi roman, dördüncü tema olan Milli Kültürümüz temasında yer almaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri içerisindeki hikâyelerden biri olan “Boğaç Han” hikâyesi Türkçe ders kitabında çizgi romana dönüştürülmüştür. İncelenen çizgi romanda bulunan kahramanın nitelikleri; korkusuz, akıllı, takdir edilen, adını hak eden, erdemli, hünere ve kültürüne/geleneklerine bağlı şekilde betimlenmiştir.

3.1.2. Beşinci Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romanın Etkinliklerine Yönelik Bulgular

Şekil 1. Beşinci sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi roman etkinliklerinin geliştirdiği temel dil becerilerine göre dağılımı

Şekil 1’de görüldüğü gibi Türkçe ders kitabında “Boğaç Han” başlıklı çizgi romanla ilgili etkinliklerin dağılımı geçiş sıklığına göre okuma, yazma, konuşma ve dinleme becerilerini geliştirmeye yöneliktir. “Boğaç Han” başlıklı metnin etkinliklerinin temel dil becerileri arasında en fazla okuma becerisine ait kazanımlara hizmet ettiği tespit edilmiştir. Bahsi geçen metne ait 8 etkinlik bulunmaktadır. Okuma kazanımlarının vurgulandığı etkinliklerin frekansı 5, yazma

kazanımlarının vurgulandığı etkinliklerin frekansı ise 2 olarak belirlenmiştir. Örnek olarak metnin birinci etkinliği okuma becerisinin “Metinle ilgili sorulara cevap verir.” kazanımına; altıncı etkinliği ise yazma becerisinin “Büyük harfleri ve noktalama işaretlerini uygun yerlerde kullanır.” kazanımına yöneliktir. Etkinliklerin incelenmesi sonucunda konuşma ve dinleme becerisini geliştirmeye yönelik etkinliklere ise yer verilmediği tespit edilmiştir.

3.2.1. Altıncı Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romanlara Yönelik Bulgular

Tablo 3. Altıncı sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi romanlara yönelik bulgular

Yayınevi	Tema	Metnin Adı	Çizgi Romana Dönüştürülen Tür	Kahramanın Nitelikleri
Millî Eğitim Bakanlığı	Millî Kültürümüz (5. Tema)	Adam Olmuş Çocuklar- Barış Manço	Otobiyografi	Birlik ve beraberlik içinde yaşama isteği duyan, çok kitap okuyan, hayal kuran, müzisyen, azimli, milliyetçi, önder, kültür aktarıcısı, evrensel değerlere sahip
Ekoyay	Millî Kültürümüz (5. Tema)	Forsa	Hikâye	Esir düşmüş, vatan ve aile hasreti çeken, azimli, saygı duyulan/ünlû, gözü kara, milliyetçi
Ata	Bilim ve Teknoloji (7. Tema)	Aziz Sancar	Otobiyografi	Çalışkan, kararlı, azimli, sabırlı

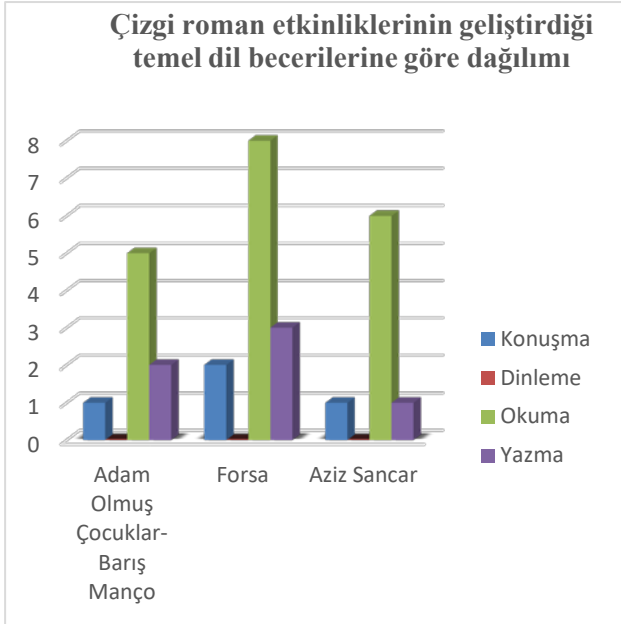
İncelenen 6. sınıf Türkçe ders kitaplarının Millî Eğitim Bakanlığı, Ekoyay ve Ata yayınevlerine ait olduğu Tablo 3’te görülmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı yayınevine ait 6. sınıf Türkçe ders kitabında bulunan “Adam Olmuş Çocuklar- Barış Manço” başlıklı çizgi roman, beşinci tema olan Millî Kültürümüz temasında yer almaktadır. Barış Manço’nun hayatının kendi ağzından anlatıldığı başka bir deyişle otobiyografi türünde yazılmış olan metin, Türkçe ders kitabında çizgi romana dönüştürülmüştür. İncelenen çizgi romanda bulunan kahramanın birlik ve beraberlik içinde yaşama isteği duyan, çok kitap okuyan, hayal kuran, müzisyen, azimli, milliyetçi, önder, kültür aktarıcısı ve evrensel değerlere sahip olduğu saptanmıştır.

Bir diğer 6. sınıf Türkçe ders kitabı Ekoyay yayınevi aittir. Bu ders kitabında bulunan “Forsa” başlıklı çizgi roman, beşinci tema olan Millî Kültürümüz temasında yer almaktadır. Ömer Seyfettin tarafından yazılan hikâyelerden biri olan Forsa, Türkçe ders kitabında

çizgi romana dönüştürülmüştür. İncelenen çizgi romanda yaratılan kahramanın esir düşmüş, vatan ve aile hasreti çeken, azimli, saygı duyulan/ünlü, gözü kara ve milliyetçi gibi niteliklere sahip olduğu söylenebilir.

Son olarak Ata yayınevine ait 6. sınıf Türkçe ders kitabında “Aziz Sancar” başlıklı çizgi romana yer verilmiştir. Yedinci tema olan Bilim ve Teknoloji temasında yer alan çizgi roman Aziz Sancar’ın hayatını içermektedir. Aziz Sancar’ın hayatının konuşma balonlarıyla aktarılması, metnin otobiyografi türüne ait olduğunu göstermektedir. Metin Türkçe ders kitabında çizgi romana dönüştürülerek ele alınmıştır. İncelenen çizgi romanda bulunan kahramanın niteliklerinin ise çalışkan, kararlı, azimli ve sabırlı olduğu tespit edilmiştir.

3.2.2. Altıncı Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romanların Etkinliklerine Yönelik Bulgular

Şekil 2. Altıncı sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi romanlara yönelik etkinliklerin geliştirdiği temel dil becerilerine göre dağılımı

Şekil 2’de görüldüğü gibi 6. sınıfa yönelik 3 farklı yaynevinden çıkan Türkçe ders kitaplarında çizgi roman türünün olduğu tespit edilmiştir. Her bir çizgi romana ait etkinlikler ayrı ayrı incelenmiştir.

İlk olarak Millî Eğitim Bakanlığı yaynevinde bulunan “Adam Olmuş Çocuklar- Barış Manço” başlıklı çizgi romana ait 7 etkinliğin okuma becerisine yönelik kazanımlarla ilgili olduğu saptanmıştır. Metnin birinci etkinliği “Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder.” kazanımına hizmet etmektedir. Bunun yanında yazma (f=2) ve konuşma (f=1) becerilerine yönelik kazanımlarla ilgili etkinlikler bulunsa da dinleme becerisine dair bir etkinliğin bulunmadığı görülmüştür. Üçüncü etkinliğin yazma becerisine yönelik “Yazma stratejisini uygular.” kazanımı için; altıncı etkinliğin ise “Hazırlıksız konuşma yapar.” kazanımı için tasarlandığı tespit edilmiştir.

Ekoyay yayınlarına ait Türkçe ders kitabında “Forsa” başlıklı çizgi romana ait 11 etkinliğin de ağırlıklı olarak okuma kazanımlarına yönelik olduğu tespit edilmiştir (f=8). Bazı etkinlikler yazma (f=3) ve konuşma (f=2) becerilerinin geliştirilmesine yönelik iken bazı etkinliklerde birden fazla dil becerisinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. “Adam Olmuş Çocuklar- Barış Manço” isimli çizgi romanda olduğu gibi bu çizgi romanda da dinleme becerisinin geliştirilmesine yönelik etkinliğe rastlanmamıştır.

“Aziz Sancar” çizgi romanına yönelik ise 9 etkinlik bulunmaktadır. Bu etkinliklerin en fazla okuma kazanımlarıyla ilgili olduğu görülmektedir (f=5). Konuşma ve yazma becerilerini geliştirmeye yönelik birer etkinliğe yer verilirken dinleme becerisini geliştirmeye yönelik etkinliğin olmadığı tespit edilmiştir.

3.3.1. Yedinci Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romanlara Yönelik Bulgular

Tablo 4. Yedinci sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi romanlara yönelik bulgular

Yaynevi	Tema	Metnin Adı	Çizgi Romana Dönüştürülen Tür	Kahramanın Nitelikleri
Millî Eğitim Bakanlığı	Bilim ve Teknoloji (5. Tema)	Piri Reis	Biyografi	Meraklı, denizcilğe ilgisi olan, yabancı dil bilen, ünlü, saygın denizci, okur, bilimsel çalışmalar yapan, yazar
Millî Eğitim Bakanlığı	Sağlık ve Spor (7. Tema)	Simit ve Peynir’le “Bilimsan”	Biyografi	Meraklı, araştırmacı, kâşif

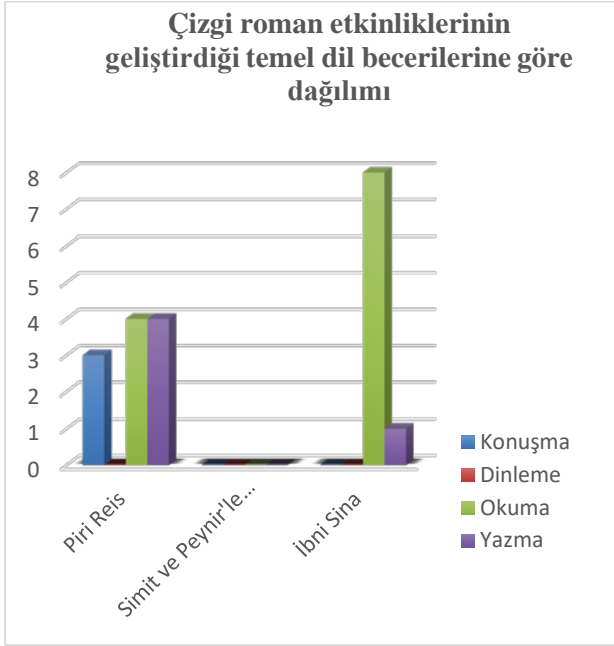
(2)	Öyküleri"
Özgün	Bilim ve Teknoloji (8. Tema)
	İbni Sina
	Biyografi
	İslam hukukuna hâkim, matematikte başarılı, kitap okumayı ve kütüphaneyi seven, iyi insan, ünlü doktor, yazar

Yedinci sınıf Türkçe ders kitaplarından birinin Özgün yayınevine ve ikisinin ise Millî Eğitim Bakanlığı yayınevine ait olduğu Tablo 4'te görülmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı yayınevine ait 7. sınıflara yönelik ilk Türkçe ders kitabında "Piri Reis" başlıklı bir çizgi roman yer almaktadır ve çizgi roman beşinci tema olan Bilim ve Teknoloji temasındadır. Piri Reis'in ele alındığı metin, bilgilendirici bir tür olan biyografiden çizgi romana dönüştürülmüştür. İncelenen çizgi romandaki kahramanın ise meraklı, denizciliğe ilgisi olan, yabancı dil bilen, ünlü, saygın denizci ve bilimsel çalışmalar yapan bir okuryazar olarak betimlendiği görülmüştür.

Millî Eğitim Bakanlığına ait diğer 7. sınıf Türkçe ders kitabında bulunan çizgi roman "Simit ve Peynir"le Bilim İnsanı Öyküleri" başlığını taşımaktadır. Çizgi roman yedinci tema olan Sağlık ve Spor temasında yer almaktadır. Karl Landsteiner'in kim olduğunun anlatıldığı biyografi türündeki metin, ders kitabında çizgi romana dönüştürülerek ele alınmıştır. İncelenen çizgi romandaki kahramanın meraklı, araştırmacı ve kâşif gibi niteliklerinin olduğu belirlenmiştir.

Özgün yayınevinden çıkan 7. sınıf Türkçe ders kitabında bulunan "İbni Sina" başlıklı çizgi roman ise sekizinci tema olan Bilim ve Teknoloji temasında yer almaktadır. İbni Sina'nın anlatıldığı metin biyografi türündedir. Söz konusu metin Türkçe ders kitabında ise çizgi roman olarak sunulmuştur. İncelenen çizgi romanda bulunan kahramanın İslam hukukuna hâkim, matematikte başarılı, kitap okumayı ve kütüphaneyi seven, iyi insan, ünlü doktor ve yazar gibi niteliklere sahip olduğu saptanmıştır.

3.3.2. Yedinci Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romanların Etkinliklerine Yönelik Bulgular

Şekil 3. Yedinci sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi romanlara yönelik etkinliklerin geliştirdiği temel dil becerilerine göre dağılımı

Yedinci sınıf Türkçe ders kitaplarının üç farklı yayınevine ait olduğu Şekil 3'te sunulmuştur. Her bir yayınevinde bulunan çizgi romana ait etkinlikler ayrı ayrı incelenmiştir. İlk olarak “Piri Reis” başlıklı çizgi romana ait 8 etkinlik bulunmaktadır. Okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesine yönelik eşit sayıda etkinlik olduğu tespit edilmiştir ($f=4$). Örneğin yazma becerisini geliştirmeye yönelik tasarlanmış etkinliklerden biri metnin üçüncü etkinliğidir. Bu etkinliğin “Yazma stratejilerini uygular.” kazanımına yönelik hazırlandığı tespit edilmiştir. İncelenen etkinlikler arasında konuşma becerisine ait üç etkinlik bulunsu da dinleme becerisinin geliştirilmesine yönelik etkinlik bulunmamaktadır.

“Simit ve Peynir’le “Bilim İnsanı Öyküleri”” başlıklı çizgi roman, serbest okuma metni olduğu için metne ait etkinliğin olmadığı görülmektedir.

“İbni Sina” başlıklı çizgi romana yönelik ise 9 etkinlik bulunmaktadır. Bu etkinliklerin temel dil becerilerine göre dağılımına bakıldığında zaman büyük çoğunluğunun okuma becerisine ait kazanımlara yönelik olduğu tespit edilmiştir (f=8). Örneğin altıncı etkinliğin “Metnin içeriğini yorumlar.” kazanımına hizmet ettiği görülmüştür. Etkinliklerin incelenmesi sonucunda yazma becerisini geliştirmeye yönelik sadece bir etkinlik görülürken, dinleme ve konuşma becerilerini geliştirmeye yönelik etkinliğe rastlanmamıştır.

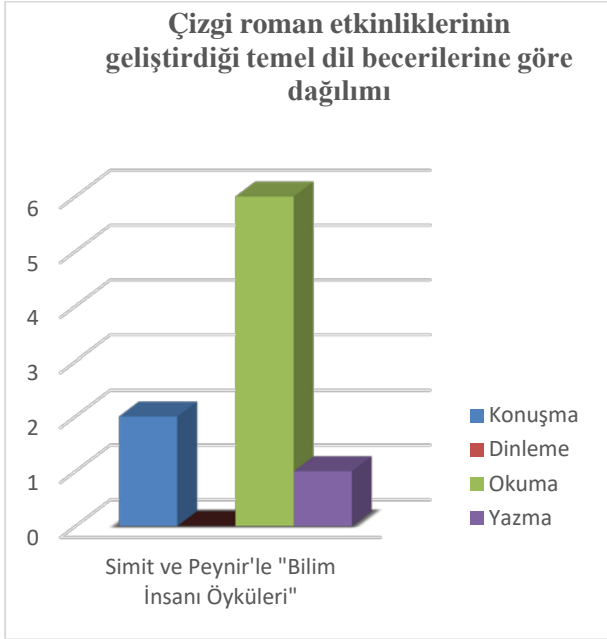
3.4.1. Sekizinci Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romana Yönelik Bulgular

Tablo 5. Sekizinci sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi romana yönelik bulgular

Yayınevi	Tema	Metnin Adı	Çizgi Romana Dönüştürülen Tür	Kahramanın Nitelikleri
Milli Eğitim Bakanlığı	Bilim ve Teknoloji (3. Tema)	Simit ve Peynir’le “Bilim İnsanı Öyküleri”	Biyografi	Okumayı seven, doktor, kâşif, araştırmacı, meraklı

Tablo 5’te görüldüğü gibi 8. sınıf Türkçe ders kitabının yayınevi Millî Eğitim Bakanlığı’dır. Bu kitapta bulunan “Simit ve Peynir’le “Bilim İnsanı Öyküleri” başlıklı çizgi roman ise Bilim ve Teknoloji temasında yer almaktadır. Bu çizgi roman kapsamında Aziz Sancar’ın biyografisine yer verildiği görülmüştür. İncelenen çizgi romanda bulunan kahraman ise okumayı seven, doktor, kâşif, araştırmacı ve meraklı şeklinde betimlenmiştir.

3.4.2. Sekizinci Sınıf Türkçe Ders Kitabında Bulunan Çizgi Romannın Etkinliklerine Yönelik Bulgular

Şekil 4. Sekizinci sınıf Türkçe ders kitabındaki çizgi romana yönelik etkinliklerin geliştirdiği temel dil becerilerine göre dağılımı

Şekil 4'te görüldüğü gibi "Simit ve Peynir'le "Bilim İnsanı Öyküleri" başlıklı çizgi romana yönelik etkinliklerin temel dil becerilerine göre dağılımı, geçiş sıklığı göz önünde bulundurulduğunda okuma, konuşma, dinleme ve yazma olarak sıralanmaktadır. Mevcut 8 etkinlik arasında konuşma becerisine yönelik etkinlik sayısı 2, yazma becerisine yönelik etkinlik sayısı 1 iken okuma becerisine yönelik etkinlik sayısının 6 olduğu tespit edilmiştir. Örneğin okuma becerisini geliştirmeye yönelik etkinliklerin "Okuduklarında kullanılan düşünceyi geliştirme yollarını belirler." (5. Etkinlik), "Metinle ilgili soruları cevaplar." (2. Etkinlik) ve "Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder." (1. Etkinlik) gibi kazanımlara ulaşmak için

hazırlandığı görülmüştür. Bunun yanı sıra dinleme becerisinin geliştirmeye yönelik etkinliğin olmadığı saptanmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırma sonucunda 5., 6., 7. ve 8. sınıflarda kullanılan Türkçe ders kitaplarının tümünde çizgi roman türüne yer verildiği; çizgi romanların büyük çoğunluğunun “Millî Kültürümüz” ile “Bilim ve Teknoloji” temalarında bulunduğu ve daha çok hikâye, biyografi ve otobiyografi gibi metinlerin çizgi romana dönüştürüldüğü tespit edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu çizgi romanlarda bulunan kahramanların aydın ve ideal olarak nitelendirilebilecek karakter özelliklerini barındırdığı görülmüştür. Ayrıca incelenen sekiz çizgi romandan yedi tanesinin okuma metni olduğu, bir tanesinin serbest okuma metni olduğu belirlenmiştir.

Çizgi romanın var oluşundan itibaren toplum bilincinin ve kültürün aktarılmasında önemli roller üstlendiği söylenebilir. Kültür Bakanlığının hazırladığı kültür çocuk bölümünde Dede Korkut ve Ertuğrul Gazi gibi karakterlerin çizgi romanlar aracılığıyla sunulduğu görülmektedir (Yaman, 2021). Alanyazınla örtüşen bu durum, çalışma kapsamında incelenen ders kitapları için de geçerlidir. İncelenen Türkçe ders kitaplarında “Millî Kültürümüz” ile “Bilim ve Teknoloji” temalarında yer alan çizgi romanlardaki karakterler aracılığıyla çeşitli değerlere değinilmiştir. Ayrıca Türkçe ders kitaplarında yer alan çizgi romanların büyük çoğunluğunun kültürel açıdan önemli olan kişilerin hayatının anlatılması amacıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Alanyazında çizgi roman karakterlerinin olumsuz kimi özellikleri betimlense dahi çoğunlukla cesareti, vefayı, adaleti ve iyiliği simgelediği vurgulanmaktadır (Gündüz, 2004). Çizgi romanlarda cesaret, vefa, adalet ve iyilik gibi değerlerin çizgi roman kahramanlarına ait bir özellik gibi sunulması alanyazını desteklerken incelenen eserlerde alanyazına ek olarak akla ve bilime önem veren çalışkan kahramanların ön plana çıktığı tespit edilmiştir.

Ders kitaplarında değer aktarımı amacıyla edebî eserler de çizgi romana dönüştürülmektedir. Edebî eserlerin çizgi romana dönüştürülmesinin amaçları arasında kültürel aktarım olduğu söylenebilir ve edebî eserler çizgi romana dönüştürülerek bu eserlerin daha büyük bir kitle tarafından okunması sağlanmaktadır (Uslu Üstten ve Pilav, 2016). Keloğlan, Köroğlu ve Nasrettin Hoca gibi birçok edebî değeri olan eserlerin çizgi romana dönüştürüldüğü görülmektedir (Yaman, 2021). Hem tanınmış kişilerin hayatlarının hem de edebî eserlerin ders kitaplarında çizgi romana dönüştürülmesinin gerekçesi; dijital birçok içerikle karşı karşıya kalan çocuklar ve gençleri, ilgi çekicilikten uzak olarak nitelendirilen ders

kitaplarına yönlendirmek olabilir. Çünkü öğrenciler rutin sınıf etkinliklerinin yanında eğitici çizgi film ve çizgi romanların olduğu farklı etkinliklere olumlu tepkiler vermektedirler (Weitkamp ve Burnet, 2007). Alanyazında da öğrencilerin dil bilgisi kuralları ile çevrenmiş sıkıcı ve renksiz ders kitaplarını okuma konusunda isteksiz oldukları, fakat çizgi romanları okumayı eğlenceli bularak tekrar tekrar okumak istediklerine dair bulgular (Brown, 1977; Kunai ve Ryan, 2007; Nurhayatin, Marlia ve Fauziyyah, 2018) bu görüşü desteklemektedir. Chessman (2006) tarafından yapılan araştırmada da öğrencilere derslerinde çizgi roman kullanımını hakkındaki görüşleri sorulmuş, öğrencilerin çoğu olumlu yönde görüş belirtmiştir. Öğrencilerin verdiği cevaplarda çizgi romanların derse odaklanmaya ve eleştirel düşünmeye yardımcı olduğuna ayrıca sınıfı eğlenceli bir hâle getirdiğine değinilmiştir.

İncelenen çizgi romanlara yönelik etkinliklerde en fazla geliştirilmesi hedeflenen becerinin okuma becerisi olduğu saptanmıştır. Çizgi romanda kullanılan diyalog ve görseller ilk olarak anlama becerisi olan dinleme ve okuma becerilerini olumlu yönde etkilemektedir (Uslu Üstten ve Pilav, 2016). Çizgi romanlarda görsellerin diyaloglar kadar ön planda olması görsel okuma becerisinin gelişmesine de katkıda bulunmaktadır. Versaci'ye (2001) göre okuma eyleminde amaç, görünen anlamın ötesindeki anlama geçebilmektir. Çizgi romanlar, öğrencilerin görseller ile yazılar arasında bağlantı kurabilmesine yardım ederek analitik ve eleştirel düşünme becerisinin kazandırılmasına katkıda bulunabilir. Ayrıca diyaloglar ile görsellerin bir bütünlük oluşturularak diyaloglarda yer almayan mesajların, sembollerin, güldürü unsurlarının görseller aracılığıyla sunulup okurun fark etmesi beklenebilir.

Araştırma kapsamında incelenen çizgi romanlara yönelik etkinlikler her ne kadar çoğunlukla okuma becerisi ile ilişkilendirilmiş olsa da çizgi roman metin türü olarak diğer dil becerilerinin geliştirilmesinde de önemli roller üstlenebilmektedir. Bu bağlamda yapılan bazı araştırmalarda (Vassilikopoulou, Retalis, Nezi ve Boloudakis, 2011; Zhang, 2015) çevrim içi çizgi romanların dil eğitiminde kullanılmasının öğrencilerin derse ve genel olarak dil öğrenmeye yönelik motivasyonlarını arttırdığı saptanmıştır. Ayrıca Sabeti (2011) çizgi romanların görsel gücünü ön plana çıkararak öğrencilerin gördüklerinden daha kolay bahsedebileceğini vurgulayarak konuşma ve okuma becerisinin ilişkisine değinmiştir.

Ders kitaplarının öğrencilerce ilgi çekici ve kolay okunabilir bir hâle getirilmesi için kullanılacak çizgi romanlara yönelik etkinlikler incelendiğinde dinleme becerisine ait bir etkinliğin

olmadığı tespit edilmiştir. Ders kitaplarında çizgi roman etkinliklerinin okuma becerisini geliştirmeye odaklanması dinleme becerisine yönelik etkinliğe yer verilmemesinin bir gerekçesi olarak düşünülse de alanyazın incelendiğinde Türkçe ders kitaplarında dinleme ve konuşma becerilerine yönelik etkinliklere çok az yer verildiğinin saptanmış olması (Sever, 2004; Emiroğlu ve Pınar 2013; Yıldırım, 2021) bu konuda genel bir sorunun olduğunu ortaya koymaktadır. Alanyazında Türkçe ders kitaplarında konuşma becerisinin geliştirilmesine yönelik etkinlik sayısının az olduğu görüldüğü de araştırmada tüm sınıf düzeylerinde incelenen çizgi roman etkinliklerinin okuma becerisinden sonra konuşma becerisine yönelik olduğu tespit edilmiştir. Nitekim çizgi romanın Türkçe dersinde rol yapma ve tartışma gibi çeşitli yöntemlerle kullanılması konuşma ve dinleme becerilerinin geliştirilmesine katkıda bulunabilir (Uslu Üstten ve Pilav, 2016).

Konuşma becerisinin yanı sıra anlatmaya dayanan bir dil becerisi olan yazma becerisinin de özellikle altıncı sınıflarda geliştirilmesi hedeflenmektedir. Çizgi romanlarda çizgilerle anlatılan birbirinden farklı olaylar öğrencilerin yaratıcılığını geliştirmektedir (Uslu Üstten ve Pilav, 2016). Wahyudin'in (2019) dijital çizgi romanın yazma becerisi üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmasında İngilizce öğrenen öğrencilerin yazma becerisinin geliştiği görülmüş ve dijital çizgi romanların yazma becerisine olumlu katkısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çizgi romanların beceri geliştirmede motivasyonu artıran ve ilgiyi derse yönlendiren etkisi (Göçer ve Gürsoy, 2022) çizgi romanın ders kitaplarında kullanılabilir nitelikte yeni bir metin türü olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla öğretmenler sınıfta çizgi romanı etkili kullanarak çocukların ufuklarını açabilir ve bu öğrencilere edebiyata yönelik bakış açısı kazandırabilirler (Versaci, 2001). Ayrıca ders kitaplarında bulunan çizgi romanlara erişimin kolay olması ve herhangi maddi bir giderin olmaması da eğitimde fırsat eşitliğine hizmet ederek çocukların büyük çoğunluğunun çizgi roman türünü tanımalarına katkıda bulunabilir.

Sonuç olarak yapılan araştırmada, Türkçe ders kitaplarında yer alan çizgi romanların büyük çoğunluğunun iki temada yer aldığı ve bahsi geçen çizgi romanların etkinliklerinin geçiş sıklığı açısından sırasıyla okuma, konuşma ve yazma becerilerini geliştirmeye yönelik olarak tasarlandığı tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında elde edilen bulgulardan yola çıkarak Türkçe derslerinde eğitici ve nitelikli çizgi romanlara tüm dil becerilerinin geliştirilmesi sürecinde bir metin türü olarak yer verilmesi önerilebilir. Bunun için de bir öğretim materyali olarak uzmanlarca hazırlanmış nitelikli çizgi romanların kullanılması gerekmektedir.

Türkçe derslerinde çizgi roman kullanımına yönelik öğretmen eğitiminin yapıldığı eylem araştırmaları veya Türkçe öğretmenlerinin ve öğrencilerin görüşlerine yer verilerek tasarlanan nitel araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Ak, M. M., Erdoğan, M. F. ve İlhan, G. O. (2020). Görsel bir öğretim materyali olarak dijital çizgi roman tasarımı: Gezdim, Gördüm, Öğrettim. *Journal of History School*, 47, 2458-2484.
- Arı, A. A., Demir, B. ve Baydar Işık, B. (2019). Matematik öğretiminde manga çizgi roman kullanımının etkilerini araştıran çalışmalar. *Bayburt Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 2(2), 261-265.
- Brown, J. W. (1977). Comics in the foreign language classroom: Pedagogical perspectives. *Foreign Language Annals*, 10(1), 18-25.
- Ceran, K. ve Cantek, L. (2004). *Çizgi roman nedir? Çizgili hayat kılavuzu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cheesman, K. (2006). Using comics in the science classroom. *Journal of College Science Teaching*, 35(4), 48-51.
- Chute, H. (2008). Comics as literature? Reading graphic narrative. *PMLA*, 123(2), 452-465.
- Cuq, J. P., ve Gruca, I. (2005). *Cours de didactique du français langue étrangère et seconde*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.
- Debroy, D. (2011). The graphic novel in India: East transforms West. *Bookbird: A Journal of International Children's Literature*, 49(4), 32-39.
- Efecioglu, E. (2013). The role of graphic novels in teaching English as a foreign language. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eisner, W. (1985). *Comics & sequential art*. Tamarac, Florida: Poorhouse Press.
- Emiroğlu, S. ve Pınar, F. N. (2013). Dinleme becerisinin diğer beceri alanları ile ilişkisi. *Turkish Studies*, 8(4), 769-782.

- Forster, N. (1995). *The analysis of company documentation*. Editor: Cassell, C. and Symon, G., *Qualitative methods in organizational research: A practical guide*. London.
- Göçer, A. ve Gürsoy, H. C. (2022). Basılı ve dijital çizgi romanların Türkçe dersi metin işleme süreçlerinde pedagojik bir materyal olarak kullanılması. *ODÜSOBIAD*, 12(1), 463-478.
- Gündüz, U. (2004). Bir popüler kültür ürünü olarak çizgi romanın kültürel, toplumsal ve siyasal işlevleri. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Haugaard, K. (1973). Comic books: Conduits to culture? *The Reading Teacher*, 27(1), 54-55.
- Hutchinson, K. H. (1949). An experiment in the use of comics as instructional material. *Journal of Educational Sociology*, 23(4), 236-245.
- İlhan, G. O. (2016). Sosyal bilgilerde çizgi romanların kullanımı. Yayımlanmamış doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- İlhan, G. O. ve Oruç, Ş. (2019). Sosyal bilgiler dersinde çizgi roman kullanımı: Teksas tarihi. *Eğitim ve Bilim*, 44(198), 327-341.
- İşler, A. (2003). Yazılı ders materyallerinde illüstrasyon kullanımının yeri ve önemi. *Milli Eğitim Dergisi*, 157, 55-63.
- Kunai, I. ve Ryan, C. C. S. (2007). Manga as a teaching tool: Comic books without borders, *Catesol State Conference*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED526420.pdf>
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma*. Çeviri Editörü: Selahattin Turan, Ankara: Nobel.
- McCloud, S. (1994). *Understanding comics: The invisible arts*. Harper Collins Publishers.
- Miles, M. B., ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Millî Eğitim Bakanlığı (2019). Türkçe dersi öğretim programı. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Muniran, F., Ridzal, M. ve Yusof, M. (2008). Using comics and graphic novels in schools and libraries to promote literacies. *ICOLIS*, 123-127.

- Muzumdar, J. (2016). An overview of comic books as an educational tool and implications for pharmacy. *Innovations in pharmacy*, 7(4), 1-10.
- Nurhayatin, T., Marlia, ve Fauziyyah, D. F. (2018). Development of portable e-comic-based Indonesian language teaching materials for 7th grade students in *The 1st International Seminar on Language, Literature and Education*, KnE Social Sciences, 268-274.
- Orçan, A. (2013). Çizgi-roman tekniği ile geliştirilen bilim-kurgu hikâyelerinin öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerinin ve fiziğe ilişkin tutumlarının gelişimine etkisi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Özdemir, E. (2010). Eğitici çizgi romanların altıncı sınıf öğrencilerinin ısı transferi kavramındaki başarısı üzerindeki etkileri. Yayımlanmamış doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Paltani-Sargologos, F. (2011). Le roman graphique, une bande dessinée prescriptrice de légitimation culturelle. Unpublished doctoral thesis, Université de Lyon, Lyon.
- Rota, G. ve Izquierdo, J. (2003). "Comics" as a tool for teaching biotechnology in primary schools. *Electronic Journal of Biotechnology*, 6(2), 8-12.
- Sabeti, S. (2011). The irony of 'cool club': the place of comic book reading in schools, *Journal of Graphic Novels and Comics*, 2(2), 137-149.
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.
- Sever, S. (2004). *Türkçe öğretimi ve tam öğrenme*. Ankara: Anı yayıncılık.
- Tekin, E. ve İlhan, G. O. (2021) Çizgi romanların yabancı dil öğretiminde kullanımı üzerine bir inceleme. *ANASAY*, 5(17), 105-124.
- Toh, T. L., Cheng, L. P., Ho, S. Y., Jiang, H., ve Lim, K. M. (2017). Use of comics to enhance students' learning for the development of the 21st century competencies in the mathematics classroom. *Asia Pacific Journal of Education*, 37(4), 437-452.

- Topkaya, Y. (2014). Vatandaşlık ve demokrasi eğitimi dersinde eğitici çizgi roman kullanımının bilişsel ve duyuşsal öğrenmelere etkisi. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Uslu Üstten, A. ve Pilav, S. (2016) Temel seviyede yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çizgi romanların öğrenme düzeyine etkisi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 4(4), 599-606.
- Ünal, O. (2018). Sosyal Bilgiler Dersinde Eğitici Çizgi Roman Kullanımının Öğrenci Başarısı ve Tutumuna Etkisi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Ünal, O. ve Demirkaya, H. (2019). A semi-experimental study on the use of educational comics in social studies. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 40, 92-108.
- Vassilikopoulou, M., Retalis, S., Nezi M., ve Boloudakis, M. (2011). Pilot use of digital educational comics in language teaching. *Educational Media International*, 48(2), 115-126.
- Versaci, R. (2001). How Comic Books Can Change the Way Our Students See Literature: One Teacher's Perspective. *The English Journal*, 91(2), 61-67.
- Wahyudin, A. Y. (2019). E-comics in teaching: using comic strip creators to enhance junior high school students' writing ability. *2nd International Conference on English Language Teaching and Learning*, 126-133.
- Weitkamp, E. ve Burnet, F. (2007). The Chemedian brings laughter to the chemistry classroom. *International Journal of Science Education*, 29(15), 1911-1929.
- Williams, N. (1995). *The comic book as course book. why and how*. The Annual Meeting of the Teachers of English to Speakers of Other Languages. Long Beach, CA.
- Yaman, B. (2021). Çizgi roman geleneğinin yaşatılması kapsamında halk edebiyatı anlatılarının çizgi romana dönüşümü ve çevirileri yoluyla kültür aktarımı. *Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Çeviri Çalışmaları Dergisi (DEÇ)*, 2(1), 57-75.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

- Yıldırım, N. (2021). Ortaokul Türkçe ders kitabı (5, 6, 7 ve 8. Sınıf) etkinliklerinin dil becerilerine dağılımı üzerine bir inceleme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(4), 1445-1456.
- Zhang, T. (2015). Online comics for the teaching and learning of chinese language in the australian context. Unpublished master thesis, Sichuan Agricultural University, Chinese.

Makale Künyesi (Araştırma): Aka Kıyağa, B. (2022). Divan şiirinin soğuk rüzgârı: sarsar. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 633-660.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1181389>

DİVAN ŞİİRİNİN SOĞUK RÜZGÂRI: SARSAR¹

Belde AKA KİYAĞA²

ÖZET

Bir hava olayı olan rüzgâr, Divan şiirinde geniş bir kullanım alanına sahiptir. Sıcak, ılık ve soğuk esen rüzgâr türlerinin tabiat ve insan üzerinde olumlu / olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bu etkiler şairlerin şiirlerinde farklı hayallerle sıklıkla söz konusu edilmiştir. Özellikle ılık esen rüzgârların baharın habercisi olması, bağ ve bahçeyi yeniden canlandırması, gülü açtırıp bülbülün aşkını ve nağmelerini arttırması gibi özellikler Divan şiirinde rüzgârın tabiatla ilgisi bağlamında en çok işlenen konulardandır.

Soğuk ve şiddetli esen bir rüzgâr olarak “sarsar”, Divan şiirinde ılık rüzgârlar kadar kullanım sıklığı ve genişliğine sahip olmamakla birlikte, türlü hayal ve benzetmelere konu olmuştur. “Sarsar” öncelikle sonbahar ve kış konulu kasidelerde bu mevsimlerle ve doğadaki diğer unsurlarla ilişkisi yönüyle anılan bir rüzgârdır. Bununla beraber, şairler memduhun kimi vasıflarını; âşğın içinde bulunduğu hâli; gam, hasret, ölüm gibi duygu ve durumları ifade ederken de bu hava olayından yararlanmışlardır.

Bu yazıda bir rüzgâr türü olan “sarsar”ın Divan şiirindeki yeri, özellikleri, hangi kişi, unsur, durum ve duygularla ilişkilendirildiği XIV. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasından seçilen divanlar aracılığıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. “Sarsar” ile kurulan tamlamalar ve bu rüzgâr türünün hangi sanatlar yoluyla beyitlerde yer aldığı da incelenen konular arasındadır.

Anahtar kelimeler: Divan şiiri, rüzgâr, sarsar, soğuk.

¹ Bu makale, *Divan Şiirinde Rüzgâr* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Çağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Dr. Öğr. Üyesi. beldeaka@cag.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0452-5889>

THE COLD WIND OF DIVAN POETRY: SARSAR

ABSTRACT

Wind, which is a weather phenomenon, has a wide usage area in Divan poetry. Hot, warm and cold wind types have positive/negative effects on nature and people. These effects are frequently mentioned with different dreams in the poems of the poets. In particular, features such as the warm winds being the harbinger of spring, revitalizing the vineyard and garden, making the rose bloom and increasing the love and melodies of the nightingale are among the most discussed topics in Divan poetry in the context of the relationship of the wind with nature.

As a cold and violent wind, "sarsar" has been the subject of various imagery and metaphors, although it does not have the frequency and breadth of use in Divan poetry as much as warm winds. "Sarsar" is a wind that is mentioned primarily in kasidas on autumn and winter in terms of its relationship with these seasons and other elements in nature. However, the poets also benefited from this weather phenomenon while expressing some of the characteristics of the "memduh", the state of the lover, emotions and situations such as sadness, longing, death.

In this article, "sarsar", a type of wind; it has been tried to reveal its place in Divan poetry, its features, with which people, elements, situations and emotions it is associated with, through the divans chosen from the 14th and 19th centuries. The phrases formed with "sarsar" and the arts in which "sarsar" takes place in the couplets are also among the subjects examined.

Keywords: Divan poetry, wind, sarsar, cold.

GİRİŞ

Arapça bir kelime olan sarsar sözlüklerde "şedit rüzgâr, fırtına, velvele, soğuk, mühlik rüzgâr" (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 803); "pek soğuk, pek gürültülü yel" (Mehmed Salâhi, H. 1322, s. 96); "pek şiddetli, pek gürültülü rüzgâr" (Muallim Nâci, 2009, s. 604); "pek gürültülü, 'alâ-kavlin pek soğuk olan yel" (Mütercim Âsım Efendi, 2013, s. 2094); "şedit ve soğuk ve gürültülü olan rüzgâr" (Redhouse, 2016, s. 427); "pek şiddetli ve soğuk rüzgâr." (Şemseddin Sami, 2011, s. 824) anlamlarıyla yer alır. *Ahterî-i Kebîr*'de ise sarsar, ziyade soğuk yeldir ki Farsçada bâd-ı sarsar derler. Sırr ve sarsar, sesi veya soğuğu şiddetli rüzgâr demektir (Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 847) şeklinde tarif edilmiştir.

Sarsar, soğuk ve gürültülü bir rüzgâr olması nedeniyle Divan edebiyatında sonbahar, özellikle de kış mevsimiyle birlikte anılmıştır. Sonbaharda esen soğuk rüzgârların, ağaç ve çiçeklerin yapraklarını

dökerek bağı yağmadığı düşünülür. Şiddetli rüzgârlar özellikle baharın sembol çiçeği olan gülün yapraklarını döküp harap etmesi yönüyle şiirde ele alınır (Aka, 2015, s. 240-241). Sert esen rüzgârlar, sararmış yaprakları sürükler. Bu durum, kaderin insanı önüne katıp götürmesine benzer. Kader rüzgâr, insan ise rüzgârın alıp götürdüğü yaprak gibi düşünülür (Batislam, 2016, s. 62).

Kış mevsiminde sultanlık sırası sarsara gelir ve sabânın yerini o alır. Artık bahçelerde gönlünce gezinen sarsardır. Yumuşak, ferahlatıcı esinti yok olur, yerine ortalığı yakıp yıkan sarsar rüzgârı gelir (Akarca, 2005, s. 3). “Sarsar-ı sermâ, sarsar-ı dey, sarsar-ı zemîstân” bu bağlamda şairler tarafından oluşturulmuş tamlamalardır (Aka, 2015, s. 40). Kış rüzgârı en çok Hz. Hûd kıssasında yer alan şiddetli ve soğuk olan sarsara benzetilir (TDEA, 1982, s. 337). Sert esen rüzgârlar özellikle denizlerde tehlikelere sebep olur; ayrıca çiçeklerin dökülmesinin, jalelerin titremesinin, sevgilinin boyuna benzetilen servi ve fidan gibi bitkilerin sallanmasının, “refâra gelme”sinin ve eğilmesinin nedenidir (Sefercioğlu, 2001, s. 410).

Divan şiirinde sarsar, türlü ilgilerle âşıkla birlikte de anılır. Âşık aşk yolunun kasırgasıdır ve durup dinlenmeden devamlı eser. Ayrılık yüzünden ölse de kasırga olup yârin mahallesini dolaşacaktır. Onun himmetinin sarsarı Kaf dağına bile toz gibi gökyüzüne savuracak güçtedir (Kurnaz, 2012, s. 315).

Sarsar, Divan şiirinde farklı hayal ve benzetmelere konu olan bir rüzgâr çeşidi olarak kimi çalışmalarda ve tahlil kitaplarında (Aka, 2015; Kurnaz 2012; Sefercioğlu 2001) söz konusu edilmiş olup sadece sarsarı konu alan bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu makalede sarsar, XIV. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında seçilmiş elli divandan³ hareketle metin merkezli bir yöntemle ele alınmış ve hakkında daha önce müstakil bir inceleme yapılmamış olan sarsarın Divan şiirindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

³ Çalışmada örnek beyitlerin seçildiği, farklı yüzyıllardan taranan divanlar şunlardır: XIV. yüzyıl: Ahmedî, Kadı Burhâneddin, Nesimî; XV. yüzyıl: Ahmed-i Dâ'î, Ahmed Paşa, Avnî, Cem Sultan, Cemâlî, Hamdullah Hamdî, Karamanlı Aynî, Mesîhî, Mihri Hatun, Necâtî Bey, Şeyhî; XVI. yüzyıl: Âşık Çelebi, Bağdatlı Rûhî, Bâkî, Behîştî, Cinânî, Emrî, Fuzûlî, Hayâlî, Muhibbî, Nev'î, Ravzî, Sehi Bey, Usûlî, Üsküplü İshâk Çelebi, Zâtî; XVII. yüzyıl: Fehîm-i Kadîm, Kâmî, Mezâkî, Nâbî, Nâilî, Nef'î, Nev'î-zâde Atâyî, Şeyhülislâm Yahyâ; XVIII. yüzyıl: Esrâr Dede, İlhâmî, Kânî, Nedîm, Sünbülzâde Vehbî, Şeyh Gâlib; XIX. yüzyıl: Bursalı İffet, Fatîm, Keçecizâde İzzet Mollâ, Leskofçalı Gâlib, Leylâ Hanım, Osmân Nevres, Şeref Hanım.

1. BİR DOĞA UNSURU OLARAK SARSAR

Sarsarın Divan şiirinde anılan temel özelliği, sert ve soğuk esen bir rüzgâr olmasıdır. Kış mevsiminde havanın soğumasıyla baharın neşesi ve coşkusu kaybolur ve dünyayı gam sarar. Nev’î bu durumu beytinde şöyle dile getirir:

“Urdı çün bād-ı havâ şarşar-ı sermâdan dem

Dem-i a’dâ gibi serd oldı cihân bağladı ğam”⁴

Nev’î (Tulum vd. 1977, s. 416)

“Rüzgâr kış sarsarından dem vurdu. Cihan, düşmanın nefesi gibi soğuk olup gam bağladı.”

Nev’î kış konulu başka bir gazelinin matla beytinde ise kış sarsarından cihanın nasıl soğuduğunu mübalağalı bir şekilde şöyle ifade eder:

“Şöyle serd oldı yine şarşar-ı deyden bu cihân

Oldı mihr âteşi sincâbî şehâb içre nihân”

Nev’î (Tulum vd. 1977, s. 444)

“Bu cihan, kış sarsarından dolayı öyle soğuk oldu ki güneş ateşi, sincabi bulut içinde gizlendi.”

Nev’î’ye göre rüzgâr öyle sert ve soğuk esmektedir ki güneşin ateşi bile ısınmak için sincaptan yapılmış bir kürk gibi olan bulutun içine gizlenmiştir. Beyitte güneş, teşhis sanatıyla şiddetli kışın soğduğundan korunmak için sincap derisinden yapılmış bir kürke bürünen insan gibi hayal edilmiştir (Sefercioğlu, 2003, s. 138). Nedîm ise ünlü “şitâiyye”sinde, eğer sarsar bir iki gün daha böyle eserse ateşteki semenderin dahi soğuktan uçacağını söyler:

“Uçar soğuktan efendi semender âteşte

Bir iki gün dahi böyle eserse bu sarsar”

Nedîm (Macit, 2016, s. 70)

“Efendi! Bu sarsar bir iki gün daha böyle eserse ateşteki semender soğuktan uçar.”

⁴ Beyitlerin yazımında yararlanılan divanların transkripsiyonuna sadık kalınmıştır.

Semender, su kertenkelesi denilen bir tür hayvandır. Cisminin iki tarafında su salgılayan kesesi bulunan bu hayvan, kıvılcımlı kül üstünde yürüyeceği kısımları sulayarak geçtiğinden yanmadığı rivayet edilmektedir (Onay, 2009, s. 413). Divan şiirinde semender kimi zaman kuş kimi zaman da kertenkele olarak kabul edilmekle birlikte daima ateş içinde yaşayan, ateşte yanmayan bir hayvan olarak ele alınmıştır (Batislam, 2016, s. 140). Beyitte ise sarsarın şiddetli ve soğuk esişini anlatmak için mübalağa yoluyla ateşteki semenderin bile uçabileceği dile getirilmektedir. Nedîm, kasidesinin devamında sarsarın soğukluğunu, keskinliği yönünden kılıca benzetir:

“Kılıç gibi esiyor sarsar-ı zemistânî

Nihâl giyse nola yahtan âhenin miğfer”

Nedîm (Macit, 2016, s. 70)

“Kış sarsarı kılıç gibi esiyor. Fidan, buzdan demir miğfer giyse ne olur? / Şaşılmaz.”

Şair, beytinde kışın zorlu şartlarını bir savaş sahnesi olarak hayal eder ve sarsarı kılıca; fidandaki buzlanmayı miğfere teşbih eder. Fidanın kılıç gibi keskin esen rüzgârdan bu miğfer yoluyla korunmaya çalıştığı istifham sanatıyla vurgulanır.

Sarsarın Divan şiirinde anılan özelliklerinden biri de şiddetli eserek etraftaki tozu toprağı, çalı çırpıyı kaldırıp dağıtmasıdır:

“İhtirâz eyle rakibâ âh-ı serdümden sakın

Hâr u has kalmaz gider şol yirde kim sarsar gelür”

Karamanlı Aynî (Mermer, 2020, s. 357)

“Ey rakip, kuvvetli ahımdan kork, sakın! Sarsarın geldiği yerde, çer çöp kalmaz gider.”

Aynî beytinde; leff ü neşr sanatı yoluyla ahı ile sarsar, rakip ile çer çöp arasında bir ilgi kurarak rakibi ahından sakınması gerektiği konusunda uyarır.

Sarsar, doğadaki türlü unsurlara etkisiyle de söz konusu edilmiştir. Fuzûlî “şitâiyye”sinde sarsarın bağ ve bahçedeki ağaçlar üzerinde tesirini şöyle ifade eder:

“Sarsar hücum-i gâret-i büstâna azm edip

Aslıyle koymamışdı ağaçlarda berg ü bâr”

Fuzûlî (Parlatır, 2012, s. 162)

“Sarsar, bostanı yağma[lama] hücumuna kastedip ağaçlarda yaprak ve meyve bırakmamıştı.”

Sarsar, beyitte kapalı istiare sanatıyla bağı yağmalayan biri olarak tasavvur edilmiştir. Atâyî ise beytinde sarsarın gül yapraklarını dağıtmasını konu edinir:

“Dizilmiş yol buhûri tabla-ı ‘attâr idi her gül

Tokındı nâ-gehânî bâd-ı sarsar târ u mâr itdi”

Nev’î-zâde Atâyî (Karaköse, 2017, s. 270)

“Her gül yolda dizilmiş attar tablasındaki buhur [iken] sarsar rüzgârı ansızın dokunup tarumar etti.”

Beyitte geçen “tabla-ı attâr”, attarların ilaç ve güzel kokuları seyyar olarak satarken kullandıkları tezgâhı ifade eder (Özkan, 2007, s. 117). Şair yol kenarındaki çiçekleri attarın tablasında satılan buhura benzeterek, sarsarın onları dağıtıp perişan ettiğini söyler. Aşağıdaki beyitte ise sarsar, menekşenin başını eğip düşürür:

“Düşer hasmuñ başı hışmuñ yilinden

Nite kim iricek sarsar benefşe”

Ahmedî (Akdoğan, (t.y.), s. 180)

“Nasıl ki sarsar menekşeye değdiğinde [başını düşürürse] [senin] hışmının yelinden [de] düşmanın başı düşer.”

Bâkî ise çınar yaprağı ile sarsar arasındaki münasebeti, beytinde oldukça orijinal bir hayalle kaleme alır:

“Dest-bürd-i şarşarı âhır görüp şâh-ı çenâr

Didi el arkası yirde âferinler pehlevân”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 56)

“Çınar dalı, sonunda sarsarın üstünlüğünü görüp el arkası yerde ‘Aferinler pehlivan!’ dedi.”

“El arkasını yere koymak”, “pes demek, aczini itiraf etmek” anlamına gelen bir deyimdir (Tanyeri, 1999, s. 96). Bilindiği üzere Divan şiirinde çınar yaprağı, şekil olarak ele benzetilir. Beyitte sarsarın şiddetli eserek çınarın dalını бүktüğü/ kırdığı ve yaprağını düşürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durum şairin hayaline çınar dalının

pes ederek sarsarın galibiyetini kabul etmesi ve ona “aferinler pehlivan” demesi şeklinde yansır. Beyitte, çınar dalı insan koluna, yaprak ise ele benzetilerek; kırılıp eğilerek yere temas eden ya da yaprağıyla düşen ağaç dalı ile yenilgiyi kabul etmek için yere kolla birlikte konan el arasında bağlantı kurulmuştur (Demirkazık, 2013, s. 619).

Sarsarın soğuğu, sert ve keskin esmesi, doğadaki unsurlar üzerinde bıraktığı yıkıcı etki, şairlerin kaleminde ön plana çıkan özellikleridir. Bu nedenle Muhibbî beytinde sarsarın devrinin bitip havanın ılımasına şükreder:

“Bâd-ı şarşârdan bi-hamdi’llâh ki kurtıldı zemîn

Mevsim-i güldür hevâlar i ‘tidâl üstindedür”

Muhibbî (Yavuz vd. 2016, s. 360)

“Allah’a şükür ki sarsar rüzgârından yeryüzü kurtuldu. Gül mevsimidir, havalar ılıktır.”

2. BİR ÖVGÜ UNSURU OLARAK SARSAR

Sarsar, Divan şiirinde her ne kadar doğa ve doğa unsurlarına etkisi açısından olumsuz anlam ve çağrışımlarla anılmış olsa da memduhün övgüsü söz konusu olduğunda, bu rüzgârın farklı bağlamlarda ele alındığı görülmektedir. Kasidelerde övülen şahsın kahır, hışım, hiddet gibi özellikleri sarsara teşbih edilerek, bunun düşmana karşı tahrip edici, yıkıcı ve öldürücü olduğu üzerinde durulur ve övgü malzemesi olarak yer alır:

“Olsa revâne sarsar-ı kahrın adû-yı mülk

Deryâ-yı memleketde ede has gibi kenâr”

Necâtî (Tarlan, 1992a, s. 66)

“Kahrının sarsarı estiğinde ülkenin düşmanları memleketin denizinde çer çöp gibi kıyıya vurur.”

Necâtî’ye göre memduhün sarsar gibi olan kahrıyla düşman, memleketin denizindeki çer çöp gibi sahile yığılacaktır. Beyitte memduhün kahrı ile sarsar; düşman ile çer çöp arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bâkî, Kanûnî Sultan Süleyman’ın Nahçıvan seferine ilişkin yazdığı “kudûmiyye”de, padişahın kahrının şiddetli rüzgârıyla İran’ın viran olduğunu söyler:

“Menzil-i zendeğa vü mecma‘-ı ilhâd olalı
Şarşar-ı kahrûñ ile hıttâ-ı Îrân vîrân”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 9)

“İran memleketi zındıklığın menzili ve dinden çıkmanın merkezi olalı kahrının sarsarıyla viran!”

Behiştî’ye göre ise sultanın kahrının sarsarı savaş meydanına ulaştığında, bin Horasan şahı bir yapraksız laleye dönüşecektir:

“Çün ma‘reke-i rezmi tuta sarsar-ı kahrûñ
Bir lâle-i bî-berg ola biñ şâh-ı Horasân”

Behiştî (Aydemir, 2018, s. 74)

“Kahrının sarsarı, savaş meydanını tuttuğu için bin Horasan şahı bir yapraksız lale olur.”

Mezâkî, şu beytinde padişahlığın şiddetli rüzgârı ile Tufan arasında benzerlik ilgisi kurar:

“Şarşar-ı ‘azm-i hümâyûn iricek a‘dâyâ
Göresin başlarına kopduğı dem Tûfânı”

Mezâkî (Mermer, 1991, s. 193)

“Padişahlığın kararlı sarsarı, düşmana ulaştığı anda, [onların] başlarında kopan Tufan’ı göresin.”

Şair, Hz. Nuh zamanında meydana gelen Tufan olayına telmihte bulunarak, padişahlığın kuvvetli rüzgârıyla düşmanın Tufan’a uğramış gibi olacağını, mübalağa sanatıyla ifade eder. Keçecizâde İzzet Molla, İpsara Adası’nın fethine ilişkin düşürdüğü tarihte ise zafer rüzgârının etkisini, Semûd kavmini helak eden sesle ilişkilendirir:

“Böyle bir bâd-ı zafer olmadı ‘âlemde vezân
Rîh-i sarsar ile berbâd olalı kavm-i Semûd”

İzzet Molla (Ceylan vd. 2005, s. 209)

“Semûd kavminin sarsar rüzgârıyla berbat olduğundan beri âlemde böyle bir zafer rüzgârı esmedi.”

Semûd, Sâlih Peygamber’in gönderildiği kavim olup isyanları haddi aşınca Allah tarafından gökten gönderilen şiddetli bir sesle

helak olmuşlardır (Pala, 2009, s. 390). Şair, beyitte bu olaya telmihte bulunarak zaferi mübalağalı şekilde kutlar.

Memduhun sarsarından nasibini alan yalnızca düşmanlar değildir. Necâtî'ye göre övülen şahsın kahrını, eğer gül bahçesine uğrarsa gül ateş, menekşe ise duman olacaktır:

“Gül-zâra güzer eyler ise sarsar-ı kahrın

Âteş ola gül düd ola hemvâre benefşe”

Necâtî (Tarlan, 1992a, s. 107)

“Kahrının sarsarı gül bahçesinden geçerse her zaman gül ateş menekşe duman olur.”

Şair beyitte ateş ile gül, duman ile menekşe arasında renk yönünden benzerlik kurarak memduhun mahvedici rüzgârının gül bahçesini yakacağını mübalağa yoluyla dile getirir. Fuzûlî, Kanûnî Sultan Süleyman'ın devrinde fitnenin sona ermesini, padişahın dünyayı yakan kahr rüzgârıyla açıklar:

“Sarsar-i kahr-i cihân-sûzından âgâh olalı

Açmaz oldu büstân-i fitne-i eşrâr gül”

Fuzûlî (Parlatır, 2012, s. 71)

“Cihanı yakan kahrının sarsarından haberdar olalı, şerhilerin fitne bahçesinde gül açmaz oldu.”

Nef'î de benzer şekilde sadrazam Husrev Paşa'yı methederken, fitnenin onun devrinde uyuduğunu, çünkü kahrının sarsarıyla dokuz feleğin sarsılacağını dile getirir:

“Hâbdan göz açamaz fitne zamânında meğer

Sarsar-ı kahrı ile sarsıla bu nüh-târem”

Nef'î (Akkuş, 1993, s. 182)

“Fitne, zamanında uykudan göz[ünü] açamaz. Kahrının sarsarıyla bu dokuz felek sarsılır.”

Atâyî ise Sadrazam Nâsûh Paşa için yazdığı “kudümiyye”sinde, onun yok edici rüzgârıyla göğün dokuz yelkenli gemisinin kırılacağını ifade eder:

“İderdi zevrak-ı nüh-bâd-bân-ı çarhı şikest

Getürse sarsar-ı kahrı hurûşa ‘ummânî”

Nev’î-zâde Atâyî (Karaköse, 2017, s. 63)

“Kahrının sarsarı okyanusu dalgalandırsa feleğin dokuz yelkenli gemisi kırılırdı.”

Gerek Nef’î gerekse Atâyî’nin beyitlerinde övülen şahsın hiddetinin, felekleri bile dize getireceği mübalağa yoluyla söz konusu edilir.

Şairler kimi methiyelerinde övdükleri şahısları sarsardan üstün tutmuşlardır. Örneğin Bâkî, Ali Paşa için yazdığı ünlü “bahâriyye”sinde, onun gayret ve iradesinin çehresinin yüce mertebesine yokluk tufanının sarsarıyla tozun bile erişemeyeceğini söyler:

“Manzar-ı himmetinûñ küngüre-i rif’atine

İremez şarsar-ı tûfan-ı fenâ birle gubâr”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 42)

“Himmetinin çehresinin yüce zirvesine yokluk tufanının sarsarıyla toz ulaşamaz.”

Şaire göre memduhu, öyle yüce bir mertebededir ki tozu toprağı kaldıran rüzgâr bile oraya etki edemez. Nef’î’ye göre ise sarsarda memduhun kahrının kuvveti yoktur:

“Ger olsa kuvvet-i bâzû-yı kahrı sarsarda

Ederdi kulle-i kühsârı muşt ile hâmûn”

Nef’î (Akkuş, 1993, s. 245)

“Eğer sarsarda [onun] kahrının gücü olsa, dağın tepesini tokatla düz ova ederdi.”

Nef’î, Sultan Murad’ı methettiği başka bir kasidesinde ise hükümdarın ağırbaşlılığı tesir etse, şiddetli rüzgârın zerreyi dahi hareket ettiremeyeceğini ileri sürer:

“Ger eylese hâsiyyet-i temkîni sirâyet

Bir zerreyi tahrîk edemez sarsar-ı âlem”

Nef’î (Akkuş, 1993, s. 121)

“Eğer ağırbaşlılığın etkisi sirayet etse, âlemin sarsarı bir zerreyi kımıldatamaz.”

Kasidelerde sarsarın övgü unsuru olarak kullanılmasının bir sebebi de memduhun atıyla ilişkilendirilmesidir. Övülen şahsın atı ile sarsar arasında hız ve geçtiği yerde bıraktığı iz açısından benzerlik kurulur. Nev’î, beytinde memduhun atını Âd kavmini yok eden rüzgâra teşbih eder:

“Rezmünde sümm-i esbûn ile haşm olur helâk

Güyâ ki bâd-ı şarşar-ı kahr ile kavm-i ‘Âd”

Nev’î (Tulum vd. 1977, s. 31)

“Savaşında, tıpkı kahr sarsarıyla Âd kavmi[nin helak olduğu] gibi atının tırnağı ile düşman helak olur.”

Kur’ân-ı Kerîm’de adı geçen ‘Âd kavmi, Hz. Nûh’tan sonra yaşamış olup kendilerine peygamber olarak Hz. Hüd gönderilmiştir. Hz. Hüd’u yalanlayıp onun getirdiği dini inkâr ettikleri için şiddetli bir rüzgârla cezalandırılmışlardır (Kırca, 1988, s. 333- 334). Nev’î beytinde bu olaya telmihte bulunarak, memduhun atının tırnağının düşman üzerinde, Âd kavmini helak eden rüzgârın etkisini bıraktığını mübalağa sanatıyla dile getirir.

Memduhun atı ile sarsar arasında kurulan ilgiden sıklıkla yararlanan şairlerden biri de şüphesiz Nef’î’dir. Şairin Sultan Ahmed’in methiyelerini içeren “ıydıyye”sinde, padişahın atını mübalağalı şekilde benzettiği unsurlar arasında sarsar da vardır:

“Zîrâ ki kimi sâ’ika der kimisi sarsar

Olmaz yine râzı kimi der berk-ı cihândır”

Nef’î (Akkuş, 1993, s. 74)

“Zira ki kimi yıldırım kimi sarsar der. Kimi yine razı olmayıp cihanın şimşegidir der.”

Nef’î sadrazam Murâd Paşa’nın övgüsünü yaptığı kasidesinde ise memduhunun atını, önünde çer çöp bırakmayan sarsara teşbih eder:

“Kaçar durmaz önünce hâr u has güyâ ki sarsardır

Saf-ı a’dâya sürdükçe semend-i bâd-peymâyı”

Nef’î (Akkuş, 1993, s. 134)

“Hızlı koşan atını, düşman safına sürdükçe, sanki bir sarsardır ki önünde çalı çırpı durmaz kaçar.”

Sadrazamın atı ile sarsar; düşman safları ile çalı çırpı arasında benzerlik ilgisi kuran şair, Sultan Osman’ın Lehistan seferi üzerine yazdığı kasidesinde ise padişahın atını sarsardan üstün tutar. Padişahın atı öyle süratlidir ki arkasında bıraktığı toz, sarsarın önünü keser:

“Eyledin bir hamlede berbâd mülk-i düşmeni

Gerd-i rahşın gerçi kim sedd etdi râh-ı sarsarı”

Nef’î (Akkuş, 1993, s. 90)

“Bir hamlede düşmanın ülkesini berbat ettin. Atının [çıkardığı] toz toprak sarsarın yolunu kapattı.”

Nef’î, Sultan Murad’ın atının övgüsünü yaptığı ünlü “rahşiyeye”sinde, padişahın atının tozuna ne sabanın ne sarsarın yetiştirebileceğini mübalağalı şekilde ifade eder:

“Kuş yetişmez der idim olmasa [t]ayyâr eger

Eremez gerdine zîrâ ki ne sarsar ne sabâ”

Nef’î (Akkuş, 1993, s. 100)

“Eğer kuş uçmasaydı [ona] yetişmez derdim. Zira [onun] tozuna ne sarsar ne saba erişemez.”

3. AŞK VE ÂŞİĞİN AHI OLARAK SARSAR

Kasidelerde memduhla ilgisi bağlamında söz konusu edilen sarsar, gazelerde ise daha çok Divan şiirinin temel konularından olan aşk ve yine bu şiirin temel tiplerinden olan âşıkla birlikte anılmıştır. Şairler “sarsar-ı aşk/ aşk sarsarı” tamlamalarıyla aşkı, şiddeti yönüyle sarsara teşbih etmişlerdir:

“Koparur bu dirâht-ı nüh-şâhı

Esse dehre Fehîm şarşar-ı ‘aşk”

Fehîm-i Kadîm (Üzgör, 1991, s. 530)

“Fehîm, aşkın sarsarı dünyaya esse, bu dokuz dalı ağacı koparır.”

Âlemi ve felekleri dokuz dalı bir ağaç olarak hayal eden şair, aşkın şiddetli rüzgârının onu yıkabilecek güçte olduğunu söyler. Bu

güçte bir rüzgâr, sevgilinin güzelliği gibi âşıkları da çer çöp misali önüne katıp heba edecektir:

“Bâda virür hüsn gibi ‘uşşâkı ‘ışkun şarşarı

Anuñ için deşt-i ğamda ben de hâşâk olmuşam”

Muhibbî (Yavuz vd. 2016, s. 1220)

“Aşkın sarsarı güzellik gibi âşıkları [da] yele verir. Onun için gam çölünde ben de çalı çırpı olmuşum.”

Beytte aşkın şiddetli rüzgârının hem sevgili hem de âşık üzerindeki etkisinden söz edilmiştir. Aşkın şiddetli rüzgârı, sevgilinin güzelliğini heder edip âşığı gam çölüne savurmuştur.

İncelenen divanlarda âşığın ahının türlü yönlerden sarsarla benzerlik ilgisi içinde kullanıldığı görülmüştür. Divan şiirinde ah, âşıkların aşk ateşiyle gönüllerinden çıkan duman olarak düşünülmür (Pala, 2009, s. 10). Şairler ahı, genellikle alevli, dumanlı olarak tahayyül etmişler; şiddetli rüzgâr anlamına gelecek şekilde de kullanmışlardır (Onay, 2009, s. 42). Âşığın gerek felek gerekse aşk ve sevgili yüzünden çektiği eziyetler karşısında ettiği ahlar, öyle kuvvetlidir ki yeri ve göğü sarsıp yıkabilir. Bu bağlamda şairler ahın gücünü ifade etmek için sıklıkla “sarsar-ı âh/ âh sarsarı” tamlamalarından yararlanmışlardır.

Âşığın ahının şiddetli rüzgârının etkisi, dünya ve dünya üzerindeki pek çok unsurda kendini gösterir. Örneğin Bâkî, feleğin ezelden beri dönüşünü hüsn-i ta‘lil yoluyla kendi ahının sarsarına bağlar:

“Hevân içre ezel bir şadme urdı şarşar-ı âhum

Döner dölâb-ı çarh ol dem bu demdür âsiyâb-âsâ”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 103)

“Senin arzunla ezel[den] ahının sarsarı bir tokat vurdu ki feleğin dolabı değirmen gibi o gün bugündür döner.”

Mezâkî’nin beytinde de âşığın gönlünden çıkan aşk bir kasırgaya, ah da sarsara teşbih edilerek, feleğin bunlar sebebiyle su değirmenine dönmüşeceği mübalağalı şekilde ifade edilir:

“Bu tünd-bâd-ı maħabbet ki kopardı sinemden

Sipihr[i] şarşar-ı âhumla âsiyâb iderin”

Mezâkî (Mermer, 1991, s. 505)

“Sinemden bu aşk kasırgası [öyle] koptu ki ahımın sarsarıyla gökyüzünü su değirmeni ederim.”

Feleğin insanların kaderi üzerinde etkisi olduğu inancı Divan şairinin/ âşığının hemen her olumsuz durumda feleği suçlamasına sebep olmuştur. İsteğine kavuşamayan, vuslata eremeyen âşık bunu feleğe bağlayarak onunla mücadeleye girer. Bu durumda âşığının yapabileceği tek şey, felekle mücadele edebilecek yegâne silahları olan ah ve feryadını göğe yükseltmektir. Feleğin kurduğu tuzaklar ve engeller nedeniyle sevgilisine kavuşamayan âşık, felekle ezeli bir husumet içine girer (Şentürk, 2020, s. 363). Mezâkî bu husumetin büyüklüğünü, ahımın sarsarının bile talihinden intikamını alamayacağını söyleyerek vurgular:

“Şarşar-ı âhumla bahtımdan alınmaz intikâm

Hırmen-i nüh-tûde-i eflâki ber-bâd itse de”

Mezâkî (Mermer, 1991, s. 517)

“Feleklerin dokuz yıgınlı harmanını berbat etse de ahımın sarsarıyla bahtımdan intikam alınmaz.”

Âşığının ah rüzgârı, felekler dışında gül bahçesine de tesir edip onu kurutacak şiddettedir:

“Şiddet-i şarşar-ı âhumla kurur [g]ülşen-i dehr

Akmasa şubh u mesâ didelerümden iki nehr”

Bağdatlı Rûhî (Ak, 2001, s. 440)

“Sabah akşam gözlerimden iki nehir akmasa ahımın sarsarının şiddetiyle dünyanın gül bahçesi kurur.”

Beyyite âşıklığın önemli göstergelerinden ah ve gözyaşı birlikte kullanılmış, ahın sert rüzgârıyla gül bahçesinin kurumasına yine âşığının nehir gibi akan gözyaşlarının engel olduğu mübalağa yoluyla dile getirilmiştir. Bâkî de beytinde aynı sanat çerçevesinde gözyaşı ve ah unsurlarını birlikte kullanır. Bu defa âşığının ahımın şiddeti, dağıtıcı düz ovaya çevirecek niteliktedir:

“Âb-ı çeşmüm baır ider hâmuñı tuğyân eylese

Şarşar-ı âhum tokınsa tağlar hâmuñ olur”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 190)

“Gözyaşım taşarsa sahrayı denize çevirir. Ahımın sarsarı dokunsa dağlar sahra olur.”

Bâkî'nin bir başka beytinde ise ahın şiddetli rüzgârının doğa unsurları üzerindeki etkisi oldukça ahenkli bir şekilde aktarılır:

“Kûhdan geçse gam-ı zülfünle âhum şarşarı

Kûh deşt ü deşt bâğ u bâğ sümbül-zâr olur”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 172)

“Ahımın sarsarı, saçının gamıyla dağdan geçse dağ çöl, çöl bağ, bağ sümbül bahçesi olur.”

Divan şiirinde sevgilinin saçı rengi, şekli ve kokusu itibarıyla sümbüle teşbih edilir. Şair sevgilinin saçının gamıyla ettiği ahın rüzgârının dağı çöle, çölü bağa ve bağı da nihayetinde sümbül bahçesine dönüştüreceğini ifade eder. Böylece Bâkî, sevgilinin saçıyla sümbül arasında sarsar vasıtasıyla ilgi kurar.

Âşık, sevgiliye özenen doğa unsurlarına karşı da ahının sert rüzgârını kullanır. Emrî, aşağıdaki beyitte servinin sevgilinin boyuna benzemeye çalıştığı için ahının rüzgârının onu sarstığını dile getirir. Böylece servinin rüzgârda salınması hüsn-i ta'lil yoluyla âşığın ahına bağlanır:

“Kaddüne öykündügiyçün serv-i gülzâr-ı cihân

Eyle sarsar bâd-ı âhum anı ditrer her zamân”

Emrî (Saraç, (t.y.), s. 194)

“Cihanın gül bahçesinin servisi boyuna özendiği için ahımın rüzgârı onu öyle sarsar ki her zaman titrer.”

Sarsar kelimesi, hem “sarsmak” hem de “şiddetli rüzgâr” anlamıyla beyitteki diğer kelimelerle iham-ı tenasüp sanatını oluşturur.

Âşık sevgili yüzünden çektiği acı ve ıstırap nedeniyle ah ettiği onun şiddetli rüzgârı sevgiliye de ulaşır. Bu durum sevgilinin güzelliğin aynasının tozlanmasına sebep olur:

“Esdürmeyeydi şarşar-ı âhum cefâ-yı yâr

Mir'ât-ı hüsnî olmaz idi böyle pür-ğubâr”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 170)

“Yârin cefası ahımın şiddetli rüzgârını estirmeseydi güzelliğinin aynası böyle tozla dolmazdı.”

Âşığa cefa çektiren sevgili onun ahımın sert rüzgârından çekinmeli ve korkmalıdır. Aşağıdaki beyitte Cinânî, sevgiliyi uyararak ahımın rüzgârının, güzelliğini taze gül yaprağı gibi perişan edebileceğini söyler:

“Hüsünü berg-i gül-i ter gibi berbâd kılar

Şarşar-ı âhumı gel alma kılup havf u hâzer”

Cinânî (Okuyucu, 1994, s. 498)

“Ahımın sarsarını gel alma [ondan] çekinip sakın ki güzelliğini taze gül yaprağı gibi berbat eder.”

Felekleri, doğa ve unsurlarını hatta sevgiliyi bile tahrip etme özelliğine sahip olan ah rüzgârı, âşğın kendisini de etkiler. Ah sarsarı, gözyaşı denizini dalgalandırdıkça âşğın cismi de içinde girdap gibi döner durur:

“Şarşar-ı âhumdan urdukça yaşum deryâsı mevc

Anda bu cism-i nahîfüm çizginür girdâb-veş”

Bağdatlı Rûhî (Ak, 2001, s. 667)

“Ahımın sarsarından gözyaşımın denizi dalgalandıkça, orada bu zayıf cismim girdap gibi döner.”

Beyitte ah sarsara, gözyaşı denize ve âşğın vücudu girdaba teşbih edilerek âşğın içinde bulunduğu zor durum mübalağa yoluyla aktarılmıştır. Muhibbî de beytinde, gönlünü kayığa benzeterek benzer bir hayal dünyası oluşturur:

“Bağr-ı eşk içre Muhibbî bu gönül zevrakını

Ğark ide şarşar-ı âhum eger ol bir gün ese”

Muhibbî (Yavuz vd. 2016, s. 1441)

“Muhibbî! Eğer ahımın sarsarı bir gün eserse bu gönül kayığımı gözyaşı denizinde batırır.”

Âşık- sarsar ilgisi bağlamında incelenen şiirlerde, ah dışında âşğın feryadının da sarsara teşbih edildiği görülmüştür. Cinânî beytinde sevgilinin güzelliğini bir saraya benzeterek bu sarayı âşğın feryadının şiddetli rüzgârından sakınması konusunda sevgiliyi tembihler:

“Kaşr-ı hüsnüñ şarşar-ı feryâd-ı âşıkdan sakın

Cûy-ı eşk üstindedür şarşar anuñ bünyâdını”

Cinânî (Okuyucu, 1994, s. 611)

“Güzelliğinin sarayını âşığın feryadının sarsarından sakın.
Gözyaşı nehrinin üstündedir, onun temelini sarsar.”

Beyyitte sarsar kelimesiyle cinas yapılırken, ikinci mısradaki geçen “sarsar” beyitteki diğer kelimelerle iham-ı tenasüp oluşturur.

4. FARKLI HÂL VE DUYGULARLA İLİŞKİSİ BAKIMINDAN SARSAR

4.1. ‘Azl

Arapça “ ‘azl” kelimesi, görevden alınma anlamına gelir. İncelenen divanlarda Nâbî’nin ünlü “ ‘azliyye” kasidesinde yer alan bir beyitte, azlin sarsara teşbih edildiği saptanmıştır. Şair, kethüdâlık görevinin sonlanmasının ardından yaşadıklarını anlattığı kasidesinde, azli şiddetli eserek yaşam bahçesini dağıtan bir rüzgâra benzeterek evinde bile düzen kalmadığını söyler:

“Şarşar-ı ‘azl şalup tefrika bâğ-ı ‘ıyşa

Hânedan manşıbuñ ardınca bile gitdi nizâm”

Nâbî (Bilkan, 2011, s. 80)

“Azlin şiddetli rüzgârı yaşam bağını bozup evden makamın ardından düzen de gitti.”

4.2. Ecel

Divan şairleri, mersiye türünde yazdıkları şiirlerde veya birinin ölümü üzerine düşürdükleri tarihlerde ölüm ile sarsar arasında benzerlik ilgisi kurmuşlardır. Bu ilgiye tezkire yazarlarının şairlerin ölümünden bahsettikleri kısımlarda da rastlanır. Örneğin Ahdî *Gülşen-i Şu‘arâ*’da Fatih Sultan Mehmed, Cevherî ve Rûhî’nin ölümlerini sarsar kelimesi ile ifade ederken, hayatı ağaç / gül ağacı; ölümü ise bu ağaçları kıran sarsara benzetir (Bahadır, 2022, s. 737). İncelenen şiirlerde de Necâtî’nin, Şehzade Mahmud’un ölümüne ilişkin yazdığı mersiyede, şehzadeyi gül budağına, ölümü ise sarsara teşbih ederek ah ettiği görülür. Bu durum tezkire yazarlarının, ölümle ilişkin ifadelerde Divan şairleriyle benzer bir hayal dünyasından yararlandığını göstermesi bakımından kayda değerdir:

“Dokundu sarsar-ı ecel ol gül budagina

Derdâ vü hasretâ vü dirigâ hezâr âh”

Necâtî (Tarlan, 1992a, s. 126)

“Ecelin şiddetli rüzgârı o gül budağına dokundu. Yazık, eyvah, binlerce ah!”

Şiddetli ve soğuk esen rüzgârın gül budağını soldurup kuruttuğu gibi ecel de şehzadeyi öyle soldurmuştur. Bağdatlı Rûhî de Hasan Han’ın ölümü üzerine yazdığı terkib-i bendinde, ecelin şiddetli rüzgârının onun fidan boyunu eğdiğini söyler:

“Toprağa şaldı bâd-ı fenâ berk-i ‘ömrini

Egdi [n]ihâl-i kâmetini şarşar-ı ecel”

Bağdatlı Rûhî (Ak, 2011, s. 182)

“Yokluk rüzgârı onun ömür yaprağını toprağa saldı. Ecel sarsarı boyunun fidanını eğdi.”

4.3. Endûh / Gam / Mihnet

Divan şiirinde âşık/şair, sevgili ya da bahtı yüzünden çektiği türlü sıkıntılar nedeniyle daima gam ve keder içindedir. Şairler gamın şiddetini ve kendilerinde bıraktığı etkiyi somutlaştırırken sarsar teşbihinden yararlanmışlardır. Örneğin, Bağdatlı Rûhî Süleyman Paşa’nın övgüsünü içeren kasidesinde, onun kerem bulutunun gölgesinde kendisinin mihnet sarsarıyla perişan olmasının yakışmadığını dile getirir:

“Ne revâdur anuñ ey ebr-i kerem sâyende

Şarşar-ı miñnet ide hâk-i vücûdım berbâd”

Bağdatlı Rûhî (Ak, 2001, s. 107)

“Ey kerem bulutu, [senin] gölgede mihnet sarsarının onun vücudunun toprağını berbat etmesi reva mıdır?”

Bâkî, Sultan Selim için yazdığı “hazaniyye”sinde, “sarsar-ı gam” tamlamasıyla içinde bulunduğu durumu anlatmaya çalışır:

“Şarşar-ı gam fikrüm evrâkın perişân eyledi

Çihre-i zerdüm belâdan buldı reng-i za‘ferân”

Bâkî (Küçük, 2011, s. 57)

“Gamın şiddetli rüzgârı, düşüncelerimin yapraklarını perişan etti. Sarı çehrem beladan safran rengi oldu.”

Cinânî'nin gönlü ise keder ve tasa sarsarı ile eziyet topundan yıkılmıştır. Şair, memduhundan viran gönlünü tamir etmesini bekler:

“Yıkıldı şarşar-ı endûh u top-ı miñnet ile
Maħallidür dil-i vîrânım eyleseñ ta'mîr”

Cinânî (Okuyucu, 1994, s. 118)

“[Gönüm] Keder sarsarı ve eziyet topundan yıkıldı. Viran gönlümü tamir eylesen yeridir.”

Şeyhülislâm Yahyâ da kederli hâlini, neşesinin gülünün gam sarsarıyla solduğu hayal ve benzetmesiyle dile getirir:

“Gül-i neşâtımı pejmürde itdi sarsar-ı gam
Şehâb-ı lutfun ile eyle anı tâze vü ter”

Şeyhülislâm Yahyâ (Ertem, 1995, s. 9)

“Neşemin gülünü gam sarsarı soldurdu. Lütfunun bulutuyla onu taze kıl!”

Şair beytinde neşeyi güle, gamı ise sarsara teşbih ederek şiddetli esen rüzgârın gülü soldurması gibi gamın da neşesini alıp götürdüğünü söyler. Memduhunun lütfunun bulutundan yağacak yağmurla sevinç gülünün tekrar tazelenip canlanmasını ister. Sünbülzâde Vehbî, Bâkî'ye nazire olarak yazdığı “cânâ” redifli gazelinde kendisinin irfan meclisinin mumunun aydınlığı olduğunu ve gam sarsarından korunmaya ihtiyaç duyduğunu ifade eder:

“Meded hıfz eyle zîr-i dâmeniñde şarşar-ı ğamdan
Cihânîñ nûr-ı şem'-i meclis-i 'irfâniyız cânâ”

Sünbülzâde Vehbî (Yenikale, 2017, g. 4 / 5⁵)

“Ey can! Cihanın irfan meclisinin mumunun ışığıyız. Eteğinin altında gam sarsarından sakla, yardım et!”

Nedim ise aşağıdaki beytinde gam sarsarından kurtulmanın çaresini, memduha ya da sevgiliye sığınmakta değil kadehte bulur:

⁵ Yararlanılan kaynaktaki sayfa numarası yer almadığı için gazel ve beyit numarası verilmiştir.

“Sarsar-ı gamdan rehâ düşvârdır tâ ki kadeh
Şem‘-i bezm-i şevke fânüs-ı bilürin olmaya”

Nedîm (Macit, 2016, s. 364)

“Kadeh, şevk meclisinin mumuna camdan fanus olmadıkça gam sarsarından kurtulmak güçtür.”

4.4. Hasret

Divan şiirinde âşık/ şair, sevgiliden daima ayrı olduğu için ona kavuşma arzusunu ve ona duyduğu hasreti sıklıkla dile getirir. Soyut bir kavram olan hasret, şiirde farklı unsurlara teşbih edilerek somutlaştırılır. İncelenen divanlarda Mezâkî'nin bir beytinde hasretin sarsara benzetildiği tespit edilmiştir:

“Añılsun ol zamân-ı hîrmen-i şâdı ki âhar-kâr
Bu gûne şarşar-ı hasretle ber-bâd olduğum yirdür”

Mezâkî (Mermer, 1991, s. 354)

“O mutluluk harmanının zamanı anılsın ki sonunda böyle hasret sarsarıyla berbat olduğum yerdir.”

Şiddetli esen rüzgârın önüne çıkanları savurup perişan etmesi gibi hasret de şairi öyle harap etmiştir.

4.5. Himmet

Divan şiirinde şairin memdühunun ya da kendisinin övgüye değer vasıfları açısından “çalışma, gayret”, “yüksek irade”, “lütuf, kerem” gibi anlamlarıyla söz konusu edilen himmet, Hayâlî'nin aşağıdaki beytinde sarsara teşbih edilerek somutlaştırılır. Şair, himmetinin şiddetli rüzgârının Kaf Dağı'nı bile toz gibi kaldıracığını mübalağa yoluyla dile getirir:

“Benem ol merd ki yerden götürür gerd-misâl
Himmetim sarsarı estikte cibâl-i Kâfi”

Hayâlî (Tarlan, 1992b, s. 303)

“O mert benim ki himmetimin sarsarı estiğinde Kaf Dağı'nı toz misali yerden kaldırır.”

4.6. İdbâr

“İdbâr”, “dünyanın insandan yüz çevirişi, talihin müsaadesizliği, bahtsızlık” (Muallim Nâcî, 2009, s. 250) anlamına gelen bir kelimedir. Divan şiirinde talihin yaver gitmesi ya da talihsizlik sıklıkla farklı bağlamlarda söz konusu edilen durumlardandır. İncelenen şiirlerde şairlerin, bahtsızlığı şiddetli esen sarsarla benzerlik ilgisinde ele aldıkları görülmüştür. Cinânî, kasidesinin dua bölümünde memduhunun devletinin talihsizlik rüzgârından korunmasını diler:

“Nev-bahâr-ı devletün ser-sebz olup iqbâl ile

Şarşar-ı idbârdan Allah ide dâim emîn”

Cinânî (Okuyucu, 1994, s. 100)

“Devletinin ilkbaharı talihle yeşillenip Allah [onu] bahtsızlığını sarsarından daima korusun.”

Nâ’îlî, Uyvar Kalesi’nin fethine ilişkin düşürdüğü tarihte, zafer sabahının ılık rüzgârının düşmana talihsizliğin şiddetli rüzgârı olduğunu söyler:

“Çözüldü perçem-i tûg-ı zafer bâd-ı hidâyetle

Nesîm-i subh-ı nusret oldu hasma sarsar-ı idbâr”

Nâîlî (İpekten, 1990, s. 341)

“Hidayet rüzgârıyla zafer tuğunun perçemi çözüldü. Galibiyet sabahının rüzgârı düşmana bahtsızlık sarsarı oldu.”

Nâbî ise hikmet içeren aşağıdaki beytinde, kabağın hızla yetişip çınarın tepesine çıkmasına telmihte bulunarak, bu durumun kalıcı olmadığını, şiddetli esen bir talihsizlik rüzgârıyla orada tutunamayacağını dile getirir:

“Kemîne şarşar-ı idbârâ pâydar olamaz

Çenâr-ı çerhe çıkarsa [k]edû-yı istidrâc”

Nâbî (Bilkan, 2011, s. 482)

“Talihli kabak felek çınarına çıksa da zavallı bahtsızlığın sarsarıyla kalıcı olamaz.”

Çınar asırlarca yaşayan büyük bir ağaçken kabağın bir mevsimlik ömrü vardır. Buna rağmen kabak, hızla büyüyerek çınarın tepesine çıkar. *Tuhfe-i Vehbî Şerhi*’nde yer alan bir hikâyeye göre; çınar dibine

dikilen bir kabak, çınara “Görüyor musun ya beni kimim? Devlet ve ikbâlin yâr olması yüzünden çabuk yükseldim. Sana bile hâkim vaziyetteyim! dermiş. İhtiyâr çınar da onun bir mevsimlik devletine gülermiş. Ve lisân-ı hâl ile ‘Vakt-i hazânda görürsün!’” dermiş (aktaran Onay, 2009, s. 125). Beyitte Nâbî sadece talihlerinin yardımıyla makam ve mevki sahibi olan insanların talihleri ters döndüğünde orada kalamayacaklarını çınar ile kabak münasebetinden yola çıkarak ifade eder.

4.7. Reşk

“Kıskanma” anlamına gelen reşk, Divan şiirinde aşk bağlamı dışında doğa unsurlarının sevgiliye karşı besledikleri bir duygu olarak da yer alır. Bağ ve bahçedeki çiçek ve ağaçların sevgiliye kıskanmaları ve bu nedenle türlü hâllere bürünmeleri hüsn-i ta’lil yoluyla sıklıkla söz konusu edilen hayallerdendir. Nedîm’in sevgilinin boyunu gören servinin kıskançlığın sert rüzgârıyla eğildiğini dile getirdiği aşağıdaki beyti bu hayale örnek teşkil eder:

“Râstgeldikçe ham eyler kadini sarsar-ı reşk

Nahl-i mevzûnun ile serv-i dilârâ-yı çemen”

Nedîm (Macit, 2016, s. 349)

“Çimenliğin gönül süsleyen servisi düzgün boyuna rast geldiğinde kıskançlık rüzgârı boyunu iki büklüm eder.”

Beyitte kıskançlık, şiddeti dolayısıyla sarsara teşbih edilerek sevgilinin boyu mübalağa sanatıyla övülmüştür.

5. SARSARLA KURULAN TAMLAMALAR VE TAMLAMALARIN DİVANLARDAKİ KULLANIM SIKLIĞI

İncelenen divanlarda sarsarla kurulan farklı tamlamalar tespit edilmiştir. Bu tamlamalar, kelimenin kullanım alanının genişliğini ve hangi unsurlarla ilişkilendirildiğini göstermesi açısından dikkate değerdir. Sarsarla kurulan tamlamalar, incelenen divanlardaki kullanım sıklığına göre sıralanarak aşağıda verilmiştir:

Sarsar-ı âh (Bâkî 5, Emrî ve Muhibbî 4, Cinânî 3, Bağdatlı Rûhî, Mezâkî ve Nâilî 2, Nev’î-zâde Atâyî, Keçecizâde İzzet Molla ve Zâtî 1); **Sarsar-ı kahr** (Necâtî ve Nev’î-zâde Atâyî 2, Bağdatlı Rûhî, Bâkî, Behiştî, Cinânî, Kâmî, Keçecizâde İzzet Molla, Nef’î, Osman Nevres ve Sünbülzâde Vehbî 1); **Bâd-ı sarsar** (Nef’î 2, Ahmet Paşa, Bâkî, Karamanlı Aynî, Muhibbî, Nev’î ve Nev’î-zâde Atâyî 1); **Sarsar-ı gam** (Bâkî, Muhibbî, Nâbî, Nedîm, Ravzî, Sünbülzâde Vehbî ve Şeyhülislâm Yahyâ 1); **Râh-ı sarsar** (Nedîm, Nef’î ve Sünbülzâde

Vehbî 1); **Sarsar-ı idbâr** (Cinânî, Nâbî ve Nâilî 1); **Âh sarsarı** (Bâkî ve Muhibbî 1); **Reh-güzer-i sarsar** (Keçecizâde İzzet Molla ve Nefî 1); **Sarsar-ı ecel** (Bağdatlı Ruhî ve Necâtî 1); **Sarsar-ı zemistânî** (Nâilî ve Nedîm 1); **‘Aşk sarsarı** (Muhibbî 1); **Bâd-ı sarsar-ı âh** (Nâilî 1); **Bâd-ı sarsar-ı kahr** (Nev’î 1); **Çâr-mevc-i eser-i sarsar-ı güftâr** (Sünbülzâde Vehbî 1); **Deme-i sarsar** (Kânî 1); **Dest-bürd-i sarsar** (Bâkî 1); **Dest-bürd-i sarsar-ı sahrâ-yı ‘aşk** (Mezâkî 1); **Elem-i sarsar-ı muhâlif** (Cinânî 1); **Esb-i sarsar-pûyâ** (Mezâkî 1); **Eser-i sarsar** (Sünbülzâde Vehbî 1); **Eşheb-i sarsar-şitâb** (Nev’î-zâde Atâyî 1); **Himmet sarsarı** (Hayâlî 1); **Merg-i sarsar** (Esrâr Dede 1); **Nühket-i sarsar-ı kahr** (Osman Nevres 1); **peydâ-ger-i sarsar-ı kıyâmet** (Nev’î-zâde Atâyî 1); **Rih-i sarsar** (Keçecizâde İzzet Molla 1); **Sarsar-ı ‘Âd** (Nev’î-zâde Atâyî 1); **Sarsar-ı âfet** (Mezâkî 1); **Sarsar-ı ‘âlem** (Nefî 1); **Sarsar-ı ‘aşk** (Fehîm-i Kadîm); **Sarsar-ı ‘âtiye** (Kânî 1); **Sarsar-ı ‘azl** (Nâbî 1); **Sarsar-ı ‘azm-i hümâyûn** (Mezâkî 1); **Sarsar-ı bâd-ı hevâ** (Esrâr Dede 1); **Sarsar-ı bahr-i melâmet** (Mezâkî 1); **Sarsar-ı dey** (Nev’î 1); **Sarsar-ı endûh** (Cinânî 1); **Sarsar-ı feryâd-ı ‘âşık** (Cinânî 1); **Sarsar-ı fitne** (Fuzûlî 1); **Sarsar-ı hasret** (Mezâkî 1); **Sarsar-ı havâdis** (Nâilî 1); **Sarsar-ı himmet** (Nefî 1); **Sarsar-ı kahr-i cihân-sûz** (Fuzûlî 1); **Sarsar-ı kahr-ı ecel** (Kâmî 1); **Sarsar-ı kahr-ı Hudâ** (Nedîm 1); **Sarsar-ı mihnet** (Bağdatlı Ruhî 1); **Sarsar-ı reşk** (Nedîm 1); **Sarsar-ı sermâ** (Nev’î 1); **Sarsar-tek-i seyyâre** (Nefî); **Sarsar-ı top** (Necâtî 1); **Sarsar-ı tûfan-ı fenâ** (Bâkî 1); **Sarsar-veş** (Kânî 1); **Şiddet-i sarsar-ı zûr-âver-i eyyâm** (Kâmî 1); **Tünd-bâd-ı sarsar** (Cinânî 1).

Yukarıda verilen tamlamalar ve kullanım sıklıkları incelendiğinde; taranan divanlarda en çok “sarsar-ı âh”ın yer aldığı görülmektedir. Şairler özellikle gazel nazım şekliyle yazdıkları şiirlerinde âşğın feleğe ve sevgiliye karşı ettikleri ahın şiddetini sarsara benzeterek ifade etmişlerdir. “Sarsar-ı âh”ın diğer tamlamalara oranla daha fazla yer alması, âşğın şiirdeki konumu ile acı ve ıstırap içindeki ruh hâlini ortaya koyması açısından kayda değerdir. Şairler aynı durumu ifade etmek için “sarsar-ı âh” dışında “âh sarsarı” ve “bâd-ı sarsar-ı âh” tamlamalarına da yer vermişlerdir. İncelenen divanlara göre “sarsar-ı âh”tan sonra en fazla yer alan tamlama “sarsar-ı kahr”dır. Bu tamlama daha çok memduhun vasıflarıyla ilişkisi bağlamında kasidelerde kullanım alanı bulmuştur. Padişahın kahrının şiddeti, sarsara benzetilerek bir övgü aracı olarak söz konusu edilmiştir. Tamlamanın XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar pek çok farklı şairin divanında yer alması, sarsar- kahr teşbihinin, memduhun övgüsünde klasik bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir. “Bad-ı sarsar-ı kahr”, “nühket-i sarsar-ı kahr”, “sarsar-ı kahr-ı cihân-sûz” şairlerin aynı ilgiyle söz konusu ettikleri diğer tamlamalardır. Divanlarda “sarsar-ı âh” ve “sarsar-ı kahr”ın ardından adı en çok

geçen tamlama “bâd-ı sarsar”dır. Şairler bu tamlamayı doğrudan sarsarı ifade etmek için bir rüzgâr çeşidi olarak kullanmışlardır.

Tamlamaların geneline bakıldığında ise sarsarın sıklıkla olumsuz duygu ve durumları ifade eden kelimelerle bir arada kullanıldığı dikkati çekmektedir. Özellikle gam, keder, bahtsızlık gibi kavramların sarsar teşbihiyle somutlaştırılması şairlerin bu hava olayını daha çok farklı duyguları ifade etmek için bir araç olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Himmet ise diğer kavramlardan farklı olarak bu şiddetli rüzgârla olumlu bağlamda söz konusu edilmiştir.

SONUÇ

Divan şiirinde şiddetli esen bir rüzgâr olarak sarsar, incelenen divanlarda en çok kış mevsimiyle birlikte anılmıştır. “Sarsar-ı zemistânî, sarsar-ı dey, sarsar-ı sermâ” bu mevsimde esen rüzgârı ifade etmek için kullanılan tamlamalardır. Kışın temel unsurlarından olan şiddetli rüzgârın; havayı soğutması, sert ve keskin esmesi, bağ ve bahçeyi “berbâd” etmesi, ağaçların yapraklarını dökmesi şiirde sıklıkla sözü edilen özellikleridir. Şairler sarsarın doğa üzerindeki etkisini ifade ederken, düşmanın nefesi, kılıç, âşığın -rakibi hedef alan- ahı gibi benzetmelerden yararlanmışlardır.

Sarsar bir hava olayı olması dışında şiirde en fazla memduhun kahrı ve âşığın ahıyla ilişkilendirilmiştir. Övülen şahsın sarsar gibi olan kahrı düşmanı toz misali dağıtır, yerle bir eder. Bu anlamda söylenmiş beyitlerde Tufan hadisesi ile Âd ve Semûd kavimlerinin helak edilmesi telmih yoluyla hatırlatılır. Kimi beyitlerde ise memduh sarsardan üstün tutularak onun mertebesinin yüceliği vurgulanır. Şiirde sarsarın övgü unsuru olarak kullanılmasının bir sebebi de övülen kişinin atıdır. Sarsar ile at arasında hız, şiddet ve geçtiği yerde bıraktığı etki açısından benzerlik ilgisi kurulur. Çoğu zaman memduhun atı sarsarın bile önüne geçerek onun yolunu kapatır. İncelenen divanlara göre at- sarsar ilgisinden en fazla yararlanan şair Nef’î dir.

Âşığın sarsar gibi olan ahı felekleri, sevgiliyi, sevgiliye özenen doğa unsurlarını ve nihayet âşığın kendisini de etkiler. Şairler feleklerin dönüşü, servinin eğilmesi gibi doğal durumları hüsn-i ta’lil yoluyla kendi ahlarının sarsarına bağlayarak söz konusu etmişlerdir. Âşığın ahı sarsar, gözyaşları da deniz veya nehre teşbih edildiğinde oluşan girdap âşığın kendisini içine çeker.

Şairler bahsedilen bu temel ilgiler dışında azil, ölüm gibi durumlar ile gam/keder, hasret, kıskançlık vb. duyguları somutlaştırırken sarsardan yararlanmışlardır. Olumsuz duyguların

sarsara benzetildiği beyitlerde âşğın/ şairin içinde bulunduğu zor durum ve ruh hâlinin ön plana çıktığı söylenebilir. “Himmet”in sarsara benzetilerek kullanılması ise bu rüzgârın olumlu bir kavramla ilişkilendirildiği nadir örneklerdendir.

İncelenen şiirlerde sarsarın en çok teşbih, mübalağa ve teşhis sanatlarıyla bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte kelime hem “sarsmak” hem de “şiddetli rüzgâr” anlamına gelecek şekilde iham-ı tenasüp yoluyla da şiirlerde yer almıştır.

Sonuç olarak, taranan divanlarda bir rüzgâr çeşidi olarak sarsarın Divan şiirinin kuruluş devrinden ziyade klasik dönem itibarıyla - özellikle XVI. yüzyıldan sonra- daha sık kullanılan bir unsur olduğu dikkati çekmektedir. Bunda sarsarın özellikle kasidelerde memduhun övgüsü için bir vasıta olarak yer almasının etkili olduğu düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehçe-i Osmânî*. (Toparlı, R., Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Ahterî Mustafa Efendi (2009). *Ahterî-i Kebîr*. (Kırkkılıç, A. ve Sancak, Y., Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Ak, C. (2001). *Bağdatlı Rûhî divânı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Aka, B. (2015). *Divan şiirinde rüzgâr*. Yayımlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Akarca, D. (2005). Şitâiyelerde sosyal yaşantı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (1), 1-14.
- Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî divânı*. Erişim tarihi: 03.09.2022, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdogan.pdf.pdf?0>
- Akkuş, M. (1993). *Nef’î divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aydemir, Y. (2017). *Ravzî divânı*. Erişim tarihi: 02.09.2022, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56190,ravzi-divanipdf.pdf?0>
- Aydemir, Y. (2018). *Behişti divânı*. Erişim tarihi: 05.09.2022, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0>
- Bahadır, S. C. (2022). Gülşen-i şu’arâ’da “ölüm”ü tanımlayan ifadeler. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 8 (4), 733-744. DOI: 10.20322/littera.1173542

- Batıslam, H. D. (2016). *Divan şiirinin benzetme ve hayal dünyasından*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2011). *Nâbî divânı I-II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ceylan, Ö. ve Yılmaz, O. (2005). *Hazânâ sürgün bahâr Keçecizâde İzzet Mollâ ve divân-ı bahâr-ı efkâr*. İstanbul: Kitap Sarayı.
- Demirkazık, H. İ. (2013). "El arkası yerde" deyimini ve bu deyimini Divan şiirindeki kullanımı. *Turkish Studies*, 8(4), 617-633.
- Ertem, R. (1995). *Şeyhülislâm Yahya Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Horata, O. (1998). *Esrâr Dede hayatı - eserleri - şiir dünyası ve divânı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İpekten, H. (1990). *Nailî divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaköse, S. (2017). *Nev'î-zâde Atâyî divânı*. Erişim tarihi: 03.09.2022, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divanipdf.pdf?0>
- Kırca, C. (1988). Âd. *DİA*. (C.1, ss. 333- 334). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kurnaz, C. (2012). *Hayâlî Bey divânının tahlili*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Küçük, S. (2011). *Bâkî divânı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Macit, M. (2016). *Nedîm divânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Mehmed Salâhî (1322). *Kâmûs-ı Osmânî* (4. cilt). İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.
- Mermer, A. (1991). *Mezâkî hayatı, edebî kişiliği ve Divanı'nın tenkidli metni*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Mermer, A. (2020). *Karamanlı Aynî divânı*. Erişim tarihi: 25.09.2022, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/78478,karamanli-ayni-divanipdf.pdf?0>
- Muallim Nâcî (2009). *Lügat-i Nâcî*. (Kartal, A., Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Mütercim Âsım Efendi (2013). *Kâmûsu'l-muhît tercümesi* (2. cilt). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

- Okuyucu, C. (1994). *Cinânî hayatı eserleri dîvânının tenkidli metni*. Ankara: TDK Yayınları.
- Onay, A. T. (2009). *Açıklamalı Divan şiiri sözlüğü - eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. (Kurnaz, C., Haz.). İstanbul: H Yayınları.
- Özkan, Ö. (2007). *Divan şiirinin penceresinden Osmanlı toplum hayatı*. İstanbul: Kitabevi.
- Pala, İ. (2009). *Ansiklopedik Divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Parlatır, İ. (2012). *Fuzûlî Türkçe divan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Redhouse, J. W. (2016). *Müntahabât-ı Lüğât-i Osmâniyye*. (Toparlı, R., Eyöve Yılmaz, B. ve Yılmaz, Y., Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Saraç, M. A. Y. (t.y.). *Emrî dîvânı*. Erişim tarihi: 05.09.2022, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10607,emridivani.pdf> ?0
- Sefercioğlu, M. N. (2001). *Nev'î Divanı'nın tahlili*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sefercioğlu, M. N. (2003). Nev'î'nin bahar ve kış ile ilgili iki gazeli. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 8, 131- 142.
- Şemseddin Sâmî (2011). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şentürk, A. A. (2020). *Osmanlı şiiri kılavuzu* (4. cilt). İstanbul: DBY Yayınları.
- Tanyeri, M.A. (1999). *Örnekleriyle divan şiirinde deyimler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1992a). *Necâtî Beg divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1992b). *Hayâlî divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1992c). *Ahmet Paşa divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tulum, M. ve Tanyeri M. A. (1977). *Nev'î divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA)*. (1982). Kış. (C. 5, s. 337). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Üzgör, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm hayatı, sanatı, Dîvân'ı ve metnin bugünkü Türkçesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yavuz, K. ve Yavuz, O. (2016). *Muhibbî dîvânı bütün şiirleri 1-2 (inceleme - tenkitli metin)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Yazar, İ. (2017). *Kânî dîvânı*. Erişimi tarihi: 02.09.2022, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55833,3-kani-divanipdf.pdf?0>
- Yenikale, A. (2017). *Sünbülzâde Vehbî dîvânı*. Erişim tarihi: 12.09.2022, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0>
- Yıldırım, A. (2009). *Kâmî dîvânı hayatı, sanatı, eserleri ve divanunun tenkitli metni*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Makale Künyesi (Araştırma): Keser, B. M. (2022). Orhan Pamuk'un "Kar" adlı romanında geçen deyimlerin Rusça, Gürcüce ve İngilizce çevirisinin erek-odaklı kuram açısından incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 661-685.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1123930>

ORHAN PAMUK'UN "KAR" ADLI ROMANINDA GEÇEN DEYİMLERİN RUSÇA, GÜRCÜCE VE İNGİLİZCE ÇEVİRİSİNİN EREK-ODAKLI KURAM AÇISINDAN İNCELENMESİ

Burcu Meliha KESER¹

ÖZET

Çeviri, geçmişten günümüze farklı toplumlar ve kültürler arasındaki duygu ve düşüncelerin, sözlü anlatım ve yazılı metinler aracılığıyla aktarılmasını sağlayan iletişim araçlarından biridir. Dünyada farklı farklı dillerin ortaya çıkmasıyla birlikte çeviriye olan gereksinim artmıştır. Yazının ve dillerin ortaya çıkması eski devirlere dayandığı düşünülürse çevirinin de ortaya çıkması o zamanlara dayanmaktadır. Günümüzde kültürler arası ilişkiler açısından çevirinin rolü yadsınamaz hale gelmiştir. Eski zamanlardan beri süregelen çeviri faaliyetleri Türkçe, İngilizce, Rusça ve Gürcüce dilleri arasında da hem yazılı hem sözlü şekilde olmuştur. Bu diller arasındaki çeviri faaliyetlerinin bir hayli fazla olduğu bilinmektedir. Çeviri biliminin tarihi çok eskiye dayanmasa da çeviri faaliyetlerinin başlangıcı çok eskilere dayanmaktadır. Çeviri biliminin bir alan olarak kabul edilmesiyle birlikte çeviri eleştirisi ortaya çıkmıştır. Yapılan eleştirilerin artması yeni yeni kuramları meydana getirmiştir. Bunlardan bir tanesi de çağdaş çeviri bilimci G. Toury'nin betimleyici çeviri kuramıdır. Toury bu alanda var olan ilişkileri incelemiş, deneysel ve görsel bilgilere dayalı veriler sonucunda ise erek odaklı kuramı geliştirmiştir.

Bu çalışmada, Orhan Pamuk'un "Kar" adlı romanındaki deyimlerin Rusça, Gürcüce ve İngilizce çevirisinde kullanılmış olan yöntemler G. Toury'nin geliştirmiş olduğu "Erek-Odaklı Çeviri Kuramı" temel alınarak incelenmiştir. Çalışmada, çevirmenlerin deyimleri aktarmak için tek bir strateji kullanmak yerine başka stratejilere de başvurduğu görülmüştür. Çevirmenlerin anlaşılması zor parçaları çevirirken yerleşime stratejisini kullanarak aktardığı anlaşılmıştır. Araştırmamızda

¹ Dr., burcuceser01@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7791-9862>

nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup karşılaştırmalı çeviri analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çeviri bilim, Gideon Toury, çeviri, deyimler, erek-odaklı kuram, Orhan Pamuk.

**THE TARGET-ORIENTED TRANSLATION
THEORY ANALYSIS OF THE RUSSIAN,
GEORGIAN AND ENGLISH TRANSLATION
IDIOMS FROM ORHAN PAMUK'S NOVEL
"KAR"**

ABSTRACT

Translation is one of the communication tools that enables the transfer of feelings and thoughts between different societies and cultures from past to present, through verbally and written texts. With the advent of several languages in the world, the need for translation has increased. Considering that the emergence of writing and languages dates back to ancient times, the emergence of translation also dates back to those times. Nowadays, the role of translation in terms of intercultural relations has become undeniable. Translation activities that have been going on since ancient times have been both written and verbal between Turkish, English, Russian and Georgian languages. It is known that translation activities between these languages are quite a lot. Although the history of translation studies is not very ancient times, the beginning of translation activities dates back to very ancient times. With the acceptance of translation science as a field, translation criticism has emerged. The increase in criticism has led to newly theories. One of them is descriptive translation theory of contemporary translator (scientist of translation) G.Toury. As a result of the data based on experimental and visual information, Toury has studied the relationships existing in this field and developed The target-oriented translation theory.

In this study, the methods used in the Russian, Georgian and English translations of the idioms in Orhan Pamuk's novel "Kar" were examined based on the "target-oriented translation theory" developed by Gideon Toury. In the study, it was seen that translators also resorted to other instead of using a single strategy. It was understood that the translators used the domestication strategy while translating the parts that were difficult to understand. In our research, a qualitative research method was used and comparative translation analysis was performed.

Keywords: Translation studies, Gideon Toury, translation, idioms, the target-oriented translation theory, Orhan Pamuk.

GİRİŞ

Çeviri, insanlar arası ya da toplumlar arası mevcut dilsel ve kültürel farklar çerçevesinde iki farklı dilde ifade edilebilen duygu ve düşüncelerin, sözlü anlatım ve yazılı metinler aracılığıyla eş değer bir ilişkinin kurulabildiği iletişim araçlarından biri olmuştur. Hem ülkemizde hem de dünya çapında çevrilmiş eserlerdeki artış bunun göstergesidir.

Çeviri bilimin tarihi çok eski olmasa da çeviri faaliyetlerinin başlangıcı milattan önceye dayanmaktadır ve o zamandan itibaren çeviri, tarihin en eski ihtiyaçlarından biri arasındadır. Aksoy'a göre "Arkeologlar 4500 yıl önce kil tabletlere yazılmış Sümerce-Eblaitice kelimeleri keşfederek tarihin en eski devirlerinde bile çevirinin varlığını kanıtlamışlardır" (Aksoy, 2002, s. 14).

Günümüzde kültürler arası ilişkiler açısından metin çevirilerinin rolü yadsınamaz hale gelmiştir. Bilindiği gibi çeviri ve dil birbirinin ayrılmaz parçası gibidir. Yani çeviriyle dil iç içedir. Eğer işin içine dil kullanımını, metin türü ve kültürel faktörler de girerse çevirinin tanımları sayıca çok ve karmaşık olacaktır. Çevirinin genel anlamdaki en basit tanımı bir dilden başka bir yabancı dile aktarma işidir.

Şiir, roman, hikâye gibi edebî eserler kaynak dilden hedef dile çevrilirken çevirmen tarafından uygulanan stratejiler, hedef dil ve kültür sınırları içerisinde yorumlanarak yeniden oluşturulur (Acet ve Özcan, 2022, s. 4). Yani çevirmen var olan eseri kaynak metne sadık kalarak yeniden ortaya koymaktadır. Levy'e göre "çeviriyi, çevirmenin yaratıcı bireyselliğinin ifadesi olarak kabul etmek ve buna göre çevirmenin kişisel üslubunun ve yorumunun eserin ortaya çıkan yapısına katkısı tespit etmek mümkündür" (Levy, 2011, s. 14). Kaynak dildeki edebî eserin yapısına ve amacına uygun bir şekilde hedef kültürdeki eş değerliliğini yakalamak çevirmenin görevleri arasındadır (Acet ve Özcan, 2022, s. 4). Çevirmenin diğer görevi ise metnin yalnızca araç olduğu ideo-estetik içeriği tercüme etmektir.

Eş değerlik hem dil bilimcilerin hem de çeviri bilimcilerin en çok tartıştığı konulardan biri olarak görülmektedir. Eş değerlik bir kaynak metin ile bir erek metin arasındaki ilişki olarak tanımlanmaktadır (Kenny, 2001, s. 77). Demirekin'e göre genellikle "eş değerlik kavramından herhangi bir dildeki mesajın hem içerik hem de şekil açısından en az anlam kaybı ile farklı bir dile aktarılması gözlenmektedir" (Demirekin, 2013, s. 25). Yine Demirekin "Eş değerlik kaynak dil metni ile erek dil metni

arasında kelime ve söz dizimi bakımından yeterli görülebilecek seviyede "denklik" kurma, kaynak dildeki anlam, işlev ve üslup yönünden hedef dile en tabii biçimde aktarma işlemi olarak" da bahsetmektedir (Demirekin, 2013, s. 26). Çevirmen bu aktarma işlemi sürecinde kaynak dil ve hedef dil arasında var olan emareler vasıtasıyla eş değerlik arayışında olmakta ve bunun sonucunda aktarma işini metnin anlamına ve özelliklerine sadık kalarak yapmaktadır.

20. yüzyıldan önceki dönemlerde yapılan çevirilerde genel olarak esas prensip kaynak metne sadık kalınmadır. Çeviri eleştirisi de tam bu zamanda, çeviri biliminin bir alan olarak kabul edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu alandaki eleştirilerde amaç yanlış bulmadır. Çeviriyi hedef kültürdeki bağlamı içerisinde dikkate alan çağdaş çeviri kuramları arasında çeviriyi bir eylem olarak değerlendiren Skopos kuramı, çoğul dizge kuramı ve betimleyici çeviri bilim çalışmaları yer almaktadır (Zeytinkaya, 2016, s. 37). Bu çalışmanın teori kısmını çağdaş çeviri bilimci G. Toury'nin Itamar Even-Zohar'ın Çoğul Dizge Kuramından ilham alarak geliştirdiği betimleyici çeviri bilim çalışmaları ve ondan yola çıkarak erek odaklı çeviri kuramı oluşturmaktadır. Bu kuram, Toury tarafından önerilen iki kavramı ortaya çıkarmaktadır: Kabul edilebilirlik ve yeterlilik. Bu kuramın çıkış noktası tamamen, çevirilerin aslında hedef kültüre ait değerler olduğu ve çeviri sürecinin hedef metnin kendi kültüründeki görevi doğrultusunda şekillendiği düşüncedir (Yazıcı, 2005).

Çeviri çalışmalarının artmasıyla birlikte çeviri sorunları ortaya çıkmaya başlamıştır. Kültürler arasındaki farklılıklar, onların dilleri arasında yapılan çevirilerde de sorunlara yol açmakta ve bu nedenle de çevirmenler zor görevlerle karşı karşıya kalmaktadır. Çavuş'a göre başarılı ve eş değer bir eser meydana getirmek için çevirmen, kaynak metin yazarının ne söylemek istediğini doğru bir şekilde anlamak, metnin iç ve dış etkenlerini dil bilim ve yazın kuramları çerçevesinde incelemek, yorumlamak ve edebi metnin ne ifade ettiğini hedef dilde yeniden meydana getirmek durumunda kalmaktadır" (Çavuş, 2005, s. 64).

Çevirmenlerin karşılaştığı sorunlara ilişkin en güvenilir genel fikir, orijinal bir çalışmanın oluşturulduğu sürecin ve bu eserin çevirisinin oluşturulmasında yer alan müteakip prosedürün teorik çerçevesinin ana hatlarını çizerek elde edilebilir. Çeviri iletişimdir. Daha doğrusu, çevirmenler orijinal metinde bulunan mesajın kodunu çözer ve onu kendi dillerine yeniden formüle eder

(Levy, 2011, s. 23). Fakat bazı çevirmenlerin yaptığı yanlış, metinleri çevirirken kendi dillerini temel alarak yaklaşımlarıdır.

EREK ODAKLI ÇEVİRİ KURAMI

Gideon Toury'nin ortaya çıkardığı erek odaklı kuramdır. Çevirinin ve erek odaklı kuramın bir kültür aktarımı olduğunu iddia eden çeviri bilimci Gideon Toury 1970'li yıllardan itibaren yaptığı çalışmalarda çeviri bilim alanına katkı sağlamış ve pek çok dayatmayı da ortadan kaldırmıştır.

Erek odaklı çeviri, aktarma esnasında erek kültürün kuralları dikkate alınarak ana (kaynak) metindeki unsurları hedef kültüre çevirmeyi temel alan ve genellikle erek okuyucuyu göz önünde bulunduran kabul edilebilirlik seviyesindeki çevirilerdir.

Gürçağlar (2016), erek odaklı çeviri için şu ifadeleri kullanmıştır:

Bir metnin erek kültürün ve erek okurların beklenti ve alışkanlıklarına göre yapılan çeviridir. Örneğin bir kültürde çevirinin rahat ve okunur olması, cümlelerin kısa tutulması yaygın bir beklentiye bu beklentiye yanıt veren ve çetrefil metinleri basitleştirerek kolay okunur hâle getiren, izlenmesi zor cümleleri bölerek kısaltan çeviriler erek odaklı olarak tanımlanır. Bunun tersine, kaynak metnin ve kaynak yazarın biçim özelliklerini erek kültürün alışkanlık, gelenek ya da beklentilerini dikkate almadan aktarma çabasına giren çevirilere "kaynak odaklı" denir (Gürçağlar, 2016, s. 127-128).

Erek odaklı modelin ilk öncülerinden olan Toury metin kavramına değişiklik getirmiştir. Bu değişikliğin "erek metni" ön plana taşınması, çevirinin erek kültürün ihtiyaç ve beklentilerine yönelik oluşturulan bir metin olduğu vurgusu, bununla bağlantılı olarak da "erek kültürde çeviri olarak kabul edilen her şeyin çeviri metin olarak ele alınmasıdır". Bu bakış açısında metnin toplumdaki işlevi, toplumun istek ve ihtiyaçlarının metni şekillendirmesi metnin ön plana çıkarılan özellikleridir (Toury, 2002, Akt. Yılmaz, 2013, s. 2). Toury'e göre çevirinin erek metindeki kültüre ait olması hedef kültürde anlam kazanmaktadır. Çeviri hedef kültüre yönelik yapıldığından süreci de hedef kültür başlatmaktadır (Yalçın, 2015, s. 59).

Yeterlilik ve Kabul Edilebilirlik

Toury "yeterlilik" ve "kabul edilebilirlik" kavramlarını öne çıkartmıştır. Çevirinin "yeterlilik" olarak kabul edilmesi için kaynak metne ve kaynak metnin kurallarına, "kabul edilebilirlik"

olması içinse hedef dilin ve hedef metnin kurallarına yakın olması gerekmektedir (Toury, 1995, s. 56-57). Bu iki kavram arasında çeviriyi yerleştiren Toury, hiçbir metnin tamamen kabul edilebilirliğinin ya da uygunluğunun sağlanamayacağını ileri sürmüştür (Yalçın, 2015, s. 61).

Gideon Toury "In Search of a Theory of Translation (1980)" adlı kitabında kendi alan çalışmasıyla ilgili ortaya koyduğu verilerin çözümlenmesinden çıkan sonuçları sunmakta ve çeviriyi başından sonuna kadar yönlendiren normların varlığından bahsetmektedir. Ayrıca Toury'e göre "normlar, çeviri olgusunun betimleyici analizi için bir kategori" dir (Toury, 1980, s. 51-62). Toury "Süreç öncesi çeviri normları" ve "Çeviri süreci normları" diye ayırarak normları bu başlıklar altında incelemekte ve daha sonra bu normlara ilaveten öncül normdan bahsetmektedir (Toury, 1995, s. 53-69).

ÇEVİRİ STRATEJİLERİ

Yerileştirme Stratejisi

Daha çok uyarlama metoduyla ilişkilendirilen ve genelde ideolojik nedenlerle uygulanan yerileştirme hedef kültürün özelliklerini taşıyan ve hedef okuyucunun beklentisini göz önüne alan bir çeviri stratejisidir (Venuti, 1995).

Yabancılaştırma Stratejisi

Kaynak kültüre ait olan değerlerin korunarak hedef kültüre yakınlaştırma stratejisidir. "Yabancılaştırma" stratejisiyle erek metnin kaynak metinden izler taşıdığını belirten Venuti, bu strateji sayesinde okurun kaynak metinden haberdar olduğunu ve kaynak metne ait olan bu sözcük seçimlerini tanıma imkânını sağladığı görüşlerini ileri sürmüştür (1995).

Birebir Çeviri (Sözcüğü Sözcüğüne)

Kaynak metinde yer alan dil bilgisel yapılar en yakın eş değer karşılıklarıyla erek dile çevrilirler. Sözcükler ise bağlama bakılmaksızın, birer birer çevrilirler. Bu yöntem çeviride sorun oluşturabilecek öğelerin açığa çıkarılması bakımından bir ön çeviri yöntemi olarak da değerlendirilmektedir. Aynı dil ailesine mensup diller arasında ve teknik çevirilerde uygulanmaktadır (Şeker, 2021, s. 118).

Serbest Çeviri Stratejisi

Kaynak metnin biçim, içerik ve üslubuna bakılmaksızın, her bir unsurun erek dilde yeniden oluşturulduğu çeviri türüdür. Kaynak metindeki cümleler erek dilde açıklanarak çevrilir dolayısıyla erek metin kaynak metinden daha uzun olabilir. Bu nedenle serbest çeviri gerçek bir çeviri olarak değerlendirilmez (Şeker, 2021, s. 119).

Silme/Atma - Eksiltme/Çıkarma Stratejisi

"Silme" stratejisi ise bazı kültürel öğelerin çeviriden çıkarılmasıdır. Çevirmenin erek metin okuruna ters gelebileceğini düşündüğü veya erek metnin alakasız olduğuna inandığı öğeleri çevirmemesi yoluyla gerçekleştirebilir (Aixela, 1996, s. 64). Kaynak metindeki bazı öğelerin çıkarılarak çeviri yapılmasıdır (Newmark, 1988, s. 103).

DEYİMLER

TDK'ye (TDK, 2011, s. 651) göre deyimler genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği ve tabirdir. Türkçede anlatım sırasında kullanılan deyimler olayları, durumları ve duyguları somut nesnelere dayandırarak, somutlaştırma adı verilen aktarmalarla ifade edilmektedir (Aksan, 2007, s. 36). Kendine has özellikleri olan deyimler bir dildeki kültürel kodların en önemli taşıyıcılarından biridir. O dil hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Aksan (2013: 91-92) deyimlerin önemini şu şekilde ifade etmektedir:

Deyimler bir başka ulusla olan kültür ilişkileri sonunda, ondan çevrilme, alınma değilse- bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası, maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halkbilim açısından da önemli olan sözlerdir. Ayrıca bu öğeler her dilin içyapısını, anlam özelliklerini de yansıtır. Bu nitelikleriyle deyimler, her dilin kendine özgü, başkalarından ayrılan bir yönünü oluşturur; bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini gösterir.

Diller arasında deyimler açısından benzerlikler, yakınlıklar hatta eşlikler bulunmaktadır. Çevirmenler de bunları dile aktarırken birbirine eş veya yakın anlatım yollarına başvurarak

ortak benzetmelerle deyim aktarmasını gerçekleştirmektedirler (Aksan, 2007, s. 36). Yani deyimler yakın anlamlarıyla eşleşik olarak kullanılıyorsa, o zaman başka bir kültüre çevirisi mümkün kılınabilmektedir.

Bir diğer durum ise deyimlerin başka dillere aktarılırken karşılaştığı zorluklardır. Deyimler genellikle bir kültüre ait olduğundan edebi metinlerde deyimlerin çevirisi bazı zorlukları meydana getirebilmektedir. Bu zorluklar kültürel farklardan kaynaklanmaktadır. İli, deyimlerin aktarımını zorlaştıran sebepleri şu şekilde ifade etmiştir: Sosyal yapı, coğrafi konum, din, ideoloji, hatta sosyal sınıf dili gibi farklılıklar bir dilden diğerine deyimlerin çevirisi ve anlaşılması sürecini zorlaştıran nedenlerdir. Çeviri kültürler arası bir etkinlik olduğu için çevirinin içindeki bilgiyi alan erek dilin etkilenmesi kaçınılmazdır (İli, 2005, s. 121).

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Çalışmada, araştırma metodlarından karşılaştırmalı araştırma yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle araştırmaya konu olan Orhan Pamuk'un "Kar" adlı eserindeki deyimler bulunmuş ve Gürcüce, Rusça ve İngilizce hedef (erek) metin çevirilerine bakılmıştır. Orhan Pamuk'un Gürcüceye, Rusçaya ve İngilizceye çevrilen "Kar" kitabının orijinali ve çevirisi deyimler baz alınarak karşılaştırılmıştır. Deyim örneklerine göre çeviri stratejileri belirlenmiştir. "Gideon Toury'nin Erek-Odaklı Çeviri Kuramı" yani "yeterlilik ve kabul edilebilirlik" kavramları esas alınarak çevirmenlerin kaynak metne sadık kalıp kalmadığı ve deyimleri çevirirken nasıl bir yol izlediklerine bakılmıştır.

Kaynak Metin Yazarı

Türk edebiyatı tarihinde ilk Nobel ödülünü alan (2006) F. Orhan Pamuk 7 Haziran 1952 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Varlıklı bir aileden gelmiştir. Pamuk'un dedesi, demiryolları inşa eden bir mühendistir ve sanayici olarak zengin olmuştur. Pamuk'un bir ağabeyi ve bir üvey kız kardeşi vardır ve babası ise mühendistir. Pamuk'un ailesi, büyükanne, amca ve teyzelerle birlikte İstanbul'un Şişli ilçesine bağlı Nişantaşı semtinde, Boğaz'ın kuzeyinde beş katlı bir apartmanda yaşamaktadır. Aile, Atatürk'ün modernleşme çabalarını desteklemiştir. Orhan Pamuk, ilk edebi tecrübelerini babasının kütüphanesine borçlu olduğunu anlatmaktadır.

İlkokula, amcasının ve babasının da okulu olan Işık Lisesinde başlamıştır, iki yıl sonra babası IBM genel müdürü olarak Ankara'ya gidince, başkentteki Mimar Kemal İlkokuluna devam etmiştir. Yeniden İstanbul'a döndüklerinde Işık Lisesi bu kez Orhan Pamuk'u kabul etmediği için o da Şişli Terakki'ye geçmiştir ve buradan diploma almıştır. Sonra Robert Koleje kaydını yaptırmış ve 1970'te mezun olmuştur. Robert Kolejinden sonra bir süre İTÜ'ye gitmiş fakat orada yerini bulamamanın verdiği tedirginlikle oradan ayrılıp İÜ Gazetecilik Yüksekokuluna girmiştir. Buradan mezun olduktan sonra aile olanaklarına güvenerek bağımsız yazarlığa emek ayırmıştır.

Ortaya çıkan ilk romanı, sonradan Cevdet Bey ve Oğulları adıyla kitaplaşan (1982), bir yarışmaya aday olmuştur: "Karanlık ve Işık". Bu eserle "Milliyet Roman Yarışması'nın" birinciliğini "Mehmet Eroğlu'yla" paylaşmıştır (1979). Aynı roman Orhan Kemal Roman Armağanı'nı kazanınca hem adını duyurmuş hem de geniş okur kitlesine kavuşmuştur (1983). İkinci romanı "Sessiz Ev" (1983) bir sonraki yıl Madaralı Roman Ödülünü kazanmıştır.

Çok fazla dile çevrilen ve Pamuk'un uluslararası alanda tanınmasını vesile olan ilk romanı "Beyaz Kale" (1985), İstanbul'un sokaklarını, geçmişini, kimyasını ve dokusunu, kayıp karısını arayan bir avukat aracılığıyla anlatan "Kara Kitap'ı" 1990'da Türkiye'de yayımlanmıştır. Ayrıca Fransızca çevirisiyle de ödül kazanan roman, Pamuk'un Türkiye'de ve yurt dışında tanınmasını arttırmıştır. 1994'te, üniversiteli bir genci anlattığı "Yeni Hayat" adlı şiirsel romanı yayımlanmıştır. 1998'de Osmanlı ve İran nakkaşlarını hikâye ettiği "Benim Adım Kırmızı" adlı romanı yayımlanmıştır. Bu kitapla Fransa'da "Prix du Meilleur Livre étranger", İtalya'da "Grinzane Cavour" (2002) ve İrlanda'da "International Impac-Dublin" (2003) ödüllerini kazanmıştır. Yurt dışında ve Türkiye'de çok sayıda yazdığı makaleleri bir araya toplayıp onları 1999 yılında "Öteki Renkler" adıyla yayımlamıştır. Hem ilk hem de son siyasi romanı olan "Kar" adlı kitabını 2002'de yayımlamıştır. Kars şehrinde geçen olayları hikâye eden bu kitap, "New York Times" tarafından 2004 yılının en iyi 10 kitabı arasında yerini almıştır. Pamuk'un 2003 yılında "İstanbul" adlı eseri yayımlamıştır. Eser Pamuk'un belli bir yaşa kadar olan hatıralarını aktardığı bir denemedir. Kitapları 59 dile çevrilmiştir ve bütün dünyada on milyondan fazla satmıştır. "Kar" romanı Fransa'da Le Prix Médicis Étranger Ödülüne layık görülmüştür. Pamuk 2008'de "Masumiyet Müzesi" adlı romanını, 2010 yılında ise "Manzaradan Parçaları" yayımlamıştır.

İNCELENEN ESER HAKKINDA

İletişim Yayınları tarafından çıkarılmış "Kar" (2002), postmodern bir roman türüdür. Amerikalı gazeteci, yazar, profesör ve çevirmen Maureen Freely romanı 2004 yılında İngilizce'ye (Snow) çevirmiştir ve roman Random House tarafından basılmıştır. "Kar" romanının Rus Türkolog Apollinaria Avrutina tarafından çevrilen Rusça (Cler- Sneg) baskısı ise 2006'da Amfora Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır. 2011 yılında ise romanı Türkolog Nana Canaşia Gürcüce'ye (Tovli-თვლი) çevirmiş ve roman Sulakauri Yayınları tarafından basılmıştır. Pamuk, "Kar" romanında az da olsa gönderme ve alıntılama tekniğini kullanmıştır. Romanın genel havası dramatik ve gerçekçidir. Romanda toplumsal malzemenin yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Fakat hiçbir zaman toplumsal gerçeği yansıtan bir roman olmamıştır.

"Kar", Pamuk'un önceki romanı "Yeni Hayat"a doğrudan bir göndermedir. Orhan Pamuk'un "Yeni Hayat" ve "Kar" romanları arasındaki metinler arası bağlantı yolculuk temasıyla kurulmaktadır. "Kar"ın kahramanı "Ka" ve kız arkadaşı İpek'in yeni buluşması "Yeni Hayat" da gerçekleşmektedir. Ayrıca romanın sanatsal alanına giren Orhan Pamuk ve İpek'in buluşması "Yeni Hayat" pastanesindedir.

Dramatik ve hüznü notlar içeren romanın ruh hâli, Ka'nın ruhunu ve iç dünyasını yansıttığı için ünlü Rus romancı İvan Turgenyev'e gönderme yapmaktadır. Hatta Ka, İpek ile ilk tanıştığında kendi kendine bir "Turgenyev romanının yıllardır hayalini kurduğu kadınla buluşmaya giden hüznü ve romantik kahramanı (s.36) gibi gördüğünü" söylemektedir. Turgenyev, Ka tarafından çok sevilmektedir ve Ka, kendisini ünlü yazarla özdeşleştirmektedir, çünkü ikisi de sürgündeyken ve Avrupa'da yaşarken geri kalmış, barbar anavatanlarına özlem duymaktadırlar. Metinler arasında Turgenyev'in romanlarına yapılan göndermelerin yanı sıra birçok başka ilişki vardır. "Kar"da, Pamuk bir sonraki romanının başlığını da vermektedir – "Masumlar Müzesi". Böylece yazar, her yeni romanın bir önceki romandan türetildiğini belirtmektedir.

"Kar" Avrupa'da birçok kez sahneye uyarlanmış ve tiyatrolarda oynatılmıştır. Pamuk'un "Türk okurundan başka kimsenin ilgilenmeyeceğini düşündüğü romanı" pek çok dile çevrilmiş ve dünya çapında "Türkçe yazılmış en çok okunan kitap" niteliği kazanmıştır. "Kar, Orhan Pamuk'un hakkında en

çok yazı yazılmış, karşılaştırmalı edebiyat âlimleri tarafından defalarca yeniden yorumlanmış kitabıdır" (Erol, 2021).

"Kar" adlı romanın Türkçe dışında farklı dillere çevirileri: İngilizce (2004) "Snow", Rusça (2002) "Снег (Sneg)", Gürcüce (2011) "თოვლი (Tovli)", Fransızca (2005) "Neige", Almanca (2005) "Schnee", İspanyolca (2005) "Nieve", vd.

Romanda bahsi geçen olaylar ve durumlar Türkiye'nin doğusunda yer alan Kars şehridir. 12 yıl aradan sonra Almanya'dan memleketine dönen şair Ka (Kerim Alakuşoğlu) intihar eden kızlarla ilgili bir röportaj hazırlamak için sınır şehri olan Kars'a gelmiştir. Kars'ta kar yağmış ve yollar kapanmıştır. Ağır ağır ve hiç durmadan yağın karın altında sokak sokak, dükkân dükkân gezerek insanların tanımaya çalışmaktadır. Kars'ta çayhaneler ağzına kadar işsizlerle doludur. İlginç olan şudur ki şehirde sanki hiçbir şey olmuyormuş gibi görünmekte fakat aniden durum değişmektedir: Ankara'dan gelen küçük bir gezgin tiyatro kumpanyası, intihar eden ve türban direnişi yapan kızlar, çeşitli siyasal gruplar, dedikodular, söylentiler, Karpalas Oteli ve sahibi Turgut Bey ile kızları ve Ka için bir aşk ve mutluluk vaadi vardır. Romanda Kars'ta geçen her şey olduğu gibi aktarılmaktadır. "Kar" Pamuk'un 1990'ların Türkiye'sinin siyasi dönemi anlattığı en iyi ve en iddialı romanıdır.

ÇEVİRİ SÜREÇ ÖNCESİ VE ÇEVİRİ SÜRECİ NORMLARI

Orhan Pamuk'un "Kar" adlı romanı 2002 yılında "İletişim Yayınları" tarafından çıkmıştır. Uluslararası boyutta kitap oldukça ses getirmiştir. 2004'te New York Times, "Kar"ı en iyi ilk on kitaptan biri olarak seçmiştir. Gürcüce çeviri metin ise "Sulakauri Yayınları" tarafından basılmıştır. İngilizce metin "Random House" tarafından basılmıştır. Rusça baskısı ise "Amfora Yayıncılık" tarafından yayımlanmıştır. Hem kaynak metin hem çeviri metinler 44 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm önceki bölümün devamı şeklinde ayrılmıştır. Kaynak metin 429 sayfadır. Gürcü çeviri metin ise 464 sayfadan oluşmaktadır. İngilizce çevirisi 436 sayfadır. Rusça metin ise 542 sayfadır. Romanın başka dile çevirileri de mevcuttur. Hem kaynak metnin hem çeviri metinlerin arka kapaklarında kısa bir özet yer almaktadır.

BULGULAR

Romanda Saptanan Deyimlerin Erek Odaklı Çeviri Kuramı Bağlamında İncelenmesi:

1. Kaynak metin: “Otobüs yola çıktıktan hemen sonra, cam kenarında oturan yolcu “belki yeni bir şey görürüm” diye *gözlerini dört açıp* Erzurum’un kenar mahallelerini, küçücük ve yoksul bakkal dükkânlarını, fırınları, kırık dökük kahvehanelerin içlerini seyrederken kar serpiştirmeye başlamıştı.” (s.9)

Erek metin Gürcüce: “დაიძარა თუ არა ავტობუსი, მგზავრი, აქოდა რამე ახალს ვნახავო, დიდი ინტერესით შეუდგა არზრუმის გარეუბნების, პაწაწინა და ღარიბი მაღაზიების, საცხოვებისა და ძველი ყავახანების თვალიერებას.” (s.5)

Erek metin Rusça: “Автобус выехал в дорогу, и в то время как сидевший у окна путешественник *во все глаза рассматривал* окраинные кварталы Эрзурума, крошечные и нищие бакалейные лавки, пекарни и помещения ветхих кофеен, пошел снег.” (s.9)

Erek metin İngilizce: “As soon as the bus set off, our traveler *glued his eyes* the window next to him; perhaps hoping to see something new, he peered into the wretched little shops and bakeries and broken-down coffeehouses that lined the streets of Erzurum's outlying suburbs, and as he did it began to snow.” (s.3)

Kaynak metindeki “gözlerini dört açmak” deyimini Gürcüce erek metne çevrilirken “დიდი ინტერესით შეუდგა თვალიერებას”, Rusça erek metne çevrilirken “во все глаза рассматривал” ve İngilizce erek metne ise “glued his eyes to the window next to him” cümlesi şeklinde çevrilmiştir. Bu cümlelerin Gürcücesi Türkçeye çevrildiğinde “büyük ilgiyle seyretmeye başladı” anlamı vermektedir. Dolayısıyla da bu cümle kaynak metindeki deyim tam olarak karşılamamaktadır. Çevirmen bu cümleyi çevirirken kendi dilini temel alarak yani erek odaklı yerleştirme stratejisi kullanmıştır ve bu da “kabul edilebilir” bir çevirinin yapıldığını açıkça göstermektedir. Bu deyim Rusçasını Türkçeye çevirdiğimizde “bütün gözleriyle baktı” anlamı çıkmaktadır. “во все глаза рассматривал” çevirisinin yerine “gözlerini dört açmak” deyimine daha yakın olan “С большим интересом рассматривал” cümlesinin gelmesi daha doğru ve uygun olabilir. Rusça deyim çevirisinde erek odaklı bir çeviri

analayışının görüldüğü ve bundan dolayı “kabul edilebilir” bir aktarım olduğunu söyleyebiliriz. İngilizcenin Türkçe çevirisinde ise “gözlerini yapıştırmak” -“glued his eyes” cümlesi karşımıza çıkmaktadır. “Glued his eyes” cümlesinin “keep a weather eye” şeklinde yapılması daha uygun olabilir. İngiliz çevirmen kaynak metindeki manayı erek metne tam aktaramamıştır. Bundan dolayı bu deyim çevirisi erek kutba yakındır ve “kabul edilebilir” bir çeviri olarak değerlendirilebilir.

Genel olarak bakıldığında çevirmenler üç aktarımda da deyimnin kendisini kullanmadan anlamını veya işlevini vererek çevirmişlerdir. Deyim anlamı kaynak metinden uzaklaştırılmış ve nötr hale getirilmiştir.

2. Kaynak metin: “Akşam çökerken yeryüzünden daha aydınlık görünen göğe *gözlerini dikmiş*, gittikçe irileşen ve rüzgârda savrulan kar tanelerini yaklaşımda olan bir felaketin belirtileri olarak değil, çocukluğundan kalma bir mutluluk ve saflığın en sonunda geri gelen işaretleri olarak seyrediyordu.” (s.10)

Erek metin Gürcüce: “*მზერა დაბნელებასთან ერთად თითქოს უფრო განათებული ცისთვის მიეპყრო. გამსხვილებულ ფიფქებს მიშტერებოდა, ქარი ჰაერში რომ ატრიალებდა. ისინი ბავშვობიდან შემორჩენილი ბედნიერებისა და სისუფთავის, და არა მოახლებული უბედურების ნიშნებად ეჩვენებოდა.*” (s.6)

Erek metin Rusça: “Он *посмотрел на небо*, которое, начав темнеть, казалось еще светлее, и увидел снежинки, — становясь все больше и больше, они кружились на ветру не как признаки приближающейся беды, а как вернувшиеся наконец знаки счастья и радости из далекого детства.” (s.10)

Erek metin İngilizce: “As evening fell, he *lost himself in the light still lingering in the sky above*; in the snowflakes whirling ever more wildly in the wind he saw nothing of the impending blizzard but rather a promise, a sign pointing the way back to the happiness and purity he had known, once, as a child.” (s.4)

Bu örnekleri incelediğimizde kaynak metindeki “gözlerini dikmek” deyiminin erek metne çevrilirken Gürcüce *მზერა ცისთვის მიეპყრო* - bakışı gökyüzüne dikildi (çekildi), Rusça *посмотрел на небо* - “gökyüzüne baktı” şeklinde aktarıldığını görmekteyiz. Bu iki çevirinin de kaynak metne yakın olması

“yeterli” bir çeviri yapıldığını göstermektedir. İngilizce “he lost himself in the light still lingering in the sky above” - “gökyüzünde kendini kaybetti” şeklinde çevirisi ise erek metne yakındır ve “kabul edilebilir” bir aktarımdır.

3. Kaynak metin: “Kahramanımız daha okul yıllarındayken ödev ve sınav kâğıtlarına adını inatla Ka diye yazar, üniversitede yoklama kâğıdını Ka diye imzalar, bu konuda öğretmenleri ve devlet memurlarıyla her seferinde kavga çıkarmayı *göze alırdı*.” (s.11)

Erek metin Gürcüce: “როცა ჩვენი გმირი ჯერ კიდევ სკოლაში სწავლობდა, თავის რვეულებს ჯოუტად - კაო, აწერდა. ასევე იქცეოდა უნივერსიტეტში, რის გამოც პედაგოგებსა და ჩინოვნიკებთან ჩხუბსაც არ *ერიდებოდა*.” (s.7)

Erek metin Rusça: “ в школе наш герой отваживался под заданиями и на экзаменах упрямо писать свое имя как «Ка», в университете в ведомости посещаемости подписываться «Ка» и из-за этого всегда *ссорился* с учителями и чиновниками.” (s.11)

Erek metin İngilizce: “Even as a schoolboy, our hero stubbornly insisted on writing Ka on his homework and exam papers; he signed Ka on university registration forms; and he took every opportunity to defend his right to continue to do so, *even if it meant conflict* with teachers and government officials.” (s.5)

Orijinal metinde verilen “göze almak” deyimini erek metne çevrilirken Gürcücesi ჩხუბსაც არ ერიდებოდა - “kavga etmeye çekinmezdi, utanmazdı” anlamında, Rusça tercümesi ссорился - “kavga etti” anlamında çevrilmiştir. İngilizce çevirisi even if it meant conflict - “kavga ya da tartışma anlamına gelse bile” anlamına gelmektedir. Çevirmenler kaynak metni erek metne aktarırken daha anlaşılır olması açısından kendi dillerini temel alarak yani erek odaklı yerleştirme stratejisi kullanmışlar ve “kabul edilebilir” bir çeviri ortaya koymuşlardır. Burada deyim anlamından uzaklaşmıştır ve nötr hale getirilmiştir.

4. Kaynak metin: “*Yolun açık olsun* sevgili Ka..” (s.11)

Erek metin Gürcüce: “*კეთილი მგზავრობა*, საყვარელო კა!..” (s.7)

Erek metin Rusça: “*Счастливого пути*, милый Ка..” (s.11)

Erek metin İngilizce: "*May your road be open, dear Ka..*" (s.5)

Kaynak metinde "yolu açık olmak" deyimini hedef metne birebir olarak aktarılmıştır. Hedef metin çevirilerinin kaynak metne yakın olmalarından dolayı "yeterli" bir çeviri olarak değerlendirebiliriz. Çevirmenler bu deyim aktarmasında birebir çeviri stratejisini uygulamışlardır.

5. Kaynak metin: "Hafızasında Kars'ı özel bir yer yapan Rus yapısı eski taş binaları görmek biraz olsun *içini rahatlatı.*" (s.13)

Erek metin Gürcüce: "ქვის ძველი შენობების დანახვაზე, რომლებიც რუსების აგებული იყო და მის მეხსიერებაში ყარსს განსაკუთრებულ ადგილად აქცევდა, *გუნება ოდნავ გამოუკეთდა.*" (s.10)

Cümle şu şekilde olsaydı daha yeterli olurdu: რუსების მიერ აშენებულ ძველი ქვის შენობების დანახვაზე, მის მეხსიერებაში ყარსს განსაკუთრებულ ადგილად აქცევდა, რომლებიც *ცოტა გულს ამშვიდებდა.*

Erek metin Rusça: "Старые русские каменные здания, пробуждавшие в его мыслях о Карсе нечто особенное, и пусть хоть на некоторое время, но *успокаивали* Ка." (s.14)

Rusça çevirisi bu şekilde aktarılsaydı kaynak dille uyumlu olabilirdi: что в его памяти делает Карс особенным местом, так это русское строение и старые каменные постройки, которые придавали ему небольшое *облегчение.*

Erek metin İngilizce: "it *cheered* him just a little to see, still standing, these old stone russian houses that in his memory had made Kars such a special place." (s.7)

Kaynak metinde verilen "içini rahatlatmak" deyimini erek metne aktarılırken Gürcüce "ruh halini düzeltti", Rusça "rahatladı" ve İngilizce "neşelendirdi" olarak çevrilmiştir. Bu deyimlerdeki çevirilerin kaynak dille eşdeğer olmadıkları görülmektedir. Çevirmenler burada kaynak metinden uzaklaşmış ve erek kutba en uygun çeviriyi yapmışlardır. Bundan dolayı bu üç deyim çevirisi erek kutba yakındır ve bu çeviriyi "kabul edilir" bir aktarım olarak değerlendirebiliriz. Bu deyim örneklerinde erek odaklı yerileştirme stratejisi uygulanmıştır.

6. Kaynak metin: “Yüz on yıl önce at arabaları rahatça geçsin diye yüksek yapılan bu kemerin altından geçerken Ka belli belirsiz bir heyecan duydu, ama o kadar yorgundu ki *üzerinde durmadı* bunun.” (s.14)

Erek metin Gürcüce: “ას ათი წლის წინ აქ ალბათ ეტლებით შედიოდნენ. კამ, რომელმაც ახლა ამ ას ათი წლის ქვეშ გაიარა, ბუნდოვანი მღელვარება იგრძნო, თუმცა ისე იყო დაღლილი, ამისთვის დიდი ყურადღება არ მიუქცევია.” (s.10)

Erek metin Rusça: “Когда Ка проходил под сводами арки, построенной сто десять лет назад, довольно высокой, чтобы здесь могли проезжать телеги с лошадьми, он почувствовал неясное волнение, однако он так устал, что даже не *задумался об этом*.” (s.15)

Deyimin şu şekilde erek metne aktarılması daha uygun ve doğru olacağı düşünülmektedir: Когда Ка проходил под сводами довольно высокой арки, построенной сто десять лет назад, наверное для того, чтобы телеги с лошадьми могли легко здесь проезжать, он почувствовал неясное волнение, однако был таким уставшим, что даже не *обратил на это внимания*.

Erek metin İngilizce: “The arch was 110 years old and high enough for horse-drawn carriages to pass through with ease; ka felt a shiver of excitement as he walked under it, but he was too tired to *ask himself why*.” (s.7-8)

Deyimin bu şekilde çevrilmesi daha doğru ve güzel olabilir: “The arch was 110 years old and high enough for horse-drawn carriages to pass through with ease; ka felt a shiver of excitement as he walked under it, But he was too tired to *dwel on it*.” (s.7-8)

Örneklere görüldüğü üzere kaynak metindeki “üzerinde durmak” deyimini erek metne çevrilirken “dikkat etmedi, düşünmedi ve kendine sormadı” şeklinde aktarılmıştır. Bu deyimler 3 dilde de farklı farklı çevrilmiştir. Yapılan deyim çevirileri erek dilin kültürünü yansıtmaktadır. Yani çevirmenler kaynak metindeki deyimini erek metne en yakın kelimeyle aktarmayı tercih etmişlerdir. Yapılan aktarımlarda yerleştirme stratejisi uygulanmış olup bu çevirileri “kabul edilir” olarak değerlendirebiliriz.

7. Kaynak metin: "*Kendini* dikkatle *dinlemişti* yol boyunca korktuğunun aksine ne aklı ne de yüreği İpek'in otele olup olmamasıyla ilgiliydi." (s.14)

Erek metin Gürcüce: "გულს მიუყურადა, მაგრამ მისი არც გონება და არც გული იფეკის სასტუმროში ყოფნა - არყოფნით დაინტერესებული არ ჩანდა, რისაც ავტობუსში ეშინოდა." (s.11)

Erek metin Rusça: "Он внимательно прислушивался к себе, и, вопреки страху, который он чувствовал в дороге, ни его разум, ни его сердце не были заняты вопросом, есть в отеле Иpek или нет." (s.15)

Erek metin İngilizce: "After careful *self-examination*, he concluded that, notwithstanding the fears that had plagued him throughout his journey, neither his heart nor his mind were troubled by the possibility that ipek might be here in the hotel." (s.8)

Bu örnekte çevirmenlerin deyimleri birebir çeviri ile aktarma yolunu tercih ettikleri görülmektedir. 3 dilde de verilen deyimler kaynak metne göre çevrilmiş ve erek okuyucuya "yeterli" bir çeviri olarak aktarılmıştır. Bu aktarımlarda yabancılaştırma stratejisi uygulanmıştır.

8. Kaynak metin: "Sabah Ka'nın *talihi yaver gitti* ve herkesin merak edip elini sıkamak isteyeceği İstanbullu ünlü bir gazeteci gibi karşılandı." (s.16)

Erek metin Gürcüce: "დილით კას ბედმა გაუღიმა და სწორედ ისე მიიღეს, როგორც ცნობილ სტამბოლელ ჟურნალისტს ეკადრებოდა, რომელიც ყველას ინტერესს იწვევს და რომლისთვისაც ყველას ხელის ჩამორთმევა სწავია." (s.13)

Erek metin Rusça: "Утром *судьба* Ка начала складываться удачно: его встретили как известного стамбульского журналиста, он всем был интересен и ему каждый хотел пожать руку." (s.17)

Erek metin İngilizce: "Ka's *luck stayed* with him all morning, and when people asked him who he was they wanted to shake his hand; they treated him like a famous journalist from Istanbul." (s.10)

Yukarıda verilen deyimlerde Gürcü ve İngiliz çevirmenler kaynak dil kültürünü korumayı önemsemişlerdir. Kaynak kültürü erek dile birebir aktararak “yeterli” bir çeviri yapmışlardır. Çevirmenler burada yabancılaştırma stratejisini kullanmışlardır. Rus çevirmen ise deyim aktarırken kaynak metinden az da olsa uzaklaşmış ve erek kültürdeki eşdeğerliliğini bularak çevirmiştir ve kabul edilebilir bir çeviri ortaya koymuştur. Rus çevirmen serbest çeviri stratejisi uygulamıştır.

9. Kaynak metin: “*Gözümüz aydın*, beyefendi!” (s.173)

Erek metin Gürcüce: “*ყველა გავვიმარჯვოს, ჩემო ბატონო!*” (s.187)

Erek metin Rusça: “*поздравляю всех нас!*.” (s.213)

Erek metin İngilizce: “*Congratulations!*” (s.173)

Kaynak metinde yer alan deyimde Rus ve İngiliz çevirmenlerin erek metin aktarımlarında “beyefendi” hitabını kullanmadıkları, doğrudan “gözün aydın” yazarak çeviriyi gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu da çevirmenlerin “yeterli” ama eksik bir çeviri ortaya koyduklarını ve silme/atma yöntemini uyguladıklarını göstermektedir. Gürcü çevirmenin ise kaynak metindeki deyim erek metne aktarırken deyim anlamından uzaklaşarak silme/atma stratejisini kullandığı ve erek metne uygun bir kullanım ile çevirdiği görülmektedir. Bu da erek okuyucuya “kabul edilebilir” bir çeviri olarak aktarılmıştır.

10. Kaynak metin: “Memlekete, millete *hayırlı olsun!*” (s.173)

Erek metin Gürcüce: “*ქვეყანას და ხალხს სიკეთე მოსცეს!*” (s.187)

Erek metin Rusça: “*да здравствует страна и государство!*” (s.213)

Erek metin İngilizce: “*This is a great day for our nation!*” (s.173)

“Hayırlı olsun” deyiminin Rusça ve Gürcüce erek metin çevirisi kaynak metni tam karşılamaktadır. Yani birebir çeviri söz konusudur. Bu yüzden “yeterli” bir çeviridir ve yabancılaştırma stratejisi uygulanmıştır diyebiliriz. Kaynak metnin İngilizce çevirisinin erek kültüre yakın olmasından ve çevirmenin yerlileştirme stratejisi kullanmasından dolayı burada “kabul

edilebilir" bir aktarım söz konusudur. Ayrıca burada çevirmen deyimle alakalı bir aktarım yapmamış ve eksiltme/çıkarma stratejisini uygulamıştır.

11. Kaynak metin: "*Göz göze geldiler* ve Ka bir an ne yapacağını bilemedi." (s.173)

Erek metin Gürcüce: "*ერთმათებს შეხედეს* კა დაიბნა, უხერხულობისგან ჯერ ფეხზე წამოდგომა გადაწყვიტა." (s.187)

Erek metin Rusça: "*Они встретились взглядами*, и Ка какое-то мгновение не знал, что делать.." (s.213)

Erek metin İngilizce: "*They came eye to eye*, and for a moment Ka had no idea what to do." (s.173)

Kaynak metinde verilen deyimın çevirmenler tarafından birebir erek metne aktarıldığı görülmüştür. Sadece Gürcü çevirmen aktarım yaparken kaynak metindeki gibi bağlaç koyup cümleye devam etmemiş, cümleyi bitirmeyi tercih etmiştir. Genel olarak bakıldığında deyimın erek metin aktarımları "yeterli" bir çeviridir ve birebir çeviri stratejisi uygulanmıştır diyebiliriz.

12. Kaynak metin: "Bir parmağını tükürüklediği sağ eliyle makineyi boş kâğıtla besleyen Serdar Bey'in yirmi iki yaşındaki oğlu basılmış gazeteyi toplama sepeti on bir yıl önce bir kardeş kavgasında kırıldığı için sol eliyle hünerle topluyor, bu arada *kaşla göz arasında* Ka'ya bir selam bile verebiliyordu." (s.29)

Erek metin Gürcüce: "სერდარ ბეის 22 წლის ვაჟი მარჯვენა ხელის თითებს ნერწყვით ისველებდა და დაგზაში ქალაქებს აწყობდა, დაბეჭდილ გაზეთებს კი მარჯვედ აგროვებდა მარცხენა ხელით (შესაგროვებელი კალათი 11 წლის წინ ძმების ჩხუბის დროს გამტყვადრიყო). თავისი საქმით ძალიან იყო გართული, მაგრამ კასთვის საღმის მიცემა მაინც მოახერხა." (s.29)

Erek metin Rusça: "Двадцатидвухлетний сын Сердар-бей, послунив палец правой рукой, скормливал машине чистую бумагу, левой рукой ловко собирал отпечатанную газету (сборник для бумаги был сломан одиннадцать лет назад во время ссоры с братом) и в то же время смог поприветствовать Ка." (s.34)

Erek metin İngilizce: "Ka found Serdar Bey's twenty-two-year-old son moistening his finger with spit, about to feed a clean sheet into the machine with his right hand while skillfully removing the printed paper with his left; the collection basket had been broken during an argument with his younger brother eleven years earlier. But even performing the complex maneuver, he was able to wave hello to Ka." (s.24)

Kaynak metinde verdiğimiz örnekteki deyim erek metne aktarılrken kullanılmamıştır. Bazı deyimlerde olduğu gibi yukarıdaki deyimın erek metin aktarımlarında da yerleştirme stratejisi uygulanmıştır. Bu aktarımlar "kabul edilebilir" çevirilerdir. Ayrıca Rusça ve Gürcüce erek metin çevirilerinde kaynak metinde olmayan paranteze yer verilmiştir. Genel olarak bakıldığında üç çeviride erek metne uygun kullanım gerçekleştirilmiştir ve silme/atma stratejisi uygulanmıştır.

13. Kaynak metin: "Ka tam on saat yirmi dakika *deliksiz uyudu.*" (s.169)

Erek metin Gürcüce: "კა ზუსტად ათი საათი და ოცი წუთი მკვდარივით ეძინა." (s.182)

Erek metin Rusça: "Ka проспал крепким и ровным сном ровно десять часов и двадцать минут." (s.210)

Erek metin İngilizce: "Ka slept for exactly ten hours and twenty minutes without *stirring once.*" (s.169)

Deyimin 3 çevirisi de erek metne doğrudan aktarılmış olup "yeterli" bir çeviri olarak erek okuyucuya aktarılmıştır. Yani birebir çeviri stratejisi uygulanmıştır.

14. Kaynak metin: "Aynı zırhlı araçlı polisler, daha önceki gece baskınlarından tek tek tanıyıp evlerinin yolunu da bildikleri parti il yönetim kurulu üyelerini sırayla toplamış, bñlñcñlñk ve Kñrt milliyetçiliği suçlamalarıyla *gözaltına almışlardı.*" (s.171)

Erek metin Gürcüce: "შემდეგ იგივე ქვედანაყოფი დაჯავშნილი მანქანით პარტიის ილის ყველა ხელმძღვანელ მუშაკს მიადგა სახლში და სეპარატიზმისა და ქურთული ნაციონალიზმის გაღვივების ზრალდებით ისინიც დააკავა." (s.184)

Erek metin Rusça: "Те же полицейские на бронированных машинах по очереди забрали членов комитета областного

отделения партии, дорогу к домам которых они узнали во время обысков предыдущей ночью, *задержав их по обвинению в курдском национализме и стремлении к сепаратизму.*" (s.211)

Erek metin İngilizce: "The same police unit rounded up the party's executive committee—they knew from an earlier raid all the identities and addresses—and, charging them with subversion and Kurdish nationalism, *took them all into custody.*" (s.170)

Kaynak metinde "gözaltına almak" deyiminin erek metne Rusça, İngilizce ve Gürcüce olarak aktarımı birebir olarak verilmiştir ve "yeterli" bir çeviridir. Sadece Gürcü çevirmen parçanın diğer kısmını çevirirken yerileştirme stratejisini kullanmıştır.

15. Kaynak metin: "Yol aldıkça kapalı perdelerin aralandığını, oyuncu çocukların, meraklı babaların geçen kamyonu bir *bakış attıklarını* görebiliyorduk Ka, ama aklı hiç orada değildi." (s.187)

Erek metin Gürcüce: "კა ხედავდა, მანქანის ხმის გაგონებაზე როგორ იჭყიტებოდნენ ფანჯრებიდან მოუსვენარი ბავშვები და მათი ცნობისმოყვარე მამები, თუმცა, გონებით სულ სხვაგან იყო." (s.202)

Erek metin Rusça: "Пока они ехали, Ка мог *видеть*, как раздвигаются закрытые занавески, как играющие дети и их любопытные отцы смотрят на проезжающий грузовик, но его мысли были далеко." (s.234)

Erek metin İngilizce: "As they continued on their way, Ka's mind registered the restless children and anxious fathers twitching their closed curtains to catch *a glimpse of the passing truck*, but he looked right past them." (s.187)

Yukarıda verilen "bakış atmak" deyiminin İngilizce erek metin çevirisi kaynak metinden birebir aktarıldığı için "yeterli" bir çeviridir. Rusça aktarımında deyim kullanılmadan sadece deyim işlevi verilerek çevrilmiş ve deyim nötrleştirilmiştir. Bu aktarımı ise "kabul edilebilir" bir çeviri olarak değerlendirebiliriz. Gürcüce çevirisinde ise deyim kullanılmamıştır. Burada çevirmen silme/atma yöntemi uygulamıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada Orhan Pamuk'un "Kar" adlı eserinden alınan deyimlerin Gürcüce, Rusça ve İngilizce çevirileri Gideon Toury'nin erek-odaklı kuramı ve çeviri stratejileri açısından incelenmiştir. Bu kuramdan yola çıkarak, süreç öncesi normlar, çeviri süreci normlar ve öncül normlar çerçevesinde deyim örnekleri verilerek yapılan erek metin aktarımlarının "yeterlilik" kutbuna mı veya "kabul edilebilirlik" kutbuna mı yakın olduğu saptanmaya çalışılmıştır.

Çevirmenlerin yapmış olduğu hedef metin çevirileri hakkında yorum yapılacak olursa, çevirmenler, erek okur kitlesini göz önünde tutarak "Kar" adlı eseri, Snow, Снєг-Sneg ve Tovli-თოვლი başlıklarıyla çevirmişlerdir. Çevirmenler tarafından kaynak metnin yazım tarzı korunmuştur. Mensur eser, erek metne mensur tarzda aktarılmıştır. Çevirmenler Kar romanı ile hedef metinler arasında uyumu sağlamaya çalışmışlardır. Çevirmenler tarafından aktarılan erek metin çevirileri hem biçim ve Matriks normları, hem de metinsel - dilsel normlar açısından "yeterli" bir çeviridir. Bu bağlamda Amerikalı çevirmen Maureen Freely'nin İngilizce Kar çevirisi Snow, Rus Türkolog Apollinaria Avrutina tarafından çevrilen Rusça Kar çevirisi Снєг-Sneg, Türkolog Nana Canaşia tarafından Gürcüce'ye aktarılan Tovli-თოვლი erek metin deyim çevirileri "yeterli" bir çeviri olarak değerlendirilebilir.

Türkçe, Gürcüce, Rusça ve İngilizce gibi birbirinden farklı diller arasında yapılan çevirilerin farklılıklar içerdiği görülmüştür. Türkçe ve bahsettiğimiz diller arasındaki farklılıklar, dil bilgisi ve deyimler açısından gözle görünür niteliktedir.

Yabancı okurlar için anlaşılmayan çok fazla ayrıntı içeren eser, çevirmenler tarafından erek metne tercüme edilirken özellikle deyimlerle aktarırken çeviri kayıplarının yaşanmasını minimum düzeye indirmeye çalıştıkları anlaşılmıştır. Çevirmenler farklı çeviri stratejileri uygulayarak zor olan deyim aktarımlarının nasıl üstesinden gelinebildiğini, kaynak metindeki ifadeyi erek metne uygun bir şekilde çevirerek göstermişlerdir. Bunun sonucunda ise, çevirmenlerin tek bir çeviri stratejisi üzerinden gitmeyip, aynı duyguyu aktarabilmek için, kullanılan deyimlere göre silme ya da atma, eksiltme/çıkarma, birebir çevirme, yerileştirme ve yabancılaştırma stratejilerini kullandıkları ve çeviri sürecini bu şekilde yönettikleri görülmüştür. Bazı deyimler cümlede akla ilk gelen anlamıyla tercüme edilememiştir. Bu

yuzyiden kaynak metindeki deyimler, erek metne aktarılrken az da olsa sorun oluşturmuştur.

Topluluklar arasındaki kültürel farklılıklardan dolayı, kaynak dildeki kültürel kavramlar, bazen erek dilde herhangi bir eş değer ögeyi karşılamamaktadır. Burada da çevirmenlerin erek metinde yapmış olduğu çeviride tam olarak eş değerlik sağlanamamış olsa da çevirmenler romanın niteliğini bozmadan çeviriyi aktarmaya çalıştıkları görülmüştür. Bazı deyim örneklerinin erek metin aktarımlarında kaynak metne göre daha uygun olanlar tarafımızda çevrilmiştir.

Romanın hedef metne çevirilerinde az da olsa bazı kelimelerin önemsenmediği de gözlenmektedir. Söz öbeği grubundaki bu kelimeleri birebir tercüme etmek mümkün olmadığı gibi, yerlerine kullanılacak kelimeler verilerek istenen anlama gelmemektedir. Örneklerin bazılarında çevirmenlerin anlaşılması zor cümleleri bölerek, erek okuyucuyu hedef alıp çevirdikleri görülmüştür. Yani yerlileştirme stratejisi uygulanmışlardır. Bazı örneklerde ise kaynak metin baz alınarak yabancılaştırma stratejisi uygulanmışır. Genel olarak kaynak metne sadakat esas alınmışır. Ayrıca Gürcü çevirmenin Rus çevirmenden etkilendiği gözlemlenmiştir. Araştırmamızda 3 çevirmenin de ortaya koyduğu çevirileri eleştirmek mevzubahis bile değildir. Orhan Pamuk gibi bir yazarın romanlarının çevirisini yapmak çevirmenlerin o kültür hakkında bilgi birikiminin ve Türk diline ne kadar hâkim olduğunun göstergesidir. Sonuç olarak Orhan Pamuk'un "Kar" eserindeki kullanılan kalıplaşmış söz öbeklerinin dil bilimsel ve mevcut farklılıklar çerçevesinde Rusça, İngilizce ve Gürcüce çeviri yöntemleri ve sonuçları birbirinden farklı olsa da diller arasında birçok ortak referans ve öge bulunmaktadır. Bu çalışma gelecekteki araştırmalar için ilgi çekici olabilir.

KAYNAKÇA

- Acet, M. N. ve Özcan, M. (2022). Erek odaklı çeviri teorisi: Miheil Cavahişvili'nin kvaçi kvaçantiradze (Madrabaz Kvaçi) adlı romanının Gürcüce çevirisi üzerine. *Turkish Studies - Language*, 17(1), 1-15.
- Aixela, J. F. (1996). *Culture-specific items in translation, translation, power, subversion* (Alvarez, R., Carmen, M. and Vidal, A., Eds.). Multilingual Matters Ltd., Clevedon.
- Aksan, D. (2007). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Aksan, D. (2013). *Türkçenin gücü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, N. B. (2002). *Geçmişten günümüze yazın çevirisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavuş, G. (2005). Kaynak-odaklı ve erek-odaklı çeviri yaklaşımlarında eşdeğerlik sorunu. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Demirekin, M (2013). Martı romanının Türkiye Türkçesine çevrilmesi ve çeviri sorunları. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Demirekin, M. (2013). Martı romanının Türkiye Türkçesine çevrilmesinde çeviri sorunları. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK)*, Saraybosna, 17-19 Mayıs 2013.
- Erol, S. (2021). *Kar üzerine yazılar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, 520 s.
- Gürçağlar, Ş. (2016). *Çevirinin abc'si* (3. bs.). İstanbul: Say Yayınları.
- <https://iletisim.com.tr/kitap/kar/7568> Erişim Tarihi: 4.7.2022.
- <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 4.7.2022.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Orhan_Pamuk Erişim Tarihi: 4.7.2022.
- https://www.turkedebiyati.org/orhan_pamuk.html Erişim Tarihi: 4.7.2022.
- <https://www.yapikrediyayinlari.com.tr/kar.aspx> Erişim Tarihi: 4.7.2022.
- İli, M. (2015). İngilizce deyimlerin Türkçeye çevirisinde karşılaşılan sorunlar ve çözüm yolları. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*, 7(14).
- Kenny, D. (2001). *Equivalence*. In *Routledge Encyclopaedia of Translation Studies* (Baker, M., Ed.). London and New York: Routledge.
- Levy, J. (2011). *The art of translation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall, London and New York.
- Pamuk, O. (2002). *Kar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Pamuk, O. (2004). *Snow* (Freely, M., Trns.). New York: by Alfred A. Knopf, a division of Random House, Inc.
- Pamuk, O. (2006). Sneg / O. Pamuk; [per. stur. A. Avrutinoy]. – SPb.: Amfora, 542 c.
- Pamuki, O (2013). Tovli (Turkulidan targmna: Nana Canashia). Tbilisi: Bakur Sulakauri Gamomtsemloba. Gverdi: 464.
- Şeker, O. R. (2021). Orhan Pamuk'un benim adım kırmızı romanının çevirilerinde kültürel eşdeğerlilik meselesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Toury, G. (1980). *In search of a theory of translation*. Tel Aviv: Porter Institute for Poetics and Semiotics.
- Toury, G. (1995). *Descriptive translation studies and beyond*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Toury, G. (2002). Translation as a means of planning and the planning of translation: a theoretical framework and an exemplary case. *Translations: (Re) Shaping of Literature and Culture* (pp. 148-165) (Paker S., Ed.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility*. New York: Routledge.
- Venuti, L. (2001). Strategies of translation. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. (Baker, M. and Malmkjaer, K., Eds.), Routledge, London and New York, s. 283-288.
- Yalçın, P. (2015). *Çeviri Stratejileri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yılmaz, S. (2013). Çeviribilimde metin kavramı ve elektronik edebiyatla yenilenen bir metin olarak toc: bir medya-roman. *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, 2(4).
- Zeytinkaya, D. (2016). Gideon Toury'nin erek odaklı kuramı ışığında Bedrettin Tuncel'in insandan kaçan başlıklı çevirisi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, RumeliDE-2016. 4 Nisan - Özel Sayı 1, 35-47*.

Makale Künyesi (Araştırma): Kınacı Baran, C. (2022). İki şair babanın gelecek tasavvuru: Abay ve Abdırahman (Abiş) - Fikret ve Halûk. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 686-710.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1131489>

İKİ ŞAİR BABANIN GELECEK TASAVVURU: ABAY VE ABDİRAHMAN (ABİŞ) - FİKRET VE HALÛK

Cemile KINACI BARAN¹

ÖZET

Kazak şairi Abay Kunanbay, modern Kazak edebiyatının kurucusu kabul edilmektedir. Şiirleri şiir sanatı bakımından yüksek seviyede şiirlerdir. Abay, şiirlerinin yanı sıra fikir ve nasihatlerini içeren Kara Sözder (Nesirler) isimli eseri de kaleme almıştır. Abay Kunanbay, kendisi eski tarz eğitim almakla birlikte, Rusça da öğrenmiştir. Öğrendiği Rusça ona yeni kapılar aralamıştır. Rusçası vasıtasıyla hem Rus hem de Batı kültüründen haberdar olmuştur. Böylece kendi toplumu ile gelişmiş toplumlar arasında muhakeme yapabilme olanağı bulmuştur. Halkının geri kalmışlığını gören Abay, bu tarihten sonra yenilikçi kimliği ile ön plana çıkmıştır. Abay her fırsatta, Kazak halkını içinde bulunduğu cahillik ve geri kalmışlıktan kurtulmaya, okumaya, bilgi ve sanat sahibi olmaya çağırmıştır. O, kendi nesli gelişme yolunda geç kaldığı için hayıflanırken, Kazak halkının geleceğini kurtaracak olan zümrenin gençler olduğunu düşünmüş ve bütün ümidini yetiştirmekte olan gençlere bağlamıştır.

Bu makalede, yenilikçi bir kimliğe sahip olan büyük Kazak ozanı Abay Kunanbay'ın oğlu Abiş şahsında yetiştirmeyi hayal ettiği Kazak gençliği ele alınmıştır. Makalede, Anadolu sahasında yaşamış ve Abay gibi yenilikçi, değişime açık düşüncelerle oğlu Halûk şahsında yeni bir Türk gençliği inşa etmeyi arzulayan Tefvik Fikret ve onun arzuladığı gençliği sembolize eden Halûk üzerine de odaklanılmıştır. Farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen birbirlerine çok benzeyen iki şairin oğullarına yazdıkları şiirler ekseninde tasavvur ettikleri "ideal gençlik" anlayışı ortaya konulmuştur. Ayrıca Muhtar Avezov'un kaleme aldığı Abay Yolu romanında dile getirilen ana kahraman Abay Kunanbay, oğlu Abdırahman ve Abay'ın ideal gençlik tasavvuru bu makaleye kaynaklık etmiştir. İki şair ve onların tasavvur ettikleri "yenilikçi gençlik" anlayışı, iki şairin oğulları Abiş ve Halûk şahsında mukayeseli olarak ele alınmıştır.

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Doç. Dr. cemile.kinaci@hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5997-776X>

Anahtar kelimeler: Abay Kunanbay, Abdırahman, Tefvik Fikret, Halûk, Kazak edebiyatı, Türk edebiyatı.

THE FUTURE DESCRIPTION OF THE TWO POET FATHERS: ABAY AND ABDİRAHMAN (ABİŞ) - FİKRET AND HALÛK

ABSTRACT

Kazakh poet Abay Kunanbay is accepted as the founder of modern Kazakh literature. In terms of poetic art, his poems are poems at a high level. In addition to his poems, Abay also wrote a literary work called Kara Sözdër (Prose), which includes his ideas and advice. Although Abay Kunanbay himself undergo an old-style education, he also learned Russian. The Russian he learned opened new doors for him. He became aware of both Russian and Western culture through his Russian language. Thus, he had the opportunity to reason between his society and developed societies. Seeing the backwardness of its people, Abay has become to the forefront with his innovative identity after this date. Abay has called on the Kazakh people to get rid of their ignorance and backwardness, to read, and to have knowledge and art on all occasions. While he lamented that his generation was late in the way of development, he had thought that the youth would save the future of the Kazakh people, and he placed all his hopes on the young people who are growing up.

In this article, the Kazakh youth that the great Kazakh poet Abay Kunanbay, who had an innovative identity, dreamed of raising in the person of his son Abish, was discussed. The article also focuses on Tefvik Fikret, who lived in the Anatolian field and aspires to build a new Turkish youth in the person of his son Haluk who is innovative and open-minded thoughts like Abay, and Haluk, who symbolizes the youth he desired. Despite living in different geographies, the understanding of the "ideal youth" envisioned by two poets who are very similar to each other in the axis of the poems they wrote to their sons was revealed. In the novel The Way of Abay written by Mukhtar Avezov, the main protagonist Abay Kunanbay, the ideal youth description of his son Abdırahim and Abay expressed, has been the source of this article. The two poets and their conception of "innovative youth" were discussed comparatively in the person of Abiş and Haluk, who are the sons of the two poets.

Keywords: Abay Kunanbay, Abdırahman, Tefvik Fikret, Halûk, Kazakh literature, Turkish literature.

GİRİŞ

19. yüzyılın sonlarında yazılı Kazak edebiyatının ilk örnekleri verilmeye başlanmıştır. Abay Kunanbay da bu dönemdeki Kazak yazılı edebiyatının kurucusu olarak kabul edilir. Büyük Kazak ozanı Abay, edebiyatın yanı sıra Kazak toplumunun sosyal hayatıyla ilgili yeniliklere de öncülük etmiştir. Ondan sonra gelen Kazak aydınları ise Abay'ın açtığı yolda ilerlemiştir. Abay verdiği eserlerle ve düşünceleriyle kendinden sonra gelen Kazak aydınlarına örnek olmuştur (Biray, 2020, s. 91).

Kazak ozanı Abay Kunanbay, daha küçük yaşlarından itibaren Kazak sözlü edebiyatının ürünleriyle büyümüştür; eski tarz eğitim alarak yetişmiştir; bu bağlamda eserlerinin temel kaynağı da milli kültürdür. Özellikle de içinde doğup büyüdüğü Kazak sözlü edebiyatı onun kültürel yapısının esas kaynağını oluşturur (Ayan, 2017, s. 11). Bununla birlikte Abay, kendisini yetiştirerek daha sonra Rusça öğrenmiştir. Öğrendiği Rusça aracılığıyla Rus edebiyatını ve Rus kültürünü tanımıştır. O günkü şartlarda Ruslar, Kazak halkının nezdinde gelişmiş ve modern bir halk olarak görüldüğünden Abay da çocuklarını Ruslar gibi ilim ve teknikte başarılı olmaları arzusuyla Rus okuluna göndermiştir. O, çocuklarına Rus usulü eğitim aldırılmıştır. O günkü şartlarda Kazaklar arasında çocuklarını Rus okuluna gönderen kişilerin sayısı çok azdır, hatta hiç yoktur. Abay kendi toplumu tarafından yadırganmasına rağmen çocuklarını daha iyi eğitim almaları adına Rus okuluna göndermiştir. Abay yeniliğe ve değişime açık bir Kazak'tır; Kazaklar arasındaki eski zihniyete karşı çıkar; Kazaklar arasında yaşayan, Kazak halkının gelişmesine engel olan “eski” ve “yanlış” geleneklerin karşısındadır; Abay, Kazaklar arasında yaşayan ruvculuk (boyculuk) anlayışına da bu sebeple karşı çıkar. Çünkü ruvculuk, Kazak toplumsal hayatında sıklıkla çatışmalara yol açmaktadır, toplum içerisinde bitmez tükenmez kavgalara neden olmaktadır (Kınacı, 2016, s. 370).

Abay, yaşadığı devirde toplum önderi olarak, Kazak halkının menfaatine olan şeyleri desteklemiştir, Kazak halkını geriye götüren, halkın gelişmesine engel olan bütün unsurların bırakılması gerektiğini halkına her fırsatta öğütlemiştir. Bunu yaparken halkına özeleştiri yapmaktan geri durmamıştır. O, Kazak halkında gördüğü eski zihniyete, yanlış anlayışlara, köhnemiş geleneklere her fırsatta karşı çıkmıştır.

Abay'ın hayatı boyunca tek amacı, Kazak halkının refah ve huzur içinde yaşamasını tesis etmek olmuştur. Kazak halkına refah ve huzuru getirecekler ise gençlerdir. Akıl ve bilimi kendine rehber edinen, çalışkan, gayretli ve sorumluluk sahibi gençler yetiştiği

takdirde, Kazak halkı içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulacak ve toplum olarak gelişecektir. Bu bakımdan Abay'ın Kazak halkının geleceğini emanet edeceği zümre gençlerdir. Abay eserlerinde gençlerin eğitimi ve sahip olması gereken vasıflar üzerinde sıklıkla durmuştur, eserlerinde bir gençlik ideali ortaya koymuştur. Oğlu Abdırâhman şahsında bu ideali sembolleştirmiştir (Sağlam, 2020, s. 469).

Modern Kazak edebiyatının kurucusu Abay ve oğlu Abdırâhman, Türk edebiyatındaki tanınmış şair Tefvîk Fikret ve oğlu Halûk'u akla getirir. Abay'ın ve Fikret'in oğulları ile ilgili yaklaşımları birbirine çok benzemektedir. Biri Kazak sahasında diğeri Anadolu sahasında tanınmış iki şair için oğulları, tasavvur ettikleri gelecek nesli sembolize etmektedir. Bu iki baba bütün ümitlerini oğullarına bağlamış ve onların şahsında bir gençlik ideali ortaya koymuşlardır.

Bu makalede yenilikçi düşüncelere sahip olan Kazak ozanı Abay Kunanbay'ın oğlu Abiş şahsında yetiştirmeyi arzuladığı Kazak gençliği ele alınmıştır. Makalede, Anadolu sahasında yaşayan, tıpkı Abay gibi oğlu Halûk şahsında yeni bir Türk gençliği inşa etmeyi hayal eden Tefvîk Fikret ve onun tasavvur ettiği gençliği sembolize eden Halûk üzerine de odaklanılmıştır. Her iki şairin oğullarına yazdığı şiirlerden hareketle onların tasavvur ettikleri "ideal gençlik" anlayışı ortaya konulmuştur. Ayrıca Kazak yazar Muhtar Avezov'un kaleme aldığı Abay Yolu romanında kurgulanan ana kahraman Abay Kunanbay, oğlu Abdırâhman imajları ve romandaki Abay'ın ideal gençlik tasavvuru makaleye kaynaklık etmiştir. Makalede, Abay ve Fikret, onların hayalini kurdukları "yeni nesil" anlayışı, iki şairin oğlu Abiş ve Halûk şahsında karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

ABAY KUNANBAY (1845-1904) VE OĞLU ABDİRÂHMAN (ABİŞ) (1869-1895)

Büyük Kazak ozanı Abay, çocukluğunda eski tarzda eğitim almıştır. Semey şehrinde üç yıl medresede okumuş, burada Türkî (Çağatay Türkçesi), Arapça, Farsça ve İslâmî bilgiler öğrenmiştir (Tamir, 1998, s. 432). Ancak o, çocuklarının eğitimi söz konusu olduğunda, onları Rus okuluna göndermeye karar vermiştir. O günkü şartlarda ailesi ve toplum tarafından bu yaklaşımı ayıplansa da o bu kararından dönmemiştir. Dostluk kurduğu ve düşüncelerinden etkilendiği Çarlık karşıtı Rus Mihaylov Yevgeniy Petroviç ile yaptığı istişarelerden sonra kendi ailesi ile içgrup çatışması yaşamasına rağmen, oğulları Abiş, Mağaş ve kızı Külbadan'ı Rus okuluna vermiştir. Abay, çocukları şahsında Kazaklar arasından o zamanki Kazaklardan farklı, eğitilmiş, bilgili, ilim ve irfanla donanmış yeni bir nesil yetiştirmeyi arzulamıştır. Vaktiyle kendi yapamadıklarını Rus

tarzı eğitim alan bu yeni nesil Kazak gençlerinin gerçekleştireceğine inanmıştır. Muhtar Avezov, Abay'ın bu düşüncelerini *Abay Yolu* romanında şu şekilde dile getirmiştir:

Abay okumaya çok hevesli çocukları Abiş ve Magaş'ı gözünün önüne getirdi. **Onların işte bu Mihaylov gibi yeni nitelikli bir insan olduklarını görmüş gibi oluyor. Onların üzerindeki kıyafet Kazaklar gibi, Tobıktı² kıyafeti değil, şehirli kıyafeti. Gözlerinde gözlük, yüksek masa üstünde yığılmış kitaplar. Kahrn ciltlere gömülmüş okumuş, halk hâdimi, yeni neslin liderini görüyor. Değişen Kazak halkının yokunu arayan, bir serap misali geleceğin sahibi çocuklarını görür gibi oldu.** "Ö ömrü bir görsem ah! Ben yolu sizlere verdim, fakat hiç pişmanlık duymadan gittim ömürden! diyebilsem arzusuz baba ben olurudum ah!" diye bir süre hayallere daldı (Avezov, 1990a, s. 504).

Abdiraşman (Abiş), Abay'ın hep arzuladığı geleceği temsil eden oğludur. Muhtar Avezov'un yazdığı *Abay Yolu* romanında Abiş'in imajı şu şekilde oluşturulmuştur: Rus usulü eğitim alır; Rusça bilir; doğrudan Rusya'yı görür ve Rusların içinde yetişir; Rus kültürünü tanır; Ruslara dostça bir bakış açısına sahiptir; modern bir Kazak gencidir; o günkü bozkır Kazaklarının aksine okuyan, düşünen, yorumlayan bir Kazak gencidir; din adı altında hurafelere inanan ve gelişmeye ayak direyen eski kafalı kitlenin karşısındadır; gelecekten umutludur, geleceğe pozitif bakabilen olumlu bir kahramandır.

Abay, Abiş'i o günkü yaygın Kazak zihniyetinin aksine, Rusça eğitimle, o dönemde modernliğin temsilcisi olan Rus halkına yakın olarak yetişirmiştir. O, modern bir Kazak gencidir. Rusya'da aldığı Rusça eğitim sayesinde o, bozkır Kazaklarından farklı olarak okuyan, düşünen, yorumlayan bir Kazak genci olarak yetişmiştir. Baba Abay, kendi çabasıyla ileri yaşlarında okuduğu kitaplar aracılığıyla Rusları tanımış, Rus dostları sayesinde Rus dünyasından haberdar olmuştur; ancak Abiş, doğrudan Rusya'yı görmüş ve Rusların içinde yetişmiştir. Dolayısıyla Abiş, o günlerde Rusya'daki çalkantılı döneme bizzat kendisi şahit olmuştur. Çarlık yönetimi ile Rusya'daki köylülerin arasındaki çatışmaları, onların arasında yaşayarak gözlemlemiştir. O, Çarlık'ın Rus köylülerinden durmadan çeşitli adlarla vergi aldığını görmüş, Çarlık yönetiminin adaletsizliklerine şahit olmuştur. Kazaklar arasında olduğu gibi Rusya'da da zenginlere ve halka yüklenen vergilere olan halk isyanlarını Abay'a anlatarak babasını da Rusya'da olan olaylardan haberdar eder. Rusya ile ilgili bildiklerini,

² Abay Kunanbay'ın mensup olduğu, Kazakların Orta Cüzüne bağlı Argın uruğu içinde yer alan Tobıktı oymağı.

gördüklerini babası Abay ile sürekli paylaşır. Abiş, Çarlık zulmü altında inleyen mazlum halka liderlik edebilecek biri olmadığı ve bu uyuyan halkı uyandıracak bir kuvvet olmadığı için üzüntü duyar (Avezov, 1990b, s. 129). O, Rusya'daki fakirlerin Rus Çarlığı'na isyanlarından babasına da bahsederek bu halk hareketleri hakkında babası Abay'ı bilgilendirir. Kazaklar gibi Rusya'daki sıradan halkın da zenginlerle ve Çarlık yöneticileriyle çatışma hâlinde olduğunu babasına anlatır. Rus Çariçesi Yekaterina'ya karşı yapılan Pugaçev isyanı hakkında da Abay'a bilgi verir (Avezov, 1990b, s. 176). Bu bağlamda Abiş, bilgisi, akli ve Rusya'ya dair tecrübesiyle babası Abay'ı aydınlatan bir ışık gibidir. Abay, oğlu Abiş'in bilgisine hayranlık duymaktadır, onun bilgisine ve sözlerine itimat eder. Abay, bu sebeple oğluna Rusya'da eğitim aldıracağı için büyük mutluluk duyar. Çünkü oğlu ile yaptığı görüşmelerde onun aldığı eğitimin farkını hisseder. Bu sebeple baba Abay, Abiş'in düşüncelerine büyük değer verir ve onun düşüncelerini dikkate alır.

Abiş, gelecekte umutlu, geleceğe pozitif bakabilen bir kahramandır. O, babasına Rus halkının mücadelesi sonunda ileride mutlaka halka özgürlük ve eşitlik getirecek yeni bir düzenin kurulacağı müjdesini verir. Rus halkının bir gün bunu başaracağına olan inancını babasına anlatır (Avezov, 1990b, s. 218). Elbette Abiş'in romanda geçen bu düşüncelerinde Sovyet devri ideolojisinin romana tesiri de söz konusudur. Her ne kadar Abay ve Abiş Çarlık devrinde yaşamışlarsa da roman kurgusunda onlar Çarlık'ın adaletsizliğinden bunalmış ve filizlenmekte olan Sovyet yönetimine sempati duyan kahramanlar olarak gösterilmiştir. Romanda Abiş'in imajı da bu doğrultuda kurgulanmıştır. Abiş'in dilinden Çarlık tenkit edilirken, romandaki olayların tarihi açısından o günlerde yavaş yavaş filizlenmekte olan Sovyet yönetimi olumlanmıştır.

Romanda Abay gibi oğlu Abiş de Çarlık karşıtı bir imajla kurgulanmıştır. Bu sebeple Abiş, o dönemde Kazaklar arasında yaygın olan ve prestijli bir meslek olarak kabul gören Rusların askerî eğitimini almak istemez. Çünkü Abiş'e göre, askerî okul sığ düşünceli, sadece Çarlık'ın zorba iktidarını koruyan cahil kişiler yetiştirmektedir. Onun düşüncesine göre, Rus askerî okullarında halkın derdine kulak verilmediği gibi, özgür düşünce de zerre kadar dahi bu okulların eğitim sistemi içerisinde yer almamaktadır. Bu düşünceyle Çarlık politikalarının karşısında olan Abiş, Rus askerî okuluna gitmek istemez (Avezov, 1990b, 217).

Abiş, babası gibi Rusları dost ve modernliğin kaynağı olarak görür. O da babasının yolundan giderek o günkü şartlarda geri kalmış Kazak halkına, karanlık bozkıra ilim ve sanat ateşinin kıvılcımını

getirecek olan halkın Ruslar olduğunu düşünür. Tıpkı babasının görüşü gibi, Abiş'in bu düşüncesi *Abay Yolu* romanında "Rus'tan başka dost da kible de yok" şeklinde ortaya konulur (Avezov, 1990b, s. 240). Bu sebeple babası Abay gibi Abiş de romanda geleneksel zihniyete sahip Kazaklar tarafından "Ruşçu/Rus taraftarı" olarak yaftalanır.

Abay Yolu romanında Abiş de babası Abay gibi dindarlara karşı bir kahraman olarak kurgulanmıştır. O, Müslüman'ın şeriatından, Rus'un kanununu âdil ve merhametli bulur. Rus kanunlarının insan haklarını, insanların canını, malını koruyan kanunlar olduğu inancındadır (Avezov, 1990b, s. 393). Elbette romandaki bu kurguda dönemin hâkim Sovyet ideolojisinin etkisi edebiyatta da kendisini hissettirmektedir.

Abiş, babasının bütün ümitlerini bağladığı, Rus eğitiminden geçerek Kazak bozkırına ilmin ışığını getirecek, Kazak bozkırındaki karanlık ve cahil halkı aydınlatacak yeni neslin temsilcisidir. Ancak, Abiş babasının hayallerindeki evlat olarak yetişmesine rağmen, erken yaşta hastalanarak vefat etmiştir. Abay, oğlu Abiş'in ölümü üzerine büyük bir üzüntü yaşamıştır. Bu üzüntüsünü onun yazdığı şiirlerde görmek mümkündür.

Abdurahman³ Öldüğünde

Namus ve ar timsalyidın
Dikkatli, özenle çalışan...
İmanın tam, cesur idin
Gayretle çaba harcayan.
Yiğitlikte de var idin,
Öğrenmeye ise doymadın.
Genç yaştaydın ancak
Düşüncelerin derindi,
Ataların şanına layık idin.
Zaman ne kadar gaddardı

³ Abay'ın şiirleri çevrilirken Abdurahman'ın adı Abdurahman olarak yazılmıştır. Bu nedenle makale metninde ismin Kazakçadaki orijinal kullanımı olan Abdurahman ve kısaltılmış şekli Abiş tercih edilmiştir, sadece şiir çevirilerinde kaynağa bağlı kalınarak Abdurahman biçimi aynen kullanılmıştır.

Sevdiğimi elden aldı! (Abay, 2020, s. 250)

Dünkü Merhum Yiğit Abış adlı şiirde de Abay'ın oğluna olan sevgisi ve onu erken yaşta kaybetmekten dolayı yaşadığı üzüntü görülmektedir.

Dünkü merhum yiğit Abış

Benzemezdi hiç kimseye.

Yüreği sıcak, bedeni çelik,

Doğuştan benzersizdi.

Sıgımazdı şöhreti elime,

Aklı yatkındı bilime.

Garıpten çekmezdi elini,

Yapardı elinden geleni.

Kimseye mihnet yüklemez.

Çalışıp kazanırdı ekmeğini.

Birisine borcu olsa,

Öderdi hep fazla fazla.

Samimi, saf yüreğini,

Kirletmeden göçtü gitti.

Beklenmedik ölümden

Korkuyorum da demedi,

Olmaz kaderi değiştirmek

Sabırlı olmak gerek (Abay, 2020, s. 249).

Abış genç yaşta vefat ettiği için, babası Abay'ın onunla ilgili kurduğu büyük hayallerini gerçekleştirememiştir. Ancak Abay'ın etrafındaki, onun yolundan giden diğer gençler Abay'ın yolunu takip etmişler ve böylece Abay'ın umudu boşa çıkmamıştır. *Abay Yolu* romanında da roman sonunda her ne kadar Abay'ın öz oğlu Abış ölse de, onun yönlendirdiği ve eğitimleriyle ilgilendiği fakir ve sıradan halk arasından çıkan Kazak gençleri, Abay'ın hayalini kurduğu yeni bir devrin müjdecisi olmuşlardır.

TEVFİK FİKRET (1867-1915) VE OĞLU HALÛK (1895-1965)

Abay ve oğlu Abiş'in hazin sonu, Anadolu coğrafyasındaki tanınmış şair Tevfik Fikret ve oğlu Halûk'u akla getirir. Tevfik Fikret'in oğlu Halûk'a olan yaklaşımı ile Abay'ın Abiş'e olan yaklaşımı büyük bir benzerlik göstermektedir. Her iki şair baba için de oğulları, tasavvur ettikleri gelecek nesli sembolize etmektedir. Dolayısıyla her iki şair baba da oğullarından çok şey beklemiş, bütün ümitlerini onlara bağlamış ve onların şahsında bir gençlik ideali ortaya koymuştur.

Tevfik Fikret, Türk edebiyat tarihinde mizaç, karakter, ahlâk ve hayat felsefesi açısından en çok konuşulan, tartışılan şahsiyettir (Kaplan, 1995, s. 59). Servet-i Fünûn hareketinin lideri olan Tevfik Fikret 1867'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Mehmed Tevfik'tir. Tevfik Fikret, Galatasaray'da devrin tanınmış hocaları olan Recâizâde Mahmud Ekrem ve Muallim Nâci'den ders görmüştür. Edebiyata ve özellikle şiire ilgisi bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hocalarının teşvikiyle yazdığı eski tarzdaki ilk şiirleri Tercümân-ı Hakikat'ta yayımlanmıştır (1884-1885). Tevfik Fikret, Galatasaray'ı bitirdikten sonra memurluk hayatına başlamıştır. Değişik memuriyetlerde bulunduktan sonra hayatının sonuna kadar sürdüreceği Robert Kolej'de Türkçe öğretmenliği yapmıştır (Akyüz, 1995, s. 95).

1896 yılı başlarında edebiyatta yenilik yapmaya hevesli gençlerle yeni bir edebî topluluk kurmayı arzu eden Recâizâde Mahmud Ekrem'in çabalarıyla Servet-i Fünûn adıyla edebî bir dergi kurulmuştur. Ardından Tevfik Fikret bu derginin başına geçmiştir. Servet-i Fünûn böylece Tevfik Fikret'in yönetiminde Şubat 1896 tarihli 256. sayısından itibaren edebiyatta ve özellikle şiirde yenilik yapmak isteyen gençlerin toplandığı bir edebiyat merkezi haline gelmiştir (Uçman, 2012, s. 9). Türk edebiyatı tarihinde birinci ve ikinci Tanzimat neslinden sonra edebiyatta Batılı anlamda asıl yenilikleri gerçekleştiren Servet-i Fünûn (Edebîyat-ı Cedide) topluluğunun bütün faaliyeti büyük ölçüde Tevfik Fikret'in yönetimindeki bu dergi etrafında gerçekleşmiştir (Uçman, 2012, s. 10). Servet-i Fünûn topluluğu aralarındaki çeşitli anlaşmazlıklar nedeniyle beş yıl gibi bir süre sonunda dağılınca, Tevfik Fikret'in bu hareket içerisindeki faaliyetleri de sona ermiştir.

Tevfik Fikret, diğer bütün Servet-i Fünûncular gibi Sultan Abdülhamid devrindeki istibdat idaresinden şikâyetçidir. O, hep bu idareden kurtulup özgürce yaşayacağı yerin hayalini kurmuştur. Şiirlerinde de böyle bir yeri dile getirmiştir. II. Abdülhamid dönemi İstanbul'una lânetler yağdıran üslûbuyla şiirler kaleme almıştır ve bu

şiiirler o dönemde geniş bir yankı uyandırmıştır. Bu şekilde 1902'de kaleme aldığı *Sis* şiiri, Fikret'in o dönemdeki hürriyetsizliğe karşı muhteşem bir çıkışı olarak görülmüştür (Akyüz, 1995, s. 96). *Sabah Olursa* adlı şiirinde ise oğlu Halûk'un şahsında gelecek nesillerin kurtuluşuna dair ümitlerini dile getirmiştir. Ona göre, bir gün bu istibdat yönetimi sona erecektir, işte o zaman Halûk'un nesli söz sahibi olacaktır. Yine bu düşünceler içerisinde o, kaleme aldığı *Mâzî-Âti*'de de geçmiş ile geleceğin karşılaştırmasını yapmıştır (Uçman, 2012, s. 10).

Fikret, Servet-i Fünûn'dan ayrıldıktan sonra hiçbir devlet hizmetini kabul etmemiş, yalnızca Türkçe öğretmenliğine devam etmiştir. Zaten hürriyetsizliğin ağır baskısı altında bulunan Tevfik Fikret, 1905 yılında art arda babası ve kız kardeşini kaybetmiştir. Bu kayıplar onu derin bir üzüntüye boğmuştur, zaten dış dünyaya kendini kapatan şair, bu tarihten sonra daha da içine kapanmıştır. Aynı yıl Aşiyân adını verdiği evi inşa ettirerek burada inziva hayatı yaşamaya başlamıştır (Akyüz, 1995, s. 97).

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine Tevfik Fikret büyük bir sevinçle inzivadan çıkarak hem daha pozitif şiirler yazmaya başlamış hem de küs olduğu arkadaşları ile barışarak içe kapanık ruh halinden çıkmıştır (Uçman, 2012, s. 10). Daha önce kendi için hayaller kuran, ferdî şiirler yazan Fikret, II. Meşrutiyet'ten sonra toplum ve insanlık adına hayaller kurmaya başlamış ve sosyal gayeli şiirler yazmıştır. *Halûk'un Âmentüsü* Fikret'in bu şiirlerinden biridir (Kaplan, 2005, s. 180).

Küçük yaşından itibaren sanata yetenekli olan, şiir ve resim ile uğraşan Tevfik Fikret'in ilk şiir denemeleri divan edebiyatı tarzındadır. Bunda eski edebiyat taraftarlarının lideri konumunda olan Muallim Nâci'nin edebiyat öğretmeni olması etkili olmuştur. Ancak Recâizâde Mahmud Ekrem ve Abdülhak Hâmid'i tanıdıktan sonra onların tesiri altında kalmış ve Batı edebiyatının en güçlü temsilcilerinden biri haline gelmiştir. Fikret'in üslûbundaki Ekrem-Hamid etkisi 1894'e kadar devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra kendi özgün üslûbunu yaratmayı başarmıştır (Akyüz, 1995, s. 95-96). Servet-i Fünûn'un başına geçtiği 1896 yılından itibaren topluluğun dağılışına kadar geçen beş yıl içinde daha çok sanat için sanat anlayışı doğrultusunda ferdî ön plana çıkaran şiirler yazmıştır. Bu tarihe kadar hayata ve insanlara iyimser bir gözle bakan, Allah'a inanan, dinî görevlerini yerine getiren *Tevhid* ve *Sabah Ezanında* gibi şiirler yazan Fikret, devrin karamsar havasının da etkisiyle mizacında meydana gelen birtakım değişikliklerle giderek kötümser olmaya, hayattan ve çevresinden şikâyet etmeye, dine karşı kayıtsız, hatta düşmanca bir

tavır almaya başlamış, özellikle de aile hayatındaki mutsuzluk zamanla bütün yaşayışını karartmıştır. Hayata bakışındaki bu köklü değişikliği bazı edebiyat tarihçileri kısmen genetik, kısmen şeker hastalığından kaynaklanan ıstırap ve istibdat rejimine karşı duyduğu kin ve nefrete bağlamışlardır (Uçman, 2012, s. 11).

Fikret'in hayatında, kötümser mizacının değişmesinde ve hayata bağlanmasında oğlu Halûk'un önemli rolü olmuştur. Böyle bir mizaca sahip olan ve İstibdat devrinin boğucu havasıyla kötümserliği iyice artan Tevfik Fikret'in yeniden hayata tutunmasında 1895 yılında doğan oğlu Halûk en önemli âmillerden biridir (Kaplan, 1995, s. 130). Halûk, Fikret'in kısa bir süre de olsa hayata bakışını değiştirmiş ve onda özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra yazacağı şiirlerde görülen geleceğe ümitle bakma düşüncesini uyandırmıştır. Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*'de Halûk için yazdığı beş şiire yer vermiştir. Halûk'u İskoçya'ya gönderdikten sonra onun için yazdığı manzumelerin bir kısmını bir araya getirdiği *Halûk'un Defteri*'nde oğlunu ülkede inkılap yapacak gençliğin sembolü olarak görmüştür ve burada ülkenin geleceği üzerinde düşünmüştür. Fikret'in hayaline göre, Halûk gittiği ülkede ilim ve fen tahsil edecek, öğrendiklerini memleketine getirecektir. Kitaptaki en çok tartışılan şiirlerden biri olan *Halûk'un Âmentüsü*'nde, Âmentü'deki iman esaslarının yerini tamamen dünyevî inançlar almıştır. Burada idealleştirilen kişi akla ve bilgiye, gelişmeye, hakkın kuvvete üstün geleceğine, insanlar arasında kardeşliğe ve dünya birliği idealine inanan yeni bir insan tipidir. Hayatının son yıllarında yazdığı *Şermin* ise onun doğrudan doğruya özlemini çektiği yeni insan tipiyle ilgilidir. Bu kitaptaki şiirler yeni Türkiye için Amerikan terbiyesine göre yetiştirilmesini arzuladığı, pratik hayatta başarılı olabilecek insan tipinin idealize edilmesinden ibarettir. Fikret, bu insan tipinin yeni bir eğitim metoduyla yetiştirilebileceğine inanmıştır. Galatasaray'da çalıştığı dönemde de bu düşüncelerini uygulamaya geçirmiştir (Uçman, 2012, s. 12). Fikret, medeniyet ve kalkınma yolunda toplumunun ileri gitmesini istemiş, gençliğe, millet ve memleketi yükseltme yolunda idealizm aşılama gayret etmiştir (Korkud, 1970, s. 249).

Halûk, babası Fikret'in ölümünden sonra en çok konuşulan, hakkında tartışmalar yapılan, eleştirilen bir isimdir, günümüzde bile söz konusu tartışmaların odağı olmuştur. Fikret'in onunla ilgili yüksek beklentileri ve umutları, bu tartışma ve eleştirilerin sebeplerindendir. Türk edebiyatı ve toplumu Halûk'u babasının kurgusunda her açıdan donanımlı bir genç, vatani kurtaracak kahraman olarak tanımıştır. Halûk bilgiyi ve gücü elinde bulunduran Batı dünyasından bu gücü çalıp, Türk toplumunun hizmetine sunacak olan Promete'dir. Ancak gerçekte Fikret'in kurgusundan çok farklı olarak Halûk'un yaşamı

babasının idealleri doğrultusunda ilerlememiştir. Hayat onu bambaşka yerlere sürüklemiştir (Kaplan, 2015, s. 187). Fikret'in bin bir umutla eğitim almak amacıyla yurt dışına, İskoçya'nın Glasgow şehrine gönderdiği Halûk, daha babası vefat etmeden önce Hristiyanlığı kabul etmiş ve ardından papaz olmuştur. 1913 yılında Amerika'ya gitmiş, mühendis olarak çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği ve kiliselerde papazlık yapmıştır. Bir daha asla yurda dönmeyerek 1965 yılında Amerika'da hayatını kaybetmiştir. Tevfik Fikret'in adına şiirler yazdığı, tasavvur ettiği her açıdan donanımlı gençliği sembolize ettiği Halûk, babasının cenazesinde dahi bulunmamıştır.

HALÛK'UN DEFTERİ ŞİİR KİTABI VE İKİ ŞAİR BABANIN OĞULLARINA BENZER YAKLAŞIMLARI

Tevfik Fikret, mühendislik tahsili yapmak üzere 1909'da İskoçya'ya gönderdiği oğlu Halûk için yazdığı şiirleri *Halûk'un Defteri* adıyla yayınlamıştır (1911). Kitabın adından da anlaşılacağı üzere Tevfik Fikret'in oğlu Halûk ile ilgili şiirleri bu kitapta toplanmıştır. Şiirlerde Halûk bir semboldür. Tevfik Fikret, oğlu Halûk şahsında dönemin bütün gençlerine seslenmiştir. Kitapta, yeni bir eğitim sistemiyle yetişecek olan, yeni bir nesil Halûk ile sembolize edilmiştir.

Halûk'un Defteri'nde Tevfik Fikret'in oğlu Halûk'a verdiği sosyal, ahlâki, millî ve insanî öğütler yer almaktadır. Şair, oğlu Halûk şahsında aslında o dönemin bütün gençlerine seslenmiş, sesini onlara duyurmak istemiştir (Korkud, 1970, s. 251).

Halûk'un Defteri bir bakıma Fikret'in memleket gençleri için düşündüklerini, hissettiklerini, arzuladıklarını, ümit ettiklerini ve ideallerini formüle ettiği şiir kitabıdır (Kaplan, 1995, s. 166). Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm *Halûk'un Defteri*, ikinci bölüm *Hayâta Karşı Beşer* ve üçüncü bölüm ise *Hitâbeler* adını taşımaktadır (Tevfik Fikret, 2006, s. V-VI).

Kitapta gençliğe yol gösterme fikri esastır. Fikret, oğlu Halûk'u memlekette yenilik yapacak, o güne kadarki düzeni değiştirecek gençliğin sembolü olarak görmektedir. Fikret oğlunu geri kalmış memleketi kurtaracak bir kahraman olarak düşünmüştür. Onun inancına göre Halûk, Avrupa'ya gidecek, orada kendisini geliştirecek, her açıdan donanımlı bir genç olacak, orada ne bulursa, sanat, fen, itimat, itina, cesaret, ümit, hepsini alıp yurda getirecektir (Kaplan, 1995, s. 167).

Fikret bu düşüncesini *Halûk'un Veda* adlı şiirinde şu şekilde ortaya koymuştur.

...

Bu geçit işte böyle dar, mu'vec;

Ey şetaretlı yolcu, sen yürü, geç.

Sen bu menhelde kalma, sıçra, atıl,

Bir ziya kârbânı bul ve katıl.

Gez, dolaş, kâinât-ı efkârı,

-Dâima önde, dâima yukarı! -

Pür-tehâlûk, hayât ü kuvvetten

Ne bulursan bırakma: san'at, fen,

İ'timâd, i'tinâ, cesaret, ümîd,

Hepsi lâzım bu yurda, hepsi müfid.

Bize bol bol ziya kucakla, getir:

Düşmek etrafı görmemektendir (Tevfik Fikret, 2006, s. 38).

Abay Kunanbay da oğlu Abış'in ilimle uğraşmak için diyar diyar gezmesine imrenerek bakmaktadır. Dünyanın değişik yerlerini görüp tanıyarak Abış'in ilmini artırdığına inanmaktadır. Abay'ın aşığıdaki şiiri *Abdurahman'ın Ölümüne* adını taşımaktadır. Bu şiirde Abay, Abış'in ideal özelliklerle yetişmesine, pek çok ülkeyi görerek kendini geliştirmiş olmasına vurgu yapmaktadır.

Az ömrünü uzatmış,

Bilimle hemhal olunca

Gördüğü yerler artmış,

Öğrenip, okuyunca.

Kırım, Kafkas, Türkistan,

Rusya, Sibiry kalmadı.

Dolaşarak dört bir yanı,

Görmekten geri durmadı (Abay, 2020, s. 252).

*Halûk'un Defteri'*nde Fikret Halûk şahsında bütün Türk gençliğine seslenmektedir. O, memleketin gençlik ile ilerleyeceğine inanmaktadır. *Ferdâ* şiirinde onun gençlere hitabı söz konusudur. Memlekette artık yeni bir devir başlamıştır. Yenilikler artık bu yeni nesil için yapılmaktadır. Gençlerin önünde saf ve tertemiz bir seher vardır. Fikret'in cehennem olarak nitelediği geçmiş ebediyen sönmelidir (Kaplan, 1995, s. 176).

Ferdâ senin; senin bu teceddüd, bu inkılâb...

Her şey senin değil mi ki zâten?..

Sen, ey şebâb, Ey çehre-i behîc-i ümîd, işte ma'kesin

Karşında: bir semâ-yi seher, saf ü bî-sehâb,

Aguuş-i lerce-dârı açık, bekliyor... Şitâb!

Ey fecr-i hande-zâd-ı hayât, işte herkesin

Enzârı sende; sen ki hayâtın ümidisin,

Alnında bir sitâre-i nev, yok, bir âf-tâb,

Âfâka doğ, önünde şu mâzî-i pür-mihen

Sönsün müebbeden (Tevfik Fikret, 2006, s. 72-73) .

Fikret gibi Abay da kendisini eski neslin bir temsilcisi olarak görür. Kendileri için artık çok geçtir ama oğulları ve onların şahsında bütün gençler için yapılacak daha çok şey vardır. Tıpkı Fikret gibi Abay da gençlere seslenir, onlara öğüt verir. *İlim Öğrenmeden* adlı şiir Abay'ın gençlere öğütlerinden ibaret olan bir şiirdir.

İlim öğrenmeden böbürlenme,

Makama gelmeden övünme,

Havaya girip sevinme,

Eğlenip yersiz gülme.

Şu beş şeyden uzaklaş,

Beş şeye acele yaklaş.

Adam olmaksı murat.

Daha öndedir hayat,

Gelecekten kaygılı olasınız.

Gıybet, yalan, övünme,

Bir de israf, üşenme

Beş düşmandır, bilesiniz.

Öğrenme, çalışkanlık, tefekkür,

Kanaat ve merhamet akil insanın

Beş erdemi, beş dostudur inanın!

Kötülük görseniz, nefret uyandıran,

İçinizde soğutarak unutun.

İyilik görürseniz, alın ibreti,

Onu her zaman akılda tutun.

Âlim olmaz mısınız ilmi seçseniz,

Bu çocukluktan bir vazgeçseniz?

Benzemeye çalış, olmasan bile,

“Onun gibi olmak nere. Ben nere?”

Demeyiniz bir âlimi görünce.

İlme sırt dönerseniz,

Onu kim verebilir size?

Yanmadan sönerseniz?

Gerçek servet ilimdir,

İlme gönül verseniz.

Bilenlerin sözünü

Aşk ile dinleseniz.

...

Cahil ne söylese söylesin,

Düşmeyin asılsız sözün peşine.

Size söylüyorum, budur endişem.

Kendi faydanıza, öğreneniz siz,

Uzak durursanız her kötülükten

Yıldan yıla daha da gelişirsiniz... (Abay, 2020, s. 69-70-71)

Halûk'un Defteri şiir kitabında Fikret'in yenilik ümidi dikkati çekmektedir. II. Meşrutiyet ve Halûk, Fikret'in bu kitapta ümitvar bir üslûbu benimsemesine yol açmıştır. Ayrıca Galatasaray'da etrafında toplanan ve ona büyük saygı duyan gençlerin de ondaki bu ruh halinin doğuşuna tesir ettiğini söylemek mümkündür. Fikret bu yıllarda toplumun en canlı zümresi olan gençlik ile hemhal olmuştur. *Halûk'un Defteri'*ne hâkim olan üslûp hitabet üslûbudur. Bu kitabında şair lirizmi bir kenara bırakarak adeta bir hatibe dönüşmüştür (Kaplan, 1995, s. 177). Abay için de gençler yurdun ümit ışığıdır. Kendisini eski neslin temsilcisi gören ve geri kalmış kendi nesli için hayıflanan Abay da gençlere yönelik yazdığı şiirlerde Fikret ile aynı üslûbu benimsemiştir. O da gençlere bir hatip edasıyla seslenir, onlara öğüt verir ve yol gösterir.

Halûk'un Defteri, Fikret'in vatani için aradığı bir çıkış kapısının formülü gibidir. Bu çıkış kapısının anahtarları, bilimle, fenle yani eğitimle açılacaktır. Bu eğitimi alıp kendini geliştiren gençler, ülkenin bütün sorunlarına çare olacak ve yurdun bütün sorunlarına son vereceklerdir. Ancak yeni nesle öncü olacak ve onları yönlendirecek bir isim de gereklidir. Bu kişi Fikret'in kahramanı Promete; oğlu Halûk'tur (Kaplan, 2015, s. 211). Dolayısıyla *Halûk'un Defteri'*nin ilhamı doğrudan Halûk olmuştur. Fikret şiirlerde oğluna sesleniyormuş gibi görünse de aslında o, memleketin bütün gençlerine hitap etmiştir.

*Halûk'un Defteri'*ndeki şiirlerin bazı ortak yönleri vardır. Bu şiirlerde Halûk ve diğer Türk gençlerinin yapması gereken tüm işler sıralanmış ve bıkmadan usanmadan gençlerin bu doğrultuda çalışmalarını istenmiştir. Çünkü Fikret, o güne kadar uyuyan milletin artık uyandırılması gerektiği kanaatindeydi. Fikret, yazdığı şiir kitabı *Halûk'un Defteri'*yle bunu düşünmekte ve gençliğe iyi/güzel bir yaşam ve hayat göstermekte/sunmaktadır (Kaplan, 2015, s. 211).

TEVFİK FİKRET VE ABAY KUNANBAY ARASINDAKİ BENZERLİKLER

1. Abay, Abdırâhman şahsında gençlere daima akıllı ön planda tutmalarını öğütlemiştir. Fikret için de akıl her şeyin üzerindedir. Fikret'in bu konudaki düşüncesini *Halûk'un Âmentüsü* şiirinde

görmek mümkündür. *Halûk'un Âmentüsü'*nde akıl bâtılın yerine geçecektir.

Akılın, o büyük sâhirin î'cazı önünde

Bâtıl geçecek yerlere hüsrarla, inandım (Tevfik Fikret, 2006, s. 31).

2. Fikret, fen sayesinde dünyanın cennete çevrilebileceğine inanmaktadır. Abay da bilimin böyle bir gücü olduğunu düşünmektedir.

Bir gün yapacak fen şu siyah toprağı altın,

Her şey olacak kudret-i irfanla ... İnandım (Tevfik Fikret, 2006, s. 31).

Fikret, özellikle bilgiye, ilme önem vermiştir. İnsanlara, doğruyu, yanlış gösteren bilgidir. Bilgi dünyayı aydınlatan ışıktır (Kaplan, 1995, s. 168). Aşağıdaki dizede Tevfik Fikret bunu dile getirmiştir.

Bize bol bol ziya kucakla getir;

Düşmek etrafı görmemektendir (Tevfik Fikret, 2006, s. 38).

Abay da *İlim Öğrenmeden* adlı şiirinde gençlere verdiği öğütte akı ön planda tutmalarını, asılsız söze, cahillere inanmalarını öğütlemektedir.

Akla uymayana inanmayın,

Söylenen her söze kanmayın.

İster ihtiyar desin, isterse zengin,

Her söyleneni doğru sanmayın.

Hep akılla galip gelin siz,

Cahile fırsat vermeyin asla,

Hakikatten ölseniz (Abay, 2020, s. 70).

3. Her iki şair de dine karşı cephe almış, iyi yetişmiş insanı ve ilmi her şeyin üstünde görmüştür. Bu durum Tevfik Fikret'te daha yoğun hissedilmektedir. Fikret, dinin toplumu geri bıraktığına inanmıştır ve şiirlerinde dine karşı bir duruş sergilemiştir. Fikret ile mukayese edildiğinde gerçekte Abay'da dine karşı duruş Fikret'ininki kadar açık görülmesi de, Muhtar Avezov'un roman kurgusunda Abay da dine karşıdır. Dindar olan, Hac seyahatine giden babası Kunanbay

ile devamlı çatışır. Abay'ın şiirlerine bakıldığında ise o daha çok takiyeci din adamlarının din adı altında halkı kandırmasına, onların halk arasında din adamı kisvesi altında büyük saygı ve kabul görmesine tepkilidir. Abay, gerici din adamlarının halk arasında din adı altında yaydığı hurafelerin toplumu geri bıraktığını düşünmüştür. Bu tipteki din adamlarına karşı durmuştur.

Fikret *Halûk'un Âmentüsü*'nde, İslam dininin esaslarını reddedip onun yerine Halûk için yeni bir iman esası ortaya koyar. Fikret'in Halûk şahsında ortaya koyduğu yeni insan kimliği artık İslam esaslarına göre değil Fikret'in ortaya koyduğu yeni iman esasları ile hareket edecektir. Bu yeni insanın inandığı kıymetleri birer düstur olarak Fikret şu şekilde sıralar:

- 1) İnsanın kendi kendisine, akıl ve bilgisine inanması
- 2) Terakki fikri
- 3) Hakkın kuvvete galebe çalacağı inancı
- 4) İnsanlar arasında birlik ideali
- 5) Varlıkta "kudsî ve muallâ, bir kudret-i külliye"nin mevcudiyetine iman (Kaplan, 1995, s. 172)

Fikret *Halûk'un Âmentüsü* şiirinde eski din anlayışına karşı yeni bir iman koymak istemiştir. Fikret'in idealize ettiği yeni neslin temsilcisi olarak düşündüğü Halûk artık İslâm Âmentüsü ile değil, Fikret'in ortaya koyduğu bu yeni esaslara iman edecektir. *Halûk'un Âmentüsü*'nde yeni neslin iman edeceği esaslar şunlardır: 1) İnsanın kudreti, 2) Dünyanın birliği, 3) Terakki, 4) Akıl, 5) Hak, 6) Hürriyet, 7) Fen (Kaplan, 2005, s. 180).

Halûk'un Âmentüsü her ne kadar âmentü olarak nitelendirilse de bu şiir dini değil dünyevi inançları ele almaktadır. Fikret bu şiire âmentü derken hem Müslümanlığın esaslarını değiştirmek istemiş hem de yeni fikirlere bir kutsiyet kazandırmaya çalışmıştır (Kaplan, 1995, s. 173).

Abay da şiirlerinde din adamlarından, mollalardan şikâyetçidir. Cahil din adamları, ona göre din kisvesi altında halkı kandırmaktan başka bir şey yapmaz. Abay, *Gözü Var Ama Beyni Yok* adlı şiirde bu özellikteki din adamlarını eleştirir.

- Molla kitabı tersten okur,
Büyük sarık, uzun cübbe.
Gönlü parada, gözü kör,

Kartal gibi düşkün yeme (Abay, 2020, s. 185).

4. Her iki şair de kendilerini zamanın gerisinde kalmış, geçmiş neslin temsilcisi olarak görüp hayıflanırken, oğullarını memleketlerini kurtaracak yeni neslin temsilcisi olarak düşünmüştür. Fikret kendisi ile oğlunu mukayese etmiş, onu geleceğin, kendisini ise geçmişin insanı olarak değerlendirmiştir. Aynı düşünce Abay'da da vardır. Abay kendi neslinin aydınlanma trenini kaçırdığına hayıflanırken, oğlu Abiş'in nesli için sevinir. Onlar Abay'ın nesli gibi cahil ve geri kalmış olmayacak, yenilik trenini yakalayacaktır. Abay'ın *Abdurahman'ın Ölümüne* başlıklı şiirinde bu durumu örneklendirmek mümkündür.

Çok idi bir ihtiyardan
Görgüsü de bilgisi de..
Bizim için üzüldü,
Kederle kalacaklar diye.

Yeni neslin başıydı o,

Bense eski neslin sonu...

Arman (*ukde*) denen acı bu,

Cana işledi hissettim bunu (Abay, 2020, s. 253).

5. Fikret, insanlar arasında kardeşlik ve dünya birliği idealine inanmaktadır. Bu düşüncesini *Halûk'un Âmentüsü*'nde aşağıdaki mısralarda dile getirmiştir.

Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim... İnsan

İnsan olur ancak bunu iz'ânla, inandım (Tevfik Fikret, 2006, s. 29).

O, bu idealin gerçekleşebileceğinden emin olmasa da onun en büyük hayali bu idealin bir gün gerçekleşmesidir.

Abay da da halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik fikrine vurgu vardır. O da kendilerine en yakın ve en gelişmiş komşuları durumundaki Ruslar ile çatışmak yerine onlarla iyi ilişkiler geliştirerek onlarda iyi olan ne varsa onu almak gerektiğini düşünür. Onun bu düşünceleri Muhtar Avezov tarafından *Abay Yolu* romanında şu şekilde ortaya konulmuştur.

Halk için de benim için de dünyanın en önemli şeyi bilim ve sanattır. **Bu sanat ise Ruslardadır. Ben bütün yaşamdan alamadığım bu elzem şeyi onlardan alabilecek isem, neden onlar benim yabancımlar olsunlar?.. Onları yadırgamam, onlardan uzaklaşmam ancak cahillik olur, fakat bir erdem olmaz** (*Abay Joli Birinşi Kitap, 1990, s. 283*).

Yine *Abay Yolu* romanında Abay, ceditçi aydınların din kardeşliği ve kafire düşmanlık düşünceleriyle Ruslara düşmanlık beslemelerinden, onların Kazak halkını Ruslardan uzaklaştırmaya çalışmalarından rahatsızlık duyar. Abay, Ruslara düşmanlık beslemek yerine, onlara yakınlaşmanın, onların bilimini, sanatını, eğitimini örnek almanın gerekliliği düşüncesindedir (Kınacı, 2020, s. 384).

... Müslümanım sözüne güvenerek kendilerinin karanlık inançlarını gerçekleştirmek için kimi olursa olsun kullanmak, alet etmek. ... bunların bir kısmı uzağa gitmekte. Rusya içinde oturup, gözyaşını dindirene karşı halkı düşman olarak yetiştiriyorlar. Deminkilerin ağzından bunun kokusu geliyor. “Din kardeşliği”, “kafire düşmanlık” diye nice öğüt, vasiyet dolup taşıyor. **Kendilerinin üstatları Trotskiy’de, Kazan’da, Kırım’da, ta Buhara Şerif, Semerkant’ta, daha da ötede Halife yurdu denilen Mısır, Mekke ve Medine’de. “Binbir gece” zamanının tiranlığını muhafaza eden sultanı İstanbul’da, Türklerde.** Onların bir kısmından bazen bana selam gelir. Yine mektup, bazen de gazetede yer alan öğütleri de elimе ulaşıyor. Tanıyorum, düşünüyorum da, bazen kızarak kaygılanıyorum. Bütün niyetleri, İslam’ın beş şartıyla sarıklı mollaya kul etmek. Başka dünyanın yeniliğinden bu günkü halkı, gelecek nesli uzakta, karanlıkta tutmak. Özellikle de **korkunç olarak gösterip, ürküttükleri şey bu Rus halkının sanatı ve bilimi, talim terbiyesi: “Bizler din kardeşleriyiz”, “o, din düşmanımız, uzak dur, kabul etme, düşman ol” demekten başka bir öğütleri yok** (*Abay Joli Ekinşi Kitap, 1990, s. 390-391*)!..

6. Kazak şairi Abay ve Anadolu şairi Tevfik Fikret, tasavvur ettikleri gençlik idealini oğulları şahsında ortaya koymuştur. Her iki şair de oğullarını, yetişmesini arzuladıkları yeni nesil, kendilerinden bayrağı devralarak vatani kurtaracak olan kahramanlar, aydınlık gelecek devrin temsilcisi olarak düşünmüştür.

7. Her iki şair de çocuklarının eğitimine büyük bir önem vermiştir. İki baba da onların iyi yetişmesi için elinden geleni yapmıştır. Abay, Abdurahman’ı o günkü şartlarda Kazak halkının çok meyletmediği ancak eğitim seviyesi daha ileri olan Rus okuluna göndermiş, Rusça eğitim almasını sağlamış, kendisi hayatı boyunca memleketi Semey şehrinden dışarı çıkmamış olmasına rağmen, oğlu

Abdirahman'ı Rusya'ya göndererek ona yurt dışında eğitim aldırmasıdır. Fikret de oğlunun eğitimine büyük önem vermiş, o da oğlunu eğitim alması için İskoçya'ya göndermiştir. Her ikisi de içinde buldukları süreçte, memleketlerinin modern dünyadan geri kalmış olduğunu kabullenerek bilimin yurt dışında aranması gerektiğine inanmış ve bu doğrultuda çocuklarının yurt dışında eğitim almasını doğru bulmuştur.

8. Her iki şair de kendilerinden sonra gelecek ideal neslin temsilcisi olarak gördükleri oğullarına çok düşkündür. Fikret de Abay da çocuklarını adeta birer kahraman olarak görmüştür. Halûk ve Abdurahman onların gözünde mükemmel özelliklere sahiptir. Bu iki babanın oğullarına olan aşırı düşkünlüğü, iki çocuğun hazin sonu nedeniyle babalarını büyük bir üzüntüye gark etmiştir.

Abay'ın oğluna olan sevgisini *Dümkü Merhum Yiğit Abiş* adlı şiirde görmek mümkündür. Abay oğlunun ölümünden sonra yazdığı bu şiirde Abiş'in eşsiz benzersiz, hiç kimseye benzemeyen bir çocuk olduğunu dile getirmektedir. Şiirde ortaya konulan Abiş imajı, mükemmel özelliklere sahip bir imajdır.

Dümkü merhum yiğit Abiş

Benzemezdi hiç kimseye.

Yüreği sıcak, bedeni çelik,

Doğuştan benzersizdi.

Sıgmadı şöhreti elime,

Aklı yatıncı bilime.

Garipten çekmezdi elini,

Yapardı elinden geleni.

Kimseye mihnet yüklemez.

Çalışıp kazanırdı ekmeğini.

Birisine borcu olsa,

Öderdi hep fazla fazla.

Samimi, saf yüreğini,

Kirlenmeden göçtü gitti.

Beklenmedik ölümden

Korkuyorum da demedi,
Olmaz kaderi değiştirmek
Sabırlı olmak gerek (Abay, 2020, s. 249).

Tevfik Fikret de Promete gibi kahraman olarak düşündüğü oğluna hitaben yazdığı şiirlerde sevgi dolu ve şefkatli bir üslup kullanmıştır. Halûk'un İskoçya'ya gidişi üzerine yazdığı veda şiirinde oğlu Halûk'a olan bu sevecen ve şefkatli üslubu dikkat çeker.

Elveda, ey sevimli yolcu! Gecen,
Gündüzün dâimâ yüzün gibi şen,
Rûh-ı safın kadar beşûş olsun;
Geçtiğin yer çiçek, çemen dolsun...

Elveda, ey şerefli yolcu! Hayât
Bir karış yol; fakat şüûn, akabât
Onu her gün biraz büker, uzatır.
Ey şetâretli yolcu, gün kısadır,
Gece ba'zan mahûf olur; lâkin
Sen cesur ol, gayur ol. En sakın

Yolculuk uykudur. Büyük kuşlar

Yenecek dalga, yok, kasırğa arar (Tevfik Fikret, 2006, s. 39).

9. Her ikisi de gençlik ideallerini sembolize eden oğullarına çok sayıda şiir ithaf etmiştir. Hatta Fikret bu şiirleri *Halûk'un Defteri* isimli bir kitapta toplamış, aynı zamanda kitabı kendisi resimlemiştir. Abay ise 1894, 1895 yılları arasında Abiş'in hastalanmasından vefatına kadar geçen süreçte oğluna pek çok şiir ithaf etmiştir.

10. Hem Abay hem de Fikret geleceğin aydınlık yüzü olarak tasavvur ettikleri ve o şekilde yetiştirmeye gayret ettikleri oğullarını kaybetmiştir. Tevfik Fikret, eğitim amacıyla İskoçya'ya gönderdiği oğlu Halûk'u, o Hristiyanlığı tercih edip bir daha yurduna asla dönmediği için manevî olarak kaybederken, Abay ise oğlu Abiş'i yakalandığı hastalıktan kurtulamadığı için cismen kaybetmiştir. Böylece bir bakıma her iki şairin umutları boşa çıkmış, tasavvur ettikleri geleceği temsil eden bu iki kahraman gerçekte düşünülen o geleceği inşa edememiştir. Bu nedenle de bu iki sembol çocuk sonları nedeniyle babalarını büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır.

11. Fikret ve Abay her ikisi de şairliklerinin yanı sıra aynı zamanda sanatın farklı alanlarıyla da uğraşmıştır. Tevfik Fikret şairliği

yanında aynı zamanda resim sanatı ile meşgul olmuştur. *Halûk'un Defteri* şiir kitabını da kendisi resimlemiştir. Abay ise Kazak halk çalgısı olan dombıra sanatçısıdır, halk ozanıdır. Kendi şiirlerini bestelemiş ve dombıra eşliğinde icra etmiştir.

12. Her iki şair de ince ruhlı ve kırılğan bir yapıya sahiptir. Yaşadıkları olaylar onları derin bir üzüntüye boğmuş ve onları mizaç olarak içe kapanık yapmıştır. Özellikle de Abış'ın vefatı ve Halûk'un yurt dışında Hristiyan olarak bir daha memleketine dönmeyişi iki şairi hayattayken en çok etkileyen olaylardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tevfik Fikret Anadolu sahasında, Abay Kunanbay ise Kazakistan'da çok tanınan iki büyük şairdir. Bu iki şair farklı coğrafyalarda yaşasa da aralarında büyük benzerlikler vardır. Özellikle iki şairin oğullarıyla ilgili yaklaşımları birbirine çok benzemektedir. Her iki şair de oğlu şahsında yeni bir nesil tasavvur etmiştir. Onlara göre ideal şekilde yetişen bu yeni nesil memleketlerini içinde buldukları geri kalmışlıktan kurtaracaktır. Her açıdan donanımlı olan bu nesil ülkelerinde idareyi eline alacak ve yurtları için aydınlık bir gelecek inşa edecektir. Hem Fikret hem de Abay oğullarına böyle zor ve ulaşılmaz bir misyon yükledikleri için oğullarından beklentileri de o ölçüde büyük olmuştur. Ancak zaman içinde hiçbir şey bu iki şair babanın düşündüğü gibi gerçekleşmemiştir. Abay, iyi yetişmesi için büyük gayret gösterdiği, Rusya'ya göndererek eğitim aldıracağı oğlunu yakalandığı hastalık nedeniyle çok erken yaşta kaybetmiştir. Oğluna çok düşkün olan ve onu hayatının baharında kaybeden Abay daha sonra çok derin bir üzüntüye boğulmuştur. Oğlunun ölümü, onun hayata bakışını olumsuz yönde etkilemiştir. Fikret ise kendi döneminden, dönemin düzeninden, yönetiminden büyük rahatsızlık duyduğu için, oğlu Halûk'a büyük ümit bağlamıştır. Fikret kendisi, hürriyetsiz bir ortamda yaşamak zorunda kalmışsa da kendi şikayetçi olduğu her şeyi oğlu Halûk'un değiştirebilecek bir kahraman olacağına inanmıştır. Bu nedenle o da Halûk'a büyük ümitler bağlamıştır. Ancak zaman içinde Halûk babasını hayal kırıklığına uğratmıştır. Eğitim için gittiği İskoçya'da Hristiyan olmuş ve bir daha asla vatanına dönmemiştir.

Dönemlerinin öncülerinden olan Fikret'in ve Abay'ın sanatçı kimlikleri ve aydın bilinçleri nedeniyle çocuklarından beklentileri de farklı olmuştur. Ebeveynleri toplum önünde olan kişilerin çocuklarının hiçbir zaman ebeveynlerinin ve toplumun beklentilerini karşılayamadıkları bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan ebeveynlerin kendi başaramadıkları, yapamadıkları şeyleri çocuklarının omuzlarına yüklemeleri doğru bir yaklaşım değildir. Hem Abay hem de Fikret

örneğinde bu açıkça görülmektedir. Bu durumda hem ebeveynler hem de ebeveynlerinin hayallerini omuzlarında taşımak zorunda kalan çocuklar bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Bu nedenle çocukların iyi yetişmesi için elbette ebeveynlere büyük sorumluluk düşmektedir. Ancak, çocuklara kaldıramayacağı yük yüklenerek, çocukların anne babalarının büyük idealleri altında ezilmemesi gerekir.

Türk edebiyatı ile Kazak edebiyatı arasında devir, şahsiyet, eser gibi daha pek çok konuda benzerlikler ve elbette farklılıklar söz konusudur. Bunların ortaya konulması için daha fazla karşılaştırmalı çalışmaya ihtiyaç vardır. Ayrıca bu makalede benimsenen karşılaştırmalı yöntem, Kazak edebiyat sahasının bir Türk edebiyatçısı tanınmasına, Türk edebiyat çevresinin de bir Kazak edebiyatçısı tanınmasına, iki edebi çevrede birbirlerine karşı bir merak uyanmasına olanak sağlamıştır. Bu yöntemle yapılacak yeni çalışmalar her iki edebi çevrenin birbirini tanınmasına ve edebiyatlar arası ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bu sebeple benzer yöntemlerle yapılacak yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Abay (İbrahim Kunanbayev) (2020). *Şiirler, destanlar, bilge sözler / K. K. Tokayev'in giriş makalesi*. (Ayan, E. ve Kibar, Z., Çev.), İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.
- Akyüz, K. (1995). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri 1860-1923*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Avezov, M. (1990a). *Abay yolu birinşi kitap*. Almatı: Jazuvşı.
- Avezov, M. (1990b). *Abay yolu ekinşi kitap*. Almatı: Jazuvşı.
- Ayan, E. (2017). *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve kara sözler*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Biray, N. (2020). Abay Kunanbay'ın eserlerindeki ifadelerinden hareketle sanatla ilgili görüşleri. *Doğumunun 175. Yılı Anısına Abay Kunanbayoğlu Sempozyumu (25-27 Kasım 2020) Bildiriler Kitabı* içinde (Temizkan, M., Türker İlter, F., Doğan Balcı, Ş. ve Adilov, M., Ed.) (s. 91-104), İzmir.
- Kaplan, M. (1995). *Tevfik Fikret devir-şahsiyet-eser*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, M. (2005). *Şiir tahlilleri 1 - Tanzimattan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Kaplan, M. (2015). Bir gençlik kurgusu olarak Halûk'un Defteri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11), 186-212.
- Kınacı, C. (2016). *Kazak edebiyatında imaj ve kimlik (1925-1991)*. Ankara: Bengü.
- Kınacı, C. (2020). Kurgudaki Abay'ın Rus algısı. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu* içinde (Biray, N., Kurmangaliyeva Ercilasun, G. ve Sağlam, S., Ed.) (s. 377-387), Ankara: Bengü.
- Korkud, R. (1970). *Türk edebiyatında şairler ve yazarlar*. Ankara: İş Matbaacılık.
- Sağlam, S. (20020). Abay yazınında gençlik ideali: Abdırhman. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu* içinde (Biray, N., Kurmangaliyeva Ercilasun, G. ve Sağlam, S., Ed.) (469-475), Ankara: Bengü.
- Tamir, F. (1998). Kazak Türkleri edebiyatı. *Türk Dünyası El Kitabı Dördüncü Cilt Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)* içinde (s. 423-449), Ankara: TKAE.
- Tevfik Fikret (2006). *Hâlûk'un defteri* (Uçman, A., Haz.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Uçman, A. (2012). Tevfik Fikret. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C 41, s. 9-13).

Makale Künyesi (Araştırma): Yavuz Öz, D. (2022). Harezmi Türkçesi metinlerinde “*keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-*” yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 711-736.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1180810>

HAREZM TÜRKÇESİ METİNLERİNDE “*KELDÜR- ~ KELTÜR- ~ KÊLTÜR- ~ KETÜR- ~ KÊTÜR- ~ KİTÜR-*” YARDIMCI FİİLİ İLE KURULAN BİRLEŞİK FİİLLER

Duygu YAVUZ ÖZ¹

ÖZET

Tarihî dönem metinlerinde ad+fiil şeklinde kurulan, fiili *bol- ~ ol-, et- ~ êt- ~ it-, eyle- ~ êyle-, kıl-, yap-* gibi ana yardımcı fiiller olmayan birçok fiil de bulunmaktadır. Bunlardan biri de *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-* fiilidir. Bu çalışmada *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-* fiilinin Harezmi Türkçesi döneminde meydana getirdiği birleşik fiiller üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şîrin, Mukaddimetü'l-Edeb ve Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi adlı eserler taranmış, *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-* ile kurulan birleşik fiiller yer aldıkları cümle örnekleriyle ve bu cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımlarıyla verilmiş, sözcük sayıları bakımından değerlendirilmiş, fiilin birleştiği adlar kaynak dilleri, birleşme özellikleri açısından incelenmiş ve birleşik fiillerin ait olduğu kavram alanları belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-* fiili ile kurulmuş 60 birleşik fiil tespit edilmiş olup bunların Türkçe, Arapça ve Farsça sözcüklerle kurulduğu; iki, üç, dört ve sekiz ögeden Türkçe ve Farsça tamlama usulleriyle oluşturulduğu, eksiz birleşenler olduğu gibi yönelme ve belirtme durum eki ile birleşenler de olduğu, hem dinî hem de din dışı alana dair birçok hareketi karşıladığı görülmüştür. Girilen medeniyet dairesinin tesirinin yanı sıra Hüsrev ü Şîrin ve Mukaddimetü'l-Edeb dışındaki metinlerin İslam dinî ile ilgili olması ve İslamiyet'in kaynak dilinin Arapça olması sebebiyle Arapça+Türkçe dizilişindeki birleşik fiillerin sayıca önde olduğu ve birleşik fiillerin yarıya yakınının İslamiyet'le ilgili olduğu ve dinî terminolojiyi karşılamak üzere oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Harezmi Türkçesi, birleşik fiil, yardımcı fiil.

¹ Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. dyavuz@yeditepe.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5420-6261>

**COMPOUND VERBS IN KHWAREZM TURKISH
TEXTS FOUNDED WITH THE AUXILIARY VERB
“KELDÜR- ~ KeltÜR- ~ KÉLTÜR- ~ KETÜR- ~
KÉTÜR- ~ KİTÜR-”**

ABSTRACT

In the texts of the historical period, there are many verbs which are formed as noun+verb and whose verbs do not have main auxiliary verbs such as *bol- ~ ol-, et- ~ ét- ~ it-, eyle- ~ èyle-, kal-, yap-*. One of them is the verb *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-*. In this study, the compound verbs formed by the verb *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-* in the Khwarezm Turkish period are emphasized. In this context, the works named *Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şîrin, Mukaddimetü'l-Edeb* and Khwarezm Turkish Qur'an Translation were browsed, the compound verbs formed with *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-* are given with examples of sentences and their translation to Modern Turkish, evaluated in terms of the number of words, the nouns that the verb is combined with are examined in terms of source languages, in terms of the suffixes they took and the conceptual fields to which the compound verbs belong have been tried to be determined. As a result of the study, 60 compound verbs formed with the verb *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-* were determined and it has been seen that they were formed with Turkish, Arabic and Persian words; it is composed of two, three, four and eight elements with Turkish and Persian phrases, there are those that combine without suffixes, as well as those that are combined with dative and accusative suffixes, and it meets many actions in both religious and non-religious fields. In addition to the influence of the civilization circle entered, since the texts other than *Hüsrev ü Şîrin* and *Mukaddimetü'l-Edeb* are related to the religion of Islam and the source language of Islam is Arabic, the compound verbs in the Arabic + Turkish sequence are ahead in number. It is seen that almost half of the compound verbs are related to Islam and created to express religious terminology.

Keywords: Khwarezm Turkish, compound verb, auxiliary verb.

GİRİŞ

Yardımcı fiil Türkçe Sözlük'te “ad soylu kelimelerin veya bazı fiilimsilerin fiil gibi kullanılmalarını sağlayan ‘imek, etmek, eylemek, olmak, kılmak’ fiilleri, yardımcı eylem” (TS, 2005, s. 2135) olarak tanımlanırken Gramer Terimleri Sözlüğü'nde “ad soylu veya adlaşmış fiil soylu Türkçe kelimelerle, yabancı kaynaklı ad soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanılan ‘imek, etmek, olmak, eylemek, kılmak’ fiilleri ve esas fiile tasvir anlamı katan ‘ver-, dur-, kal-, yaz-’ gibi yardımcı fiiller” (Korkmaz, 2010, s. 241) olarak tanımlanmaktadır.

Yardımcı fiiller hem ad kategorisindeki hem de eylem kategorisindeki sözcüklerle bir araya gelerek birleşik fiilleri oluştururlar. Birleşik fiil ifadesi Türkçe Sözlük'te “ad soyundan bir kelime ile biçim veya anlam bakımından kaynaşmış bütünleşen fiil (TS, 2005, s. 283) şeklinde tanımlanmaktadır. Çeşitli dil bilgisi kitaplarında ise bu tanıma fiil kategorisindeki sözcüklerin de dâhil edildiği görülmektedir: “Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubu” (Ergin, 2004, s. 386), “Bir ad ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleri” (Korkmaz, 2009, s. 150), “Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğu” (Karahan, 2007, s. 73), “Bir isim veya fiile yardımcı fiillerden birini getirerek oluşturduğumuz söz öbekleri” (Karaağaç, 2011, s. 156).²

² Birleşik fiillerin kategorilendirilmesinde yöntem ve adlandırma farklılıkları da bulunmaktadır. Jean Deny iki kelimedenden oluşan fiilleri karmaşık/yerindelik fiiller ve mürekkep fiiller şeklinde kategorilendirmiştir. İkincisi yardımcı fiil olarak kullanılan iki fiilli öbekleri karmaşık/yerindelik fiiller olarak adlandırmıştır. Bu fiilleri “Olmak Yardımcısıyla Yapılan Karmaşık Fiiller” ve “-(Y)E veya -(Y)İ’li Bir Ulak Üzerine Kurulmuş Karmaşık Fiiller” olarak iki ayrı başlıkta incelemiştir. Birinci başlık altında “yazar olmak, yazacak olmak, yazmakta olmak” gibi yapıları ifade ederken, ikinci başlık altında genellikle tasvir fiiller olarak adlandırılan fiilleri zikretmiştir (Deny, 1941, s. 465-471). Tahsin Banguoğlu isimlerle kurulan birleşik fiilleri “birleşik fiil tabanları” adı altında zarf öbeği kalıbında, çekim öbeği kalıbında ve bağlam öbeği kalıbında olmak üzere üç grupta incelemiş, *ileri sürmek*, *ayrı düşmek* gibi örnekleri zarf öbeği kalıbında, *kar yağmak*, *yakayı kurtarmak* gibi örnekleri çekim öbeği kalıbında, *sayıp dökmek*, *kasıp kavurmak* gibi örnekleri bağlam öbeği kalıbında değerlendirmiştir. *Et-*, *ol-*, *eyle-*, *yap-*, *kıl-* ile kurulan birleşik fiilleri “çekim öbeği kalıbı” başlığı altında, fiillerle birleşik fiil kuran *bil-*, *ver-*, *dur-*, *kal-*, *gör-*, *gel-*, *yaz-* fiillerini ise tasvir fiilleri başlığı altında vermiştir (Banguoğlu, 1990, s. 310-318, 488-493). Faruk Kadri Timurtaş birleşik fiillerini şu şekilde gruplandırmıştır: 1. Birleşik sigalar (Her zaman ve sığınan hikaye, rivayet, şart şekilleri). 2. Yardımcı fiillerle yapılan birleşik şekiller (*it-*, *kıl-*, *eyle-*, *ol-* fiilleri ile). 3. Tasvir fiiller. 4. İsim, sıfat ve zarflarla meydana getirilenler (Timurtaş, 2005, s. 159). Zeynep Korkmaz değişik zaman kesimi içindeki sıfat-fiillerin *ol-* yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşan yapıları karmaşık fiiller olarak adlandırırken *düşüp kalk-*, *sayıp dök-*, *silip stipür-* gibi örnekleri “ikili birleşik fiiller”, anlam kayma ve kalıplaşmasıyla oluşan *göze gir-*, *gözden düş-*, *kanteye çık-* gibi örnekleri ise “anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller” başlığı altında vermiştir (Korkmaz, 2009, s. 150-157). Leylâ Karahan ana yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiillerin yanında diğer fiillerle kurulan birleşik fiillerin *ol-*, *et-*, *kıl-*, *yap-*, *bulun-*, *başla-* yardımcı fiilleri yerine asıl fiillerin kullanıldığını ve bu yapılarda yer alan kelimelerin tümünün ya da birinin ya

Birleşik fiiller takip edebildiğimiz en eski edebî metinlerimiz olan Orhun Anıtları'ndan itibaren izlenebilmektedir. Doğu ve Batı Türklük sahası tarihi dönem metinlerinde hem ad kategorisinde hem de eylem kategorisinde karşımıza çıkan birçok yardımcı fiil vardır.

Talat Tekin Köktürkçede ad ya da sıfatlara gelen yardımcı eylemleri *bol-*, *kıl-/kış-* olarak, fiillere gelen yardımcı eylemleri ise *bar-*, *ber-* ~ *bir-*, *id-*, *elt-* ~ *ilt-*, *kal-*, *kel-*, *kör-*, *u-*, *yori-* olarak sıralamıştır. *Bar-* fiilinin eylemin tamamlandığını belirttiğini, *ber-* ~ *bir-* fiilinin eylemin bir başkası yararına yapılmış olduğunu belirttiğini, *id-*, *elt-* ~ *ilt-* fiillerinin eylemi pekiştirdiğini, *kal-*, *kel-* fiillerinin eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirttiğini, *kör-* fiilinin eylemin çabucak yapılması gerektiğini belirttiğini, *u-* fiilinin eylemin yapılabileceğini belirttiğini, *yori-* fiilinin eylemin uzunca bir zaman sürüp gittiğini belirttiğini söylemiştir (Tekin, 2003, s. 98-100). Ahmet Bican Ercilasun Köktürkçede isim+yardımcı eylem kategorisindeki birleşik fiil yapılarının geçişsiz fiil + *bol-*, geçişli fiil + *kıl-* şeklinde oluştuğunu ifade etmiştir. Fiil+zarf fiil eki+tasvir fiili ile oluşturulan birleşik fiil başlığında ise *bir-*, *u-*, *id-* *bar-* fiillerini sayan Ercilasun *bir-* eyleminin kesinlik/bitmişlik, *u-* eyleminin yeterlik, *id-* ve *bar-* eylemlerinin ise tamamlanmışlık bildirdiğini söylemiştir (Ercilasun, 2016, s. 377).

Annemaire von Gabain Eski Uygur Türkçesinde *er-*, *bol-* ve yer yer *tur-* yardımcı fiillerinin bütün isim çeşitlerine bağlandıklarını, birleşik zamanların teşkilinin tercihen *er-* ile yapıldığını, *bol-* eyleminin genellikle “olmak” manasına geldiğinde kullanıldığını, *tur-*’ın ise çok az kullanıldığını söylemiştir. Bir esas fiilin bir yardımcı fiille birleşmesinin daha önceki bir geçmiş zaman yahut bir alışkanlığa göre meydana gelen bir işi, yahut böyle bir durumu ifade ettiğini, ayrıca yardımcı fiillerin şart teşkiline ve aynı şekilde *bar* “var”, *yok* “yok” ve *kergek* “gerek”in sonuna sonuna gelerek gelecek zaman teşkiline ve aynı şekilde özel bir temenninin (irrealis) teşkiline yaradıklarını ifade etmiştir. Tasvirî fiiller başlığı altında fiillerin *-u* ya da *-p* almış bir mantıkî esas fiilden sonra kullanılırlarsa, kendi manalarını kaybedebildiklerini ve manalarının tasvir edildiğini belirtip böyle fiil birleşiklerinin yüklem olarak iş gördükleri gibi, vasıflık vs. olarak da iş görebildiğini söylemiş ve burada *tur-*, *tut-*, *olur-*, *id-* gibi fiillerle yapılan örneklere yer vermiştir. Eski Uygur Türkçesinde belirli hareket ve durgunluk vs. bildiren fiillerin *-p* zarf fiili ile

---

sözlük anlamını kaybettiğini ya da deyimleştiğini ifade etmiştir: *yol al-*, *para ye-*, *şehit düş-*, *kan kustur-*, *dış bile-*... (Karahan, 2007, s. 75).

birleşiklerini belirtip *kel-*, *kal-*, *yür-*, *kod-*, *bar-* gibi fiillerle oluşturulmuş örnekler vermiştir (Gabain, 2007, s. 87-88, 90-91).

Necmettin Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesi metinlerindeki isim+yardımcı fiil şeklinde olan birleşik fiillerin *bol-*, *kal-*, *er-*, *et-*, *tur-*, *tut-* yardımcı fiilleri ile, isim+fiil şeklinde olan birleşik fiillerin *ak-*, *al-bar-*, *bekit-*, *bir-*, *bul-*, *id-*, *it-*, *kal-*, *kel-*, *kop-*, *kör-*, *kötür-*, *öp-*, *teg-*, *tegür-*, *tur-*, *tut-*, *tüş-*, *ur-*, *yat-*, *ye-*, *yi-* fiilleri ile, fiil + fiil şeklinde olan birleşik fiillerin ise *bar-*, *bil-*, *bir-*, *kel-*, *kör-*, *tur-*, *yaz-* fiilleri ile oluştuğunu söylemiştir (Hacıeminoğlu, 1996, s. 176-181).

Faruk Kadri Timurtaş Eski Anadolu Türkçesinde tasvirî fiillerden devamlılık ifade edenleri *gör-*, *gel-*, çabukluk ifade edenleri *vir-*, yaklaşma ifade edenleri *yaz-*, iktidarî olanları *bil-*, *u-* şeklinde vermiştir. İsim + yardımcı fiil şeklindeki birleşik fiiller altında yabancı asıllı kelimelerin *it-*, *kal-*, *eyle-*, *ol-* yardımcı fiilleri ile fiil haline getirildiğini, aslında yardımcı fiil olmamakla beraber *bul-*, *ur-*, *dut-* fiillerinin oynadığı rolün de hemen hemen yardımcı fiiller gibi olduğunu söylemiştir. İsim grubu şeklinde birleşik fiiller başlığı altında *baş çek-*, *yüz döndür-*, *içi yan-*, *gözi tol-*, *eli ditre-*, *derde uğraşke düşür-*, *yire sal-*, *başta çık-*, *tahayyürde kal-*, *ahde dur-*, *kendüzinden git-*, *hadden geç-*, *gözden bırak-* gibi örneklere de yer vermiştir (Timurtaş, 2005, s. 133, 160-163).

Necmettin Hacıeminoğlu Harezmi Türkçesindeki iktidarî fiilleri *bil-*, *u-*, tezlik, çabukluk fiillerini *ber-* ~ *bir-*, *kel-* ~ *kil-*, *kop-*, *koy-*, *kör-*, devamlılık, süreklilik fiillerini *tur-*, *başla-*, *at-*, *kal-*, yaklaşma fiillerini *yaz-* olarak belirtmiştir. Bir isimle bir fiilden teşekkül eden yapıların *bol-*, *kal-*, *it-* ~ *et-*, *yap-*, *tur-*, *er-* ~ *ir-* ~ *i-* fiilleri ile oluştuğunu söylemiştir (Hacıeminoğlu, 1997, s. 181-186).

Ali Fehmi Karamanlıoğlu Kıpçak Türkçesindeki yardımcı fiilleri *al*, *bil-*, *ber-*, *er-* (*e-/i-*), *tur-*, *yaz-* olarak vermiştir. Bunlardan *al-*, *bil-* fiillerinin iktidarî; *ber-* fiilinin pekiştirme ifade etmek için kullanıldığını; *er-* ve *tur-* yardımcı fiillerinin isim cümlelerinde bildirme bağı olarak, fiil cümlelerinde birleşik kiplerde kullanıldığını; *tur-* yardımcı eyleminin isim cümlelerinde bildirici durumunda kullanıldığını, yardımcı fiil olarak kullanımının çeşitli olduğunu; *yaz-* fiilinin yaklaşma ifade ettiğini söylemiştir (Karamanlıoğlu, 1994, s. 148-150). Galip Güner Kıpçak Türkçesinde ad+yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiillerin *bol-* ~ *ol-*, *ét-*, *éyle-*, *kal-* fiilleri ile; ad+asıl fiil yapısında olanların (deyimleşmiş birleşik fiiller) *aç-*, *al-*, *bar-* ~ *var-*, *bér-* ~ *vér-*, *iç-* ~ *iş-*, *kél-*, *két-*, *koy-*, *hoy-*, *kör-*, *tur-*, *tüş-*, *tut-* ~ *dut-*, *ur-* ~ *vur-*, *yét-* fiilleri ile; fiil + zarf fiil + yardımcı fiil yapısında

olanların yaklaşma ifade eden *yaz-*, *bar-*, tezlik ifade eden *bér-*, *koy-*, *kör-*, süreklilik ifade eden *tur-*, *kal-*, yeterlik ifade eden *bil-*, *al-*, *u-* fiilleri ile, fiil + sıfat fiil + *bol-* yapısında olanların *bol-* fiili ile kurulduğunu ifade etmiştir. (Güner, 2013, s. 305-320).

Mustafa Argunşah Doğu Türkçesinde fiil+fiil şeklindeki birleşik fiillerin yeterlik ifade eden *al-*, *bil-*, *u-* yardımcı eylemleri ile; süreklilik ifade eden *tur-* yardımcı eylemi ile; tezlik ifade eden *bér-* yardımcı eylemi ile ve yaklaşma ifade eden *yaz-* yardımcı eylemi ile kurulduğunu ifade etmiştir. İsim+fiil şeklindeki birleşik fiillerin ise *bér-*, *bol-* ~ *ol-*, *ét-*, *éyle-*, *kal-*, *yé-* yardımcı eylemleri ile oluştuğunu belirtmiştir (Argunşah, 2021, s. 209-211).³

Jean Deny Osmanlı Türkçesinde fiil + fiil yapılarında olabirliği ifade etmek için *bil-* (olumsuz yapılarda *u-* fiilinin kullanıldığı da ifade edilir), çabuk bitirilen, birdenbire ve beklenmedik olanı ifade etmek için *ver-*, yapılmasına pek az kalan, az kalsın yapılacak olan şeyleri ifade etmek için *yaz-*, bir şeyin arsız, kararlı, sürekli bir surette yapıldığını ifade etmek için *dur-*, *yat-*, *gör-*, *gel-*, *git-* fiillerinin kullandığını söylemiştir. Bunların dışında *kal-* ve *ko(y)-* fiillerinin de birkaç hazır ifadede yardımcı olarak kullanılan yerinde fiiller olduğunu belirtmiştir. Bir isimle onun ardından gelen bir yardımcı fiilin oluşturduğu “mürekkep fiiller”i ise *et-* ve *ol-* olarak vermiştir. *Et-* yerine *eyle-*, *kal-*, *buyur-* fiillerinin (ve bunların *edil-*, *kılın-*, *buyurul-* şeklindeki meçhul biçimlerinin) de kullanılabildiğini ifade etmiştir (Deny, 1941, s. 465-471).

Tarihî dönem metinlerinde ad+fiil şeklinde kurulan, fiili *bol-* ~ *ol-* *et-* ~ *ét-* ~ *it-*, *eyle-* ~ *éyle-*, *kıl-*, *yap-* gibi ana yardımcı fiiller olmayan birçok fiil de bulunmaktadır. Bu çalışmada bu kategoride öbekler oluşturan *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kêtür-* ~ *kitür-* ile kurulan birleşik fiiller ele alınmıştır. Bu fiille oluşturulan birleşik fiiller üzerine yapılmış müstakil bir çalışma takip edebildiğimiz kadarıyla yoktur ancak Harezmi Türkçesindeki birleşik fiiller üzerine yapılmış çalışmalarda bu sözcükle oluşturulan birleşik fiillere de yer verilmiştir. Muhammed Ezzat Said Ghazy (2001) tarafından yazılan *Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde birleşik fiiller* adlı doktora tezi, Nesrin

³ A. Deniz Abik'in Doğu Türkçesinde isim+yardımcı fiil şeklinde kurulan ve Farsçadakilerine benzer kuruluştaki olduğunu ifade ettiği *âgâz kıl-*, *bünyâd kıl-*, *izhâr kıl-*, *zâhîr kıl-* birleşik fiillerinin iki ayrı değerle kullanıldığını, bunların esas fiil olarak kullanıldıkları gibi tek kelime gibi hissedilip başka birleşik fiil kuruluşlarında da yer aldıklarına dikkat çektiği yazısı da (Abik, 2001, s. 185-192) burada zikredilmelidir.

Arı (2010) tarafından yazılan *Harezmi Türkçesinde birleşik fiiller ve durum ekli tamlayıcıları* adlı yüksek lisans tezi, Abdullah Demiral (2012) tarafından yazılan *Harezmi Türkçesinde birleşik fiiller* adlı doktora tezi bu konuda yapılan çalışmalardır. Ghazy ve Arı'nın çalışmaları Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şîrin'i; Demiral'ın çalışması ise Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd, Mukaddimetü'l-Edeb'i kapsar. Bu çalışmada yukarıda sözü edilen eserlerin hepsi taranmakla birlikte Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi de taranmış olup söz konusu çalışmalarda yer almayan birleşik fiillere de ulaşılmış⁴, bu birleşik fiiller içinde geçtikleri cümle örnekleriyle ve aktarımlarıyla verilmiş⁵, sözcük sayıları bakımından değerlendirilmiş, fiilin birleştiği adlar kaynak dilleri⁶ ve birleşme özellikleri açısından incelenmiş ve birleşik fiillerin ait olduğu kavram alanları tespit edilmiş olup *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-* fiilinin yardımcı fiil kategorisinde değerlendirilmesi teklif edilmiştir.

⁴ Ghazy'nin çalışmasında (2001) *keltür- ~ ketür-* fiiliyle oluşturulmuş 27 birleşik fiil örneği, Arı'nın çalışmasında (2010) 3 birleşik fiil örneği, Demiral'ın çalışmasında (2012) ise 24 birleşik fiil örneği bulunmaktadır. Bizim çalışmamızda ise 60 birleşik fiil örneği sunulmuştur. Aslında Harezmi Türkçesi metinlerinde *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-* fiili ile kurulan ve fiilin sözlük anlamını devam ettirdiği örnekler de vardır. Örneğin *oğlan keldür-* “çocuk doğurmak” (NF 68/6) örneğindeki “dünyaya getirmek, doğurmak”, *beşâret keltür-* “müjde getirmek” (KE 53v11), *fermân keldür-* “ferman getirmek, emir getirmek” (NF 40/9), *habar keltür-* “haber getirmek” (HŞ 2699), *peygamberlik keltür-* “peygamberlik getirmek” (KE 23r13), *yarlıg keltür-* “emir getirmek, yarlık getirmek” (KE 112r17) örneklerindeki “getirmek, aktarmak, iktibas etmek” anlamları *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-* fiilinin sözlük anlamları olup açıkça fark edilebilmektedir. Ancak biz bu çalışmada fiilin *et- ~ et- ~ ir-, eyle- ~ eyle-, kil-, yap-* gibi yardımcı fiil fonksiyonunda kullanıldığı yerleri değerlendirmeye çalıştık.

⁵ Ghazy'nin çalışmasında (2001) birleşik fiiller abece sırasıyla verilmiş olup içinde yer aldığı cümle örnekleri verilmemiştir. Arı (2010) ve Demiral'ın (2012) çalışmalarında birleşik fiillerin geçtiği cümle örnekleri verilmiş ancak bu cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımları yapılmamıştır.

⁶ Ghazy'nin çalışmasında (2001) aslı yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiillerdeki isimler köken bakımından incelenmiş olsa da yazımızın konusu olan fiilin de yer aldığı geçici yardımcı fiil ile yapılan birleşik fiiller böylesi bir değerlendirilmeye tâbi tutulmamıştır.

**1. Harezmi Türkçesi Metinlerinde “keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~
ketür- ~ kétür- ~ kitür-” Yardımcı Fiilinin Meydana Getirdiği
Birleşik Fiiller**

arādat keltür- < Ar. *arādat* + T. *keltür-* “dilekte bulunmak,
istemek”

... *Tevbe kıldı taķı şeyhka arādat keltürdi taķı aydı* (NF 246/13)
“Tövbe etti, şeyhten dilekte bulundu ve söyledi”

'azāb keltür- < Ar. *'azāb* + T. *keltür-* “azap vermek”

Köni sözlüg erse 'azāb keltürgil köreliñ (KE 29r20) “Doğru sözlü ise
azap ver görelim”

bahāne ketür- < Far. *bahāne* + T. *ketür-* “sebepl bulmak”

Ķıldı anıñ üze bahāne, bahāne ketürdi anıñ üze (ME 145/6) “Ona
bahane buldu, ona sebepl buldu”

berü ketür- < T. *berü* + T. *ketür-* “yaklaştırmak”

'Arş nürını müsī nürı berü ketürdi tağga kemişti... (KE 123r19)
“Musa nuru arş nurunu yaklaştırdı dağla attı”

du'āga keltür- < Ar. *du'ā* + T. *ga* + T. *keltür-* “dua ettirmek”

*Seniñ du'āñ bizni rahmetga keltürdi belki dāyim biziñ rahmetimiz seni
du'āga keltürdi* (KE 213v21) “Senin duan bizi bağışlattı, belki (de)
her zaman bizim bağışlanmamız sana dua ettirdi”

dü-gāne kêtür- < Far. *dü-gāne* + T. *kêtür-* “iki rekata namaz
kılmak”

Yunuğnuñ soñunça dü-gāne kêtür (MM 86/1) “Abdestten sonra iki
rekata namaz kıl”

emgek ketür- < T. *emgek* + T. *ketür-* “eziyet çektirmek”

*Hıç vaķtde mundağ emgenmişleri yok erdi, köñüllerine kirdi, bu islām
ħak erse bizge bu emgekler ketürmegey erdi* (KE 232r20) “Hiçbir
zaman böyle zahmet çektikleri yok idi, (bu düşünce) gönüllerine girdi,
bu İslam hak ise bize bu eziyetleri çektirmeyecek idi”

fesādga keltür- ~ fesādga ketür- < Ar. *fesād* + T. *+ga* + T. *keltür-*
~ *ketür-* “bozmak, zarar vermek”

Çardı katdı iş-ni, çarıştırdı, fesādğa keltürdi iş-ni (ME 79/5) “İşi birbirine kattı, işi bozdu”

Yoğ anung içinde fesādğa keltürmek, tağı yoğ anlarğa, andın ‘ağlları kitmes (HKT 37/47) “Onun içinde zarar vermek yok, ondan akılları gitmez (sarhoş olmazlar)”

ğavğā keltür- < Ar. *ğavğā* + T. *keltür-* “saldırmak”

... *Ol kün kim ‘osmānga ğavğā keltürdi[ler] kulları utru turup sançışalıñ tédiler...* (KE 201v11) “Osman’a saldırdıkları o gün kulları karşısına çıkıp savaştılar dediler”

ğusl keltür- < Ar. *ğusl* + T. *keltür-* “boy abdesti almak”

... *Çamuğ ğusl keltürdiler...* (KE 221v7) “Hepsi boy abdesti aldılar”

ħac keltür- < Ar. *ħac* + T. *keltür-* “hac yapmak”

... *‘Ömri içinde bir ħac keltürmekni farz kıldım...* (KE 213v14) “Ömründe bir kere hac yapmayı farz kıldım”

hoşluğğa ketür- < Far. *hoş* + T. + **luğ** + **ğā** + T. *ketür-* “hoşa gitmek, beğenmek”

Ol ikisi içinde hoşluğğa ketürgen meyve tağı ħurmā yığacı tağı nār (HKT 55/68) “O ikisinde de beğenilen meyve, hurma ağacı ve nar (var)”

ħuccet ketür- ~ ħüccet keltür- < Ar. *ħuccet ~ ħüccet* + T. *keltür- ~ ketür-* “delil göstermek”

[*Ĥüke*]mā *iħtilāf* kıldılar, *ba’zılar yalavaç tédiler, ba’zılar melik tédiler, bu āyeti ħüccet keltürdiler* (KE 173r2) “Hâkimler anlaşmazlığa düştüler, bazıları peygamber dediler, bazıları hükümdar dediler, bu ayeti delil gösterdiler”

Ĥuccet ketürdi tağı *yak yavuk-luğ-nı* (ME 60/5) “Arkadaşlığı delil gösterdi”

īmān keldür- ~ īmān keltür- ~ īmān ketür- ~ imān kêtür- < Ar. *īmān* + T. *keldür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür-* “iman etmek, inanmak”

Ĥālīd ibnū’l-Velīd ol vaçtta īmān keldürmemiş erdi (NF 39/12) “Hâlid ibnū’l-Velīd o zaman iman etmemiş idi”

*Tağı ol kün ibrahîmka üküş kimerseler **îmân keltürdiler** (NF 218/6)
“Ve o gün birçok kişi İbrahim’e iman ettiler”*

*Eger kolsañ êkki ajunda amân hakikat köñüldin **kétürgil imân** (MM
13/2) “Dünya ve ahirette gerçekten huzurlu olmak istersen gönülden
iman getir”*

*Anlardın kim erseni **îmân keltürdi** tağı anlardın kim erseni kâfir boldı
(HKT 2/253) “Onların kimisi iman etti, kimisi kafir oldu”*

*Hakikat üze men **îmân ketürdüm** idingizge, işiting sözümnı (HKT
36/25) “Şüphesiz ben iman ettim Rabbinize, sözümü işitin”*

*Qur’an işittük Muhammedge inmiş biz aya **îmân keltürür-miz** (KE
206r3) “Kur’an’ı duyduk Muhammed’e inmiş, biz ona iman ederiz”*

îmân ve islâm keltür- < Ar. *îmân* + Ar. *ve* + Ar. *islâm* + T. *keltür-*
“inanmak, müslüman olmak”

*... Bolğay-mu kim munlar **îmân ve islâm keltürseler**, munlarğa köre
öñin halâyıklar tağı islâm keltürse tep çama’ı bar erdi (NF 110/13)
“Bunlar müslüman olsalar bunlara bakarak başka insanlar da
müslüman olur mu ki diye (bir) arzusu var idi”*

inâbet kêtür- < Ar. *inâbet* + T. *kêtür-* “tövbe etmek”

*Munı kél sağıñıl **inâbet kêtür** (MM 283/1) “Gel, bunları düşün, tövbe
et”*

irâdet kêtür- < Ar. *irâdet* + T. *kêtür-* “istemek”

*İnâbetdin aşğıl **irâdet kêtür** (MM 283/2) “Tövbeden geç ve iste”*

irtidâd kêtür- < Ar. *irtidâd* + T. *kêtür-* “din değiştirmek”

*Kılıp tesmiyet oğ atıp **irtidâd kêtürse** yénür ol kedik yoğ fesâd (MM
235/1) “Besmele çekip ok atıp sonra din değiştirse, (vurduğu) yaban
hayvanı yenir (bunda) bir sakınca yoktur”*

islâm keltür- < Ar. *islâm* + T. *keltür-* “Müslüman olmak”

*Ve eger munlar **islâm keltürmeseler**, **islâm keltürgenlerke** zağmat ve
meşakkat kılmasalar tep sizlerni ağırlar erdi (NF 110/15) “Ve eğer
bunlar müslüman olmazlarsa, müslüman olanlara zahmet ve eziyet
vermesinler diye sizlere değer verirdi”*

kelime-i şehādat keltür- < Ar. kelime + Ar. şehādat + T. keltür-
“Eşhedü en lâ ilāhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve resûlühü’ demek, müslüman olmak”

Ol kāfir kelime-i şehādat keltürmişdin soñ öltürseñ, sen anıñ tēg kāfir bolur-sen , tēdi erse... (NF 335/9) “O kafir kelime-i şehadet getirdikten sonra (onu) öldürürsen sen onun gibi kafir olursun dediğinde...”

kıyām u sücūd u rükū’ u ku’ūd kêtür- < Ar. kıyām + Far. u + Ar. sücūd + Far. u + Ar. rükū’ + Far. u + Ar. ku’ūd + T. kêtür- “(namazda) kıyam, secde, rüku etmek ve oturmak”

Kıyām u sücūd u rükū’ u ku’ūd kêtürgey kırā’atsızın bu vücūd (MM 142/1) “Bu kişi herhangi bir şey okumadan, namazın kıyam, rükū, secde, oturuş bölümlerini yapacak”

küfr ketür- < Ar. küfr + T. ketür- “inkâr etmek”

Anlar kim küfr ketürdiler, çatarlar Tangrı üze yalğannı (HKT 5/103) “İnkâr edenler Tanrı’ya karşı yalan uydururlar”

kün ketür- < T. kün + T. ketür- “aydınlatmak”

Çiçek bustağa uçmaħka yana hür feleкке kün⁷ ketürdi közge hem nür (HS 1232) “Cennetteki çiçek bahçesindeki huriler (gibi) göğü ve gözü aydınlattı”

namāz kêt(ü)r- < Far. namāz + T. kêt(ü)r- “namaz kılmak”

Kıyām u kırā’at rükū’dın yanar imām birle kêtür namāzı köner (MM 135/1) “(Kişi cemaate) kıyam, kıraat ve rükūda yetişir, imam ile namaz kılsa (o namazı) kabul olur”

nedāmet kêtür- < Ar. nedāmet + T. kêtür- “pişman olmak”

Nedāmet kêtürmişde levvāme ol (MM 353/2) “Pişman olduğunda nefs-i levvamedir.”

nür ketür- < Ar. nür + T. ketür- “aydınlatmak”

⁷ Kelime Hacıeminoğlu yayınında (2000) *köp*, Demirci-Karlı yayınında (2014) *kün* şeklinde okunmuştur. Burada *kün* okuyuşunu daha doğru bulduk.

Çiçek bustanga uçmahka yana hür feleкке kün **ketürdi** közge hem **nür**
(HŞ 1232) “Cennetteki çiçek bahçesindeki huriler (gibi) göğü ve gözü
aydınlattı”

öfkege ketür- ~ **öfkege keltür-** ~ **öwkege keldür-** ~ **öbke-ge
keltür-** < T. öfke ~ öwke + T. +**Ke** + T. ketür- ~ keltür- ~ keldür-
“öfkelenmek”

Kim kim ‘ayālüm fāṭımanı **öwkege keldürse**, meni öwkege keldürmiş
tæg bolğay tedi erse... (NF 158/2) “Kim kızım Fâtıma’yı
öfkelenirirse, beni öfkelenirmiş gibi olacak dediğinde”

Öbke-ge keltürdi anı, **öbkelendürdi** aña (ME 5/4) “Onu öfkelenirdi,
onu sinirlendirdi”

Ol munung birle kim anlar uydılar ol nirsege kim **öfkege keltürdi**
Tanrığa taqı sevmediler hoşnüdukungnu, bāṭıl kıldı ‘amellerini
(HKT 47/28) “Onlar Tanrıyı öfkeleniren şeylere uydukları ve onun
hoşnutluğunu sevmedikleri için (Tanrı da onların) amellerini boşa
çıkardı”

Ol vaqtın kim **öfkege ketürdiler** bizni, öç aldık anlardın (HKT 43/55)
“Bizi öfkelenirdikleri vakit, onlardan öç aldık”

ökünçni keltür- < T. ökünç + T. +**ni** + T. keltür- “pişmanlık
duymak”

Keltürdi aña **ökünçni**, **ökünç** soñlandı aña (ME 5/3) “O pişmanlık
duydu, pişmanlıkla neticelendi”

raḥmetğa keltür- < Ar. raḥmet + T. **ğa** + T. keltür- “bağışlatmak”

Seniñ du ‘āñ bizni **raḥmetğa keltürdi** belki dāyim biziñ raḥmetimiz seni
du ‘āğa keltürdi (KE 213v21) “Senin duan bizi bağışlattı, belki (de)
her zaman bizim bağışlanmamız sana dua ettirdi”

rek’at kêtür- < Ar. rek’at + T. kêtür “rekat kılmak”

Kêtürgey bu **rek’at** unutsa kıyām (MM 146/4) “Eğer kıyâmı unutsa, o
rekâtı yeniden kılacak”

rükû’ kêtür- < Ar. rükû’ + T. kêtür “rükûya varmak”

Kêtürsey rükû’ hem namāz buzmağay (MM 152/3) “Rükûya varsan
da namaz bozulmayacak(tır)”

rükû' u sücüd kêtür- < Ar. rükû' + Far. u + Ar. sücüd + T. kêtür-
“rükû ve secde yapmak”

Kêtürgey rükû' u sücüd (MM 142/4) “Rükû ve secde yapacak”

şafâ keltür < Ar. şafâ + T. keltür- “rahatlık vermek”

Yemek öz öñindin şafâ keltürür (MM 297/4) “Yemeği kendi önünden
yemek rahatlık verir”

şalâhğa keltür- < Ar. şalâh + T. +ğa + T. keltür- “iyileştirmek”

... **Oğul kız tuğurmas evlügümni şalâhğa keltürdi...** (KE 210r11)
“çocuk doğur(a)mayan zevcemi iyileştirdi”

secde keltür- ~ secde ketür- ~ secde kêtür- < Ar. secde + T.
keltür- ~ ketür- ~ kêtür- “secde etmek, namaz kılmak”

Kêtür êkki secde cevâb oş şa'il (MM 112/4) “İki secde daha yap,
cevap işte budur”

Kêtürmişde secde bilür kim kayu (MM 149/4) “Hangi rekatta
olduğunu bilerek secde ederse”

... **Şükür tēp sewünmişde yana bir secde keltürdiler** (KE 9r12) “Şükür
deyip sevinince yine bir secde ettiler”

Bir secde nelük kêtürmediy? (KE 11v16) “Niçin bir secde etmedin?”

sehiv secde kêtür- < Ar. sehiv + Ar. secde + T. kêtür- “sehiv
secdesi yapmak”

Şuret tüşse secde sehivni kêtür (MM 128/4) “Şüphe devam ederse
sehiv secdesi yap”

selâm kêt(ü)r- < Ar. selâm + T. kêt(ü)r- “selam vermek”

Yerince kıyâm u kırâ'at rükû' sücüd ka 'de kêtürüp soñunça selâm (MM
139/4) “Yerine göre (olması gerektiği gibi) kıyam, kıraat, rükû, secde,
oturuş(u) yerine göre (olması gerektiği gibi yapıp), sonunca selam
verip (verecek)”

sevinç ket(ü)r- < T. sewinç + T. ket(ü)r- “sevindirmek”

Muhîn bânü sarayına tüşürdi sevinç ketriüp köjildin kaçğu sürdi (HŞ 1230) “Muhîn Bânü sarayına getirdi, sevindirip gönülden kaygıyı uzaklaştırdı”

söz ketür- < T. söz + T. ketür- “söylemek”

Umunç tuttu kim uş işim bu kırdı yana aydı 'aceb ni söz ketürdi (HŞ 1074) “Bu işimi yaptı diye ümitlendi, yine acaba ne söylediniz dedi”

sözge ketür- < T. söz + T. +ge + T. ketür- “konuşturmak”

Sözletti anı, sözge ketürdi anı (ME 26/4) “Ona sözletti, onu konuşturdu”

şafî keldür- ~ şafî ketür- ~ şefî keltür- < Ar. şafî ~ şefî + T. keldür- ~ keltür- ~ ketür- “şefaathçi kılmak”

Şafî kıldı aya Tanrı-nı, Tanrı-nı şafî ketürdi aya (ME 110/6) “Tanrıyı ona şefaathçi kıldı, Tanrıyı ona affedici kıldı”

Ey âdem tevbeğ kabûl bolsun teseğ Muhammed Resûlü'llâhni şefî keltürğil (KE 199r4) “Ey Adem tövben kabul olsun dersin Muhammed peygamberi şefaathçi kıl”

Şafâ'at-çı ketürdi aya Tanrı-nı, Tanrı-nı şafî keldürdi aya (ME 11/8) “Tanrıyı ona şefaathçi kıldı, Tanrıyı ona affedici kıldı”

şafâ'at-çı ketür- < Ar. şafâ'at + T. +çı + T. ketür- “şefaathçi kılmak”

Şafâ'at-çı ketürdi aya Tanrı-nı, Tanrı-nı şafî keldürdi aya (ME 11/8) “Tanrıyı ona şefaathçi kıldı, Tanrıyı ona affedici kıldı”

şefâ'atğa keltür- < Ar. şafâ'at + T. +ğa + T. keltür- “şefaath ettirmek”

Ey muhammed meniñ cabbârlıgım seni şefâ'atğa keltürdi... (KE 212v16) “Ey Muhammed benim cabbârlıgım sana şefaath ettirdi...”

şükr secdesi keltür- < Ar. şükr + Ar. secde + T. +si + T. keltür- “şükür namazı kılmak”

Hüseyn anı kördi erse şükr secdesi keltürdi (KE 246v3) “Hüseyn onu görünce şükür namazı kıldı”

îâkat keltür- < Ar. îâkat + T. keltür- “dayanmak, katlanmak”

... *Çamıg kınlarğa fâkat keltürürler feryâd kılmaslar ammâ açlık susağlığa feryâd kılurlar* (KE 102r13) “Bütün cezalara katlanırlar, sıızlanmazlar ama açlık (ve) susuzluğa (dayanamaz) feryat ederler”

tamâm kêtür- < Ar. *tamâm* + T. *kêtür-* “tamamlamak”

Rükû' kâlsa rek'at kêtürgey tamâm (MM 146/1) “Eğer rükû kaldıysa (yapmamışsa o) rekâtı tamamlayacak (yeniden kılacak)”

tay-ka ketür- ~ **tangğa ketür-** < T. *tay* +T. **Ka** + T. *ketür-* “şaşırtmak, hayran bırakmak”

Tay-ka ketürdi anı nêrse (ME 5/1) “Onu şaşırttı”

Takı bitgen kara baş, yahşırağ turur ortak koşğandı; takı niçeme kim tangğa ketürse sizni (HKT 2/221) “Sizi ne kadar hayran bıraksa da, inanan bir cariyeye, (Tanrı'ya) ortak koşandan daha iyidir”

tavâf ve 'umre keltür- < Ar. *tavâf* + Ar. *ve* + Ar. *'umre* + T. *keltür-* “tavaf etmek ve umre yapmak”

... *Resûl 'aleyhi's-selâm mekkege kirdi ka'beğa ziyâret kıldı, tavâf ve 'umre keltürdi...* (KE 226v10) “Peygamber aleyhisselam Mekke'ye girdi, Kabe'yi ziyaret etti, tavaf etti ve umre yaptı”

tekbirât kêtür- < Ar. *tekbirât* + T. *kêtür-* “‘Allahuekber’ ile başlayan duayı söylemek, tekbirler getirmek”

Takı tekbirât 'iyd namâzında hem kêtürmek vacib ol (MM 110/4) “Bayram namazında tekbirler (altı tekbir) getirmek de vaciptir”

tesbîhge keltür- < Ar. *tesbîh* + T. **+ge** + T. *keltür-* “‘Sübhaneallah’ dedirtmek, tesbihe getirmek”

... *Uşak taşni tesbîhge keltürdü...* (KE 237r1) “Ufak taş Sübhaneallah dedirtti”

teşehhüd kêtür- < Ar. *teşehhüd* + T. *kêtür-* “Ettehiyyatü duasını okumak”

Takı anda kedin teşehhüd kêtür (MM 126/2) “Ve ondan sonra Ettehiyyatü (duasını) oku”

tiltağ keltür- < T. *tiltağ* + T. *keltür-* “bahane bulmak”

Her-âyine anı katıg kınağay-men yâ-hod boğuzlağay-men, yâ-hod belgülig tıtağ keltürse kutulğay (KE 146v6) “Elbette onu şiddetli bir şekilde cezalandıracağım, ya boğazını keseceğim ya da belli bir bahane bulursa kurtulacak”

tilge keltür- < T. *til*+ T. *+ge* + T. *keltür-* “konuşturmak, dile getirmek”

... *Elgindekileri tilge keltürdüy...* (KE 236v21) “Elindekileri konuşturdu”

ün ketür- < T. *ün* + T. *ketür-* “bağırarak”

... *Yoğaru bakdı kök yırağ, kuğı bakdı yer katıg bir āh kılıp ün ketürdi* (KE 70r4) “yukarı baktı, gök uzak; aşağı baktı yer çetin, bir ah edip bağırıldı”

üzele ketür- < T. *üze* + T. *+le* + T. *ketür-* “haberdar etmek”

Üzele ketürdi anı iş üze (ME 14/5) “Onu işinden haberdar etti”

vuğūf keltür- < Ar. *vuğūf*+ T. *keltür-* “beklemek, durmak”

Eger kimerse 'arafatta vuğūf keltürmese, hecci tamām bolmas (NF 276/12) “Eğer kişi arafatta durmazsa hacı tamamlanmaz”

yāduña keltür- < Far. *yād* + T. *+ı* + *n* + *ga* + T. *keltür-* “hatırlamak”

Kim kim tün tağı kün içinde yigirmi kata ölümni yāduña keltürür bolsa, ol kişiğe hağ tut şehādlar mağāmını rüzī kılğay, tēp aydı (NF 437/3) “Kim ki gece ve gündüz yirmi kere ölümü hatırlarsa o kişiye Hak teala şehitler makamı nasip edecek diye söyledi”

yēriğe keltür- ~ yeringe keltür-⁸ < T. *yer* ~ *yēr* + T. *+ı* + *o* + *ge* + T. *keltür-* “yerine getirmek, gerekeni yapmak”

... *Ol kamuğ şartlarını yēriğe keltürdi...* (KE 186r19) “O bütün şartları yerine getirdi”

⁸ Muīnū'l-Mürīd'de *yērinçe kētür-* biçimi de vardır: *yērinçe şerī'atınñ ağkāmıların kētürmeklik islām ērūr bil yağn* (MM 24/1) “İyi bil ki, dinin hükümlerini gerektiği gibi yerine getirmek İslamdır.”

Men hak te'âlâ fermânını yeringe keltürür-men... (NF 277/17) “Ben Hak teala emrini yerine getiririm”

yük ketür- < T. *yük* + T. *ketür-* “yük (günah) taşımak”

Takı kötürmes yük ketürgen, önginniñ yükini (HKT 35/18) “Günah taşıyan (günahkar kişi) başkasının günahını yüklenmez”

zahmet kitür- < Ar. *zahmet* + T. *kitür-* “eziyet vermek”

Şah andın soğra sordı kim niçüksen kim uş zahmet kitürdüm iliye men (HŞ 1014) “Şah ondan sonra senin ülkene nasıl eziyet verdim diye sordu”

2. “Keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-” Yardımcı Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiillerin İncelenmesi

2.1. Sözcüklerin kökeni bakımından “keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-” ile kurulan birleşik fiiller

2.1.1. Türkçe sözcük + T. keldür- ~ keltür- ~ ketür-: Bu kategorideki birleşik fiiller Türkçe bir sözcüğün *keldür- ~ keltür- ~ ketür-* fiiliyle birleşmesiyle oluşmuştur: *berü ketür-*, *emgek ketür-*, *kün ketür-*, *öfkege ketür-* ~ *öfkege keltür-* ~ *öwkege keldür-* ~ *öbkege keltür-*, *ökünçni keltür-*, *sevinç ket(ü)r-*, *söz ketür-*, *sözge ketür-*, *tañka ketür-* ~ *tañğa ketür-*, *tiltağ keltür-*, *tilge keltür-*, *ün ketür-*, *üzele ketür-*, *yèrige keltür-* ~ *yeringe keltür-*, *yük ketür-*.

2.1.2. Arapça sözcük + T. keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-: Bu kategorideki birleşik fiiller bir ya da birkaç Arapça sözcüğün *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-* fiiliyle birleşmesiyle oluşmuştur. *Arâdat keltür-*, *'azâb keltür-*, *ğavğâ keltür-*, *ğusl keltür-*, *hac keltür-*, *huccet ketür-* ~ *huccet keltür-*, *imân keldür-* ~ *imân keltür-* ~ *imân ketür-*, *inâbet keltür-*, *irâdet keltür-*, *irtidâd keltür-*, *islâm keltür-*, *kufr ketür-*, *nedâmet keltür-*, *nür ketür-*, *rek'at keltür-*, *rikkü' keltür-*, *şafâ keltür-*, *secde keltür-* ~ *secde ketür-* ~ *secde keltür-*, *selâm ket(ü)r-*, *şafî' keldür-* ~ *şafî' ketür-* ~ *şefî' keltür-*, *şâkat keltür-*, *tamâm keltür-*, *tekbirât keltür-*, *teşehhüd keltür-*, *vukûf keltür-*, *zahmet kitür-* birleşik fiilleri bir Arapça sözcüğün *keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-* fiiliyle birleşmesiyle meydana gelmiştir. *Kelime-i şehâdat keltür-*, *sehiv secde keltür-* birleşik fiilleri iki Arapça sözcüğün; *imân* ve *islâm keltür-*, *ıvâf* ve *'umre keltür-* birleşik fiilleri ise üç Arapça sözcüğün *keltür-* fiiliyle birleşmesiyle kurulmuştur. Arapça kökenli sözcüklerin Türkçe yapımı ve çekim eki aldığı da görülür. *Du'âğa keltür-*, *fesâdğa keltür-* ~

fesādğa ketür-, *rahmetğa keltür-*, *şalāhğa keltür-*, *şefā'atğa keltür-*, *tesbīhge keltür-* birleşik fiillerindeki Arapça kökenli sözcükler Türkçe +gA yönelme durum eki, *şükür secdesi keltür-* örneğindeki Arapça *secde* sözcüğü 3. tekil kişi iyelik eki, *şafā'at-çı ketür-* örneğindeki *şafā'at* sözcüğü ise Türkçe +çı yapım eki almıştır.

2.1.3. Farsça sözcük + T. keltür- ~ ketür- ~ kétür-: Bu kategorideki birleşik fiiller bir ya da iki Farsça sözcüğün *keltür- ~ ketür- ~ kétür-* fiiliyle birleşmesiyle oluşmuştur. *Bahāne ketür-*, *namāz kêt(ü)r-* birleşik fiilleri bir Farsça sözcüğün, *dü-gāne kêtür-* birleşik fiili ise iki Farsça sözcüğün *keltür- ~ ketür- ~ kétür-* fiiliyle birleşmesiyle meydana gelmiştir. Farsça kökenli sözcüklerin Türkçe yapım ve çekim eki aldığı da görülür. *hoşluğğa ketür-* birleşik fiilindeki Farsça *hoş* sözü Türkçe +luğ yapım eki ile Türkçe +ga yönelme durum eki, *yādıya keltür-* birleşik fiilindeki Farsça *yād* sözü ise Türkçe 3.teklic kişi iyelik eki ile Türkçe +ya yönelme durum eki almıştır.

2.1.4. Arapça ve Farsça sözcük + T. keltür- ~ kétür-: Bu kategorideki birleşik fiiller Arapça ve Farsça sözcüklerin *keltür- ~ ketür- ~ kétür-* fiiliyle birleşmesiyle oluşmuştur. *Rükū' u sücūd ketür-* birleşik fiili Farsça u atf edati ile birleşen iki Arapça sözcüğün, *kıyām u sücūd u rükū' u ku'ūd kêtür-* birleşik fiili Farsça u atf edati ile birleşen dört Arapça sözcüğün *kêtür-* fiiliyle birleşmesiyle oluşmuştur.

2.2. Sözcük sayısı bakımından “keldür- ~ keltür- ~ kétür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-” ile kurulan birleşik fiiller

2.2.1. İki ögeli birleşik fiiller: Bu kategorideki birleşik fiiller Türkçe, Arapça ya da Farsça bir sözcüğün *keldür- ~ keltür- ~ kétür- ~ ketür- ~ kétür- ~ kitür-* fiiliyle birleşmesiyle oluşmuştur: *arādat keltür-*, *'azāb keltür-*, *bahāne ketür-*, *berü ketür-*, *du'āğa keltür-*, *emgek ketür-*, *fesādğa keltür- ~ fesādğa ketür-*, *gavgā keltür-*, *ğusl keltür-*, *hac keltür-*, *hoşluğğa ketür-*, *huccet ketür- ~ hüccet keltür-*, *īmān keldür- ~ imān keltür- ~ imān ketür- ~ imān kêtür-*, *inābet kêtür-*, *irādet kêtür-*, *irtidād kêtür-*, *islām keltür-*, *kişr ketür-*, *kün ketür-*, *namāz kêt(ü)r-*, *nedāmet kêtür-*, *nūr ketür-*, *öfkege ketür- ~ öfkege keltür- ~ övkeke keldür- ~ övke-ge keltür-*, *ökünçni keltür-*, *rahmetğa keltür-*, *rek'at kêtür-*, *rükū' kêtür-*, *şafā keltür-*, *şalāhğa keltür-*, *secde keltür- ~ secde ketür- ~ secde kêtür-*, *selām kêt(ü)r-*, *sevinç ket(ü)r-*, *söz ketür-*, *sözge ketür-*, *şafī' keldür- ~ şafī' ketür- ~ şefī' keltür-*, *şafā'at-çı ketür-*, *şefā'atğa keltür-*, *tāğat keltür-*, *tamām kêtür-*, *tañ-ka ketür- ~ tangğa ketür-*, *tekbirāt kêtür-*, *tesbīhge keltür-*, *teşehhüd kêtür-*, *tiltag keltür-*, *tilge keltür-*, *ün ketür-*, *üzele ketür-*, *vukūf keltür-*,

yādına keltür-, yêrige keltür- ~ yeringe keltür-, yük ketür-, zahmet kitür-.

2.2.2. Üç ögeli birleşik fiiller: Bu kategorideki birleşik fiiller isim unsurları Türkçe ve Farça kurallarla oluşturulmuş iki ögeli söz öbeklerinin *keltür-* ~ *kétür-* fiiliyle birleşmesiyle meydana gelmiştir. Türkçe kurallarla meydana getirilmiş, isim unsuru isim ve sıfat tamlaması olan üç ögeli birleşik fiiller şunlardır: *sehv secde kêtür-*, *şükr secdesi keltür-*. Farsça kurallarla oluşturulmuş üç ögeli birleşik fiillerden ilki Farsça bir birleşik sıfat ikincisi ise izafet kesresi ile meydana getirilmiştir: *dü-gâne kêtür-*, *kelime-i şehâdat keltür-*.

2.2.3. Dört ögeli birleşik fiiller: Bu kategorideki birleşik fiiller isim unsurları Türkçe ve Farsça kurallarla oluşturulmuş üç ögeli söz öbeklerinin *keltür-* ~ *kétür-* fiiliyle birleşmesiyle meydana gelmiştir. Türkçe kurallarla oluşturulan birleşik fiillerin isim unsurları “ve” edatı ile bir araya getirilmiş bağlama gruplarıdır: *îmân ve islâm keltür-*, *tavâf ve 'umre keltür-*. Farsça kurallarla oluşturulmuş birleşik fiil u/ü atf edatı ile meydana getirilmiştir: *rükû' u sücüd kêtür-*.

2.2.4. Sekiz ögeli birleşik fiil: Bu kategorideki birleşik fiil Farsça u/ü atf edatı ile oluşturulmuş yedi ögeli söz öbeğinin *kêtür-* fiiliyle birleşmesiyle meydana gelmiştir. *kıyâm u sücüd u rükû' u ku'üd kêtür-*

2.3. Ögelerin birleşme şekilleri bakımından “keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kêtür- ~ kitür-” ile kurulan birleşik fiiller

2.3.1. İsim unsuru durum eki almayanlar: Bu kategorideki birleşik fiillerin isim unsurları herhangi bir durum eki almadan *keldür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kitür-* fiiliyle birleşmiştir: *arâdat keltür-*, *'azâb keltür-*, *bahâne ketür-*, *berü ketür-*, *dü-gâne kêtür-*, *emgek ketür-*, *gavgâ keltür-*, *güsl keltür-*, *hac keltür-*, *huccet ketür-* ~ *hüccet keltür-*, *îmân keldür-* ~ *îmân keltür-* ~ *îmân ketür-* ~ *îmân kêtür-*, *îmân ve islâm keltür-*, *inâbet kêtür-*, *irâdet kêtür-*, *irtidâd kêtür-*, *islâm keltür-*, *kelime-i şehâdat keltür-*, *kıyâm u sücüd u rükû' u ku'üd kêtür-*, *küfr ketür-*, *kün ketür-*, *namâz kêt(ü)r-*, *nedâmet kêtür-*, *nür ketür-*, *rek'at kêtür-*, *rükû' kêtür-*, *rükû' u sücüd kêtür-*, *şafâ keltür-*, *secde keltür-* ~ *secde ketür-* ~ *secde kêtür-*, *sehv secde kêtür-*, *selâm kêt(ü)r-*, *sevinç ket(ü)r-*, *söz ketür-*, *şafî' keldür-* ~ *şafî' ketür-* ~ *şefî' keltür-*, *şafâ'atçı ketür-*, *şükr secdesi keltür-*, *tâkât keltür-*, *tamâm kêtür-*, *tavâf ve 'umre keltür-*, *tekbirât kêtür-*, *teşehhüd kêtür-*, *ultağ keltür-*, *ün ketür-*, *üzele ketür-*, *vukûf keltür-*, *yük ketür-*, *zahmet kitür-*.

2.3.2. İsim unsuru durum eki alanlar: Bu kategorideki birleşik fiillerin isim unsurları yönelme ve belirtme durum eklerini alarak *keldür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* fiiliyle birleşmiştir. Yönelme durum ekini

alanlar şunlardır: *du’āğa keltür-, fesādğa keltür- ~ fesādğa ketür-, hoşlukğa ketür-, öfkege ketür- ~ öfkege keltür- ~ öwkeke keldür- ~ öbke-ge keltür-, rahmetğa keltür-, şalāhğa keltür-, sözge ketür-, şefā’atğa keltür-, tañ-ka ketür- ~ tangğa ketür-, tesbīhge keltür-, tilge keltür-, yādīnga keltür-, yerige keltür- ~ yeringe keltür-*. Belirtme durum eki şu örnekte bulunur: *ökünçni keltür-*.

2.4. Kavram alanları bakımından “keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kütür- ~ kitür-” ile kurulan birleşik fiiller

2.4.1. İnanç sistemi etrafındaki birleşik fiiller: *Keldür- ~ keltür- ~ keltür- ~ ketür- ~ kütür-* fiiliyle kurulan birleşik fiiller yer aldıkları metinlerin dini içerikli olması sebebiyle genellikle bu alana ait eylemleri karşılamaktadır. *İmān keldür- ~ imān keltür- ~ imān ketür- ~ imān kütür-*, *imān ve islām keltür-, islām keltür-, kelime-i şehādat keltür-* birleşik fiilleri İslamiyeti kabul etmek için kullanılmıştır. İslamın farzları ile ilgili birleşik fiiller daha çok namaz, namazın içindeki farzlar, namaz sırasında okunan dualar etrafında toplanmıştır: *dü-gāne kütür-, kıyām u sücüd u rükū’ u ku’üd kütür-, namāz kêt(ü)r-, rek’at kütür-, rükū’ kütür-, rükū’ u sücüd kütür-, secde keltür- ~ secde ketür- ~ secde kütür-, sehiv secde kütür-, selām kêt(ü)r-şükr secdesi keltür-, tekbirāt kütür-, tesbīhge keltür-, teşehhüd kütür-*. Bunun yanında yine İslamın farzlarından olan hacca gitmek *hac keltür-*; hem İslamın farzlarından olan hem de İslamiyet’in kabulü anlamına kelime-i şehadet getirmek de *kelime-i şehādat keltür-* şeklinde ifade edilmiştir. Umre ziyareti ve tavaf ibadeti *taṣāṣ ve ’umre keltür-* olarak karşımıza çıkmaktadır. Boy abdesti almak *ğusl keltür-*. Tanrı’nın bağışlaması *rahmetğa keltür-*, hem Tanrı’nın bağışlaması hem de peygamberin şefaati *şefā’atğa keltür-, şafī’ keldür- ~ şafī’ ketür- ~ şefī’ keltür-, şafā’at-çı ketür-* ifadeleriyle karşılanmıştır. Günah yüklenmek *yük ketür-*, inkâr etmek *kiḫr ketür-*, tövbe etmek *inābet kütür-*, din değiştirmek *irtidād kütür-* şeklindedir.

2.4.2. Diğer birleşik fiiller: Metinlerde yer alan diğer birleşik fiiller olumlu ve olumsuz çeşitli hareketleri nitelemektedir. Bazı kavram alanları altında birden fazla birleşik fiil toplanabilirken bazı kavram alanları birer örnekle sınırlıdır: Konuşmak/söylemek: *tilge keltür-, söz ketür-, sözge ketür-*. Eziyet/zarar vermek: *’azāb keltür-, emgek ketür-, fesādğa keltür- ~ fesādğa ketür-, gavgā keltür-, zahmet kitür-*. Sevindirmek: *beşāret keltür-, şafā keltür-, sevinç ket(ü)r-*. Pişman olmak: *nedāmet kütür-, ökünçni keltür-*. Bahane bulmak: *bahāne ketür-, tillağ keltür-*. İstemek/dilemek: *arādat keltür-, irādet kütür-*. Aydınlatmak: *kün kütür-, nūr ketür-*. Diğer kavram alanları birer örnekle sınırlıdır: Bağırarak: *ün ketür-*. Beklemek: *vukūf keltür-*. Şaşırtmak: *tañ-ka ketür-*. İyileştirmek: *şalāhğa keltür-*.

Dayanmak/katlanmak: *ıākat keltür-*. Yaklaştırmak: *berü ketür-*. Beğenmek: *hoşluğğa ketür-*, *tangğa ketür-*. Delil göstermek: *huccet ketür-* ~ *hüccet keltür-*. Sinirlendirmek: *öfkege ketür-* ~ *öfkege keltür-* ~ *öwkeke keldür-* ~ *öbke-ge keltür-*. Yapmak: *yêrige keltür-* ~ *yeringe keltür-*. Hatırlamak: *yâdınga keltür-*. Tamamlamak: *tamâm kêtür-*. Haber getirmek/haber vermek: *üzele ketür-*.

SONUÇ

Bu çalışmada Harezmi Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Ferâdîs, Kısasü'l-Enbiyâ, Muñnü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şîrin, Mukaddimetü'l-Edeb ve Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi adlı eserlerin taranaması sonucu *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *ketür-* ~ *kitür-* fiilinin yardımcı fiil fonksiyonu ile kurulmuş 60 birleşik fiil tespit edilmiştir.

Farklı fonetik biçimlerle karşımıza çıkan *kE(l)Dür-* fiili en çok *keltür-* biçimiyle tespit edilmiş olup 20 birleşik fiilin kuruluşunda yer almıştır: *'Azâb keltür-*, *du 'âğa keltür-*, *ğavğâ keltür-*, *ğusl keltür-*, *hac keltür-*, *îmân ve islâm keltür-*, *islâm keltür-*, *kelime-i şehâdat keltür-*, *ökünçni keltür-*, *rahmetğa keltür-*, *şalâhğa keltür-*, *şefâ'atğa keltür-*, *şükr secdesi keltür-*, *ıākat keltür-*, *ıavâf ve 'umre keltür-*, *tesbîhge keltür-*, *ııtağ keltür-*, *ıılge keltür-*, *vuııf keltür-*, *yâdınga keltür-*. Fiilin *kêtür-* biçimi ile kurulmuş 15 örnek mevcuttur: *Dü-gâne kêtür-*, *inâbet kêtür-*, *irâdet kêtür-*, *irtidâd kêtür-*, *kıyâm u sücüd u rükü' u ku'üd kêtür-*, *namâz kêt(ü)r-*, *nedâmet kêtür-*, *rek'at kêtür-*, *rükü' kêtür-*, *rükü' u sücüd kêtür-*, *sehv secde kêtür-*, *selâm kêt(ü)r-*, *tamâm kêtür-*, *teşehhüd kêtür-*. *Ketür-* biçimi ile kurulmuş 14 örneğe rastlanmaktadır: *Bahâne ketür-*, *berü ketür-*, *emgek ketür-*, *hoşluğğa ketür-*, *nür ketür-*, *küfr ketür-*, *kün ketür-*, *sevinç ket(ü)r-*, *söz ketür-*, *sözge ketür-*, *şafâ'at-çı ketür-*, *ün ketür-*, *üzele ketür-*, *yük ketür-*. *Keltür-* biçimi *arâdat keltür-* ve *şafâ keltür-* örneklerinde; *kitür-* biçimi *zahmet kitür-* örneğinde görülmüştür. *Fesâdğa keltür-* ~ *fesâdğa ketür-*, *huccet ketür-* ~ *hüccet keltür-*, *îmân keldür-* ~ *îmân keltür-* ~ *îmân ketür-* ~ *imân kêtür-*, *öfkege ketür-* ~ *öfkege keltür-* ~ *öwkeke keldür-* ~ *öbke-ge keltür-*, *secde keltür-* ~ *secde ketür-* ~ *secde kêtür-*, *şafî' keldür-* ~ *şafî' ketür-* ~ *şefî' keltür-*, *tañ-ka ketür-* ~ *tangğa ketür-*, *yêrige keltür-* ~ *yeringe keltür-* örneklerinde aynı isim unsurunun *kE(l)Dür-* fiilinin farklı biçimleriyle birleşmesi söz konusudur ve bunlar çalışmamızda farklı birleşik fiiller olarak sayılmayıp denk olarak değerlendirilmiştir. Bundan ötürü bu örnekleri yukarıdaki hesaplamağa dahil etmedik. Sözcüğün *keldür-* biçimine de burada 3 örneğe rastlanmaktadır.

Tespit edilen birleşik fiillerde *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kêtür-* ~ *kitür-* fiilinin *et-* ~ *êt-* ~ *it-*, *eyle-* ~ *eyle-*, *ıl-* yardımcı

eylemleri gibi kullanıldığı görülmüştür. Örneklerdeki isim unsurlarının yanına *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kétür-* ~ *kitür-* fiilinin yerine *et-* ~ *ét-* ~ *it-*, *eyle-* ~ *eyle-*, *kıl-* fiilleri getirildiğinde aynı anlamın sağlandığı görülmektedir: *bahâne ketür-* = *bahâne et-/eyle-/kıl-*; *ğavgā keltür-* = *ğavgā et-/eyle-/kıl-*, *îmān kE(l)Dür-* = *îmān et-/eyle-/kıl-*; *küfr ketür-* = *küfr et-/eyle-/kıl-*; *secde kE(l)tür-* = *secde et-/eyle-/kıl-*; *selām kêt(ü)r-* = *selām et-/eyle-/kıl-*; *vukūf keltür-* = *vukūf et-/eyle-/kıl-*...

Birleşik fiillerin 15’i Türkçe + Türkçe; 26’sı Arapça + Türkçe; 2’si Arapça + Arapça + Türkçe; 2’si Arapça + Arapça + Arapça + Türkçe; 7’si Arapça + Türkçe ek + Türkçe; 1’i Arapça + Arapça + Türkçe ek + Türkçe; 2’si Farsça + Türkçe; 1’i Farsça + Farsça + Türkçe; 2’si Farsça + Türkçe ek + Türkçe; 1’i Arapça + Farsça + Arapça + Türkçe; 1’i Arapça + Farsça + Arapça + Farsça + Arapça + Türkçe; 1’i Arapça + Farsça + Arapça + Farsça + Arapça + Türkçe dizilişindedir. Dizilişlerden de görüldüğü gibi *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kétür-* ~ *kitür-* fiili en çok Arapça kökenli sözcüklerle bir araya gelmiştir. Bu durum girilen medeniyet dairesinin tesirinin yanı sıra Hüsrev ü Şîrin ve Mukaddimetü’l-Edeb dışındaki metinlerin İslami içerikli olmasından ve İslamiyet’in kaynak dilinin Arapça olmasından ileri gelmektedir. Buna karşın gerek Arapça gerek Farsça kökenli sözcükler çalışmamızın konusunu oluşturan yardımcı fiilimiz ile birlikte kullanılarak Türkçeleştirilmiştir.

Birleşik fiillerin 52’sinin iki; 4’ünün üç; 3’ünün dört; 1’inin sekiz ögeden oluştuğu görülmüştür. *Keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kétür-* ~ *kitür-* fiili taradığımız eserlerde Türkçe sözcüklerden çok Arapça sözcüklerle birleşmesine ve Farsça sözcüklerle de bir araya gelmesine rağmen bu birleşmelerde çoğunlukla Türkçe tamlama yöntemi esas alınmıştır: *‘azāb keltür-*, *bahâne ketür-*, *sehiv secde kêtür-*... İsim unsurunun önce, fiil unsurunun sonra geldiği bu iki ve üç ögeli tamlamalar dışında “ve” bağlacı ile birleştirilen alıntı sözcükler de vardır: *îmān ve islām keltür-*, *tavāf ve ‘umre keltür-*. Türkçe kurallarla oluşturulan beklerin yanı sıra Farsça kurallarla kurulmuş 3 birleşik fiil tespit edilmiştir. Bunlar Farsça izafet kesresi ve u/ü atıf edatı ile kurulmuş olup bunlar üç, dört ve sekiz ögeli birleşik fiillerdir: *kelime-i şehādat keltür-*, *rükū’ u sücūd kêtür-*, *қыәм u sücūd u rükū’ u ku’ūd kêtür-*.

Birleşik fiillerden 14 birleşik fiilin isim unsurunun ek aldığı, 46’sının ise *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kétür-* ~ *kitür-* fiili ile eksiz birleştiği görülmüştür. Ek alarak birleşen birleşik fiillerden 13’ünün isim unsuru +KA yönelme durum eki, 1’inin +ni yükleme durum eki almıştır. Bu durum *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~

kétür- ~ *kitür-* fiilinin isim unsuru ile genellikle eksiz birleştiğini göstermektedir. Ekli birleştiği örneklerin kimi etirgen anlamdadır: *du āğa keltür-* “dua ettirmek”, *öfkege ketür-* ~ *öfkege keltür-* ~ *öwkeke keldür-* ~ *öwke-ge keltür-* “öfkelen-dirmek”, *rahmetğa keltür-* “bağışlatmak”; *şalāhğa keltür-* “iyileştirmek”, *sözge ketür-* “konuşturmak”; *şefā atğa keltür-* “şefaattirmek”, *tañ-ğa ketür-* ~ *tangğa ketür-* “şaşırtmak”, *tesbāhge keltür-* “Sübhānallah dedirtmek”, *tilge keltür-* “konuşturmak”. Bu durum özellikle biri ekli diğeri eksiz olup aynı sözcüklerle kurulan şu birleşik fiilde daha açık gözlenebilmektedir: *söz ketür-* “söylemek”, *sözge ketür-* “konuşturmak”. Türkçe çekim eki alanlar arasında Arapça ve Farsça sözcüklerin de olması aynı zamanda onların biçimsel olarak Türkçeleştirildiğini de göstermektedir.

Birleşik fiillerin 28’i inanç sistemi ile ilgilidir. Bunlar arasında en çok birleşik fiil namaz ibadetına aittir. 13 birleşik fiil namaz, namazın farzları, bölümleri, namaz sırasında okunan dualar etrafındadır: *kiyām u sücūd u rikū’ u ku’ūd kêtür-*, *namāz kêt(ü)r-*, *selām kêt(ü)r-*, *teşehhüd kêtür-*... Namaz ibadeti dışında hac ibadeti yerine getirmek, umre ziyaretinde bulunmak, boy abdesti almak, inkâr etmek, tövbe etmek, şefaattirmek vb. hareketler *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kétür-* ~ *kitür-* fiili ile kurulan çeşitli birleşik fiiller aracılığıyla ifade edilmiştir: *hac keltür-*, *tavāf ve ’umre keltür-*, *gusl keltür-* *küfr ketür-*, *inābet kêtür-*, *şafā at-çı ketür-*... Taranan metinlerde inanç dairesi dışında, günlük hayata dair birçok birleşik fiil de karşımıza çıkar. Bunlar arasında birden fazla birleşik fiille karşılaşılacak hareketler konuşmak, zarar vermek, sevindirmek, pişman olmak, bahane bulmak, istemek olarak tespit edilmiştir. Örneğin *’azāb keltür-*, *emgek ketür-*, *fesādğa keltür-* ~ *fesādğa ketür-*, *ğavgā keltür-*, *zahmet kitür-* birleşik fiilleri “eziyet etmek, zarar vermek” anlamında; *şafā keltür-*, *sevinç ket(ü)r-* “sevindirmek” anlamında birleşmektedir. Bunun dışındaki kavram alanları birer birleşik fiille temsil edilmiştir. Birden fazla birleşik fiille karşılaşılacak hareketler arasında dikkati çeken bir durum da kimi hareketlerin hem Türkçe hem de Arapça ya da Farsça bir sözcükle kurulmuş olmasıdır. Örneğin “pişman olmak” anlamındaki *nedāmet kêtür-* ve *ökünçni keltür-* birleşik fiillerinde, “eziyet etmek, zarar vermek” anlamındaki *’azāb keltür-* ve *emgek ketür-* birleşik fiillerinde, “bahane bulmak” anlamındaki *bahāne ketür-* ve *tiltağ keltür-* birleşik fiillerinde yer alan isim unsurları aynı anlama gelen, birincisi alıntı, ikincisi Türkçe olan sözcüklerdir.

Sonuç olarak biz bu çalışma ile *keldür-* ~ *keltür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kétür-* ~ *kitür-* fiilinin yardımcı fiil kategorisinde değerlendirilmesini teklif etmekteyiz. Bizce bu fiil Harezmi Türkçesi dönemi metinlerinde

aktif rol almış olup hem Türkçe hem de Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerle bir araya gelerek dinî ve din dışı alana dair birçok hareketi ve durumu karşılayan önemli bir yardımcı fiil olarak değerlendirilmelidir.

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
Far.	: Farsça
HKT	: Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi (Sağol, 1993, 1995, 1999)
HŞ	: Hüsrev ü Şîrîn (Hacıeminoğlu, 2000)
KE	: Kısasü'l-Enbiyâ (Ata, 1997)
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb (Yüce, 2014)
MM	: Mu'inü'l-Mürîd (Toparlı-Argunşah, 2014)
NF	: Nehcü'l-Ferâdis (Eckmann, 2004)
TS	: Türkçe Sözlük (Türk Dil Kurumu, 2005)
T.	: Türkçe
vb.	: ve benzerleri

KAYNAKÇA

- Abik, A. D. (2001). Nevayî'nin eserlerinde isim ve yardımcı fiille kurulmuş birleşik fiiller. *Türk Kültürü*. 39:455, 185-192.
- Argunşah, M. (2021). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arı, N. (2010). *Harezmi Türkçesinde birleşik fiiller ve durum ekli tamlayıcıları*. Yüksek Lisans Tezi. Şanlurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ata, A. (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ I giriş- metin- tıpkıbasım, II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Demiral, A. (2012). *Harezmi Türkçesinde birleşik fiiller*. Doktora Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirci, Ü. Ö. ve Karşlı, S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i dizin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Çev. A. U. Elöve. İstanbul: Maarif Vekâleti.

- Eckmann, J. (2004). *Nehcü'l-Ferâdîs Uşmağlarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) I Metin II Tıpkıbasım*. Haz. Semih Tezcan – Hamza Zülfikar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengu taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ergin, M. (2004). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin grameri*. Çev. M. Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ghazy, M. E. S. (2001). *Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde birleşik fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin söz dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (2007). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sağol, G. (1993, 1995, 1999). *An Inter-linear translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish: Introduction, text, glossary and facsimile* I: 1993; II: 1995; III/2: 1999.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2014). *Mu'înü'l-Mürîd: İnceleme-
metin- çeviri- dizin- tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu
Yayımları.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu
Yayımları.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb- Hıvârizm Türkçesi ile
tercüme Şuşter nüshası: Giriş, dil özellikleri, metin, indeks*.
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayımları.

Makale Künyesi (Araştırma): Çetin, E. (2022). Tarihi dönem Türkçe Kur'an tercümelerinde deyimler: Fatiha ve Bakara sureleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 737-765.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1178991>

TARİHÎ DÖNEM TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMELERİNDE DEYİMLER: FATİHA VE BAKARA SURELERİ

Engin ÇETİN¹

ÖZET

Bu çalışmada Türkçenin en eski Kur'an tercümelerindeki deyimler ilk iki sure olan Fatiha ve Bakara surelerinde tespit edilerek karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmada TİEM 73 numarada kayıtlı olan, 1334 tarihinde istinsah edilmiş Kur'an tercümesi esas alınmış, buradaki deyimler Özbek İlimler Akademisi Kur'an tercümesi (ÖİAKT) Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesi (HKT) ve Eski Anadolu Türkçesine ait iki Kur'an tercümesiyle (EAT (Bursa), EAT (Manisa)) karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Deyimlerin tespitinde TİEM 73 numaralı Kur'an tercümesinin esas alınmasının sebebi, eldeki yazmanın tama yakın bir nüsha olmasıdır. John Rylands nüshasının baştan ve sondan eksik olması nedeniyle bu nüsha deyimleri belirlemeye esas olarak tercih edilmemiştir. Tespit edilen deyimlerin Kur'an-ı Kerim'de hangi sözün veya ibarenin karşılığı olarak kullanıldığı, bu söz veya ibarenin Kur'an-ı Kerim'in başka yerlerinde kullanılıp kullanılmadığı, kullanıldıysa Türkçe Kur'an tercümelerinde ne şekilde karşılandığı, Türkçe deyimlerin tercümenin başka yerlerinde hangi söz veya ibarenin karşılığı olarak kullanıldığı ve tespit edilen deyimlerin Tarihi Türk yazı dillerindeki durumları üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Türkçe en eski Kur'an tercümelerinin Farsçadan çevrildiği düşünüldüğünde Farsçanın söz konusu deyimler düzeyinde tercüme etkisi de çalışmada akılda tutulan sorulardandır. Daha önce birçok araştırmacının değindiği, en eski Kur'an tercümelerinin birbirlerinden veya aynı tercümeden istinsah edilmiş olabileceği düşüncesi de çalışmada deyimler açısından ele değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonucunda, incelenen yirmi altı deyim çoğunluğunun Türkçeye bire bir tercüme edilmekle birlikte dokuz deyim serbest çeviriyle Türkçeye aktarıldığı, bu dokuz deyim bir

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. ecetin@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5720-9126>

bölümünün Kur'an tercümelerinden önceki ve sonraki dönem metinlerinde de tespit edildiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Kur'an Tercümeleri, Çeviri Metinler, Deyimler.

IDIOMS IN HISTORICAL TURKISH QURAN TRANSLATIONS: SURAH AL-FATIHAH AND AL-BAQARAH

ABSTRACT

In this study, the idioms in the oldest translations of the Quran in Turkish have been determined in the first two surahs, which are called Al-Fatihah and Al-Baqarah. They have been examined in a comparative way. In the study, the translation of the Quran, which was copied in 1334 and registered at TİEM 73, has been taken as the basis. These idioms comparatively analyzed with the Uzbek Academy of Sciences Quran translation, translation of the Quran into Khwarazm Turkish and two Old Anatolian Turkish Quran translations which are Bursa and Manisa translations. The reason why taken as a basis of the TİEM 73 Quran translation in the determination of idioms is that the manuscript is an almost complete copy. On account of the John Rylands copy being missing from the beginning and the end, this copy has not been preferred as a basis in determining the idioms. It has been elaborated in detail on which word or phrase the identified idioms are used in the Quran, and whether this word or phrase is used elsewhere in the Quran. If it has been used, it has been evaluated what is corresponded in Turkish Quran translations. Additionally, it has been elaborated which word or phrase is used in Turkish idioms elsewhere in the translation and the status of the idioms identified in historical Turkish written languages. When considering that the oldest Turkish Quran translations have been translated from Persian, the effect of Persian on the translation of the idiom is one of the questions kept in mind in the study. The idea which many researchers have mentioned before that the oldest translations of the Quran may have been copied from each other or from the same translation, has also been evaluated in terms of idioms in the study. As a result of the study, it has been determined that the majority of the twenty-six idioms examined have been translated into Turkish by literal translation. Moreover, it has been detected that nine idioms have been translated into Turkish by free translation. It has been determined that some of these nine idioms are also seen in the texts of the period before and after the Quran translations.

Keywords: Old Turkic, Quran translations, translation texts, idioms.

GİRİŞ

Din kabulleri, yeni dinin yayılmasını kolaylaştırmak ve hızlandırmak amacıyla bu dine ait kutsal kitapların çevrilmesi sonucunu doğurmuştur. Başka topluluklarda olduğu gibi, Türk toplulukları içinde Budizm'i ve Manihaizm'i kabul eden Uygurlarla İslamiyet'i kabul eden Karahanlılar ve başka boylar arasında bu uygulamayı görmek mümkündür. İslamiyet'i kabul etmeye başlayan bir süre sonra kitleler hâlinde Müslüman olan Türkler Kur'an-ı Kerim'i dillerine çevirmek istemişler bu nedenle başlangıçta daha çok Farsça tercümelere başvurmuşlardır. Günümüzde en eski Türkçe Kur'an tercümelerinin 11. yüzyıla uzanan satır arası tercümeler olduğu kabul edilmektedir.

Dinî metinlerin tercümesinin en önemli sebebi, bu metinleri farklı dil konuşurlarının anlayabileceği şekilde tercüme etmek, böylece dinin daha çabuk öğrenilip daha hızlı yayılmasını sağlamaktır. Ancak söz konusu metinler tercüme edilirken bu kutsal metinlerin muhatabına özgün metindeki içeriğiyle ulaşabilmesini sağlamak amaçlanmıştır. İşte bu amaç, tercüme sırasında dikkatli davranılması, özgün metne uygun hareket edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum, sözcüklerin birebir ve hatta cümlelerin özgün metnin söz dizimine uygun tercüme edilmesi şeklinde karşımıza çıkar. Bunun yanında asıl amaç olan söz konusu metinlerin tercümesinin muhataba kendi diliyle ve en anlaşılır şekilde ulaşabilmesi isteği de tercümelereki özellikle söz kalıplarının zaman zaman tercüme dilinde aynı anlamdaki söz kalıplarıyla çevrilmesi sonucunu doğurmuştur.

Tercüme dinî metinlerin kültürü yansıtmıyorsa yansıtmadığı konusu her zaman tartışılmıştır. Kimi araştırmacılar bu metinlerin orijinal diline ait kültürel öğeleri yansıttığını düşünürken kimi araştırmacılar bu tercüme eserlerin çevrilen dilin konuşuruna ait öğeleri de taşıyabileceği konusunda görüş bildirmişlerdir. Dinî metinlerin yukarıda söz edilen psikolojik dokunulmazlığı göz önünde bulundurulduğunda söz konusu metinlerde yer alan toplumun yaşamına, düşünüşüne dair izlerin tercümeyle başka dillere de aynıyla aktarıldığı düşünülebilir ancak, yapılan birtakım çalışmalar özellikle söz kalıplarının ve bitki adları gibi kültürü yansıtan birtakım dil öğelerinin çevirmen yazarlar aracılığıyla orijinal metinden farklılaşarak tercüme dilindeki karşılığıyla aktarıldığını göstermiştir. Özellikle Uygurca metinler bu konuda bize önemli veriler sağlamaktadır. Uygurca metinlerin bu özelliğinden hareketle İslami dönemin tercüme metinlerini de bu gözle incelemek yararlı olacaktır. Bu çalışmada, Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TIEM) 73 numarada kayıtlı Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümesinin ilk iki suresi olan

Fatiha ve Bakara surelerindeki deyimler Arapça Kur'an-ı Kerim ve tarihî dönem Türkçe Kur'an tercümeleriyle ve aynı zamanda tarihî dönem Türkçe metinlerle karşılaştırılarak söz konusu deyimlerin Türkçe olup olmadığı, Arapça ve Farsça Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümelere etkisi, ilk tercümelere sonraki tercümelerin bu bakımdan taşıdığı farklılıklar konusu ele alınacaktır.

Atasözleri gibi deyimlerin de toplumun olaylara ve durumlara bakış açılarını yansıttığı, toplumların düşünüş ve hareket tarzlarını ortaya koyduğu açıktır. Deyimler toplumun bütün kesimlerinin üzerinde uzlaştığı, söz birlikleridir². Bu bakımdan dil araştırmaları için olduğu gibi kültür tarihi araştırmaları için de büyük önemi vardır. Deyimlerin büyük bölümü söz konusu toplumun içinde ve uzun zaman diliminde oluşmuştur. Bir kısım deyimler ise coğrafi ve kültürel yakınlık nedeniyle başka toplumlardan alıntılanmıştır. Özellikle geçmişte, teknik ve teknolojinin bu kadar gelişmediği, toplumlar arasında ekonomik, teknolojik, kültürel vb. farklılıkların henüz uçurum hâlini almadığı dönemlerde toplumlar, yaşanan benzer olayları veya karşılaşılan benzer durumları benzer veya birbirine yakın ifadelerle karşılıyorlardı. İşte bu durum farklı topluluklar arasında etkilenme olmaksızın benzer deyimlerin üretilmesini sağlamıştır. Böylece toplumun kendisi tarafından üretilen deyimlerin bir bölümünün başka toplulukların deyimlerine benzemesi de söz konusudur.

Bu çalışmada Türkçenin en eski Kur'an tercümelerindeki deyimler TIEM 73 numarada kayıtlı Kur'an tercümesi esas alınarak karşılaştırmalı şekilde incelenecektir. Çalışmada öne çıkan amaçlar en eski Türkçe deyimlerin tespiti, bu deyimlerin çalışma kapsamında değerlendirilen Kur'an tercümelerinden önceki ve sonraki metinlerdeki varlığı, ilk Türkçe Kur'an tercümelerininin Farsça üzerinden yapıldığı bilgisi göz önünde bulundurulduğunda çalışmada tespit edilen deyimlerin Farsça ile ilgili olup olmadığının tespiti ve deyimler esas alınmak kaydıyla daha önce birçok çalışmada söz edilen Türkçe Kur'an tercümelerinin birbirlerinden istinsah edildiği ihtimalinin değerlendirilmesi olarak sıralanabilir. Doğu Türkçesine ait eski Kur'an tercümelerininin tek bir çeviriye dayandığı ve bu çevirinin nüshaları olduğu fikri İnan (1998a, s. 131; 1998b, s. 136), Togan (1960, s. 137) ve başka araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu

² Deyimleri konu edinen pek çok çalışmada deyim tanımı ve kapsamı tartışılmış, konuyla ilgili farklı görüşlere yer verilmiştir. Bu nedenle burada deyim tanımı ve kapsamı konularına değinilmeyecektir.

görüşe karşı çıkan araştırmacılar da bulunmakla birlikte bu konu henüz tam anlamıyla aydınlatılabilmiş değildir³.

Çalışmanın kapsamında TİEM 73 numarada kayıtlı Kur'an tercümesi (TİEM), Kur'an tercümesi John Rylands nüshası (Rylands), Özbek İlimler Akademisi Kur'an tercümesi (ÖİAKT), Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesi (HKT), Eski Anadolu Türkçesine ait iki Kur'an tercümesi (EAT (Bursa), EAT (Manisa)) yer almaktadır. Yukarıda da söz edildiği gibi Fatiha ve Bakara surelerindeki Türkçe deyimlerin tespiti için TİEM 73 Kur'an tercümesi kullanılmıştır. Yazmanın orijinalinin ne zaman ve kim tarafından çevrildiği belli olmamakla birlikte TİEM 73 yazmasının 1333 / 1334 tarihlerinde istinsah edildiği yazmanın sonundaki ketebe kaydından anlaşılmaktadır. Yazma zaman içinde bakım görmüştür (Kök, 2004, s. 22). Yazma tama yakın bir nüshadır. Çalışmada TİEM 73 numaralı tercümenin Kök (2004) ve Ünlü (2004) tarafından hazırlanan doktora tezleri ile Ünlü (2018) tarafından hazırlanan metin yayını kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan bir diğer Kur'an tercümesi, John Rylands nüshası olarak bilinen Karahanlı Türkçesine ait Kur'an tercümesidir. Manchester'da bulunan Kur'an tercümesi Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç satırdan oluşmakta, elde on dört cildi bulan yazmanın toplam otuz cilt olduğu tahmin edilmektedir. Böylece eksik olan bu yazma 34, 38, 40, 43-45, 47-50 ve 61-65. sureleri barındırmaktadır (Ata, 2004, s. XIII-XVII). Fatiha ve Bakara sureleri bu yazmada bulunmamasına rağmen Türkçe deyimlere karşılık gelen Arapça söz veya ibarenin Kur'an-ı Kerim'in başka yerlerinde de geçiyor olması durumunda verilen Türkçe karşılık için bu nüshaya da başvurulmuştur. Çalışmada Eckmann'ın (1976) hazırladığı, yazmanın söz varlığını içeren sözlük ile Ata (2004) tarafından hazırlanan metin yayınından yararlanılmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe satırlar içeren bir başka Kur'an tercümesi de Özbek ilimler Akademisinde bulunan eksik yazmadır. Kâğıt, yazı vb. özellikleri bakımından 13. yüzyıla ait olabileceği düşünülen yazmada 2, 3, 4, 5 ve 6. sureler bulunmaktadır. Çalışmada Üşenmez (2014) tarafından hazırlanan metin yayını esas alınmıştır. Harezmi Türkçesi dönemine ait Kur'an tercümesi Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Camii 2 numarada kayıtlı olan yazmadır. Eksiksiz bir nüsha olan yazmanın istinsah tarihi 1363 yılıdır (Sağol, 1993, s. XIII). Çalışma kapsamında incelenen diğer iki Kur'an tercümesi Eski Anadolu Türkçesine aittir. 1401 tarihine dayanan ve

³ Çalışmamızın odak noktası bu konu değildir. Makalede sadece deyim çevirilerinin de konuyu aydınlatmak bakımından faydalı olabileceği anlatılmıştır. Bu nedenle konu hakkında burada ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için birçok çalışmaya bakılabilir, en son çalışma Argunşah (2019) tarafından hazırlanmıştır.

eksiksiz bir Kur'an tercümesi olan yazma Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesinde kayıtlıdır. Bu tercümenin Anadolu sahasındaki en eski Kur'an tercümesi olduğu düşünülmektedir (Küçük, 2014, s. 24). Çalışmada Küçük (2014) tarafından hazırlanan metin yayınından yararlanılmıştır. Anadolu sahasına ait Kur'an tercümelerinden biri de Manisa İl Halk Kütüphanesi 931 numarada kayıtlı olan yazmadır. Eksiksiz bir (kısmen tefsirli) tercüme olan yazmanın 15. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir (Karabacak, 1994, s. XV). Çalışmada Karabacak (1994) tarafından hazırlanan metin yayını incelenmiştir.

1. İNCELEME

Ş 1. yoldın az- “yoldan çıkmak, sapmak” (Fatiha / 7) krş. *köni yolka köndüz-*

Kur'an-ı Kerim	وَلَا الضَّالِّينَ “(ve) o sapmışların”
TİEM 73	yoldın azmış
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	azga[n]lardan
EAT (Bursa)	azgunlardan
EAT (Manisa)	-

Arapça ضللا “kaybolmak, sapmak” (Çanga 2016, 313-314) sözüne dayanan ifade Türkçede *yoldın az-* olarak karşılık bulmuştur. Arapça sözcük *En'am* suresinin 77. ayetinde de الضَّالِّينَ şeklinde geçmiştir. Bu ifade TİEM 73'te (6/77) *yolsuz*, HKT'de *azgun*, BKT'de ve MKT'de *azmış*, sözcüğüyle karşılanmıştır. Rylands nüshasında söz konusu ayet yer almamaktadır. Arapça sözcük, bünyesinde “yol” ifadesi barındırmaz. Bu bakımdan sözcüğün her iki yerde TİEM 73'te *yol* sözcüğüyle karşılanmış olması göz önüne alındığında Harezmi Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi tercümelerindeki *az-* fiilinden türeyen *azgan* ve *azgun* sözcüklerinin bire bir çeviriler olduğu söylenebilir.

Yoldın az- deyiimi Orhon ve Uygur dönemi metinlerinde tespit edilmemiş olsa da *Altun Yaruk*'taki *sansarlıg taloy ügüz içinde tegziñgeyler nirvanlıg intun kıdığdaki yoldın iragaylar* (AYAYazlı 665) cümlesindeki *yoldın ıra-* deyiimi yakın anlamlı deyimdir ve burada Budizm'in yolundan uzaklaşmak, İslami muhite ait eserlerde de İslam'ın yolundan sapmak kastedilmiştir. *Yoldın az-* deyiimi, *Kutadgu*

Bilig'de hem *yoldın az-* (5282) şeklinde hem de *yolda az-* (3089, 5691, 6540) ve *yol az-* (677, 5313) olarak tespit edilmiştir. Hem Budizm'de hem de semavi bir din olan İslamiyet'te dinin bakış açısı, dine uygun davranış ve düşünceler “yol” veya “doğru yol” olarak görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde *yol, köni yol, tüz yol; yavız yol, yavlak yol* sözlerine sıklıkla rastlanır. Din bir “yol, gidiş” olarak görülmüş, bu durum metinlere *yolka kir-, yolka kön-, köni yolka bar-, köni yolka kir-, köni yolka kön-, köni yolka köndür-, köni yolka köndüz-; yoldın çık-, yolda az-, yoldın azıt-* olarak yansımıştır. Zamanla bu deyim sadece dinî bakış açısını değil, aynı zamanda günlük hayatta ahlaki ve gelenek görenekle ilgili bakış açısını da yansıttığı görülmektedir. Arapça sözcük “yol” anlamı barındırmasa da önceki cümlelere atıfla bu anlamı içermektedir.

§ 2. köni yolka köndüz- “doğru yola sevk etmek” (Bakara / 2) krş. yoldın az-

Kur'an-ı Kerim	هُدًى “hidayetir”
TİEM 73	köni yolka köndüzmek
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	köndürtmek
EAT (Bursa)	dogru yol göstericidir
EAT (Manisa)	hidāyetdür

Arapça هدى sözcüğü “tarif etmek, yol göstermek, hidayet vermek, (doğru yoldan) ayırmamak” anlamlarını taşımaktadır (Çanga 2016, s. 533). Sözcük Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla tekrarlanmıştır. Yukarıda da söz edildiği gibi, sözcüğün aslında “yol” anlamı söz konusu değildir ancak TİEM 73'te ve Eski Anadolu Türkçesine ait Bursa İl Halk Kütüphanesinde bulunan Kur'an tercümesinde sırasıyla *köni yol* ve *doğru yol* ibareleriyle karşılanmıştır. HKT'deki *köndürt-* “doğrultmak” fiili ile ve Eski Anadolu Türkçesine ait 1401 tarihli Kur'an tercümesinde ise Arapça sözcük doğrudan kullanılmıştır. Rylands nüshasında Bakara suresi yer almadığından deyim burada yer almaz ancak eserde Kur'an-ı Kerim'in farklı yerlerindeki kullanımlarına paralel şekilde Arapça *hidāye'* ve Farsça *rāh numūden* (Nahl 16/37) ile *rāh-ı rast dāden* (Nahl 16/93) sözlerinin karşılığı olarak *yolka köndür-* yapısı kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 785).

Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilen *köni yolça ilt-* (AYÇetin VII); Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülen *yol körküt-* yapıları deyim ile aynı anlam alanına giren birleşik yapılarıdır.

§ 3. (namaznı) ağakın kıl- “(namazı) ayakta kılmak, dosdoğru kılmak” (Bakara / 3; 43, 83, 110, 177, 229, 230)

Kur'an-ı Kerim	وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ (namazı)“ve dürüst kılarlar (namazı)”
TİEM 73	(takı) ağakın kılarlar (namāznı)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	kılıŋ (namāznı)
Harezm T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı) peyveste kılarlar (namāznı)
EAT	(dahı) durgururlar (namazı)
EAT (Esra Karabacak)	(dahı) namaz durgururlar

Ayetteki *وَيُقِيمُونَ* sözü esasen “ikame ederler” (Çanga, 2016, s. 417) anlamındadır ve قوم “kalkmak, durmak” sözüne dayanır. Kur'an-ı Kerim'deki *ve yukümüne 's-salate الصَّلَاةَ وَيُقِيمُونَ* sözü tercümede aslına uygun olarak *takı ağakın kılarlar namāznı* şeklinde çevrilmiştir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Arapça sözcüğe karşılık olarak *ağakın kıl-* deymi kullanılmıştır. TİEM 73'te Bakara suresinin 43, 83, 110 ayetlerinde de geçen deyim bu üç ayette *وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ* ibaresinde *وَأَقِيمُوا*; 177. ayette ise *وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ* ibaresinde *وَأَقَامُوا* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bakara suresinin 229 ve 230. ayetlerinde de üç kez tespit edilen *ağakın kıl-* deymi bu iki ayette yine Arapça aynı köke giden *يُقِيمُوا* karşılığında kullanılmıştır ve burada “ayakta tutmak, gözetmek, korumak” anlamlarını taşımaktadır. Deyime karşılık gelen ibare HKT'de (*namāznı*) *peyveste kıl-* şeklinde tercüme edilmiştir. HKT'de Bakara suresinin diğer ayetlerinde de çoğunlukla (*namāznı*) *peyveste kıl-* yapısının tercih edildiği görülür (83 ve 110. ayetler). Bunun yanında *namāz kıl-* (177. ayet) ve *ikāmet kıl-* (229 ve 230. ayetler) sözlerine de rastlanır. Harezm Türkçesindeki *peyveste* sözcüğünden hareketle Arapça yapının süreklilikle ilgili görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Eski Anadolu Türkçesindeki *durgur-* fiillerinin de süreklilik ifade ettiği düşünülebilir. Özbek İlimler Akademisi Kur'an tercümesinde Bakara suresinin 3. ayeti, bu ayetin Farsça ve Türkçe tercümesi yer almazken aynı suresinin 43. ve 177. ayetlerinde yukarıda söz edilen ibare *namāz kıl-*, 110. ayette *peyveste namāz kıl-*, 229. ve 230. ayetlerde ise *ikāmet kıl-* şeklinde tercüme edilmiştir. *ağakın kıl-* deyiminin Rylands nüshasında farklı surelerde Arapça *ikāme'* ve *қыям*, Farsça *be-pāy dāšten* ve *be-pāy kerden*

sözlerinin karşılığı olarak kullanıldığı görülür (Ata, 2004, s. 201). ÖİAKT'de de Bakara suresinin 229. ayetinde Arapça *ikāme'* ve Farsça *pāy dāden* sözünün karşılığı olarak *aḍakın kıl-* yerine *ikāmet kıl-* yapısının kullanıldığı görülür (Üşenmez, 2014, s. 684).

§ 4. tamga ur- “damga vurmak, mühürlemek” (Bakara / 7)

Kur'an-ı Kerim	﴿حَتَمَ﴾“mühürlemiştir (Allah)”
TİEM 73	tamga urdı (Taḥrî)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	müḥr urdı (Taḥrî)
EAT (Bursa)	müḥr urdı (Taḥrî ta'ālā)
EAT (Manisa)	(Taḥrî ta'ālā) hatm eyledi

TİEM 73'te *tamga urdı taḥrî köşülleri üze* cümlesinde tespit edilen *tamga ur-* şeklinde yer alan deyim Arapçada “bitirmek; mühürlemek” anlamındaki *حَتَمَ* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Türkçe *tamga ur-* deyimini ilk olarak Kutadgu Bilig'de (2902) tespit edilmiştir. Bunun yanında eserde aynı anlamda *tamgala-* sözüne de rastlanır. Türkçe *tamga ur-* deyiminin Farsça *müḥr zeden* (Steingass, 1963, s. 1353) deyiminden kopyalanmış olabileceğini düşünmek mümkündür. İslamiyet'in etkisiyle artan Türkçe-Farsça dil ilişkileri ve ilk Kur'an tercümelerinin Farsçadan çevrildiği bilgisi bu kanıyı güçlendirir ancak bununla ilgili kesin bir yargıya varmak zordur. Rylands nüshasında ilgili bölüm bulunmamakla birlikte Nahl 16/108. ayette Arapça *tab'* ve Farsça *müḥr kerden* sözüne karşılık *tamga ur-* deyiminin kullanıldığı tespit edilmiştir (Ata, 2004, s. 644). Uygur Türkçesinde tespit edilen *tamgaka entür-* (Şen, 2016, s. 177) deyimini de “tamamlamak” anlamındadır. Deyimin “tamamlamak” anlamı “bir yazıyı kaleme aldıktan sonra damga vurarak işlemi bitirmek, yazma işini tamamlamak” anlamından gelişmiş olmalıdır. “Kapatmak” anlamının ortaya çıkışı da yine buraya dayanır.

§ 5. başları tezigin- “başları dönme, ne yapacağını şaşırma” (Bakara / 15)

Kur'an-ı Kerim	﴿يَعْضِبُونَ﴾“bocalarken”
TİEM 73	başları teziginip
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	mütehayyir bolurlar
EAT (Bursa)	hayran olurlar
EAT (Manisa)	hayran olurlar

TİEM 73'te *başları tezgin-* deyimiyile karşılanan Bakara suresinin 15. ayetindeki Arapça بَعَثُونَ sözü "bocalamak" (Çanga, 2016, s. 353) anlamındadır. Arapça sözcük Kur'an ı Kerim'de yedi kez tespit edilmiştir: 6/110, 7/186, 10/11, 15/72, 23/75, 27/4. Bu yedi kullanımdan altısı TİEM 73'te *başları tezgin-* deyimiyile karşılanırken sadece Neml suresinin 4. ayetinde Arapça söze *anlar közsüzler* şeklinde bir karşılık verilmiştir. Rylands nüshasında *başı tezgin-* deyimiyi bir kez geçmiştir. Deyim, A'râf 7/186. ayetteki Arapça *'ameh* ve Farsça *sergerdân şoden* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 252). Türkçe *baş(lar)ı tezgin-* deyimiyi *Kutadgu Bilig*'de ve *Divânü Lügâti't-Türk*'te tespit edilmiştir. *Tarama Sözlüğü*'ndeki *baş ceğzin- ~çeğzin- ~çiğzin-* yapısı da "başı dönmek" anlamındadır ve eldeki örneklerden bu yapının daha çok somut bir anlam içerdiği anlaşılmaktadır.

§ 6. vakt ur- "zaman vurmak, (bir şeyin) zamanına karar vermek" (Bakara / 51)

Kur'an-ı Kerim	وَعَدْنَا "vade verdik"
TİEM 73	vakt urdımız
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	va'de kılıştuk
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	va'de kılıştuk
EAT (Bursa)	va'de eyledük
EAT (Manisa)	va'de eyledük

Arapça وعد "söz vermek" fiilinin türeviyi olan *va'dnâ* وَعَدْنَا "vaatte bulunmak, sözleşmek" (Çanga, 2016, s. 554-555) karşılığındadır. Arapça sözcük A'râf suresinin 142. ayetinde de tespit edilmiş, bu söz TİEM 73'te *vakt koğuş-* "karşılıklı zaman vermek, karşılıklı olarak zamanına karar vermek" şeklinde çevrilmiştir. Türkçe *vakt ur-* veya *vakt koğuş-* deyimilerinde dikkat çeken, Arapça *va'd* sözünün doğrudan kullanılmak yerine yine Arapça *vakt* "zaman" sözüyle karşılanmış olmasıdır. Tarihî dönem Kur'an tercümelelerinin tamamında ise Kur'an'da geçen Arapça *va'd* sözü kullanılmıştır. Rylands nüshasında da *vakt ur-* deyimiyi kullanılmazken *va'de kul-*

yapısı çokça geçer (Ata, 2004, s. 731-732). Rylands ve Özbek İlimler Akademisi nüshalarında *va'de kıl-* burada olduğu gibi Arapça *va'd*, Farsça *nüvid dâden ve bim kerde şoden* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 732; Üşenmez, 2016, s. 659). TİEM 73'teki bu farklı tercihin nedeni her iki ayette de zamana vurgu yapılmış olmasıdır. Nitekim Bakara suresinin 2. ayetinde “Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik”; A'râf suresinin 142. ayetinde ise “Mûsâ'ya otuz gece süre belirledik” cümleleri yer almaktadır. TİEM 73'te *vakt ur-*, *vakt urul-*, *üd ur-*, *vakt atal-*, *vakt atan-* vb. *vakt* sözüyle kurulan birleşik fiillerin çokluğu dikkat çekicidir. Yine aynı eserde *va'de kıl-*, *üd va'de kıl-*, *va'de bër-* yapıları tespit edilmiştir.

§ 7. tejdin keç- / tejde keç- “dengeyi geçmek, haddi aşmak”
(Bakara / 61, 85, 190, 194, 229, 231)

Bakara suresinin 85. ayetindeki بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ “kötülükte ve düşmanlıkta” ibaresi TİEM 73'te *yazuk birle tejde keçmek birle karşılanırken Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesinde yazuk birle takı zulm kulmak birle* şeklinde karşılanmıştır. Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerinde ise bu ibarenin *yazuklar işlemek bile zulüm bile tuşmanlık bile ve yazuklar işlemek bile zulm bile düşmanlık bile* sözleriyle karşılanıldığı görülür.

Kur'an-ı Kerim	كَانُوا يَغْتَدُونَ “aşırı gidiyorlardı”
TİEM 73	tejdin keçer erdiler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	erdiler haddin keçerler
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	erdiler haddin keçerler
EAT (Bursa)	zulm étidilerdi
EAT (Manisa)	zulm eylediler

Türkçe *tejdin keç-* deyimini Arapça يَغْتَدُونَ “(haddi) aşmak; zulmetmek, hakka tecavüz etmek” (Çanga, 2016, 335) ile (كَانُوا) “olmak, (burada) idiler” (Çanga, 2016, 449) sözcüklerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Arapça يَغْتَدُونَ sözcüğü Kur'an-ı Kerim'de toplamda üç kez tespit edilmiştir. Sözcüğün geriye kalan iki yerde TİEM 73'te *haddin keç-* (3/112, 5/78) ile karşılanıldığı görülür. *Tejdin keç- / tejde keç-* deyimini TİEM 73'te ve Rylands nüshasında tespit edilmiştir. Deyim, Rylands nüshasında Arapça *isrâf* ve *tefrit*, Farsça *güzâfgâri kerdin* ve *güzâfgâri* sözlerinin karşılığı olarak kullanıldığı görülür (Ata, 2004, s. 669). Rylands nüshasında dokuz kez tespit edilen *tejde keç-* deyimini TİEM 73 nüshasında *tejdin keç-* (üç kez:

9/10, 39/53, 40/28); *teyde keç-* (bir kez: 28/28); *haddin keç-* (bir kez: 3/17); *hadda keç-* (bir kez: 50/25); *muşda keç-* (bir kez: 16/115); *artak işlig (bol-)* (bir kez: 43/5) ve *taksir kıl-* (bir kez: 12/80) birleşik yapılarıyla karşılanmıştır. Bakara suresinin 61. ayetindeki Arapça söz ÖİAKT'de ve HKT'de *haddin keç-* şeklinde karşılanmıştır. Bakara suresinin yukarıda söz edilen diğer ayetlerinde ÖİAKT ve HKT'de birbiriyle aynı şekilde *haddin keç-* (190, 229) ve *zulm kıl-* (85⁴, 194, 231) birleşik fiilleriyle karşılanmıştır. Sonraki dönem ve sahalarda *teşdin keç-* / *teyde keç-* deyimine rastlanmasa da Harezmi ve Memlük Kıpçak sahası eserlerinde *haddin keç-* ve *haddin keçür-* deyimlerine rastlanır (Tokay, 2019, 217-218)

§ 8. örtüglüg bol- “kapalı olmak, karışık olmak” (Bakara / 70)

Kur'an-ı Kerim	كَارِشًا عَلَيْنَا “karışık geldi bize”
TİEM 73	örtüglüg boldı bizin üze
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	ohşaş boldı ya ‘ni örtüglüg boldı bizin üze
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	ohşaş boldı bizin üze
EAT (Bursa)	müteşâbih oldılar bizim üstümüze
EAT (Manisa)	bizim üstümüze müteşâbih oldı

Bakara suresinin 68-70. ayetlerinde Hz. Musa'nın kavminin Hz. Musa'dan rabbine dua ederek bahsedilen sığırın vasıflarını açıklamasını istemeleri ve bunun üzerine Hz. Musa'nın verdiği cevaplardan tatmin olmayan kavminin sığırlar birbirine benzediği için ayırt etmenin zorluğu nedeniyle Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesindeki *ohşaş bol-* yapısı Arapça *teşâbih* sözünün bire bir Türkçe karşılığıdır. Nitekim Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerinde de aynı köke dayanan *müteşâbih* sözcüğü tercih edilmiştir. Arapça كَارِشًا sözcüğü Kur'an-ı Kerim'de *Âl-i İmran* suresinin 7. ayetinde de tespit edilmiş, TİEM 73'te sözcük için *ohşaş-* karşılığı verilmiştir. Türkçe *örtüglüg bol-* deyimini Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinden *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin* ve *Kitâbü'l-Ef'âl*'de tespit edilmiştir (Tokay, 2019, s. 354).

⁴ ÖİAKT'de Bakara suresinin 85. ayeti bulunmadığı için söz konusu ifadeye de rastlanmaz.

§ 9. (köñül) katıg bol- “(gönlü) katılaşmak, vicdanımı yitirmek”
(Bakara / 74)

Kur'an-ı Kerim	كَاتِلَا۟رِكُمْ فَكَلْبِكُمْ “katılaştı kalpleriniz”
TİEM 73	katıg boldı köñlüñizler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	katıg boldı köñülleriniñiz
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	katıg boldı köñülleriniñiz
EAT (Bursa)	katı oldı yürekleriñüz
EAT (Manisa)	katı oldı yürekleriñüz

Deyimin anahtar sözcüğü olan Arapça فَكَلْبَتْ “katılaşmak” fiili Kur'an-ı Kerim’de burası dışında iki kez daha kullanılmıştır. Arapça sözcük TİEM 73’teki *En’âm* suresinin 43. ve *Hadîd* suresinin 16. Ayetlerinde *kat(t)ı karardı (köñülleri)* şeklinde çevrilmiştir. Deyim, Arapça فَكَلْبَتْ “kalpleri katılaşmak” deyiminin bire bir karşılığı olan çeviri bir unsur olarak görölse de Türkçede Uygur metinlerinden beri *katıg köñül, katıg kınıg köñül, bek katıg köñül, katkı köñül, köñüli kattıg, köñüllü katkı* vb. (şen, 2017, s. 118, 129) şekilleriyle varlığını sürdürmektedir. Rylands nüshasında aynı köke dayanan Arapça *kâsiyeti kalb / kulüb, Farsça saht şevende-i dil / hâ* sözlerinin karşılığı olarak *katıg köñüllüđ* yapısı kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 427). Deyim ÖİAKT’deki Bakara 2/74’te Farsça *saht şoden* sözüne karşılık olarak verilmiştir (Üşenmez, 2016, s. 406). Uygur metinlerinde tespit edilen bu deyimlerin bazıları da Çinceden bire bir tercüme edilmiştir. Buradan hareketle birbiriyle coğrafî ve kültürel yakınlığı olmayan topluluklarda “vicdansız olmak, duyarsız kalmak” ifadesinin “kalp” ve “katı; katılaşmak” sözcükleriyle karşılığı görölmektedir. Deyim, Uygur Türkçesi metinlerinin yanı sıra Karahanlı Türkçesi metinlerinde (KB 5713, 6484), Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilmiş (Tokay, 2019, 261, 280), günümüzde Türkiye Türkçesinde ve diğer bazı Türk dillerinde varlığını sürdürmektedir.

§ 10. ‘ahd kıy- “sözünü kıymak, sözünden dönme” (Bakara / 80)

Kur'an-ı Kerim	فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ “Asla caymaz Allah sözünden”
TİEM 73	‘ahd kıymas hilâf kılmaz tañrı ‘ahdiñe
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	hîlâf kılmağay tañrı 'ahdini
EAT (Bursa)	tañrı ta'ala va'desine hîlâf eylemez
EAT (Manisa)	tañrı ta'ala va'desine hîlâf eylemez

Kur'an-ı Kerim'deki يُخَلِّفَ sözü “yerine getirmemek, dönmek, ifa etmemek” (Çanga, 2016, s. 186) anlamında kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Âl-i 'İmran 3/9'da, Ra'd 13/31'de, Hacc 22/47'de, Rûm 30/6'da ve Zümer 39/20'de altı kez geçen sözcük TIEM 73'te her zaman va'deka / va 'delarka / va 'desiye hîlâf kılma-, ÖİAKT'de Âl-i 'İmran 3/9'da⁵ va'dege hîlâf kılma-, HKT'de va'dege / va 'desiye / va 'desini hîlâf kılma- ve EAT (Manisa) Kur'an tercümesinde va'deye / va 'desine hîlâf eyleme- şeklinde karşılanmıştır. TIEM 73 ve HKT'de Kur'an-ı Kerim'deki dizilime eş değer şekilde tercüme edilen yapı diğer tercümelere Türkçe söz dizimiyle verilmiştir. TIEM 73 ve Hekimoğlu Kur'an tercümelerinde yine aslına uygun olarak Arapça 'ahd sözünün kullanıldığı görülür.

§ 11. **bütünlük al-** “eksiksiz almak, kesin söz almak” (Bakara 63, 83, 84)

Kur'an-ı Kerim	أَخَذْنَا مِيثَاقًا “söz aldık”
TIEM 73	aldımız bütünlükünüzü
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	alduk 'ahdiñizni
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	alduk 'ahdini
EAT (Bursa)	'ahdini alduk
EAT (Manisa)	'ahdini alduk

Arapça أَخَذْنَا مِيثَاقًا ibaresi “söz almak” anlamındadır. İbare Kur'an-ı Kerim'de 6 kez tespit edilmiştir (Bakara 2/63, 83, 84, 93; Maide 5/14, 70). Bu altı kullanım TIEM 73 Kur'an tercümesinde her zaman *bütünlük al-* deyiimiyle karşılanmıştır. Rylands nüshasında Bakara suresi bulunmama ile birlikte deyiimi oluşturan bütünlük “yemin, and, söz” sözcüğü *bütünlük bër-* yapısında karşımıza çıkar. Buradaki bütünlük sözü Arapça *mevşik* ve *mîşāk*, Farsça *üstüvâr* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 303). ÖİAKT'de Bakara suresinin 63. ayetinde (Bakara suresinin 83 ve 84. ayetleri ÖİAKT'de

⁵ Kur'an-ı Kerim'de sözcüğün geçtiği diğer sure ve ayetler ÖİAKT yazmasında bulunmamaktadır.

bulunmamaktadır.) ve Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde her zaman 'ahd al- ibaresiyle karşılanan Arapça ifade EAT Manisa Kur'an tercümesinde de 'ahd al- şeklindedir.

§ 12. yüz evür- "yüz çevirmek, ilgisiz davranmak" (Bakara / 83)

Kur'an-ı Kerim	مُغْرَضُونَ "dönüyorsunuz"
TİEM 73	yüz evrügümler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	yüz evürgenler
EAT (Bursa)	yüz dönderüp
EAT (Manisa)	i'râz eyledüñüz

Buradaki kullanıma benzer şekilde Bakara suresinin 64. ve 83. ayetlerinde *evrül-* fiili de *yüz evür-* fiili ile eş değer olarak kullanılmıştır. *evrül-* fiili hem 64. hem de 83 ayette تَوَلَّيْتُمْ sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Harezmi Türkçesi nüshasında ise her iki ayette söz konusu Arapça yapının karşılığı olarak *yüz evür-* deyiimi kullanılmıştır. 83. ayetteki مَغْرَضُونَ sözünün karşılığı ise yukarıda görüldüğü gibi TİEM'de *yüz evrügümler*, Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesinde ise *yüz evürgenler* olarak yer almıştır. Bakara suresinin 115. ayetinde yer alan قَوْلٌ وَجْهَكَ ile 149. ve 150. ayetlerindeki قَوْلٌ وَجْهَكَ sözleri TİEM 73'te *yüz evür-* olarak karşılanmakla birlikte burada temel anlam söz konusudur ve fiilin anlamı "yönünü çevirmek"tir. Bu ibare Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde sırasıyla *evrül-* ve *yüz evür-*; EAT'de sırasıyla *yüz çevür-*, *yüz dönder-* (94. Baş, 96 baş) ve *teveccüh eyle-* ve *yüz dönder-* olarak yer almıştır.

§ 13. arka bəriş- "karşılıklı arka vermek, yardımlaşmak" (Bakara / 85)

Kur'an-ı Kerim	تَطَاهَرُونَ "yardımlaşıyorsunuz"
TİEM 73	arka bərişür siler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	yâri bərişür siz
EAT (Bursa)	zâhir olursız
EAT (Manisa)	zâhir olursız

Arapça تَطَاهَرُونَ sözü الظهر “arka, sırt, geri” söz ile kökteştir ve burada “birbirinden yardım almak, birbirine kuvvet vermek, yardımlaşmak” (Çanga, 2016, 328b) anlamında kullanılmıştır. Buradan hareketle TIEM 73’te geçen *arka bəriş-* deyiminin doğrudan tercüme olduğu görülmektedir. Harezmi Türkçesi Hekimoğlu nüshasında Arapça aslından farklı olarak Farsça “yardım” anlamındaki *yārī* sözü tercih edilirken Eski Anadolu Türkçesine ait iki tercümede de yine kökteş *zāhir* sözü kullanılmıştır. Rylands nüshasında *yārī bër-* deyimini Farsça *yārī dāden* ibaresinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 756). Benzer kullanım ÖİAKT’de de tespit edilmiştir (Üşenmez, 2014, s. 694). *Arka bër-* deyimini Eski Türkçe metinlerde karşımıza çıkmakla birlikte buradakinden farklı olarak Uygur metinlerinde *bo köñülke arka bërser pardakça bolup ...* örneğindeki gibi “önem vermemek, sırt çevirmek; *Kutadgu Bilig*’den alınan *tiren arka bërme yağıka bolup ...* örneğindeki gibi “sırtını dönmek, arkasını dönüp kaçmak” (Şen, 2017, s. 71) anlamlarını taşımaktadır. Deyim, Türkiye Türkçesinde de Arapçadaki gibi “arka çıkmak, desteklemek” anlamında kullanılmaktadır.

§ 14. (‘ahd) arkur(a) at- “sözünden dönmek, sözünü tutmamak”
(Bakara / 100, 101)

Kur’an-ı Kerim	نَبَذَهُ “atmak, sırtlarının arkasına fırlatmak; hiçe saymak” (Çanga 497a)
TIEM 73	(‘ahd) arkur(a) at(t)ı
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	arkalarının artında bırak-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(‘ahdni) bıraktı
EAT (Bursa)	(andu) sındurur
EAT (Manisa)	(‘ahdı) bozar (andı) sındurur

Arapça “atmak, sırtlarının arkasına fırlatmak; hiçe saymak” (Çanga, 497a) anlamındaki نَبَذَهُ sözü TIEM 73 Kur’an tercümesinde bire bir çeviriyle karşılanmıştır. Diğer tercümelelerde ise daha uzak çeviri dikkat çeker. Örneğin söz konusu ibare ÖİAKT’de 100. ayetin yazmada eksik olarak yer alması nedeniyle okunamazken 101. ayette *arkalarının artında bırak-* şeklinde karşılanmıştır. 100. ayet HKT’de *ahdni bırak-*, 101. ayette ise *artuğa arkalarının bırak-* olarak karşılanmıştır. Türkçe *arkura* sözü ile ilgili olarak Kök, sözcüğün bu şekilde tarihî Türk yazı dillerinde tespit edilmiş olmamakla birlikte *arkuçı* ve *arkuru* şekillerinin sözcükle kesin olarak ilgili olduğunu; Kırgızcadaki *arkı*, Anadolu ağzlarındaki *arkırı* ve Türkiye

Türkçesindeki *aykırı* sözcüklerinin de aynı kökten geldiğini belirtmiştir (Kök, 2004, s. 11 (10. dipnot)).

Deyimin kurucuları olan *arka* ve *at-* sözcükleri Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *arkaka at-* şeklinde ve "önemsememek" anlamında tespit edilmiştir (Tokay, 2015, s. 394)

§ 15. dost tutma- "dost tutmamak, arzu etmemek, onaylamamak"
(Bakara / 105)

Kur'an-ı Kerim	مَا يُوَدُّ "arzu etmezler"
TİEM 73	dost tutmaz anlar
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	dost tutmas anlar
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	dost tutmas anlar
EAT (Bursa)	istemez anlar
EAT (Manisa)	sevmezler istemezler

Kur'an-ı Kerim'deki *يُوَدُّ* sözü "sevmek, arzu etmek" anlamındadır (Çanga, 2016, s. 546). Nitekim sözcük, *Hicr* suresinin 2. ayetinde de geçmektedir ve TİEM 73'te sözcüğe *sever* karşılığı verilmiştir. Sözcük Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde *arzülayur* (Sağol, 1993, s. 140). şeklinde karşılanmıştır. *Dost tut-* deyiimi TİEM 73'te *Āl-i 'İmrān 3/69*'da *وَدَّتْ* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Arapça sözcük temel olarak "sevmek, muhabbet etmek; temenni etmek, istemek" anlamındadır (Çanga, 2016, s. 546). Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde de ilgili ayette aynı karşılık bulunur: *dost tut-* (Sağol, 1993, s. 32). Arapça *وَدَّتْ* sözü ve türevleri Kur'an-ı Kerim'in değişik yerlerinde kullanılmış, TİEM 73 ve HKT'de *sev-*, *arzüla-* fiilleriyle karşılanmıştır (bk. Bakara 2/109; *Āl-i 'İmrān 3/69* vb.). Rylands nüshasında birçok yerde geçen *dost tut-* deyiimi, Arapça *tevelli* ve buradaki *يُوَدُّ* sözü ile de aynı köke dayanan *mevedder*; Farsça *döst dāšten* ve *hod giriften* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 321).

§ 16. boyun bér- "boyun eğmek, teslim olmak, müslüman olmak"
(Bakara / 116, 128, 132, 133, 136, 208) *krş.* **boyun sü-**

Kur'an-ı Kerim	لَهُ قَانِتُونَ "(ona) boyun eğmiştir"
TİEM 73	(a)nar) boyun bérigililer ol
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(a)na) boyun sügenler

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(aşa) boyun sügenler
EAT (Bursa)	(anın) kullarıdır
EAT (Manisa)	halkı mülkidür

Arapça مُسْلِمُونَ sözü temel olarak “Müslüman olanlar, teslim olanlar” anlamındadır ve bu söz Kur'an-ı Kerim’de sıklıkla tekrarlanmıştır. Arapça sözcük TİEM 73’te Bakara suresinin yukarıda sıralanan ayetlerinde olduğu gibi *boyun bër-* (Maide 5/111, Enbiya 21/108, Neml 27/81, Rüm 30/53, Cinn 72/14) ve *boyun sü-* (Âl-i İmran 3/52, 64, 80, 84, 102, Hüd 11/14, ‘Ankebut 29/45) birleşik yapılarına dayanan ibarelerle karşılanmıştır. Bakara suresinin farklı ayetlerinde yer alan Arapça ibare ÖİAKT’de ve HKT’de çoğunlukla *boyun sü-* (116, 132, 133, 136, 208) ve bir kez de *hâlis kıl-* (128) şeklinde tercüme edilmiştir. Rylands nüshasında da geçen *boyun bër-* deyimini, Arapça *ita’at* sözcüğü söz konusu olduğunda Farsça *fermân burden*; Arapça *islâm* sözcüğü söz konusu olduğunda ise Farsça *gerden dâden* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 293). Buradaki Arapça ibareye EAT dönemine ait her iki tercümede de *müslümân* karşılığı verilmiştir.

Boyun bër- deyimini yakın anlamlıları *boyun sü-*, *boyun sün-* gibi Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde de tespit edilmiştir. Deyimin Farsça benzeri Burhan-ı Katı’da *gerden nihâden* “boyun koymak” şeklinde kaydedilmiştir (s. 276).

§ 17. boyun sü- “boyun eğmek, teslim olmak, müslüman olmak”
(Bakara / 131, 285) *kry. boyun bër-*

Kur'an-ı Kerim	مُسْلِمًا ve اسْلَمْتُ “Müslüman ol!” ve “Müslüman oldum”
TİEM 73	boyun sügül / boyun südüm
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	boyun sügül / boyun südüm
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	boyun sügül / boyun südüm
EAT (Bursa)	müslümân ol / müslümân oldum
EAT (Manisa)	müslümân ol / müslümân oldum

§ 18. urun kılın- “seslenmek, adını anmak; (burada) kesilmek, boğazlanmak” (Bakara / 173)

Kur'an-ı Kerim	وَمَا أَهْلَ (ve bir de) kesilen”
----------------	-----------------------------------

TİEM 73	(ol nekni kim) urun kılındı
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(takı ol nerseni kim) ün kılındı
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı ol nirseni kim) ün kılındı
EAT (Bursa)	(dahı anı kim) bogazlandı
EAT (Manisa)	(Allah adı zikr olmasa özge adı bile) bogazlagan

TİEM 73 yazmasında aşağıdaki resimde görüldüğü gibi yazılmış olan deyim, HKT'de *ün kılın-* şeklinde karşılanmıştır. Metnin bağlamına uygun şekilde anamlandırılacak *urun* sözcüğü tarihî ve çağdaş Türk dillerinde tespit edilememiştir. Buradan hareketle HKT'deki *ün* şekli ile de bağlantı kurularak sözcüğün ince sıradan *ürün* şeklinde olması gerektiği, yapının *ür ün* şeklinde iki sözcükten oluştuğu düşünülebilir ancak iki sözcükten oluşma ihtimali yazım nedeniyle uygun görünmemektedir.

TİEM 73 20r/4 (Ünlü, 2018/ V., s. 39)

Yenmek üzere kesilen hayvanların Allah'ın adı anılarak kesilmesi, bir işe Allah'ın adıyla başlanması iyilik, güzellik ve bolluk beklentisine işaret etmektedir. Benzer şekilde bugün Anadolu ağzlarında kullanılan *mısmıl* “iyi, güzel; uygun; çok; eksiksiz vb.” (DS IX, s. 3190-3191) benzer anlayışa dayanmaktadır ve Arapça *bismillahirrahmanirrahim* sözüne dayanır.

Deyim Türkçede aslen “seslenmek, adını anmak” anlamında olmakla birlikte burada “Allah'tan başkasının adını anarak kesil-” anlamında kullanılmıştır.

§ 19. elig tegür(me)- “el değirmek, yaklaşmak; cinsel ilişkiye girmek” (Bakara / 187, 236, 237)

Kur'an-ı Kerim	وَلَا تَبَايَسُوا هُنَّ “(ve) cinsel ilişkide bulunmayın (onlarla)”
TİEM 73	elig tegürmençler (kuñcuylarka)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	mübāşeret kılmaç

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	mübâşeret kılmağ
EAT (Bursa)	mübâşeret eylemenüz
EAT (Manisa)	mübâşeret eylemenüz

Deyim, Kur'an-ı Kerim'deki بَاشَرَتْ sözüne dayanır. Sözcük aslen “dokunmak, temas etmek” anlamındadır ve mecazen “cinsel ilişkiye girmek” anlamı kazanmıştır. İbare, görüldüğü gibi TİEM 73'te temel anlamına yakın bir çeviriyle Türkçeye tercüme edilmiştir. ÖİAKT'de ve HKT'de ise Kur'an-ı Kerim'deki Arapça sözcüğün türevi ile *mübâşeret kıl-* şeklinde karşılanmıştır. Benzer şekilde Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tecümelerinde de aynı köke dayanan *mübâşeret* sözcüğünün tercih edildiği görülür. Arapça ibare ÖİAKT'de ve HKT'de surenin 236. ayetinde *cimâ' kıl-* ve 237. ayetinde *vatıy kıl-* şeklinde karşılanmıştır.

Eliğ / eliğ tegür- deymi “dokunmak; zarar vermek” anlamlarında Harezmi Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Ferâdis ve Kısasü'l-Enbiyâ'da tespit edilmiştir (Tokay, 2015, s. 197).

§ 20. yolda yüzül-“yolda kalmak” (Bakara / 215)

Kur'an-ı Kerim	وَإِنَّ الْمُبِينَ (ve) yolda kalmışlar”
TİEM 73	çığaylarka yolda yüzülmüş
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(takı) yol eriğe
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı) yol eriğe
EAT (Bursa)	(dağı) müsâfirlere
EAT (Manisa)	(dağı) müsâfirlere

Yolda yüzül- deyimindeki *yüzül-* fiili ile ilgili olarak a) fiilin *yüz-* “deriyi yüzmek, soy-” fiilinin edilgen biçimi olduğu; b) *buz-* fiilinin edilgen şekli olan *buzul-* yapısının yazmada *be* yerine yanlış anlamayla iki nokta ile *ye* şeklinde gösterildiği ve c) fiilin *üz-* “kırmak, kesmek” fiilinden *y-* türemesiyle oluşmuş *yüz-* fiilinin edilgen biçimi olduğu düşünülebilir. *Yüzül-* fiilinin Eski Türkçe tespit edilmemiş olması ve burada mecaz anlamın söz konusu olması bu ihtimali azaltmaktadır. Sözcük *Mukaddimetü'l-Edeb*'de “yüzülmek, derisi soyulmak” (Yüce, 1993, s. 214) anlamında kullanılmış olmakla birlikte *yüzül-* fiilinin metin bağlamında burada olması gereken “soyulmak, hırsızlığa maruz kalmak” anlamı tarihî ve günümüz Türk

dillerinde tespit edilememiştir. Deyimin kurucu fiiliyle ilgili bir başka ihtimal de fiilin *buzul-* şeklinde olabileceğidir. Bu düşüncüyü kuvvetlendirecek bir kullanım Tevbe suresinin 60. ayetinde Bakara suresinin 215. ayetindeki gibi Arapça *ابْنِ السَّبِيلِ* “yol oğlanı” ibaresinden hemen önce *yolda buzul-* yapısının kullanılmasıdır. *buzul-* fiilinin bağlama anlam bakımından da uyması bu ihtimali artırsa da yazmada sözcüğün ilk harfi açıkça *ye* olarak görülmektedir. İhtimaller içinde en ağır basanı TİEM 73 yazmasındaki *yüzül-* fiilinin *üzül-* fiilinden *y-* türemesiyle ortaya çıkmış olabileceği düşüncesidir. Nitekim bu türemenin daha sık görüldüğü dar-düz ünlülü *ıgla- ~ yıgla, il- ~ yil-* (Tekin, 2003, s. 308), *işen ~ yişen* gibi örnekler yanında *ürüñ ~ yürüñ, ün- ~ yün-* (Tekin, 2003, s. 308) *üt ~ yüt* gibi dar-yuvarlak ünlülü sözcüklerde de *y-* türemesinin görülmesi bu ihtimali kuvvetlendirir.

TİEM 73 25v/9 (Ünlü, 2018-V., s. 50)

Türkçe *yol* “yol” ve *üzül-* “kırılmak; tükenmek” sözcüklerinden oluştuğu düşünülebilir. Burada *yolda yüzülmüş* olarak karşılanan ibare, Tevbe suresinin (9) 60. ayetinde aynı şekilde *ابْنِ السَّبِيلِ* “yol oğlanı” şeklinde geçmiş ve bu ibare TİEM 73’te bire bir çeviriyle *yol oğlanı* olarak karşılanmıştır (Kök, 2004, s. 139; Ünlü, 2017-II, s. 22). Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi HKT’de (Bakara 2/215) Arapça ifade TİEM 73’teki *yol oğlanı* ifadesine benzer şekilde *yol eri* olarak karşılanmıştır.

§ 21. yoksuz bol- “boşa gitmek” (Bakara / 217)

Kur'an-ı Kerim	حَيْطُ “boşa gitmiştir.”
TİEM 73	yoksuz boldı
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	bâtil boldı
Harezm T. (Hekimoğlu) Nüshası	bâtil boldı
EAT (Bursa)	bâtil oldı
EAT (Manisa)	bâtil oldı

Türkçede yokluk bildiren bir sözcük olan *yok* sözüne yine bir yokluk bildiren *+slz* yapısının eklenmesiyle oluşan *yoksuz* sözcüğü

Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren tespit edilmiştir. *Yoksuz* sözcüğü Uygur Türkçesi metinlerinde daha çok *kurug* ile birlikte *yoksuz kurug* ikilemesi kurmuştur. Sözcük TIEM 73'te 3 kez kullanılmıştır. Buradaki *yoksuz bol-* deyimini dışındaki kullanımlardan biri *yoksuzlarka* şeklindedir ve وَالْمَسْكِينِ “ve miskinlere”; diğer kullanım ise yine Tevbe suresinin 120. ayetindedir. Burada Kur'an-ı Kerim'deki (لَا يُضَيِّعُ) “zayi etmek” ibaresi TIEM 73'te kısa açıklamayla *zāyi' kılmas ya'ni yoksuz kılmas* şeklinde tercüme edilmiştir. Bakara suresinin 217. ayetindeki حَيْطُثُ “boşa çıkmak, neticesiz olmak” (Çanga, 2016, s. 145) sözüne karşılık olarak kullanılmıştır.

§ 22. *elgi keñ* “eli geniş, hâli vakti yerinde” (Bakara / 236)

Kur'an-ı Kerim	عَلَى الْمَوْبِعِ “varlıklı olan”
TIEM 73	<i>elgi keñ</i>
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	kênliklig üze
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	kênliklig üze
EAT (Bursa)	baylar üstüne kadarınca
EAT (Manisa)	baylar ismine kadarınca

Kur'an-ı Kerim'deki عَلَى الْمَوْبِعِ sözü kelime kelime “genişlik üzerine, genişlikle” anlamına gelmektedir ve *elig* sözcüğünü gerektirecek bir durum söz konusu değildir ancak ibare TIEM 73'te *elgi keñ* şeklinde karşılanmıştır. Nitekim çalışmamız kapsamındaki diğer tercümelelerde, özellikle HKT'de Kur'an-ı Kerim'e daha yakın bir çeviri söz konusudur. *El* kavramı mevcut olan maddi ve manevi değerleri (zenginlik, güç vb.) karşılamada kullanılmasının yanı sıra *almak* ve *vermek* eylemleriyle de ilişkili olduğu için *cömertlik*, *cimrilik*, *tutumluluk* gibi özellikleri karşılamada da kullanılmıştır. TIEM 73'te geçen *elig üste-*, *elgi uzun*, *elgi üstey bol-* vb. deyimler bunlara örnek olarak verilebilir. Kutadgu Bilig'de birçok kez kullanılan *elgi keñ* deyimini “cömert” (Şen, 2016, s. 97) anlamındadır. Kur'an-ı Kerim'deki ibarede yer alan عَلَى edatının pek çok Kur'an tercümesinde *üze* veya *üst* (*üstüne*) sözcükleriyle karşılanırken EAT (Manisa) Kur'an tercümesinde *ism* (*ismine*) sözü ile karşılanması anlamca uygun değildir. Yazmadaki *üstüne* sözcüğü Karabacak'ın eserinde yanlış olarak *ismine* şeklinde okunmuştur.

§ 23. *elgi tar* “eli dar, ekonomik sıkıntı çeken” (Bakara / 236)

Kur'an-ı Kerim	وَعَلَى الْمُقْتَرِ “(ve) yoksul olan”
TİEM 73	<i>elgi tar</i>
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(takı) darlık üzere
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı) tarlık üzere
EAT (Bursa)	fakîrlere üstüne kadarınca
EAT (Manisa)	fakîrlere üstüne kadarınca

Kur'an-ı Kerim'deki وَعَلَى الْمُقْتَرِ “ve darlık üzerine, darda olan” *elgi ken* deyimine benzer şekilde *elgi* sözcüğüyle çevrilmiştir. Bu bakımdan diğer tercümelelerde, özellikle HKT'de Kur'an-ı Kerim'e daha yakın bir çeviri söz konusudur.

Yukarıda incelenen *elgi ken* deyimine benzer şekilde *elgi tar* deyimini de hem eldeki yokluğu, yoksunluğu hem de *el ile vermemeyi* ifade için kullanılmıştır. Varlığı ve cömertliği *el* kavramıyla ifade eden deyim sayısının yokluğu ve vermemeyi anlatan deyim sayısından daha az olması ilginç bir durum olarak karşımıza çıkar. *Elgi berk, elgi berkligi, elgi kurug, elgi tarlık, elgi taru-, elgi tüg- vb.* bu durumları ifade eden deyimlere örnektir (Şen, 2016, s. 97-100).

§ 24. *köz yum-* “gözü kapalı, duraksamadan, güven içinde” (Bakara / 267)

Kur'an-ı Kerim	إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهَا “göz yummadan”
TİEM 73	(meger kim) köz yumsa siler (anıñ içinde)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(meger kim) köz yumsañız (anıñ içinde)
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(meger kim) köz yumsañız (anıñ içinde)
EAT (Bursa)	göz yummagıla
EAT (Manisa)	göz yumup

Kur'an-ı Kerim'de bir kez burada geçen إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهَا “göz yummadan” ibaresi, incelenen Türkçe tercümelelerin tamamında bire bir çeviriyle *köz yum-* şeklinde karşılanmıştır. Ayette “gözünüz kapalı olarak sizin almayacağınız nesnelere başkasına vermeyin.” denilmektedir. Buradan hareketle ibarenin gerçek anlamından uzaklaşarak mecaz anlam kazandığı, deyimleştiği görülmektedir.

Temel organlardan biri olan gözün görme duyusunu karşılamanın yanında tebensüm, mutluluk, korku, kızgınlık vb. birçok duyguyu da yansıtır olması hem Türk dili hem de başka diller açısından bu organ adının birçok deyimle konu olmasına sebep olmuştur. *Köz yum-deyimi* buradaki “güvenmek” anlamı dışında tarihî Türk yazı dillerinde “hatalarını görmezden gelmek; kısa sürede gerçekleşmek; uyumak; ölmek; günahlardan sakınmak” anlamlarında da kullanılmıştır (Şen, 2016, s. 144; Tokay, 2015, s. 311-312). Deyimin buradaki “güvenmek” anlamı Türkiye Türkçesinde *gözü kapalı al-deyiminde* yaşamaktadır.

§ 25. ayırt kemişme- “ayırmamak, ayırım yapmamak” (Bakara / 285)

Kur'an-ı Kerim	لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ “(hiçbirini) ayırmayız.”
TİEM 73	ayırt kemişmez miz
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	ayırt kemişmez miz
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	ayırt kemişmez miz
EAT (Bursa)	ayırılmaz biz
EAT (Manisa)	ayırılmaz biz

İlk olarak Uygur dönemi metinlerinde *adurt* ve *adurt* (ED, s. 64; Wilkens, 2020, s. 11, 15) olarak karşılaşılan *ayırt* “ayırt, fark” sözcüğü ile ilk olarak yine Uygur dönemi metinlerinde karşılaşılan, daha önceki metinlerde rastlanmayan *kemiş-* “atmak, fırlatmak, dışarı boşaltmak; kabullenmek” (ED, 724; Wilkens, 2020, s. 355) fiilinden oluşmuştur. Deyim Kur'an-ı Kerim'deki لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ sözünün karşılığıdır. Arapça ibare aslen Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerinde bire bir çevrilmiştir. *Kemiş-* fiili *Divanu Lugati't-Türk*'te de birçok yerde kullanılmış, fiile Arapça *taraha* “atmak, fırlatmak”; *itrah*, *hamala* ve *karra* karşılığı verilmiştir (CTD III, s. 79; Kaçalın, 2019, s. 244). *Kemiş-* fiili TİEM 73 Kur'an tercümesinde Arapça sözcüklere karşılık olarak kullanılmıştır. *Ayırt kemiş-* deyimini ise tercümede sadece bir kez kullanılmıştır. HKT'de ise *ayırt kemiş-* deyimini 6 kez kullanılmıştır. TİEM 73 Kur'an tercümesinde ise HKT'deki *ayırt kemiş-* deyimini yerine çoğu zaman *adur-* (adırlık bol-, Bakara 2/53; *adurtmak küni*, Enfâl 8/41; *adurtmak*, Mürselât 77/4; *adurtgan seçgen*, Târık 86/13) fiili tercih edilmiştir. Bunun yanında *yığ-* (yığılgılar, Hâkka 60/47) ve *evrül-* (evrülgey, Sebe 34/54) fiillerinin de kullanıldığı görülür.

SONUÇ

En eski Kur'an tercümelerinin Fatiha ve Bakara surelerinde yirmi altı deyim tespit edilerek incelenmiştir. Kur'an tercümelerine tespit edilen deyimlerden hareketle bakıldığında en eski Kur'an tercümelerinde daha Türkçeci bir anlayışın olduğu, zamanla dinî terimlerin öğrenilmesi ile birlikte Türkçe sözcük ve ibarelerin yerini Arapça sözcük ve ibarelere bıraktığı görülmektedir. *Köni yolka köndüzmek, köndürtmek* veya *dogru yol göstericidir* sözlerine karşılık *hidāyēdür*; *başları tezgīn-* sözüne karşılık *mütehayir bol-* ve *hayran ol-*; *örtüglüg bol-* ve *oḥşaş bol-* sözlerine karşılık *mütesābih ol-*; *bütünlük al-* sözüne karşılık *'ahd al-*; *yüz evür-* sözüne karşılık *i'rāz eyle-*; *elīg tegürme-* sözüne karşılık *mübāşeret kulma-*; *yoksuz bol-* sözüne karşılık *bāṭıl ol-* ibaresi bunun göstergesidir. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk çevrildiği dönemlerde Budist terimler için olduğu gibi İslami terimler için de Türkçe karşılık bulunması arayışına gidilmiş, bu konuda daha önce yapılmış birçok çalışmanın gösterdiği gibi terimler Türkçeleştirilmiş veya daha önce dile giren dinî terimler İslami alana uyarlanmıştır.

TIEM 73 numarada kayıtlı Türkçe Kur'an tercümesinin Fatiha ve Bakara surelerindeki deyimler Kur'an-ı Kerim ile karşılaştırıldığında Kur'an-ı Kerim'deki ibarelerin çoğunlukla Türkçeye aynı şekilde çevrildiği görülmekle birlikte Kur'an'ın Arapça aslından bağımsız deyim çevirilerinin sayısı da az değildir. Örneğin yukarıda incelenen *yoldın az-*, *köni yolka köndüz-*, *teḡdin keç-* / *teḡde keç-*, *örtüglüg bol-yüz evür-*, *dost tut-*, *elīg tegürme-*, *elgi keḡ (bol-)* ve *elgi tar (bol-)* deyimleri Kur'an-ı Kerim'deki kurucu sözcüklerden farklı olarak Türkçeye aktarılmıştır. Bu deyimlerin bir bölümünün önceki ve sonraki dönem metinlerde de kullanılması deyimlerin Türkçeye özgüllüğü, Türkçede yaygınlığı ve çevirilerin nispeten serbestliği konusunda da bilgi vermektedir.

Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin Farsça çevirilere dayandığı bilinmektedir. Yukarıda Kur'an-ı Kerim'in Arapça aslına dayanmayan birtakım deyimlerin Farsçadan kopyalandığı Arapça-Farsça-Türkçe çeviri olan Rylands nüshası ve Özbek İlimler Akademisi nüshalarında görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki *تَطَاهُرُونَ* sözünün Farsçasının *yārī dāden* Türkçesini *yārī bër-*; Arapça *يَدُ* sözünün Farsçasının *dōst dāsten* Türkçesinin *dost tut-* Arapça *islām* sözünün Farsçasının *dōst dāden*, Türkçesinin *dost tut-*; Arapça *hidāye'* sözünün Farsçasının *rāh-ı rast dāden*, Türkçesinin *köni yolka köndüz-* olması bunu açıkça göstermektedir.

Çalışmada tespit edilen, eldeki deyimlerin bir kısmının devrik yapıda olduğu görülmektedir. Bunun sebebi şüphesiz satır arası tercümelere sahip olmamızdır. Kur'an-ı Kerim'deki ifadelerin hem

söz dizimi hem de anlam bakımından aynıysa olması kaygısıyla böyle bir yol tercih edilmiştir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi eldeki nüshaların birbirine benzerliği dikkat çekicidir ve bu durum bu nüshaların birbirinden istinsah edildiğinin düşünülmesine yol açmıştır. Bu meseleye deyimler açısından bakıldığında HKT ile ÖİAKT ve Eski Anadolu sahasına ait iki Kur'an tercümesinin birbirine benzerliği hatta aynılığı dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA

- Abik, A. D. (2004). Nevayi'deki deyimlerin Farsça ile karşılaştırılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 211-222.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I metin* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II çeviri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Argunşah, M. (2019a). İlk Kuran çevirilerinin dili hakkında bir karşılaştırma. *Yeni Türkiye 105, İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı-I*, 386-398.
- Argunşah, M. (2019b). Harezmi Türkçesiyle yapılan Kur'an çevirisinin beş nüshası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 654-698.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap, karşılaştırmalı metin yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYAyazlı]
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası). Karahanlı Türkçesi (giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Çanga, M. (2016) *Kur'an-ı Kerim lügati, ilavelerle Mu'cemül Müfrehes*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Çetin, E. (2020). *Altun yaruk VII. kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYÇetin VII]
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). Mahmüd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) part III. Harvard:

- Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:
7. [CTD]
- Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic glosses of the Rylands interlinear Koran translation*. Budapest: Akadémiai Kiado.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, a functional approach to the lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991. [OTWF]
- İnan, A. (1998a). Eski Türkçe Kuran tercümelerinin dili meselesi. *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 131-133.
- İnan, A. (1998). Eski Türkçe Kuran tercümelerinin dili meselesi II. *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 134-136.
- Kaçalın, M. S. (2019). *Dîvânu Lugâti't-Turk, Mahmûd el-Kâşgari*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Karabacak, E. (1994). *An Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish = Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi I-III*. Harvard University The Department Of Near Eastern Languages and Civilizations. [EAT (Manisa)]
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) (giriş-inceleme-metin-dizin)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. [TIEM 73]
- Küçük, M. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait satır arası ilk Kur'an tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [EAT (Bursa)]
- Önler, Z. (1999). Kutadgu Bilig'de organ adlarıyla kurulan deyimler. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı (1996) Bildirileri* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 841-869.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2009). *Burhan-ı Katı (Mütercim Asım Efendi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sağol, G. (1993). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translations of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile I, (Part I: Introduction and Text, Part II: Glossary)*. [HKT]
- Sağol, G. (1995). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translations of the Qur'an into*

- Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile I, II (Part I: Introduction and Text, Part II: Glossary)*. [HKT]
- Steingass, Ph.D.F. (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary*. London.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). Türk dillerinde ön sesteye y- türemesi. *Makaleler I*. Ankara: Grafiker Yayınları, 308-326.
- Togan, Z. V. (1960). Londra ve Tahran'daki İslamî yazmalardan bazılarına dair. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. C. III, 133-160.
- Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. tegziñ (karşılaştırmalı metin yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY IV]
- Tüngüç, K. (2016). *Karahanlı Türkçesindeki deyimler üzerine anlam bilimsel bir inceleme*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. [TİEM 73]
- Ünlü, S. (2008). Kur'anda geçen bazı Arapça deyimler ve tabirlerin ilk Türkçe Kur'an tercümelerinden TİEM 73'teki Türkçe karşılıkları üzerine. *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 109-153.
- Ünlü, S. (2018). *Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-altı transkribeli Kur'an tercümesi TİEM 73, Türkiye Türkçesi Kur'an-ı Kerim mealli karşılaştırmalı, transkribeli metin 1-4; Tıpkıbasım 5-6; Örnekli Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Sözlük, 7-8*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları. [TİEM 73]
- Üşenmez, E. (2013). *Türkçe ilk Kur'an tercümelerinden Özbekistan nüshası satır arası Türkçe Farsça tercüme (giriş-inceleme-metin-sözlük-ekler dizini-tpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar. [ÖİAKT]
- Wilkens, J. (2010). *Die drei Körper des Buddha (trikāya) das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun*

Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. Berliner Turfantexte: XXI, Turnhout (Belgien): Brepols.

Yüce, N. (1993). *Ebū'l Kāsım Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamaḥṣarī el-Ḥvārizmī, Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Makale Künyesi (Araştırma): Soyşekerci, G., Aydın Öztürk, E. ve İşeri, K. (2022). Lisansüstü Tezlerin Sonuç Bölümlerinde Üstsöylem Belirleyicileri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 766-794.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1104308>

LİSANSÜSTÜ TEZLERİN SONUÇ BÖLÜMLERİNDE ÜSTSÖYLEM BELİRLEYİCİLERİ

Gökhan SOYŞEKERCİ¹
Esra AYDIN ÖZTÜRK²
Kamil İŞERİ³

ÖZET

Bilimsel söylem, yazar ile okuyucu arasında etkileşimin gerçekleştirildiği alanlar sağlama eğilimindedir. Üstsöylem, tarafların ilişki kurup etkileşime geçmesini sağlayan araçlar setidir. Metnin tutarlılığının korunmasını sağlayan, yazar ve okuyucu arasındaki etkileşime odaklanan dilsel özelliklerdir. Üstsöylem belirleyicileri ile yazarlar, metinde kendilerini yansıtarak konumlarını belirleyebilir, iletişimsel niyetlerini sergileyebilir, okuyucularını etkileyebilir ya da kaçınma ifadelerini kullanabilir. Yazarın kendi duruşu ile ilgili metnin içeriğine, söylemin düzenlenişine ve okuyucuya açıkça gönderimlerde bulunduğu görünüm olarak tanımlanan üstsöylem, yazarın okuyucusu ile etkili bir iletişim kurmasını sağlamaktadır. Üstsöylem özellikle dilbilim ve (yabancı) dil öğretimi alanlarında büyük ilgi görmektedir ve özellikle son dönemlerde üstsöylem ile ilgili çalışmaların giderek arttığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın amacı, dilbilim alanında yazılan lisansüstü tezlerin sonuç bölümlerinde kullanılan üstsöylem belirleyicilerini tespit etmektir. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Ulusal Tez Merkezi'nde 2001-2021 yılları arasında dilbilim alanında Türkçe yazılmış 241 lisansüstü tez arasından orantılı örnekleme yöntemi ile seçilen 72 lisansüstü tez, çalışmanın örnekleme olarak belirlenmiştir. Çalışma nitel araştırma yöntemi ile yapılandırılmıştır. Veriler nitel veri toplama tekniklerinden belge tarama yoluyla elde edilerek Hyland (2005a)'in oluşturduğu

¹ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü, Öğr. Gör. gokhan.soysekerci@alanya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3324-5480>

² Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, Arş. Gör. esra.ozturk@deu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-2638-575X>

³ Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, Prof. Dr. kamil.iseri@deu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8539-582X>

üstsöylem modeli ile çözümlenmiştir. Çalışmanın sonucunda üstsöylem belirleyicilerinin yüksek lisans ve doktora tezlerinde nasıl bir görünüm sergilediği tartışılmış ve yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Üstsöylem, üstsöylem belirleyicisi, lisansüstü tezler.

METADISCOURSE MARKERS IN CONCLUDING SECTIONS OF POSTGRADUATE THESES

ABSTRACT

Academic discourse tends to provide spaces for interaction between the author and the reader, in other words, the author exhibits the awareness of the reader. Metadiscourse is a set of tools that enable the author and the reader to relate and interact. It is the linguistic features that focus on the interaction between the author and the reader, ensuring that the coherence of the text is maintained. By using metadiscourse markers, writers can identify their position by reflecting themselves in the text, display their communicative intentions, influence their readers, or use avoidance statements. Metadiscourse, which is defined as the views that the author makes explicit references to the content of the text, the arrangement of the discourse and the reader about his own stance, enables the author to communicate effectively with the reader. Metadiscourse attracts great attention especially in the fields of linguistics and (foreign) language teaching, and it has been observed that studies on metadiscourse have been increasing in recent years. The aim of this study is to determine the metadiscourse markers used in the conclusion sections of postgraduate theses written in the field of linguistics. 72 graduate theses selected by proportional sampling method among 241 postgraduate theses written in Turkish in the field of linguistics between the years 2001-2021, reached by the Presidency of the Council of Higher Education, the National Thesis Center, were determined as the sample of the study. The study was structured with the qualitative research method. The data were obtained through document scanning, one of the qualitative data collection techniques, and analyzed with the Metadiscourse Model organised by Hyland (2005a). As a result of the study, the appearance of metadiscourse determinants in master's and doctoral theses was discussed and interpreted.

Keywords: Metadiscourse, metadiscourse marker, postgraduate theses.

GİRİŞ

Dil birçok açıdan incelenen gizemli bir yapıdır ve bu yapıyı çözmek için birçok alan farklı kuram ve bakış açılarıyla dile yaklaşmaktadır. Dilin kendisi için soyut yapısını ortaya çıkaran kuramsal çalışmaların yanında bir bağlam içinde kullanımının değerlendirilmesi işlevsel bakış açısı çerçevesinde yapılmaktadır. Bu aynı zamanda kültürel olguyu da beraberinde getirir. Dolayısıyla nesnesi dil olan çalışmalarda dil ile kültürün bir arada bulunması kaçınılmazdır.

Herhangi bir bilim dalı kültürlerle tek tek ilişkilendirilebildiği gibi aynı zamanda kültürlerüstü bir etkinlik olarak ele alınmakta ve böylece akademik iletişim, türe özgü ve adına bilimsel söylem denilen belirli bir söylem yapısı oluşturmaktadır. Her kültürde bilimsel bilgi üreten bilim insanlarının aralarında var olan bir ikincil kültürden söz edilmektedir. Bu ikincil kültür, birincil kültür (yaşam tarzı, gelenekler vb.) gibi değişkenlik göstermez. İkincil kültür kapsamında yer alan bilimsel söyleme yönelik düzenlemeler aynı zamanda söylem topluluğunun metin türüne özgü beklentileriyle yakından ilişkilidir (Widdowson, 1979, s. 51-53'ten akt. Uzun, 2001, s. 198). Söylem topluluğu metin türü ile ilgili ortak söylem özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır (Swales, 1990, 1996). Bu bağlamda söylem topluluğu tür ile karşılıklı bir ilişki içinde olup (Uzun, 2002, s. 24) birbirini tamamlamaktadır. Bir metin topluluk odaklı ortaya çıkmaktadır ve yazar metni oluştururken kişilerarası ve metinsel ilişkilerden uygun olanı seçerek (Hyland, 2005a, s. 138-143) metnin belirli ölçütler çerçevesinde oluşmasını ve okuyucunun metni anlamlandırmasını kolaylaştırmaktadır.

En genel tanımıyla tür; belirli toplumsal durumlarda beliren, söylem topluluğundaki üyeler tarafından ortak amaçlar etrafında biçimlenen iletişimsel olaylardır. Böylece topluluk üyelerinin sık olarak kullanılan metinlerin benzerlik ve farklılıklarını tanımaları kolaylaşmaktadır ve bu metinler ile ilgili tecrübeleri artmaktadır (Swales, 1990; Bhatia, 1993; Hyland, 2009). Aynı biçimde Keçik ve Uzun (2004, s. 17)'a göre metin türü, metnin iletişimsel amaçları doğrultusunda biçimlenir ve dilsel özellikleri tarafından belirginleşir.

Metin türü ile ilgili söylem topluluğunun beklentileri sonucunda söylem topluluğu metin türünün belirginleşmesinde rol oynamakta, metin türü ise doğrudan üstsöylemi etkilemektedir. Bunun nedeni, söylem türünü belirginleştiren düzenlemelerin metnin oluşturulmasında söylem topluluğu tarafından kullanılan iletişimsel işlevleri doğrultusunda oluşturulmasıdır (Uzun, 2006, s. 134-135). Türlerin sınıflandırılması ile ilgili alanyazında yapılan çalışmalar metinlerin dilsel ya da sözbilimsel olarak benzer ya da farklı yönlerini

belirleyerek gruplandırma üzerinden gitmektedir (İşeri, Çapan-Tekin ve Aydın-Öztürk, 2019). Bu sınıflandırmaların önemli bir boyutunu da üstsöylem oluşturmaktadır. Üstsöylem aracılığı ile yazarlar düşüncelerini ve hedeflerini dilsel olarak metne kodlayarak okuyucuyu yönlendirmektedir. Diğer bir deyişle üstsöylem metin türü belirlemede önemli bir rol üstlenmektedir (Hyland, 2005a, s. 88-89). Metin türü ve üstsöylem arasındaki bu ilişki farklı metin türlerinde farklı üstsöylem görünümünün varlığına neden olmaktadır.

Metin türü sınıflandırmaları iletişimsel amaçlar ve türün hedef aldığı kitle temel alınarak gerçekleştirilir. Bir türe ait üst ve alttürler türün iletişimsel amacı ve/ya hedef alınan kitledeki değişiklikler ile belirlenir (İşeri, 2017, s. 163). Bu çalışmada, asıl amacı okuru bilgilendirmek olan bilgilendirici metin türü kapsamında yer alan bilimsel metinlerin bir alttürü olarak kabul edilen lisansüstü tezler inceleme nesnesi olarak belirlenmiştir. Bilgilendirici metinler metnin yazarının belirli bir konu ile ilgili öznel düşüncelerini anlatabileceği gibi nesnel bir konu üzerinde yazılmış metinler de olabilir (Brinker, 1997'den akt. Konukman, 2012, s. 22). Bilgilendirici metinlerde asıl amaç okuru bilgilendirmektir bu nedenle bilimsel metinler bilgilendirici metin türünün alttürü olarak ele alınmaktadır (Uzun, 2001, s. 198). Bilimsel metinlerde okurun yapılan çalışmalar ile ilgili bilgi sahibi olması beklenir bunun için de gereksiz bilgilerden kaçınılarak doğrudan verilmek istenen bilgiler ve sonuçlar aktarılır (Şenöz-Ayata, 2014, s. 19). Dolayısıyla metinler türleri açısından farklı dilsel özellikler taşımakta ve bu özellikler türün belirginleşmesinde önemli rol oynamaktadır.

Lisansüstü programlarda öğrenim gören bir öğrencinin yaratma olanağını elde ederek oluşturduğu etkili akademik çıktılarında biri “öğrencilerin ürettiği karmaşık bir araştırma türü” olarak tanımlanan bilimsel metnin alttürü yüksek lisans ya da doktora tezleridir (Lee ve Casal, 2014). Yüksek lisans ya da doktora programının son aşamasında oluşturulan bir tez, öğrencinin bilgi derinliğini ifade edebileceği etkili sonuç olarak kabul edilmektedir (Rezaei vd., 2015). Akademik metin yazarları ürettikleri bilimsel metinlerde, “araştırma önermeleri yapabildikleri, kendi duruşlarını sergileyebildikleri ve seslerini duyurabildikleri devingen ve etkileşimsel bir metin biçimini” elde edebilme olanağına sahip olmaktadır (Jiang ve Hyland, 2015).

Bu çalışmada, Hyland (2005a)'in Üstsöylem Belirleyicileri Modeli kullanılarak, Dilbilim alanında yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinin sonuç bölümleri çözümlenmiştir. Başka bir deyişle, farklı bilişsel düzeylere ait akademik metin yazarlarının dilsel

kodlamalarındaki benzerlik ve farklılıkları sergileyebilmek adına yüksek lisans ve doktora tezlerinin sonuç bölümlerindeki üstsöylem belirleyicilerinin kullanımı incelenmiştir. Dolayısıyla, bilimsel metinlerde yazar tarafından belirlenmiş amaçlar doğrultusunda dilin kişilerarası işlevinin nasıl gerçekleştirildiği betimlenmiştir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, Dilbilim alanında yazılan lisansüstü tezlerin sonuç bölümlerinde kullanılan üstsöylem belirleyicilerini tespit etmektir. Bu çerçevede aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. Dilbilim alanında yazılmış Yüksek Lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde üstsöylem belirleyicileri nasıl bir görünüm sergilemektedir?
2. Dilbilim alanında yazılmış Doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde üstsöylem belirleyicileri nasıl bir görünüm sergilemektedir?
3. Dilbilim alanında yazılmış Yüksek Lisans tezleri ile Doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde kullanılan üstsöylem belirleyicileri dağılımları arasında fark var mıdır?

ÜSTSÖYLEM

Bilimsel metinlerin ana amacının okuyucuya bilgi vermek olduğu göz önünde tutulduğunda bu tür metinlerin bir alttürü olan tezlerin bu amaca hizmet ettiği kaçınılmazdır. Bu bağlamda tezlerin sonuç bölümlerinde okuyucuya çalışma ile ilgili doğrudan net bilgiler verilmektedir. Bunun için yazarlar söylem topluluğunun beklentilerini göz önünde bulundurarak çalışmalarının sonuçlarını çalışmayı kapsayıcı ve genellenebilir olarak yapılandırmaktadır. Metni yapılandırırken yazarın metnin bütünlüğünü sağlama, okuyucuyu kendi çalışması ve düşünceleri doğrultusunda ikna etme stratejilerini kullanması üstsöylem olarak tanımlanmaktadır.

Alanyazında ilk kez Harris (1959) tarafından ortaya atılan söylem terimi daha sonra Williams (1981), Vande Kopple (1985) ve Crismore (1989)'un çalışmalarıyla geliştirilmiş ve üstsöylem olarak güncellenmiştir. Genel olarak üstsöylem, metnin konusuna değil metnin yazar tarafından düzenlenmesi ve okuyucu tarafından yorumlanmasında yazar varlığının bulunmasına işaret etmektedir (Vande Kopple, 1985; Crismore vd. 1993). Zeyrek (2002, s. 227)'e göre üstsöylem belirleyicileri metinlerde ad, eylem, biçimbirim gibi farklı yapılarla görünüm sergilemektedir ve metindeki değişimleri belirlemektedir. Üstsöylemin temelinde; dilin sadece metnin yapılanmasında yer alan metni düzenleyen, bilgi alışverişi sağlayan bir iletişim aracı olmasından öte yazarın düşünceleri ile ilgili

okuyucuyu bilgilendirme ve yönlendirmesi yer almaktadır. Bu düşünceler doğrultusunda üstsöylem Jakobson (1980)'ın *üstsöylem işlevi* ile Halliday (1985, s. 271)'in *üst olgu* kavramına gönderim yapmaktadır (Hyland, 2017, s. 17).

Üstsöylem aynı zamanda okur ya da dinleyicinin metni anlamlandırması için metin üreticisinin çizdiği yol (Hyland, 2017, s. 17) olarak tanımlanabilir.. Bir başka deyişle metnin söylemi düzenleme işlevini ya da metin üreticisinin metne ya da okuyucuya karşı duruşunu açıkça kodlayan görünümüdür (Hyland, 1998a, s. 438). Üstsöylem; dil kullanımını okuyucu ile ilgili gereksinim, anlayış, artalan bilgisi gibi pek çok etkeni bir arada değerlendirerek biçimlendirmektedir. Bu nedenle üstsöylem belirleyicileri farklı işlevlerde kullanılabilir (Hyland, 2017, s. 18). Üstsöylemin *sözbilimsel işlevlere* (Sanderson, 2008) gönderimde bulunması, farklı biçimlerde gerçekleştirilmesi nedeniyle alanyazında farklı üstsöylem sınıflandırmaları yer almaktadır (Lautamatti, 1978; Williams, 1981; Crismore, 1983; Vande Kopple, 1985; Crismore, Markkanen ve Steffensen, 1993; Hyland, 1998b; Hyland ve Tse, 2004; Hyland, 2005a). Bu sınıflandırmaların ilkinde Williams (1981) Kaçınmalar, Güçlendiriciler, Dizimleyiciler, Konulaştırıcılar, Anlatıcılar ve Kaynak Göstericiler olarak altı alt ulamdan bahsetmektedir (Crismore, 1983, s. 7-8). Williams (1982)'da ise altı ulamı Üst Düzenleyiciler, Birleştiriciler ve Kişilerarası Söylem olmak üzere üç ana alt ulam etrafında toplamaktadır (Crismore, 1983, s. 10-11). Crismore (1983, s. 11-14)'a göre Bilgisel Üstsöylem ve Tutumsal Üstsöylem olmak üzere iki ana başlık bulunmaktadır. Bu anlamda Crismore (1983)'un sınıflandırması çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan Hyland (2005a)'in Üstsöylem Modeli ile ana hatlarıyla örtüşmektedir. Vande Kopple (1985) yine iki ulamlı bir üstsöylem modeli geliştirmiş ve bu modelde Metinsel Üstsöylem ve Kişilerarası Üstsöylem olmak üzere iki ana ulama yer vermiştir. Alanyazında bundan sonra yapılan sınıflandırmaların temelini bu model oluşturmaktadır (Hyland, 2005a, s. 32). Crismore, Markkanen ve Steffensen (1993, s. 47-54)'ın modelinde Vande Kopple (1985)'in Metinsel Üstsöylem ve Kişilerarası Üstsöylem ana başlıkları gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiştir. Hyland (1998a)'in sınıflandırması da Vande Kopple (1985) ve Crismore, Markkanen ve Steffensen (1993)'a koşut olarak Metinsel Üstsöylem ve Kişilerarası Üstsöylem olmak üzere temelde iki ana başlık altında toplanmaktadır. O zamana kadar yapılan sınıflandırmaların dilin üstişlevlerinin yanlış yorumlanması gerekçesiyle eleştirilmeleri üzerine sınıflandırmalar içinde en kapsamlı olan çalışma Hyland ve Tse (2004) ve Hyland (2005a) tarafından geliştirilmiştir. Buna göre çalışmanın veri tabanının çözümlenmesinde de kullanılan model Tablo (1)'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Hyland (2005a) 'in Üstsöylem Sınıflandırması

ULAM	İŞLEV	ÖRNEKLER
Bilgi Odaklı Etkileşimli (Interactive)	Okuyucuyu metinde yönlendirmeye yardım eder.	Kaynaklar
Bağlayıcılar (Transitions)	Tümceler arasındaki ilişkileri gösterir.	ayrıca; ek olarak; ama; böylece; ve
Çerçeve Belirleyiciler (Frame Markers)	Söylem eylemlerine, dizilerine ve söylem aşamalarına gönderim yapar.	sonunda; sonuç olarak; amacım; bitirmek gerekirse
Metin-içi Belirleyiciler (Endophoric Markers)	Metnin diğer bölümlerindeki bilgilere gönderimde bulunur.	yukarıda görüldüğü üzere; bakınız Şekil X; 2. Bölümde
Tanımlayıcılar (Evidentials)	Diğer metinlere gönderimde bulunur.	X'e göre; Z şu biçimde açıklar ...
Açımlayıcılar (Code Glosses)	Önermesel anlamları ayrıntılandırır.	şöyle ki; örneğin; başka bir deyişle
Alıcı Odaklı Etkileşimli (Interactional)	Okuyucuyu metne dâhil eder.	Kaynaklar
Kaçınmalar (Hedges)	Yazarın sorumluluğunu kısıtlar.	olası; belki; mümkün; yaklaşık;...olabilir
Güçlendiriciler (Boosters)	Kesinliği güçlendirir.	Şüphesiz ki; hatta; aslında; kesinlikle; açıktr ki ...
Tutum Belirleyicileri (Attitude Markers)	Yazarın önermeye yönelik tavrını belirtir.	ne yazık ki, kabul etmek gerekirse; şaşırtıcı bir biçimde
Kendinden Sözetme (Self Mentions)	Yazar(lar)ı açık gönderimlerde bulunur.	ben; biz; benim; beni / bana; bizim
Katılım Belirleyicileri (Engagement Markers)	Okuyucu ile yazar arasında açık bir biçimde ilişki kurar.	Düşünün ki; göreceksiniz ki; dikkate alınız/düşününüz; not ediniz

Bu sınıflandırmaya göre Bilgi Odaklı Üstsöylem Belirleyicileri genel olarak metnin yapılandırılışına gönderimde bulunarak okuyucu ya da dinleyicinin metni anlamlandırması için yazarın ya da konuşucunun metinleri yapılandırmada kullandıkları işaretlerdir. Alıcı odaklı üstsöylem belirleyicileri ise daha öznel ve birebir yazar ya da konuşucu ile okuyucu ya da dinleyici arasında iletişim kurmaktadır (Hyland, 2005a, s. 44). Başka bir deyişle, Bilgi Odaklı Üstsöylem Belirleyicileri metnin yazar tarafından okuyucuların beklentilerini karşılayacak biçimde biçimlendirilmesi ve savların oluşturulmasına yardımcı olmaktadır.

Bilgi odaklı alıcı üstsöylem belirleyicileri tablo (1)'de de görüldüğü gibi bağlayıcılar, çerçeve belirleyicileri, metin-içi belirleyiciler, tanıtlayıcılar ve açıklamayılar olmak üzere beş alt ulamda toplanmaktadır.

Bağlayıcılar, okuyucuya metindeki edimbilimsel bağlantıları yorumlaması için yol gösteren dilsel kodlamalardır ve ekleme, sonuç, çıkarma, karşılaştırma gibi anlam ilişkilerinin kurulmasını sağlar. Genellikle bağlaç ya da ilgeç öbeklerinden oluşmaktadır (Hyland, 2005a, s. 50; Khedri, Heng ve Ebrahimi, 2013, s. 322). Böylece metnin içerik ile ilgili ilişkileri bağlayıcılar aracılığı ile somutlaşmasını ve metin okuyucu tarafından daha kolay anlaşılmasını sağlar.

Okuyucuya metni daha anlaşılır kılmak için sıralama, etiketleme, tahmin ve önermeleri düzenleme işlevlerinin kullanılması çerçeve belirleyicileri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Metnin şematik yapısındaki sınırlandırmaları ve öğeleri belirtir (Hyland, 2005a, s. 51). Okuyucu, metin ile ilgili bilgileri ve yönlendirmeleri genel olarak çerçeve belirleyicileri aracılığıyla öğrenir.

Metin-içi Belirleyiciler, metnin diğer bölümlerine gönderim yapmak için kullanılan belirleyicilerdir. Bu işaretleyiciler ile metinde ek bilgi sunularak okuyucuların söylemi anlayabilmesi kolaylaştırılır (Hyland, 2005, s. 51) ve okur metinde açıkça yönlendirilir (Şenöz-Ayata, 2014, s. 46). Yazar metinde *Aşağıdaki, önceki, bölüm 3'te belirtildiği üzere* gibi metin-içi belirleyicileri kullanarak metnin diğer bölümlerine gönderimde bulunur ve metinde bütünlük sağlar.

Tanıtlayıcılar, yazarların konu ile ilgili yorumlarını okuyucunun daha kolay anlamasını sağlayan belirleyicilerdir. Diğer metinlerde yer alan bilginin metin içinde üst dilsel olarak sunumunu belirtmektedir (Hyland, 2005a, s. 51; Hyland, 2010, s. 129). Başka bir durumda ya da metinde kullanılan bir bilginin yazar tarafından düşüncesinin desteklenmesi ya da karşıt sav oluşturabilmesi için kullanılmasına

gönderimde bulunmaktadır. Böylece okur, yazarın düşüncesini daha kolay kavrar.

Açımlayıcılar ise metinde söylenmek istenen ifadeyi genişleten ya da metin ile ilgili yeni bilgiler sunan işaretleyicilerdir. Yazar böylece düşünsel bilgiyi yeniden yorumlayarak okuyucunun kendi niyetini anlamasına olanak tanımaktadır (Crismore, Markkanen ve Steffensen, 1993, s. 49; Hyland, 2005, s. 52). Bu durum okur açısından ele alındığında yazarın düşüncesinin dil kullanımıyla anlaşılmasına yönelik bilginin açımlayıcılarla sunulduğunu göstermektedir.

Alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin temel amacı okuyucuyu metne dâhil ederek yazar ile iletişim kurmaktır. Yazar bu belirleyiciler ile düşüncelerini metne kodlamakta ve böylece okuyucuyu yönlendirmektedir (Hyland, 2005a, s. 49). Yani yazar kişisel düşünce ve yargılarını duruşu aracılığıyla okuyucuya yansıtır ve bu duruşu belirleyen kişilerarası işlevin dâhil edildiği alan bu belirleyicilerdir. Alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri; kaçınmalar, güçlendiriciler, tutum belirleyicileri, kendinden söz etme belirleyicileri ve katılım belirleyicileri olmak üzere beş alt ulama ayrılmaktadır.

Kaçınmalar, yazarın önermeye karşı bağlılığını ifade etmektedir. Kaçınma kullanımında sunulan ifadenin bir olgudan ziyade düşünce olduğunu vurgulama söz konusudur. Böylece söz konusu metin ile ilgili tartışmalara da açık kapı bırakılır (Crismore, Markkanen ve Steffensen, 1993, s. 50; Hyland, 1998a, s. 50; 2005a, s. 52; 2014, s. 103-104). Aynı zamanda kaçınmalar önermenin kesinliğini yumuşatarak sınırlandırır (Bayyurt ve Akbaş, 2014, s. 74). Bu bağlamda kaçınma kullanılan önermenin kesinliğinin ispat edilmediği bu yüzden de yazarın ifadelerinin net olmadığı söylenebilir.

Güçlendiriciler, yazarın metinde bazı çelişkili ifadeleri ortadan kaldırıp kesinlik belirtmesine yardımcı olmaktadır. Yazar güçlendiriciler aracılığıyla konu ile ilgili karşıt bakış açılarını sınırlandırarak kendi kesinliğini ifade etmektedir (Hyland, 2005a, s. 52-53; 2008, s. 7-8; 2014, s. 104). Kaçınmaların aksine güçlendirici kullanımında yazar kendi varlığını belli ederek önermeler ile ilgili görüşünü ifade etmektedir.

Yazarın önermeye karşı şaşırma, aynı fikirde olma, önem, zorunluluk gibi duygusal tutumunu ifade eden işaretleyiciler tutum belirleyicileridir. Bu belirleyiciler tutum eylemleriyle, belirteçlerle ya da sıfatlarla ifade edilebilir (Hyland, 2005a, s. 53). Yazar tutum belirleyicisi kullanarak öznel görüşünü ifade eder ve önermenin değerini belirler.

Kendinden söz etme, birinci tekil ya da çoğul kişi adılarını içeren ve yazarın kendisiyle ilgili bilgi taşıyan belirleyicilerdir. Yazar metinde kendini açık bir biçimde kodlayarak okuyucu ile etkileşim kurmaktadır (Hyland, 2005a, s. 53; Bayyurt ve Akbaş, 2014, s. 73). Yazar metne kendini de katarak özel alanını oluşturmakta ve okuyucuyu etkilemektedir.

Son ulam olan katılım belirleyicileri ise yazar tarafından okuyucunun varlığının metne kodlanarak okuyucunun metne dâhil olmasını sağlayan dilsel ifadeleri kapsamaktadır (Hyland, 2005a, s. 53-54). Böylece yazar metinden okuyucuyu da sorumlu tutarak onların da söylem topluluğunun bir parçası olduğunu vurgulamaktadır.

Bilgi Odaklı Üstsöylem Belirleyicileri ile alıcı odaklı üstsöylem belirleyicileri birbirlerinden ayrılamaz ve metnin düzenlenmesi ve kolay anlaşılması için var olan tutarlı işaretleyiciler kümesidir (Hyland, 2005a, s. 20). Bilgi Odaklı kısımda yazar metnin okuyucu tarafından anlaşılır olabilmesi için belirli bir düzen içinde kuvvetli anlamsal bağlar oluşturmak amacıyla üstsöylem belirleyicilerini kullanırken alıcı odaklı boyutta ise okuyucuları metne dâhil ederek onları kendi düşünceleri etrafında toplamayı amaçlamaktadır. Böylece okuyucular bilgi odaklı üstsöylem belirleyicileri ile metnin akışını daha kolay takip edebiliyorken alıcı odaklı üstsöylem belirleyicileri ile yazarın düşüncelerini anlamaktadır.

Üstsöylem belirleyicileri, aynı zamanda yazarların veya konuşmacıların aktardıkları bilgileri ve okuyucularına karşı tutumlarını ifade etmelerini sağlamaktadır (Fuertes-Olivera vd., 2001). Hyland ve Tse (2004, s. 136); üstsöylem belirleyicilerinin, yazarların önermelerini anlamlı ve belirli bir söylem topluluğuna uygun yöntemler ile sunabilme çabalarını yansıttığı için özellikle akademik metinlerde önemli olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca, üstsöylem kullanımının metinler ve akademik yazım kültürü arasında bir bağlantı sağladığını ve bir metnin okuyucularının beklentilerini ve anlayışlarını ortaya çıkararak sözbilimsel bağlamın da tanımlanmasına olanak sağladığını belirtmişlerdir (Hyland ve Tse, 2004, s. 136). Ho ve Li (2018) nitelikli bir akademik metnin sözlükbilgisi bağlamında hem basit hem de karmaşık yapıları içermesi ve metnin zengin bir üstsöylem belirleyicileri kümesine sahip olması gerektirdiğini, sözbilimsel bağlamda ise yazarların dil bilgisel doğruluk ile uygun üstsöylem belirleyiciler aracılığıyla logos, ethos ve pathos'⁴ etkili bir biçimde gönderimde bulunarak yazarların argümanlarını ve bir bütün olarak metnin ikna ediciliğini arttırabileceğinden söz etmişlerdir.

⁴ Aristoteles'e göre inandırmaı etkileyen üç yol (Aristoteles, 1995).

Bu bağlamda yazarın metnini daha anlaşılır kılmak ve düşüncelerini okuyucuya ifade edebilmek için kullandığı dilsel birimler metnin işlev boyutunu somutlaştırdığı için alanyazında büyük öneme sahiptir ve bu alanda yapılan çalışmalar söylemin geldiği nokta açısından oldukça değerlidir.

YÖNTEM

Çalışma nitel araştırma yöntemi ile yapılandırılmış olup verilerin toplanmasında “durumun var olduğu andan itibaren betimlenmesini amaçlayan bir yaklaşım türü” (Karasar, 2008, s. 77) olan belge tarama modeli kullanılmıştır.

Çalışmanın evreni Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın Tez Merkezi'nde yer alan lisansüstü tezlerden oluşmaktadır. Çalışma kapsamında Ulusal Tez Merkezi'nde son 20 yılda Dilbilim ve Genel Dilbilim Ana Bilim Dalında Türkçe yazılmış 241 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Bu kapsamda çalışmanın örneklemini oluşturan verilerin seçilmesinde orantısız örneklem büyüklüğü hesaplama formülü kullanılmış ve 72 tezin sonuç bölümleri incelemeye alınmıştır. Daha sonra orantılı tabakalı örnekleme yöntemi kullanılarak 2002 yılından itibaren her beş yıl bir tabaka olarak kabul edilmiş, veri tabanı dört tabakaya ayrılmış ve her bir tabakadan seçilecek tezlerin sayısı yüksek lisans ve doktora tez sayılarına oranlanmıştır. Buna göre yüksek lisans her bir tabakadan 11 olmak üzere 44 tez; doktora her bir tabakadan 7 olmak üzere 28 tez rastgele yöntem ile seçilerek çözümlenmiştir. Veri tabanı için seçilen lisansüstü tezlerin sonuç bölümleri sonuç; sonuç ve tartışma; sonuç, tartışma ve öneriler alt başlıklarından oluşmakta olup çalışmada tüm bu başlıklar sonuç bölümü olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın veri tabanını oluşturan verilerin dağılımları tablo (2)'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Veri tabanının Yıllara göre Dağılımı

Yıllar	Çalışmanın Evreni		Çalışmanın Örneklemi	
	Yüksek Lisans	Doktora	Yüksek Lisans	Doktora
2002-2006	31	8	11	7
2007-2011	43	42	11	7
2012-2016	23	27	11	7
2017-2021	51	16	11	7
TOPLAM	148	93	44	28
GENEL TOPLAM		241		72

Çalışmanın verilerinin çözümlenmesinde Hyland (2005a)'in Üstsöylem Modeli temel alınmıştır. Üstsöylem modelinde (Hyland, 2005a) yer alan bilgi odaklı ve alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem

belirleyicileri ve altulamaları veri tabanında yer alan tüm metinlerde çalışmayı yapan kişiler tarafından ayrı ayrı çözümlenmiş, bulgular birbirleriyle karşılaştırılmış ve iç tutarlık çalışması sonunda belirlenmiştir.

BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde, kuramsal aralanda verilen bilgiler doğrultusunda incelenen verilerden elde edilmiş bulgulara ve bu bulgular ile ilgili saptamalara yer verilmiştir. Çalışmanın veri tabanını oluşturan yüksek lisans ve doktora tez metinlerinin sonuç bölümlerinde yer alan bilgi odaklı etkileşimli ve alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin sıklıkları tablo (3) ve tablo (4)'te ayrı ayrı açıklanmıştır.

Toplam 72 lisansüstü tezinin oluşturduğu veri tabanı kapsamında, 44 yüksek lisans tezinin sonuç bölümlerinde yer alan üstsöylem belirleyicilerinin yöntem bölümünde açıklanmış olan tabakalara göre dağılımı tablo (3)'te verilmektedir.

Tablo 3. Yüksek Lisans Tezlerinin Sonuç Bölümlerinde Üstsöylem Belirleyicilerinin Kullanım Sıklığı

ÜSTSÖYLEM/ALAN	2002-2006		2007-2011		2012-2016		2017-2021	
	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%
Bilgi Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri								
Bağlayıcılar	90.44	64.7	68.42	57	60.14	27.6	52.63	57.4
Çerçeve Bel.	18.13	12.9	15.86	13.2	9.76	9.3	8.63	9.4
Metauç Bel.	23.19	16.6	25.30	21.1	29.06	27.8	22	24
Tanımlayıcı	4.85	3.5	6.41	5.3	2.33	2.2	2.84	3.1
Kod Açınlayıcıları	3.16	2.3	4.10	3.4	3.29	3.1	5.56	6.1
Toplam	139.78	100	120.09	100	104.58	100	91.66	100
Alıcı Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri								
Kaçınma	67.04	45.5	77.33	43.1	106.17	52.7	98.64	45.5
Geçlendirici	50.60	34.3	75.02	41.9	75.31	37.4	96.16	44.3
Tutum Bel.	25.30	17.2	21.20	11.8	17.61	8.7	20.22	9.3
Kendine Göv. Bul.	2.53	1.7	4.10	2.3	2.33	1.1	1.18	0.6
Katılım Bel.	1.90	1.3	1.60	0.9	0.21	0.1	0.71	0.3
Toplam	147.37	100	179.25	100	201.63	100	216.91	100
GENEL TOPLAM	287.15		299.34		306.21		308.57	

Tablo (3)'te görüldüğü üzere, 2002-2006 yıl aralığında tamamlanan ve 1000 sözcükten toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 287.15 olan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (147.37) bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (139.78) daha yüksek oranda kullanılmıştır. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en sık *bağlayıcılar* (%64.7), en az sıklıkta ise *kod açınlayıcıları* (%2.3) kullanılmıştır. İncelenen verilerde, alıcı odaklı

etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *kaçınmalar* (%45.5), kullanım sıklığı en az olan alt ulamın ise *katılım belirleyicileri* (%1.3) olduğu görülmektedir. Bu bulgulara ek olarak, 2002-2006 yılları arasında yazılan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin altulamaları birlikte incelendiğinde ise en çok *bağlayıcılar* (%64.7), en az *katılım belirleyicileri* (%1.3) olduğu görülmektedir.

2007-2011 yılları arasında tamamlanan ve 1000 sözcükte toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 299.34 olan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (179.25) bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (120.09) 2002-2006 yılları arasında yazılan tezlere benzerlik gösterecek biçimde daha yüksek oranda kullanılmıştır. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en çok *bağlayıcılar* (%57), en az sıklıkta ise *kod açımlayıcıları* (%3.4) yer almıştır. İncelenen metinlerde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *kaçınmalar* (%43.1), kullanım sıklığı en az olan alt ulamın ise *katılım belirleyicileri* (%0.9) olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar 2002-2006 yılları arasında yazılan tezlerin bulguları ile uyumludur. Bu bulgulara ek olarak, 2007-2011 yılları arasında yazılan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin altulamaları birlikte incelendiğinde ise en çok *kaçınmalar* (%43.1), en az *katılım belirleyicileri* (%0.9) tablo (3)'te yer almaktadır.

2012-2016 yılları arasında tamamlanan ve 1000 sözcükte toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 306.21 olan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (201.63) bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (104.58) 2002-2006 ve 2007-2011 yılları arasında yazılan tezlere paralellik gösterecek biçimde, daha yüksek oranda bilimsel metin yazarları tarafından tercih edildiği tablo (3)'te görülmektedir. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en çok *bağlayıcılar* (%57.6), en az sıklıkta ise *tanıtlayıcılar* (%2.2) yer almıştır. İncelenen metinlerde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *kaçınmalar* (%52.7), kullanım sıklığı en az olan alt ulamın ise *katılım belirleyicileri* (%0.1) olduğu görülmektedir. Bu durum 2002-2006 ve 2007-2011 yılları arasında yazılan tezlerin bulguları ile benzer bir görünüm sergilemektedir. Bu bulgulara ek olarak, 2012-2016 yılları arasında yazılan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem

belirleyicilerinin altulamları birlikte incelendiğinde ise en çok *kaçınmalar* (%52.7), en az *katılım belirleyicileri* (%0.1) olduğu tablo (3)'te görülmektedir.

2017-2021 yılları arasında tamamlanan ve 1000 sözcükte toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 308.57 olan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (216.91), bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (91.66) 2002-2006, 2007-2011 ve 2012-2016 yılları arasında yazılan tezlere benzerlik gösterecek biçimde bilimsel metin yazarları tarafından daha yüksek oranda kullanılmıştır. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en çok *bağlayıcılar* (%57.4), en az sıklıkta ise *tanıtlayıcılar* (%3.1) yer almıştır. İncelenen metinlerde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *kaçınmalar* (%45.5), kullanım sıklığı en az olan alt ulamın ise *katılım belirleyicileri* (%0.3) geldiği görülmektedir. Genel bir ifadeyle, 2012-2016 yılları arasında yazılan yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin altulamları birlikte incelendiğinde ise en çok *kaçınma* ifadelerinin (%45.5), en az *katılım belirleyicilerinin* (%0.3) yazarlar tarafından kullanıldığı söylenebilir.

2002-2021 yılları arasında gerçekleştirilen yüksek lisans tez metinlerinin sonuç bölümlerinde yer alan bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri örnekleri aşağıda verilmektedir.

(1) Bu edilgen tutum, sözlükler arasındaki oransal farklılıklardan da anlaşılmaktadır ki bilinçli bir sözlük hazırlama stratejisi değildir, **çünkü** sözlükler, sayıları çok az da olsa, kimi madde başlarında genelin çok üstünde bir orana çıkabilmektedir. (2007/3-Bağlayıcı)

(2) **Bulgular bölümünde** hatırlanacağı gibi öğrencilerin toplam indirgeme işlemi kullanma oranlarının seviyelere göre anlamlı bir fark göstermediği ortaya konulmuştu. (2009/4-Çerçeve Belirleyici)

(3) **Bu** durum kişi adlı kullanımının yükselen seviyelere göre anlamlı bir fark yaratacak şekilde düşüşünden kaynaklanmaktadır. (2011/2-Metiniçi Belirleyici)

(4) Bu çalışmanın önemli bulgularından birisi de **Makaroğlu (2019)**'un çalışmasını destekler niteliktedir; incelenen verilerde, çoklu eylem yapılarında sıklıkla el dışı biçimbirimlerin kullanıldığı görülmektedir (2021/1-Tanıtlayıcı)

(5) Demirel'in de belirttiği gibi, uygulanmakta olan dilin kurallarını **yani** grameri öğretmek yerine dil becerilerini öğretmek daha çok önem kazanmaktadır. (2008/4-Kod Açımlayıcı)

2002-2021 yılları arasında yazılmış olan yüksek lisans tez metinlerinin sonuç bölümlerinde yer alan alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerine ait örnekler aşağıda yer almaktadır.

(6) Öğretmen-öğrenci etkileşiminin içerik ile aynı doğrultuda şekillendiği alt seviyelerde öğretmenin daha çok yönlendirici işlevinde olduğu, buna karşın orta ve orta üstünü kapsayan üst seviyelerde daha çok gözlemci ve eğitim sürecini kolaylaştırıcı işlevde olduğu **söylenbilir**. (2013/5-Kaçınma)

(7) Katılımcıların tamamı, **sadece** bu uygulama ile öbeksi eylemlerle karşılaşmışlardır (2011/1-Güçlendirici)

(8) Sormacanın uygulandığı 715 öğrenci arasından yalnızca 144'ünün düzenli kullanıcı olduğunu belirtmesi, merkezi hiç kullanmayanların gerekçelerini **önemli** hale getirmektedir. (2013/2-Tutum Belirleyici)

(9) Bugün ülkemizde yabancı dil bilmenin gereği gün geçtikçe daha çok ortaya çıkmakta ve bu doğrultuda yabancı dil politikaları tartışılmakta, yabancı dil öğrenimini destekleyecek yeni yollar aranmaktadır. (2008/1-Katılım Bel.)

(10) Çalışmamızın veri tabanını 18.07.2018 ve 17.08.2018 tarihleri arasında Türkiye'de haftalık baskı sayısı yüksek altı adet günlük gazete oluşturmuştur. (2019/3-Kendine Gön. Bulunma Bel.)

Toplam 72 lisansüstü tezlerinin oluşturduğu veri tabanı kapsamında, 28 doktora tezinin sonuç bölümlerinde yer alan üstsöylem belirleyicilerinin yöntem bölümünde açıklanmış olan tabakalara göre dağılımı tablo (4)'te verilmektedir.

Tablo 4. Doktora Tezlerinin Sonuç Bölümlerinde Üstsöylem Belirleyicilerinin Kullanım Sıklığı

ÜSTSÖYLEM ALAN	2002-2006		2007-2011		2012-2016		2017-2021	
Bilgi Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	
Bağlayıcılar	89.84	67.4	72.55	59.1	139.04	72.4	123.27	69.7
Çerçeve Bel.	9.22	6.9	14.67	12	21.04	11	17.23	9.8
Martiniçi Bel.	26.42	19.8	39.70	25	21.61	11.2	25.22	14.3
Tanıtlayıcı	2.81	2.1	1.63	1.3	2.27	1.2	4.97	2.8
Kod Acımlayıcı	5.06	3.8	3.26	2.6	7.96	4.2	6.04	3.4
Toplam	133.35	100	122.82	100	191.92	100	176.73	100
Alıcı Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri								
Kaçınma	20.69	16.7	42.12	30.9	47.48	31.9	29.84	31.1
Güçlendirici	73.65	66.4	48.91	35.9	46.19	32.9	42.09	43.9
Tutum Bel.	15.29	13.8	37.77	27.8	43.22	28.9	20.78	21.7
Kendine Gün. Bul.	0.67	0.6	5.98	4.4	7.59	4.9	2.49	2.6
Katılım Bel.	0.57	0.5	1.36	1	1.99	1.4	0.71	0.7
Toplam	110.87	100	136.14	100	149.27	100	96.91	100
GENEL TOPLAM	244.22		258.96		341.19		273.64	

Tablo (4)'te görüldüğü üzere, 2002-2006 yıl aralığında tamamlanan ve 1000 sözcükte toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 244.22 olan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (133.35) alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (110.87) daha yüksek oranda kullanılmıştır. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en sık *bağlayıcılar* (%67.4), en az sıklıkta ise *tanıtlayıcılar* (%2.1) kullanılmıştır. İncelenen verilerde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *güçlendiriciler* (%66.4), kullanım sıklığı en az olan alt ulamın *katılım belirleyicileri* (%0.5) olduğu görülmektedir. Ayrıca, 2002–2006 yılları arasında yazılan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin altulamaları birlikte incelendiğinde ise en çok *bağlayıcılar* (%67.4), en az *katılım belirleyicileri* (%0.5) olduğu görülmektedir.

2007-2011 yıl aralığında tamamlanan ve 1000 sözcükte toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 258.96 olan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (136.14), bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (122.82) daha sık tercih edilmiştir. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en sık *bağlayıcılar* (%59.1), en az sıklıkta ise *tanıtlayıcılar* (%1.3) kullanılmıştır. İncelenen verilerde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *güçlendiriciler* (%35.9), kullanım sıklığı en az olan alt ulamın ise *katılım belirleyicileri* (%1) olduğu belirtilebilmektedir. 2007-2011 yılları arasında yazılan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin alt

ulamalarının tümü birlikte incelendiğinde ise en çok *bağlayıcılar* (%59.1), en az *katılım belirleyicileri* (%1) olduğu görülmektedir.

2012-2016 yıllarında tamamlanan ve 1000 sözcükte toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 341.19 olan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (191.92), alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (149.27) daha sık tercih edilmiştir. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en sık *bağlayıcılar* (%72.4), en az sıklıkta ise *tanıtlayıcılar* (%1.2) kullanılmıştır. İncelenen verilerde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *güçlendiriciler* (%32.9), kullanım sıklığı en az olan altulamları ise çözümlenen metinlerde rastlanılmayan *katılım belirleyicileri* (%1.4) olduğu belirtilebilmektedir. 2012-2016 yılları arasında yazılan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin alt ulamlarının tümü birlikte incelendiğinde ise en çok *bağlayıcılar* (%72.4), en az *katılım belirleyicileri* (%1.4) olduğu görülmektedir.

2017-2021 yıllarında gerçekleştirilen ve 1000 sözcükte toplam üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı 272.64 olan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri (176.73), alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden (95.91) daha sık tercih edilmiştir. Tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından en sık *bağlayıcılar* (%69.7), en az sıklıkta ise *tanıtlayıcılar* (%2.8) kullanılmıştır. İncelenen verilerde, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici alt ulamlarından kullanım sıklığı en fazla olan alt ulamın *güçlendiriciler* (%43.9), kullanım sıklığı en az olan altulamları ise *katılım belirleyicileri* (%0.7) olduğu söylenebilmektedir. 2017-2021 yılları arasında yazılan doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde yer alan hem bilgi odaklı etkileşimli hem de alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin alt ulamlarının tümü birlikte incelendiğinde ise en çok *bağlayıcılar* (%69.7), en az *katılım belirleyicileri* (%0.7) olduğu görülmektedir.

2002-2021 yılları arasında gerçekleştirilen doktora tez metinlerinin sonuç bölümlerinde yer alan bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyici örnekleri aşağıda verilmektedir.

(11) Özetle, araştırma sonuçlarında **hem** opak **hem de** saydam deyimler için sol DLPC alanının kritik olduğu, dolayısıyla imgesellik düzeylerinin yarıküreler arasında farklılaşmadığı ortaya çıkmıştır. (2020/1-Bağlayıcı)

(12) **Tezin ikinci sorusuyla** ilgili olarak, kısa öykü yazma

çalışmaları öncesinde yazınsal nitelikli özgün öyküleri okuma ve üzerinde ayrıntılı dilsel çözümler yapma temeline dayanan “Yazmak için Oku” modelinin uygulandığı İngilizce sınıflarının ulaştığı başarı (kısa öykü yazma becerileri yönünden) ortalaması ile kontrol grubunun başarı ortalamaları arasında anlamlı bir fark olduğu saptanmıştır. (2015/1-Çerçeve Belirleyicisi)

(13) Bu tezde **yukarıda** sunulan ilkelerden yola çıkılarak geliştirilen “Zamansal Uygunlaştırma” modelinde, söylemin zamansal yorumlanmasında rol oynayan ve söylem yapısına ilişkin önerilen kısıtlayıcılar Tablo (1)’de sunulmuştur. (2006/2-Metiniçi Belirleyicisi)

(14) Öte yandan eylemin ikili görünümünde, her bir yinelemenin farklı işlevsel bir yansıma gerçekleştirmesi, bunun iki farklı tekil uyumda oluştuğunu belirten **Mathur ve Rathmann (2005)**’in görüşünü desteklemektedir. (2018/1-Tanıtlayıcı)

(15) Bu söylenenlerden, okunan metnin tam ve doğru olarak kavranmasının; **bir başka deyişle**, yazarın anlaşılmasının sözcük dağarcığının zenginliği ile yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. (2006/5-Kod Açımlayıcı)

2002-2021 yılları arasında gerçekleştirilen doktora tez metinlerinin sonuç bölümlerinde yer alan alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri bulgu örnekleri aşağıda verilmektedir.

(16) Parole gibi bir kurama dayalı olarak hazırlanan yazılımların daha fazla kullanılmasının gerekliliği de bu araştırma kapsamında **çıkartılabilecek** sonuçlardan biridir. (2011/1-Kaçınma)

(17) **Tüm** bu bulgular, sesletim hataları ile anlaşılabilirlik arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. (2019/1- Güçlendirici)

(18) Bu tez yazınlarında eylemlerin sınıflandırılması için temel alınan değişim, süre, devingenlik ve hedefte-bitişli gibi kavramları **ayrıntılı** bir biçimde irdeleyerek, sözlüksel olan anlamları sözlüksel olmayanlardan ayıran ve sözdizimsel yapıyı da hesaba katan bir yaklaşım önerir. (2006/1-Tutum)

(19) Bu çalışmanın bulguları veriye dönüşebilmekte ve YOT okutmanlarının ders verdikleri alanda **bizim** tez çalışmamızda önerisini yaptığımız gibi (bkz. 6. Bölüm Tablo 15) özelleşmiş bir içeriği olan öğretmen eğitimi programlarına ihtiyacı olduğuna yönelik bir diğer tartışmayı da kurabilmemize olanak vermektedir. (2015/2 – Kendine Gönderim)

(20) Gülmece, iletişimde sıklıkla kullandığımız ve imgesel anlamlı dil öğelerinin (abartma, sarkazm, deyim vb.) yoğun olarak yer aldığı bir dil figürü olarak karşımıza çıkmaktadır. (2021/1- Katılım Belirleyicisi)

Lisansüstü tezlerde üstsöylem belirleyicilerinin genel görünümü özetle tablo (5) ve tablo (6)'da sergilenmektedir.

Tablo 5. Lisansüstü Tezlerde Bilgi Odaklı ve Alıcı Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri Kullanım Sıklığı

Alt ulamlar	YÜKSEK LİSANS		DOKTORA		
	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%	
Bilgi Odaklı					
Etkileşimli	Bağlayıcılar	64.63	58.9	103.55	68
Üstsöylem Bel.	Çerçeve Bel.	12.04	10.9	14.13	9.3
	Metin-içi Bel.	25.21	23	26.06	17.1
	Tanıtlayıcılar	3.72	3.4	3.08	2
	Kod Açımlayıcılar	4.11	3.8	5.48	3.6
Toplam		109.71	100	152.30	100
Alıcı Odaklı					
Etkileşimli	Kaçınmalar	91.61	47.6	31.03	26.4
Üstsöylem Bel.	Güçlendiriciler	77.34	40.2	57.32	48.8
	Tutum Bel.	20.40	10.6	25.04	21.3
	Kendine Gön. Bul.	2.37	1.2	3.13	2.7
	Katılım Bel.	0.92	0.4	0.97	0.8
Toplam		192.64	100	117.49	100
GENEL TOPLAM		302.35		269.74	

Tablo (5)'e göre yüksek lisans tezlerinde bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin 1000 sözcükteki sıklığı 109.71, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri sıklığı 192.64 ve toplam üstsöylem belirleyicileri sıklığı 302.35 olarak görülmektedir. Doktora düzeyinde gerçekleştirilen tezlerde ise bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin 1000 sözcükte görülme sıklığı 152.30, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin görülme sıklığı 117.49 ve son olarak toplam üstsöylem belirleyicilerinin görülme sıklığı ise 269.74'tür.

Bilgi odaklı üstsöylem belirleyicileri her iki seviyede de karşılaştırıldığında *çerçeve belirleyicileri*, *metin-içi belirleyiciler* ve *kod açım layıcılar* doktora tezlerinde yüksek lisans tezlerine oranla; *tanıtlayıcılar* ise yüksek lisans tezlerinde doktora tezlerine oranla daha sık kullanılmıştır. Bu bağlamda yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde başka kaynaklarda yer alan bilgilere atıfta bulunma ve bilginin kaynağını ve dolayısıyla sorumlusunu gösterme daha çok tercih edilen bir yöntem olmuştur. Doktora tezlerinde ise verilen bilgiyi yeniden düzenleme işlevine sahip olan *tanıtlayıcıların* yüksek lisans tezlerindeki sonuç bölümlerine göre daha sık kullanıldığı görülmektedir.

Alıcı odaklı üstsöylem belirleyicileri farklı seviyelerdeki tezlere göre incelendiğinde ise *kaçınma* ve *güçlendiricilerin* yüksek lisans tezlerinde, *tutum belirleyicisi*, *kendine gönderimde bulunma belirleyicileri* ve *katılım belirleyicilerinin* ise doktora tezlerinde daha sık kullanıldığı tespit edilmiştir. Yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde en sık *kaçınmalar* kullanılırken bu alt ulamı *güçlendiriciler* takip etmekte; doktora tezlerinde ise en sık *güçlendiriciler* kullanılırken bu alt ulamı *kaçınmalar* takip etmektedir. Her iki seviyede de en az kullanılan alt ulam *katılım belirleyicileridir*.

Tablo 6. Lisansüstü Tezlerde Bilgi Odaklı ve Alıcı Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri Sıklıkları

	Yüksek Lisans Tezleri		Doktora Tezleri	
	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%	Görülme Sıklığı (1000 sözcükte)	%
Bilgi Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri	109.71	36.28	152.30	56.45
Alıcı Odaklı Etkileşimli Üstsöylem Belirleyicileri	192.64	63.72	117.49	43.55
TOPLAM	302.35	100	269.74	100

Tablo (6)'da yer alan bilgilere göre yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin sıklığı %36.28 iken alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri sıklığı %63.72'dir. Doktora tezlerinde ise bilgi odaklı üstsöylem belirleyicilerinin kullanım sıklığı %56.45 iken alıcı odaklı üstsöylem belirleyicilerinin kullanım sıklığı %43.55'tir. Bu durumda yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri daha fazla iken doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde ise alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin kullanımı bilgi odaklı üstsöylem belirleyicilerine göre daha sıktır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Dilbilim alanında yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinin sonuç bölümlerinin üstsöylem kullanımı açısından incelendiği bu çalışmada seviyeler arası üstsöylem görünümleri karşılaştırılmış, yüksek lisans ve doktora tezlerinin sonuç bölümlerindeki üstsöylem belirleyicilerinin görünümleri betimlenmiştir.

Çalışmanın araştırma sorularına yönelik bulgular doğrultusunda lisansüstü tezlerde (yüksek lisans ve doktora) bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden en sık kullanılan belirleyici türü *bağlayıcılar* olarak saptanmıştır. Alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinde ise yüksek lisans tezlerinde *kaçınmalar*, doktora

ise *güçlendiriciler* kullanılmıştır. Bulgularda; bilimsel metin yazarları tarafından *bağlayıcılar*, *güçlendiriciler* ve *kaçınma* ifadeleri tercih edilirken, *kendine gönderimde bulunma* ve *tanıtlayıcılar* diğer üstsöylem ifadelerinin kullanım sıklığına göre daha az kullanılmış, *katılım belirleyicilerine* ise en az sıklıkta rastlanılmıştır. Sosyal Bilimler alanında yer alan Dilbilim alanında gerçekleştirilen tezlerde, bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinin alt ulamında yer alan *bağlayıcıların* en sık kullanılan üstsöylem belirleyicisi olması, alanyazında yapılmış diğer çalışmalar ile de benzerlik göstermektedir (Khedri, Heng ve Ebrahimi, 2013; Wang ve Zhang, 2016; Mansouri, Najafabadi ve Boroujeni, 2016; Şen, 2019). Bilimsel metinlerde yazarın niyetinin okuyucu tarafından daha net anlaşılabilmesi için mantıksal ilişkilerin belirtildiği *bağlayıcıların* kullanılması (Mansouri, Najafabadi ve Boroujeni; 2016) düşüncesinin bu çalışmada da desteklendiği görülmektedir. Böylece lisansüstü tezlerde de yazar, okuyucuyu kendi bakış açısı ile ilgili yönlendirmekte ve düşüncelerinin okuyucuya aktarımını sağlamaktadır.

Çalışmanın bulgularında yüksek lisans tezlerinde bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem altında *bağlayıcılardan* sonra *metin-içi belirleyicisi* ve sonrasında *çerçeve belirleyicisi* kullanımına yönelik bir eğilim, alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem altında ise *kaçınmalardan* sonra *güçlendiriciler* ve sonrasında *tutum belirleyicilerinin* kullanımına yönelik bir eğilimin olduğu saptanmıştır. Bu eğilim akademik metinler ile ilgili yapılmış üstsöylem belirleyicileri çalışmalarında farklı biçimlerde sıralanmaktadır. Bu durum, metnin türüne, hangi dilde olduğuna (dilsel özelliklerine), bölümlerine, hangi alanda olduğuna ya da uzunluğuna göre değişiklik gösterebilir. Örneğin Wei ve Duan (2019)'da bilgi odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicileri sırayla *açımlayıcılar*, *bağlayıcılar*, *çerçeve belirleyicileri*, *tanıtlayıcılar* olarak bulgulanırken bu çalışmada bu sıralama yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde *bağlayıcılar*, *metin-içi belirleyiciler*, *çerçeve belirleyicileri*, *kod açımlayıcıları* ve *tanıtlayıcılar* iken doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde *bağlayıcılar*, *metin-içi belirleyiciler*, *çerçeve belirleyicileri*, *kod açımlayıcıları* ve *tanıtlayıcılar* biçiminde bir sıralamanın olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yüksek lisans ve doktora düzeyinde yazılan lisansüstü tezlerin sonuç bölümlerinde kullanılan üstsöylem belirleyicilerinin kullanım sıklığı ile ilgili bulgular değerlendirildiğinde her iki seviyede de en sık kullanılan üstsöylem belirleyicisi *bağlayıcılar*, en az sıklıkla kullanılan üstsöylem belirleyicisi ise *tanıtlayıcılar*dır. Tarcan (2019), Sosyal Bilimler alanında yazılan Türkçe bilimsel metinlerde en fazla kullanılan bilgi odaklı üstsöylem belirleyicisininin *bağlayıcılar*, en az kullanılanların ise *kod açımlayıcılar* olduğunu saptamıştır. Bu çalışma

kapsamında doktora düzeyindeki tezlerde, yüksek lisans tezlerine göre daha sık *kod açımlayıcısı* kullanımı görülmüştür. Bu durumda yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde kullanılan üstsöylem belirleyicileri Tarcan (2019) ile örtüşmektedir.

Bilimsel metinlerin sonuç ve tartışma bölümlerinde yazar, elde ettiği sonuçlar ile alanyazındaki diğer yazarların çalışmalarına ve sonuçlarına *tanımlayıcılar* aracılığıyla gönderimde bulunmak istemektedir. Dolayısıyla yazar, oluşturduğu metnin alanyazındaki diğer metinler ile sentezlenmesine katkı sağlayabilmek adına alıntı yapmaktadır. Bu isteğin yüksek lisans tezlerinde, doktora düzeyinde yazılan tezlere göre daha baskın olduğu söylenebilir.

Akademik yazımda, yazarın savunduğu belirli iddialar, destekleyici ifadeler ile güçlendirilirken, diğer ifadeler *kaçınmalar* ile metinde gerçekleştirilerek bağımsız bir yazım biçimi elde edilmektedir (Kondowe, 2014). Bu çalışmada Tablo (5)'te de görüldüğü üzere alıcı odaklı etkileşimli üstsöylem belirleyicilerinden en sık kullanılan üstsöylem belirleyicisi *kaçınmalar* ve *güçlendiriciler*dir. Livingstone (2019, s. 251)'a göre bilimsel metinlerin sonuç bölümlerinde; incelenen verilerin kapsamlı bir biçimde tartışıldığı, sonuçların özetlendiği, yazarın önermelerde bulunduğu düşünüldüğünde *güçlendirici* ve *kaçınma* ifadelerinin kullanım sıklığı oldukça yüksektir. Bu durum Hyland (1996, s. 275)'in çalışmalarında “daha genel yorumlar sunabilmek için yazarların verilerin ötesine geçmeleri” görüşü ile paralellik göstermektedir. Bu çalışmada da *kaçınma* ve *güçlendiricilerin* kullanım oranının yüksek olması Hyland (1996), Estaji ve Vafaimehr (2015) ve Livingstone (2019)'u desteklemektedir. Bu sonucun; bilimsel metin yazarlarının, araştırma sonuçlarının etkilerini yoğunlaştırmak istemesinden ve okuyucuları araştırma bulgularının mantıklı ve doğru olduğuna ikna etmek istemesinden kaynaklandığı iddia edilebilir.

Doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde alıcı odaklı üstsöylem belirleyicisi kullanımına bakıldığında en çok *güçlendirici* alt ulamının yer alması alanyazında Garcia-Calvo (2002)'nin Fen Bilimleri alanında İspanyolca ve İngilizce yazılmış özet bölümlerinde kullanılan üstsöylem belirleyicileri ile paralellik göstermektedir. Yine Wei ve Duan (2019) Çince makale özetlerinde aynı bulguya rastlamıştır. Bu durum en azından bu çalışmalar için makalelerin özet bölümlerinin tezlerin sonuç bölümlerinde üstsöylem kullanımı açısından benzerlik olduğunu göstermektedir.

Güçlendiriciler, okuyucuların yazarların görüşleri hakkında bilgi edinmelerini sağladığı ve okuyucularla bir dayanışma duygusu yarattığı için makalelerin önemli bir yönü olarak kabul edilmektedir

(Dafouz-Milne, 2008). Akademik metin yazarları, tezlerinin özgünlüğünü sergileyebilmek için ve savlarının evrensel bir anlayışı paylaştığından emin olduklarında, *güçlendiricileri* kullanabilmektedir (Kondowe, 2014). Yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerinde alıcı odaklı üstsöylem belirleyicilerinden en sık kullanılan üstsöylem belirleyicisi *kaçınmalar* iken doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde en sık *güçlendiricilerin* kullanılmış olmasının nedeni, bilimsel metin yazmanın süreç ile kazandığı akademik yazım deneyimi olabilir. Bir başka deyişle, doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde yazarlar çalışma ile ilgili yüksek lisans tezlerinin sonuç bölümlerine göre daha net bir dil kullanmaktadır.

Çalışmada her iki seviyedeki tezlerde de yüksek bir *kaçınma* oranı gözlemlenmiş olması sonuç bölümlerinin işlevlerine yönelik bir bilgi sunabilir (Bal-Gezegin ve Baş, 2020). Bu durumda yazarların sonuç bölümlerinde çalışmalarının en önemli yönlerini vurgulayarak metinlerini sonlandırırken kendi seslerini merkeze almaksızın *kaçınma* belirleyicilerini kullandıkları gözlenmektedir. Kaçınma ifadeleri, bir önermenin daha az kesin görünmesini sağlayarak metin yazarlarının gözlemleri ve sonuçları hakkında mantıklı kabul edilen bir düzeye kadar belirsizlik eklemektedir. Yüksek lisans tezlerinde öne çıkan bu strateji, Bal-Gezegin ve Baş (2020)'in çalışmalarındaki sonuç ile de paralellik göstermektedir.

Her iki seviyedeki tezlerin sonuç bölümlerinde en az karşılaşılan üstsöylem belirleyicisinin *katılım belirleyicisi* olması alanyazında Garcia-Calvo (2002), Livingstone (2019) ve Şen (2019) ile koşutluk göstermektedir. Bu durumda Dilbilim alanındaki lisansüstü tezlerin sonuç bölümlerinde yazarlar okurla doğrudan iletişime geçmek yerine kendi düşüncelerini *kaçınma* ya da *güçlendirici* yoluyla ortaya koymayı yeğlemektedir.

Sonuç olarak, Dilbilim alanında yazılmış lisansüstü tezlerin sonuç bölümlerinde üstsöylem belirleyicilerinin incelendiği bu çalışmanın veri tabanından elde edilen bulgulara göre yüksek lisans ve doktora tezlerinin sonuç bölümlerinde üstsöylem kullanımları genel olarak benzerlik göstermesine rağmen zaman zaman yazarlar tarafından farklı dilsel düzeneklere başvurulduğu ve belirleyicilerin kullanım sıklıklarının farklılaştığı tespit edilmiştir. Bu durumun veri tabanının lisansüstü tezlerden oluşmasına rağmen tezlerdeki yüksek lisans ve doktora seviyelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Her iki seviyedeki tezlerde de metinsel düzenlemeyi, okura rehberlik etmeyi sağlayan hem de yazarın okuyucularla iletişim kurmasına yardımcı olan üstsöylem belirleyicilerinin sıklıkla kullanıldığı belirlenmiştir. Bu durum akademik söylemin de en temel özelliklerinden biri olarak

değerlendirilmektedir. Bunun nedenlerinden birisi de üstsöylem belirleyicilerinin söylemde, bilişsel bağlantı kurma ihtiyacına gönderimde bulunuyor olmalarıdır. Ayrıca, üstsöylem belirleyicilerinin kullanımı yazarın konuyu kavramsallaştırma yeteneğini de etkileyebilmektedir. Bu durumda çalışmada ulaşılan bulgularda farklı dilsel düzeneklerin kullanılıyor olması metin yazarlarının farklı bilişsel açılara sahip olmasıyla açıklanabilir. Aynı zamanda yazılan bilimsel metinlerin sonuç bölümlerinde dilin bilgi odaklı ve alıcı odaklı işlevlerinin akademik söylemdeki önemini vurgulayacak biçimde, üstsöylemsel belirleyicilerden yararlandıkları için dilbilim alanyazında üstsöylem belirleyicilerinin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Aynı zamanda, bu çalışma genel olarak “üstsöylemsel çözümlemenin, akademik metinleri keşfetmenin ve farklı söylem topluluklarının sözbilimsel seçimliklerinin karşılaştırmanın değerli bir yöntemi olduğu” (Hyland, 2004, s. 148) görüşüne destek sağlamaktadır.

ÖNERİLER

Tezlerin sonuç bölümlerinde üstsöylem belirleyicilerinin kullanım sıklığının yüksek olması çalışmanın bulguları doğrultusunda yüksek lisans ve doktora düzeylerinde akademik yazım için bazı pedagojik çıkarımlar da sunmaktadır.

Estaji ve Vafaeimehr (2015, s. 49) öğrencilerin metinde daha fazla uyum ve tutarlılık sağlayacak yöntemleri yetkince bilmeleri gerekliliğinden söz etmiştir. Eğitim yolu ile üstsöylemsel bir farkındalık yaratılması, başarılı “akademik ve profesyonel söylem topluluğuna da bir üyeliği” sağlayacaktır (Hyland, 1994, s. 244). Bu bağlamda, üstsöylem belirleyicilerinin eğitimi ile yazarlık konununun aktarılmasını sağlayan özellikler hakkında farkındalık yaratılabilmesi sağlanabilir ve öğrencilerin yazılarında üstsöylem kullanımı ile ilgili derslerin verilmesi sağlanabilir. Bu anlamda öğrencilere üstsöyleme yönelik derslerin verilmesi yararlı olabilir.

Bu duruma ek olarak, çalışmanın veri tabanı oluşturulurken genel hatlarıyla içinde “Sonuç” adı geçen tüm başlıklar “Sonuç”, “Tartışma ve Sonuç”, “Sonuç, Tartışma ve Öneriler” tek bir ana başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklar kendi içinde ayrı ayrı sınıflandırılarak üstsöylem belirleyicilerinin oluşturabileceği farklılıklar ya da benzerliklere odaklanarak yeni bir çalışma gerçekleştirilebilir.

Ayrıca Dilbilim alanında yazılmış tezlerin sonuç bölümlerinin bulguları diğer Sosyal Bilimler alanlarında yazılmış tezlerin sonuç bölümleri ile karşılaştırılabilir, tezlerin diğer bölümlerinde kullanılan üstsöylem belirleyicileri karşılaştırmalı olarak betimlenebilir.

Bu çalışmanın sonuçlarına dayanarak farklı alanlarda yazılan bilimsel metinler ile daha kapsamlı bir veritabanı oluşturularak ya da tezlerin diğer bölümleri ile ilgili üstsöylem belirleyicilerinin kullanımları karşılaştırılarak yeni çalışmalar gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Aristoteles. (1995). *Retorik* (Doğan, M. H., Çev). İstanbul: YKY.
- Bal Gezeğin, B., and Melike, B. A. S. (2020). Metadiscourse in academic writing: a comparison of research articles and book reviews. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 6(1), 45-62.
- Bayyurt, Y. ve Akbaş, E. (2014). Akademik metinlerde kaçınma ve vurgulayıcı ifadelerin lisansüstü öğrenciler tarafından algılanması ve kullanılması. 27. *Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri* içinde (s. 72-79) (Büyükkantarcıoğlu, S. N., Özyıldırım, I., Yarar, E. ve Yağlı, E., Ed.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi: 195.
- Bhatia, V. K. (1993). *Analysing genre language use in professional setting*. London: Longman.
- Crismore, A. (1983). *Metadiscourse: what is it and how is it used in school and non-school social science texts*. Illinois: University of Illinois.
- Crismore, A. (1989). *Talking with readers: metadiscourse as rhetorical act*. New York: Peter Lang.
- Crismore, A., Markkanen, R. and Steffensen, M. (1993). Metadiscourse in persuasive writing: a study of texts written by American and Finnish university students. *Written Communication*, 10, 39-71.
- Dafouz-Milne, E. (2008). The pragmatic role of textual and interpersonal metadiscourse markers in the construction and attainment of persuasion: a cross-linguistic study of newspaper discourse. *Journal of pragmatics*, 40(1), 95-113.
- Estaji, M., and Vafaimehr, R. (2015). A comparative analysis of interactional metadiscourse markers in the introduction and conclusion sections of mechanical and electrical engineering research papers. *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 3(1), 37-56.

- Fuertes Olivera, P. A., Velasco-Sacristán, M., Arribas-Baño, A. and Samaniego Fernández, E. (2001). Persuasion and advertising English: metadiscourse in slogans and headlines. *Journal of Pragmatics*, 33(8), 1291-1307.
- Garcia Calvo, J. (2002). Use of metadiscourse in research article abstracts for scientific events. *Revista Letras Curitiba*, 57, 195-209.
- Halliday, M. A. K. (1985). *Spoken and written language*. Oxford University Press.
- Harris, Z. (1959). The transformational model of language structure. *Anthropol Linguists*. 1(1), 27-29.
- Ho, V., and Li, C. (2018). The use of metadiscourse and persuasion: an analysis of first year university students' timed argumentative essays. *Journal of English for Academic Purposes*, 33, 53-68.
- Hyland, K. (1994). Hedging in academic writing and EAF textbooks. *English for Specific Purposes*, 13(3), 239-256.
- Hyland, K. (1996). Writing without conviction? Hedging in science research articles. *Applied linguistics*, 17(4), 433-454.
- Hyland, K. (1998a). *Hedging in scientific research articles*. Amsterdam: John Benjamins.
- Hyland, K. (1998b). Persuasion and context: the pragmatics of academic metadiscourse. *Journal of Pragmatics*, 30, 437-455.
- Hyland, K. (2004). Disciplinary interactions: metadiscourse in L2 postgraduate writing. *Journal of second language writing*, 13(2), 133-151.
- Hyland, K. (2005a). *Metadiscourse exploring interaction in writing*. London: Continuum.
- Hyland, K. (2005b). Stance and engagement: a model of interaction in academic discourse. *Discourse studies*, 7(2), 173-192.
- Hyland, K. (2008). Persuasion, interaction and the construction of knowledge: representing self and others in research writing. *International Journal of English Studies*, 8(2), 1-23.

- Hyland, K. (2009). *Academic discourse: English in a global context*. London: Continuum.
- Hyland, K. (2010). Metadiscourse: mapping interactions in academic writing. *Nordic Journal of English Studies*, 9(2), 125-143.
- Hyland, K. (2014). Disciplinary discourse: writer stance in research article. *Writing: Texts, Processes and Practices* (s. 99-121) (Candlin, C. N. and Hyland, K., Ed.). New York: Routledge.
- Hyland, K. (2017). Metadiscourse: what is it and where is it going. *Journal of Pragmatics*, 113, 16-29.
- Hyland, K. and Tse, P. (2004). Metadiscourse in academic writing: a reappraisal. *Applied Linguistics*, XXV(2), 156-77.
- İşeri, K. (2017). *Sözden yazıya dile gelen metin*. Ankara: Pegem Akademi.
- İşeri, K., Çapan Tekin, S. ve Aydın Öztürk, E. (2019). Metin türü sınıflamaları üzerine yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*.
- Jakobson, R. (1980). *The framework of language*. Michigan Studies in the Humanities. Michigan.
- Jiang, F., and Hyland, K. (2015). The fact that: stance nouns in disciplinary writing. *Discourse Studies*, 17(5), 529-550.
- Karasar, N. (2008). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Keçik, İ. ve Uzun, L. (2004). *Türkçe sözlü ve yazılı anlatım* (4. bs.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Khedri, M., Heng, C. S. and Ebrahimi, S. F. (2013). An exploration of interactive metadiscourse markers in academic research article abstracts in two disciplines. *Discourse Studies*, 15(3), 319-331.
- Kondowe, W. (2014). Hedging and boosting as interactional metadiscourse in literature doctoral dissertation abstracts. *International Journal of Language Learning and Applied Linguistics World*, 5(3), 214-221.

- Konukman, B. (2012). *Almanca ve Türkçe bilimsel metinlerde biçem*. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Lautamatti, L. (1978). Observations on the development of the topic in simplified discourse. *AFinLAN vuosikirja*, 71-104.
- Lee, J. J., and Casal, J. E. (2014). Metadiscourse in results and discussion chapters: a cross-linguistic analysis of English and Spanish thesis writers in engineering. *System*, 46, 39-54.
- Livingstone, K. A. (2019). Examining the use of metadiscourse markers in academic writing. *International Journal of Literature, Language and Linguistics*, 5(3), 244-254.
- Mansouri, S., Najafabadi, M. M. and Boroujeni, S. S. (2016). Metadiscourse in research article abstracts: a cross lingual and disciplinary investigation. *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 3(4), 296-307.
- Rezaei, S., Estaji, M., and Hasanpour, M. (2015). Examining the interactional metadiscourse markers in Iranian MA applied linguistics theses. *Journal of Modern Research in English Language Studies*, 2(1), 71-43.
- Sanderson, T. (2008). *Corpus, culture, discourse*. Narr Dr. Gunter.
- Swales, J. (1996). Toward a textography of an academic site. In 11th *ALLA World Congress of Applied Linguistics*. Jyvaskyla, Finland.
- Swales, J. (1990). *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şen, E. (2019). Bilimsel makale özetlerinde üstsöylem belirleyicilerinin incelenmesi. Yayınlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Şenöz Ayata, C. (2014). *Bilimsel metin üretimi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Tarcan, Ö. (2019). Sosyal bilimler alanında Türkçe yazılan bilimsel metinlerde kullanılan üstsöylem belirleyicileri. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Uzun, L. (2001). Bilimsel metne özgü önbiçimlenişler ve bilimsel metin yazma edimi. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 12, 197-204.
- Uzun, L. (2002). Dilbilim alanında Türkçe yazılan araştırma yazılarında metin dünyasına ilişkin düzenlemeler. *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler* içinde (s. 203-224) (Uzun, L. ve Huber, E., Ed.). Essen: Die Blaue Eule.
- Uzun, L. (2006). Bilimsel söylem ve özellikleri. *Sosyal Bilimlerde Süreli Yayıncılık 1. Ulusal Kurultay Bildirileri* içinde (s.133-140). (Karakütük, K., Ed.). <http://uvt.ulakbim.gov.tr/sbvt/kurultay1.pdf>
- Vande Kopple, W. J. (1985). Some expository discourse on metadiscourse. *College Composition and Communication*, 36(1), 82-93.
- Wang, L. and Zhang, Y. (2016). An analysis of metadiscourse in the abstracts of English academic papers. *Global Journal of Human-Social Sciences: G Linguistics and Education*, 16(9), 8-16.
- Wei, J. and Duan, J. (2019). A comparative study of metadiscoursal features in English research article abstracts in hard disciplines. *Arab Journal of Applied Linguistics*, 4(1), 1-37.
- Williams, J. (1981). *Style: ten lessons in clarity and grace* (3rd ed.). Scott, Foresman, Boston.
- Zeyrek, D. (2002). Psikoloji makalelerinde üstsöylem belirleyicileri. *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler* içinde (s. 225-242) (Uzun, L. ve Huber, E., Ed.). Essen: Die Blaue Eule.

Makale Künyesi (Araştırma): Kurt, G. (2022). Arap dünyasında Türk edebiyatı: Ece Temelkuran'ın Muz Sesleri adlı eserinin Türkçeden Arapçaya çevirisi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 795-810.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1163045>

ARAP DÜNYASINDA TÜRK EDEBİYATI: ECE TEMELKURAN'IN MUZ SESLERİ ADLI ESERİNİN TÜRKÇEDEN ARAPÇAYA ÇEVİRİSİ

Gülfem KURT¹

ÖZET

En genel anlamıyla, bir dilden başka bir dile yapılan aktarım işlemi olarak tanımlanabilecek çeviri, barındırdığı birçok anlam ve yüklediği işlevsellikle çok yönlü bir süreçtir. Yazın çevirisi, genel tanımdan farklı olarak yaratıcı ve sanatsal tüm kullanımları da içerdiği için tanımlaması daha güç olsa da kaynak metnin anlamını ve mesajını çeviri metinde yansıtmaya hedeflenen bir konumu olan ve kaynak bir dildeki yazını, metnin anlamsal, sözdizimsel ve biçimsel özelliklerini belirli bir düzlemde koruyarak hedef yazına aktarma işlemi olan bir süreç şeklinde tanımlanabilir.

Çevirinin dil ve kültür olmak üzere iki önemli boyutu vardır. Çeviribilimin araştırma alanı ise çevirinin bu iki boyutunu birden kapsar. Günümüz dünyasında hedef Türkiye'nin stratejik ve jeopolitik konumu hedef ekonomik sebepler hedefse yaşanan bazı toplumsal olaylar neticesinde Arap dünyası ile ilişkiler gittikçe hızlanmakta ve karşılıklı dil alışverişi dolayısıyla filmler, diziler, kitaplar ve bunun gibi pek çok kültür ögesi Türkçeden Arapçaya, Arapçadan da Türkçeye çevrilmeye hızla devam etmektedir. Türk edebiyatı da Arap dünyasında hızla tanınmaya ve okunmaya başlanmış, bu alanda en büyük katkıyı Suriye asıllı çevirmen Abdulkadir Abdelli sağlamıştır. Ahmet Hamdi Tanpınar, Orhan Veli, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Aziz Nesin, Orhan Kemal ve daha nice yazarın pek çok kitabını Arapçaya çevirmiş, bu da edebi aktarımda büyük bir etkileşim yaratmıştır. Bu çalışmada da Abdelli'nin Arapçaya çevirdiği, Ece Temelkuran'ın Muz Sesleri adlı eserinin Arapça çevirisinde geçen kültürel öğeler ve bu öğelerin Arapçaya çevrilirken kullanılan çeviri stratejileri incelenecektir. Çalışmanın kuramsal çerçevesinde çeviribilimci Newmark'ın kültürel unsurlar sınıflandırması ile çeviribilim araştırmacısı Venuti'nin "yerleştirme" ve "yabancılaştırma" çeviri stratejilerinden yararlanılacaktır. Çalışmada

¹ Erzurum Teknik Üniversitesi, Dr. gulfemisguzar@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5403-1847>

söz konusu roman ile hedef metin kültürel unsurların çevirisi için önerilen yöntemler aracılığıyla karşılaştırmalı olarak incelenecek, çeviri stratejilerine yönelik tespitlerde bulunulacaktır. Çalışmaya bütünce olarak seçilen roman, çevirmen Abdulkadir Abdelli tarafından Esvatu'l Mevz adıyla Arapçaya aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Edebiyat, çeviri, Muz Sesleri.

TURKISH LITERATURE IN THE ARAB WORLD: TRANSLATION OF ECE TEMELKURAN'S MUZ SESLERİ FROM TURKISH TO ARABIC

ABSTRACT

In the most general sense, translation, which can be defined as the transfer process from one language to another, is a multifaceted process with many meanings and functionality. Although literary translation is more difficult to define because it includes all creative and artistic uses, unlike the general definition, the text in a source language, which has a position to reflect the meaning and message of the source text in the translated text, is the target by preserving the semantic, syntactic and stylistic features of the text on a certain level. It can be defined as a process with a transfer to literature. Translation has two important dimensions: language and culture. The research field of translation studies covers these two dimensions of translation. In today's world, if the strategic and geopolitical position of Turkey is the target, economic reasons are the target, relations with the Arab world are accelerating as a result of some social events and due to the mutual language exchange, many cultural items such as movies, TV series, books and so on are rapidly being translated from Turkish to Arabic and from Arabic to Turkish. Turkish literature has also started to be recognized and read rapidly in the Arab world, and the Syrian-born translator Abdulkadir Abdelli has made the greatest contribution to this field. He translated many books by Ahmet Hamdi Tanpınar, Orhan Veli, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Aziz Nesin, Orhan Kemal and many other authors into Arabic, which created a great interaction in literary transmission. In this study, the cultural elements in the Arabic translation of Ece Temelkuran's Muz Sesleri, which Abdelli translated into Arabic, and the translation strategies used in the translation of these elements into Arabic will be examined. In the theoretical framework of the study, the cultural elements classification of translation scientist Newmark and the translation strategies of translation studies researcher Venuti's "domesticization" and "foreignization" will be used. In the study, the novel in question and the target text will be examined comparatively through the methods proposed for the translation of cultural elements, and determinations will be made regarding translation strategies. The novel chosen as a whole for the study was translated into Arabic by the translator Abdulkadir Abdelli under the name Esvatu'l Mevz.

Keywords: Literatüre, translation, Muz Sesleri.

GİRİŞ

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra bağımsız bir bilim dalı olarak kabul gören çeviribilim, iletişim aktarıcısı olmasının yanı sıra en etkili kültür aktarıcısı olarak da literatüre girmiştir. Topluların birbirleriyle olan etkileşiminin sonucunda, gelişen ve değişen dünyada ortaya çıkan farklı ihtiyaçlar doğrultusunda çeviribilim, artık dilbilimin altdalı olarak değil, diller ve kültürler arasında bir köprü vazifesi gören, dillerin ve kültürlerin zenginliğinin yaşamasını sağlayan bir uygulama haline almıştır. Nitekim Arap dünyasıyla olan ilişkilerin artması dolayısıyla pek çok farklı alanda karşılıklı kültürel aktarımlar yapılmaya başlanmış, bunun en önemli kanıtı da Türk edebiyatının Arap dünyasında tanınırlığının gitgide artması olmuştur. Bu anlamda en büyük katkıyı Suriye asıllı Abdulkadir Abdelli vermiş, çokça Türkçe eseri Arapçaya kazandırmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığının 2005 yılında çeviri eserlere maddi destek vermeye başlamasıyla birlikte, 2006 yılında bakanlık destekli ilk kitap, söz konusu çevirmen tarafından tercüme edilen, İlber Ortaylı'nın "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı" adlı eseri olmuştur. Bakanlık desteğiyle birlikte yetmiş yakın Türkçe eseri Arapçaya çeviren, Abdelli'nin tercüme ettiği kitaplar arasında, Orhan Kemal, Aziz Nesin, Orhan Pamuk, Muzaffer İzgü ve Orhan Veli Kanık gibi Türk edebiyatının önemli kalemlerinin yanı sıra, Halil İbrahim Özcan'ın "Çankaya'nın Duvaklı Geline Fikriye", Ece Temelkuran'ın "Muz Sesleri" ve Oya Baydar'ın "Kayıp Söz" adlı kitapları gibi güncel eserleri de Arap dünyasıyla tanıştırmıştır. Söz konusu bu çalışmada da, Oxford, Paris, Beyrut üçgeninde geçen bir aşk ve savaş romanı olan *Muz Sesleri* ile hedef metin karşılaştırmalı olarak kültürel öğeler bağlamında ele alınmış ve çeviride kullanılan stratejilere yönelik çıkarımlarda bulunulmuştur. Kuramsal çerçevede Peter Newmark'ın kültürel unsurlar sınıflandırmasından hareketle kültürel unsurların çevirisinde Lawrence Venuti'nin "yabancılaştırma" ve "yerileştirme" adı verilen çeviri stratejilerinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle kültürel öğelerin aktarımı ve "yabancılaştırma" ile "yerileştirme" kavramlarına değinilmiştir.

Kültürel Öğelerin Aktarımı

Kültür, bir toplumun yaşayış tarzını, gelenek ve göreneklerini, yeme-içme, giyinme alışkanlıklarını ve değer sistemlerini içeren bir kavramdır. Kültür; tarihsel ve toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü (Türk Dil Kurumu) ise; çeviri, milletler arası kültür transferinin sağlanmasında

en temel araçtır. Bu kültür aktarımlarının milletlerin yakınlaşmasında ve temaslarının yoğunlaşmasında büyük bir işlevselliği vardır. Günümüz dünyasında, değişen ve gelişen teknoloji sayesinde kültürlerin izole bir şekilde yaşamlarını sürdürmeleri neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bir şekilde, çeşitli vasıtalarla kültürler transfer edilmekte ve tanınmaktadır. Peter Newmark kültürü “yaşam şekli” ve “belli bir dili ifade aracı olarak kullanan bir topluluğa özgü yaşam şeklinin dışavurumları” olarak tanımlar (Newmark, 1988, s.94). Bu sözleriyle aynı zamanda, kültür ve dilin iç içe geçmişliğine vurgu yapar. Öyle ki, belli bir kültüre özgü unsurların başka bir dilde ifade edilmesi kültürler ve diller arasındaki farklılıklardan dolayı çeşitli güçlükler doğurabilir. İki kültür de aynı ya da benzer ifade biçimlerini, etkiyi ve bağlamı yakalamak ve birebir bir eşdeğerlik kurmak çeviride pek mümkün olamamaktadır (Taş, 2017, s.5). Günümüzde çeviride kültürel öğelerin aktarımının önemi gün geçtikçe daha çok bilinmekte ve bu alanda yazılan makale ve yapılan çalışmalarda kültürel aktarımın önemine çokça değinilmektedir. Bu amaçla çevirmenler artık kendilerine belirli stratejiler belirlemekte ve hedef kültürde kabulü ve uyumu sağlamak amacıyla “yabancılaştırma”dan “yerileştirme” ye kadar çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Burada ki asıl nokta, herhangi bir metindeki bir unsur bir kültür için çeviri sorunu oluşturuyorken kavramın var olduğu başka bir kültürde hiç sorun oluşturmama ihtimalindedir. Örneğin: T.S. Eliot’un *The Waste Land* adlı şiirinin ilk dizesinde yer alan *April is the crullest month...* ifadesinde *April* (Nisan) ayı bir kültür için çiçekleri, kuşları, baharı andıracakken, bu ayın yağmur ve fırtınaları andırdığı başka bir kültürde kültürlerarası ayrılığın çeviri açısından sorun olduğu söylenebilir (Aksoy, 2002, s. 89).

Newmark dil, kültür ve çeviri kavramlarına ve aralarındaki ilişkiye *A Textbook of Translation* (1988) adlı kitabında değinmiş, kaynak-hedef dil arasındaki kültürel farklılıktan kaynaklı oluşan çeviri sorunlarını, bunların nasıl çözülebileceğini, her kültüre özgü unsurları çeviride nasıl çevrilmesi hedefliğine yer vermiş, bu kavramları sınıflandırmış ve her biri için farklı yöntemler geliştirmiştir (Uluşahin, 2018, s.20). Peter Newmark, temelde metin analizi, çeviri süreci ve kültür gibi konulara odaklanır, iyi bir çeviri yapabilmemin ön koşulunun kaynak metni ve kültürü iyi analiz etmek olduğunu savunur. Dolayısıyla, çeviride kültüre özgü ortaya çıkan sorunlar kaynak kültürün veya dilin anlaşılmasının bir sonucudur. Çeviride kültür odak noktası haline geldiğinde, sık sık “kaynak ve hedef diller arasındaki kültürel boşluk ya da mesafeden kaynaklanan çeviri sorunları” ile karşılaşılır (Newmark, 1988, s.94).

1988 yılında kültürel öğelerin sınıflandırmasını beş başlıkta toplamış, 2010 yılında yayınladığı Translation and Culture (Çeviri ve Kültür) adlı makalesinde kültürel öğe sınıflandırmasını yeniden biçimlendirmiştir. Bunlar şu şekildedir: Ecology; public life; social life; personal life; customs and pursuits; private passions (Newmark 2010, s. 173-177).

1) Çevresel unsurlar: Jeolojik ve coğrafi çevre.

2) Kamu Hayatı: Politika, hukuk ve yönetimi içerir.

3) Sosyal Yaşam: ekonomi, meslekler, toplumsal refah, sağlık ve eğitimi içerir.

4) Kişisel Yaşam: yiyecekler, kılık kıyafet ve ev eşyalarını içerir.

5) Gelenek, görenekler ve sosyal etkinlikler: Yavaş alkışlama ve masaya vurarak alkışlama gibi gelenekler; kriket ve futbol gibi sosyal etkinlikler ve bunlara bağlı tüm ulusal deyimler.

6) Kişisel Merak ve Tutkular: Din, müzik, şiir ve bunlara bağlı çeşitli toplumsal kuruluşlar, kiliseler, sanatsal kuruluşlar ve dernekler. (Newmark'dan akt. Yıldırım, 2015, s. 224)

Newmark bu sınıflandırmaya ek olarak, kültürel unsurların çevirisinde izlenebilecek yöntemlere de kitabında değinir. Bunlar arasında aktarım, kültürel eşdeğerini kullanma, işlevsel çeviri, kelimesi kelimesine çeviri, çıkarma, yerileştirme, çift mısra kullanma, kabul gören standart çeviri yapma, not veya dipnot kullanmak gibi açıklama yollarına gitme, ekleme, uyarılama, tımkak işareti kullanma gibi belirticilerden yararlanma şeklinde yöntemler bulunur (Newmark, 1988, s. 68-91). Bazı çeviribilimciler kültürü çevirinin özü olarak görürken Newmark kültürü çevirinin en büyük engeli olarak görür: “Bireysel sosyal gruplar arasındaki kültürel farklılıklar anlaşılmanın ve böylece çevirinin önündeki temel engeldir.” (Newmark'dan akt. Yıldırım, 2015, s. 224). Newmark'a göre üç şey çeviride sorun oluşturabilir: İlk olarak, kaynak metindeki öğe hedef kültürde olmayabilir. İkinci olarak, kaynak kültüre özgü öğelere hedef kültür okuru tahammül edemeyebilir. Üçüncü olarak bu öğeler alıcı kültüre yabancı gelebilir.” (Newmark'dan akt. Yıldırım, 2015, s. 224).

Peter Newmark'ın yaklaşımı her ne kadar Gideon Toury, Even Zohar, Hans J. Vermeer ve Katharina Reiss gibi hedef odaklı yaklaşımı savunan çeviribilimcilerden farklı olsa da kaynak metnin çözümlenmesi konusuna verdiği önem bakımından, bu çalışmada kaynak metindeki kültürel öğelerin incelenmesinde Peter Newmark'ın sınıflandırmasından yararlanılacaktır.

Lawrence Venuti'nin Yerleştirme ve Yabancılaştırma Stratejileri

Amerikalı çeviribilimci Lawrence Venuti'nin stratejileri olarak kabul gören “yerleştirme” ve “yabancılaştırma” kavramlarını Venuti, ünlü Alman felsefecisi Friedrich Schleiermacher'in çeviriye dair görüşlerine dayanarak açıklar. Ona göre “Ya çevirmen yazarı olduğunca rahat bırakır ve okuru ona doğru yaklaştırır; ya da okuru rahat bırakır ve yazarı ona doğru yaklaştırır” (Schleiermacher'dan akt. Kurultay, 1985, s.198). Yazarın okura yaklaştığı durumlarda yerleştirme stratejinin benimsenmesi söz konusudur. Yerleştirme kaynak metnin yabancılığının en aza indirgenmesidir ve böylece çeviri metin hedef dil okurları tarafından kolaylıkla kabul görür. Çevirmenin yerleştirme stratejisini benimsemesinin çeşitli sebepleri olabilir. Örneğin “çevirmen yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel gerçekliklerine göre yerleştirmeyi seçmiş olabilir” (Venuti, 1998, s. 240–241). Hedef kültürdeki çeviri geleneğini sürdürmeyi isteyebilir, aykırılıktan çekinebilir veya farkında olmadan yerleştirme çeviri stratejisini benimsemiş olabilir. Bu strateji doğrultusunda çeviri sürecinde farklı görünen kültürel unsurları çevirirken, kültürel unsurları çıkarma, atlama, değiştirme, ekleme, kendi kültürüne uyarılama, işlevsel çeviri gibi çeviri uygulamalarına başvurabilir (Taş, 2017, s.7). Yabancılaştırma ise, hedef dil okurlarının yabancı metindeki farklılıklarla karşılaştığı, düşündüğü ve sorguladığı bir süreci ifade eder. Yabancılaştırma stratejisini benimseyen bir çevirmen kültürel öğeleri çevirirken sözcüğü sözcüğüne çevirme, tınak işareti veya italik yazım ile farklılığı vurgulama, , dipnot kullanarak çevirme, açıklama veya açıklama yaparak çevirme, not ekleme gibi çeşitli çeviri uygulamalarını gerçekleştirebilir (Taş, 2017, s.7). “Yabancılaştırıcı çeviri, sözcüğü sözcüğüne çeviriyi içermekle birlikte onunla sınırlı değildir, hedef kültürün dışladığı bir kaynak metin seçilerek çevrilmesinden hedef dilde sıra dışı biçimlerin tercih edilmesine kadar çok farklı yöntemlerle yapılabilir” (Gürçağlar, 2011, s.146). Venuti yabancılaştırma stratejisini aynı zamanda hedef kültürde “direnc” olarak da adlandırır (Munday'dan aktaran Taş, 2017, s.7). Akıcı olmayan ve erek okur için yabancılaş taşıyan metinler, hedef kültürdeki çeviri normları karşısında adeta bir hâkimiyet alanında direnc oluşturarak varlık gösterebilir. Yerleştirme stratejisi bir anlamda çeviri metinlerin erek kültürün, ekonominin, siyasetin amaçlarına ve var olan değerlerin sürdürülmesine hizmet ederken, yabancılaştırma stratejisi çeviri metinler aracılığıyla okuru yabancı kültürlerle göndererek, alışkanlıkları bozar ve var olan çeviri geleneğini sarsar. Dahası çeviri için düşünülen saydam metin algısına direnir ve çevirmenin görünmezliğini kırmaya çalışır. Yabancılaştırma, kaynak metnin dilsel ve kültürel özelliklerini

korumayı amaç edinen çevirmenlerin benimsediği ve ön plana taşındığı bir stratejidir. “Böyle bir çeviri stratejisi sadece erek metnin kaynak metnin ruhunu hissettirmez, aynı zamanda okurların dünyadaki farklı kültürlerle hakkındaki bilgisini de geliştirebilir” (Resti Sujarwanto’dan akt. Taş, 2017, s. 7).

Bu kapsamda incelenen çevirideki örnek bulgular aşağıdaki tablolarda sunulmuştur:

Kaynak Metin

Bu Allah’ın belası şehir seni ayıklayıp, yolup
serseme çevirdiğinde bakalım ne düşüneceksin (s.57)

Hedef Metin

دعينا نر ماذا ستقولين عندما تنتفك هذه المدينة، وتجعلك بلهاء
(s.63)

Newmark’ın
yöntemi

Çıkarma

Gelenek, görenekler ve sosyal etkinlikler
sınıflandırmasına giren “Allah’ın belası” ifadesi
çıkartılarak “Bu şehir” şeklinde hedef dile uyarlanmıştır.

Venuti’nin
stratejisi

Yerlileştirme

Yerlileştirme

Kaynak Metin

Geri zekâlı Peter’e söylemenin ne âlemi vardı? (s.61)

Hedef Metin

ما ضرورة القول للمخبول بيتر؟ (68)

Newmark’ın
yöntemi

Uyarlama

Venuti'nin stratejisi	Gelenek, görenekler ve sosyal etkinlikler sınıflandırmasına giren “Ne âlemi vardı” ifadesi “ne gereği vardı” şeklinde uyarlanmıştır. Yerleştirme
-----------------------	---

Kaynak Metin

Gıcır gıcır pahalı ayakkabılarıyla dolaşan erkek Arap öğrencilere, tatsız tuzsuz giyinen bütün akademisyenlere.. (s.65)

Hedef Metin

Newmark'ın yöntemi	Uyarlama	Çıkarma
Venuti'nin stratejisi	Gelenek, görenekler ve sosyal etkinlikler sınıflandırmasına giren “Gıcır gıcır pahalı ayakkabılar yerine” pahalı yeni ayakkabılar uyarlaması yapılmıştır. Yerleştirme	“Tatsız tuzsuz” ifadesinden tuzsuz ibaresi çıkarılmıştır. Yerleştirme

---

Kaynak Metin

Yoksul evlerin **iyiden iyiye** kolunu kanadını kırar böyle hediyeler. (s.70)

Hedef Metin

Newmark'ın yöntemi	Çıkarma
--------------------	---------

(55) هدايا من هذا نوع تكسر ذراع بيت الفقير وجناحه.

Venuti'nin stratejisi Gelenek, görenekler ve sosyal etkinlikler sınıflandırmasına giren “İyiden iyiye” ifadesini çevirmen, herhangi bir anlam eksilmesine neden olmayacağını öngördüğü için çıkarmış olabilir.
Yerlileştirme

Kaynak Metin

Ancak **bas bas bağırınca** sesi insanı rahatsız etmiyor.
(s.48)

Hedef Metin

(53) ولكنها عندما تصرخ بأعلى صوتها لا يزعج صوتها أحدا.

Newmark'ın yöntemi

Uyarlama

Venuti'nin stratejisi

Gelenek, görenekler ve sosyal etkinlikler sınıflandırmasına giren **Bas bas bağırınca** ifadesi, “çok yüksek sesle bağırınca” şeklinde uyarlanmıştır.
Yerlileştirme

Kaynak Metin

Çorabın kaçmış (s.83)

Hedef Metin

(90) جوربك مفقود

Newmark'ın yöntemi

Uyarlama

Gelenek, görenekler ve sosyal etkinlikler sınıflandırmasına giren “Çorap kaçması” ifadesi “çorap delinmesi” şeklinde hedef metne uyarlanmıştır.

Venuti'nin stratejisi	Yerleştirme
-----------------------	-------------

Kaynak Metin

Gülen kadınlardan **ödümüz pathyor** bizim Filipina. Bu yüzden **şöyle ferah feza** sevmeyi de sevmeyi de beceremiyoruz. (s.90)

Hedef Metin

نحن نتقطع مراراتنا رعبا من النساء اللواتي يضحكن لنا بل فليبيننا. لهذا لا نتجح بأن نحب أو نحب بفرح وراحة (s.98)

Newmark'ın yöntemi	Uyarlama	Çıkarma
Venuti'nin stratejisi	Yerleştirme	Yerleştirme

Kaynak Metin

Bizim çeliğimize **ona göre** su verilmemiş, kırılıyoruz orta yerimizden. (s.91)

Hedef Metin

(99) كأننا فولاذ لم يسق جيدا

Newmark'ın yöntemi	Uyarlama
Venuti'nin stratejisi	Yerleştirme

..ona göre.. ifadesi “iyi bir şekilde” olarak hedef metne uyarlanmıştır.

Venuti'nin stratejisi	Yerlileştirme
-----------------------	---------------

Kaynak Metin

Eski bir militan olarak, **AMAL**'in 1986 Şatila Kuşatması'nı açıklaması hedefti önce.. (s.96)

Hedef Metin

1986 كان عليها أن تقسر حصار مخيم شاتيلا عام 1986

Newmark'ın yöntemi Çıkarma

Kaynak metinde yer alan eski bir militan olarak cümlesi, çevirmen tarafından çeviriye hiç dâhil edilmemiştir. Aynı zamanda AMAL denilen 1975'te Şii İmam Musa Sadr tarafından kurulan Mazlumlar hareketinin devamını karşılayan topluluğun adı hedef metinden çıkarılmıştır. Newmark'ın kültürel sınıflandırmasında yer alan ve politika, hukuk ve yönetim gibi konuları içeren kamu hayatına ilişkin bir örnektir.

Venuti'nin stratejisi Yerlileştirme

Kaynak Metin

Nasır'ın gömlek yakalarına sürmek, bir de kendisine “**beyaz kahve**” yapmak için. (s.97)

Hedef Metin

(105) تسمح فيه بإقالت قمصان ناصر وتغلي منه زهورات.

Newmark'ın yöntemi Uyarlama

Newmark'ın kültürel sınıflamasında yer alan “kişisel yaşam” kategorisi kişinin günlük hayatında kullandığı nesnelere, kıyafetleri, yiyecek ve içecekleri kapsamaktadır. القهوة البيضاء “beyaz kahve” Lübnan'da meşhur bir içecektir. Portakal

---

çiçeği ile hazırlanan bu içeceği, çevirmen hedef dilde **زهورات** yani bitki çayı ifadesiyle genellemiştir. Çevirmenin hedef kültürde var olan bir kavramı genel bir adla vermesinin nedeni olarak **زهورات** dendiğinde akıllara beyaz kahvenin gelebileceği ihtimalini düşünerek hedef açıklayabiliriz.

Venuti'nin stratejisi

Yerleştirme

Kaynak Metin

Dev bir bilgi ağacının etrafında **pervane oluyorsunuz.** (s.103)

Hedef Metin

(111) تدورون حول شجرة معلومات ضخمة كالمروحة

Newmark'ın yöntemi

Sözcüğü sözcüğüne

“isteğini elde etmek için birinin yanından ayrılmayıp gönlünü etmeye çalışmak” anlamında kullanılan “Etrafında pervane olmak” ifadesi hedef metinde pervane gibi etrafında dönmek şeklinde uyarlanmıştır. Gerçek anlamda bir dönmeden bahsedilmeyen etrafında pervane olmak ifadesini çevirmen, hedef kültürde sözcüğü sözcüğüne bir karşılık vermeyi uygun görmüştür.

Venuti'nin stratejisi

Yabancılaştırma

Kaynak Metin

Bu sefer çekemem tamircinin **afra tafrasını.** (s.113)

Hedef Metin

(122). في هذه المرة لا تريد سماع تنفيخ المصلح

Newmark'ın yöntemi	Uyarlama Newmark'ın kültürel sınıflamasında yer alan “gelenek, görenek ve sosyal etkinlikler” içerisinde yer alan deyimler sınıflandırmasında yer alan afra tafirasını çekmek ifadesini çevirmen hedef kültüre üflemesini duymak şeklinde uyarlamıştır.
Venuti'nin stratejisi	Yerleştirme

Kaynak Metin

Bonjour habibi! (s.115)

Hedef Metin

(124) **بونجور حبيبي**

Newmark'ın yöntemi	Aktarım Kaynak metinde italik yazılarak vurgulanan bu sözcük, Fransızca transkripsiyona uygun şekilde yazılmış ancak çevirmen bu sözcüğü hedef dile Arapça transkriptle aktarmıştır.
Venuti'nin stratejisi	Yabancılaştırma

Kaynak Metin

Dökülür kızgınlığı. Nasılsa en iyi o bilmiyor mu bu gece kimsenin eve gidemeyebileceğini, yani **değmeyeceğini**. (s.132)

Hedef Metin

و كيف ما كان الأمر أفلا تعرف هي أفضل من الجميع أنك لن تستطيع الذهاب الى البيت ولن تلمس أحدا (142)

Newmark'ın yöntemi	Sözcüğü sözcüğüne Kaynak metinde kullanılan bir şeyi yapmaya değmez ifadesi hedef metinde gerçek anlamı olan değmek, dokunmak olarak kullanılmıştır.
Venuti'nin stratejisi	Yabancılaştırma

Kaynak Metin

Yıllardır iki yakası bir araya getirilemeyen *Ulusal Güvenlik Stratejisi*.. (s.153)

Hedef Metin

(163) "الامستراتيجية الوطنية للدفاع" الذي لم يجد حلا بأي شكل

Newmark'ın yöntemi	Uyarılama Newmark'ın kültürel sınıflamasında yer alan "gelenek, görenek ve sosyal etkinlikler"içerisinde yer alan deyimler sınıflandırmasında yer alan "iki yakası bir araya gelmemek" ifadesi hedef kültüre "bir türlü çözüm bulunamayan" şeklinde uyarlanmıştır.
Venuti'nin stratejisi	Yerleştirme

SONUÇ

Tarihe bakıldığında köklü bir geçmişe dayanan Türk-Arap ilişkileri değişen dünya ihtiyaçları doğrultusunda da gelişmiş, bu durum edebi ilişkilerin gelişmesine de yansımıştır. Türk ve Arap toplumlarının ilk kaynaşması savaşlar yoluyla olmuş, daha sonra haçlı Seferleri döneminde büyük mücadele veren Türk sultanlarını sadece dönemin saygın şairleri değil, Arap tarihçileri de şiirler yazarak övgüde bulunmuşlardır. Bunlar arasında el-Azimi, İbn Kalanisi ve İbn Esir en önde gelen Arap tarihçileridir (Polat, 2004).

Modern dönem olarak adlandırılan günümüz dünyasında da çeşitli ilişkiler içerisinde bulunan Türk-Arap toplumları sınırların ortadan kalkmasıyla birlikte karşılıklı iletişimin ve kültürün aktarımı için

çeviriye her zamankinden fazla ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu bağlamda da edebi çeviriler oldukça önem kazanmış, çeviri çalışmalarının karşılıklı kültür aktarımını sağlayıcı bir köprü vazifesi görmesi mümkün olmuştur. Böyle bir durumda çevirmenler köprü'nün ayaklarını oluşturmaktadır. Yapılan iyi bir çeviri, edebi canlılığın artmasındaki en büyük etmendir. Abdulkadir Abdelli de Türkçeden Arapçaya yaptığı çeviriler vasıtasıyla Türk edebiyatının Arap dünyasında merak edilir hale gelmesini ve dolayısıyla bu alanda ikili çeviri araştırmaları yapılması gibi doğal bir sonucun ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Türk ve Arap toplumları ortak kültürel değerlere, gelenek ve göreneklere sahip olduğundan dolayı, kaynak dilde geçen bazı ifadeler hedef dilde de birebir karşılık bulabilmektedir. Yakın coğrafyada yaşamak, aynı dine mensup olmak gibi çeşitli faktörler bu durumu açıklamaktadır. Ancak zaman zaman kaynak dilde yer alan bir deyim, eş dizimin ya da kültürel bir kavramın hedef dile tam anlamıyla aktarılabilmesi durumu söz konusu olmuş, dolayısıyla böyle bir durumda çeşitli çeviri stratejilerinden yararlanılmıştır.

Ece Temelkuran'ın "Muz Sesleri" Adlı Eserinin Arapça Çevirisinde Kültürel Öğelerin Aktarımı adlı bu çalışmada, kültürel unsurların çevrisine odaklanılmış ve Newmark'ın kültürel unsurlar sınıflandırmasından yararlanılmıştır. Ayrıca, çeviribilimci Lawrence Venuti'nin önermiş olduğu "yabancılaştırma" ve "yerleştirme" çeviri stratejilerinden hangisinin ağırlıklı olarak kullanıldığına ilişkin tespitite bulunulmaya çalışılmıştır. Çalışma bulguları kültürel unsurların çevirisinde kaynak metnin yabancılığının en aza indirgeyen ve çeviri metnin hedef dil okurları tarafından kolaylıkla kabul gördüğü "yerleştirme" stratejisinden ağırlıklı olarak faydalandığı görülmüştür. Bu strateji doğrultusunda çevirmen, çeviri sürecinde farklı görünen kültürel unsurları çevirirken uyarlama, çıkarma, aktarma, sözcüğü sözcüğüne gibi çeviri uygulamalarına başvurmuştur. Tüm bu çıkarımlar doğrultusunda bu çalışmanın, hem Türk-Arap edebiyatı okuruna farklı bir bakış açısı kazandırdığı, hem de karşılıklı çeviribilim çalışmaları yapan araştırmacılar açısından yol gösterici bir nitelik taşıdığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, N. B. (2002). *Geçmişten günümüze yazın çevirisi*. Ankara: İmge.
- Gürçağlar, Ş. T. (2011). *Çevirinin abc'si*. İstanbul: Say.
- Kurultay, T. (1985). Çeviri yöntemi üzerine düşünceleriyle F. Schleiermacher. *Dün ve Bugün Çeviri 1* içinde (s. 191-217). İstanbul: Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları.
- Newmark, P. (1988). *Textbook of translation*. Oxford: Pergamon Press.
- Newmark, P.(2010). Translation and culture. In *Meaning in Translation* (Lewandowsk Tomaszcyk, B. and Thelen, M., Ed.) (p. 171-182).
- Polat, İ. E. (2004). Arap edebiyatı penceresinden orta çağda haçlı seferlerine karşı Türklerin mücadeleleri. *Nüsha*, 4(13), 7-22.
- Taş, S. (2017). Kültürel unsurların çevirisi ve çeviri stratejileri. *Humanitas*, 5(10), 1-14.
- Uluşahin, E. (2018). Orhan Kemal'in bereketli topraklar üzerinde, müfettişler müfettişi, üçkağıtçı, adlı yapıtlarında kültürel unsurların çevirisi üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *Humanitas*, 6(11), 11-31.
- Venuti, L. (1998). Strategies of translation. In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (Baker, M., Ed.) (p. 240-44).
- Yıldırım, C. (2015). Amin Maalouf'un Afrikalı Leo ve Semerkant romanlarında kültürel unsurların çevirisi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(39), 222-232.

Makale Künyesi (Araştırma): Şirin, H. (2022). Şine Us ve Karabalğasun yazıtları üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 811-830.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1161152>

ŞİNE US VE KARABALĞASUN YAZITLARI ÜZERİNE¹

Hatice ŞİRİN²

ÖZET

Uygur Kağanı Eletmiş Bilge Kağan (Moyun Çor) adına MS. 759-760 yılında dikilen Şine Us yazıtı, Karabalğasun yazıtından en az altmış üç yıl daha eskidir. Moğolistan'ın Bulgan aymağı, Sayhan sumu, Mogoyın Şine Us bölgesinde 1909'da G. J. Ramstedt tarafından bulunmuş Runik alfabeli tek dilli (Türkçe) bir yazıttır. Karabalğasun yazıtı ise Uygurca, Sogdca ve Çinceden oluşan üç dilli bir yazıt olup Uygur Kağanlığı'nın başkenti Ordu Balık (Karabalğasun, Khar Balğas) kenti harabelerinde bulundu. Karabalğasun yazıtı, Bozkır Uygur Kağanlığı ve Manihaizm tarihi çalışmaları açısından en önemli kaynaklardan biridir. Bu iki yazıtın dikilişi arasında çok uzun bir zaman dilimi olmamasına rağmen, Karabalğasun yazıtı, Uygur kağanlığı yöneticilerinin Manihaizmi kabul etmesinden kaynaklanan farklı bir kültürel içeriğe sahiptir. Bu makalede, Şine Us yazıtı daha önce dikilen kağanlık yazıtlarıyla karşılaştırılarak, bunlar arasındaki farklılıklar ele alındı. Karabalğasun yazıtı ise, Manihaizmin kabulünden sonra ortaya çıkan kültürel değişiklikler bağlamında değerlendirildi.

Anahtar kelimeler: Şine Us, Karabalğasun, Aşına, Yaglakar, Manihaizm.

¹ İzmir Katip Çelebi Üniversitesi'nde düzenlenen Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayı'nda (27-28.05.2022) sunulan bildirinin düzenlenmiş biçimidir.

² Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. hatice101@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3194-6176>

ON THE INSCRIPTION SHINE US AND QARABALGASUN

ABSTRACT

The Shine Us inscription is at least sixty three years older than the Karabalgasun inscription, being probably erected in 759-760 AD in honor of Eletmiş Bilge Kaghan (Moyun Chor). It is a monolingual inscription in Turkic found in Mogoin Shine Us district of Saikhan sum in Bulgan aimag, Mongolia in 1909 by G. J. Ramstedt. The Karabalgasun inscription is a trilingual, in Uighur-Turkic, Sogdian, and Chinese. It is found in Ordu Balık (Karabalgasun, Khar Balgas), capital of the Uighur Kaghanate. It is one of the most important sources for the history of the Uighur Steppe Empire and the study of Manicheism. Despite the fact that there is not a long time gap between the dates of these two inscriptions, the texts of the Karabalgasun inscription reflects a different cultural content due to the adoption of Manichaeism by the Uighur court. The present article compares the Shine Us inscription with the former kaghanate inscriptions in terms of their content and vocabulary. The Karabalgasun inscription is studied in the context of cultural shift that emerged after the adoption of Manichaeism.

Keywords: Shine Us, Karabalgasun, Ashina, Yaglakar, Manichaeism.

GİRİŞ

Bu makalede bozkır Uygur Kağanlığı'na ait Şine Us (Moyun Çor, Bayan Çor, Selenginskiy kamen', Yaglakar) ve 1. Karabalgasun yazıtlarında, filolojik ve kültürel bakımlardan diğer kağanlık yazıtlarından ayrılan yönler incelenmiştir. Literatürde geniş bir yer kapladığından dolayı bu yazıtların tavsifi, bulunması, yayımlanması, tarihlendirilmesi meselelerine girilmemiştir. Küçük (2.) Karabalgasun yazıtı, tarihi dönemi tartışmalı olduğu için (Ösawa, 1999, s. 146) bu yazıtın kapsamı dışında tutuldu. Şine Us (ŞU) yazıtının 1913'teki ilk neşriden (Ramstedt) bu yana yapılan yayınlardaki spekülasyonlara ve fantastik ölçüdeki kurgusal okumalara değinilmeden nâşirlerin müştereken kabul ettikleri bölümlerden yararlanıldı. ŞU yazıtındaki farklılıklara genel bir filolojik bakışla değinildikten sonra, diğer yazıtlardan ayrılan iki yönü, mekân ve zaman başlıklarıyla detaylandırıldı.

1. Karabalgasun (KB) yazıtının trilingual oluşu, Türkçe kısmın ileri derecede tahribata uğraması, ilk neşirlerde Çince versiyonun pek çok yanlışlarının bulunması, Sogdca versiyonun anlaşılabilirliği gibi hususlardan doğan kendine has bir karmaşıklıkta bulunmaktadır. Ancak 1990'ların sonundan itibaren Yoshida, Moriyasu ve Katayama neşirleriyle birçok karanlık nokta aydınlığa kavuşmuştur. Özellikle

Yoshida tarafından Çince versiyonla da karşılaştırılarak sürekli güncellenen Sogdca versiyonda, bazı soru işaretleri hâlen bulunmakla birlikte, Bozkır Uygur Kağanlığı tarihinin yeniden yazılmasını gerektirecek birçok bulguya ulaşılmıştır. Bu makalede 1. KB yazıtının tahribattan dolayı bütünlük oluşturmayan Uygurca versiyonundan değil, Sogdca ve Çince versiyonlarından hareketle kadim Türk ve Uygur kağan ailesi soy adlarının (A-shi-na ve Yağlağar) kaydı meselesine, Uygur kağanlarının unvanlarındaki farklılıklara ve 1. KB yazıtındaki kültürel kodlar ile Sogd-Uygur dil temaslarına değinilecektir.

Mezkur yazıtlar, sadece Türk filolojisi ve tarihi açısından değil, dinler tarihi ve 8. yüzyıl İç Asya'sının uluslararası ilişkileri bakımından da büyük önem taşır. Makalenin amaçlarından biri de, bu yazıtların -Suci örneğinde olduğu gibi- kayıplarının, açık havada bulunmalarından dolayı tahribatlarının önlenmesi için acilen ve bir bütün olarak koruma altına alınmaları ve dijital ortama³ aktarılmaları gerektiğine dikkat çekmektir. Zira bu yazıtlar ya açık havadadır ya da parçalar hâlinde farklı müzelerdedir. Örneğin, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında eski Uygur Kağanlığı başkentinde (Ordu Balık) inceleme yapan Avrupalı ve Japon bilim heyetlerinin keşfettiği 1. KB yazıtının 40 parçasından -ki bunların yaklaşık 20'sinde yazılı metin bulunmaktadır-, Çince metnin bulunduğu bazı fragmanların kaybolduğu ve bunların nerede olduğunun bilinmediği, bölgeyi 1990'larda inceleyen Japon heyet tarafından bildirilmiştir (Moriyasu vd. 1999, s. 209-210; Yoshida, 2010, s. 530).

ŞİNE US YAZITINDAKİ FARKLILIKLARA GENEL BİR FİLOLOJİK BAKIŞ

Kadim Türk devletinin I. döneminde kağanlığın kuzey bölgelerinde geniş bir alana yayılmış hâlde yaşayan *Tegreg* adlı soy / boy birlikleri, II. dönemde *Tokuz Oguz* adıyla kaydedilmişlerdir. Tokuz Oguzlar, Tegreglerin bir kısmıdır; Uygurlar da Tokuz Oguz camiası içinden çıkmışlardır (Togan, 2022, s. 37). 744'te kurulan boy birliğinden Hsieh-tieh boyundandır (Mackerras, 1972, s. 10, 107; 170.n.). Hsieh-tieh, Ediz olarak yorumlanmakla birlikte Giraud bu adın Ediz okunamayacağı görüşünü savunur. Ayrıntı için bk. Togan, 2006, s. 283-284.

³ Bu konuda bk. Şirin 2019.

⁴ 795'te kağanın bir oğul bırakmadan ölmesi üzerine Uygur Kağanlığı'nın yönetimi Ku-tu-lu'ya geçer. Ku-tu-lu, Çin kaynaklarında T'ieh-le olarak geçen boy birliğinden Hsieh-tieh boyundandır (Mackerras, 1972, s. 10, 107; 170.n.). Hsieh-tieh, Ediz olarak yorumlanmakla birlikte Giraud bu adın Ediz okunamayacağı görüşünü savunur. Ayrıntı için bk. Togan, 2006, s. 283-284.

beraber Uygur adını, kendi diktikleri yazıtlarda (Tes, Taryat, Şine Us) selefleri gibi hiç de tantanalı olarak duyurmamışlar. Oysa Bilge Kağan (BK), Kül Tigin (KT) ve Tonyukuk (T) yazıtlarında *türk bodun*, *türk kağan*, *türk begler*, *türk törüsi*, *türk teprisi* gibi üst kimliğin, üstelik de epeyce belagatlı bir üslupla, vurgulandığı pek çok cümle vardır. Uygurlar, yazıtlarında kendi etnonimlerini pek gündeme getirmedikleri gibi; Türk etnoniminden *yok edilen*, *bulğanan* (*bulga-* “kaosa sürüklemek”, *artatılan* (*artat-* “yıkamak, tahrip etmek”) ve *içğertilen* (*içğert-* “itaat ettirmek) azılı bir baş düşman olarak bahsederler⁵.

Genel olarak Uygur yazıtlarında ve Şine Us özelinde *bil-*, *ö-*, *sakin-*⁶, “düşünmek” anlamıyla *tē-* gibi eylemler ve *bilig*, *sab* “söz; bilgi, mesaj”, *yēg*, *yablak*, *edgü*, *alp*, *beṅgü* vb. kavram adları hiç geçmez. Cümle yüklemelerinin çoğu *tokıdım*, *sünjüsdüm*, *sançdım*, (*katunun*) *altım*, *-kA yetdim*, *çeriğ etdim* gibi savaş ve akın süreçlerini ifade eden eylemlerden oluşur. II. Türk kağanlığı yazıtlarında sıkça rastladığımız retorik sorular, öğütler ve istikbale matuf cümleler içermiyor oluşları, ŞU’nun ve diğer Uygur kağanlığı yazıtlarının alâmet-i fârikasıdır. Ben bu farkları Uygur dönemi yazıtlarının, kağanlığın kuruluşundan 10-15 yıl gibi kısa bir zaman dilimi sonra dikilmelerine bağlıyorum. II. Türk Kağanlığı yazıtları ise kağanlığın kuruluşundan yaklaşık 50 yıl sonra, yani hem siyasi hem de kültürel alanda ciddi bir deneyim ve birikimin oluşmasına yetecek sürenin ardından dikilmişlerdir. Üstelik Türk dilli olmasa da I. Türk Kağanlığı döneminden kalma başka yazıtların (Bugut, Hüys Tolgoy, Mongolküre) bulunması, bu tecrübeyi köklü hâle getiren; dolayısıyla II. Türk Kağanlığı yazıtlarının sofistike retorik kalıplarıyla yazılmasını temin eden bir başka faktördür. Örneğin, ŞU yazıtında *teg* “gibi” edatının bir kez bile geçmemesi, bozkır Uygurlarının teşbih sanatından habersiz olmalarına veya ona ihtiyaç duymamalarına değil, yazıt geleneğine dair kolektif belleklerinin, bu edata mebzul miktarda yer

Ediz, yeni bulunan Ulaan Tsokhiotyn Övöljöö yazıtında (*edizij yurtı ediz atıj eki yurtı*) geçer (Doğan, 2021, s. 100).

⁵ Uygurların kadim Türklere isyan edip onların hâkimiyetini yıkmalarına kadar giden bu hoşnutsuzluklarının temelinde “kadim Türklerin Uygurları hâkimiyete ortak etmemeleri, Uygurları merkezden ve merkez yoluyla elde edilenlerden uzakta tutmaları, müşavirlerini kendilerine rakip olmayacak Sogdlardan seçmeleri ve nihayet ağır vergiler” yatmaktadır (Togan, 2017a, s. 114; Togan, 2022, s. 37).

⁶ *Sanç*- 14, *yortı*- 13, *tokı*- 7, *sünjüs*- 6, *tut*- 5 defa geçer (Gürgün, 2021, s. 166-170). Bunlar, farklı okumaları da hesaba katarsak yaklaşık 75 civarında olan fiil sayısının yüzde 60’ından fazladır.

veren II. Türk kağanları kadar güçlü olmamasına ve yazıtlarını nispeten alelecele dikmelerine bağlanabilir.

ŞU yazıtını, sadece birkaç yıl önce dikilen Taryat (ykl. 753) ile karşılaştırdığımızda, ŞU'da Tenrici öğelere de yer verilmediği görülür. Taryat'taki *üze [k]ök tenri ya[r]l[kaduk üçü[n asra yağı]z yer [iğittük] için elimin törümün étint[im]* (B3) gibi bir cümlenin mevcudiyeti bile, başlıbaşına buna delildir. *Yarluka-* fiilinin *tenri* öznesiyle kullanımının azalması veya bundan vazgeçilmesi inanç sistemindeki çözülme sürecinin belirlenmesinde önemli bir ölçüttür⁷. Nitekim ŞU yazıtını dikilişinden⁸ sadece 2 yıl kadar sonra Uygur kağanı Bügü, Maniciliği Doğu Asya'da kabul eden ve halkına da kabul ettiren tek hükümdar olarak tarihe geçecektir (Mackerras, 2000, s. 443).

Türk bozkır imparatorlarının tahta oturduklarının belgesini, özel olarak ŞU vermez ama genel olarak Uygur yazıtları vermektedir. Bu belge hem Tes, hem Taryat hem de ŞU'da *örğin yarat-/ étit- / yaratut-* "taht kurdurmak" şeklinde nesnesi ("taht") sabit, eylemi değişken bir ibaredir. Uygur kağanlarının "taht"ta oturma geleneğinin kadim Türklerden geldiğini Grek kaynakları doğrular: "Bizans elçilik heyetini geleneksel bir göçebe lider olarak karşılayan İstemi ipeklelerle donatılmış bir çadır içinde altın bir taht üstünde oturmaktadır. Tahtın gerekli durumda tek at tarafından çekilebilen iki adet tekerleği vardır" (Blockley, 1985, s. 119; Dobrovits, 2011, s. 388; Golden, 2011, s. 39).

ŞİNE US YAZITINDA COĞRAFYA, MEKÂN, İNSAN

ŞU'yu diğer kağanlık yazıtlardan ayıran bir başka özelliği, çok sayıda ırmak, göl, dağ, tepe adını içermesidir. Bunların hemen hepsi Basmıl, Karluk ve Tatarlarla yapılan savaş ve çatışma bölgeleri, bir kısmı yazlık ve kışlık ikametgâh ve ordugâhların kurulduğu yerlerdir. Bu yer adları arasında kanaatimce en önemlisi Bay Balık'tır. Başkent (Ordu Balık) adının bir kez bile geçmediği Uygur yazıtlarında⁹ Bay Balık'tan bahsedilmesi, birkaç açıdan önemlidir.

⁷ II. Türk Kağanlığı yazıtlarında *tenri yarluka-* ibareleri için bk. KT G 9; KT D 15; KT D 28-29; BK K 7; BK D 13, BK D 23; BK K 9; BK K 10-11; BK D 14-15; BK D 33; BK D 34; T 16; T 40-41; T 53-54 (Şirin 2016).

⁸ ŞU yazıtının dikiliş tarihi Bazin'e göre 759 sonu ya da 760'tır. Cenazeye ilişkin alışılmış süreler göz önüne alındığında 760 tarihinin gerçeğe daha yakın olduğu kanısındadır (2011, s. 222).

⁹ *Ordu Balık* adı Tang dönemi Türkçe metinlerinde geçmediği gibi Çince kaynaklarda da geçmez. İlk zikri (*Ordubaligh* şeklinde) şehir kalıntılarını bizzat ziyaret eden İranlı tarihçi Cuveyni'nin (ykl. 1226-1283) eserindedir (Drompp, 2005, s. 28, 53.n).

Bunlardan birincisi, imparatorlukta kağanlığın emrine amade [Sogd] ve Çinlilerden müteşekkil uzman bir ekibin hazır olduğudur. İkincisi bu iki halkla, diğer bozkır halklarına oranla daha uyumlu, barışçıl ve karşılıklı menfaate dayalı diplomatik ilişkiler tesis edildiğidir. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi kentleşme olgusunun Türkler için yadırganacak bir yanının kalmamış olmamasıdır. Yüzyıllardır Sogdlarla bir arada yaşamış, bürokrat ve teknokratlarını Sogdlardan seçmiş bozkır kağanlıklarının, Sogdların sosyal değişim esnekliğinden, daha açık ifadeyle farklı dil ve kültürlerle hızlı uyum sağlamalarından etkilenmemesi olanaksızdır. Drompp'un ifadesiyle "Bazı elit Uygurlar için göçebelikte yolun sonuna gelinmesi, daha Bozkır kağanlığı döneminde başlamış ve Uygurların Tarım Havzasına yerleşmesiyle önemli ölçüde artmıştı, ama yerleşik yaşam 840 öncesinde Uygurlar arasında bilinmiyor değildi." (Drompp, 2005, s. 199, dn. 6). Meseleye Uygurların hayat felsefesi açısından bakan Togan, kadim Türklerdeki "insan gücü üzerine kurulu hâkimiyet" in Uygurlarda "toprak üzerine kurulu hâkimiyet" e doğru değiştiğini; bu bakış açısının değişmesinde Sogd tüccarlarla yaptıkları iş birliği ve ticaret yolları üzerine kazdıkları depoların önemli bir başlangıç teşkil ettiğini belirtir (Togan, 2022, s. 38). Uygurlardan İslam dünyasına taşınan ticari emtialar yol boyunca *oro / oru* "depo" adı verilen yer altı depolarında korunduğu için bunların buldukları yollar ve yolların geçtiği toprak üzerinde sahiyet ve hâkimiyet fikri ortaya çıkmıştı (Togan, 2020, s. 98). Togan'ın düşüncesini izlediğimizde Bay Balık'ın bu yer altı ambarlarının bulunduğu bir güzergâhta veya alanda inşa edilmiş olabileceği akla gelmektedir.

Tang dönemi coğrafyacısı ve kartografi Jia Dan'ın (730-805) Xian'e (Selenge) Irmağı'nın kuzey kıyısında konumlandığı ve Çinceye Fuguicheng ("Zengin Şehir") olarak tercüme ettiği (Drompp, 2005, s. 28-29, dn. 54) bu şehrin koordinatları, Yale ve Moğolistan Bilimler Akademisi arkeologlarınca Selenge'nin en büyük kollarından biri olan Egiin Gol'un 65 km güneybatısında belirlenmiştir. Daha önce yapılan arkeolojik çalışmalar temelinde hem Bay Balık'ın hem de Ordu Balık'ın büyük bir takas ticareti, zanaat, ziraat ve asker karargâh merkezi olduğu düşünülür (Honeychurch vd. 2007, s. 49; Aydın, 2016, s. 47). Linguistik data da bu bilgileri tamamlar: Başkent (Ordu Balık) politik, kültürel ve ruhani merkez ise (ordu "kağan karargâhı; saray"), Bay Balık ticari ve pragmatik bir merkezdi (*bay* "zengin, müreffeh"). Adlandırmalar tesadüfen yapılmamıştı ve başlangıçta bunlar birer sıfat tamlamasıydı. Yani *bay balık*, bir "zenginler şehri"; hatta bu tip sıfatların Eski Türkçede soyut kavram adı olarak da kullanılabilmelerinden ötürü (Erdal, 1991, s. 126) "zenginlik kenti" idi. Bu düşüncemizi teorik olarak doğrulayan bir veri bulunmaktadı:

1. KB yazıtının Çince versiyonunda kağanın iblis heykellerini, resimlerini ve figürlerini yakıp yok etmeleri emri verildiği yazar. Sogdca versiyonda bunların yakıldığı yer “zengin adında bir yer” olarak kayıtlıdır. Burasının, ŞU B 5’te geçen Bay Balık olduğu iddia edilir (Yoshida, 2020, s. 16, 48).

Bay Balık, Minorsky’nin sonradan arkeolojik bulgularla doğrulanan teorisine göre, Uygur kağanlığındaki Çin ve Sogd uyruklu tebaasına (ve/veya tebaası için) toprağı işlemeleri, ziraat yapmaları için kurdurulmuştu (Minorsky, 1948, s. 296). ŞU B 5’te bu bilginin verildiği cümleye (*so[gdak] ta[b]ğaçka seleñede bay balık yapıtı bértim*) gramatikal açıdan yaklaştığımızda, Tabğaç sözcüğüne eklenen datif ekinin bir diğer işlevinden dolayı mezkur şehrin “[Sogdak] ve Tabğaçlara” değil de “[Sogdak] ve Tabğaçlar için” yapıldığı sonucuna, hatta bu şehrin Sogd ve Tabğaçlar tarafından yine Sogd ve Tabğaçların ziraat ve ticari faaliyetleri için inşa ettirildiği sonucuna da ulaşabiliriz ki bu yorum Clauson, Erdal, Moriyasu ve Wilkens tarafından desteklenmiştir (Clauson, 1972, s. 872; Erdal, 1998, s. 150; Moriyasu vd. 2009, s. 31; Wilkens, 2015, s. 208).

ŞU yazıtındaki Bay Balık dışındaki bir başka önemli toponim *Orkon öğüz*’dür. 6. Uybat’taki tartışmalı okuyuşu bir yana bırakırsak ŞU ve Taryat’ta ikişer kez geçen Orkon adı (Aydın, 2016, s. 116), daha önceki hiçbir yazıtta geçmemiştir ve sonrakilerde de geçmeyecektir. ŞU’da tahrip olmuş bir satırda *orkon öğüz* (K 3) ve okunabilir bir satırda (G 10) kağan karargâhının kurulduğu yerin tanımında geçer: *orkon balıklıg beltirinte el örginin anta [ö]rği[pen] étüdi[m]*. Sözü edilen karargâh, nâşirlerin ırmağın kolu olarak yorumladığı *Balıklıg* ile Orkon ırmağının kesiştiği bir yerde kurulmuştur. *Balıklıg* adı, kanaatimce burada *balıklıg öğüz* “balıklı ırmağın” (krş. DLT: Ercilasun vd 2014, s. 218) yapısından kısalmış bir hidronim olmalıdır. Orhon ırmağının günümüzde 14. Selenge’nin 21 balık türünün (turnabalığı, sazan balığı, tatlı su levreği, Sibiry somonu, mersinbalığı, yayınbalığı vd.) habitatı olduğunu biliyoruz (Ocock vd. 2006, s. 34, 48, 54, 55, 59). Dolayısıyla ırmağın adı, kelimenin “çamurlu” anlamından değil, “Balıklı dolu” anlamından çıkmış olmalıdır. Zaten Kaşgarlı Mahmud’a baktığımızda *balıklıg*’ın “çamurlu” anlamı Argu diyalektine özgüdür (Dankoff vd. 1982, s. 369; Ercilasun vd. 2014, s. 114, 163).

ŞU yazıtını diğer yazıtlardan ayıran bir başka özelliği de *yayla-* ve *kışla-* fiillerine ilk defa bu yazıtta beraberce yer verilmesidir (ŞU D 7, D 8, D9, G 2). *Kon-* ve *köç-* fiillerinin bir arada geçtiği yegane yazıt ise Taryat’tır (Ta B 4). Bu veriler, bozkır kağanlıklarının yaşam biçimlerini somut olarak belgelendirmeleri ve yazlık-kışlık mekânlar

için nereleri tercih ettiklerini göstermeleri açısından epeyce değerlidir. *Yaka yakala-* şeklindeki bir *figura etymologica* da sadece ŞU yazıtına özgü bir veridir (ŞU D 8; G 2). Yazıt metninde *yaka* “giysinin boynun çevreleyen kısmı” değil “kıyı, sınır” (Doerfer, 1975, No. 1802; Clauson, 1972, s.898); *yakala-*¹⁰ ise “sınır çizmek” (Clauson, 197, s. 903) anlamındadır.

ŞİNE US YAZITINDA ZAMAN, TAKVİM

ŞU yazıtının en çarpıcı yanlarından biri de yazıtta kullanılan kronolojik yöntemdir. Bazın, ŞU’daki kronolojik bilgilerin tarihsel bir Çin metninde olabileceği kadar yoğun ve kesin, 743 yılından itibaren tarihlerin çok net olduğuna dikkati çekerek, bu durumu Uygur kağanlarının Çin imparatorları gibi belirli ve sürekli bir müverrih kullandıkları ve bu tarihçilerin uzmanlaşmış yazıcılardan seçildiği şeklinde yorumlar (Bazin, 2011, s. 226-227). ŞU ve Taryat’ı karşılaştırdığımızda her iki yazıtta da Ozmuş Tegin’in *kan* olması üzerine *koñ yıl*’ında (743) yapılan seferden, ilki zaman kipi farklı, iki aynı cümleyle söz edilir: *ozmuş tegin kan bolmuş koñ yıka yorıdım* (ŞU K 9); *ozmuş tegin kan bolu koñ yıka yorıdım* (Taryat D 9). Taryat yazıtını farklı kılansa D5’te yılan yılında *Türk elini bulgartıdınan artattıdınan* (“kaosa sürükleyip yıktıdınan”) söz etmesidir. Kanaatime göre bu yılan yılında yürütülen eylemler, ŞU K yüzünün harap olmuş 9. satırından önceki kısımlarında da yazılıydı. Kanıtlanması mümkün olmayan bu teori doğruysa, ŞU’daki olaylar da Taryat’takine koşut olarak 741’de başlatılmıştır.

ŞU ayrıca *ordinal sayı adı + ay + doğal sayı adı + yanı* yapısını¹¹, Türk takvim sistematiğine dahil eden ilk yazıttır. Bu gerçekten de tarih belirleme metodunda yepyeni bir olgudur. Ne 732 ve 735 tarihli II. Türk Kağanlığı yazıtlarında ne de ŞU’dan sadece altı yıl kadar evvel dikilen ve ŞU ile pek çok ortak özellik hatta aynılık taşıyan¹² Taryat’ta böyle bir tarih metodu vardır. Bu metodun ŞU haricinde kullanıldığı tek metin 6. Hoyto Tamir (HT) yazıttır, ki 6.

¹⁰ *Yakala-* fiili bugünkü Kazakçada *jağala-* “bir yerin kıyısı boyunca yürümek”, Kırgızcada *cakala-* “kıyı boyunca yürümek”, Uygurcada *yakila-* “yakınında, kıyısında olmak” biçim ve anlamlarındadır. (Arıkoğlu, 2005, s. 73; Abduldıyev-İsayev, 1969, s. 175; Ebilkasimov vd., 2011, s. 511; Schwarz, 1992, s. 783).

¹¹ Örneğin: *sekizinc ay bir yanıka sü yorıym tédim* “sekizinci ayın birinci gününde “Ordu sevk edeyim” dedim (ŞU D 5) vd.: K 9, D 1, D 5, D 6, B 1, B 2, B 4.

¹² Rybatzki, ŞU yazıtını Taryat’ın özeti olarak değerlendirir (Rybatzki, 2011, s. 66-67).

HT, bu yazıtlar için Bazin tarafından belirlenen 735-763 yıllarından en yeni olanlarından biridir. 6. HT’de geçen YG imlasını *ayıg* “kötü” (Sertkaya-Harcavbay 2001, s. 326) kabul edersek (krş. ŞU D 8: *ayıt*-“korkutmak, tedhiş etmek”), bu yazıtın ŞU ile aynı dönemin belgesi olduğunu kabul etmek gerekir. Kamer ayının ilk on günü içinde yer alan bir tarihi belirtmek için kullanılan bu yöntem, 13. yüzyıldan itibaren Moğollara da öğretilmiştir (Moğ. *şine* = Tü. *yayı*) (Bazin, 2011, s. 225).

ŞU öncesi yazıtlarda sadece ölüm, yoğ ve yazıt dikilişiyle sınırlı olan kesin tarihlendirme, ŞU ve sonrasında başka olaylara da (savaş zamanları, yaylag ve kışlaglara yerleşme zamanları vd.) teşmil edilmiştir. Bundan sonra Uygurlar tarihlendirme konusunda öylesine uzmanlaşmışlardır ki Koço’da Alp Kutlug Ulug Bilge Kan (795-808) zamanında kursif Uygur alfabesiyle yazılmış Manici bir kitabın kolofonundaki tarih¹³ sayesinde Mani’nin kesin ölüm tarihi (274) saptanmıştır (Taquizadeh-Henning, 1957, s. 12-121; Bazin, 2011, s. 247; Clark, 1997, s. 105). Bir başka Mani alfabeli eski Uygurca bir el yazması parçasında geçen tarih kaydı¹⁴ (Bang vd. 1929, s. 425-26) ise, Chavannes ve Pelliot’tan bu yana 2. An Lushan ayaklanması yılları (762/763) olarak kabul edilen Uygurların Manihaizmi resmî kabul tarihinin daha erken gerçekleştiğini (761) tartışmaya açar (Clark, 2000, s. 90-99; Moriyasu, 2015, s. 319).

1. KARABALGASUN YAZITI, A-SHI-NA VE YAGLAKAR

Yukarıda (son paragraf) dikkat çekilen husus, Manihaizme ilişkili Türkçe metinlerinin tarihî önemlerini bir kez daha ortaya koymaktadır. Üç dilli (Türkçe, Sogdca, Çince) 1. Karabalgasun yazıtı da bu metinlerden en eskisidir. 8. Uygur kağanının (808-821) ve seleflerinin askerî başarılarını anmak ve Manihaizmin Uygur patronajına geçişini kutlamak için yazılmıştır. Başta Uygurların Manihaizmi kabulü olmak üzere, bazı tarihî olaylar sadece bu yazıt sayesinde öğrenildiği için

¹³ *yemā tāñri māñ burxan tāñri yeri-ñärü bardükänta kün bēš yüz artuķi ekki otuzunč lağzın yıķa, ötüķäntäķi nom uluğı tüikäl ärdämliğ yarlağkančüci bilğä bāğ tāñri mar niv-māñi maxistaka ayğın bu ekki ...* (U 168/ T.II.D 173 a2V^o) ‘In the 522nd year -that was the year of Pig- after the departure of the exalted prophet Mani to the Realm of the Gods, on the order of the Superior of the Doctrine residing in (the region of) Ötüķän, the preacher endowed with all virtues, the wise lord and the divine master Nēw-Māñi mahistag, these two ...’ (von le Coq, 1911, s. 12; Taquizadeh-Henning, 1957).

¹⁴ *uluğ başlağ atlığ yılning ekinti yılnta nomı dini yadılmuştä* (Bang-Gabain, 1929, s. 425-26).

Bozkır Uygur Kağanlığı'nın, Çin ve Orta Asya Manicilik çalışmalarının en önemli tarihi kaynaklarından kabul edilir (Yoshida, 2010, s. 530).

Türk dili ve tarihi açısından 1. KB yazıtını önemli kılan birçok özelliği bulunur. Bunlardan ilki Geç Orta Çince kroniklerde *A-shi-na*, 9. yy. Arap tarihlerinde (Ṭabarī) *Aşnās*, *Aşinās* olarak kayıtlı sözcüğün Bugut (ykl. 584-587) ve Karabalgasun (ykl. 821) yazıtlarının Soğdça metinlerinde tespit edilmesidir (Yoshida, 2011, s. 81; Yoshida, 2019, s. 99; Yoshida, 2020, s. 38). *Aşina* soy adına müracaat, bu iki yazıtta sosyopolitik açıdan çok farklıdır. Bugut'ta meşruiyet sahibi bir *A-shi-na*'dan söz edilirken (*The kings of the Turkish Ashinas tribe have established this stone of law.* = Yoshida, 2019, s. 105); 1. KB yazıtında çökmüş ve meşruiyetini kaybetmiş bir *A-shi-na* (.... *they i.e. Uighurs, Basmils, and qarluqs, arrested the Tujue ruler of the Turks of Ashinas tribe (and) they themselves became rulers....*= Yoshida, 2010, s. 32; Yoshida, 2020, s. 38) dile getirilir. *A-shi-na* adı, son zamanlarda Altun Tamgan Tarkan yazıtı olarak da bilinen Höl-Asgat (İhe Asgat) yazıtında T. Ōsawa tarafından tespit edilmiştir. Ōsawa, bu büyük keşfinde, o zamana kadar Radloff transliterasyonu esas alınarak Tekeş Kül/Köl Tudun olarak okunagelen unvan öbeğinin ilk kelimesini *šNs* (*Aşinas*) okur; *Aşina*'nın değil, *Aşinas*'ın özgün biçim olduğu, kroniklerde Çinli katiplerin dört Çin karakteri kullanmamak için sondaki sesi yazmamış olabileceklarini ileri sürer (Ōsawa, 2010, s. 23, 24, 26, 28)¹⁵.

1. KB yazıtında *Yağlakar* soy adı da geçer. Bu sözcüğün tartışmasız olarak geçtiği iki Türkçe yazıt vardır. Biri Taryat'tır. Burada (B 7) 5000 kişilik bir askerî kuvvetin kumandanı olan *ışbaras seşün yağlakar* unvanında son ögedir (Tekin, 1983, s. 820; Mert, 2009, s. 181; Berta, 2010, s. 247; Aydın, 2011, s. 53). Diğeri ise G. J. Ramstedt'in 1900'de bulduğu, 1909'da S. Palsi ile yeniden ziyaret ettiği Moğolistan'da kopyalarını çıkardığı, günümüzde kayıp olan

¹⁵ Ōsawa, Eski Türk Kağanlığı'nda *A-shi-na*'nın, Çin kroniklerinde kayıtlı Hiung-nu liderinin eşine verilmiş bir soy adıyla bağlantılı olduğunu ileri sürer. Son tahlilde *A-ši-na*'nın, Tung. *aši* ve Türk.-Moğ. *acı*'den türemiş olabileceğini, son ögenin boy adı *keşeres* ve unvan *ışbaras*'ta görülen çoğul eki olduğunu düşünür (2011, s. 152-153) ancak bu etimolojinin bu makalenin sınırlarını aşan çok zayıf yönleri (fonetik, morfolojik, semantik ve metodik) bulunmaktadır. *Aşina(s)* soy adıyla ilgili güncel ve detaylı etimolojik değerlendirmeler ve Ōsawa'nın iddialarına ciddi argümanlarla yapılan eleştirisi için bk. Aydemir, 2021, s. 24-51.

Suci'dedir (*uygur yerinte yağlakar kanta / kan ata keltim*)¹⁶. Bunlar dışında *Yağlakar* soy adı, -Kljaštorny-Livšic (1971) neşrinde bulunmamakla beraber-, Sevrey yazıtı¹⁷ Sogdca metninde yy[- ile başlayan sözcüğün Yoshida 2018 neşrindeki rekonstrüksiyonda karşımıza çıkar: yy(1)[*]x[r?] (2018, s. 141).

1. KARABALGASUN YAZITINDA UYGUR KAĞANLARININ UNVANLARI

1. KB yazıtının Sogdca ve Çince metinlerinde ilk sekiz Uygur hükümdarının elkâpları neredeyse eksiksiz olarak kayıtlıdır. Bu isimlerin tam listesi Çinceleriyle beraber Kasai (2020, s. 64) ve Yoshida'da (2020, s. 91) bulunur. Bozkır Uygur imparator unvanlarının tek ortak paydası *Bilge Kağan*'dır¹⁸. Uygur kağanlarının tamamı bilaistisna bu unvanı alarak, bozkır Türk devletlerinde hanedan ve inanç sistemi değişse bile devletteki kurumsal sürekliliğe vurgu yaparlar. Ancak unvanlarda belirgin farklılıklar da vardır. Yağlakar hanedanından olan kağanlar *teñride bolmuş* unvan niteleyicisini (intitulation) alırken, Ediz hanedanlığı mensupları bu öğeleri kullanmazlar. Onlar *teñride kut / üllüg bulmuş* unvan niteleyicilerini tercih etmiştir (Rybatzki, 2000, s. 144-245). Ayrıca, Bügü Kağan'dan itibaren hükümdarların unvanlarına Manihaizmin iki kurtarıcı ilahının ikametgâhı kabul edilen *ay* ve *kün* "güneş" de eklenir. Türkçe yazıtlarda adından doğrudan bahsedilmeyen, Çin kaynaklarında *I-ti-chien*¹⁹ ve *Mou-yü Xagan*, Orta Farsça Manihaist bir metnin kolofonunda *ulug êlig, teñride kut bulmuş erdemin êl tutmuş alp kutlug küllüg bilge uygur xagan, zahağ i maği* olarak geçen 3. Uygur kağanının (Bügü) unvanı, 1. KB yazıtının Çince metninde *jun dengliuo gu momishi* 君登里囉汨沒蜜施 (*kün teñride kut bulmuş [èl*

¹⁶ Uzun zaman Kırgız Kağanlığı yazıtı olduğu düşünülen, sonradan Uygur kağanlığına ait olduğu kabul edilen bu yazıt son yıllarda yeniden Kırgız yazıtı olarak değerlendirilmekte (Berta, 2010, s. 307; Rybatzki, 2011, s. 64) ve Taryat'ta adı geçen *ışbaras señün yağlakar* adına dikilmiş olabileceği düşünülmektedir (Berta, 2010, s. 257, 228.n.).

¹⁷ Yoshida, 1. KB ile mukayese ettiği Sevrey yazıtının da üç dilli (Uygurca, Sogdca ve Çince) olabileceğini, en az 1. KB kadar büyük olduğunu, ama günümüze çok küçük bir fragmanın kaldığını düşünmektedir. Ona göre Sevrey yazıtı Bügü Kağan (759-779) tarafından, An Lushan ayaklanmasının bastırılmasında Tang hanedanlığına yapılan büyük desteği, Sevrey rotasından kağanlık merkezi Karabalgasun'a giden Çinli elçilere sergilemek için diktirilmiştir (2018, s. 144-145).

¹⁸ Hamilton, Bügü'nün 1. KB'un Çince metnindeki unvanını *Bilge Kağan* yerine Baga Xagan "Divine Khagan" olarak okur (Hamilton, 1990, s. 25-6).

¹⁹ Bunun, Bügü'nün çocukluk adı olabileceği düşünülür (Clark, 2000, s. 84, 2.n)

tutmuş alp küllüg Bilge kagan]'dır (Müller, 1912, s. 208-209; Clark, 2000, s. 84, dn. 2; Moriyasu, 2015, s. 328; Yoshida, 2020, s. 91). *Kün* sözcüğünün²⁰ unvana eklenmesi, Moriyasu'ya göre *Bügü*'nün ölümünden sonradır ve *Bügü*'nün mitleştirilmesinin Ediz hanedanlığının erken evrelerinde başlamış olduğunu gösterir (2015, s. 328).

Bügü'den sonra gelen 4. kağanın (Tun Baga / Tun Bilga Tarkan / Alp Kutlug Bilge Kağan, 779/780-789) unvanında *ay* ve *kün* öğelerinin bulunmaması, onun anti-Manihaist ve anti-Sogd bir hizibin lideri olarak gerçekleştirdiği bir darbeyle tahta geçmesine ve Maniciliğe olan derin husumetine bağlanır (Mackerras, 1972, s. 152, d.n. 146; Clark, 2000, s. 85). Uygur Kağanlığı'nda artık dikey hâle gelen veraset²¹ kaidesinin bozulduğu bu vakada Tun Baga, göçebe bozkır geleneklerinin, *törün*'ün ve *teyrici* inanışın inatçı ve coşkulu bir mensubu olarak, Manihaist propagandası yapan kağanı (*Bügü*) katledip (779) tahta çıkmış, ancak yapılan bu darbe başarısına rağmen kalıcı olmamıştı. Tun Baga'nın ölümünden (789) sonra Manicilik yeniden canlarak kuvvetlenmeye başladığı için hükümdar elkaplarına *ay* ve *kün* tekrar eklenmiştir. Bu gelenek Koço Uygur devletinin (ykl. 850-1250) Manihaist hükümdarları tarafından 11. yüzyıl başlarına kadar sürdürülmüştür. KB yazıtını diktiren 8. kağandan itibaren unvanların ilk ögesinde artık *kün* ve *ay* vardır (Klimkeit, 1983, s. 11; Zieme, 1992, s. 325; Klimkeit, 1998, s. 235).

1. KARABALGASUN YAZITINDA KÜLTÜREL KODLAR VE SOGD-UYGUR DİL TEMASI

1. KB yazıtında kayıtlı unvanlardaki Manihaist vurgular, bozkır kağanlığındaki kültürel kodların da farklılaşmaya başladığını gösterir. 2. Türk Devleti kağanlarının ve *Bügü*'den önceki Uygur kağanlarının *teyri* menşeli salâhiyet ve kabiliyetleri, artık yeni kabul edilen dinin kurucuları ve büyükleriyle ilişkilendirilir. 7. Uygur kağanının (*teyride üllüg bulmuş alp kutlug ulug bilge kagan*) yiğitlikleri Melek Yakup ile mukayese edilir. Bu meleğin adı 1. KB'un Sogdca metninde iki kez geçer (Yoshida, 2020, s. 17). Askerî başarılarıyla anılan Yakup adı,

²⁰ 君 = *kün* sözcüğünün yazıtın 6. satırındaki unvanın başında olması gerektiği, Bouillane de Lacoste'nin kopyalarını yeniden inceleyen Hamilton tarafından ortaya atılır (Hamilton, 1990, s. 130). Bu görüş Moriyasu, Yoshida ve Clark tarafından da benimsenir.

²¹ Kadim Türk kağanlıklarındaki veraset sistemi için bk. Togan 2017b.

Çince Manihaist metinler ve 1. KB dışında Dunhuang'da²² bulunan Uygurca Mani belgelerinde de kayıtlıdır (Hamilton, 1986, s. 40; Zieme, 1975, s. 54). Bügü'nün, Turfan'da bulunan Orta Farsça Mani metinlerinin ketebe kayıtlarında *zahag i mani* "Mani'nin oğlu" unvanıyla anılması da bu bağlamdadır. Bu mitleştirmeyi, hiç kuşkusuz, mezkur iki kağanın Manihaizm'in en önemli hamileri olmaları, Çin'de Manihaist tapınaklar inşa ettirmeleri, 7. kağanın Manicilere zulmeden Abbasi halifesine bir tür diplomatik nota göndermesi²³ gibi birçok etmene bağlayabiliriz (Zieme, 1992, s. 326; Mackerras, 1972, s. 42; Yoshida, 2020, s. 18).

1. KB yazıtı Türkçenin Sogdca üzerindeki etkisi açısından da dikkate değer. Literatürde ağırlıklı olarak tersi (Sogdcadan Türkçeye) etkiden söz edilirken, 1. KB'un Sogdca versiyonundaki en önemli linguistik özelliğin, âşikâr bir Uygurca etki olduğu Hansen ve Yoshida tarafından dile getirilir. 9-10. yüzyıllarda Uygurca sözcükleri, Uygurca deyim ve sentaks özelliklerini kopyalayan Sogdca, Sims-Williams ve Hamilton tarafından artık bir melez dil sayılarak *Turco-Sogdian* olarak adlandırılır. (Hansen, 1930, s. 29; Yoshida, 2009, s. 572; Yoshida, 2020, s. 26; Sims-Williams 1990, s. 425-426). Krippes, "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians" (Sogdların Türkleşmesine dair sosyolinguistic notlar) adlı makalesinde bu sürecin 6. yüzyılda başlayıp Kaşgarlı Mahmud döneminde sonlandığını düşünür (Krippes, 1991, s. 76). DLT'deki "Sogdakların giyimleri ve davranışları Türklerinki gibidir. / Türkler gibi giyinip onların huylarını almışlardır." (Dankoff vd. 1982, s. 352; Ercilasun vd. 2014, 206) cümlesi bunun somut delilidir.

Toparlayacak olursak 1. KB yazıtı Türklerde historiğrafinin zirveye ulaştığı bir dönemeçtir. Yazıtın Uygurca ve Sogdca

²² *tört yarak ellig... teñrilerde tükel kut bulmuş burhanlarda a ülüg bulmuş nomku nom kutı teñride bilge bilüg bulmuş kün... teñriteg körtle ay teñriteg yarak yakow frışti teğ alp erdemliğ eki külüg çoğluğ tört şınar küsi atı yadılmış eki türlüğe tükellig eki dıdımka tegimlig ...* (Hamilton, 1986, s. 40-41).

²³ 1. KB. yazıtının Moriyasu ve Yoshida tarafından yeni düzenlenen, okunan ve yorumlanan Çince versiyonunda Taciklerden (t'zyk'n'y) ve Arapça 'amir' *al-mu'min'in* in Sogdca adaptasyonu olduğu düşünülen *mwmyn xm'yr*'dan; Manihaistlere zulmü, buna son vermesi için kağanın buyruğu, halifenin ona olan saygısı ve korkusu sebebiyle Uygur kağanlığına bir delegasyon göndermesi ve bu zulümleri durdurması vesilesiyle söz edilir (Moriyasu-Yoshida 1999; Yoshida 2020, s. 20-21, 70). 1. KB yazıtında ayrıca, Semerkant'ta 190-4/806-10 yıllarında Râfi' b. Leys riyâsetinde Abbasi halifeliliğine karşı başlatılan isyan hareketine göndermeler olduğu da kabul edilir (Sims-Williams, 2004, s. 426).

metinlerinden sorumlu Alp Inanç Baga Tarkan ve Çince metninden sorumlu İl Ögesi Yağlakar'dır. Uygurca ve Sogdca metinlerin bilingual bir Sogd tarafından yazıldığı düşünülür (Yoshida, 2020, s. 31) ancak Bugut yazıtı bitigcisine dair ileri sürülen teori (Kljashornij vd. 1972, s. 76), 1. KB yazıtına da uygulanabilir. Yani bitigci Sogdcayı iyi bilen bir Uygur da olabilir. Her halükârda yazıcıların kimliği belirsizdir. Üç dilli olması ayrı bir etütü gerektirir. Dinleyici kitlesi sadece Türkler değildir. Stratejik ve ideolojik bir karakteri bulunur ve manifestosunu sınırlar ötesine yayma amaçlıdır. Bozkır kağanlığının yeni bir inanışla çerçeveslendirilmiş ideolojisinin sistematik olarak düzenlenmiş bir tezahürüdür; ölümlü kağanların ölümsüz imparatorluklarına vurgudur. Bu ve başka özellikleriyle I. Darius tarafından Eski Farsça, Elamca Akatça olarak yazdırılan trilingual Bisütun (Eski Far. *Bagastan* "Tanrıların mevkisi") yazıtıyla (MÖ. 6. yy) karşılaştırılabilir²⁴. Bütün bu özellikleriyle, bu yazıt Türklerin tek tip bir toplum yapısından oluşmadığını göstermektedir. Eğer yapı tek tip olsaydı, Türkler kültürel değişikliklere açık olmazdı.

SONUÇ

Sonuç olarak; biz bu yazıtlar sayesinde (A) Uygur kağanlarının kariyerlerini, imparatorluğu örgütleme biçimlerini, Basım ve Karluklara boyun eğdirme sürecini nasıl tamamladıklarını ve tarih belirleme konusundaki yeni metotlarını öğrendiğimiz gibi, (B) büyük ve güçlü Uygur Kağanlığı topraklarında, başta Sogd ve Çinli²⁵ olmak üzere önemli miktarda farklı din ve etnisite temsilcisinin yaşadığını haber alırız. (D) Çin kaynakları Uygurların Manihaizmi kabulü konusunda sessizken I. KB yazıtının Çince metninin ilk bölümü bu konudur. (E) Din değişikliği kağanların unvanlarına yansımıştır. KB yazıtını diktiren 8. kağandan itibaren unvanların ilk ögesi artık *Kün* ve *Ay* vardır. (F) Meşhur 4 Manihaist din adamının etraflıca tavsiflerini 1. KB yazıtının Çince yüzünde buluruz.

²⁴ Eker, Darius'un, Ahuramazda'nın lütfu ve inayetiyle kral olması dolayısıyla Bisütun yazıtını, Orhon Yazıtları'ndaki *kut* olgusuyla karşılaştırır (Eker, 2011, s. 326).

²⁵ Bunu onların Bay Balık şehrinin inşasını üstlenmelerinden ve I. KB'nin Çince ve Sogdca yüzlerinden anlıyoruz. Ayrıca 907-960 arasında (Beş Hanedanlık Dönemi) Çin'e giden 53 Uygur elçisinden 19'unun Çinli, 14'ünün Sogd, 16'sının Türk olması (de la Vaissière, 2005, s. 326) bu görüşü destekler. Daha geriye gidecek olursak, 1. Türk Kağanlığı döneminin diplomatik müzakerelerinin Sogdlardan seçildiği konusu literatürde iyi bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- Abduldayev, E. ve İsayev, D. (1969). *Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*. Frunze: Mektep Basması.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örneklı Hakasça - Türkçe sözlük*. Ankara: Akçağ.
- Aydemir, H. (2021). *Türk tarihinin kaynakları olarak eski Türk boy adları. Kökenbilgisel Bir İnceleme*, 1. Cilt, Paradigma Yayınları.
- Aydın, E. (2011). *Uygur kağanlığı yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2016). *Eski Türk yer adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bang, W. and Gabain, A. von (1929). Türkische Turfan-Texte II. Manichaica. *SPAW* 1929, 411-430.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk dünyasında kronoloji yöntemleri* (Köken, V., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını* (Yılmaz, E., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Blockley, R. C. (1985). *The history of menander the guardsman*. Francis Cairns Publications Ltd.
- Clark, L. (1997). The Turkic Manichaean literature: *emerging from darkness: studies in the recovery of Manichaean sources*. Brill, 89-142.
- Clark, L. (2000). The conversion of Bügü Khan to Manichaeism. *studia Manichaica. IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus*, Berlin, 14.-18. Juli 1997, 83-123.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dankoff, R. and Kelly, J. (1982). *Mahmūd al-Kāşğarī compendium of The Turkic dialects (Dīvānu Luğāt at-Turk)* Part I. Harvard University.
- de La Vaissière, É. (2005). *Sogdian traders: a history* (Translated by J. Ward). Leiden- Boston: Brill.
- Dobrovits, M. (2011). The Altaic world through Byzantine eyes: some remarks on the historical circumstances of Zemarchus' journey to the Turks (AD 569–570). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64(4), 373-409.

- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische elemente in Neupersischen Band IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doğın, Ş. (2021). Batı Moğolistan'daki Ulaan Tsokhiotyn Övöljöö yazıtı ile Uvs ve Khovd illeri sınırlarındaki bazı kaya resimleri ve tangalar üzerine. *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*. Harvard University, 97-112.
- Drompp, M. R. (2005). *Tang China and the collapse of the Uighur empire: a documentary history*. Brill.
- Ebilkasimov, B. vd. (2011). *Kazak edebi tiliniñ sözdigi Tom V*. Almatı 2011.
- Eker, S. (2011). Orhon yazıtları: İran dilleri ile ilk temaslar ve benzer birkaç öge üzerine. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 2010, Bildiriler Kitabı*, 321-332.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşğarlı Mahmud Dîvânü Luğâtî't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M (1998). Old Turkic. *The Turkic Languages* (Johanson, L. and Csató, É. Á., Ed.). Routledge, 138-157.
- Golden, P. (2011). *Central Asia in world history*. Oxford.
- Gürgün, H. (2021). *Göktürk yazisiyle oluşturulmuş Uygur kağanlığı yazıtlarının metin dil bilimsel incelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang*. Paris: Peeters.
- Hamilton, J. (1990). L'inscription trilingue de Qara Balğasun d'après les estampages de Bouillane de Lacoste. *Documents et archives provenant de l'Asie Centrale* (Haneda, A., Ed.). Kyoto, 125-133.
- Hansen, O. (1930). Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalğasun. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 44(3), 1-39.
- Honeychurch, W. and Amartuvshin, C. (2007). Hinterlands, urban centers and mobile settings: the "new" old world archaeology from the Eurasian steppe. *Asian Perspectives*. 46(1), 36-64.

- Kasai, Y. (2020). Uyghur legitimation and the role of Buddhism. *Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage* (Meinert C. and Sørensen, H., Ed.). Brill, 61-90.
- Klimkeit, H. J. (1983). The sun and moon as gods in central Asia. *South Asian Religious Art Studies Bulletin*, 2, 11-13.
- Klimkeit, H. J. (1998). Temporal and spiritual power in central Asian Manichaeism. *Studies in Manichaean Literature and Art* (Heuser, M. and Klimkeit, H. J., Ed.). Brill, 229-236.
- Kljaštorny, S. G. and Livšic, V. A. (1971). Une inscription inédite turque et sogdienne: la stèle de Sevrey (Gobi méridional). *Journal Asiatique*, 259, 11-20.
- Kljaštornij, S. G. and Livshits, V. A. (1972). The Sogdian inscription of Bugut revised. *AOH*, 26(1), 69-102.
- Krippes, K. (1991). Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians. *Central Asiatic Journal*, 35, 1/2, 67-80.
- Mackerras, C. (1972). The Uighur empire according to the T'ang dynastic histories. *A Study in Sino-Uighur Relations, 744-840*, Canberra.
- Mackerras, C. (2000). Uygurlar (Tekin, Ş., Çev.). *Erken İç Asya Tarihi* (Sinor, D., Ed.) (pp. 425-458). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen.
- Minorsky, V. (1948). Tamīm ibn Baħr's journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12(2), 275-305.
- Moriyasu, T., Yoshida, Y. and Katayama, A. (1999). Kara-Barugasun hibun (Qara Balğasun Inscription) (Moriyasu, T., and Ochir, A., Eds.), 209-227.
- Moriyasu, T. (2015). New developments in the history of east Uighur Manichaeism. *Open Theology*, 1, 316-333.
- Moriyasu, T. and Yoshida, Y. (2019). Karabarugasun hibun kanbunban no shinkōtei tu yakuchū (new edition of the Chinese version of the Karabalğasun inscription). *SIAL*, 1-59.
- Moriyasu, T., Suzuki, K., Saito, S., Tamura, T. and Bai, Y. (2009). Şine-Ussu inscription from the Uighur period in Mongolia: revised

- text, translation and commentaries. *Studies on the Inner Asian Languages*, 24, Kobe, 1-92.
- Müller, F. W. K. (1912). Der hofstaat eines Uiguren-Königs. *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912*, Leipzig, 207- 213.
- Ocock, J., Baasanjav, G., Baillie, J. E. M., Erdenebat, M., Kottelat, M., Mendsaikhan, B. and Smith, K. (Eds.) (2006). *Mongolian red list of fishes*. Zoological Society of London, Regent's Park, London.
- Ōsawa, T. (1999). Qara-Balgasun inscription II. *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, (Moriyasu, T. and Ochir, A., Eds.) (pp. 143-145). Tokyo.
- Ōsawa, T. (2010). Revisiting Khöl-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate. *Studies on the Inner Asian Languages*, 25, 1-73.
- Ōsawa, T. (2011). A hypothesis on the etymology of the old Turkic royal clan name Ašina/Aşinas and the transformation process in the early Abbasid period. *Chronica* 11, Szeged, 145-53.
- Ramstedt, G. J. (1913). Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30(3), 1-63.
- Rybatzki, V. (2000). Titles of Türk and Uigur rulers in the old Turkic inscriptions. *Central Asiatic Journal*, 44, 205-292.
- Rybatzki, V. (2011). Taryat, Tes ve Şine Usu yazıtları arasındaki dil bilimsel ve tarihî bağlar üzerine bazı notlar. *TDAY-Belleten* 2011(1), 61-79.
- Schwarz, H. G. (1992). *An Uyghur-English dictionary*. Western Washington University.
- Sertkaya, O. F. and Harcavbay, S. (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (ön neşir). *TDAY-Belleten*, 2000, 313-346.
- Sims-Williams, N. (2004). Sogdian and Bactrian in the early Islamic period. *EI*, 12, 425-426.
- Sims-Williams, N. and Hamilton, J. (1990). *Documents Turco-Sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang* (corpus inscriptionum iranicarum, II/III). London: SOAS (=Sims-

- Williams, N.- Hamilton, J. (2015). *Turco-Sogdian Documents from 9th–10th Century Dunhuang*, Translated by N. Sims-Williams, London: SOAS).
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin, H. (2019). Tabletten bilgisayara: eski Türk yazıtlarının dijitalleştirilmesi. *Türkiye ile Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan* (Doğan, Ş. Ed.). Kesit, Yayınları.
- Taqizadeh, S. H. and Henning, W. B. (1957). The dates of Mani's life. *Asia Major VI*, 106-121.
- Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: taryat (Terhin) kitabesi. *Belleten, LXXIX*(184), 795-838.
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Çin kaynaklarında Türkler eski Tang tarihi (Chiu Tang-Shu)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, İ. (2017a). Uygurlar, kadim Türklere karşı. *#Tarih*, Mayıs 2017, 114.
- Togan, İ. (2017b). Kül Tegin yazıtı doğu yüzüne tarihsel bağlam içerisinde bakış. *Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı* (ss. 115-1132). İstanbul: Çantay.
- Togan, İ. (2020). Yeraltı depoları, yollar ve mola. *#Tarih*, Nisan 2020, 98.
- Togan, İ. (2022). 13. yüzyıl öncesinde Türklerde toplum ve devlet. *Kemalist Kıbrıs ODTÜ KKK Atatürkçü Düşünce Topluluğu*, 2, Bahar 2022, 35-38.
- von Le Coq, A. v. (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl., Berlin*.
- Wilkens, J. (2015). Buddhism in the West Uyghur kindgom and beyond. *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)* (pp. 191-249) (Meinert, C., Ed.). Brill.
- Yoshida, Y. (2009). Turco-Sogdian exegisti monumenta. *Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams* (Sundermann, W. and Hintze, A. and Blois, F. de, Eds.). Wiesbaden.

- Yoshida, Y. (2010). Karabalgasun ii. *The Encyclopædia Iranica* (Vol. XV, p. 530-533) Fasc. 5, (=https://www.iranicaonline.org/articles/karabalgasun-the-inscription).
- Yoshida, Y. (2011). Some new readings in the Sogdian version of Karabalgasun inscription. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu* (Ölmez, M., Aydın, E., Zieme, P. ve Kaçalın, M. S., Eds.) (ss. 77-86). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Yoshida, Y. (2019). Sogdian version of the Bugut inscription revisited. *Journal Asiatique* 307(1), 97-108.
- Yoshida, Y. (2018). Historical background of the Sevrey inscription in Mongolia. *Great Journeys across the Pamir Mountains, A Festschrift in Honor of Zhang Guangda on his Eighty-fifth Birthday* (Chen, H. and Rong, X., Eds.) (pp. 140-145), Brill.
- Yoshida, Y. (2020). Studies of the Karabalgasun inscription. Edition of the Sogdian Version. *Modern Asian Studies Review*, 11, 1-139.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-Türkische texte. texte, übersetzung, anmerkungen* (BTT 5). Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (1992). Manichäische Könige und Kolophone. *Studia Manichaica II. Internationaler Kongreß zum Manichäismus 6.- 10. August 1989 St. Augustin / Bonn* (Wießner, G. and Klimkeit, H. J., Eds.), Wiesbaden.

Makale Künyesi (Araştırma): Bayırlı, İ. K. (2022). Türkiye Türkçesinde ad temelli öbeklerin tipolojik özellikleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 831-850.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1090006>

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE AD TEMELLİ ÖBEKLERİN TİPOLOJİK ÖZELLİKLERİ¹

İsa Kerem BAYIRLI²

ÖZET

Bu makalede Türkiye Türkçesinde ad temelli öbeklerin tipolojik özelliklerine odaklanılmakta ve bu özelliklerin dilbilimsel bir analizi önerilmektedir. Makalenin ilk bölümünde tipolojik çalışmalar ile dilbilgisel analizler arasındaki etkileşim, adı niteleyen öğelerin sıralanmasını ilgilendiren bir örnek ile açıklanmaktadır. Makalenin ikinci bölümünde Türkiye Türkçesinin ad öbeği içi uyum ve ertelenmiş ekleme yapıları açısından tipolojik özellikleri ortaya konmaktadır. Ad öbeği içi uyum yapıları incelenirken hem sıfatlar ve adlar arasındaki cins, sayı ve durum yönünden uyumun yokluğu hem de sayı sözcükleriyle kullanılan adların çoğul eki almamaları ele alınmaktadır. Ayrıca ertelenmiş yapılar ile ilgili olarak geliştirilen önceki analizlerin eksiklikleri ortaya konmakta ve yeni bir analiz varsayılmaktadır. Yazının üçüncü ve son bölümünde Türkiye Türkçesinin tipolojik özelliklerinin dağılımının gelişigüzel olmadığı ileri sürülmekte ve bu özelliklerin tek bir dilbilgisel analiz altında toplanabileceği savunulmaktadır. Başka pek çok dil geçerli olan Ad Öbeği Uyum Kuralının Türkiye Türkçesi için tanımsız olduğu varsayıldığında hem sıfatlar ile adlar arasında herhangi bir özellik açısından uyumun bulunmaması hem de sayı sözcüğü ile kullanılan adların çoğul eki almaması açıklanabilmektedir. Türkiye Türkçesinde ertelenmiş ekleme yapılarının mümkün oluşu da, bu kuralın Türkiye Türkçesindeki geçersizliğinin bir sonucudur. Bu makalede Türkiye Türkçesinin ad temelli öbeklerinin tipolojik özelliklerinin anlaşılmasında dilbiliminin analiz araçlarının gerçek bir kavrayış sağladığı vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ad öbekleri, tipoloji, çekim ekleri, ertelenmiş ekleme.

¹ Bu makale, yazarın *The Universality of Concord* (Uyumun Evrenselliği) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. ibayirli@etu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5413-1837>

TYPOLOGICAL FEATURES OF NOMINAL PHRASES IN TURKISH

ABSTRACT

This paper focuses on typological features of nominal phrases in Turkish and provides a linguistic analysis of these features. In the first section, the interaction between typological studies and linguistic analyses is explained with an example concerning the order of elements modifying a noun. In the second section, typological features of Turkish concerning agreement and suspended affixation inside noun phrases are laid out. As far as agreement inside noun phrases is concerned, we focus both on the absence of agreement between nouns and adjectives in number and case and on the absence of plural morphology on nouns modified by numerals. Moreover, some inadequacies about previous analyses of suspended affixation are pointed out and a new analysis for such constructions is put forth. In the third and last section of the paper, it is claimed that the distribution of typological features of Turkish is not random and that these features can be unified with the help of a single linguistic assumption. When it is assumed that the Noun Phrase Agreement Rule, which is valid for many languages, is not defined for Turkish, both the absence of agreement between adjectives and nouns and the absence of plural morphology on nouns that are modified by numerals can be accounted for. The availability of suspended affixation in Turkish is also a consequence of the irrelevance of this rule to Turkish. In this paper we highlight the fact that the tools of linguistic analysis provide valuable insight into the nature of typological features of nominal phrases in Turkish.

Keywords: Noun phrases, typology, inflectional affixes, suspended affixation.

GİRİŞ

Doğal diller ile ilgili tipolojik çalışmaların temel görevi, dillerin iyi tanımlı birtakım özellikler açısından sınıflandırılmasını sağlamaktır (Whaley, 1996, s. 7). Bu amaca yönelik ilk çalışmalar biçimbilimsel özelliklere odaklanmıştır (Ramat, 1995). Bu araştırmalar sonucunda dillerin çekimleme sistemleri açısından eklemeli, bükümlü ve yalınlayan diller olarak sınıflandırılabilceği görülmüştür. Prag Okulu, dillerin çeşitli özelliklerinin birbirleriyle bağlantılı olduğunu öne sürerek tipoloji çalışmalarında yeni bir yaklaşımı temsil etmiştir (Jakobson, 1963). Bu çalışmalarda, örneğin, bir dildeki ünlü envanteri ile ünsüz envanteri arasında tahmin edilebilir bazı ilişkiler olduğu öne sürülmüştür. Tipolojik araştırmalarda en önemli sıçramalardan biri Greenberg (1954; 1966) tarafından sağlanmıştır. Greenberg'in çalışmalarını tipoloji tarihi açısından önemli yapan unsur, kendi

dönemi açısından başarılı sayılabilecek bir örneklem evreni oluşturması (30 dil) ve böylece diller arasındaki genetik akrabalıklardan bağımsız olarak geçerli olan dil evrensellerine (İng. language universals) ulaşmaya çalışmasıdır (Greenberg, 1966). Daha sonraki araştırmalar bu çalışmadaki örneklem seçme yönteminin eksiklerinin olduğunu ortaya koysa da (Dryer, 1992; Hawkins, 1983) bu çalışma, pek çok dil ile aynı anda ilgilenilmesi bakımından bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Greenberg (1966) Prague Okulu'nun sesbilimsel düzeyde ele aldığı ilişkilerin dizimbilimsel (İng. syntactic) bir düzeyde de görülebileceğini iddia etmiş ve 45 farklı dil evrenseli önermiştir. Örneğin Greenberg'in üçüncü evrenseli aşağıdaki gibidir:

Üçüncü Evrensel (Greenberg, 1966 s. 78)

Eylem-Özne-Nesne sırasındaki dillerde edatlar her zaman addan önce gelir.

Bu tip bir evrenselin geçerli olduğu kabul edildiğinde ortaya dilbilimsel bir soru çıkar: Bu evrenselin geçerli olmasının sebebi nedir? Burada da ilgili açıklamanın dile içkin bir açıklama mı yoksa dile dışsal bir açıklama mı olacağı sorusu gündeme gelir (Comrie, 1981; Croft, 1990; Newmeyer, 1983). Dile içkin açıklamalar dil evrensellerini, dil sisteminin doğasının bir sonucu olarak ele alırken dile dışsal açıklamalar bu tip genellemelerin kullanım, işleme (İng. processing), ifadede sadelik ve algılamada kolaylık gibi dile dışsal koşullarla açıklanabileceğini savunur. Bu yazıda bir dil evrenseli ile ilgili öne sürülen dile içkin açıklamalar için dilbilimsel açıklama kavramı kullanılacaktır (Newmeyer, 1983). Greenberg'in evrenselleri ile ilgili olarak ortaya atılan dilbilimsel açıklamaların, bu evrenseller ile ilgili hataların düzeltilmesini ve bu evrensellerin daha geniş bir örneklem üzerinden test edilmesini sağladığı görülmüştür. Bu bağlamda yirminci evrenseli ele alalım:

Yirminci Evrensel (Greenberg, 1966, s. 87)

İşaretleyiciler, sayı sözcükleri ve niteleme sıfatları gibi kategorilerden biri, birkaçı veya hepsi adın önünde geliyorsa bunların sıralaması İşaretleyici > Sayı > Sıfat > Ad şeklindedir. Bu kategoriler addan sonra geliyorsa sıralama ya Ad > İşaretleyici > Sayı > Sıfat şeklindedir ya da Ad > Sıfat > Sayı > İşaretleyici şeklindedir.

Greenberg'in bu tezi, dilbilimsel analiz açısından oldukça şaşırtıcıdır. Dizimbilimde dilsel ifadeler öbek yapıları şeklinde analiz edilir. Bu bağlamda işaretleyici, sayı sözcüğü ve niteleme sıfatı içeren bir ifadenin dilbilimsel analizi, bu yapıların hiyerarşik olarak iç içe

olan bir temsili verir. Örneğin Türkiye Türkçesine ait (1)'de verilen ifadenin öbek yapısı (öbeklerin sahip olduğu etiketler göz ardı edildiğinde) (2)'deki gibi gösterilebilir.

(1) bu iki kırmızı araba

(2) [bu [iki [kırmızı [araba]]]]

Burada işaretleyicilerin, sayı sözcüklerinin ve sıfatların addan önce gelmesi Türkiye Türkçesine ait tipolojik bir özelliktir. Örneğin dünya dilleri ile ilgili en kapsamlı veritabanlarından biri olan WALS'ta (*World Atlas of Language Structures*, bakınız Dryer ve Haspelmath, 2013) sıfat ile adların birbirine göre sıralanması söz konusu olduğunda örnekleme oluşturan 1367 dil içerisinde 879'u, sıfatların addan sonra geldiği dillerdir. Bu dillerin 373'ünde sıfatlar addan önce gelmekte, 110 tanesinde ise her iki sıralama da mümkün görünmektedir. Özetle bir adın üzerinde bulunan sıfat, sayı sözcüğü ve işaretleyici gibi öğeler ilkesel olarak addan önce de sonra da gelebilir. Bu da bize bu dört ögenin (2)'de gösterilen hiyerarşik yapıya uygun kalmak şartıyla aşağıda gösterildiği üzere sekiz farklı biçimde dizilebileceğini gösterir.

(3) a. [İşaretleyici [Sayı [Sıfat [Ad]]]]

b. [[Sayı [Sıfat [Ad]]] İşaretleyici]

c. [İşaretleyici [[Sıfat [Ad]] Sayı]]

ç. [[[Sıfat [Ad]] Sayı] İşaretleyici]

d. [İşaretleyici [Sayı [[Ad] Sıfat]]]

e. [[Sayı [[Ad] Sıfat]] İşaretleyici]

f. [İşaretleyici [[[Ad] Sıfat] Sayı]]

g. [[[[Ad] Sıfat] Sayı] İşaretleyici]

Greenberg'e göre yukarıdaki şemalar içerisinden sadece (3a) ve (3g) sıralaması doğal dillerde görülebilmektedir. Greenberg'ten daha geniş bir örneklem üzerinde çalışma yapan Cinque (2005) ise yukarıdaki sıralamalarının hepsinin doğal dillerde bulunabildiğini göstermekte ve böylece dilbilgisel olarak mümkün olan ile tipolojik olarak gerçekleşmiş olan diller arasında örtüşme olduğunu iddia etmektedir. Fakat doğal dillerde görülen sıralamalar (3)'te verilen sıralama şemalarından ibaret değildir. Cinque'ye göre (4)'te gösterilen sıralamaları gösteren diller de vardır. (Burada (4b)'nin Yirminci Evrensel'in izin verdiği üçüncü sıralama olduğuna dikkat edilmelidir.)

- (4) a. İşaretleyici Ad Sayı Sıfat
b. Ad İşaretleyici Sayı Sıfat
c. Ad İşaretleyici Sıfat Sayı
ç. Ad Sayı Sıfat İşaretleyici
d. Sıfat Ad İşaretleyici Sayı
e. Ad Sıfat İşaretleyici Sayı

(3)'te gösterilen sıralamadaki dilleri, öbek yapısına bağlı kalarak açıklamak mümkün iken (4)'te gösterilen sıralamadaki dillerin ne şekilde açıklanacağı önemli bir sorundur. Dahası, (4)'te gösterilen sıralamalar için geliştirilen analiz (5)'te gösterilen sıralamaların hiçbir doğal dilde bulunmadığını da açıklamalıdır. Bir başka deyişle, (4)'te gösterilen sıralamaları açıklamak için geliştirilen dilbilgisel analiz (5)'te gösterilen sıralamalara da izin verecek ölçüde esnek olmamalı ve (5)'te gösterilen sıralamaların dilbilgisi-dışı olduğunu açıklamalıdır. (Dilbilimi alanyazınında bir ifade tipinin kabul edilmez olduğunu göstermek için ifadenin başına “*” (yıldız) sembolü getirilmektedir. (5)'te gösterilen ifadelerin önündeki yıldız sembolü bu ifadelerin doğal diller söz konusu olduğunda kabul edilmez olduğunu, bir başka ifade ile bu ifadelerin doğal dillere ait olmadığını belirtmek için kullanılmıştır.)

- (5) a. *İşaretleyici Sıfat Sayı Ad
b. *Sayı İşaretleyici Sıfat Ad
c. *Sayı İşaretleyici Ad Sıfat
ç. *Sayı Ad İşaretleyici Sıfat
d. *Ad Sayı İşaretleyici Sıfat
e. *Sayı Sıfat İşaretleyici Ad
f. *Sıfat İşaretleyici Sayı Ad
g. *Sıfat İşaretleyici Ad Sayı
h. *Sıfat Sayı İşaretleyici Ad
i. *Sıfat Sayı Ad İşaretleyici

Özetlemek gerekirse doğal dillerde işaretleyiciler, sayı sözcükleri, sıfatlar ve adlar ilkesel olarak mümkün olan 24 sıralamadan 14 tanesine sahiptir. Bunlar içinde (3)'te gösterilen sıralamalar, hiyerarşik

bir öbek yapısında işaretleyici, sayı sözcüğü ve sıfatların başta ve sonra gelmesiyle ilgili bir seçim olarak açıklanabilirken (4)'te gösterilen sıralamaların bu şekilde açıklanması mümkün görünmemektedir. (4)'te gösterilen sıralamaları açıklamak için getirilecek olan ek varsayımlar, (5)'te gösterilen sıralamaların doğal dile ait olmadığını açıklamaya devam etmelidir. Bu bölümün geri kalamında (4)'te gösterilen ifadeler ile (5)'te gösterilen ifadeler arasındaki dilbilgisel farklı açıklayan kuramlardan biri olan Abels ve Neelman (2009) özetlenecektir. Abels ve Neelman'ın geliştirdiği analiz Taşıma kuramına (İng. movement theory) dayandığından bu kuramdan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

İngilizcede tümceler genellikle Özne-Nesne-Eylem sıralamasındadır (bakınız (6)'daki gömülü tümce). Ancak nesne yerine “kimi” anlamına gelen soru sözcüğü olan *whom* kullanıldığında bu soru sözcüğünün (6)'daki gibi eylemden sonra değil, (7)'deki gibi ilgili tümcenin başında belirdiği görülmektedir. Burada (6)'da gömülü tümcenin özne nesne eylem sıralamasında (7)'deki gömülü tümcenin ise nesne özne eylem sıralamasında olduğunu gözlemek önemlidir.

(6) (I know that) John saw Mary.

“John'un Mary'i gördüğünü biliyorum”

(7) (I dont know) whom John saw.

“John'un kimi gördüğünü bilmiyorum.”

(6) ile (7) arasındaki türetimsel ilişkiyi açıklamak için geliştirilen analizlerden biri Taşıma kuramıdır (Chomsky, 1995). Bu kurama göre soru kelimesi olan *whom* aslında İngilizcenin tipik nesne konumunda türetime girmekte ve bu konumdan tümcenin başına taşınmaktadır (bakınız (8)). Bu taşınma işleminin sonucu olarak nesnenin ilk konumunda bir iz kalmaktadır ki, bu iz *iz_{whom}* şeklinde gösterilecektir.

(8) [whom [John saw *iz_{whom}*]

Abels ve Neelman (2009) (4)'te verilen sıralamaların (3)'te verilen sıralamalardan adın veya adı içeren bir öbeğin taşınmasıyla türetilebileceğini fakat benzer kurullarla (5)'te gösterilen sıralamaların türetilmeyeceğini göstermektedir. Bu analize göre (4a), (3a)'dan adın işaretleyici ile sayı sözcüğünün arasına taşınmasıyla (bakınız (9a)), (4b), (3a)'dan adın bütün öbeğin başına taşınmasıyla (bakınız (9b)) türetilir. Ayrıca (4c), (3f)'den adın bütün öbeğin başına taşınmasıyla (bakınız (9c)), (4ç) ise (3b)'den adın bütün öbeğin başına taşınmasıyla (bakınız (9ç)) türetilir.

- (9) a. [İşaretleyici [Ad [Sayı [Sıfat [iz_{Ad}]]]]] (= (4a))
b. [Ad [İşaretleyici [Sayı [Sıfat [iz_{Ad}]]]] (= (4b))
c. [Ad [İşaretleyici [[[iz_{Ad}] Sıfat] Sayı]]] (= (4c))
ç. [Ad [[Sayı [Sıfat [iz_{Ad}]]] İşaretleyici]] (= (4ç))

Böylece sadece ad taşıma kuralını kullanarak (4)'te verilen ifadelerin ilk dördünü açıklamış olduk. Abels ve Neeleman (2009) tarafından geliştirilen analize göre, taşıma kuralı adlara uygulanabildiği gibi adı içeren öbeklere de uygulanabilir. Yani adların taşınmasına ek olarak bir ad ve sıfattan oluşan öbek de (yani [[Ad] Sıfat] öbeği veya [Sıfat [Ad]] öbeği de) taşınabilir. Bu varsayım yapıldığında (4d) ve (4e)'nin de açıklanabileceği görülür. (4d), (3a)'dan [Sıfat [Ad]] şeklindeki öbeğin taşınmasıyla (bakınız (10a)), (4e)'de (3d)'den [[Ad] Sıfat] şeklindeki öbeğin taşınmasıyla (bakınız (10b)) türetilir.

- (10) a. [[Sıfat [Ad]] [İşaretleyici [Sayı iz_{SıfatAd}]]] (= (4d))
b. [[[Ad] Sıfat] [İşaretleyici [Sayı iz_{AdSıfat}]]] (= (4e))

Oysa (5)'te verilen ve Cinque (2005) tarafından hiçbir doğal dile gözlemlenmediği iddia edilen sıralamalara baktığımızda bunların adın öne doğru taşınmasıyla veya ad ve sıfatı içeren bir öbeğin öne doğru taşınmasıyla türetilmeyeceği görülür. (5a)'da verilen ifadeyi hatırlayalım (bakınız (11)).

(11) *İşaretleyici Sıfat Sayı Ad

Buradaki sıralamayı türetmenin tek yolu sıfatın tek başına sayı sözcüğünün önüne taşınmasıdır. Böyle bir türetim, (12)'deki gibi olabilir.

- (12) [İşaretleyici [Sıfat [Sayı [iz_{Sıfat} [Ad]]]]]

Buradaki sıfat taşıma işlemi, her türlü taşımının adı veya adı içeren bir öbeği içermesi gerektiği kuralına aykırıdır. Abels ve Neeleman (2009) böyle bir türetimin kurallara aykırı olmasının, (11)'in dilbilgisi-dışı olduğu gözlemini açıkladığını ifade etmektedir.

Böylece dillerle ilgili tipolojik gözlemlerin eksikliklerinin giderilmesinde ve anlamlandırılmasında, dilbilimin analiz araçlarının son derece faydalı ve etkili olabildiği gösterilmiş oldu. Yazının bir sonraki bölümünde doğal dillerde ad ve ad-temelli öbeklerin tipolojik özellikleri açısından Türkiye Türkçesinin nasıl bir dil olduğuna daha yakından bakılacak ve Türkiye Türkçesinin tipolojik açıdan dikkat

çekici üç özelliği betimlenecektir. Yazının geri kalanında ise Türkiye Türkçesinin bu özellikler kümesine sahip olması dizimbilimin analiz araçları kullanılarak açıklanmaya çalışılacaktır. Özetle, Türkiye Türkçesinin tipolojik özelliklerinin, birkaç temel dizimbilimsel varsayımın sonuçları olarak ele alınabileceği gösterilecektir.

1. TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN TİPOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde Türkiye Türkçesinin ad temelli öbekleri iki parametre üzerinden incelenecektir: (1) ad öbeği içi uyum yapıları ve (2) ertelenmiş eklem yapıları. Ad öbeği içi uyum yapıları konusu hem sıfatlar ile adlar arasındaki uyum bağlamında hem de sayı sözcüğü ile kullanılan adların çoğul eki taşıyıp taşıyamaması bağlamında ele alınacaktır. Bir sonraki bölümde de bu özelliklerin Türkiye Türkçesindeki dağılımlarının gelişigüzel olmadığı ve bu dağılımın temel bir dizimbilimsel varsayım ile açıklanabileceği savunulacaktır.

Türkiye Türkçesinde ad öbeği içi uyumun dağılımını incelemeye başlamadan önce uyum ekleriyle ilgili birkaç temel gözlem yapmak yerinde olacaktır. Dünya dillerinde çekim ekleri, bir tümcedeki ögeler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini işaretlemenin bir aracı olarak iş görür. Uyum ekleri de karşılıklı bağımlılıklara duyarlı biçimbirimler olarak çekim sisteminin bir parçasıdır. Örneğin Türkiye Türkçesinde eylemin üzerindeki uyum eki öznenin kişi ve sayı özelliklerine duyarlı bir sonektir. Tümcedeki öznenin kişi ve sayı özellikleri değiştikçe eylemin üzerindeki uyum ekinin de değiştiği görülür.

(13) a. Ben koştum.

b. Sen koştun.

c. O koştı.

ç. Biz koştuk.

d. Siz koştunuz.

e. Onlar koştular.

Türkiye Türkçesinde kişi ve sayı yönünden uyum gösteren tek öge eylem değildir. İlgî-iyelik yapılarında iyelik ekleri, ilgi ekinin eklenmiş olduğu ögenin kişi ve sayı özelliklerine bağlı olarak farklılaşmaktadır.

(14) a. Benim arabam.

b. Senin araban

c. Onun arabası

ç. Bizim arabamız

d. Sizin arabanız

e. Onların arabaları

Dünya dillerinde ögeler arası uyum, sadece eylemlerde veya ilgiyelik yapılarında gözlemlenen bir durum değildir. Örneğin Rusçada adın sahip olduğu cins özelliklerine göre (yani adın dişil, eril ve nötral cinsten oluşuna göre) adı niteleyen sıfatın üzerinde farklı biçimbirimler bulunmaktadır.

(15) a. nov-yj žurnal (Corbett, 1991, ss. 106).

yeni-ERİL dergi

‘yeni dergi’

b. nov-aja kniga (Corbett, 1991, ss. 106).

yeni-DİŞİL kitap

‘yeni kitap’

c. nov-oe pis’mo (Corbett, 1991, ss. 106).

yeni-NÖTRAL mektup

‘yeni mektup’

Yukarıdaki örneklerde *nov* ‘yeni’ sıfatının üzerindeki biçimbirimin bu sıfatın nitelediği adın cinsine göre değiştiği görülmektedir. Bir dilde sıfatların adlar ile uyum göstermesi için bu dilde dilbilgisel bir cins sisteminin bulunması zorunlu değildir. Örneğin, dilbilgisel cins sistemine sahip olmayan Estoncada sıfatlar ile adlar arasında sayı ve durum özellikleri yönünden uyum vardır (ÇĞL = Çoğul, BLN = bulunma durum eki)

(16) raske-te-s kùsimus-te-s (Norris, 2014, s. 100)

zor-ÇĞL-BLN soru-ÇĞL-BLN

‘zor sorularda’

Ancak Türkiye Türkçesinde sıfatlar ve adlar arasında sayı ve durum yönünden herhangi bir uyum gözlemlenmemektedir. Bu nedenle, (17a) Türkiye Türkçesine ait kabul edilir ifade iken (17b), ifadenin önüne getirilen yıldız işaretinden anlaşılacağı üzere, dilbilgisi-dışı bir ifadedir.

(17) a. zor sorularda

b. *zorlarda sorularda

Özetle Türkiye Türkçesinin öne çıkan tipolojik özelliklerinden ilki, sıfatlar ile adlar arasında herhangi bir uyum olayının gerçekleşmiyor olmasıdır.

Ad-temelli öbekler içinde görülen bir başka karşılıklı bağımlılık ilişkisi de sayı sözcükleri ile adlar arasındadır. Bazı dillerde *bir* sayısı dışındaki sayı sözcükleriyle kullanılan adlar, çoğul durumda olmak zorundadır. Örneğin İngilizcede *one* “bir” sayısı ile kullanılan adlarda herhangi bir çekim eki bulunmazken (bakınız 18(a)) birden daha yüksek sayılarla kullanılan adlar çoğul durumda olmak zorundadır (bakınız 18(b)). Örneğin *three* “üç” gibi bir sayı sözcüğünün çoğul durumda olmayan bir ad ile kullanılması kabul edilmezliğe yol açmaktadır (bakınız 18(c)).

(18) a. one book

bir kitap

b. three book-s

üç kitap-ÇĞL

c.*three book

üç kitap

Türkiye Türkçesine baktığımızda ise adın üzerinde, hangi sayı sözcüğü ile kullanılırsa kullanılsın, çoğul çekim ekinin bulunmadığı görülür. Bu bağlamda Türkçe tipolojik olarak sayı sözcüğü ile ad arasında çoğulluk yönünden herhangi bir uyumun gözlemlenmediği dillerden biridir.

(19) a. bir kitap

b. iki kitap

c. *iki kitaplar

Türkiye Türkçesindeki ad temelli öbeklerin tipolojik özelliklerini incelerken odaklanacağımız üçüncü konu ertelenmiş ekleme (İng. suspended affixation, bakınız Lewis, 1967) yapılarıdır. Bu tip yapılarda bir çekim eki bir bağlaç ile bağlanmış ögelerin ikincisinde olsa bile anlamca bu ögelerden ikisini de etkilemektedir. Örneğin (20a)'daki gibi bir tümce (21a) ile anlamsal açıdan denk olarak anlaşılmaktadır.

(20) a. Sokağı kedi ve köpekler doldurmuş.

b. Sokağı kediler ve köpekler doldurmuş.

Türkiye Türkçesinde ertelenmiş ekleme yapıları daha çok biçimbirim özellikleri üzerinden incelenmiştir (Orgun, 1995; Kabak 2007). (21a)'daki ifade ile (21b)'deki ifade arasındaki dizimbilimsel ilişkinin tam olarak nasıl kurulduğu sorusu büyük oranda göz ardı edilmiştir.

(21) a. kediler ve köpekler

b. kedi ve köpekler

Bu konuyu merkeze alan ender çalışmalardan biri olan Kornfilt (2012), (21a) ve (21b) arasında türetimsel bir ilişki olduğunu savunmuştur. Bu analize göre (21b), (21a)'dan *Sağa Budak Taşıma* (İng. Right Node Raising, bakınız Ross, 1967) ile türetilmektedir. (21a)'nın dizimbilimsel gösterimi olan (22a) bu kural için girdi işlevi görmektedir. (22a)'da bulunan çoğul ekleri, bağlanmış ögelerin içinden dışına doğru, ikinci adın sağında bir konuma taşınmaktadır. Bu taşınma sonucu, çoğul eklerinin ilk konumunda dizimbilimsel bir gerçekliği olan ve bu nedenle anlamı da etkileyen fakat seslendirilmeyen izler (İng. traces) bırakılmıştır. Bu izlerin aşağıdaki gösterimi, “*-iz_{ler}*” şeklindedir. Böylece (22c)'de gösterilen yapı türetilmiş ve (21a) ile (21b) arasındaki anlamsal denklik açıklanmış olur.

(22) a. [[kedi]-ler] ve [[köpek]-ler] (Girdi)

b. [[[kedi]-iz_{ler}] ve [[köpek]-iz_{ler}]]-ler (Sağa Budak Taşıma)

c. [[kedi] ve [köpek]]-ler (Çıktı)

Bu yazıda Bayırlı (2022) takip edilmekte ve (21a) ve (21b) arasındaki ilişkinin türetimsel olmadığı savunulmaktadır. Bu iki ifade arasındaki ilişkinin türetimsel olduğu iddiası, anlamsal denkleğin bir açıklaması olarak sunulmaktadır. Oysa Bayırlı'nın (2022) ortaya koyduğu örnekler (bkz. (23a) ve (23b)), Türkiye Türkçesinde ek ertelemesi içeren yapılar ile ek ertelemesi içermeyen yapılar arasında

her zaman anlamsal bir denklik bulunduğu iddiasını çürütmektedir. Örneğin (23a)'daki tümce (23c)'de gösterilen anlama gelebilirken (23b)'deki tümcenin bu anlamda kullanılması mümkün değildir. (23b) ancak kadın ve erkeklerden oluşan bir grubun bulunduğunu ifade etmek için kullanılabilir.

- (23) a. Kadınlar ve erkekler buluştu.
b. Kadın ve erkekler buluştu.
c. Kadınlar buluştu. Erkekler buluştu.

Bu nedenle bu yazıda Bayırlı (2017, 2022) tarafından savunulan bir görüş olan çoğul ekinin bağlanmış adlara doğrudan doğruya eklendiği iddiasının doğru olduğu varsayılmaktadır. (21a) ve (21b) arasında herhangi bir türetimsel ilişkinin olmadığı ve bu iki ifadenin iki farklı dizimbilimsel gösterime denk düştüğü varsayılacaktır. (21a)'nin dizimbilimsel gösterimi (24a)'da, (21b)'nin dizimbilimsel gösterimi ise (24b)'de verilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bu yapılar arasında Sağa Budak Taşıma kuralı gibi herhangi bir türetimsel ilişkinin kurulmamış olmasıdır.

- (24) a. [[[kedi]-ler] ve [[köpek]-ler]]
b. [[[kedi] ve [köpek]]-ler]

Türkiye Türkçesinde bağlanmış ögeler arasında paylaşabilen çekim eki, çoğul eki değildir. Durum ekleri de bağlı ögeler arasında paylaşılabilir. Örneğin (25), hem çoğul ekinin hem de iyelik ve belirtme durum ekinin paylaşıldığı bir tümcedir (örnek için bakınız Lewis, 1967. Yapım eklerinin ertelendiği yapıların analizi için bakınız Akkuş, 2006 ve Kornfilt, 2012.).

- (25) Onlara [tebrik ve teşekkür]lerimi iletin.

Bu noktada ek paylaşma yapılarının her dilde mümkün olmadığını gözlemlemek önemlidir. Örneğin Estoncada durum eklerinin pek çoğu bağlanmış ögeler arasında paylaşılabilir. Bu nedenle (26a) Estoncaya ait kabul edilir bir ifade iken (26b) kabul edilir değildir. (YÖN = yönelme durum eki)

- (26) a. ema-le ja isa-le (Norris, 2014, s. 194)
anne-YÖN ve baba-YÖN
'anneye ve babaya'
b. *ema ja isa-le (Norris, 2014, s. 194)
anne ve baba-YÖN

Oysa Türkiye Türkçesinde (26b)'ye denk düşen ifade sorunsuzdur.

(27) anne ve babaya

Bu anlamda Türkiye Türkçesinin ada gelen çekim eklerinin tamamının ertelenebilmesine izin vermesi, bu dilin öne çıkan tipolojik özelliklerinden bir diğeridir.

Bu bölümde Türkiye Türkçesinin ad temelli öbeklerinin öne çıkan tipolojik özelliklerini betimlendi. Bir sonraki bölümde bu özelliklerin temel bir dizimbilimsel varsayım etrafında açıklanabileceği gösterilecektir.

2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN TİPOLOJİK ÖZELLİKLERİNE DİZİMBİLİMSEL BİR YAKLAŞIM

Bir önceki bölümde Türkiye Türkçesinin uyum ve ek erteleme yapılarıyla ilgili üç temel gözlemden bulunulmuştu. Bu gözlemler aşağıda hatırlatılmaktadır.

- (a) Türkiye Türkçesinde sıfatlar ile adlar arasında sayı ve durum yönünde uyum yoktur.
- (b) Türkiye Türkçesinde sayı sözcüklerinden sonra gelen adlar, çoğul eki alamaz.
- (c) Türkiye Türkçesinde ada gelen çekim ekleri, bağlaç ile bağlanmış adlar arasında paylaşılabılır.

Yukarıdaki özellikler birbirlerinden bağımsız görünmektedir. Gerçekten de, ilkesel olarak, sıfatlar ve adlar arasında uyum içermeyen bir dilde sayı sözcükleriyle kullanılan adların çoğul eki almasının önünde bir engel yoktur. Benzer şekilde çekim eklerinin bağlı ögeler arasında paylaşılabilirdiği bir dilde sıfatlar ile adlar arasında bir uyum olmasının önünde herhangi bir engel yok gibi görünmektedir. Yazının bu bölümünde Türkiye Türkçesinin yukarıda belirtilen tipolojik özelliklerinin dağılımının gelişigüzel olmadığı savunulacaktır. Yukarıda özelliklerin Türkiye Türkçesinde ad öbeklerinin dilbilgisel analiziyle ilgili bir varsayımın çeşitli sonuçları olarak ele alınabileceği iddia edilecektir. Bu analizin ayrıntılarına girmeden önce Türkiye Türkçesinin dizimbilimsel analizi ile ilgili birtakım varsayımları açık hâle getirmek gerekmektedir.

İlk olarak bir sıfat ile bir adın birleşmesiyle oluşan öbeğin, ad öbeği olduğunu varsayılacaktır (Sproat ve Shih, 1991). Örneğin *kırmızı masa* gibi öbekte *kırmızı* sözcüğü bir rengi, *masa* sözcüğü ise bir nesneyi ifade etmektedir. *Kırmızı masa* öbeğinin anlamına

bakıldığında bu öbeğin bir renk türünü değil bir masa türünü ifade ettiği görülür. O halde, *kırmızı* ve *masa* sözcüklerinin birleşmesi sonucu oluşan öbekte (yani *kırmızı masa* öbeğinde) baskın olan unsur *masa* adıdır. Bu da bu tip öbeklerin ad öbeği (kısaca AÖ) şeklinde incelenmesinin yerinde olduğunu gösterir niteliktedir. Bu varsayımlar altında *kırmızı masa* ifadesinin dizimsel analizi aşağıdaki gibidir:

(28) [AÖ [S kırmızı] [A masa]]

Sayı bilgisi içeren ögelerin bir sayı öbeği (kısaca SayıÖ) oluşturdukları düşünülmektedir (Ritter, 1991; Carstens, 1991, Norris, 2014; Türkiye Türkçesi ile ilgili benzer varsayımlar için bakınız Ketrez, 2005; Arslan-Kechriotis, 2006). Bu durumda *kırmızı masalar* gibi bir ifadenin öbek gösterimi aşağıdaki gibidir:

(29) [SayıÖ [AÖ [S kırmızı] [A masa]]-lar]

Bir sayı sözcüğünün kullanıldığı durumlarda çoğulluk bilgisi bu sayı sözcüğünden geldiğinden çoğul eki sessiz bir ek hâline gelmektedir. Bu seesiz ek, “Ø” sembolüyle gösterilecektir. Bu durumda *dört kırmızı masa* ifadesinin öbek gösterimi aşağıdaki gibi olur.

(30) [SayıÖ [dört] [AÖ [S kırmızı] [A masa]]-Ø]

Son olarak yukarıda bahsi geçen gözlemler, ad öbeği içi uyumun varlığı ve yokluğunu ilgilendirdiği için bu tip bir uyum işleminin dilbilgisel olarak ne şekilde gerçekleştiğini açıklamak gerekir. Bu yazıda Norris (2014) tarafından geliştirilen kopyalama temelli analiz kullanılacaktır (değer atamaya dayalı alternatif bir analiz için bakınız Carstens, 2000; Danon, 2011). Bu analize göre ad öbeği içi uyum aşağıdaki kural temelinde sağlanmaktadır.

Ad Öbeği Uyum Kuralı

Bir öbek ile cins, sayı ve/veya durum gibi işlevsel bir özellik birleştiğinde bu işlevsel özellik öbeğin içindeki bütün sözcüklere kopyalanır.

Örneğin Estoncada bir adın önüne gelen sıfatların ad ile çoğulluk yönünden uyum yaptığı belirtilmişti. Estoncada bu tip yapıların, Ad Öbeği Uyum Kuralı uygulanmadan önceki hâlleri aşağıdaki gibidir:

(31) [SayıÖ [AÖ [S raske] [A küsimus]]-ÇĞL]

zor soru

Ad Öbeği Uyum Kuralı gereği, Ad Öbeği'nin (yani AÖ'nün) dışında olan çoğulluk özelliği AÖ'nün içindeki bütün sözcüklere kopyalanır. Böylece çoğul ekinin hem *raske* 'zor' sıfatında hem de *küsimus* 'soru' adında ek olarak bulunması sağlanmış olur ve Estoncaya ait aşağıdaki ifade türetilir:

- (32) *raske-te küsimus-te*
zor-ÇĞL soru-ÇĞL
'zor sorular'

Bu noktada ortaya çıkan soru Türkiye Türkçesinde benzer bir dağılımın neden mümkün olmadığıdır. Bu gözlemi açıklamak için temel bir varsayımda bulunulacaktır. Ad Öbeği Uyum Kuralının Türkiye Türkçesi için tanımlı olmadığı iddia edilecektir. Böyle olunca Türkiye Türkçesinde ÇĞL özelliği ad öbeğinin içindeki sözcüklere kopyalanmamaktadır. Bu kopyalama olayı gerçekleşmediği için çoğul çekim eki ad öbeğinde tek bir defa belirlemektedir. Türkiye Türkçesinde AÖ'nün içine herhangi bir kopyalama olmadığını AÖ'yü koyulaştırarak ifade ediyoruz. (33a), (33b)'deki ifadenin öbek-temelli analizini göstermektedir.

- (33) a. [SayıÖ [AÖ [S kırmızı] [A masa]]-lar]

b. kırmızı masalar

Yazının geri kalanında Ad Öbeği Uyum Kuralının Türkiye Türkçesi için tanımlı olmamasının diğer tipolojik özellikleri de açıkladığı iddia edilecektir. İlk olarak İngilizcede bir sayı sözcüğü ile kullanılan adların neden çoğul eki almak zorunda olduğu, Ad Öbeği Uyum Kuralı çerçevesinde açıklanacaktır. Bu bağlamda İngilizcede *three books* 'üç kitap' ifadesinin türetiminin adım adım incelemek yerinde olacaktır. Bu ifadenin türetiminde ilk olarak *book* 'kitap' sözcüğü ile çoğulluk özelliği birleşmektedir. Ad Öbeği Uyum Kuralı gereği çoğulluk özelliği ada kopyalanmaktadır. Daha sonra sayı sözcüğünün eklenmesiyle çoğul özelliği sessiz bir ek halini almakta olsa da bu özellik zaten ada kopyalanmış olduğu için adın üzerinde çoğul eki olarak belirlemektedir.

- (34) a. [[AÖ book]-ÇĞL] (Gösterimin ilk durumu)

b. [[AÖ books]-ÇĞL] (Ad Öbeği Uyum Kuralı)

c. [SayıÖ [three] [AÖ books]- Ø] (ÇĞL silinmesi)

d. three book-s

üç kitap-ÇĞL

Türkiye Türkçesinde sayı sözcükleriyle kullanılan adların çoğul eki almamalarının temel nedeni, Ad Öbeği Uyum Kuralının tanımlı olmamasıdır. Bu nedenle İngilizcede gösterimin ilk durumundan ada çoğul özelliğinin kopyalandığı adım (yani (34b)), Türkiye Türkçesi için geçerli bir adım değildir. Sayı sözcüğünün eklenmesiyle ÇĞL özelliği sessiz bir ek haline gelmekte ve bu nedenle de adın üzerinde görünmemektedir. Türkiye Türkçesinde *üç kitap* ifadesinin dizimbilimsel analiz adımları aşağıdaki gibi gösterilebilir.

- (35) a. [[AÖ kitap]-ÇĞL] (Gösterimin ilk durumu)
b. [SayıÖ [üç] [AÖ kitap]-Ø] (ÇĞL silinmesi)
c. üç kitap

(34)'te gösterilen adımlar ile (35)'te gösterilen adımlar karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesi ve İngilizce arasındaki temel farkın Ad Öbeği Uyum Kuralının uygulanıp uygulanmadığı olduğu görülecektir. Bu da Türkiye Türkçesinde sıfatlar ile adların uyum yapmaması ile adların sayı sözcükleriyle kullanıldıklarında çoğul eki almamasının tek bir varsayım ile, yani Türkiye Türkçesi için Ad Öbeği Uyum Kuralının tanımlı olmadığı varsayımı ile, açıklanabileceğini gösterir. Dahası, bu bölümün geri kalanında Türkiye Türkçesinde ertelenmiş ekleme yapılarının mümkün olmasının da bu varsayımın bir sonucu olduğu gösterilecektir.

Hatırlanacağı üzere ad üzerine gelen çekim eklerinin paylaşılabilmesi, doğal dillerin farklılık gösterdiği noktalardan biriydi. Örneğin Türkiye Türkçesi, çoğul ekinin bağlaç ile bağlı adlar arasında paylaşılmasına izin verirken benzer yapılar İngilizcede dilbilgisidir.

- (36) a. [kedi ve köpek]-ler
b. *[cat and dog]-s
kedi ve köpek-ÇĞL

İlk olarak İngilizcede bu tip yapıların mümkün olmamasının bu dildeki Ad Öbeği Uyum Kuralının bir sonucu olduğu gösterilecektir. Sonra da Türkiye Türkçesinde ek erteleme yapılarının mümkün olması, Ad Öbeği Uyum Kuralının tanımsız olmasının bir sonucu olarak ele alınacaktır. İngilizcede bir bağlaç ile bağlanmış iki ad öbeğinin gösterimi (37a)'da verilmiştir. Daha sonra bu öbek ile ÇĞL özelliği birleştirilerek bir Sayı Öbeği elde edilmektedir (bakınız (37b)). Ad Öbeği Uyum Kuralı gereği bu çoğul özelliği, bağlanmış

adların hepsine kopyalanmaktadır (bakınız (37c)). Bu özellik adlara kopyalandığında adlar üzerindeki bir sonek haline gelmekte ve ilk konumunda silinmektedir (bakınız (37d)). Bu nedenle bu tip yapılar İngilizcede (37e)'deki biçimde görünmektedir.

- (37) a. [AÖ [AÖ cat] & [AÖ dog]] (Bağlanmış AÖ'ler)
b. [SayıÖ [AÖ [AÖ cat] & [AÖ dog]]-ÇĞL] (Sayı Öbeği)
c. [SayıÖ [AÖ [AÖ cats] & [AÖ dogs]]-ÇĞL]
(Ad Öbeği Uyum Kuralı)
d. [SayıÖ [AÖ [AÖ cats] & [AÖ dogs]]- Ø] (ÇĞL Silinmesi)
e. cat-s and dog-s
kedi-ÇĞL ve köpek-ÇĞL

Şimdi de Türkiye Türkçesinde Ad Öbeği Uyum Kuralının uygulanmamasının, bu dilde çekim eklerinin ertelenmesini mümkün kıldığı gösterilecektir. Öncelikle Türkiye Türkçesinde bağlaç yapıları ve bu yapılardan üretilen sayı öbekleri (kısaca SayıÖ) İngilizcede gördüğümüz yapılar ile aynıdır (bakınız (38a) ve (38b)). Ancak İngilizcede farklı olarak Ad Öbeği Uyum Kuralı uygulanmadığı için Türkiye Türkçesinde çoğul özelliğinin bağlaç ile bağlanan adlara kopyalanmamaktadır. Bu durumda çoğul soneki, ÇĞL özelliğinin bulunduğu konumda biçimbirimsel bir öge haline gelmektedir. Bu da Türkiye Türkçesinde ertelenmiş ekleme yapılarını mümkün kılmaktadır.³

- (38) a. [AÖ [AÖ kedi] & [AÖ köpek]] (Bağlanmış AÖ'ler)
b. [SayıÖ [AÖ [AÖ kedi] & [AÖ köpek]]-ÇĞL] (Sayı Öbeği)
c. [SayıÖ [AÖ [AÖ kedi] & [AÖ köpek]]-ler] (Çoğul Eki)
d. kedi ve köpekler

İngilizceye ait (37)'de verilen türetim ile Türkiye Türkçesine ait (38)'de verilen türetim karşılaştırıldığında İngilizcenin türetiminde Ad Öbeği Uyum Kuralı uygulanırken iken Türkiye Türkçesinin türetiminde bu kuralın uygulanmadığı görülecektir. Bu da ertelenmiş

³ Burada Bayırlı (2017, 2022) tarafından geliştirilen analiz takip edilmekte ve ertelenmiş ekleme yapılarının çekim ekinin adlara doğrudan doğruya eklenmesiyle oluşturulduğu varsayılmaktadır. Karşıt bir varsayım için bakınız Kornfilt (2012).

ekleri mümkün kılan dilbilgisel özelliğin, Türkiye Türkçesinde Ad Öbeği Uyum Kuralının geçersizliği olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Bir önceki bölümün başında Türkiye Türkçesine ait üç temel tipolojik özellikten bahsedilmişti. Bu özellikler aşağıda hatırlatılmaktadır.

- (a) Türkiye Türkçesinde sıfatlar ile adlar arasında sayı ve durum yönünden uyum yoktur.
- (b) Türkiye Türkçesinde sayı sözcüklerinden sonra gelen adlar, çoğul eki alamaz.
- (c) Türkiye Türkçesinde ada gelen çekim ekleri, bağlaç ile bağlanmış adlar arasında paylaşılabilir.

Bu yazıda savunduğumuz temel tez bu özelliklerin Türkiye Türkçesinde gelişigüzel bir dağılım göstermediğidir. Yukarıdaki özelliklerin tamamı, Ad Öbeği Uyum Kuralının Türkiye Türkçesi için tanımsız ve geçersiz olmasının çeşitli sonuçları olarak ele alınabilirler. Bu sayede Türkiye Türkçesinin ad temelli öbeklerinin yukarıda ifade edilen tipolojik özelliklerinin anlamlandırılmasında, dilbiliminin analiz araçlarının açıklayıcı olduğu görülür.

KAYNAKÇA

- Abels, K and Neeleman, A. (2009). Universal 20 without the LCA. J. Brucart, A. Gavarro ve J. Sola. *Merging Features* (pp. 60-79). Oxford: Oxford University Press.
- Akkuş, F. (2016). Suspended affixation with derivational suffixes and lexical integrity. *Mediterranean Morphology Meetings*, 10, 1-15.
- Arslan-Kechriotis, Z. C. (2006). Case as an uninterpretable feature. Yayınlanmamış doktora tezi. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Bayırlı, İ. K. (2017). The Universality of concord. Unpublished doctoral thesis. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge.
- Bayırlı, İ. K. (2022). Türkiye Türkçesinde ertelenmiş çekim eklerinin dilbilimsel analizi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(1), 378-393.
- Carstens, V. (1991). The morphology and syntax of determiner phrases in Kiswahili. Unpublished doctoral thesis. ABD.

- Carstens, V. (2000). Concord in minimalist theory. *Linguistic Inquiry*, 31, 319-355.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist program*. Cambridge: MA: MIT Press.
- Cinque, G. (2005). Deriving Greenberg's universal 20 and its exceptions. *Linguistic Inquiry*, 36, 315 – 332.
- Comrie, B. (1981). *The languages of Soviet Union*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Corbett, G. (1991). *Gender*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Croft, W. (1990). *Typology and universals*. Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Danon, G. (2011). Agreement and DP-internal feature distribution. *Syntax*, 14, 297-317.
- Dryer, M. S. (1992). The Greenbergian word order correlations. *Language*, 68, 81-138.
- Dryer, M. S. and Haspelmath, M. (Ed) (2013). *The world atlas of language structures*. Leipzig: Max Plank Institute for Evolutionary Anthropology.
- Greenberg, J. H. (1954). A quantitative approach to the morphological typology of language. *Method and perspective in anthropology* (Spencer, R. F., Ed.) (pp. 192-220). Minneapolis: U of Minneapolis.
- Greenberg, J. H. (1966). Some universals of language with particular reference to the order of meaningful elements. *Universals of language* (Greenberg, J. H., Ed.) (pp. 73-113). MIT Press.
- Hawkins, J. (1983). *Word order universals*. New York: Academic Press.
- Jakobson, R. (1963). Implications of language universals for linguistics. *Universals of language içinde* (Greenberg, J. H., Ed.) (pp. 263 – 299). MIT Press.
- Kabak, B. (2007). Turkish suspended affixation. *Linguistics*, 45(2), 311 – 347.
- Ketrez, N. (2005). Children's scope of indefinites objects. Unpublished doctoral thesis, ABD.

- Kornfilt, J. (2012). Revisiting suspended affixation and other coordinate mysteries. *Functional heads: the cartography of syntactic structures* (Bruge, L., Cardinaletti, A., Giusti, G., Munaro, N. and Cecilia, P., Ed.) (pp. 181-196). Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, G. (1967). *Turkish grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Newmeyer, F. J. (1983). *Grammatical theory: Its limits and its possibilities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Norris, M. (2014). *A Theory of nominal concord*. Unpublished doctoral thesis. ABD.
- Orgun, C.O. (1995). Flat vs branching morphological structures: the case of suspended affixation. *Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 21, 252 – 261.
- Ramat, P. (1995). *Linguistic typology*. Berlin: de Gruyter.
- Ritter, E. (1991). Two functional categories in noun phrases: Evidence from modern Hebrew. *Perspectives on phrase structure: Heads and licensing* (Rothstein, S. D., Ed.). Diego: Academic Press.
- Ross, H. (1967). *Constraints on variables in syntax*. Unpublished doctoral thesis. MIT, ABD.
- Sproat, R. and Shih, C. (1991). The cross-linguistic distribution of adjective ordering restrictions. *Interdisciplinary approaches to language* (Georgopoulos, C. and Ishihara, R., Ed.) (pp. 565-593). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Whaley, L. J. (1996). *Introduction to typology*. London: Sage Publications.

Makale Künyesi (Araştırma): Alev, K. (2022). Mustafa Kutlu'nun nur hikâyesinde modern paradigmanın karşısında bir kimlik inşasına yönelik değerler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 851-874.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1183294>

MUSTAFA KUTLU'NUN NUR HİKÂYESİNDE MODERN PARADİGMANIN KARŞISINDA BİR KİMLİK İNŞASINA YÖNELİK DEĞERLER

Kadriye ALEV¹

ÖZET

Mustafa Kutlu, modern Türk hikâyesinin gelişim ivmesinde sanatsal duruşunu dil, üslup ve biçim yönüyle hikâyede sabitleyen ender yazarlardandır. Hikâyelerinin zeminini, modernizme bağlı gelişen toplumsal değişimin bireyin zihin dünyasında meydana getirdiği tahribat oluşturur. Onun hikâyelerinde, insanın iç derinliğine yönelen, zamanın ve eşyanın hakikatini sorgulayan, aynı zamanda İslam medeniyetinin kültür birikiminin damıtıldığı toplumsal hayat pratiğini arzulayan bilinçli bir duruş vardır. Bu durum Kutlu'nun modernizm ve gelenek arasında gelenekten yana aldığı tavır belirginleştirir. Kutlu, hemen her hikâyesinde İslam inancı, kültürü ve geleneğiyle yoğrulmuş; Anadolu irfanının öz değerleriyle inşa edilmiş bir kimliğe dönüş çağrısı yapar. Bu çalışmada Kutlu'nun *Nur* hikâyesi üzerinden teklif ettiği kimliğin değerler dünyası incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Mustafa Kutlu, kimlik, tasavvuf, modernizm, medeniyet, hikâye.

VALUES FOR BUILDING AN IDENTITY AGAINST THE MODERN PARADIGM IN MUSTAFA KUTLU'S NUR STORY

ABSTRACT

Mustafa Kutlu is one of the rare writers who fixes her artistic stance in the story in terms of language, style and form in the development acceleration of the modern Turkish story. The basis of their stories is the destruction of the mental world of the individual due to the social change that developed due to modernism. In his stories, there is a conscious stance that addresses the inner depth of the human being, questions the truth of time and things, and desires the

¹ Dr. kadriyebrek@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9325-5210>

practice of social life in which the cultural accumulation of Islamic civilization is distilled. This situation makes Kutlu's stance between modernism and tradition clear. In almost every story, Kutlu calls for a return to an identity that is kneaded with Islamic belief, culture and tradition and built with the core values of Anatolian wisdom. In this study, the world of values of the identity proposed by Kutlu through the Nur story was examined.

Keywords: Mustafa Kutlu, identity, mysticism, modernism, civilization, story.

GİRİŞ

Türk edebiyatında bir Mustafa Kutlu hikâyeciliğinden bahsetmek mümkündür. Modern öykünün imkânlarının alabildiğince açıldığı bir sanat ortamında Kutlu, ısrarla kendi hikâyesini Şark hikâyeciliğine yakın bir yerde konumlandırmıştır. Şark hikâyeciliğinin az sözle çok şey anlatma, kıssadan hisse çıkarma gibi önemli saiklerini merkeze alan yazar, aynı zamanda modern ve postmodern anlatım tekniklerini de kurgusal bir imkân olarak kullanarak geçmiş-bugün-gelecek arasında bir köprü vazifesi üstlenmiştir.

İlk iki kitabı *Gönül İşi* ve *Ortadaki Adam*'la hikâyecilik anlayışı ve kaynaklarının temelini atan Kutlu, *Yokuşa Akan Sular*'la birlikte hemen bütün hikâyelerinde sesini duyduğumuz “değişim” olgusuna odaklanır. Gelenele özdeşleştirdiği köy ve kasabanın saflığının karşısına bu saflığın bozulmuşluğunu temsilen şehir yaşamını koyar. Para kazanma ve makam-mevki hırsıyla kendine ve yaratılış sebebine yabancılaşan insanın, değerlerinden uzaklaştığı pek çok sebep *Yokuşa Akan Sular*'da yer alır. Dolayısıyla bu hikâye Kutlu'nun sonraki yapıtlarına temel direk teşkil edecek öğeleri barındırması açısından önemlidir (Tosun, 2004, s. 13).

Yokuşa Akan Sular'ı takiben *Yoksulluk İçimizde, Ya Tahammül Ya Sefer, Bu Böyledir ve Sır* hikâyelerinde kurgusal ve teknik anlamda romanesk bir tavırla karşılaşılır. Birden çok anlatıcının devreye girdiği yapıtlardaki hikâyeler müstakil bir formda okunabildiği gibi bir bütün olarak tamamlayıcı bir perspektif özelliğine de sahiptir. Böylelikle birden fazla kahramanın bakış açısı kullanılarak olaylara ve kişilere farklı yönlerden bakılma imkânı da sunulmuş olur (Çağın, 2012, s. 179). Bu hikâyelerde geriye dönüş, bilinç akışı ve iç monologlarla kahramanların iç dünyasına projektör tutan yazar, siyasetten cemaat ve tekke yaşantısına kadar modernleşmeyle yaşanan bireysel ve toplumsal dönüşümleri gösterir. Hikâye kahramanları elinde bir fırınla lunaparkın kapısını ararken, aynanın karşısında değişen görüntüsüyle konuşurken, bir vitrinin ya da bankanın önünde kendilerini bulurlar.

Nur'a gelene kadarki hikâye serüveninde uzun hikâye formunda yazdığı *Uzun Hikâye*, *Beyhude Ömrüm*, *Mavi Kuş*, *Tufandan Önce*, *Rüzgârlı Pazar*, *Chef* gibi yapıtlarında ise Türkiye'nin modernleşme serüveninin akisleri çeşitli boyutlarıyla yer alır. Köy-kasaba ve şehir mekânlarının canlı tasvirleriyle öne çıktığı bu hikâyelerde Kutlu, kalemini mekâna odaklarken yine modernizmin dönüştürücü ve bozucu yüzünü okura göstermeye çalışır. Hikâyelerin alt katmanında ise deruni bir bakış, çeşitli remizlerle kendini gösterir. *Mavi Kuş*'un düşe kalka yol alan otobüsü, *Uzun Hikâye*'nin tren yolculukları, *Rüzgârlı Pazar*'ın üst geçitteki yaşam mücadelesi, *Tufandan Önce*'nin bekleyişlerle dolu kasaba meydanı, *Beyhude Ömrüm*'ün bir ağacın başını bekleyen ihtiyarı mekân-zaman, mekân-insan ilişkisi bağlamında bir dünya tasavvuru sunar.

Genel çerçeveden bakıldığında Kutlu hikâyelerinin Türkiye'nin toplumsal zeminde yaşadığı sosyo-kültürel değişimin somut etkilerini vermeye çalıştığı görülmektedir. Anadolu insanını, bu değişime maruz kalan taraf olması bakımından ele alan yazar, ayrıca para, makam-mevki gibi kapitalist değerlerin ve modernizmin sağladığı görece konforun insanı fitratından uzaklaştırdığına vurgu yapar. Bununla birlikte projektör tuttuğu problemler karşısında kahramanlarını yalnız bırakmaz. Onlara betondan ahşaba, metropolden tabiata, çokluktan birliğe, maddeden manaya dönüş çağrısı yapar. Necip Tosun'un deyimleriyle Kutlu'nun hikâyelerinde, yaşanan bireysel ve toplumsal çarpıklıklardan iyimser gözle hikmetler devşirip kalplere ulaşmayı deneyen bir dervişin sesi duyulur (Tosun, 2004, s. 19). Bu seste kimi zaman Nurettin Topçu'nun fikirleri, kimi zaman tasavvuf büyüklerinin hikmetlerinin izleri vardır.

Hikâyelerini İslami endişelerle kaleme aldığını belirten yazar, İslam sanatının telakkisine uygun olarak mesneviler, halk hikâyeleri ve kıssa geleneğini hareket noktası olarak seçer (Çetin, 1981, s. 39-40). Batı'nın mimesise yani duyular dünyasının taklidine dayanan sanat anlayışının karşısında Doğu'nun tecride ve temsile yönelen tavrı onun hikâyelerine nüfuz etmiş bir özdür (Ayvazoğlu, 1992, s. 61). Bu bağlamda Kutlu'nun hikâyelerinin önemli bir eksenini "zahir" ve "bâtin" kavramları üzerine kurulmuştur. O, zahirin temsil ettiği maddi değerlerin karşısına bâtinî olanları koyarak kahramanlarını eşyanın hakikatini arama eylemine çıkarır. *Yoksulluk İçimizde*'de mal edinme ve zenginlik arzusu, *Bu Böyledir*'de dünyanın aldatıcılığından kurtuluş reçetesi, farklı yönlerden aynı mesajla yazdığı yapıtlardır. Bu yolculuklarda kişinin Müslüman bir tavır içinde kendi fitratına dönmesini arzularken tasavvufun deruni saiklerini de bir teklif olarak

sunar. Böylece, insanı “kendi” yapan değerlerle yeniden inşa ederek bir kimlik oluşturmayı da hedefler.

Mustafa Kutlu, bütün bu yönleriyle satıhtaki olay örgüsünün ötesine geçerek bir değer dünyası içinden seslenir. Dıştaki ilk katman sıyrıldığında onun hikâye yazma sebebini de içinde barındıran kuşatıcı bir dünya algısı görülür.² Kutlu'nun hikâyelerini oluşturan katmanlarda sabitlenen bu değerler iki düzlemde izlenmektedir. İlk olarak dikkati çeken, idealize ettiği dünya hayatının pratikte yaşadığı zemindir ki burada İslam medeniyetinin taşıyıcısı olan Osmanlı kültür ve geleneğinin sanattan sosyal hayata kadar sinmiş dokusu vardır. Diğeri ise hikâyelerinin temel çıkış noktasını oluşturan modernizme karşı aldığı tavrıdır. Modernizmin toplumsal ve bireysel düzlemde insanı mazisinden, coğrafyasından, kültür ve inanç değerlerinden uzaklaştırarak aidiyet duygusunu zayıflatan yönleri, Kutlu'nun hikâye kahramanlarının mücadele ettikleri, iç hesaplaşmalara girdikleri ve çıkış yolları aradıkları yerlerdir. Yazar, bu anlamda hikâyelerinde bütüncül bir duruş sergileyerek okurlarına modernizme karşı geleneğin anahtarını sunar.

Nur hikâyesi, Kutlu'nun hikâyelerinde görülen ortak meselelerin ve bu pencereden Kutlu'nun derdinin ve sesinin net bir şekilde duyulduğu bir havuz niteliği taşımaktadır. Teknik olarak uzun hikâye formuna dahil edebileceğimiz *Nur*'da yazar bir kahraman üzerine yoğunlaşırken diğer kahramanları ana karakterin inşasına katkıda bulunacak şekilde tasarlar. Yan karakterlerin hayatı da hikâyenin derdine ortak olarak ayrı bir öneme sahip olur. *Nur*'un şahsında söylenmek istenenler *Nur*'la birlikte kurguya giren diğer karakterlerle beslenir. Böylelikle hikâyede hemen her karakter de kendi hikâyeleriyle yer aldığından metnin farklı açılardan okunmasını da sağlarlar. Bir anlamda çerçeve hikâye diyebileceğimiz hikâyeler (Yıldırım, 2007, s. 223), Binbir Gece Masalları'nın, Mantıku't-Tayr'ın hikâye çizgisine yakındır. Mantıku't-Tayr'da Simurg'a giden otuz kuşun her birinin ayrı bir hikâyesi olduğu ama toplanınca tek bir hikâyeye dönüştüğünü belirten yazar, mesajı müstakil ve büyük bir hikâyenin peşinden koşar (Yorulmaz, 2020).

Nur hikâyesindeki bir başka özellik ise teknik olarak romana özgü özellikleri çağırıştırmasıdır. Hikâyenin sınırlarını hassas bir dengede

² Mustafa Kutlu hakkında yapılmış bir çalışmada Kutlu'nun hikâyelerinin çekirdeğini oluşturan dünya algısının yansımaları olan kavram ve temalar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bkz: Kadriye Alev, *Mustafa Kutlu'nun Hikâyelerinde Dünya Algısı*, (2013), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

koruduğu bu tarz kurgularında yazar, çoğulcu bakış açısını kullanarak kahramanlarının neredeyse her birini kendi yaşam hikâyesiyle kurguya dahil eder. Üst katmanda ise anlatıcı olarak varlığını hissettirir. Bu, postmodern bir tavır gibi görünse de Kutlu pek çok yerde kendini Şark hikâyeciliğinin kıssahanlık geleneğine yakın bulduğunu ifade etmiştir (Yıldırım, 2007, s. 199). Bu sebepten hikâyede, yazma edimini bir nevi oyunsulaştırarak üstkurmacadan ziyade bir toplulukta dinleyicilerine seslenen bir kıssahanın sesi gelir (Demirci, 2007).

Nur hikâyesi, kahraman kadrosu ile de bir Kutlu hikâyesi tipolojisine örnek teşkil eder. Kahramanlar Türkiye'nin geç modernizmle ortaya çıkan toplumsal değişimden etkilenen halkın içinde yaşıyor izlenimi verir. Okura sunulan bu gerçeklik algısı, okurun hikâyeyle bir bütünlük kurmasını sağlar. Nitekim Nur dahil onun hikâyesinde ortaklık eden babası, Sinan ve ailesi sokakta her an karşılaşılabilen Türk halkının temsili gibidir.

1. Modernizm ve Kimlik İlişisine Dair Bazı Dikkatler

Kişinin var oluşunu kavrama ve kendisini bu var oluş içinde tanımlama şekli diyebileceğimiz kimlik, kişiye bir istikamet belirlerken onu bu istikametle belirlediği değerler zincirine de ekler. Dolayısıyla kimlik, bu değerlerin kalıcı birlikteliğiyle bir anlama dönüşerek şahsiyet kazanır (Kayan, 2016, s. 11-12).

Kimlik kavramının bir tanımlama problemine dönüşmeye başladığı zamanlar modernizmin gelişimine rastlar. Yaklaşık son üç yüz yıldır düşünce pratiklerimizi şekillendiren modernlik, en genel biçimiyle bilimsel kültür, düzenlenmiş toplum ve özgür bireylerin elinden çıkmış bir olgudur. Bu buluşma, rasyonelitenin belirlediği kurallar çerçevesinde sosyal yaşamın bireysel ve kolektif ihtiyaçlarını oluşturarak insanlığı refah ve huzura kavuşturma savıyla hareket etmiştir (Bilgin, 1994, s. 86). Akıl ve özgürlük kavramlarıyla beslenen modernlik, varlığını geçmişe değil ân'a odaklanmasına borçludur. Dolayısıyla zamana ve zemine göre şekillenen ve hep yeniden tanımlanmaya muhtaç olan bir sistemattir. Bu sürekli güncelleme durumu modernleşme sürecinde aklın irrasyonellikle, bilimin inançla, yeniliğin gelenekle, toplumun cemaatle yer değiştireceğine de dikkat çekmiştir (Bilgin, 1994, s. 88). Modernlik hali böylelikle, bireyin mutlak hakimiyetini aklın hizmetine sunarken nihai noktada onun zihinsel sınırlarını çizen bir karar verici konumunda olmuştur.

Giddens'a göre (2014, s. 15) geç modernite ya da üst modernite diye de adlandırılan günümüz dünyasında toplumsal hayat; tabiatın

uzaklaşma, varoluşsal sorunlar ve ikilemlerle ilişkili birçok farklı problemle karşı karşıyadır. Üst modern dünya bu anlamda riskler ve tehlikelerle dolu bir kriz yeridir (Giddens, 2014, s. 26). Bu durum bireysel kimliği ve kişisel duyguları derinden etkileyerek kişiyi bir anlamda modernin mecbur kıldığı yeni bir kimliğe ve kendini bulma sürecine sevk eder.

Nihayetinde modernizm, Batı'da kendi eleştirisini son yüz yıldır yapar duruma gelmesine rağmen insanlığa zerk ettiği bireyci, özgür ve ben merkezli aklın değerleriyle artık “modern insan” diye bir gerçeklik oluşturmuştur. Geçmişin değil bugünün dünyasında öncelikli olarak kendi için üreten ve tüketen bir insan modelini inşa eden modernizm, küresel düzlemde günlük yaşamdan sosyal hayata kadar gelenekle olan bağı kopartma noktasına gelmiştir (Giddens, 2014, s. 12-33). Çünkü ne kadar köklü ve yeterince kökleşmiş görünse de bilimsel ilkeler her zaman yeni fikirler ve bulgular eşliğinde değiştirilmeye açıktır (Giddens, 2014, s. 36). Modernitenin dünyasında bireyin de kendi varoluşunu tamamlaması böyle bir süreç dahil olmayı gerektirmektedir. Şüphenin kaygıyı, değişkenliğin hızı tetiklediği modern dünyada, bir tutunma ve aidiyet ihtiyacıyla istikamet sağlayabilen kimlik edimi de sürekli yeniden inşa edilen, değişip dönüşebilen, yerinden edilmiş bir varoluşsal sancıya dönüşmüştür.

Modernliğin meydana getirdiği sonuçlarla şekillenen modern kimlik, üst çerçevede bir toplumsal algıyı da doğurmuştur. Sosyal hayattan sanata, iktisadi ve siyasi düzene kadar çok geniş bir yayılım alanı bulan modernlik durumu, toplumları kendi iç dinamiklerine göre etkilerken aynı zamanda modernliği tecrübe eden her toplumu küresel ölçekte sınırları belirsizleşen bir zihinsel sürece dahil etmiştir.

2. Nur'un Kimlik İnşasını Yapan Değerler

Modernliğin seküler ve maddi bir hayat tarzını tasarlayan, geçmişten gelen birikime değil yaşanan an'a odaklanan doğası, bireyi ontolojik bağlamda kendisine üst kimlik kazandıran manevi değerlerden de uzaklaştırmıştır. Söz konusu durum, kişinin var oluş sebebine aradığı cevaplarda aidiyet krizlerini doğurmuştur. Kimliğin inşa edilmesi ve korunması bu arayışların da bir süreci haline gelmiştir (Erkan, 2013, s. 1837).

Mustafa Kutlu, hikâyelerinde modern hayatın doğurduğu toplumsal değişimden etkilenen insanın bu süreçte savrulduğu yerleri, yitirdiği kültürel ve ahlaki değerleri sorgularken ona tutunması gereken bazı değerleri hatırlatır (Alev, 2012, s. 217). Modern insanın

şüpheci, aceleci ve satıhta kalan duygu ve düşüncelerinin karşısına İslam'ın çatısı altında şekillenen tasavvufun kalbî derinliğini ve sükunetini, Türk milletini aynı havzada birleştiren Anadolu irfanını ve İslam medeniyetinin taşıyıcısı olarak gördüğü Osmanlı'nın kültürel kodlarını çıkarır. Bu değerler Kutlu'nun hikâyelerinde ortak bir dil ve fikir birliğini oluşturan üst bir kimliğin inşa taşları mahiyetindedir.

Nur hikâyesinde Kutlu'nun Nur'un şahsında inşa etmek istediği kimliği de modernizm hikâyesinin içinde değerlendirmek yanlış olmayacaktır. *Nur*, modern insanın kimlik arayışında tutunması gereken değerlere işaret etmesi yönüyle Kutlu'nun tezinin sağlaması niteliğindedir. Hikâyeye ana karakterin adının verilmesi doğrudan bir yönlendirmeyle dikkatin Nur üzerinde toplanacağını göstermektedir. Doğum anından gençlik ve yetişkinlik yıllarına kadar Nur, başka kahramanların hikâyelerine eklenerek kendi kimliğini inşa eder. Nur'un hikâyesinde yazar onu modern dünyanın paradigması içinde ontolojik sorgulamalarla baş başa bırakır gibi görünürken aslında ona bir rota çizer. İşte bu rota, Nur'un kim olduğuna, nereye ait olduğuna, ne yapmak ve onu nasıl yapmak istediğine dair sorularına bir cevap mahiyetindedir.

Nur'un hikâyedeki ilk tanımlamayla mistik arayışları da böyle kadim bir aidiyet ihtiyacıyla başlamaktadır. Bu aidiyet sorgulamasında temel çıkış noktası kan bağıni pekiştirmek olur. Kimliğin temel meselesi olan kendini bir şeye göre, bir şeye karşı ve bir şeyle özdeş olarak konumlandırma çabası Nur'un soy olarak kimlerle özdeş olduğunu sorgulaması şeklinde yansır:

“-Bizim aile Şeyh Vefa neslinden geliyormuş.”

-Eee, şey, Şeyh Vefa neslinden geldiğinizi öğrenince ne olacak?

-Onu tarikatı yani Şeyh Vefa yaşıyorsa belki ona intisap ederim”
(Kutlu, 2014a, s. 7).

Hikâyenin Şeyh Vefa Camii'nin önünde başlaması Kutlu'nun açık bir niyet olarak Nur'u hem kalıtsal hem de düşünsel anlamda eklemek istediği değerlerin zeminini göstermektedir. Camiinin adında geçen “vefa” kelimesinin anlam olarak geçmişine verilen kıymet, yaratılış sebebini unutmama gibi derinliklere sahip olması hem de Şeyh Vefa Camii'nin diğer külliye tipinde camilere kıyasla içinde kütüphane, medrese, çifte hamam gibi imarethanelerin bulunmasıyla sadece bir tarikat külliyesinden ibaret olmaması da yazarın inşa etmek istediği kimliksel değerlerin temellerine vurgu yapmaktadır. Kutlu bir yazısında İstanbul'un fethine katılanlardan biri olduğunu söylediği, camiye de adını veren Şeyh Vefa ve ona bağlı olanların inşa ettiği bu

mimarinin asırlarca mekânın ve hayatın Hakk'a uygun olarak inşasına da vesile olduklarını söylemiştir (Kutlu, 2010, s. 149-150). Yazar burada bilinçli bir duruşla ecdadın mirasını ve şehrin emanetini taşıyacak ve onu yeniden ihya edecek neslin arayışına çıkar. Buna bağlı olarak Şeyh Vefa Camii ve onun etrafında toplanan İslam medeniyetinin değerleri Nur'un kimlik arayışlarına rehber olur.

2.1. Maddeden Manaya Yolculuk: Tasavvuf

Kutlu hikâyelerinin derinliğini oluşturan temel unsurlardan biri tasavvuttur. *Nur*'da da modern paradigmaya karşı bir kimlik teklifi olarak tasavvufî değerlerin zemine döşendiğini görülür. Modernitenin gelişimine bakıldığında da onun pozitivist, materyalist yapısına dair eleştirilerin modern sonrası dönemlerde giderek arttığı dikkati çekmektedir. Modernin içinden doğan post-modern insan ise mistik anlamda kendisinde açılan boşlukların farkına varmış ve yeniden anlam arayışına koyularak kaybettiklerini çeşitli mecralarda aramaya çıkmıştır. Modern insan için "nasıl?" sorusu önemliyken post-modern insan "neden?" sorusuna odaklanmaya başlamıştır (Kılıç, 2012, s. 23).

Nur'un da mistik metafizik arayışlarındaki temel sorulardan biri olan "neden?", ilk bakışta postmodern insanın boşluklarını doldurma arzusuna yaklaşmaktadır. Bu sorgulamalar çağın gözlüğüyle mistik metafizik kaygılar veya dini konulara takıntı gibi bir çeşit hastalık olarak da algılansa da onun arayışları çok daha derinde konumlandırılır.

Yazar, hikâyenin genelinde Nur'u modern hayata gönderme yaptığı "uğultulu kalabalığın" içinde anlatır. Nur'un kimlik inşası da düşünmeden, sorgulamadan, derinleşmeden yaşanan, herkesin sesinin herkese ve her şeye karıştığı bu ortamda gerçekleşmektedir. Nur, ontolojik bir anlam arayışıyla yolculuğuna çıkarken içinde yaşadığı manevi boşluğu kapatmanın çözüm yollarını tasavvufî değerlerde arar. Tasavvuf, insan-ı kâmil mertebesine ulaşmak isteyen Müslümanı çeşitli aşamalardan geçirerek ahlaki yönden olgun bir hale getirmeyi amaçlayan yol ve yöntemler sunan bir sistemattir. Bu yolda ilerlemek isteyen kişilere mürid (Uludağ, s. 2022), çıkılan nefis terbiyesi yolculuğuna da seyr ü sülûk denilmektedir. Manevi bir olgunluk talebiyle başlayan seyr ü sülûk neticesinde mürit, maddi âlemin endişelerinden kurtularak Hakk'a yönelir ve hakikat bilgisine ulaşır (Bilgin, 2020, s. 4).

Mutasavvıflara göre Allah, zatı ile bilinmez iken isim ve sıfatları kâinata zuhur ve tecelli etmiştir. İnsanın yaratılış gayesine ulaşması için bu sonsuz tecelli hazinesine ulaşmayı istemesi gerekir (Aydın,

2022). Nur, kendi kimliğini inşa etmek ve hakikat bilgisine ulaşmak için mürid olmaya aday, bu yolda yürümeye talip olur. Çünkü bir bilgi değil bir düşünce yolu olan tasavvufu her şey taleple başlar. Talip durumunda olmak, tasavvufun ilk koşuludur. Allah'ı bulmak için ısrarla istemek gerekir (Kılıç, 2012, s. 32).

Nur da bu anlamda süfli olandan ulvi olana çıkabilmek için çocukluğunda babaannesinden öğrendiği genel geçer dini bilgilerle yetinmeyerek neyi, niçin yaptığını anlamaya koyulur. Bu demektir ki onun seyr ü sülûkunun tohumları daha çocukluk yıllarında atılmıştır. Anadolu'dan gelmiş kurnaz ama kötü niyetli olmayan, zengin bir aileye kapılanarak zenginleşmiş bir delikanlının kızı olarak dünyaya gelen kahraman, oldukça iyi şartlarda büyür, kolejden mezun olur, mimarlık fakültesinde okur. Fakat bir yandan da annesi onu bırakıp gittiği, babası ise işleri yoğun olduğu için duygusal açıdan yalnız bir çocukluk ve gençlik geçirir. Nur bu evrede babaannesinin söylediği ilahilerle büyür, çocukluk yaşlarında yine babaannesinden namaz kılmayı ve çeşitli sureleri öğrenir. Fakat Nur, "Allah nerede?", "Cennet ne demek?" (Kutlu, 2014a, s. 66-67) gibi sorularına babaannesi tarafından tatmin edici cevaplar alamaz.

Çocukluğundan itibaren yaratılışla ilgili pek çok soruyu zihninde dolaştıran Nur, gençlik yıllarında sorularını daha mistik boyuta taşıyarak Allah'ın varlığı ve birliğine, kendisinin var oluş sebebine dair kalbi bir yolculuğa çıkmaya aday olur. Zihninde ve gönlünde olan boşlukların farkına varan kahraman, önce kültürel anlamda belirli bir seviyeye gelmeye çalışmakla işe başlar:

"Ortaokulda Reşat Nuri, Sait Faik, Orhan Kemal, Tarkan Buğra vb. okuyan Nur, liseye geçtikten sonra klasiklere yöneldi. Başta Dostoyevski ve Rus edebiyatı, sonra Balzac ve Stendal ve Hugo vb." (Kutlu, 2014a, s. 73)

Nur bu okumalarla dağarcığını zenginleştirirse de kalbi bir tatmine ulaşmaz. Onun kafasını asıl meşgul eden "varlık, eşya, irade, ruh" gibi mistik sorgulamalarına cevap bulmak için İslam dinini her şeyiyle öğrenmeye karar verir. Lise hayatında böyle bir dini uyanışa geçer ve dinî vecibelerini öğrenip tatbik etmeye koyulur.

Üniversite yıllarında ise kim olduğuna dair daha derinden ontolojik sorgulamalara başlar. İçindeki mistik sorulara cevap bulmak için felsefecileri inceler. Fakat "Batıda işin aslını kavrayan birini bulamamıştı." (Kutlu, 2014a, s. 77) düşüncesiyle bir de tasavvufa yönelir. Nur'un tasavvufa ilk yönelişi modern insanın rasyonel bakış açısına refleksif olarak gelişen bir mistik arayışa da işaret eder. Batı felsefecilerinde kalbinde açılan manevi boşluğu dolduramadığı

hisseden kahraman bu refleksle mutasavvıfları okumaya başlar. Yazar, Nur'un başladığı bu manevi yolculuğun, mistik arayışların ötesinde derinleştiğinin altını çizerek onun amacının maddeden manaya doğru bir yöneliş olduğuna vurgu yapar:

“Nur, mistik-metafizik- dini işlere takmış. Taktığı için konulan teşhis “manik”. Yapma doktor, o topa öyle girme. Nur'la ilgilenen tüm doktorlara söylüyorum bunu. Neden manik olsun. Kadim sorular bunlar. Bunlarla ilgilenmeyen, bu soruları sormayan öyle gelmiş öyle gidecek. Nur, onlardan değil. Uğultulu kalabalığın uzağında” (Kutlu, 2014a, s. 25).

Nur'un arayışının modern dünyanın uğultulu kalabalığının uzağında bir kimlik arayışı olduğu hikâyenin ilerleyen kurgusunda kendisini gösterir. Kutlu, Nur'u modern hayatın değiştirilebilir, kısa vadeli amaçlarına ters düşecek şekilde İslam inancının havzasına dökülen kadim değerlerle inşa etmeye çalışır. Kahramanın daha hikâyenin başında Şeyh Vefa Camii'nin kapısında karşısına çıkan Sinan, onun kimliksel değerlerinin olgunlaşmasında yol işareti olur. Nur'un yaşadığı mistik metafizik arayışlarının bir anlama kavuşması bu sefer Sinan aracılığıyla daha net bir şekilde gerçekleşir. Tasavvuf yolu ve bu yolda ilerlemesi için bir mürşide bağlanması açıkça ifade edilir.

“-Bir de tasavvuf erbabının yolu var.

-Ne diyorlar?

-Kenz-i Mahfi meselesi var, “gizli hazine”. Şöyle ki Cenab-ı Hak buyurmuş “Ben bir gizli hazine idim, bilinmek istedim, kâinatı yarattım.” (...) İşte tasavvuf ehlinin aşk, muhabbet, Allah sevgisi dedikleri buradan geliyor” (Kutlu, 2014a, s. 94-95).

Tasavvuf yolunda bütün bunları bir araya getirebilmek için ise müridin bir mürşid-i kâmile bağlanıp onun terbiye sisteminden geçmesi gerekir. Sinan, Nur'a açtığı tasavvuf kapısından içeri girmek için bir mürşid-i kâmile bağlanması gerektiğini söylerken kendisinin henüz böyle bir mürşit bulamadığının da altını çizer.

Nur, Sinan'ın yönlendirmesine rağmen yine de önce Yunus Emre'nin şiirlerinden bir ışık aramaya başlar. Yunus'un şiirleriyle hakikati bulmaya çalışan Nur, bu işin çok kolay olmadığını idrak edince üzüntü duyar:

“Ah Yunus ah! Gözündeki perde kalkmış, kalp gözü ile görmüş olmuştun. Ne olur Hak bunun binde birini bana nasip etse. İmanın taklit olmaktan çıkıp hakikate erse. Ben Hakk'ın kemter kuluyum, bana da bir hidayet nasip olacak mı? (...) Bir menzilden ötekine ulaşacak mıyım? (...) Benim adım Nur ama viran gönlüm hep karanlık,

hep karanlık. Akıl bu karlı dağı aşamıyor, gönül bana kanat takamıyor, bu hasretle, bu firkatle nasıl yaşarım?" (Kutlu, 2014a, s. 114)

Bu aşamada Nur, şimdiki kadar okullarda öğretilen rasyonel bakış açısıyla bu karlı dağı aşmakta zorluk çeken bir görüntü arz eder. Ancak akıldan kalbe, maddeden manaya, taklitten hakikate geçerek kimliğini kazanacağını düşünmektedir. "Ben Müslümanım" demenin ötesinde bir idrakin peşindedir. Yunus'un ardından peygamberler tarihini okuyan Nur, bu sefer de kalp meselesine takılır. Önce kalp ile ilgili ayetlerin sırlarını kavramaya çalışır. Gazali ve Kuşeyri'nin kalp ile ilgili görüşlerini okur. Kuşeyri'nin kitaplarına gömülerek tasavvufun kalp kavramına bakışını anlamaya çalışır fakat yine için içinden çıkamaz. Bilmediği birçok kelime, kavram ve öğretiyi onun tasavvuf yolculuğuna tek başına çıkamayacağını ve bir mürid-i kâmilin rehberliğine ihtiyacı olduğuna kalben karar verir:

"İşin ucu şuraya ulaşıyor bu iş yaşanarak öğrenilecek. Her öğrenilecek iş gibi bir öğretmenin olacak. Anlaşılan biz yine yollara düşeceğiz. Zaten yolda idik, bıraktığımız yerden başlarız" (Kutlu, 2014a, s. 168).

Nur, tasavvuf yolunda ilerlemenin bir gereği olarak bu sorularına cevap verecek bir mürid-i kâmilin peşine düşer. Bursa, Kütahya, Konya gibi Osmanlı'nın kültür mirasına sahip, tekke ve dergahlarıyla meşhur şehirleri dolaşır. Buralarda özellikle Konya onda hayal kırıklığıdır. Mevlana'nın popüler kültüre malzeme yapılmasını eleştirir. En sonunda Nur, aradığı işareti bulur. Konya'da kıyıda köşede kalmış ufak bir mescitte yaşlı bir adam Nur daha sormadan "var kızım" diyerek Karaman'da bir köye gitmesini söyler. Karaman'a gittiğinde orada medresenin sahibi Beşir Efendi'ye durumunu arz eder:

Beşir Efendi:

-Ne istediğinizi biliyor musunuz? diye sordu, Nur:

-Bir büyük mütefekkirimiz ben yaşayken şunları söylemiş: Her bakımdan sınırlı ve sonlu olan bu dünyanın ötesinde sonsuz ve sınırsız olanla nasıl münasebet kurabiliriz? (Kutlu, 2014a, s. 184)

Nur, nihayetinde şeyh efendi tarafından kendisine gösterilen bir hücrede kalmaya başlar. Fakat buradaki hazırlıkları da dikkat çekicidir. Hücreyi bir tecrit yerinden farklı şekilde döşemiştir:

"Elektrikli fırın, kettle, yatak-yorgan, battaniye, kahve takımları, gece lambası, ilaçlar, açılır kapanır masa, el fenerine kadar her ayrıntı var ihtiyaç listesinde. Minnacık hücreye bunlar nasıl sığacak? İşte

eskilerle farkımız bu. Onlar bir hasır, bir tabak, bir testi ile yetinmişler. Oysa şimdi?" (Kutlu, 2014a, s. 185)

Bu yönüyle de yazar, Nur'un şahsında modern yaşamın insanı çokluk içinde özünden uzaklaştırdığına işaret etmektedir. Nur, her ne kadar hakikate ermeye soyunmuş olsa da gerekli kalbi olgunluk olmadan, gerekli sabrı göstermeden sonuca ulaşmaya çalışmasının getirisi olarak hücre evini de modern akılla algılar. Nitekim şeyh efendiyle yaşadıkları diyalog da bu durumu destekler:

"-Kızım sen derviş olmadan ermiş olmak istiyorsun.

Dervişliğin ilk şartı sabır.

-O da bende yok" (Kutlu, 2014a, s. 201).

Kutlu'nun Nur'u tasavvufi yolculuğunda tekkeye yönlendirmesi yeni neslin manevi ve kültürel mirası sahiplenmesi gerektiğine dair vurgusunu da pekiştirmektedir. İslam fetihleriyle birlikte üç kıtada da faaliyet gösteren; sohbet, ibadet, muhabbet ve hizmet merkezli bir dini hayatla manevi, sosyal ve kültürel birçok hizmeti çatısı altında toplayan tekkeler (Kara, M, 2011) dinin daha çok duygu yönünü besleyen damar olmuşlardır. Nitekim Nur'un intisap ettiği tekkenin de fiziki ve manevi olarak birçok işlevinin olduğu görülmektedir:

"Medrese bir dikkörtgen. Bir ucunda, sırtını yola dayamış, bodur minareli mescit. Aynı zamanda kütüphane, dershane ve tevhidhane olarak da kullanılıyor, bitişikte harem. (...) Sonra derviş hücreleri dörderden sekiz adet. Bina dışında ahır, samanlık ve sonradan yapıldığı belli sekiz-on kulübe. Buralarda çiftlikte çalışan gariban aileler yaşıyor" (Kutlu, 2014a, s. 183).

Burada Kutlu'nun günümüzde yaşamın içinden koparılan tekkelerin dini ve kültürel bir değer olduğuna işaret ettiği belirginleşirken tekkelerin sadece ibadet değil sosyal yaşamın da bir parçası olması gerektiğine dair mesajı da hissedilmektedir. Nitekim Nur da bu süreçte ibadetiyle meşgul olurken bir yandan da köy halkıyla bütünleşir.

Tekkedeki geçirdiği zamanlar bu anlamda Nur'un tekamülünün gerçekleşmesine yardımcı olur. Bir başka açıdan Kutlu tasavvufi bir yolculuk olan seyr ü sülûktaki nefis-i emmareden insan-ı kâmile doğru çıkılan yolun adımlarıyla Nur'u inşa eder. Eşyanın hakikatini arayan Nur, önce köklerini bulma isteğiyle aidiyet duygusunu pekiştirmek ister. Sonrasında bu dünyada niçin yaratıldığını anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Geldiği son durakta tekke hayatı, bir çıkış ve buluş yolu olur. Burada da sadece zikir ve ibadetle değil insanlara faydalı olarak bu hakikat bilgisine ulaşır. Hastaneye yetiştirdiği genç

kadın ve doğan bebeği Nur'a bir ışık olur. Ardından Sinan'ın kız kardeşine böbreğini vermesiyle olgunlaşan ve gerçek mutluluğa erişen bir Nur'a dönüşür. Ama bu kurtarıyla Nur kendi canından geçer.

Böylelikle Nur'un şahsında kaybedilen ulvi değerlere dikkat çekilerek maddeden manaya doğru bir arayışa çıkıldığı görülür. Tasavvuf, bu yolculukta modernin karmaşık sesine karşı sunulan ve hikâyenin zeminine yerleştirilen bir leit motif olarak da açıkta durmaktadır.

2.2. Teslimiyet

Kutlu, Nur üzerinde topladığı ve öncelendiği değerlerden bazılarına öncelikli olarak vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede tevekkül ve inancın yoğun olduğu bir teslimiyet; hürmet, merhamet ve hizmetle birleşen bir ahlak sahibi olmak Müslüman kimliği inşa eden temel saikler olarak görülmektedir.

Teslimiyet kavramı Allah'ın varlığı ve birliğine, bütün varlık âleminin yaratıcısı olduğuna, O'nun sonsuz kudretine tekâmül derecesinde tevekküldür. Teslimiyet, bütün bunlarla beraber olmuş ve olacak her şey için sadece Allah'a sığınıp sabır, şükür ve tevekkülü bir arada yaşayarak vücut bulur. Teslim olan kişi, gerçek anlamda Müslümanlığı idrak ederek kurtuluşa erer. Tasavvufta da sabır, şükür ve tevekkül kavramlarıyla ilişkilendirilen teslimiyet, Allah'ın sonsuz hikmetinin bilinmesi, kulun O'na itaat etmesi ve huzur bulmasıdır (Gazali, 2011, s. 227).

Kutlu, Türk toplumunun modernizmle tanıştığı zamanlardan beri yaşadığı kimlik bunalımından çıkması için imanî bir nokta-i nazardan başlattığı önce kalpte sonra zihinde, fikirde, ilimde ve amelde vücut bulacak bir yolculuğa çağrı yapar. (Kala, 2020) Bütün bunların tekâmüle ermesinde “meyve değil tohum, kabuk değil çekirdek, ceset değil ruhun önemli olduğunu” ifade eden yazar (Kutlu, 2012, s. 17), aynı zamanda hakiki bir teslimiyetin idrak edilmesi gerektiğine işaret eder.

Kutlu, hikâyelerinde modern insanın paradigmasında eksik olan teslimiyet duygusuna ayrı bir önem verir. Ona göre insanoğlu yaratılış itibarıyla Hakk'a kul olup ona ibadet etmeye ayarlıdır. Fakat bu göreve engel olan yine kendisidir. Hazza düşkün oluşu, unutkanlık ve nankörlüğü, sabırsızlığı, kibri ve aceleciliği onun Hakk'a teslimiyetini azaltır ve Hududullah'ın çizgisinden çıkartır (Kutlu, 2020, s. 16). Modernizmin, insanı yaratılış gayesinden uzaklaştırarak hakikatten koparan sistematiği huzuru maddi değerlerde arayan, her şeyi aklın

denetiminden geçiren, şüpheli, sabırsız, teslimiyetsiz bir insan oluşturmaktadır.

Nur'da da Nur'un kendini inşa etme yolculuğunda teslimiyet meselesinin vurgulandığı dikkati çeker. Özellikle Sinan ve Nur arasında geçen diyaloglarda Nur'un yaratılışın sırrıyla ve Kur'an ayetlerinin bazılarının anlam derinlikleriyle ilgili sorularına Sinan'ın verdiği cevaplarla ikna olmaması, Nur'un henüz tam anlamıyla teslimiyet sahibi olmadığının göstergesi olarak hissettirilir. Teslimiyetin idraki ise daha çok Sinan'da görülür. Sinan, klasik Müslüman Türk ailesinin bir çocuğu olarak büyümüştür. Geleneksel bir mahalle hayatının kültürel ikliminde doğmuş olmanın verdiği hazır bulunurlukla yetişmiş, aynı zamanda kendini de belirli bir bilinç düzeyinde beslemeyi başarmıştır. Kendine yetecek kadar Kur'an, hadis ve tasavvuf bilgisine sahip; aynı zamanda kültür ve geleneğin dokusunu yaşatmaya çalışan entelektüel bir yanı vardır. Bu gibi sebeplerden hayatın anlamını, eşyanın hakikatini Nur'un baktığı yerden bir sorgulamaya girme ihtiyacı duymamıştır. Sinan'da Müslümanlık, aidiyet ve teslimiyetle oluşan idrak ve onunla şahsiyet haline gelen bir üst kimliktir. Onda her soruya aklın sınırları içinde bir cevap arama gayretinden ziyade Yaradan'ın sırrını ve yüceliğini bilip inanma, kabullenme söz konusudur: "Sinan, tevekkül sahibi biriydi. Hakk'a teslim olmuştu. Nur daha fazlasına talipti" (Kutlu, 2014a, s. 94).

Nur ise kendini "imanım zayıf, marazlı biriyim." (Kutlu, 2014, s. 94) diye tanımlar. Yine başka bir diyalogda kader meselesi konuşulurken Nur, Sinan gibi tam bir teslimiyet içine giremez:

-İnsan mesuldür diyor Kur'an. Göz mesuldür, kulak mesuldür.

-Ama aynı zamanda şunu da diyor: "O istemedikçe yaprak kıpırdamaz."

-Evet, burada susacağız. Ötesine geçmek bizim işimiz değil.

-Ama içimdeki kuş susmuyor. Kendini kafesin tellerine çarpıp duruyor, kanatları kanıyor.

-Bak Nur. Bunu marazi bir hale sokma. Madem teslimiyet diyorsun. Bırak ucunu. Cenab-ı Hak senin duana icabet eder" (Kutlu, 2014a, s. 131).

Sinan'da müşahhas olan ve Nur'da eksikliği hissedilen teslimiyet meselesi de modern insanın rasyonel akılcılığının karşısında gösterilir. Birçok yerde Nur'un kendini bulma çabası böyle tarif edilerek modern insanın olay ve olgulara akılcı ve şüpheli yaklaşan ve cevaplarını aceleyle bulmaya çalışan yönlerine vurgu yapılır. Nur'la aralarında

geçen buna dair bir diyalogda Sinan, “Fazla kurcalamayacaksın.” “Hikmetinden sual olunmaz. İslam, teslim olmak demektir. Fazla eşeleme.” (Kutlu, 2014, 94) sözleriyle yerini sabitlerken Nur, henüz böyle bir olgunluğa erişemediğini itiraf eder:

-Hem kuzum sen neyin peşindesin?

-Hakikatin, ruhun, kalbin. Kuran-ı Kerim'in merkez kavramları sırlarla dolu. Beni geceleyin uyutmayan. Belki de meraklı biriyim. İmanım zayıf. Takıntı diyebilirsin” (Kutlu, 2014, s. 94).

Kutlu, burada dolaylı olarak modern insanın mistik metafizik boşlukları ya da takıntıları olarak görülen arayışlarında, zahirden batına geçemeyişlerindeki ana sorunun teslimiyet sorunu olduğuna gönderme yapmaktadır. Nur bu yönüyle teslimiyetten ötede bir idrak ve aidiyet sorunu yaşamaktadır. Zihnindeki sorulara modern aklın ispat etme dürtüsüyle cevap ararken talip olduğu hakikat bilgisine bu yolla erişilemeyeceğini de Sinan aracılığıyla öğrenir.

2.3. Ahlak

Kutlu'nun fikir havzasını derinleştiren mütefekkirlerden biri olan Nurettin Topçu, ahlâkı fertten topluma, devletten millete, tarihten dine, ekonomik düzenden sanata kadar geniş bir çerçevede değerlendirilecek bir fikir ve felsefe dünyası olarak ele alır. Birtakım evrensel ödev ve ilkelerle olgunlaşan ahlâk, bir irade ve şuurun neticesinde ortaya çıkan kurallardır (Topçu, 2012, s. 15-23). Topçu, ahlakın “hürmet, merhamet ve hizmet” gibi üç temel unsuru olduğunu belirtir: “Hürmet”, insanın yaptıklarının hesabını vereceğinin bilincinde olmasıdır. Hürmetin başında Allah'a hürmet gelmektedir ki bu da ibadetle olur. Kur'an'a hürmet, onu hayatta tatbik etmekle gerçekleşir. “Merhamet” ise Müslümanda olması gereken en büyük meziyettir. Bu duygu, insanın benliğinden taşarak âleme yayılmasıdır. Merhamet, ruhlar arasında köprü kuran, acımak yerine iyiliğe, yardıma götüren, Müslümana has bir özelliktir. Üçüncü unsur, bu iki unsurun hayatın pratiğinde tatbikini sağlayan, bunu yaparken de öz menfaatlerinden sıyrılarak Allah'a ulaşmayı hedefleyen “hizmet” düşüncesidir (Topçu, 2008, s. 85-89).

Kutlu'nun hikâyelerinde idealize edilen kahramanların ortak özelliği, Topçu'nun da görüşleriyle benzer doğrultuda düşünceleri, davranışları ve yaşantılarıyla İslam ahlakına uygun hareket etmeleridir. Kutlu'ya göre ahlak, modern hayatın kendi yaşam alanının dışına attığı değerleri topluma yeniden kazandırarak ruhları terbiye eden, sınırlarını İslam'ın çizdiği bir sistemdir (Kutlu, 2020, s. 53-55). İnsan, ancak Hududullah'a bağlı kalarak ideal bir ahlak

seviyesine ulaşır. Ferdin ahlakı aynı zamanda toplumsal bir ahlakın da kemale ermesini sağladığı için fertten topluma doğru akan bu havzayı modern dünyanın maddî ve bireysel haz odaklı konforuyla değil; kanaat, yardımseverlik ve hizmete dayalı bir cemaat anlayışıyla beslemek gerekmektedir.

“Anladı ki İslâm ferdi bir şey değil, bir cemaatin selameti ya da sefaleti. Kendini düşündüğün kadar komşunu, din kardeşini de düşüneceksin. Hatta dünyanın neresinde olursa olsun zulme uğrayan, acı çeken Müslümanları” (Kutlu, 2014, s. 134).

Nur'un karakteristik özelliklerinde bu minvalde çizilen ahlakî değerler dikkati çekmektedir. Hikâyenin bütününde Nur, özellikle yardımsever ve merhametli biri olarak tanımlanır. Kurgunun başlarında kahraman, Marmaris'ten dönerken yolda gördüğü kimsesiz bir zenci çocuğuna yardım ederken görülür. Hatta yardım etmekle kalmaz, onu evine getirir, babasını razı ederek besler, giydirir, eğitimi sağlamaya çalışır. Bu anekdotta Nur'da yetimi gözeten, merhametli ve yardımsever bir Müslüman kimliğinin izleri görülür. Nur, sahip çıktığı kimsesiz çocuk vesilesiyle içinde bulunduğu boşluktan çıkmak için de dua eder: “Rabbim bu çocuğun saf kalbinin hürmetine bana da hidayet verir. Rabbim dilediğine hidayet verir. Amenna” (Kutlu, 2014, s. 30).

Nur'un yardımseverliği, Sinan'la tanıştıktan sonra da görülmektedir. Sinan'ın oturduğu mahallede eski bir ahşap evi restore ederek yeniden oturulur hale getirmek üzere Sinan'ın satın almasına yardım eder. Hatta evi onlar adına önce Nur alır ve Sinan'ın taksitle kendisine ödemesini teklif eder. Bu teklif bir hem yardımseverlik hem de nezaket örneği olarak Nur'un şahsında verilmiştir:

-Bu evi size alalım.

Sinan şaşkın.

-Ne?

-Bu evi diyorum siz alın.

-İyi de para yok.

-İşte buna itiraz istemem. Ben karşılırim. Yıkar, yeniden yaparız.

-Sinan bir o tarafa, bir bu tarafa gidip geliyor. Evet dese bir türlü, hayır dese bir türlü. Yeniden Nur'un karşısına geçiyor. O daha bir şey söylemeden Nur:

-Sen sonra bana taksit taksit ödersin.

Sinan'ın içinde bir ferahlık:

-İşte bu olur (Kutlu, 2014, s. 148).

Yardımsızlık, Nur'un yaşantısının içinde yürüten bir uzuv gibidir. Babasının isteğiyle yaptırdığı yetimler yurdunda birçok kimsesizin ihtiyacını karşılar:

"Bir lojistik merkez kurulmuştu. Yiyecek, giyecek, yakacak, ev eşyası ne istersen var. Nur, muhtarla konuşuyor, gitmeden önce her hanenin nüfusunu, genci-ihtiyarı-çocuğu ayakkabı numarasına kadar tespit ediyor, gerçek ihtiyaç ne ise onu isabetle lüzumu olan haneye götürüyordu (...) Ayrıca borçlu olanların borcu gizlice ödeniyordu. Efsane olmuştu Nur, efsane" (Kutlu, 2014, s. 134).

Ardından tekke hayatının başladığı zamanlarda tekkedeki kadınların hastalarına bakması, okuma bilmeyenlere okuma öğretmesi ve karlı bir günde hamile bir kadını hastaneye yetiştirmesi gibi birçok davranış onun ahlakının yansımasıdır.

Topçu'nun ahlak felsefesinin başında gelen "hürmet" kavramı da Nur'un kimliğini ören temel değerler arasında görülmektedir. Hürmet, Allah aşkı ve O'nu idrak etme ihtiyakını besleyen önemli bir merhale Allah'a hürmetini gösteren ibadetlerdir. Nur bu anlamda önce mahalle mescidine giderek Kur'an öğrenmeye karar verir. Kur'an'la tanışma, Nur'un kendini inşasında ilk bilinçli eylemdir. Ardından namaza başlar. Yazarın Nur'un girdiği yolla ilgili istikrarı için söyledikleri ise hikâye boyunca Nur'un temel özelliği olarak devam eder:

"Ama Nur'da bir mizaç var. O da istikrarsızlık. Başladığı işten hemen netice almak ister, alamazsa bırakır. Namazın sonu yok, bunu biliyor. Ama devam edemiyor. Böyle başlaya-bıraka, başlaya-bıraka lise bitti" (Kutlu, 2014, s. 75).

Üniversite yıllarında tasavvuf düşüncesiyle ilgili kitaplar okuyan Nur, kitaplar vesilesiyle tasavvufa sadece ruhani bir kavrayış değil ibadet boyutunda da daha şuurlu bir tutunuşun idrakini yaşar. Kuşeyri'nin (1978, s. 162-163) ifadesiyle şeriat ve hakikat arasındaki bağ³ Nur'da da oluşur. Dolayısıyla Nur, lise hayatında düşe kalka kıldığı namazların ardından böyle bir uyanışa geçer:

"Az uyuyor Nur. Gece namazları kılıyor. Sabahın seherinde bahçeye çıkıp bülbül dinlemeyi, sessizliği koklamayı, Allah'ın ayetlerinden olan Kâinat Kitabı'na bakmayı seviyor." (Kutlu, 2014, s. 165) "Nur abdestsiz dolaşmıyor. Besmelesiz yere basmıyor. Gece

³ "Şeriat, kulluğu gerekli kılan bir iştir. Hakikat ise, Tanrı'nın besleyiciliğini ve her şeye mâlik (Rubûbiyet) olduğunu görmektir. Buna göre, bir şeriat hakikatle kuvvetlendirilmiş değılse, makbul değıldir."

namazlarını o kadar uzatıyor, o kadar gözyaşı döküyor ki seccadeler
islaniyor” (Kutlu, 2014, s. 194).

“Ahlâk Nizamı peşindeyiz. Hem kendimiz hem bütün dünya için.” (Kutlu, 2020, s. 74) sözleriyle Kutlu, ahlakın, insanı ve toplumu düzenleyen bir dinamik olduğunu vurgulamaktadır. Bu nizamın gerçekleşmesi için öncelikle ailede, mektepte ve hayatta yetişecek bir ruh cephesine ihtiyaç vardır. Ruh cephesini ise din terbiye eder. Din, insanı ferdi hayattan toplumsal yaşayışına kadar disipline eden bir zemindir. Ahlaki yolculuk bu zeminde ilim ve amelin birleşmesiyle ilerler. İlim aşk ile kalbe doldurulmazsa bir küfe yükten farksız kalır (Kutlu, 2020, s. 75-76).

Ahlakın kıstaslarının belirlenmesinde ise dini yaşama ve algılama biçimi olan tasavvuf önemli bir yer teşkil eder. Nitekim Nur da tasavvufa meylettikten sonraki tekâmül şekli bu doğrultuda olur. Bu süreçte Topçu'yla Kutlu'yu aynı havuzda birleştiren ahlak felsefesindeki diğer bir düstur olan hizmet anlayışı “Hiç ölmeyeceğini zanneden biri gibi çalış, yarın ölecek biri gibi de tedbirli ol.” (Câmiu's-Sagîr, II/12, Hadis No:1201) hadisinin bir yansıması olarak Nur'un hayatında görülmektedir. Aradığını bulduğunu düşündüğü tekkedeki sürecinde Nur, hizmet ve ibadetle kol kola bir yol alır. O, sosyal hayatın içinde, güzel ahlak sahibi, merhametli ve hizmet etmeyi seven biridir. Duran değil hareket eden bir şahsiyettir. Tekkede de bir sosyal ortam oluşturan Nur, başka hayatlara değerek kendini inşa eder. Tekkedeki odasına yerleştirdiği çay kahve takımları ve eşyalar da bu anlamda dünya ve ahiretin birbirinden kopuk iki zincir olmadığına da işaret eder.

Kutlu, tarikatlara bakış açısını verirken onu en çok etkileyenin Şeyh Nakşibendi ve tarikâtı olduğunu ifade eder. Hikâyeleriyle de örtüşen bir düşünce olarak bunun nedenini gündüzleri çalışıp kazanan, iyi yiyen, geceleri ibadetle meşgul olan bir yol tuttıkları şeklinde açıklar. O, tasavvufu ve onu yaşamanın yolu olan tarikâtı dünyadan el etek çekip zühd hayatı yaşamak şeklinde yorumlamaz (Alev, 2013, s. 295). Nur'un bağlandığı tekkenin bu yöndeki işlevselliği de yazarın tezini desteklemektedir.

2.4. Kültür ve Medeniyeti Muhafaza Bilinci

Her inanç ve ideoloji kendi doğrultusunda kimlikler inşa eder. Bu kimlikler aidiyet duydukları inanç ve düşüncelerin paradigmasına uygun bir sosyal hayatı yapıcı ve onunla dönüp kendisini de yeniden üretici bir rol üstlenirler. Çünkü toplumsal yaşam ve onu sürdüren insan, önceki kuşakların faaliyetinin ürünüdür. Bu anlamda insan aslında bir taraftan çevresiyle diğer taraftan kendinden önceki kuşakla

olan diyaloglarıyla varlık ve şahsiyet kazanır (Halilov, 2016, s. 50). Toplamların kültür ve medeniyetlerini oluşturma ve devam ettirme biçimleri büyük ölçüde bu yolla gerçekleşmiştir. Din, kültür ve geleneğin kalıcı değerler sistemine dönüşmesiyle ortaya çıkan medeniyetler, bu ortak değer havzasının çatısı altında toplanan toplamları vücuda getirmiştir. Bu sebepten sanattan mimariye, gündelik hayat pratiklerinden dilin kullanım biçimlerine kadar hemen her toplumda onun eklenildiği medeniyetin dokusu hissedilir:

“Eğer Taj Mahal'i, El Hamra'yı, Süleymaniye'yi inşa edebiliyorsanız kimliğiniz var demektir (...) Ama siz bunları üretemediğiniz, sanatta, şiirde, edebiyatta, estetikte bir varlık ortaya koymadığınız zaman ister istemez birileri sizi, kendi karşısına alarak refleksif bir hareket haline getirip kendi düşünce ve metodolojisini yansıtarak sizi de daraltmaktadır” (Kılıç, 2014, s. 67).

Kutlu, modernizmin süreksizliğe vurgu yapan sisteminin toplamları kültürel hafızalarından giderek kopardığı görüşünden yola çıkarak modernizmle gelenek arasında gelenekten yana tavır alan bir yazardır. Bir toplumu ayakta tutan değerlerin din, kültür, sanat ve geleneksel hayat pratikleri olduğunu düşünür. Onun bu düşüncelerinin olgunlaşmasında Nurettin Topçu'nun izleri de görülür. Topçu'ya göre insanlığı tehdit eden bu büyük tehlike toplamların kültür ve medeniyetlerinin yok olmasıdır. Bunu önlemenin yolu ise sanat, felsefe, edebiyat ve din boyutunda ruhların terbiyesidir. Özellikle İslam'ın özünü teşkil eden ilahi ruhun kaybedildiğini belirten Topçu, milli kalkınmanın İslam dininin ihyasıyla gerçekleşeceğini savunur (Topçu, 2012, s. 26-27).

Kutlu, kişinin değerler dünyasını oluşturan önemli bir saikin kültürel hafıza olduğunu hemen her hikâyesinde hissettirir. Nur'da da bu minvalde yer alan bölümler vardır. Hikâyede Nur ile Sinan arasında geçen bazı diyaloglarda Kutlu'nun sesi net olarak duyulmaktadır. Özellikle Nur ve Sinan'ın mesleklerinin mimarlık olması yazara rahat bir söz alanı açmıştır. Fakat bu sefer yazar, idealizesini Nur'dan ziyade Sinan'ın şahsında toplar. Sinan'ın yaşadığı mahallenin kültürel dokusu ve edindiği mimarlık mesleğine bakış açısı Kutlu'nun inşa etmek istediği Müslüman kimliğinin kültürel yapısını besler. Şehirlerin kendine özgü özellikleriyle yenileşerek hafızalarını kaybetmemeleri görüşünde olan yazar, bugünkü tek tip şehirleşme anlayışının giderek kimliksiz bir yapıya dönüştüğünü savunmaktadır (Kutlu, 2010, s. 102-104). Sinan üzerinden de bu minvalde Kutlu'nun hem mimari ve sanatsal boyutta hem de toplumsal yaşam ekseninde geleneğe bakışı hissedilir.

Nur'la Sinan arasında geçen diyaloglarda Sinan'ın idealist ve ilkeli bir mimar olduğu gösterilir. Sinan, modernin tahrip ediciliğine karşı geleneksel mimariyi yaşatmaya çalışan, tek katlı ahşap evler inşa etmeyi düstur edinen bir mimardır:

“Bir tür mimarlık anlayışımız var, geleneğe bağlı. Sadece bahçe içinde tek kat ya da iki katlı evler yapıyoruz. Öncelikle ahşap. Ama isteyen kaplama yapıyoruz” (Kutlu, 2014, s. 82).

Nur ve Sinan arasında geçen diyalogda Kutlu'nun istikameti belirginleşir:

“Dünyada artık tek bir hayat tarzı var. ABD'den geliyor. Binalar yüksek. Nüfus metropollere yığılıyor. Bu koca bir nehir. Siz akıntıya kürek çekiyorsunuz. Biraz Donkişotluk olmuyor mu?” (Kutlu, 2014, s. 82) “Her Firavun'a bir Musa lazım” (Kutlu, 2014, s. 82).

Bu sohbet vesilesiyle Kutlu, geleneksel şehir yapısına bakış açısını ortaya koyar. “Bir Şehir Kurmak” adlı yazısında da bu görüşü destekler nitelikte bir kanaat toplumunun fertleriyle kurulmasını hedeflediği şehir modern kentleşmenin karşısında tarıma bağlı, mümkün merteye motorlu taşıtların olmadığı bir şehir nizamından bahsetmektedir (Kutlu, 2021, s. 127). Hikâyede Sinan'ın bir dergiden okuduğu metin Kutlu'nun fikirlerinin aynası niteliğindedir:

“Yeni yapacağımız şehirler mutlaka sade, basit, mütevazı, adil, saygılı, israfı müsaade etmeyen, tabiata zarar vermeyen şehirler olmalıdır” (Kutlu, 2014, s. 84).

Metinden yola çıkılarak şehrin geleneksel yapısı olan mahalle kültürüne de değinilir. Mahalle geleneksel yapının müşahhas olduğu mekândır. Apartmanda büyüyen çocukla mahallede büyüyen çocuk karşılaştırılır. Mahallenin kendine has bir kültürel kimliği vardır. Herkes birbirini tanıır. Aidiyet duygusu yüksektir. Mahalle yaşamında insan, kendini bir bütünün parçası hisseder. Güven duygusunu da pekiştirir bu durum. Modern uydu kentlerde ise insanın aidiyeti zayıftır. Topluma ve kendisine yabancısıdır ve yalnızdır. Modern insanın kimlik probleminin temelinde de kentlerin kopardığı değerlerin yitimi vardır (Kutlu, 2014, s. 84-85). Kutlu'nun bu karşılaştırmasında modern yaşamın getirdikleriyle büyüyen kişi Nur'dur. Zaten onun çocukluk evrelerinden beri büyük ve müstakil bir evde, her türlü maddi imkâna sahip fakat bir o kadar da yalnız büyüdüğü dikkati çekmektedir.

Hikâyede, Sinan ve Nur arasında yetiştirildikleri sosyal ortamdan kaynaklı temel farklar da gelenek-modernizm çatışmasını besleyen

unsurlar olarak karşımıza çıkar. Nur'un maddi imkanları çok olmasına rağmen yalnız geçen çocukluğunun yanında Sinan, fakir ama manevi açıdan zengin bir sosyal ortamın içinde mutlu bir çocukluk geçirmiştir:

“Babamın vefatından sonra anamla beraber beni götürüp mahalle mescidinin imamı Hızır Hoca'ya teslim ettiler. İt kopuk arasında kalmayayım, dinine, ahlakına bağlı bir adam olayım diye. Hızır Hoca şefkatli, merhametli, komik bir Karadenizli. Tüm mahallenin derdine koşar. Gence, yaşlıya Kur'an dersi verir. Biz çocuklara mescidin bahçesini teslim etti. Sularız, süpürürüz. Çiçeklere, meyvelere bakarız. Hızır Hoca başta karalahana sonra kabak, fasulye ve sair sebzeler eker hem evine hem fakir fukaraya dağıtır” (Kutlu, 2014, s. 15-16).

Kutlu, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi modernizme karşı olarak cemiyet ruhunun yeniden canlandırılmasından yanadır. Ona göre İslam dini, pratikte alverişten komşuluk ilişkilerine, eğitimden yardımlaşmaya kadar insan ilişkilerini ve bu ilişkilerin yaşandığı cemiyet hayatını düzenleyen kuşatıcı değerlere sahip olan üst bir kimlik sunar. Cemiyet ruhu, İslam medeniyetinin tezahürü olan Osmanlı kültür ve geleneğinin ürettiği zihniyetin pratikteki yansımadır (Kutlu, 2014b, s. 38). Sinan'ın yaşadığı mahalle, doğduğu evdeki hayat tarzı aza kanaat eden, mutlu ve iç huzura ermiş kişilerin bir arada olduğu böyle bir fotoğrafıdır:

“Nur, küçümen salona şöyle bir baktı. Evet bir fakir evi. Ama tertipli, temiz. İkinci el eşyalar. Belli, azınlıklardan kalma. Gül ağacından oymalı bir dolap. Üstünde şahane ahşap çerçevesi büyük ayna (...) Etraf mis gibi kireç badanası kokuyor (...) Oturuyorlar. Çiçek kolonya alıyor (...) Sofra kurulmuş. Komşudan bir porselen yemek takımı alınmış. Ortada Çiçek'in marifeti küçük ve zarif bir çiçek demeti. Menekşe. Gül Hanım ha bire bir şeyler taşıyor mutfaktan...” (Kutlu, 2014, s. 142)

Kutlu'ya göre modernite, insanı önce birbirinden sonra da kendisini inşa eden değerlerden uzaklaştırmaktadır. Bunu yapmak için ona yeni bir dünya tasarlar. Bu dünyada bireyi hem kendini özel ve biricik hissettirerek onu bencilleştirir hem de her bir bireyi bu özel ve özerkliğin içinde bir komodinin çekmeceleri gibi bağımsız ve yalnız hale getirir. Dolayısıyla modern insan, önce topraktan-tabiattan kopar, sonra kendi özünden. Fakat kopartıldığı değerlerin yerine allanıp pullanarak sunulanları refleksif olarak sahiplenir. Kutlu'nun hikâyesinin bir kısmında Sinan üzerinden hem mimari ve sanata hem cemiyet hayatına ilişkin değerlere dikkat çekmesi modern insanın bu patolojik yalnızlığına karşı teklif edilen kimliksel değerlere bilinçli bir yaklaşımdır.

SONUÇ

Modern olma halinin duruma ve şartlara göre değişebilen, yer değiştirebilen kaygan zemini modernlikten payını alan her toplumun dünyaya ve eşyaya bakışını etkilemiştir. Türk toplumu da ilk modernleşme eğilimlerinden bu yana kendini yüzyıllardır benimsediği İslam dininin değerleriyle tanımlama sorunu yaşamış, bu durum estetik ve kültür zemininde sanat eserlerinden, pratik yaşam şekillerine kadar yansımıştır. Toplumsal düzeyde yaşanan değişim ve dönüşümlerin odağında olan birey ise modernitenin kendisine sundukları karşısında ontolojik ve kültürel belleğin muhafazasıyla ilgili temel sorunlar ve sorgulamalarla baş başa kalmıştır.

Mustafa Kutlu, *Nur* hikâyesinde modernizm çarkının içine giren insana unuttuğu bazı değerlerini hatırlatır. Bunların başında modern insanın rasyonel akli merkeze alırken kalbi olandan uzaklaşması gelir. Kalbi olana yabancılaşan insan, giderek kendini ve var oluş amacını sorgulamamaya başlar. Hikâyede Nur'un hissettiği metafizik boşluklar da kalple akıl arasındaki terazinin bu doğrultuda bozulmasına işaret eder.

Kutlu, hikâyede modern aklın zahirde kalan yönlerine karşı tasavvufun kalbi derinliğine yönelmeyi teklif eder. Ona göre insan, yaratılıştan İslam dini üzerindedir. Yaratılan ile yaratılan arasında ontolojik bir bağ vardır. Bu ilahi mekanizma gerçek kimliğini aramak isteyen insanda mutlaka çalışır. Tasavvuf düşüncesi bu anlamda yaratılış sırrına ermenin yollarını açan imkânlar sunar. Nur üzerinden söylenenler de aynı doğrultuda tasavvuf düşüncesinin esasını teşkil eden “Ben bir gizli hazine idim. Bilinmek istedim.” kutsî olarak rivayet edilen hadisinin yansımaları olan aslı bir arayışa işaret etmektedir. Bu yolculukta Yunus Emre'nin “Bir ben vardır içeri benden içeri” sözünü hatırlatır mahiyette Nur'un kimliğinin bir şahsiyete dönüşme çabası hissedilir.

Kutlu, bir değer olarak atfettiği Türk toplumunun kültürel kimliğini ören yapı taşlarının toplumsal hafızadan giderek silindiğine de dikkat çeker. Hikâyenin Şeyh Vefa Camii'nin önünde başlaması, Nur ile Sinan'ın yaratılışa dair derin konuları Şemsi Paşa Camii'nin yanında yapması toplumsal belleğimizin camii etrafında şekillendiğini hatırlatır. Buna ilaveten modern ve gelenek arasında çok net bir tavır alan Kutlu, sanat ve mimaride Osmanlı kültür ve geleneğini sabitlenmesi gereken yer olarak kabul eder.

Nur'un şahsında inşa edilen kimliğin değerler dünyasında Türk toplumunda yaşanan hızlı modernleşmeyle bilinçli veya bilinçsiz

geride bırakılan İslam kültür ve medeniyetinin değerler havzasının yeniden çağa taşınmasının açık teklifi vardır. Bu teklifle Hakk'ın varlığına ve hikmetine teslim olmuş, İslam dininin kuşattığı doğruluk, samimiyet, merhamet ve yardımseverlik gibi ahlaki değerlere sahip, insanlara faydalı olan, kültür ve medeniyet mirasını taşıyan yaşayan ve aktaran bir kimliğe çağrı yapıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alev, K. (2013). *Mustafa Kutlu'nun hikâyelerinde dünya algısı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, İ. H. (2022). *Kenz-i mahfi. TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kenz-i-mahfi> (04.09.2022).
- Ayvazoğlu, B. (1992). *Aşk estetiği İslam sanatları estetiği üzerine bir deneme*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Bilgin, C. (2020). *Tasavvufî tarikatlarda seyr ü sülûk âdabı ve tasavvufî bir kavram olarak nefis*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı.
- Bilgin, N. (1994). *Sosyal bilimlerin ışığında kimlik sorunu*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Çağın, S. (2012). Mustafa Kutlu'nun hikâyelerinde anlatıcı. M, F, Andı, B, Aslan. (Ed.) *Aynanın sırrı Mustafa Kutlu sempozyum bildirileri* (s. 176-179). İstanbul: Küçükçekmece Belediyesi.
- Çetin, M. (1981). Yoksulluk İçimizde üstüne Mustafa Kutlu ile bir konuşma. *Yönelişler*, 3.
- Demirci, N. (2007). *Onun arabası yok: Chef kitabı üzerine bir söyleşi-Mustafa Kutlu*. https://www.bisav.org.tr/Bulten/14/266/onun_arabasi_yok_chef_kitabi_uzerine_soylesi. (03.12.2022)
- Gazâli, İ. (2011). *Hak yolunun esasları* (Selvi, D., Çev.). İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Giddens, A. (2014). *Modernite ve bireysel kimlik* (Tatlıcan, Ü., Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Halilov, S. (2016). *Medeniyet ve kültür- yeni bir yaklaşım* (Hasanov, B. ve Nebi Mehdiyev, N., Çev.). Binyıl Yayınevi.

- Kala, M. E. (2020). *Doç. Dr. Muhammet Enes Kala'nın Mustafa Kutlu ile mülakatı*. <https://www.tyb.org.tr/doc-dr-muhammet-enes-kalanin-mustafa-kutlu-ile-mulakati-47832h.htm>, 04.09.2022.
- Kara, M. (2011). Tekke. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekke#1> (11.09.2022).
- Kayan, R. (2016). *Vahyin gölgesinde kimlik inşası*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Kılıç, M. E. (2014). *Tasavvuf düşüncesi, makaleler-konferanslar I*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kutlu, M. (2014a). *Nur*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kutlu, M. (2014b). *Vatan yahut internet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kutlu, M. (2012). *Akasya ve mandolin*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kutlu, M. (2010). *Şehir mektupları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kutlu, M. (2020). *Kalbin sesi ile toprağa dönüş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kutlu, M. (2021). *Akıntıya karşı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kuşeyrî (1978). *Risale-i Kuşeyrî (Tasavvufun ilkeleri) I*. (Çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Necip, N. (2004). *Türk öykücülüğünde Mustafa Kutlu*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2008). *İslam ve insan*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012). *Ahlâk*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uludağ, S. (2022). Mürid. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/murid>, (04.09.2022).
- Yıldırım, E. (2007). *Mustafa Kutlu hikâyeciliği varoluş, yabancılaşma, hakikat*. İstanbul: Ebabil Yayınları.
- Yorulmaz, H. (2020). *Kendi türküsünü söyleyen yazar: Mustafa Kutlu*. <https://fikircogrfyasi.com/makale/kendi-turkusunu-soyleyen-yazar-mustafa-kutlu>, (03.12.2022).

Makale Künyesi (Araştırma): Gökçeli, K. (2022). Hz. Peygamber'i Nâbî'nin dilinden okumak ve şiirlerinde geçen Esmâ-i Nebî'ye epitet kavramı açısından bakmak. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 875-917.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1103867>

HZ. PEYGAMBER'İ NÂBÎ'NİN DİLİNDEN OKUMAK VE ŞİİRLERİNDE GEÇEN ESMÂ-İ NEBÎ'YE EPİTET KAVRAMI AÇISINDAN BAKMAK¹

Kevser GÖKÇELİ²

ÖZET

Hız. Peygamber, Türklerin Müslüman olduktan sonra yazdıkları dinî ve tasavvufî eserlerde olduğu kadar, konusu doğrudan din ve tasavvuf olmayan eserlerde de sıklıkla saygı, sevgi ve özlemle anılmıştır. Bu denli yaygın biçimde kendisinden bahsedilen Hız. Peygamber'in öne çıkarılan vasıflarının tespiti, Müslüman Türk şairlerinin gönlü dünyasında ve zihinlerindeki Peygamber tasavvurunu belirlemede önemli bir kaynak olarak öngörülmüştür.

17. yüzyılda hikmet geleneğinin temsilcisi olan Nâbî, bu makalenin araştırma konusu açısından, yaşadığı dönem için iyi bir örnek olarak varsayılmış; onun manzum ve mensur eserlerinde yer alan Hız. Peygamber ve O'nun vasıfları taranarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen onlarca sıfat, esmâ-i Nebî metinlerindeki isimlerle benzeşen ve benzeşmeyen yönleriyle karşılaştırılmış, son yıllarda halk edebiyatında kullanılan "epitet" kavramıyla açıklanıp açıklanamayacağı tartışılmıştır.

Sonuçta, önemli bir Osmanlı şairinin eserlerinden çıkarılan Peygamberimizin sıfatları ile Osmanlı toplumunun geçmişten o tarihlere kadar getirdiği Peygamber tasavvuru olabildiğince derli toplu biçimde ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Nâbî, Hız. Peygamber, hikmet, 17. yüzyıl, epitet.

¹ Bu makale, Türk İslâm Edebiyatı alanında, Prof. Dr. Nuran Öztürk danışmanlığında 2020 yılında tamamlanan "Nâbî'nin Şiirlerinde Hız. Peygamber'in Vasıfları" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Türk İslâm Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. birkentoryogunu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5201-6133>

**READING THE PROPHET FROM THE LANGUAGE
OF NÂBÎ AND LOOKING AT ASMA-I NABI WHICH
APPEARS IN HIS POEMS, FROM THE POINT OF
VIEW OF THE CONCEPT OF EPITHE**

ABSTRACT

Prophet Muhammad was often remembered with respect, love and longing in religious and Sufi works written by Turks after they became Muslims, as well as in works whose subject matter was not directly religious and mystical. The identification of the highlighted qualities of the Prophet Muhammad, who is so widely mentioned, has been envisaged as a very important source in determining the conception of the Prophet in the hearts and minds of Muslim Turkish poets.

Nâbî, who was an important representative of the wisdom tradition in the 17th century, was assumed as a good example in this regard; The Prophet and His attributes in the verse and mensur works were determined by scanning. The dozens of adjectives obtained were compared with the similarities and dissimilarities with the names in the esmâ-i Nabî texts, and it was discussed whether they could be explained by the concept of "epithet" used in folk literature in recent years.

As a result, the titles of our Prophet, which were extracted from the works of an important Ottoman poet, and the vision of the Prophet brought by the Ottoman society from the past to those dates were tried to be revealed as neatly as possible.

Keywords: Nâbî, Prophet Muhammad, wisdom, 17th century, epithet.

GİRİŞ

İslamiyet'in kabulünün ardından yaşanan değişim sürecinden etkilenenler arasında edebiyat sahası önemli bir yer tutmaktadır. Dinin nüfuzuyla oluşan edebiyatta aşk unsuru, Hz. Peygamber'in varlığıyla anlam bulmuştur.

Gerek halka daha yakın olan mutasavvıf şairler, gerekse dönemlerinin cemiyet hayatına ayna olan divan şairleri, "sevgili" hitabına en lâyık insan olarak gördükleri Hz. Peygamber'e, farklı nazım biçimlerinde ve birbiriyle yarışan muhtevada na'tlar kaleme almışlardır. Hikemî şiirin 17. yüzyıldaki temsilcisi olan Nâbî de bu şairlerden biridir.

Nitel bir araştırma olan bu çalışmada, Nâbî'nin eserlerinde yer alan bütün şiirleri taranarak elde edilen bulgular ışığında, Hz. Peygamber'in vasıflarından hangilerinin, nasıl ifade edildiği ortaya

konmaya çalışılacaktır. Bu alanda, Nâbî'nin bütün şiirlerini kapsayan böylesi bir çalışmaya rastlanmamıştır.³ Bu yüzden yapılan bu tarama ve tasnifin dönemin Peygamber tasavvurunun tespitinde sahaya katkısının olacağı düşünülmektedir.

Nâbî'nin eserleri incelendiğinde⁴, siyer türünde Zeyl-i Siyer-i Nebevî'yi; Mi'râciyye türünde Hayrâbâd isimli eserin bir bölümünü; kırk hadis türünde Tercüme-i Hadîs-i Erba'ın adlı eserini; na't türünde Nâbî Dîvânı, Hayrî-nâme, Hayrâbâd, Sûr-nâme, ve Münşeât'ta Hz. Peygamber'le ilgili çok sayıda şiiri kaleme aldığı görülmektedir. Makalede bu eserlerin tamamının manzum olan bölümleri değerlendirmeye alınmıştır. Ancak Fetihnâme-i Kamanîçe isimli eserde yer alan sadece bir beyit konuyla ilgili görülmüştür.⁵ Farsça Dîvânçe'sinde Hz. Peygamber'e ithafen yazıldığı kanaatine varılan şiir ise bulunamamıştır.⁶

³ Bu konuda rastlanan en kapsamlı çalışma Ekrem Bektaş'ın "Nâbî'nin Şiirlerinde Hz. Muhammed Sevğisi" adlı sempozyum bildirisidir. Bildiride sadece Nâbî Dîvânı ele alınmış, eserdeki na't sayısının yedi olduğu belirtilmiştir (Bektaş, 2007, s. 359-371). Ancak, yapılan tarama sonucunda bu sayıdan daha fazla na'tın olduğu tespit edilmiştir (Kasîde-1, 3, 4 ve 29; Mesnevî-1 ve 7; Gazel-101, 370, 374, 472, 537, 655 ve 659; Kıta'at-13, Rubâ'i-156 ve 175; el-Metâli-1, el-Müfredât-31, 49). Bir başka çalışma, Mahmut Kaplan'ın "Klasik Türk Şiirinde Hz. Muhammed" adıyla 2010 yılında basılmış kitabıdır. Kaplan, kitabında "Nâbî: Menkıbesiyle Yaşayan Şiir" başlığı altında, şairin sadece 655. gazelini ele almıştır (Kaplan, 2010, s. 94-97). Konuyla ilgili diğer çalışma, Vesile Albayrak Sak'ın "Nâbî'nin Hayriyye'sinde Hz. Peygamber" adlı makalesidir. Makalenin adından da anlaşılacağı üzere konu kapsamı sadece Hayriyye isimli eserdeki na'ttır (Sak, 2015, s. 584-598). Konu başlıkları açısından en yakın çalışma ise, Emine Yeniterzi'nin "Nâbî Dîvânı'ndaki İlk Nâ't-i Şerif" başlıklı sempozyum bildirisidir. Bu bildiride şairin sadece Dîvân'da yer alan ikinci kasidesi ele alınmıştır. (Yeniterzi, 2014, s. 119-143)

⁴Tarama yaparken kullanılan kaynaklar şunlardır: Altunmeral, Mehmet, *Nâbî'nin Zeyl-i Siyer-i Veysi'si* (İnceleme-metin); Bilkan, A. F., *Nâbî Dîvânı I-II*; İskender Pala, *Hayrî-nâme*; Levend, Ağâh Sırrı, *Nâbî'nin Sâr-nâme'si*; Bektaş, Ekrem, *Nâbî'nin Kırk Hadis Tercümesi*; Coşkun, Menderes, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*; Karakaş, Mahmut, *Tuhfetü'l-Harameyn*; Öztürk, Mustafa, *Münşe'ât-ı Nâbî (İnceleme-Tenkilî Metin) ve Münşe'ât-ı Nâbî'de XVII. Yüzyıl Yansımaları*, Doktora Tezi; Türkdoğan, Melike Gökcan- Koç, Hamza, *Nâbî Hayrâbâd*; Ördök, Şerife, *Nâbî'nin Farsça Dîvânçesi, İnceleme-Türkçeye Çeviri -Tenkilî Metin*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵ Nâbî'nin aynı zamanda Dîvân'da da yer alan Kamanîçe Kalesi'nin ebced hesabıyla tarihini yazdığı beyit şöyledir:

Târihîni felekde melek yazdı Nâbiyâ

Düddi kamançe hısnına nûr-ı Muhammedî (D/T.20/7)

⁶ Şerife Ördök'in, 2012 yılında "Nâbî'nin Farsça Dîvânçesi: İnceleme-Türkçeye çeviri-tenkilî metin" adlı hazırladığı yüksek lisans tezinde, "Nâbî'nin Farsça

Beyit ve kıtaların hangi esere ait olduğu bilgisi, parantez içinde, sırasıyla eser adının kısaltması, varsa şiirin biçim ve numarası, kaçınıcı beyit ya da sayfa olduğu belirtilmiştir. Tuhfetü'l Haremeyn'den seçilen örnek şiirlerden Farsça olanların, anlamları dipnotta verilerek suretiyle çeviri yazısı yer almaktadır.⁷ Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de yer alan Arapça ve Farsça şiirlerin kaynaklarda çeviri yazısı olmayanların sadece anlamlarına kaynak tezde yer aldığı sayfa numarası belirtilerek yer verilmiştir.⁸ Konularına göre beyitlerin tamamını almak, makalenin sınırlılığı açısından mümkün değildir. Gerek duyulması hâlinde alt başlıklarda yer verilen bütün beyitlere makalenin üretildiği tezden ulaşılabilecektir.

Araştırma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Nâbî'nin şiirlerinde Hz. Peygamber'e aşkının yansımaları olarak dile getirdiği vasıflar; beşerî ve ilâhî yönü olarak iki ana başlık altında ele alınacaktır. Bunların alt başlıklarında ise, kısa açıklamaların ardından örnek beyitlerin eşliğinde konunun çeşitli yönlerine yer verilecektir. Hz. Peygamber'le ilgili olan bütün beyitler taranmış, sadece kişisel özellikleri ya da risaletiyle sınırlı kalınmayıp, çevresi, ailesi, savaşları gibi hususlar da vasıf kapsamına dâhil edilmiştir. İkinci bölümde, kaynak eserlerde yapılan tarama ve tespitten yola çıkılarak esmâ-i Nebî üzerinde durulup, şiirlerde yer alan Hz. Peygamber'i niteleyen isim ve sıfatlar, epitet kavramıyla birlikte değerlendirilecektir.

İslami literatürde esmâ-i Nebî kavramıyla, "Hz. Peygamber'in ezeli ve ebedî üstünlükleri, hidayeti, rahmeti, şefaati, Cenab-ı Hakk'ın huzurundaki özel yeri, her yönden seçkinliği, ümmetinin gözündeki değeri ve O'na duyulan sevgi ve hürmeti dile getiren" isim ve sıfatlar ifade edilir (Yeniterzi, 2006, s. 1). Sadece Hz. Peygamber'e ait olan isim ve sıfatlar, ilk kaynak olarak Kur'an ve hadislerden yola çıkılarak yazılmıştır. Esmâ-i Nebî başka bir varlık için kullanılmayan söz ve

---

Divânçesi'nde 2. gazelin kinayeli olarak Hz. Peygamber'in övgüsünü içerdği hissedilir. Türkçe Divân'nda da 2. kaside Hz. Muhammed'e övgüler içermektedir" denilmektedir. Şiirlerinde Hz. Peygamber'den şefaat dileyen, O'nu açıkça öven Nâbî'nin, Farsça Divânçe'deki 2. gazelde kinayeli olarak övmesinin mantıklı olmadığı düşünülmektedir. Gazelin ilk beyti şöyledir:

Zihî visâl-i tu sermâye bahş gülşenhâ

Şeb-i firâk siyeh rûzter zi-gülhanhâ

⁷ Dipnotlarda verilen tercümeleler Mahmut Karakaş'ın "Tuhfetü'l-Haremeyn: Haremeyn Armağani" adlı eserinden alınmıştır.

⁸ Eserdeki Arapça ve Farsça manzum bölümlerin Türkçe anlamları, Mehmet Altunmeral'in 2015 yılında hazırladığı "Nâbî'nin Zeyl-i Siyer-i Veysî'si (İnceleme-metin)" adlı doktora tezinden alınmıştır. Bu makalede eserdeki manzum bölümlere parantez içinde eser adının kısaltması ve beytin yer aldığı sayfa numarası belirtilerek yer verilmiştir.

söz öbekleridir. Esasen, O’nun her bir isminin mana derinliği müstakil bir eser hüviyetindedir. O isimler zikredildiğinde akla Hz. Peygamber’den başkası gelemaz. Dolayısıyla esmâ-i Nebî’nin bu hususiyeti göz önünde bulundurularak, son yıllarda akademinin dilindeki terimlerden biri olan epitet ile daha derli toplu biçimde verilebilecektir. Bu yüzden sözlü gelenek ürünlerinde, kahramanın estetik özelliklerini ifade yahut herhangi bir varlığın rengini, hacmini, kısacası güzelliğini veya çirkinliğini yansıtmak için o kahramana ya da varlığı nitelleyen öğelere karşılık kullanılan epitet teriminin (Bekki, 2012, s. 203) Peygamberimizin esması ve sıfatları için de kullanılabilceği düşünölmüştür. Çünkü epitet, niteliği isimle bağlantılı olan olayı, minicik bir biçim içinde anlatır (Başgöz; 1998, s. 23). Epitet gibi esmâ-i Nebî de Hz. Peygamber’in niteliklerini kısa biçimde ifade eder.

NÂBÎ’NİN HZ. PEYGAMBER AŞKI

Nâbî, Hz. Peygamber’e karşı öyle derin özlem, sevgi ve hüremet taşır ki, bunu yazdığı -eserlerin nerdeyse tamamında yer verdiği- şiirlerde okumak mümkündür. Nâbî Dîvânı’nda yer alan, “bu”, “el-vedâ”, Yâ Resûlallâh”, “Yâ Muhammed-i Arabî” redifli gazelleri; Kasîde I, “Kasîde-beçe”, Mesnevî I⁹, Mesnevî VII ve diğere beyit ve kıt’aları; Hayrî-nâme’deki na’t ve nasihatleri, Hayrâbâd’daki na’t ve Mî’râciyye’si, iki zeylinde yer alan cümle ve şiirleri, Tuhfetü’l-Harameyn’deki coşkulu ifadeleri okunduğunda ondaki Peygamber aşkının ne denli güçlü olduğu rahatlıkla görölecektir.

Nâbî için, Hz. Peygamber’i öven kalem, övgünün yazıldığı kâğıt ne büyük saadete erişmiştir. Her kaleme, kâğıda böyle şerefe nasip olmaz:

*Şimden girü hâme-i sebûk-bâl
İtsün ser-i râh-ı na’t e rû-mâl*

*Ey hâme başunda devletün var
Kim hizmet-i na’t e himmetün var*

*Ey safha ne sâha-i safâsın
Kim dâmen-i na’t e çehre-sâsın (HA./78-80)*

Nâbî’ye göre, bu dünya çilehânedir. İnsanın çektiği zahmet, içine düştüğü zulmet dayanılmaz bir hâl aldığında hem bu dünyada hem ahirette tek teselli, dayanak, Hz. Peygamber’dir:

Zuhûr-ı afv-ı atâ-bahş-ı cürm-püşundur

⁹ Bu şiir Münşeât-ı Nâbî’de “Na’t-ı Şerif İnest” başlığı altında da yer almaktadır (Öztürk, 2015, s. 449-458).

Metâlib-i fukarâ yâ Muhammed-i Arabî (D/K.3/25)

*Siyâh-rây güneh-kâr Nâbî-i bed-kâr
İder ümîd-i atâ yâ Muhammed-i Arabî (D/K.3/34)*

O'nun hürmeti için bu dünyanın kargaşasına, çilesine katlanıldığını eserinde Bâkî'nin şu beytine yer vererek dile getirir:

*Hep senünçündür benim dünyâ cefâsın çektiğim
Yoksa ömrüm vâri sensüz neylerim dünyâyı ben (ZSN/s. 120)*

Zeyl-i Siyer-i Veysi'nin başında eseri niçin yazdığını bir kıtayla ifade eder. Nâbî, yazdığı eserlerdeki temel gayesinin sadece Hz. Peygamber'in hizmetinde olmanın mutluluğunu yaşamak, O'nun rızasını kazanmak olduğunu, insanlardan takdir ve taltif beklemediğini söylemektedir:

*Ümîdim halkdan Nâbî ne ihsân ü ne tahsîndür
Mücerred hîdmet-i peygâberîde şevk-ı mutlakdır
Tekâpû-yi siyerden ârzû-yı kalb-i mahzûnum
Rızâ-yı server-i âlem kabûl-i Hakdur*

NÂBÎ'NİN DİLİNDEN HZ. PEYGAMBER'İN VASIFLARI

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygamber'in bir insan olduğu vurgusunun yanı sıra, ahlakının güzelliğine, insanlık için rahmet vesilesi olduğuna, iletişimdeki nezaketine, üsve-i hasene oluşuna dikkat çekilmektedir. O, adalet, ilim, hikmet, sabır, merhamet, şecaat gibi en güzel vasıfları taşıyan; duruşuyla, konuşmasıyla, insan-ı kâmil mertebesinde yaratılmışların en özeli ve güzeldir.

Şair, Hz. Peygamber'in vasıflarının güneşin zerresinin sayılması kadar imkânsız olduğunu şu şekilde ifade eder:

*Olur, evsâf-ı kemâli rakama güncide
Güneşün zerresi mümkün olur ise ta'dâd (D./K.2/76)*

Sayılardaki sınırsızlığı yine O'nun vasıflarındaki sonsuzlukla ilişkilendirir:

*Senün evsâfını 'add itmek içündür yohsa
Bu kadar olmaz idî nâ-mütenâhî a'dâd (D./K.2/106)*

Nâbî'ye göre; kelimeler O'nun vasıflarını anlatmak için var olmasaydı, şairler güzellikten, cilveden, aşktan mahrum kalırdı:

*Evsâfuna sarf itmek için olmasa elfâz
Mahrum kalurdu şu'arâ hüsn-i edâdan (D./Kt.13/3)*

Nâbî, Hiz. Peygamber'in vasıflarını anlatmada, övgüde âciz kalışının sebebi olarak, Allah'ın bizzat O'nu övmüş olması gerçeğini şöyle dile getirir:

*Seni kim medh ide bi'z-zât Hudâvend-i Ganî
Medhüine kanda bulur nev'-i beşer istibdâd (D./K.2/159)*

Zira bu dünyada "Övülenin övdüğü" sıfatına Hiz. Peygamber'den başkası erişemez:

*Bu kârgemde degül senden özgeye mahsûs
Senâverî-i senâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D./K.3/18)*

Hiz. Peygamber'in vasıfları beşerî yönü ve ilâhî yönü olarak iki ana başlık hâlinde ele alınacaktır.

1. Hiz. Peygamber'in Beşerî Yönü

Nâbî'nin mısralarında geçen Hiz. Peygamber'in beşerî yönünü, yöntemde belirtilen tasnife uygun şekilde alt başlıklar hâlinde ilgili beyitler ve açıklamalarıyla şöyle sıralayabiliriz:

1.1. Doğumu

Hiz. Peygamber'in doğumu mevlid türündeki eserlerle birlikte na'atlarda da sıklıkla işlenmiştir. Doğum esnasında meydana geldiği rivayet edilen olaylar, doğumuyla âlemi şereflendirmesi, nurlandırması, âlemlere rahmet olması gibi duygu, düşünce ve bilgiler şiirlere yansıtılmıştır. Nâbî'ye göre; O'nun yükseldiği şehir Mekke, âlemin merkezi olan hayırlı bir beldedir. Çünkü O, yaratılmışların en hayırlısıdır:

*Merkez-i 'âlem olan Mekke'den oldı tâlî
Hayr-ı mahlûkun olur mevlidi de hayr-ı bilâd (D./K.2/65)*

Hiz. Peygamber'in doğduğu geceyi günümüzde *leyle-i Mi'râc* olarak zikredilen İsrâ gecesiyle aynı değerde görmektedir:

*Oldı hem-kadr-i leyle-i İsrâ
Leyle-i mevlîd-i habîb-i Hudâ (D./M.1/1)*

Nâbî için, o geceyi bayram ve sevinç sabahına döndüren ortaya çıkan nur ocağının coşkusudur:

*Nice şeb subhgâh-ı 'id ü sürûr
Feverân-ı tenûr-ı nûr-ı zuhûr (D./M.1/2)*

O mübarek gecede gökte nur saçan bir yıldız doğar:

*Nice şeb nûr-bahş oldı o şeb
K'oldı tâlî' içinde ol kevkeb (D./M.1/3)*

O gece, Lât ve Uzza'yı kırıp geçiren, Kısra'nın binasını yerle bir edendir:

*Kesr-âver-i 'ırz-ı Lât u 'Uzzâ
Çâk-efgen-i ceyb-i tâk-ı Kısra (HA./113)*

Karanlıklardan âb-ı hayatın fışkırdığı o gece ne kadar da şanlıdır:

*Ne kavî-baht imiş o şeb zulumât
K'oldı peydâ içinde âb-ı hayât (D./M.1/5)*

Nâbî'ye göre, hayır ve bereketin kaynağı sonsuz hayırlara mazhar kutlu doğumun gerçekleştiği o gece, hayrından, feyzinden, Kadir ve Berat Gecesi'ne zekât bahşetmiştir:

*İtdi ol şâm-ı bî-'aded-berekât
Şeb-i kadr ü berâta bahş-ı zekât (D./M.1/6)*

O gece düzen âleminin asıl manası âlemi süsledi:

*Virdi ol şâm içinde 'âleme zîb
Ma'ni-i asl-ı 'âlem-i terkib (D./M.1/11)*

O gecenin sahnesinde yüce elçiliğin makamı ayağa kalktı:

*Oldı sahnında ol şebün ber-pâ
Bârgâh-ı risâlet-i 'uzmâ (D./M.1/12)*

Bu beyitte meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesine telmih yapılarak, o gece sevinçle felek dönmeye başlayınca meleklerin şükür toprağına yüzünü sürdüğü ifade edilmektedir:

*Girdi ol şevk ile semâ'a felek
Cebhe-sây oldı hâk-ı şükre melek (D./M.1/24)*

Benzeri görülmemiş bebeğe bakan anaların babaların gözleri parladı:

*İtdi ol zâde-i ne-dîde nazîr
Çeşm-i âbâ vü ümmehâtî karîr (D./M.1/26)*

O nur doğuran geceye yüz binlerce bin gündüz kurban olsun:

*O şeb-i nûr-zâye olsa sezâ
Sad hezârân hezâr rûz fedâ (D./M.1/34)*

1.2. Köyü-Mahallesi

Hız. Peygamber'in yaşadığı yer ile ilgili şiirler genellikle Tuhfetü'l-Harameyn'de yer almaktadır. Nâbî, O'nun doğup büyüdüğü topraklarda gezindikçe kalbine bir sızı girer ve der ki: "Her nereye yüz sürsem o ay yüzünün ayak izinin olduğu yerdir. Her nereye baksam o cennet yüzünün nurunun gölgesidir."

*Kanda yüz sürsem o mâhun cilvegâh-ı pâyidür
Kanda baksam pertev-i ruhsâr-ı cennet-sâyıdır (TH./349)*

Zeyl' de konuyla ilgili şu beyit yer almaktadır:
*Sevgîlinin köyünün haremî âsilerin değıldir.
Öyle ki temiz olmayanlara bu harem nâ-mahremdir (ZSN./s.188)*

1.3. Yakın Çevresi

Hiz. Peygamber'in eşleri, çocukları, torunları, akraba ve dostlarıyla ilgili Nâbî'nin eserlerinde çok sayıda şiir yer almaktadır. Özellikle Tuhfetü'l-Harameyn'de yakınlarından seyahatinin güzergâhına göre bahsetmiş, onlarla ilgili Farsça, Türkçe şiirlere yer vermiştir. "Azm-i ziyâret be-Bâkî'-i Şerîf" başlığı altında Hiz. Peygamber'in eşlerinin kabri ile ilgili şu Farsça beyitler yer almaktadır:

*Ber-ser-i ân reh ki tarik-i Hudâ-st
Hücre-i ezvâc-ı Resûl-i Hudâ-st
Sâha-i ân meşhed-i Firdevs-bû
Hûr be-gîsû kuned-eş ruft-u-rû (TH. /s. 338)¹⁰*

Nâbî, Tuhfetü'l-Harameyn'de Hac yolculuğu esnasındaki duraklarından biri olan Hiz. Hatice'nin evini ziyareti ile ilgili şu beyitlere yer vermiştir:

*Bâm u dereş yek-be-yek ez-hem cüdâ
Bâred ez-û rahmet-i hâss-ı Hudâ
Müşterî vü zühre vü şems ü kamer
Bûde kırân-şân heme bâ-yekdiğer (TH. /s. 313)¹¹*

Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de Hiz. Âişe ve İfk hadisesi konusunda çok sayıda beyit ve mısra yer almaktadır. Nâbî, bu hadisede yaşanan vahiy sürecinin sancısını, Hiz. Peygamber'in ve Hiz. Âişe'nin ümitle bekleyişlerini, üzüntülerini şu mısralarla ifade ediyor:

*Ne denlî olsa kavî hem esâs u hem erkân
Binâ-yı hâtır olur râh-ı gûşdan vîrân (ZSN/s. 183)*

*Mûmyâ-yı tesliyet hergiz müfid olmaz bana
Çâr-tâk-ı iltifât-ı yârdan üftâdeyüm (ZSN/s. 184)*

¹⁰ Allah yolu olan o yolun başında, Resulullah'ın eşlerinin odası vardır. Cennet kokan mezarlığın avlusunda ipek taçlı huriler gezinirler.

¹¹ Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin özel olarak yağdığı o evin damı ve kapısı birbirinden ayrıdır. Müşteri, Zühre, Ay ve Güneş'in hepsi Kur'ân-ı Kerim'de birlikte oldular.

Tuhfetü’l-Harameyn’de ve Zeyl-i Siyer-i Nebevî’de Hz. Peygamber’in çocuklarından Hz. Fâtıma ve İbrahim ile ilgili bölümler mevcuttur. Diğer çocukları hakkında hiçbir beyte rastlanmamıştır. Şair, Hz. Peygamber’in küçük yaşta kaybettiği oğlu İbrahim’in Bâki’-i Şerif’teki kabrini ziyaretiyle ilgili hislerini şu beyitlerle dile getirir:

*Nîst mecâl der-kadem-i ecnebî
Huftê der-ân gevher-i sulb-i Nebî
Kerde der-ân mahzen-i ‘anber-sirişt
Cây be-her gûşe tuyûr-ı behişt (TH. /s.338)¹²*

Nâbî, Tuhfetü’l-Harameyn’de Medine şehrine girdikten sonra Ravzâ ile ilgili şiirlerin arkasına, aynı mekânda kabri bulunan “hidayet sedefinin incisi, kadınların efendisi” dediği Hz. Fâtıma ile ilgili şu beyitlere yer vermektedir:

*Meyve-i dil kurretü’l-‘ayn-ı Resûl
Zühre-i gerdûn-ı nübüvvet Betûl
Seyyide-i cümle zenân-ı behişt
Mânde der-pây-ı Nebî ser-be-hışt (TH. /s. 336)¹³*

Hz. Peygamber’in torunları hakkında şu beyitleri kaleme almıştır:

*Dahı ol iki merdüm-i dîde
Ol iki zât-ı pâk-i sencide

Birinün nâm-ı pâki ya’nî Hasan
Gülşen-i fer’a gonce-i ahsen

Birinün şöhret-i şerîfi Hüseyin
Hazret-i Mustafâ’ya kurratü’l-‘ayn (D./M.7/64-66)*

Nâbî’nin Bedir Savaşı’ndan Mekke’nin Fethi’ne kadar Veysi’nin Dürretü’t-Tâc isimli eserine¹⁴ yazdığı zeylin bölümleri arasında sadece Hz. Hasan’a yer vermesi Hz. Hüseyin’e değinmemesi dikkat çeken bir husustur.

¹² Yabancıların basmaya gücü yetmediği o yerde, Resûlullah’ın sulbünün cevheri uyumaktadır. Amber kokan o mahzenin her bir köşesinde cennet kuşları uçar.”

¹³ Resûlullah’ın gözünün ışığı, gönlünün meyvesi, nübüvvet feleğinin zühresi Betül Fâtımatü’z-Zehrâ, bütün cennet kadınlarının efendisi, Resûlullah’ın ayağı tuğlasına baş koymuştur.

¹⁴ Eser için bakınız. Öztürk, Nuran, Siyer Türtü ve Siyer-i Veysi, (Dürretü’t-tâc fî Sîreti Sâhibi’l-Mî’râc), Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1997.

Hac yolculuğu esnasında kaleme aldığı Tuhfetü'l-Haremeyn'inde Baki Mezarlığı'nı ziyarette ve Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de Hz. Hamza, Hz. Abbas, Ümmü Hânî ile ilgili beyitler kaleme almıştır. Bu beyitler sırasıyla şunlardır:

*Vardı peleng-i kûh-ı vegâ hâb-ı râhata
Kâhsâr-ı kibriyâda turan nerre-şîr-i gör (ZSN/s. 135)*

*Günbed-i 'Abbâs ki huld âşyân-est
Kubbe'î ez-nûr be-'âlem 'iyân-est
Ez-felek-i cûd u sehâ vü kerem
Kerde kırân çâr sîtare be-hem (TH. /s. 339)¹⁵*

*İtmişdi berây-ı 'ıyş-ı cânı
Teşriî-i serây-ı Ümmühânî (HA. /228)*

Hz. Peygamber'in dostları denildiğinde akla “Çehâr-ı Yâr-ı Güzîn” denilen dört büyük halife gelir. Nâbî, her biri için ayrı ayrı şiirlerin yanı sıra, dördü için Dîvan'da “Mediha-i Çehâr Erkân-ı Binâ-yı Dîn Çâr 'Unsûr-ı Şahs-ı Yakîn Çehâr Yâr-ı Güzîn Rıdvânü'llahi Ta'âlâ 'Aleyhim Ecma'in” başlığıyla yer alan dördüncü kasideyi kaleme almıştır. Nâbî, bu kasidede, halifeleri bir bütün olarak düşünmüş, Hz. Peygamber'e uymada “yek laht” olarak görmüştür. Dördünü şu vasıflarla öne çıkarmıştır: İslam'ın binasının temeli, İslam sarayının direği, din şehrinin hisarı, İslam'ı koruyan duvar, ilim şehrinin kapıları, vahyin hazine sırlarını bilenler, peygamberlik mührünün yüzüğünün dört köşeli taşı, göğün en yüksek katının birbirine denk sütunları, vaziyetleri aynı olan dört ağırbaşlı akan nehir, aynı meşrepteki dört en güzel mizaç, İslam'ın varlığının korunmasına yardımcı dört köşeli muska, Allah'ın sevgiliyle candost olmakla O'nun rızasına en yakın olan, şeriat kanunları üzerine bina edilen Kâbe'nin dört yüksek direği.

*Asl-ı esâs-ı hâne-i dîndür çehâr yâr
Erkân-ı kasr-ı dîn-i mübîndür çehâr yâr (D./K.4/1)*

*Mahrûsâ-i şeri'at-i dîn-i mü'eyyedün
Etrâfına hisâr-ı rasîndür çehâr yâr (D./K.4/2)*

Nâbî, dört büyük halife için ayrı ayrı beyitler de yazmıştır. Hz. Ebûbekir'den, “Siddik” ve “Yâr-ı gâr” olarak bahseder.

¹⁵ Abbas'ın kubbesi cennet yurdudur, öyle bir kubbe ki nurundan âlem aydınlanır. İhsan, bolluk ve kerem gökte dört yıldızla birbirine bağlanmış.

*Cümleñün biri yâr-ı gâr-ı sadîk
Efdalü'n-nâs hazret-i Siddîk (D./M.7/60)*

Hız. Ömer'in, Hız. Peygamber için ikinci dost oluşunu, Müslüman oluşunu ve adalet anlayışını vurgular:

*Yâr-ı sânisî bâg-ı 'adle semer
Serv-i bustân-ı şer' ya'nî 'Ömer (D./M.7/61)*

Hız. Osman ile ilgili beyitlerde onun İslam tarihinde en çok öne çıkan özellikleri olan Hız. Peygamber'in iki kızıyla evlenerek aldığı "Zü'n-nûreyn" lakabını, Mushaf'ı çoğaltması, edep ve hayâsını şiirlerde zikreder:

*Hem üçüncüsü hazret-i 'Osmân
Sâhibü'l-'ilm câmi'ü'l-Kur'ân (D./M.7/62)*

*Şerminden alınca vâye 'Osmân
Şerm itdiler andan ins ile cân (HA. /143)*

Nâbî'nin en çok öne çıkardığı halife Hız. Ali'dir. İlim ve hikmetin, Hız. Peygamber'den sonraki eşiği hükmünde olan Hız. Ali, şiirlerde gerek ilmî olarak, gerekse savaşlarda gösterdiği kahramanlıklarıyla öne çıkmaktadır.

*İlminden alınca mâye Hayder
Oldı müdün-i 'ulûmna der (HA. /144)*

Nâbî, Hız. Ali'yi ve kılıcı Zülfikâr'ı, Dîvan'da müstakil olarak 760. gazelde "'Alî Zü'l-fekâr ile" redifiyle kaleme almıştır. Gazelin matla beyti şöyledir:

*İtdî nigâhî şûr 'Alî Zü'l-fekâr ile
Virdi dü-çüşme nâr 'Alî Zü'l-fekâr ile (D./G.760/1)*

Nâbî, eserlerinde Ashâb-ı Kirâm'dan genel olarak bahseden şiirlere yer verdiği gibi, bazı sahabeleri de ayrıca ifade etme gereği görmüştür. Zeyl-i Siyer-i Nebvî'de Muhammed bin Mesleme'nin kahramanlıkları, Sa'd bin Muaz'ın vefâtı, Amr bin As, Halid bin Velid ve Osman bin Ebi Talha'nın Müslüman olması ile ilgili şiirler yer almaktadır. Ka'b bin Zühayr'le ilgili bir beyit Dîvan'da yer almaktadır. Hız. Peygamber'den af dilerken Ka'b'ı onca hicveden şiirine rağmen "Bânet Su'âd" şiiriyle affetmesini örnek verip, kendi kasidesini ve geçmişini sunarak şu beyitlerle affını istemektedir:

*Harem-i na't-ı şerifünde bu ebkâra gerek
Duhterân-ı 'Araba vaz' olunan nâm-ı su'âd*

*Çünkü Ka'b İbni Zühre'nin güneşin afv'ü idün
Müjde-i 'afv ile eyle bu güneşkârı da şâd (D./K.2/157-158)*

1.4. Şahsiyeti

Süreti ve sîretiyle en güzel olan Hz. Peygamber'in şahsiyeti Nâbî'nin şiirlerinde geçen konuların dağılımına göre tasnif edilmiştir.

1.4.1. Şemâili

Hz. Peygamber'in dış görünüşünü, güzel ahlakını, karakterini, sıfatlarını ifade eden bir terimdir. Nâbî'nin eserlerinde Hz. Peygamber'i zahîrî pencereden hangi açılarla kaleme aldığı bu bölümde ele alınmıştır.

1.4.1.1. Bakışı

Nâbî, Ravzâ'dan ayrılırken Hz. Peygamber'in şefkatli bakışlarının değdiği olabilme lütfuyla şu hüznü beyitle veda etmektedir:

*Ya Resûla'llah niğâh-ı şefkatün her hâlde
Eyle Nâbî-i hazîn üzre niğebân el-vedâ' (D./G.374/12)*

1.4.1.2. Gözleri ve Kirpikleri/ Uykusu

Nâbî, Mi'râciyye'de Hz. Peygamber'in uykusunu kirpikleri ve gözlerinin hâlleriyle anlatır. O gecede O'nun kirpikleri içinde tatlı bir uyku misk kokulu bir örtü olmuştu. Kirpikleri birbirine girmiş, can perdesinin perdesi olmuştu. Cihana nur saçan iki gözü, tatlı bir uykunun lezzetiyle dolu kadeh olmuştu:

*Müjgânları içre hâb-ı şîrîn
Olmışdı lihâfe piç-i müşgîn*

*Girmişdi biri birine müjgân
Olmışdı gutâ-yı revzen-i cân*

*Olmışdı dü-dîde-i cihân-tâb
Peymâne-i lezzet-i şeker-hâb (HA. /229-231)*

1.4.1.3. Boyu / Duruşu

Nâbî, Peygamberimiz'in boyunu elif harfine benzetir:

*Ey vücûd-ı güherün kımme-i tâc-ı îcâd
Resm-i kaddün elif-i Fâtîha-i isti'dâd (D./K.2/90)*

Onun boyu için servi ağacı benzetmesini kullanır:

*Geldi o zamân kıyâm-ı nâza
Mânende-i serv-i ihtizâza (HA. /279)*

1.4.1.4. Yüzü / Güzelliği

Nâbî'ye göre; “Dünyada kim varsa cihanda bir eşi ve benzeri vardır. Eşi ve benzeri olmama makamı ancak O'na mahsustur”:

*Kim ki var misl ü şebîhi bulnur âlemde
Münhasır sana fakat rütbe-i nefy-i endâd (D./K.2/122)*

O, yaratılmışlar içinde en şerefli ve en güzel olandır:
*Eşref-i eşref-i envâ '-ı beşer
Ahsen-i ahsen-i takvîm-i suver (H./54)*

Güzelliğinin şimşek çakan kılıcıyla karanlık sarayının kapıları açılır:

*Güşâd-yâfte-i tîğ-i berk-i hüsnündür
Der-i sarây-ı dücâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D./K.3/11)*

1.4.1.5. Saçı

Hız. Peygamber'in küçük bir tel saçı veya tüyü açık artırmaya çıkarılsa, cennet hazinedarının iflas belgesi alacağını Nâbî şiirinde şöyle ifade eder:

*Hâzin-i cennet olur hüccet-i iflâs be-kef
Kemerîn müyin ederlerse behîşt içre mezâd (D./K.2/54)*

1.4.1.6. Kokusu

Dîvan edebiyatında gül denildiğinde akla Hız. Peygamber gelir. “Yunus Emre'nin ‘Çiçek eydür ey dervîş, gül Muhammed teridir’ mısramında ifade ettiği gibi gülün kokusunu Resûl-i Ekrem'in terinden alındığına inanılır(...) Hız. Peygamber'in terinden gülün kokusunun yaratıldığına dair rivayet Türk İslam Edebiyatında bir imge olarak verilmiş ve halkın Peygamber tasavvurunu belirlemiştir” (Tuzcu, 2010, s. 186). Hız. Peygamber'in gül ve misk kokusuna Nâbî şiirlerinde şöyle yer verir:

*Gül-i hoş-bûy-ı gülşen-i rahmet
Serv-i ser-sebz-i ravza-i hikmet (D./M.7/40)*

*Geşte zi-hâleş dü cihân müşg-bû
Ham şüde çerh ez-şiken-i müy-ı û (TH. /s. 304)¹⁶*

1.4.2. Üsve-i Hasene / İnsan-ı Kâmil Olması

Örnek alınabilecek en güzel insan Hz. Peygamber’dir. O insan-ı kâmilidir. Onun örneklığı her insanın hayatına uyarlayabileceği ölçüdedir. Nâbî, mükemmeliyetin bedene bürünmüş hâli olarak, “olgunluk ikliminin şahı” diye tavsif ettiği Hz. Peygamber’i şu beyitlerle övmektedir:

*Dâver-i taht-ı risâlet Şeh-i iklim-i kemâl
Gevher-i bahr-i hured pâdişeh-i mülk-i sedâd (D./K.2/29)*

*Münderic nüsha-i zâtında kemâlât-ı vücûd
Mündemic tynet-i pâkinde havass-ı icâd (D./K.2/31)*

*Oldı Hakka o zât-ı nîk-hisâl
Fahru’l-akrân zübde-i emsâl (D./M.1/78)*

En güzel örnek olan Hz. Peygamber’in örneklığıne dair vasıflarını Nâbî’nin şiirlerinden örneklerle alt konu başlıkları hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

1.4.2.1. Şecaati

Yiğitlik, cesaret anlamına gelen şecaat kavramıyla ilgili olarak, Nâbî, Hz. Peygamber’in karşısında yer alanlara karşı O’nun cesur tavrını şöyle ifade ediyor:

*Heybetinin sesinden ve kükreyişinin sağlamlığından
Felek dizgini düştü ve kazanın yuları koptu. (ZSN/s. 215)*

1.4.2.2. Cömertliği

Nâbî, Hz. Peygamber’in cömertliğini genel olarak, şefaati ile ilişkilendirir. Onun, günahkâr kullara şefaati cömertliğinin neticesidir:

*Matbah-ı cûd-ı ni’âm-bahşının âletleridir
Seng-i mihr âhen-i mâh itmeğe îrâ’-i zinâd (D./K.2/59)*

*Pişgâhında hitâb itmeğe kâdir degülem
Lîk şevk-i keremi virdi bana isti’dâd (D./K.2/87)*

¹⁶ “Misk kokulu iki cihân onun beninde dolaştı. Saçının kıvrımından felek eğildi.”

*Gevher-i mâ-hasal-ı lücce-i cûd
Meyve-i nüih-tabak-ı bâg-ı vücûd (H./41)*

1.4.2.3. Merhameti ve Yumuşaklığı

Âl-i İmran Sûresi 159. âyeti; “*Sen onlara sırf Allah'ın lutfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi.*” Hz. Peygamber'in güzel ahlakını hilm yönüyle övmekte, O'nun bağışlayıcı, yumuşak davranışlı, merhametli biri olduğunu vurgulamaktadır.

Hz. Peygamber, merhamet ve sevgi göstermede eşsizdi. Bir çocuk gördüğünde o mübarek yüzünü neşe ve sevinç kaplardı. Yolda gördüğü her çocuğa selam verir, onun hâl ve hatrını sorar, onunla konuşur ve şakalaşır (Dikmen, 2003, s. 132). Rahmet Peygamberi'nin bu özelliğini Nâbî şiirlerinde şöyle ifade etmektedir:

Güzel ahlakının çeşmesinin suyuyla dövülen çelik, ipekten ipliğe yumuşaklık öğretir:

*Ma'den âb içse eger çeşme-i ahlakından
İder ibrişime ta'lim-i nu'ûmet fûlad (D./K.2/56)*

İnat kelimesi O'nun karakterinin kitabının içine yazılsa, zahmetsizce teslim manası verir:

*Nüşa-i hulki miyânında yazılsa farazâ
Bî-ta'ab ma'nî-i teslim virür lafz-ı 'inâd (D./K.2/84)*

Bu iki beyitte Hz. Peygamber'in Hz. Yusuf ile ilgili hadisine telmih yapılmıştır:

*Nühüfte kevkebidür târem-i melâhatinün
Azîz-i Mısr-ı behâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D./K.3/ 31)*

*Matbah-ı kâ'inâta virdi nemek
Enâ emlaha 'ibâreti bî-şek (D./M.1/41)*

1.4.2.4. Himmeti

Himmet, Hz. Peygamber'in insanların sıkıntılarını gidermesini, onlara yardım etmesini ifade eden kavramdır. Nâbî bu beyitte, “himmet” kelimesindeki “mim” harfinin ebced değeri olan yediyle samanyolu galaksisindeki yedi gezegeni kıyaslamaktadır:

Himmetin manasının büyüklüğünü gör ki, yedi gezegenin bir araya geldiği o daire, himmetteki “mim”in halkası kadar olamaz:

*Vus-ı ma’nâsını gör kim rakam-ı himmetine
Halka-i mîm olamaz dâ’ire-i seb’-i şidâd (D./K.2/58)*

*Hayat bahçesinde yanıklara merhem tohumu ve elmas tanesi
saçan O’nun, himmetiyle mutluyum (ZSN/s. 112)*

1.4.2.5. Mütevazı Kişiliği

Hz. Peygamber mal-mülk sevgisine, zenginliğe, şöhrete ve diğer aldattıcı şeylere meylenmemiş, gösterişten uzak durmuş ve ümmetine tevazu sahibi olmayı öğütlemiştir. Tasavvufun temelinde de bu mütevazı yaşayışı yer almaktadır. Kendisi de tasavvuf ehli olan Nâbî, beyitlerinde tasavvufta önem arz eden “fenâfillah” ve “fakr” kavramlarını vurgulamaktadır:

Allah’tan gayrı her şeyi öyle terk ettin ki, gölge elbisesinden bile soyundun:

*Libâs-ı sâyeden oldun bürehne-cism itdün
O denlü terk-i sivâ yâ Muhammed-i ‘Arabî (D./K.3/12)*

Senin kapına bağlanmakla elde edilen gönül zenginliği sayesinde, zenginlik fakr sıfatına üstünlük taslayamaz:

*Tefevvuk eyleyemez intisâb-ı bâbunla
Şifât-ı fakra günâ yâ Muhammed-i ‘Arabî (D./K.3/33)*

1.4.2.6. Feraseti

Hz. Peygamber, güçlü bir kavrayış ve anlayışa sahip, sorunlara kısa yoldan çözüm üretebilen biriydi. Müslümanlar bir çıkmaza düştüklerinde mutlaka O’nun görüşlerini alırlardı:

*Her sorundan zihin ve akıl âciz kaldı.
Meseleyi senin nurlu görüşünden sordu. (ZSN/ s. 186)*

1.4.2.7. Güvenilir Olması

Hz. Peygamber’in henüz risalet görevi gelmeden insanlar tarafından kendisine yakıştırılan “el-Emîn” lakabına hiçbir şekilde düşen bir davranış olmamıştır. O, bir söz verdiğinde yerine getirmiş; kendisine olan güveni zamanla ziyadeleştirmiştir. Nâbî, Hz. Peygamber’in bu vasfını şefaathane nazarıyla mısralarında şöyle dile getirir:

*Gûşını müşennef itdi min ba’d
Va’deyle Nebîyy-i sâdıkul-va’d (HA. /320)*

*Bana verdiğiñ ahdî bozmayacağıñı ümid ediyorum
Bilirim ki sen ahdlerinde kararlısındır. (ZSN/s. 270)*

1.4.2.8. Konuşması

Nâbî, şiirlerinde Hz. Peygamber'in iletişimini, az ve öz konuşmasını şöyle ifade eder:

O, akl-ı evvel mahfilinde oturan; O'nun sözü bazen özlü, veciz, bazen de ayrıntılı, geniş olarak açıklayandır:

*Maksûre-nişin-i 'akl-ı evvel
Dânen-de-i mücmel ü mufassal (HA. 101)*

O, fasihlikte en üst seviyededir. O'na yetişmek mümkün değildir:
*Değül resîde pesîn-pâye-i 'ibâretüne
Medâric-i fûsehâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D./K.3/29)*

Belâgat ustalarının mertebeleri senin belâgat elbisenin eteğinin kenarıdır:

*Kenâr-ı dâmenidür câme-i belâgatiniñ
Merâtib-i bülegâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D./K.3/30)*

1.4.3. Siyasî ve Askerî Kişiliği /Gazâları /Yöneticiliği / Şeri'ati

Hız. Peygamber'in risâlet görevinin yanında, komutanlık, devlet başkanlığı, hüküm koyma yetkisi de vardır. O kuralları Allah'ın emirleri doğrultusunda koymakla, İslam şeriatını diri ve hâkim kılmakla yükümlüdür. Allah adına koyduğu kanunlara uymak, O'na itâat etmek dinin farzlarındandır. Nâbî, bu cümlelerden hareketle anlamca aynı doğrultudaki şu beyitleri kaleme almıştır:

O'nun şeriatı adalet üzerine binâ edilmiş yüce köşk; dini, imamı Kur'an olan hikmet câmiisidir:

*Dîni bir câmi'-i hikmetdür imâmı Kur'an
Şer'i bir kasr-ı mu'allâdur ana adl'imâd (D./K.2/61)*

*Fâtih-i hutta-i müselmânî
Râyet-efrâz-ı dîn-i Yezdânî (D./M.1/51)*

*Dıraht-ı şer'ünün esmâr-ı pîş-reftesidür
Şerâyi'-i kudemâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D./K.3/27)*

Hız. Peygamber'in savaşları ile ilgili manzum bölümler Tuhfetü'l Hameyn ve Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de yer almaktadır.

Uhud Savaşı ile ilgili şiirlerden birkaçı şunlardır:

*Dâmen-i gerdûn ki şafak-gûn bûved
Ez-eser-i surh-i ân hûn bûved (TH. /s. 343)¹⁷*

*Çünân ukde ez-kâr-ı ümmet güşâd
Ki dendân der-în-kâr ber-bâd bâd (TH. /s. 344)¹⁸*

Hendek Savaşı ile ilgili olan şiirler Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de çok fazla olup, birkaçı şunlardır:

*Baştanbaşa kılıç ve oklu bir asker/ Ateş yıldızlarını ve şimşeği
büyüledi./ Savaş ateşinden kazan gibi kaynıyor/Kin rüzgârında deniz
gibi coşuyordu. (ZSN/s. 207)*

*Sanma ki Allah dinini yalnız bırakır/Nebîsini de ey Ahzab halkı.
(ZSN/s. 216)*

Nâbî, İslam tarihi açısından çok büyük önem arz eden Mekke'nin fethi ile ilgili Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de çok sayıda şiire yer vermiştir. O şiirlerden bazıları şunlardır:

*Nefes-i subh gibi 'âlemi teshîr iderüz
Sûre-i feth okuyup sıdk ile tekbîr iderüz (ZSN/s. 415)*

*Tamamen dokuz feleğin kubbesi üstüne
Fethin işareti olan Fetih Sûresi okundu. (ZSN/s. 418)*

*Yücelik sancağını Mekke'ye dikti
Mekke'yi yeni güçlü devletin sikkesi yaptı. (ZSN/s. 429)*

1.5. Vefât/ Ravza-i Mutahhara

Nâbî'nin eserlerinde Hz. Peygamber'in vefâtına işaret eden şiirlerde kabri ön plandadır. Sözlükte "tertemiz bahçe" anlamına gelen ravza-i mutahhara adlandırması, Hz. Peygamber'in, eviyle minberi arasının cennet bahçelerinden (ravza) bir bahçe olduğunu bildiren hadisine dayanır. Bu sebeple Nâbî'nin konuyla ilgili bazı şiirlerinde cennet ve Ravza bir arada kullanılmıştır:

*Ey fezâ-yı gülsitân-ı 'Adn ile Ravzan müşâ'
Kopdı lafz-ı âsitânundan me'âl-i irtifâ' (D/G.1/1)*

¹⁷ O kanın kırmızılığının izinden feleğin eteği şafak rengine dönüştü.

¹⁸ Onun gibi düğüm ancak kerametle çözülür. Yoksa bu işte dişler berbat olur.

*Olmakla sahnı hâbgeh-i hâtemü'r-rüsül
Fass-ı nîgîn-i ravza-i cennet Medîne'dür (D/G.101/3)*

Hac yolculuğu sırasında, Hz. Peygamber'in kabrine vardığında yaşadığı sevinci şu beyitlerle ifade eder:

*Bi- hamdi 'llâh nasîb oldı sa'âdet yâ Resûla'llâh
Ki itdüm hâk-i dergâhun ziyâret yâ Resûla'llâh (D/G.659/ 1)*

Nâbî Dîvânı'nda yer alan ikinci kasidede Ravza'dan bahseden çok sayıda beyit vardır. İlk olarak bu beyitte, Ravza isminin mana itibariyle gonca ve dikenli barındırmasından dolayı, sabâ rûzgârının veya dikenin goncayı açmasıyla ortaya çıkan gülü kast ederek, güzel olan, başarıyla neticelenen işleri Hz. Muhammed'e bağlıyor:

*Olmasa Ravzası sermâye-dihi feyz-i fütûh
Girih-i goncayı hall eyleyemez nâhün-i hâr (D/K.2/52)*

Kevkeb-i Dürrî, Hz. Peygamber'in kabrine Osmanlı padişahı I. Ahmed'in hediye olarak gönderdiği, altın diskin ortasında yerleştirilmiş dört ayrı sıradan oluşan elmasların ortasında 52 karatlık elmasın yer aldığı mücevher setidir. Altın diskin ortasında dört sıra hâlinde düz kesimli elmaslarla çevrili, bombeli bir yuvanın ortasına oturtulmuştur.¹⁹ Bakıldığında iki elmas göz şeklindedir. Nâbî, elmasa şu beyitle gönderme yapar:

*İki elmâs degüldür harem-i hâsında
Cebr'e'îlün gözü kalmış idemez istirdâd (D/K.2/70)*

Kadir Gecesi'nde Cebrail'in ve diğer meleklerin iniş sebebi, O'nun eşliğini öpmektir:

*Kadr'de nâzil olur Râhu'l-emîn itmek için
Âstânında zemîn-bûsî-i resm-i a'yâd (D/K.2/71)*

Melek kanadı adındaki örgüye işaret eden beyitteki ifadeye göre, meleklerin kanadı kıyamete kadar gide gele örülmektedir:

*Hâk-i dergâhına âmed-şûd iden emlâkîn
Târ u pûd olmadadır perleri tâ yevm-i tenâd (D/K.2/73)*

¹⁹ Bu konuda bilgi için bkz. http://www.topkapidernek.org/wp-content/uploads/medinenin_son_emanetleri_fahrettin_pasa.pdf (Erişim tarihi: 08/06/2022).

Nâbî'nin Hz. Peygamber'in kabri ile ilgili bir diğeri gazeli, Tuhfetü'l-Harameyn ve Dîvan'da yer alan 374. gazeldir. "El-vedâ'" redifli bu gazelde hac farızasını tamamlayan Nâbî, Ravza-i Mutahhara'yı ziyaretinde, İstanbul'a dönme vakti geldiğinden dolayı Hz. Peygamber'e veda etmektedir:

*El-vedâ' ey hâk-i râhun kühl-i îmân el-vedâ'
Seng-i kûyun gevher-i tâc-ı Süleymân el-vedâ' (D/G.374/1)*

Konuyla ilgili Nâbî'nin bir diğeri gazeli, Dîvan'daki "bu" redifli 655. gazeldir. 1678-79 yıllarında beraberinde büyük bir heyetle gerçekleştirdiği hac yolculuğunda Ravza-i Mutahhara için yazdığı, halk arasında menkıbesiyle²⁰ meşhur olan bu gazelde sırasıyla Hz. Peygamber'in kabri ile ilgili şu hususlardan bahsedilmektedir:

1. Orası Allah'ın baktığı yer, Allah'ın Sevgilisinin köyü, Hz. Peygamber'in makamıdır, edebi terk etme!
2. Ay, o kapıya âşıktır; orası nûrun doğduğu yerdir.
3. Habîb-i Kibriyâ'nın uyuduğu o yer Allah'ın arşında en yüksek yerdir.
4. Orası, varlığı yokluk karanlığından kurtaran nûr-ı Muhammedî'nin toprağıdır.
5. Edeble dergâha gir, çünkü orası meleklerin peygamberlerin olduğu mekândır!

Gazelin tamamı şöyledir:

*Sakın terk-i edebden kûy-ı mahbûb-ı Hudâ'dur bu
Nazargâh-ı İlâhidür makâm-ı Mustafâ'dur bu*

*Felekde mâh-ı nev bâbü's-selâmun sîne-çâkidir
Bunun kandîlidir hûr matla'-i nûr-ı ziyâdur bu*

*Habîb-i kibriyânun hâbgâhidur fazîletde
Tefevvuk-kerde-i 'arş-ı cenâb-ı kibriyâdur bu*

²⁰ Menkıbeye göre, Nâbî'nin de aralarında bulunduğu hac kafilesini Medine yakınlarında konaklamıştır. Gece saatlerinde Hz. Peygamber'e kavuşacağına heyecanıyla gözüne uyku girmeyen Nâbî, kâfilede yer alan devlet ricâlinden birinin Medine'ye doğru ayağını uzatmış hâlde uyuduğunu görür. Yaşadığı üzüntü ve şaşkınlığın etkisiyle meşhur "bu" redifli gazelini irticâlen söyler. Sonrasında sabah ezanı öncesi aynı gazel Mescid-i Nebî'nin minarelerinden duyulunca, Hz. Peygamber'in müezzînlerin rüyasına girerek bu şiiri okumalarını onlardan istediği öğrenilir. Bunu duyan Nâbî'nin mutluluğu tarifsizdir. (Kaplan, 2010, s. 95)

*Bu hâkûn pertevinden oldı deycûr-ı ‘adem zâ’il
Amâdan açdı mevcûdât çeşmi tûtiyâdur bu*

*Mürâ‘at-i edeb şartıyla gir Nâbî bu dergâha
Metâf-ı kudsiyândur bûsegâh-ı enbiyâdur bu (D/G.655)*

2. Hz. Peygamber’in İlahî Yönü

Hz. Peygamber’i beşeriyette ayrıcalıklı kılan özelliği ilahî yönüdür. O, peygamber olması sebebiyle vahiy alıyor, vahyi insanlara açıklıyor ve öğretiyor, bizzat mucizelere tanık oluyordu. Bütün bunların yanında kâinatın yaratılış sebebi, canlı ve cansız âlemi oluşturan cevher O’nun nuruydu.

2.1. Nûr-ı Muhammedî İnanıcı

Varlık âleminin mayası hükmünde olan Hz. Peygamber’in nûru için, “nûr-ı Muhammedî, hakikat-i Ahmediyeye, hakikat-i Muhammediyeye” ifadeleri kullanılır. Nâbî’nin nûr-ı Muhammedî anlayışını yansıtan şiirleri eserlerinin hemen hepsinde yer almaktadır. Yazdığı en uzun na’t olan ikinci kasidesinde nûr-ı Muhammedî ile ilgili beyitlerde şunları söylemektedir:

O, can gözünün bebeği, Kur’ân’ın sırrının manası, kâinatın maksadı, yaratma nakşının sebebidir:

*Merdüm-i dâde-i cân ma’nî-i sırr-ı Kur’ân
Maksad-ı kevn ü mekân bâ’is-i nakş-ı icâd (D/K.2/26)*

O, Hz. Âdem’in alınının nûru ihsan madeninin cevheri, nimet bağışlarının aslıdır:

*Nûr-ı pişânî-i Âdem güher-i kân-ı kerem
Asl-ı ihsân-ı ni’âm ârife bahş-ı emcâd (D/K.2/28)*

O, sevgi ve dostluk aynasındaki hakiki güzelliğin nûrunun yansımaları olan Ahmet, Mahmud, Muhammed ve Hâmid hazretleridir:

*Hazret-i Ahmed ü Mahmûd u Muhammed Hâmid
Mazhar-ı nûr-ı cemâl âyine-i hubb ü vidâd (D/K.2/30)*

Henüz harf bile yokken, O semavi saltanatın kitabının sırlarını biliyordu:

*Ana ma’lûm idi esrâr-ı kitâb-ı melekût
Gelmedin levh-i hecâ’ya kelîmât-ı Eb u Câd (D/K.2/35)*

Terkibe girmeyen temiz vücuduyla O varken, henüz var olmamış mevâlid-i selâsenin (cemâd, nebât ve hayvan) yaratılışına sebep oldu:

*Girmedin kisve-i terkibe vücûd-ı pâki
Zâtı olmuşdu mevâlide medâr-ı icâd (D/K.2/36)*

Nâbî, Dîvan'daki "Kasîde-i beççe" adıyla yer alan 29. kasidenin beyitlerinde varlığın yaratılma sebebinin Hz. Muhammed olduğunu, mertebesinin ulaşılmaz olduğunu, ateş-su, iyilik-kötülük, gül-diken gibi tüm zıtlıkların onun ihsanından çoşan damlalardan hissesini aldığını ifade ediyor:

*Virdi ey rûh-ı ezel Hakk sana bir mertebe kim
Gayri mümkün degül ol rûtbeye itmek teşrik (D/K.29/2)*

*Hep senün reşha-i feyyaza-i ihsânundan
Hisse-yâb âteş ü âb u gül ü hâr bed ü nîk (D/K.29/4)*

Nâbî'nin Kamanîçe Kalesi'nin fetih tarihini vermek için kaleme aldığı bu beyti IV. Mehmed kale kapısına yazdırmıştır:

*Târihîni felekde melek yazdı Nâbiyâ
Düşdi kamançe hısnına nûr-ı Muhammedî (D/T.20/7)*

Dîvan'daki en uzun na'tlardan ikincisi olan birinci mesnevi konuyla ilgili çok sayıda beyit mevcuttur. Ayrıca bu mesnevi Münşeât'da da yer almaktadır. Şiirin hemen her beytinde "Levlâk, nûr, karanlık ve ışık, âlemin yaratılış sebebi, aşkı için yaratılma" gibi ifadelerle nûr-ı Muhammedî vurgusu yapılmaktadır. Mesnevideki konuyla ilgili beyitlerden birkaçı şöyledir:

*O sevâd-ı şeb içre buldı vücûd
Levh-i hilkatde ma'nî-i maksûd (Mün. /s. 450) (D/M.1/7)*

*Oldı ol şeb fûrûg-güster-i hâk
Sırr-ı mestûr-ı ma'nî-i "Levlâk" (Mün. /s. 450) (D/M.1/8)*

*Anun olındı 'aşkına bünyâd
Raahmet-âbâd-ı 'âlem-i icâd (Mün. /s. 452) (D/M.1/29)*

Dîvan'da yer alan konuyla ilgili beyitlerin olduğu bir diğer şiir yedinci mesnevidir. Musâhip Mustafa Paşa' ya sunduğu bu mesnevinin bir bölümü na'ttır. Na'tta, nûr-ı Muhammedî ile ilgili "mazhar-ı hubb-ı İzzid, mahrem-i hazret-i Hudâ, mühr-i hoş-nakş-ı nâme-i hilkat, sadr-ârâ-yı hâne-i Levlâk" gibi ifadeler kullanılmıştır. Beyitlerden bazıları şunlardır:

*Mahrem-i hazret-i Hudâ-yı ta'âl
Mazhar-ı hubb-ı İzzid-i müte'âl (D/M.7/36)*

*Âhirîn 'asr ü evvelîn fîtrat
Mühr-i hoş-nakş-ı nâme-i hilkat (D/M.7/37)
Zât-ı pâki vücûda virâdî nûr
Ademi itdi sâyesi ma'mûr (D/M.7/49)*

Nâbî'nin şiirlerinde, nûr-ı Muhammedî ile ilgili çok fazla örneğ rastlanmaktadır. Nur, ışık, zulmet, yaratılış sebebi, güneş, ay, yıldız, varlık ve yokluk, yüksek mertebe, cevher, varlığın manası, ilk akıl, tecelliyât, levlâk, şâh-ı rûsûl gibi ifadeler beyitlerde sıklıkla kullanılmıştır:

*İllet-i hilkat-i hâk ü eflâk
Mîhr-i gülçihre sipîhr-i levlâk (SN./2)*

2.2. Risâleti

Hiz. Peygamber, risaletle görevlendirildiğinde insanları inandırmada ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Ancak sessiz âlem O'nun peygamberliğine daima şahitlik etmektedir:

*Nâbit ü câmidün engüş-i şehâdetleridür
Bâgda serv-i ser-efrâz u menârât-ı bilâd (D/K.2/62)*

Nâbî, Hiz. Peygamber'in en yüce peygamber olduğunu şu beyitlerde ifade etmektedir:

*Oldu ol sahnında ol şebün ber-pâ
Bârgâh-ı risâlet-i 'uzmâ (D/M.1/12)*

2.2.1. Vahiy Alması/Cebrâil'le İrtibât

Vahyin gelişinden vefâtına kadar süren zaman zarfında gece-gündüz irtibatlı olduğu en yakın dostu, Allah'ın vahiy elçisi Cebrâil meleğidir.

*Efsûs 'ömr-i telh-mezâkân-ı 'âleme
Cibrîl iken nevâle-keş-i h'ân-ı enbiyâ (D/G.1/6)*

*Pey-rev ol cümle peyâmbere Cibrîl gibi
İhtisâs itme fakat birine İncil gibi (D/G.848/1)*

*Fahr-ı cihânun olmag ile râz-dânları
Sohbet-şînâs-ı Rûhu'l-emîndür çehâr yâr (D/K.4/19)*

2.2.2. Tebliği

Nâbî Hz. Peygamber’in tebliği ile ilgili, Cahiliye toplumunu yola getirmesi, rehberliği, putları ortadan kaldırması, Tevhid inancını yerleştirmesi gibi hususlara şu beyitlerde yer verir:

*Virân-kün-i dûdmân-ı evhâm
Rîzende-i âb-ı rûy-ı esnâm (HA. /114)*

*Kâvende-i çeşme-sâr-ı rahmet
Şüyende-i çirk-i câhiliyyet (HA. /103)*

*Şem ‘-i zulumât-sûz-ı haflet
Hâdî-i girîve-i dalâlet (HA. /106)*

2.2.3. Ahir Zaman Peygamberi/ Hâtemü’l-Enbiyâ/ Sultânü’l-Enbiyâ

Epitet konusunda da değinilecek bu konuyla ilgili Hz. Peygamber’in nübüvvetinin vurgulandığı şu beyitler sıralanabilir:

*Enbiyâ fırkasının sultânı
Evliyâ zümresinin cânânı (SN. /31/5)*

*Ser-halka-i enbiyâ-yı mürsel
Hâdî-i sübül Nebîyy-i ekmele (HA. /92)*

*Olmakla sahnî hâbgeh-i hâtemü’r-rusul
Fass-ı nîgîn-i ravza-i cennet Medîne’dür (D/G.101/3)*

*İns ü melek akarsa n’ola rûy-mâline
Devlet-serây-ı şâh-ı risâlet Medîne’dür (D/G.101/4)*

*Mekkî-i Yesrib-mekân u seyyid-i âhir zemân
Mahrem-i sırr-ı nihân u hâdî-i râh-ı hüdâ
Hem-nefes-i râh-ı kuds dürr-i halevât-ı hafî
Hem-sefer-i Cibrîl berr-i derecât-ı ulâ (ZSN/s. 340)*

*Ekmelu’l-halk İmâmu’l-Harameyn
Eşref’un-nâs Resûlu’s-Sekaleyn (SN/ 1)*

2.2.4. Mucizeleri

Mucizeler, peygamberliğin delillerinden sayılmaktadır. Hz. Peygamber’in en büyük mucizesi hiç şüphesiz, kapsamı, ifade gücü ve mana derinliği gibi hususiyetlerden ötürü, Kur’an-ı Kerim’dir. Bununla birlikte rivayetlerde çok sayıda mucizenin gerçekleştiği belirtilir. Nâbî’ye göre; “Hz. Peygamber’in peygamberliğini tasdik ve üstünlüğünü idrak etmek için mucizeye ihtiyaç yoktur. O’nu methetmek için mucizelerini anlatanlar, yücelik dairesinin dışından dolaşırlar. Hakikate aşına olanlar, O’nun itibarının mucizelerden daha üstün olduğunu bilirler, mucizelerinden söz etmezler.”(Yeniterzi, 2014, s. 135; Dirioz, 1994, s. 515)

*Zâhirinden tolaşur dâ’ire-i rif’atinün
Medhde mu’cizenün vasfın idenler ta’dâd (D/ K.2/107)*

*Câhun a’lâ idüğün mu’cizeden bilmekle
Âşinâyân-ı hakâyık añı itmez îrâd (D/ K.2/108)*

Her ne kadar bu şekilde düşünse de, Nâbî yine de şiirlerinde Hz. Peygamber’in mucizeleriyle ilgili beyitlere yer vermiştir. Bunlar alt başlıklar hâlinde şöyle sıralanabilir:

2.2.4.1. Cansız Varlıkların, Bitkilerin Konuşması

Rivayete göre; taş ve ağaç Hz. Peygamber’e salât getirirdi. Ağaçlar çağrıldığında yanına gelir, elindeki çakıl taşları tespih ederdi. (Köycü, 2014, s. 74-76)

*Bende de cür’et-i medhün o memerdendür kim
Geldi nutk itdi huzûrunda nebâtât u cemâd (D/K.2/160)*

*Ümmi-i luhat-şinâs ahcâr
Nâ-hânde-i sühan-resâ- eşcâr (HA. /159)*

*İkbâli virür dırahta reftâr
Ishâsî virür cemâda güftâr (HA. /160)*

2.2.4.2. Ayın Yarılması

Rivayetlere göre Hz. Peygamber, Minâ’da iken Mekkeli müşriklerin mucize istekleri üzerine, bir işareti ile ay yarılmış, yarısı bir dağın üzerine yarısı da diğer bir dağın üzerine ayrılmış, sonra tekrar birleşmişlerdir (Bulut, 2015, s. 20). Bu olaya, ayın yarılması

anlamına gelen "inşikâku'l-kamer" ya da "şakku'l-kamer" olayı denmektedir. Konuyla ilgili beyitler şunlardır:

*Dest-i i'câzı olup sine-şikâfende-i meh
Eyledi vâkı'a-i Bedr'de icrâ-yı cihâd (D/K.2/67)*

*Engüştü idüp dü-nime mâhı
Sîmîn-teber itdi peyk-i râhı (HA. /148)*

*Parmagın göstericek ol meh-i hâk
Mâh-ı çerh itdi girîbânını çâk (SN. /20)*

2.2.4.3. Gölgesinin Olmaması

Nûr-ı Muhammedî anlayışının bir yansıması olarak Hiz. Peygamber'in gölgesinin olmadığına inanılmaktadır. Şebusterî'ye göre, "Her an, güneşten bir gölgedir zuhur etmiş, dinin derece derece yücelmesi için merdivenlik vazifesini görmüştür. Muhammed (s.a.) zamanı, güneşin en yücede bulunduğu zamandı. Bundan dolayı peygamberin gölgesi yoktu; o her türlü gölgeden, her çeşit karanlıktan arınmıştı. Güneşin en yüce noktada olduğu zaman, yere dikilen şeyin ne önde gölgesi olur, ne artta, ne sağda, ne de solda! Onun hiçbir karanlık gölgesi yoktu."(Döner, 2007, s. 29)

*Komadı gayret-i hubb-i Vehhâb
Kî ala sâyesin âgûşa tûrâb (SN. /19)*

*Libâs-ı sâyeden oldun bürehne-cism itdün
O denlü terk-i sivâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D./K.3/12)*

*Büved be-mertebe-i dil-pezîr zîynet-i û
Kî ger vücûd reved sâye n'âyed ez-dembâl (TH. /s. 194)²¹*

2.2.4.4. Parmaklarından Su Akması

Suyun bulunmadığı durumlarda Hiz. Peygamber'in parmaklarından su aktığına dair çok sayıda hadis nakledilmiştir.²² Bunlardan en meşhuru şöyledir: "Enes b. Malik (r.a.) der ki: Bir gün ikindi namazı yaklaşmıştı, insanlar abdest almak için su arıyorlar, bulamıyorlardı. O sırada Resûlullah'a bir kaptan su getirdiler. Hiz. Peygamber elini kabın içine koydu, sonra ashâbına o kaptan abdest

²¹ O sevgilinin ne kıymetli bir makamı var ki yürürken ardına gölge takılmadı.

²² Buhari, Vudû, 4/32; Müslim, Fedâil, 43/5.

almalarını emretti. Enes der ki: Suyu görüyordum, Resûlü Ekrem'in parmaklarının arasından kaynıyordu. Bütün insanlar ondan abdest aldılar."²³

Nâbî, bu mucizeyi eserlerine şöyle yansıtır:

*Yolunu kaybetmiş yüz susamış su aramak için avuçlarını
dolaştırdı. Parmaklarının arasından çeşme gibi sular aktı. (ZSN/s.
249)*

*İ'câz ile itdi halka sırâb
Engüştleri misâl-i mîzâb (HA./146)*

2.2.4.5. Hurma Ağacının Secde Etmesi/ Kütüğün Ağlaması

Bir rivayette Hz. Ali, babası Ebu Talib'e Şam'da konakladıkları esnada yanına gelen rahibin Hz. Peygamber'in peygamberliğini tasdik eden şu sözleri söylediğini nakleder: "Ben onun sıfat ve evsafını bize indirilen kitapta bulmuşum! Nitekim siz yaklaştığınız zaman, O'na secde etmedik ne taş, ne ağaç kaldı, hepsi de secde ettiler. Bu cansız şeyler ancak bir peygambere secde ederler."²⁴ Diğer bir rivayete göre, hicretin sekizinci senesinde sırtını hurma kütüğüne dayayarak hutbe okuyan Hz. Peygamber için, ashabın teklifi veya Hz. Peygamber'in bizzat kendi talebiyle, Mescid-i Nebî'ye bir minber yapılmıştır. Mescitte bulunanlar, hurma kütüğünün minber yapıldıktan sonra ağladığına şahit olmuşlardır.(Önal, 2020, s. 418)

Hız. Peygamber'e secde eden ağacın hurma ağacı olduğu bilgisine rastlanmamıştır. Her iki rivayette de ağaç unsuru Hız. Peygamber'î yüceltmektedir. Nâbî bu yüceltmeye atıfta bulunarak, diğer ağaçlara kıyasla hurma ağacının önemini şöyle söyler:

*Pâyüine düşdi 'ulüvv-i nesebinden hurmâ
Kande şâyestedür ol devlete serv ü şimşâd (D/K.2/119)*

*Ol lezzet-i secdedür ki hâlâ
Başkaldıramaz dü-nahl-i hurmâ (HA. 161)*

2.2.4.6. Reddü'ş-şems

Esmâ binti Umeys'e isnad edilen ve İslam âlimleri tarafından üzerinde tartışılan bir rivayete göre; Hayber'de Hız. Peygamber ögle namazı sonrası Hız. Ali'yi bir yere gönderir. Ardından vakit girince kendisi ikinci namazını eda eder. Hız. Ali geldikten sonra başını Hız.

²³ Muvatta, 2/32.

²⁴ Kütüb-i Sitte, Hadis no: 5521.

Ali'nin dizine koyup uyur. Güneş batmaya yakın uyanan Hz. Peygamber Hz. Ali'nin namazını kılamadığını öğrenince yaptığı fedakârlığa binaen güneşin geri gelmesi için Allah'a dua eder. Allah, Peygamber'in duasını kabul eder. Güneş gelir, Hz. Ali namazını kılar ve ardından güneş batar (Demir, 2020, s. 68). Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de Reddüş-şems başlığıyla ele aldığı bölümde Nâbî şu şiire yer vermiştir:

*(O) eğer güneşin batudan doğmasını fermân etseydi
Gölge gibi ona tabi olmaktan başka çaresi olmazdı. (ZSN/s. 354)*

2.2.4.7. Zehirli Et Hadisesi

Rivayete göre: “Yahudi bir kadın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Hayber'de, kızarmış bir koyun hediye etti. Hz. Peygamber “Bu nedir?” diye sorduğunda kadın, Hz. Peygamber sadaka malından yemediği için “Sadakadır.” demekten kaçındı ve “Hediyedir.” dedi. Sonra Hz. Peygamber ve ashâbı o etten yediler. Derken Hz. Peygamber “Durun!” dedi ve kadına “Bu koyunu zehirledin mi?” diye sordu. Kadın “Sana kim haber verdi?” dediğinde Hz. Peygamber elindeki incik kemiğini göstererek “Bu kemik.” dedi.”(Çelikan, 2020, s. 404) Nâbî, eseri Zeyl-i Siyer-i Nebevî'de bu olaydan bahsettiği bölümde şu beyitlere yer vermektedir:

*Tiše-i himmetle genci alanlar aldı
Mârveş kalmadasız siz dahi piçânlıkla (ZSN/s. 351)*

*Çarh-gerdân-ı mefâsid rismân-tâb-ı hiyel
Hâne-zâd-ı sâhiriyyet pîrehan-düz-ı fûsun (ZSN/s. 341)*

2.2.4.8. İsrâ ve Mi'râc Mucizesi

Nâbî'nin “Mi'râciyye-i Hazret-i Sâhib-i Tâc-ı Levlâk ve Mâ-Sadâkı Mantûk-ı Mâ-Halakati'l-Eflâk” başlıklı mi'râciyyesi, Hayrâbâd adlı eserinde na'ttan sonra yer almaktadır. Eserde “Makâle-i Mi'râciyye” başlığıyla verilen bu bölüm 195. beyitten “Hâtîme-i Mi'râciyye” bölümü de dâhil 462. beyte kadardır. Mi'râciyyede Hz. Peygamber'in o gece yaşadığı olağanüstü olaylar aşama aşama verilmektedir. Dîvan, Hayriyye ve Hayrâbâd'da İsrâ ve Mi'râc hadisesi ile ilgili çok fazla beyit yer almaktadır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

*Kimlerin gûşına lâıyk yine senden gayrı
Şeb-i mi'râcdaki cevher-i esrâr-ı müfâd (D/K.2/97)*

*Sendedür mecma'-ı kavseyn-i Vücûb u İmkân
Sensin ey nûr-ı ezel vâsita-i Rabb u İbâd (D./K.2/93)*

*Câhun ol vakt bülehd oldu ki senden gayrı
Yogidi kimse edâ itmege resm-i tebrîk (D./K.29/3)*

*Oldı hem-kadr-i leyle-i İsrâ
Leyle-i mevlîd-i habîb-i Hudâ (D./M.1/1)*

*Şem'-i meclis-fürûz-ı "Mâ evha"
Şeb-çerâg-ı serîr-i "Ev edna" (D./M.1/46)*

*Hatm-i gencîne-i sırr-ı kevneyn
Ser-behem-dâde-i "Kâ'be kavseyn" (H. 47)*

*Sâhib-i mertebe-i "ev ednâ"
Ârif-i mes'ele-i "mâ evhâ" (H.48)*

*Oldı şeh-i dîn şâh-ı ekmele
Tugrâ-yı sutûr-ı saff-ı Mürsel (HA/333)*

*Ya'nî olup enbiyâ cemâ'at
Fahr-i rusul eyledi imâmet (HA/334)*

*Geçdi arada niçe makâlât
Hep hâric-i vüs'ade makûlât (HA/420)*

*Ol sohbele nutk-ı hem-dem olmaz
Ol halvete kimse mahrem olmaz (HA/421)*

*Bir kimse degül o sırdan âgâh
Bir kendi bilür anı bir Allâh (HA/423)*

2.2.5. Hicreti

Hicri takvimin başlangıcı ve İslam'ın devlet hüviyetine bürünmesi yolundaki en büyük adım olan Hz. Peygamber'in hicretinin Nâbî'nin şiirine yansımaları şöyledir:

*Hâkinde itdi kesb-i terâvet nîhâl-i dîn
Cây-ı nemâ-yı nahl-i hidâyet Medîne'dür (G.101/6)*

*Hadd-i kıyâma anda irişdi livâ-yı Hakk
Rif'atgeh-i ezân u ikâmet Medîne'dür (G.101/7)*

*Hicretinden berü gözden döküp eşk-i zemzem
Ka'beye oldu siyeh-câme-i mâtem mu'tâd (K.2/80)*

*Dil-beste-i mücâverete sad hezâr reşk
Mahbûb-ı Hakk'a hâne-i hicret Medînedür (G.101/8)*

2.2.6. Şefaati

Nâbî'nin eserlerindeki Hz. Peygamber'i konu alan şiirlerde şefaatin ağırlıkta olduğu, şefaitle cömertlik, ihsan, lütuf ve bağış anlamındaki kelimelerin birlikte kullanıldığı, şiirlerinde münâcât kısımlarında en çok şefaate dilediği görülmüştür. Nâbî, şiir diliyle günahını, âcizliğini ve çaresizliğini ısrarla dile getirir. Hz. Peygamber'den ahirette el uzatmasını ve sancağının altına almasını, Ka'b b. Zuheyr'i bile kasidesi vesilesiyle affettiğini, kendisinin affedilmeyi daha çok hak ettiğini söylemektedir. Ümitsizlik içindeyken kendisine şefaate edeceği aklına gelip feryadının dindiğini, ümmetinden olma lütfuna Allah'ın erıştirdiğini, yardım ederse güneşin kuruğu üzümüne çevirdiği gibi günahlarının iyiliğe dönüşeceğini ve buna benzer şefaate alakalı duygularını şiirlerinde ifade etmektedir. Nâbî'nin şefaate dilediği beyitlerden bazıları şunlardır:

*Sen tururken amelinden ider ümmid-i necât
Kirm-i şeb-tâba bakar mühr tururken 'ubbâd (D/K.2/114)*

*Vâkı'â dergeh-i sultân-ı şefâ'at var iken
Görinür nâle vü feryâd münâfi-i sedâd (D/K.2/140)*

*Şâh-ı Levlâk gibi hısn-ı hasinüm var iken
Ne bu süziş bu güdâziş bu âh u feryâdım (D/K.2/141)*

*Zâyir-i kabrine hod va'd-i şefâ'at ma'lûm
Nice kâbil ki beni ide cehennem ikâd (D/K.2/145)*

*Eyâ Habîb-i Hudâ yâ Muhammed-i Arabî
Şefî'-i rûz-ı cezâ yâ Muhammed-i Arabî (D/K.3/1)*

*Sükkân-ı heft kişver-i İslam'a Nâbiyâ
Ümmidgâh-ı behş-ı şefâ'at Medînedür (D/G.101/9)*

*Günehkârüm sefihkârüm siyehkârüm tebehkârüm
Beni redd itme ferdâ-yı krâyemet yâ Resûla'llâh (D/G. 659/3)*

*Dîvân-ı şefâ'atde eyâ hazret-i ulyâ
Kıl Nâbî kulun bir dem-i cân (D/Mt/1)*

*Redd itme der-i 'inâyetiinden
Mahrûm koma şefâ'atünden (H.A/187)*

2.2.7. Âlemlere Rahmet Olması

Kur'ân-ı Kerim'de, Enbiyâ Sûresi, 107. ayette “Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik” diye buyrulmaktadır. Rahmet peygamberi olan Hz. Peygamber, güç eline geçtiği anda bile düşmanlarını hayrete düşürecek kadar merhametli olmaya özen göstermiş, canlı veya cansız hiçbir varlığı incitmemiştir. Onun bu yüce vasfını Nâbî şöyle ifade etmektedir:

*Dâver-i mülket-i şefâ'atsin
Âleme rahmet u hidâyetsin (D/M.7/52)*

*Rahmet-i 'âlemiyân nakş-ı nigîn-i câhun
Şân-ı fazlun dahı neyle olunur istîşhâd (D/K.2/95)*

*Rahmet-i 'âlemiyân rûh-ı cihân
Merkez-i dâ'ire-i kevn ü mekân (H. / 55)*

2.2.8. İki Cihan Serveri

H. Peygamber hem bu dünyada hem de ahirette hükümünü sürdürecektir bir elçidir. Onun şefaati yetkisi diğer peygamberlere verilmemiştir. Dolayısıyla iki âlemin de efendisidir. Kendisine inananlar, dünya ve ahiret hayatlarını güzelleştirirler, ya da bunun için çaba sarf ederler. Nâbî'nin bu duygularla şu beyitleri kaleme almıştır:

*Hoşâ sa'âdet ü devlet zihî huzûr u safâ
Ki seyyid-i dü-cihân eyleye bu gâne du'â (ZSN/s.129)(D./ 1235)*

*Ey seyyid-i dâdmân-ı âdem
Ey sadr-nişîn-i her dü-'âlem (HA. /162)*

2.2.9. İlmî Yönü

H. Peygamber ilim görmeyi, ilimle meşgul olmayı daima teşvik etmiş, ilim öğrenmenin ibadet olduğunu vurgulamıştır. Küçük yaşlarda okuma yazması yokken, vahyin cömertliğiyle ilim sahibi olmuş, kimsenin erişemeyeceği nice bilgiye doğrudan erişme lütfuna mazhar olmuştur. Nâbî, Peygamberimizin bu durumunu şöyle ifade eder:

O, bir hocanın önünde diz çökmese ne çıkar, Medrese-i Kübrâ'da, hakikati Allah'ın huzurunda diz çöküp öğrendi:

*Oldı zânû-zede-i Medrese-i Mâ-evhâ
Olmadıysa n'ola zânû-zen-i pîş-i üstâd (D/K.2/41)*

Aynı anlamdaki bir başka beyitte der ki:

*İlm-i resmîyi tenezül mi ider tahsile
Kisbe mevkûf degüldür şeref-i mâder-zâd (D/K.2/43)*

O, varlığın esrarını öğrendiğinde, daha harfler heceye dönüşmemiştir:

*Ana ma'lûm idi esrâr-ı Kitâb-ı melekût
Gelmedin levh-i hecâ'ya kelimât-ı Eb u Câd (D/K.2/35)*

Nûr-ı Muhammedî görüşünü benimseyen Nâbî, Hz. Peygamber'in ilminin varlık âlemi yokken mevcut olduğunu, Hz. Âdem'e isimleri O'nun öğrettiğini şu beyitlerle ifade ediyor:

*Ana ma'nâsını keşf eyledi Levh-i kudret
Eyleyen Âdem'i esmâ ile ancak irşâd (D/K.2/42)*

Hız. Peygamber'in ilme teşvik eden sözü ve duası şu beyitlerde zikrediliyor:

*Dahî emr eyledi ol sâhib-i 'ilm
"Mehdden lahde dek ol tâlib-i 'ilm" (H./285)*

*İlm için oldı şeh-i hitta-i nûr
"Rabbî zidnî" talebiyle me'mûr (H./286)*

2.2.10. Hadisleri/ Sözü'nün Tesiri

Nâbî'nin Hz. Peygamber'in sözü'nün gücünden ve bazı hadislerinden bahseden şiirleri şunlardır:

*Kışrını magz-ı ehâdisinün itmiş çîde
Kangî fâzûlda hüveydâ ise tab'-ı nakkâd (D/K.2/50)*

*Firâz-ı minber-i 'izzetde zîkr-i nâmundur
Vazîfe-i hutebâ yâ Muhammed-i 'Arabî (D/K.3/23)*

*Didi Müslim odur ol server-i dîn
Halk ola dest ü dehânından emîn (H./642)*

Dahî emr eyledi ol sâhib-i ‘ilm
“Mehdden lahde dek ol tâlib-i ‘ilm” (H./285)
Bî-müdârâ olamazsın râhat
Fahr-i âlem didi “Re’s-i hikmet” (H./592)

Didi Sultân-ı rûsûl Fahr-i dehûr
Bir dehenden ki ide kizb zuhûr (H./843)

Diye bir tâîfeye fahr-i cihân
“Ah şevkan li-likâ’ il-ihvân” (H./906)

2.2.10.1. Tercüme-i Hadîs-i Erbaîn’deki Hadisler

Nâbî’nin Kırk Hadis Tercümesi, Molla Câmi’nin Farsça yazdığı Çihl Hadîs Tercümesi için seçtiği hadisleri içermektedir. Eser, 42 kıtadan müteşekkildir, manzum bir eserdir.²⁵ Nâbî, eserin mukaddimesinin sonundaki şu kıtayla, Hz. Peygamber’in hadislerini şerh etme cüretini kendinde görmediğini, ancak birçok kimsenin bu yolda kalemlerinin alnını yere sürüp şerh yazmalarından cesaret bularak böyle bir eseri kaleme aldığı belirtmiştir:

Gerçi haddüm degül benüm Nâbî
Şerh-i âsâr-ı Seyyid-i âlem
Lik benden mukaddem olmuşlar
Niceler dahî cebhe-sây-i kalem

Bu bölüme kadar, Nâbî’nin eserlerinde yer alan şiirlerden Hz. Peygamber’in vasıflarıyla ilgili olanlar, konularına göre tasnif edilerek ilgili başlık altında değerlendirilmeye çalışıldı. Nâbî’nin mısralarında geçen, okunduğunda Hz. Peygamber’i akla getiren isim ve tamlamalar, “Esmâ-i Nebî ya da Epitet” başlığı altında ele alınacaktır.

ESMÂ-İ NEBÎ YA DA EPİTET

1. Esmâ-i Nebî Kavramı

“Sözlükte, ism kelimesi “varlıklara verilen ad”, müsemmâ “adlandırılan varlık”, tesmiye de “adlandırma” demektir. İsim bir hakikate delâlet eden mutlak lafız, müsemmâ bu hakikatin kendisini oluşturan şey, tesmiye ise isim ile müsemmâ arasındaki irtibatı sağlayan manadır.”(Çelebi, 2000).

²⁵ Eser için bk. Bektaş, Ekrem *Serh-i Çihl Hadîs-i Nebî (Kırk Hadis Tercümesi)*, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2018.

Varlığı, var olanı çağırarak için kullanılan bu kelimeler, bazen biricik; özel isimlendirmelerde ismin sahibinin nitelikleriyle eşsiz ve benzersiz olabiliyor.“İsim ve müsemmâ arasındaki bu sıkı bağlantı, isimlerin insan yaşamı üzerindeki tesirini bir kat daha artırmıştır. Bu sıkı bağlantının neticesi olarak, insanın isimler üzerindeki fikrî çalışmaları özellikle Allah’ın güzel isimleri olan Esmâ’l-Hüsna ve Hz. Peygamber’in isimleri olan Esmâ-i Nebî üzerinde yoğunlaşmıştır” (Belenkuyu, 2015).

Hz. Peygamber’in bir hadisi, şairleri esma-i Nebî konusunda yazmaya teşvik etmiştir. Bu hadiste; Hz. Peygamber’in isim ve sıfatlarını yazan, okuyan ve asan kimsenin evine bela, hastalık, dert, illet, göz değmesi, haset, büyü, yangın ve yıkıntı gibi şeylerin yaklaşmayacağı gibi; ism-i şeriflerinin orada bulunduğu sürece ev halkına fakirlik, zehirlenmek, gam gibi sıkıntılarının da gelmeyeceği belirtilir (Yeniterzi, 1990, s. 87).

Sadece Hz. Peygamber’e ait olan isim ve sıfatlar, ilk kaynak olarak Kur’ân ve hadislerden yola çıkılarak yazılmıştır. Örneğin; Tevbe Sûresi 128. âyette Allah’a ait iki isim Hz. Peygamber için de kullanılmıştır. Bunlardan biri *Raûf*, diğeri de *Rahîm*’dir. Yine Kur’ân ve hadiste belirtildiği üzere “O mübârek insan, bir Yetîm olarak dünyaya gelmesine rağmen Emîn olarak hayatını sürdürmüştür. Kırk yaşlarında iken hem Nebî, hem Rasûl olmuştur. Hayatı boyunca durmadan dinlenmeden çalıştığı ve ümmetine İslam’ı en güzel, en anlaşılır biçimde anlattığı için Fasîh olmuştur. Kolaylaştırıcı özelliğinden ve emirlerinden dolayı Mûyessir, müjdeleyici olduğu için Mübeşşir ismini almıştır. İslam’ı sevdirmiş Muhib olmuş, devletini kurup yönettiği, gazveleri sevk ve idare ettiği için İmâm ve Muktedâ olmuştur” (Yılmaz, 2004, s. 160). Daha burada sayılamayacak nice isim ve sıfatları vardır. O’nun evsafını nitelendiren her söz öbeği sadece O’na özel olmalıdır. Zira O, insan-ı kâmil, üsve-i hasene, akl-ı evvel, cevherdir.

Emine Yeniterzi, Hz. Peygamber’in esmâsını şu tasnif içinde değerlendirmektedir:

1. Kur’an-ı Kerim’deki İsimleri
2. Diğer Kütap ve Sayfalardaki İsimleri
3. Hadislerde Belirtilen İsimleri
4. Esmâ-i Hüsnâ ile Ortak Olan İsimleri
5. Hz. Peygamber’in Diğer Peygamber ve Din Büyükleriyle Ortak Olan İsimleri
6. Yalnızca Hz. Peygamber İçin Kullanılan Tâbirler
7. Hz. Peygamber’in Edebi Mâhiyetek İsimleri
8. Hz. Peygamber’in İsimleriyle İlgili Bütün Bu Tasniflerin
Dişında: O’nun değişik zaman, mekân ve topluluklara göre aldığı
adlar (Yeniterzi, 1990, s. 90-92).

Bu tasnife göre, Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerim'de, hadislerde, Esmâ-i Hüsnâ'da yer alan isimlerinden Nâbî'nin şiirlerinde geçenler şunlardır: Ahmed, Fâtih, Habîbu'llah, Hâdî, Hâmid, Hâtem, Hidâyet, Kerîm, Mahmûd, Muhammed, Mustafâ, Nebî, Nûr, Rahmet, Rasûl, Server, Sîrâc, Tâ Hâ, Veliyy, Yâ sîn, Ekrem.

2. Epitet Kavramının Esmâ-i Nebî Açısından Değerlendirilmesi

“Epitetler üzerinde yapılan çalışmaların hepsi manzum destanlar üzerinedir. Düz söz ile anlatılan veya düz yazı ile kayda geçmiş olan destanlardaki epitet üzerine yapılmış bir çalışma yoktur” (Başgöz, 1998, s. 23). Bu görüşten hareketle, epitetin ilk olarak şiire uygun görüldüğü yorumlanabilir. “Türkiye’de özellikle destanlar üzerine yapılan tahlili çalışmalarda “epitet” kavramını ilk defa gündeme getiren ve bu bağlamda Dede Korkut Kitabı’nda geçen epitetleri inceleyen kişi İlhan Başgöz olmuştur”(Bekki, 2012, s. 203).

Başgöz’e göre; epitetler yapısal olarak ikiye ayrılır:

1. Kısa ve isme doğrudan bağlı olan epitetler
2. Uzun söz kalıpları halinde epitetler
Ona göre, epitetlerde belirleyici unsurlar şunlardır:
  - 1) Renk,
  - 2) İnsan Özellikleri,
  - 3) Mıtsel Nitelikler,
  - 4) Fizik Özellikler
  - 5) Hayvan Adları
  - 6) Akrabalık İlişkileri
  - 7) Yaş
  - 8) Kabile Adı,
  - 9) Mal, Mülk ve Zenginlik,
  - 10) Mevki, Sosyal Statü
  - 11) Meslek,
  - 12) Saygınlık, Nüfuz,
  - 13) Giyim Kuşam,
  - 14) Adet, Gelenek,
  - 15) Dine Değinenler,
  - 16) Destan Eylemi, Yiğitlik Eylemi,
  - 17) Doğum Yeri.

“Yukarıda belirtilen 17 epitet kümesinden iki tanesi yani mitsel nitelikleri belirten epitetlerle, mal, mülk, zenginlik, belirten epitetler çıkarılırsa geriye kalanların hepsi Osmanlı adlarında bulunmaktadır. Bunlar, Tepedelenli Ali Paşa, Baltacı Mehmet Paşa, Nevşehirli İbrahim vs. gibi isimlerdir” (Başgöz, 1998, s. 32-33).

Türklerin ilk Müslümanlık zamanında peygamberlerin ve din ulularının adlarına epitetler bağlamaları toplum içindeki değerlerini ve

din bakımından önemlerini bu yolla belirttiklerini gösteriyor (Başgöz, 1998, s. 33).

Tasnife bakıldığında “dine değinenler” kısmına dört halife de dâhil edilebilir. Hz. Ebubekir'in epiteti “Sıddîk”, Hz. Ömer'in ki “Fârûk”, Hz. Ali'ninki “Haydar”, Hz. Osman'ın ki “Zinnûreyn” dir. Bu sıfatlar söylendiğinde İslâm tarihinde kimlerden bahsedildiği anlaşılmalıdır. Nâbî'nin dört halifenin epitetlerine yer verdiği beyitleri şunlardır:

*Cümleñün biri yâr-ı gâr-ı sadîk
Efdalü'n-nâs hazret-i Sıddîk (D./M.7/60)*

*Sıddîk-i Sadîk itdi tevîk
Şâyeste-i ibtidâ-i tasdîk (HA. /141)*

*Adlinden alınca behre Fârûk
Tiryâk-ı fütûha oldı Fârûk (HA. /142)
İlminden alınca mâye Hayder
Oldı müdün-i 'ulûmına der (HA. /144)*

*Günbed-i Osmân ki nümâyed zi-dûr
Z'in heme nûr demed zân dü nûr (TH./ s.340)²⁶*

“Yedinci yüzyıla kadar çıkan bazı kaynaklar, Türklerin tanrıları, Şaman ruhlarına, ilk Müslümanlık zamanında da peygamberlerin ve din ulularının adlarına epitetler bağladıklarını ve onların kişi olarak önemini, toplum içindeki değerlerini ve din bakımından önemlerini bu yolla belirttiklerini gösteriyor” (Başgöz, 1998, s. 33).

Bir ismin epitet olması için, sadece o kişiye has olması, söylendiğinde o kişiyi anımsatması gerekir. Hz. Peygamber gibi seçkin, nâdide bir insanın benzeri olmadığı göz önüne alınmalı, şiirlerde yer alan isim ve sıfatlarda sadece O'nu niteleyenler düşünülmelidir. Başgöz'e göre; “Açıkça gösteriyor ki, epitetin bir kahramanın adına sadece koşulması bile bir üstünlük ve değer işaretidir. Epitetler rastgele seçilmiyor” (Başgöz, 1998, s. 24).

Esmâ-i Nebî ve epitet bir arada düşünüldüğünde, her ikisinin birbirinin yerine kullanılabilirliği sözkonusudur. Manzum ya da mensur eserlerde geçen epiteti okuyan kişi kastedilenin Hz. Peygamber olduğunu rahatlıkla anlayabilir. Yaygın olarak kullanılan

²⁶ Hz. Osman'ın kabri uzaktan görünür. Kabirlerden bir nur fişkırdıktan ondan iki nur fişkırdı.

“İki Cihan Serveri, Rahmet Peygamberi, Sevgililer Sevgilisi, Allah'ın Sevgilisi, Âhir Zaman Peygamberi, Allah'ın Elçisi,” ya da Arapça olarak ifade edilen “Hayrî'l-Beşer, Fahr-ı Âlem, Sultanu'l-Enbiyâ, Âli Sultan, Resûlu's-Sekaleyn, İmâmü'l-Haremeyn, Şâh-ı Rûsul, Habîbullah” dendiğinde bunlardan kastedilenin Hz. Peygamber olduğu bilinir.

Makalenin esas kaynağı Nâbî'nin eserleri olması sebebiyle, bu konuya onun şiirlerinde yer alan Hz. Peygamber'î tavsif eden tamlamalar dâhil edilmiştir. Şiirlerde “Yetim, Gevher, Efzal, Habîb, Hâtem, Mahbûb, Seyyid, İmâm, Nûr, Eşref, Resûl” gibi isimler genellikle bir sıfatla birleşerek Hz. Peygamber'e ait epitetleri meydana getirmiştir. Tasniflerden yola çıkılarak Hz. Peygamber'e ait epitetler şöyle sıralanabilir:

2.1. Nâbî'nin Şiirlerinde Geçen Yalnızca Hz. Peygamber için Kullanılan / Kullanımı Yaygın Olan/ Kısa İsmle Bağlı Epitetler:

<i>Dürr-i yeîm</i>	<i>Mahbûb-ı Hudâ</i>	<i>Seyyid-ül-halk</i>
<i>Efzâlü'l-efâzıl</i>	<i>Matlab-ı âlem</i>	<i>Sultan-ı enbiyâ</i>
<i>Ekmeli'l-halk</i>	<i>Meh-i Hakk</i>	<i>Sultân-ı mürselîn</i>
<i>Eşrefü'n-nâs</i>	<i>Mir'ât-i Hudâ</i>	<i>Sultân-ı şefâat</i>
<i>Fahr-ı cihân</i>	<i>Muhammed-i Arabî</i>	<i>Sutûde-i İllâhî</i>
<i>Gevher-i pâk</i>	<i>Müttêkâ-yı halâs</i>	<i>Şâfi'-i müznîbîn</i>
<i>Gevher-i yektâ</i>	<i>Nûr-ı ezel</i>	<i>Şâh-ı levlâk</i>
<i>Habîballah</i>	<i>Nûr-ı nazargâh-ı Hudâ</i>	<i>Şâh-ı risâlet</i>
<i>Habîb-i ekrem</i>	<i>Nûr-ı pişâni-i Âdem</i>	<i>Şâh-ı rûsul</i>
<i>Habîb-i Hudâ</i>	<i>Nûr-ı yek-tâ</i>	<i>Şefi'-i rûz-ı cezâ</i>
<i>Habîb-i Kibriyâ</i>	<i>Nûr-ı cevâd</i>	<i>Şefi'ü'l-arasât</i>
<i>Habîb-i Yezdân</i>	<i>Rahmet-i âlemiyân</i>	<i>Şem'-i bezm-i Hudâ</i>
<i>Habîb-i Lâ-yezâl</i>	<i>Rasûlallah</i>	<i>Şem'-i mi'râc</i>
<i>Hâtemü'l-enbiyâ</i>	<i>Rasûlu's-sekaleyn</i>	<i>Şem'-i murâd</i>
<i>Hayr-ı mahlûk</i>	<i>Resûl-i ekrem</i>	
<i>Hurşid-i Hudâ</i>	<i>Rûh-ı ezel</i>	
<i>İmâmü'l-Haremeyn</i>	<i>Sâhib-i dâd</i>	
<i>Ma'nî-i maksûd</i>	<i>Sâhib-i şer'</i>	
<i>Mahbûb-ı Hakk</i>	<i>Seyyidü'l-enbiyâ</i>	

2.2. Nâbî'nin Şiirlerinde Geçen Edebî Mahiyetteki / Uzun Söz Kalıpları Halindeki Epitetler:

Bu epitetlerin kullanımı genellikle şâirle sınırlı olup tamlamalarda kullanılan ifadeler, Hz. Peygamber'in risaletinden, nurundan, şefaatinden, mi'râcından, rahmetinden, asıl/cevher/öz/ evvel olduğundan, Allah'a kurbiyetinden yola çıkılarak oluşturulmuştur:

Âftâb-ı nübüvvet-i kübrâ
Ârife-bahş-ı emcâd
Asl-ı hayât-ı dâreyn
Asl-ı ihsân-ı ni'âm
Bâ'is-i hilkat-i benî âdem
Bâ'is-i nakş-ı icâd
Bâdî-i icâd-ı âlem
Bârgâh-ı risâlet uzma
Dâver-i kişver-i şefâ'at
Dâver-i taht-ı risâlet
Fâtiḥ-i dahme-i şefâ'at
Fâtiḥ-i dahme-i der-beste-i Gayb-ı Mutlak
Gevher-i bahr-i hured
Gurfe-trâz-ı 'arş-ı Rahmân
Güher-i kân-ı kerem
Gül-i sad bülbül-i gülzâr-ı Hudâ
Gül-i destâr-ı murâd
Hâdî-i esrâr-ı sübül
Hâzin-i genc-i 'âd
Hâzin-i genc-i rahmet-âbâd
Hazret-i Şâh-ı rusul
İllet-i hilkat-i hâk-ü eflâk
Ma'nî-i asl-ı âlem-i terkîb
Ma'nî-i sır-ı Kur'ân
Mahrem-i bârgeh-i sübhân
Mahrem-i sır-ı nihân-hâne-i nûr
Mahrem-i hazret-i Hudâ-yı ta'âl
Maksad-ı kârgeh-i Yezdânî
Maksad-ı kâr-hâne-i hestî
Maksad-ı kevn ü mekân
Matla'-ı zât-ı pâk-i hayr-ı enâm
Mazhar-ı hubb-ı İzid-i müte'âl
Maksad-ı kâr-hâne-i hestî
Maksad-ı kevn ü mekân
Matla'-ı zât-ı pâk-i hayr-ı enâm
Mazhar-ı hubb-ı İzid-i müte'âl
Mazhar-ı nûr-ı cemâl

Merdüm-i dâde-i cân
Merhem-i sine-i mecrâh u usât
Mest-i cân-i hitâb-ı "Erselnâk"
Mihir-i gülçihre sipih-ı levlâk
Nebîyy-i sâdku'l-va'd
Nedîm-i hâssü'l-hâss
Neyyir-i âsumân-ı rahmet
Nûr-ı pişâni-i Âdem
Pâdişeh-i mülk-i sedâd
Pâdişeh-i serîr-i levlâk
Rahmet-i kâr-hâne-i cûd
Rehber-i şâh-râh-ı fevz ü felâh
Sadr-ârâ-yı hâne-i levlâk
Sultân-i serâ-perde-i levlâk
Sadr-nişîn-i her dü-'âlem
Sebeb-i âferiniş-i âlem
Server-i evlâd-ı Âdem
Seyyid-i dâdmân-ı âdem
Seyyid-i kâr-gâh-ı icâd
Sırr-ı mestûr-ı ma'nî-i "Levlâk"
Sürme-i dâde-i uşşâk-ı ilâh
Sürme-i nûr-bahş-ı çeşm-i enâm
Şâh-ı serîr-i mesned-i a'lâ
Şârk-ı çarh-ı Hudâ
Şeh-i hutta-i nâz
Şeh-i iklim-i kemâl
Şeh-i iklim-i reşâd
Şehin-şâh-ı enbiyâ-asker
Şeh-süvâr-ı hüner
Tabîb-i şifâ-bahş
Taht-nişîn-i 'izz ü şâdî
Vâsuta-i Rabb u ibâd
Veliyy ni'met-i din
Verd-i bihişt-ârâ-yı kurb
Zib-i sadr-ı bisât-ı âlem
Zinet-i efzây-ı gülşen

SONUÇ

Nâbî, yaşadığı yüzyılda şiirin insana yol göstermesi prensibini benimseyerek "hikmet" anlayışıyla dili kullanmadaki becerisini bir araya getirmiş, kendisinden sonraki yüzyıllara kıymetli eserler bırakmıştır. Bütün eserlerinde Hz. Peygamber'e olan sevgisini dile getiren şiirlere yer vermesi, onun edebiyatta Peygamber âşığı biri olarak tanınmasını sağlamıştır.

Bu makalede, Nâbî'nin Hz. Peygamber'e ithafen yazdığı şiirler incelenmiş, mısralarda geçen vasıflar şiirlerdeki manalarına bakılarak

tasnif edilmiştir. Şiirlerde ağırlıklı olarak işlenen konuların; *nûr-ı Muhammedî, şefaât, Ravza-i Mutahhara, mevlîd-i Nebî, İsrâ ve Miraç hadisesi* olduğu tespit edilmiştir. Şiirlerde Hz. Peygamber'in cömertliği ile şefaatinin birlikte zikredildiği görülmektedir. Yakın çevresi olarak, çocuklarından sadece Hz. Fâtıma ile İbrahim, eşlerinden sadece Hz. Hatice ve Hz. Âişe, torunlarından Zeyl'de sadece Hz. Hasan'dan bahsettiği tespit edilmiştir.

17. yüzyıldaki Peygamber tasavvuruna Nâbî'nin şiir penceresinden bakıldığında; 21. yüzyıl Peygamber tasavvurunda da yer alan, Hz. Peygamber'in gül kokması, gölgesinin olmaması, mucizeleri, Miraç Gecesi'nde yaşadıkları gibi çok sayıda benzerliğin olduğu görülmüştür. Şairin, Hz. Peygamber için "sıfât-ı fakr, halvet, terk-i sivâ, bürehne-cism" gibi tasavvufî ifadeler kullandığı, eşsiz tamlamalar kullanmaya özen gösterdiği tespit edilmiştir.

Son yıllarda özellikle destanlar üzerinde yapılan çalışmalarda adı sıkça duyulan epiteye, ilk kez Hz. Peygamber'in isim ve sıfatları yönüyle yaklaşmıştır. Kavramsal açıdan epitetin esmâ-i Nebî yerine kullanılabilirliği, her iki kavramın da varlığı biricik, eşsiz yönüyle tavsif ettiği örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır. Hz. Peygamber'in isimleriyle kıyaslaması yapılarak, Nâbî'nin şiirlerinde geçen epitetler yapılarına uygun şekilde sınıflanarak listelenmiştir.

KAYNAKÇA

- Altunmeral, M. (2015). *Nâbî'nin zeyl-i siyer-i Veysî'si (inceleme-metin)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Başgöz, İ. (1998). Dede Korkut destanında epitetler. *Milli Folklor*, 37, 23-35.
- Bekki, S. (2012). Türkiye'de epitetler üzerine yapılan çalışmalar ve Köroğlu'nun bir şiirinin tahlili. *Milli Folklor*, 24(95), 202-214.
- Bektaş, E. (2007). Nâbî'nin şiirlerinde Hz. Muhammed sevgisi. *I Kutlu Doğum Sempozyumu Bildirileri: Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi*, Şanlıurfa.
- Bektaş, E. (2018). *Serh-i çihil hadîs-i Nebî (kırk hadis tercümesi)*. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları.
- Belenkuyu, B. (2015). Edebiyatımızda esmâ-i Nebî-Peygamberimiz'in isimleri- ve esmâ-i Nebî metinleri. *Turkish Studies*, 167-196.
- Bilkan, A. F. (2011). *Nâbî divânı I-II*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Bulut, Z. (2015). Peygamberleri tasdik aracı olarak mucizeler. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-31.
- Coşkun, M. (2002). *Manzum ve mensur Osmanlı Hac seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çelebi, İ. (2000). İsim ve müsemmâ. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.22, s. 548-551). <https://islamansiklopedisi.org.tr/isim-musemma>
Erişim tarihi: 14.04.2022.
- Çelikhhan, S. (2020). Hz. Peygamber'in Yahudi bir kadın tarafından zehirlenmesi hadisesi hakkındaki rivayetler ve Kur'ân dışı vahiyle ilgisi. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 401-421.
- Demir, M. (2020). Şi'i apokaliptik bir rivayeti tarihlendirmek: hadis-tarih ilişkisi bağlamında Berâsâ Mescidi'ne dair bir rivayetin analizi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59-86.
- Dikmen, H. (2003). Hz. Peygamber'de hoşgörü ve insan sevgisi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2).
- Diriöz, M. (1994). *Eserlerine göre Nâbî*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Döner, N. (2007). Tasavvuf kültüründe Hz. Peygamber tasavvuru. Yayınlanmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Kandemir, M. Y. (2010). Şemâil. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.38, s. 497-500). (<https://islamansiklopedisi.org.tr/semail>, Erişim tarihi: 10.04.2022.
- Kaplan, M. (2010). *Klasik Türk şiirinde Hz. Muhammed*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Karakaş, M. (1996). *Şanlıurfa evliyâ ve âlimleri*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Karakaş, M. (2013). *Tuhfetü'l-Harameyn: Harameyn armağanı*. İstanbul: Mostar Yayınları.
- Köycü, E. (2014). Hz. Peygamber'in mucizeleri. *B.Ü. İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, 2, 65-88.
- Kurtoglu, M. (2018). Urfalı Nâbî (Rızvanoğlu, M. S., Ed.) (ss. 3-20). İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

- Levend, A. S. (1944). *Nâbî'nin Sûr-nâme'si*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Malik b. Enes (1994). *Muvatta* (Büyükçınar, A. M., Akyüz, V., Arpa, A., Pasmaz, D. ve Yücel, A., Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Medinenin Son Emanetleri. http://www.topkapidernek.org/wp-content/uploads/medinenin_son_emanetleri_fahrettin_pasa.pdf
Erişim tarihi: 08.06.2022.
- Önal, R. (2020). Hz. Peygamber'in mucizelerinden hanînü'l-ciz' hadisesi (mahiyeti ve intikal şekli). *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, III(II)*, 16-423.
- Ördek, Ş. (2012). Nâbî'nin Farsça dîvânçesi, inceleme-Türkçeye çeviri-tenkitli metin. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Öztürk, M. (2015). Münşe'ât-ı Nâbî (inceleme-tenkitli metin) ve Münşe'ât-ı Nâbî'de XVII. yüzyıl yansımaları. Yayınlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Öztürk, Nuran, (1997). Siyer türü ve Siyer-i Veysi (dürretü't-tâc fî sîreti sâhibi'l-mi'râc). Yayınlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Öztürk, Z. (2018). Nâbî'nin Siyer-i Veysi Zeyli'nde yer alan manzum parçalar. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa: Osmanlı-Belge ve Kaynaklarında Urfa III* içinde (ss. 88-96).
- Pala, İ. (2017). *Hayrî-nâme*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sak, V. A. (2015). Nâbî'nin Hayriyye'sinde Hz. Peygamber. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4(2)*.
- Tuzcu, R. (2010). Hz. Peygamber'in teri ile ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10(1)*, 161-193.
- Türkdoğan, M. G. ve Koç, H. (2014). *Nâbî Hayrâbâd*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Yeniterzi, E. (1990). Divan şiirinde Hz. Peygamber'in isim ve sıfatları - Esmâ-i Nebî. *TDV Kulu Doğum Haftası II: Dini Edebiyatın Dünyü Bugünü Paneli II (1-7 Ekim 1990) içinde* (ss. 87-100).
- Yeniterzi, E. (2006). Edebiyatımızda Hazret-i Peygamber'in isimleri ve harflere dair. *Yüzakı*, 14.

- Yeniterzi, E. (2014). Nâbî Divânı'ndaki ilk Nâ't-i Şerîf. *Vefatının 300. Yıldönümünde Şair Nâbî Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss.119-143). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Yılmaz, A. (2004). Türk edebiyatında Esmâ-i Nebevîyye-i Şerîfe'yi tadât geleneği ve Müstakimzâde'nin Mir'âtü's-Safâ isimli risalesi. *İstem*, 2(4), 159-172.
- Yiğit, A. S. (2018). *Nâbî divânı sözlüğü (bağlamli dizin ve işlevsel sözlük)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yüksel, H. (1997). *Gazavat-nâmeler ve Nâbî'nin Fetih-nâme-i Kamanîçe adlı eserinin metni*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Makale Künyesi (Araştırma): Gelir, M. Z. (2022). Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı: katkı ve düzeltmeler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 918-942.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1060181>

TARİHİ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATI: KATKI VE DÜZELTMELER

Mehmet Zeki GELİR¹

ÖZET

Andreas Tietze'nin başeseri olan *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Türkçenin köken bilgisi sahasındaki birçok karanlık noktasına ışık tutmuş ve birtakım kördüğümün çözülmesinde epey kolaylık sağlamıştır. Tietze'nin çalışması, genel kullanımdaki kelimelerden ağızların söz varlığına kadar geniş bir alanı kendisine hedef tutmuştur. Bir ömür tecrübesinin ürünü olan böylesi geniş kapsamlı bir eserde kimi yanlışları veya yetersiz bilgilerin olması da kaçınılmazdır. Bu yazıda Tietze'nin lügatinde gözümüze çarpan bu yanlış ve eksik verilerin bir kısmını eleştirel bir tarzda inceledik. Kimi maddelerdeki yanlış açıklamaları düzelttik, kimisinde birtakım ilave bilgiler verdik ve kimisinde ise verilmiş olan yanlış/yetersiz bilgiden daha doyurucu bir açıklama getirmeye gayret ettik. Özellikle İran dilleri üzerinde yoğunlaşarak bu dillerin Türkçe ile olan temaslarının leksikolojik mahiyeti hakkında bir fikir vermeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, etimoloji, ağızlar, eleştiri.

TARİHİ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATI: CONTRIBUTIONS AND CORRECTIONS

ABSTRACT

Andreas Tietze's magnum opus *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* shed light on many dark points in the field of Turkish etymology and provided a lot of convenience in resolving some deadlocks. Tietze's work has aimed at a wide range of words from general usage to the vocabulary of dialects. It is inevitable that there will be some mistakes or insufficient information in such a comprehensive work, which is the product of a lifetime's experience. In this article, we critically analyzed some of these incorrect and missing data that caught our eyes in Tietze's dictionary. We corrected the wrong explanations in some of the items, gave some additional information in some of them and tried to provide a more satisfactory

¹ Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni. mzekigelir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4023-0033>

explanation than the wrong/insufficient information given in some of them. Concentrating especially on Iranian languages, we aimed to give an idea about the lexicological nature of these languages contacts with Turkish.

Keywords: Turkish, etymology, dialects, criticism.

GİRİŞ

Türkçenin en büyük etimolojik kaynaklarından olan Andreas Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* geniş kapsamı ve edebî tanıklarıyla çok sık müracaat edilen bir çalışmadır. Tietze bir ömür müddetince elde ettiği bilgi ve deneyimiyle bu eseri vücuda getirmiştir. O, Türkçe yazılmış diğer etimoloji sözlüklerinden farklı olarak sadece Türkçenin genel kullanımındaki kelimelerini değil ayrıca yerel leksik unsurları da incelemesine dâhil ederek sözlüğünü zenginleştirmiştir. Tietze, böylece Türkiye Türkçesinin tarihî, çağdaş ve yerel söz varlığını bir bütün hâlinde açıklamayı hedeflemiştir. Kapsamı böyle geniş tutulan bireysel bir çalışmada kimi yanlışların, zühul eseri birtakım eksiklerin olması doğaldır. Bu yazımızda Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından 2016 yılında basılan *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nın birinci (A-B) ve ikinci (C-E) ciltlerinde tespit edebildiğimiz bu yanlışları düzeltmeye ve bazı maddelere katkıda bulunmaya çalıştık.

Sözlükteki bazı maddeler daha önceden çeşitli kaynaklarda işlenerek çözüme kavuşturulmuşsa, bu hususun ilgililerince bilindiği varsayıldığından açıklamaları tekrarlamak ve göndermede bulunmak bizece faydasız görüldü. Dolayısıyla mümkün olduğunca yeni bilgi vermeye özen gösterdik. Bir madde üzerine eleştirimizi yapmadan önce Tietze'nin açıklamasını, sayfa numarasını da vermek suretiyle, olduğu gibi aktararak okuyucuyu eleştirilen yorumdan haberdar ettik. Sözlüğün diğer ciltlerini de ileride değerlendirme niyetindeyiz.

İNCELEME

1. “afacan ‘hem zeki hem de yaramaz (çocuk)’ < Fa. *āfat-i cān* ‘kalb ağrısına sebep olan’ (c. 1, s. 261).

Hatice Şirin tarafından bu geleneksel etimolojik tahlilin doğruluktan uzak olduğu gösterilmiştir (2020, s. 53-4). Şirin'e göre ‘afacan’ kelimesi Seyahatnamede sıkça geçen Arapça *muṣācā(t)* kelimesine, Farsçalaşmış şekliyle *mefācān*, “ahenk temin etmesi için Evliya Çelebi tarafından kullanılmaya başlanmış bir sözcük olmalıdır” (s. 56). Ancak, *Seyahatnamenin* halk dilinin söz varlığına nüfuz edecek oranda etkili olduğu pek makul görünmemektedir. Evliya Çelebi'nin türettiği hiçbir kelime halk tarafından revaç bulmamışken

“mühmelattan” bir sözün tutunmuş olmasına ihtimal verilemez. Yine Şirin’in “*afacan* da Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde geçen ve daha eski tarihli Türkçe metinlerde tespit edilemeyen bir sözcüktür” (s. 53) şeklindeki tespiti de kuşkuludur. Kelime, 14. yy.da yazılmış olan *Kitabü’l-İdrak li-Lisani’l-Etrak*’ın haşiyesinde geçmektedir: “**Afacan** (*Füce*) yani anî ölüm demektir. (*dahî*) ki en çetin şeyler, büyük felaketler ve emsaline denir” (İzbudak, 1936, s. 5). Buna göre kelime Evliya Çelebi’den çok daha önce bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Ne var ki *Kitabü’l-İdrak Haşiyesi*’ndeki dil malzemesinin itimada şayan olmayan ve 14. yahut 15. asırdan çok daha sonra kayda geçen Anadolu Türkçesine ait veriler barındırdığı görülmektedir. Bu sorun mevcut olmakla birlikte yine de haşiyedeki bilgi, *afacan* kelimesinin Evliya Çelebi’nin icadı olmadığını ve kâfi derecede yaygın olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Gerek *Kitabü’l-İdrak Haşiyesi*’ndeki tanım gerek Şirin’in işaret ettiği *Seyahatname*’deki kullanımlar, kelimenin Arapça *faca’a ~ fuc’aa(t)* ile ilgili olduğunu düşündürmektedir; fakat yapısı -bizce malum değildir.

2. “AD. **âloalo** ‘hindi’ < ses taklidi kelimelerden. **Oğlan bu dünüş bir âloâlo çali, eve getiri.* (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 1 54)” (c. 1, s. 358)

Şevket Beysanoğlu’nun Diyarbakır ağzından derlediği kelime Kürtçedir: “**eloelo** *zo/n* 1. gürk, erkek hindi 2. hindi veya horoz çağırma” (Farqîni, 2005, s. 586). Yine Kürtçe *elok, elošış* a.a. (Farqîni, a. g. e.; İzolî, 1992, s. 141). Tietze’nin de belirtmiş olduğu üzere kelime yansıma sestem türemiştir. Krş. Tü. “**gulu gulu** hindinin çıkardığı ses” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 800).

3. “AD. **ammete/amete/emeti** ‘hala; akraba’ DS 238, 239, 1734 < BizYun. (âmita) < Lât. *amita* a.m. Belki daha muhtemel: Ar. ‘*amma[t]*’ a.m. Kelime zaten müennes olduğu halde sonuna ikinci bir Ar, müenneslik eki takılmıştır (krş. *halete*, ve başka türlü *acuze*)” (c. 1, s. 377).

Kelime Tietze’nin ilk görüşünün aksine Bizans Yunancasından değil Arapçadan gelmektedir. Dahası kelimenin sonundaki +*e/i* unsuru dişillği değil iyeligi gösterir: Ar. *عمتي* ‘*amma(t)*’ ‘hala’ < *عمة* ‘*amma(t)*’ ‘hala’. Kelimenin iyeliksiz şekli de ağzlarda kullanılmaktadır: “*eme* hala, babanın kız kardeşi (Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Malatya, Sivas, Yozgat, Ankara, Konya, Antalya, Muğla)” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 5, s. 1731). Arapça iyelikli başka kelimelerin de Türkçede kullanıldığı bilinmektedir. Krş. Tü. *emmi* ‘amca’ < Ar. *عمي* ‘*ammî*’ ‘amcam’ < *عم*

'amm 'amca' (Mutçalı, 2012, s. 645). Bu kategoriye halk ağzına ait olan şu kelime de eklenebilir: “**âhe** [ahiy] Arkadaş, kardeş: *Gel seninle âhe olalım*” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 1, s. 129) < Ar. اخی *ahî* 'kardeşim' < ع) *ah* (erkek) kardeş (Mutçalı, 2012, s. 22).

4. “**badincan** 'patlıcan' < Fa. *bādincān/bādīlcān* a.m., krş. *patlıcan... frenk badincanı* 'domates' Redhouse 1890 s. 1380: **Boyu münâreye, başı eşek başına, burnu Firengî bādincāna ... benzer* (Ferec 855/1451 v. 146b).” (c. 1, s. 545).

1451 tarihli bir kaynakta domates bitkisinin zikredilmesi imkânsızdır. Tietze burada anakronizme düşmüştür. Zira domates bitkisi Amerika kökenli olup belirtilen tarihte henüz Amerika kıtası dahi keşfedilmemişti.² Bu sebeple (eğer metnin otantikliğinde şüphe yok ise) adı geçen *Firengî bādincān*'ı domatesten ayrı bir bitkidir. Priscilla Mary Işın'ın işaret ettiği gibi (2014, s. 217) Türkçede *Frenk patlıcanı* tabirinin 'domates' için kullanılması 18. yy'da başlamıştır: “*Frènk Patilingiàn* (Solanum Licopersicum)” (Sestini, 1785, s. 79). Aynı eserin aynı sayfasında 'patates'in Türkçesi ise *Jër-elmâsi* (yer elması) olarak verilmiştir (Fr. aynı anlamdaki *pomme de terre*'den tercüme?).

5. “**bank IV/mank** 'sersem, ahmak' DS 521, 31 24 < Fa. *bang* 'haşış, esrar' ? *bank ol-/mank ol-* 'sersem olmak' DS 521, 31 24.” (c. 1, s. 580).

Tarama Sözlüğü “ahmak, akılsız, mankafa, sersem” anlamındaki *mank* için 16. yy.dan tanık getirmektedir (1996, c. 4, s. 2796). Tietze etimoloji önerisinde tereddüt göstermektedir ancak, eldeki verilere göre aynı anlamdaki kimi benzer kelimelerin Farsça *bang*'den veya onun türevlerinden gelmesi aslında kuvvetle muhtemeldir. Krş. “*benği* ~ *benge* Sersem, budala, ahmak (Afyon, Konya, Karaman), yarı deli (İzmir)” (Derleme Sözlüğü, 1993, s. 625) < Far. *bangî* 'esrarkeş'. (Şükün, 1984, c. 1, s. 365). Farsçada isim olan *bang* kelimesinin Türkçede sıfat olması ve asıl anlamından az çok farklı bir anlam kazanması gibi sebepler gerekçe gösterilerek bu görüşe itiraz edilebilir (Atay, 2008, s. 91). Ancak, Türkiye Türkçesinden başka Türk dillerinden bu görüşü destekleyecek örnekler vardır: Krg. “**Manğ, farsça**]. 1. uyuşturucu madde 2. şaşalıyan, apışık; *manğ bol-*: şaşalamak; *manğ baş*: mankafa. **Manğgi farsça**]. 1. narkotikle sersemlemiş; narkotik tiryakisi; 2. **mec.** beceriksiz adam, sersemcesine hareket eden” (Yudahin, 1998, c. 2, s. 552-3). Bununla birlikte

² Bu basit bilgi *Kamus-ı Türkî*'de de geçmektedir. “**Domates**: ... Amerika'dan gelme olup enva-i kesiresi vardır” (Şemseddin Sami, 2011, s. 910).

yukarıdaki açıklama “**manıt** 1. Sersem, ahmak 2. İnâtçı” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 9, s. 3123) gibi benzer kelimeler için yetersizdir. Bu *mank* ve *manıt* unsurlarının izahı için Başkurtça “**mankrut** манкрут Suçlayıp azarlamada söylenen söz; ahmak, aptal” (Özşahin, 2017, s. 399) ve Moğolca “**manggur** *is.* ve *sf.*: sersem(ce), ahmak(ça); içkiden sonraki baş ağrısı, akşamdan kalmalık” (Lessing, 2003, s. 823) kelimeleri bir pusula vazifesi görebilir.

Burada sadetten hariç ama dikkat çekici bir ayrıntı da Krg. *manğ* baş kelimesi ile TTü. *mankafa* arasındaki benzerliktir. Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmani*'sinden (1876) başlamak üzere kaynakların hemen tamamı bu kelimeyi çeşitli Türk dillerinde “sakağı” anlamına gelen *manka* kelimesiyle açıklamıştır: “**mankafa** *is.* Türkîde man, mank iri koca başlı şey, şaşkın hayran, **mankafa adam** koca baş, sersem. Sakağı şedidi, müzmin sekave şedit zükâm-ı me'sûri.” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 272). Ağızlarda da bu anlamı doğrulayan veriler vardır: “**mankafa** (Kayseri, Ankara, Bolu): 1- hayvanın burnu içinde çiçek döken, boğazının altında bez peyda eden ve kokan bir hastalık; zuam³. 2- aptal, ağır duyan b[eraber]. a[lıms]. *mankuf* (İlgaz) tezyif ve tahkir sözü.” (Hamit Zübeyr ve İshak Refet, 1932, s. 270). Bu bilgiler ışığında benzerliğin tesadüfi olduğu söylenebilir. Zira ‘sakağı, sakağıya tutulmuş’ anlamındaki *mankafa* kelimesinin ilk unsuru *manka*'nın (*manka kafa* > *mankafa*) Kırgızcadaki eş değeri *manğ*'dan ayrı bir kelime olan *manğka*'dır (Eren, 2020, s. 360; Yudahin, 1998, c. 2, s. 553).

6. “**bardel** ‘fahişe’ DS 530 < İt. *bordello* ‘umumhane, genelev’ < EFr. *bordel* ‘kulübe’. Tk. kelime *bardelhana* kelimesinden backformation (yanlış ayırma).” (c. 1, s. 587).

Derleme Sözlüğü'ne göre bu kelime Artvin, Kars ve Bayburt illerinde kullanılmaktadır ve ikinci hece uzundur: *bardél* ~ *bardil* (1993, c. 2, s. 530). Bu bölgede İtalyancanın etkisi muhtemel değildir. Coğrafi yakınlık ve telaffuz nazarıdikkate alınırsa kelimenin Rusçadan geçtiği anlaşılır: бордель ‘genelev’ (<http://gramota.ru/slovari/dic/?bts=x&word=%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C>, 14.01.2022).

bardel ve *bardelhane* arasındaki münasebet ise Azerice *fahişə* ve *fahişəxana* (< Far. *fāhişahāna*) ‘genelev’ kelimelerinin etkisinden kaynaklanmaktadır.

³ Bu yazılış, baskı hatası eseri olmalıdır. Düzgün yazımı: “**ruam** *is.* (*rua:m*) Ar. *ru'âm zool. esk.* Sakağı” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1662).

7. “**belek** IV ‘alacalı, karışık renkli’ DS 609 < Erm. *balak*’ a.m. R. Dankoff 1995 no. 42.” (c. 1, s. 643).

Kelime, Dankoff’un da işaret ettiği üzere (“< Kd. *bäläk* ‘speckled’; cf. Justi 55, *belek*, *belak* < Ar. *blq* [i.e. *ablaq*]” 1995, s. 24) Kürtçedir: **belek** ‘alaca hayvan veya dağ’ (Yüsuf Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 55); “**belek** (II) *rd* 1. benek 2. alaca, abraş, yanal 3. çil (tüyünde küçük benekler bulunan hayvan) 4. benekli, beneklice (Farqîni, 2005, s. 111). Nihai kaynak ise Arapçadır: *ablak* ‘alaca’ (Mutçalı, 2012, s. 99). Görebildiğimiz kadarıyla ünlü ile başlayan kelimelere tahammüllü olmayan Kürtçe, söz başı ünlüsünü ya proteze ya göçüşmeye başvurarak ortadan kaldırmaktadır. Yine Arapça *afal* vezninden: Krt. *hemeq* ‘aptal’ < Ar. *aħmak*; Krt. *behle* ~ *bale* ‘ebleh’ < Ar. *ablak* (Yüsuf Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 44; Kurdo, 1960, s. 308; Farqîni, 2005, s. 106)

8. “**boran** I ‘yaban güvercini’ krş. boranhane <??” (c. 1, s. 762).

Derleme Sözlüğü’ne göre kelime, Diyarbakır ve Elazığ’da kullanılmaktadır. Kelime Kürtçedir: “**boran** 1. güvercin 2. yabani güvercin” (İzoli, 1992, s. 73); “**boran** *m.* salma (kuşların üretilmesine ayrılan oda)” (Farqîni, 2005, s. 297). İran dilleri içerisinde buna benzer bir kelimeyi ancak Osetçede tespit edebildik: Бæлон 1) güvercin 2) güzel *mec.* kız (https://ironau.ru/vortaro.php?q=%E3%EE%EB%F3%E1%FC, 14. 01. 2022). Hübschmann bu Osetçe kelimeyle bağlantılı olarak Letonca *ballodis* ve Litvanca *balañdis* ‘güvercin’ kelimelerini vermektedir (1887, s. 120).

9. “AD. **boranhane** ‘güvercinlik’ < *boran* I ve *hane*, b. *abdesthane/apsesane*. *Karpuzların bu kadar büyük, kalın kabuklu, iri çekirdikli ve leziz olmanın nedeni, boranhanelerden özel olarak getirdiği güvercin gübresini tam kıvamında kullanmasıydı. (M. Margosyan 1996 s. 95-96). (c. 1, s. 762).

< Krt. **boranxane** “gübre için güvercinlere ayrılan tünek” (İzoli, 1992, s. 73); “güvercinlik, salma (kuşların üretilmesine ayrılan oda)” (Farqîni, 2005, s. 298). İlaveten Kürtçe *borangeh* (a.a.).

10. “**cacık** I ‘bazı yenen otlar’ DS 839, R. Dankoff 1991 s. 20 <??” (c. 2, s. 32).

Nişanyana göre: “≈ *Fa jāj* جāj çeşitli yemeklik yabani otlara verilen ad, kendinden yetişen her tür nebat ≈ *Kürd jāj* yemeğe katılan bir ot, *carum carvi*” (https://www.nisanyansozluk.com/?k=cac%C4%B1k, 14. 01. 2021).

Farsça kelime için *Burhân-ı Kâtu Tercemesi*'nin getirdiği açıklama Nişanyan'ın tahminini doğrulamaktadır: “**jâj** (جَا) Zâ-yî Fârisî ile fâz vezninde. Bir nevi otlak adıdır. Gayette beyaz ve yavşana şebih olur. Lâkin gayette bî-meze ve nahoş olmakla develer ağzında o kadar beri öte çiğnerler, yutmağa kadir olmazlar. İnde'l-ba'z mutlak *tere-i düğ*⁴ manasınadır ki yoğurttan a'shab ve bukul'dan ederler. Türkçe cacık derler.” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 391).

Memlûklere ait bir yemek kitabı olan *Kenzu'l-Fevâid fi Tenvîu'l-Mevâid* bu kelimenin 14. asırda da Türklerce kullanıldığını göstermektedir. Buna göre “jâjaq (drained yogurt condiment)” Türkmen yoğurdundan (laban turkumâni) yapılmaktaymış (Nasrallah, 2018, s. 334)⁵.

11. “**cavra** ‘köpek’ DS 867 < krş. Kürt. *cevir* ‘av köpeği’ ve küçültme eki ile *cevrîk* ‘köpek yavrusu’ Jaba-Justi 1879 s. 120.” (c. 2, s. 49).

Kelime, Kürtçe üzerinden geçmekle birlikte nihai kökeni Arapçadır: “*حرو carw ~ cirw* enik, encik, yavru” (Mutçalı, 2010, s. 150).

Arapça kelimelerde ünsüze bitişen /w/ sesi Kürtçede, telaffuzu kolaylaştırmak için, ya yukarıdaki gibi göçüşmeyle kelimenin içine alınır (Ar. *daw* ‘kova’ > Krt. *dewl*⁶) veyahut tamamen ünlü karakteri kazanarak /û/ olur (Ar. ‘*afw* ‘af’, *lağw* ‘lağiv’, *mağw* ‘mahiv’ > Krt. *efû*, *lexû*, *mehû* vs. Yûsuf Ziyâeddîn Paşa, 1892, s. 172; Farqîni, 2005, s. 507, 581, 1188).

12. “**cegen** ‘hasır otu; buğday, çavdar, mısır sapı’ DS 874, 875 < Kürt. *cegen* a.m. Jaba-Justi 1879 s. 116” (c. 2, s. 56).

Derleme Sözlüğü'ne göre kelime Kadıçiftliği-İstanbul [Yalova] ve Kelkit-Gümüşhane'de “hasır, hasır otu” anlamında kullanılmaktadır (1993, c. 3, s. 874). Mezkûr yerler Karaçay-Malkar Türkçesinin

⁴ Far. *تاره دوج tara-i düğ* (harf. ‘ayran teresi’) Ayrana doğranan yeşillik (<https://www.parsi.wiki/fa/wiki/topicdetail/d99e5ca63aa244a59f65cad9172ba91>, 14. 01. 2022)

⁵ Yazarın 31. dipnotundan cacığın 10. asırdan beri çeşitli Arapça kaynaklarda zikredildiği anlaşılmaktadır: “First, a recipe for it does indeed occur in al-Warraq’s tenth-century Baghdadi cookbook (Chapter 39), and second, the *Kitâb al-Ĥarb al-ma’shûq* 100, they cite, describes it as a Kurdish specialty” (s. 12).

⁶ Aynı anlamdaki Far. *دول döl* (Steingass, 1975, s. 546) kelimesi de benzer bir gelişmeyi gösteriyor gibiyse de kelimenin Farsçaya geçişindeki kaynak dil Arapça değildir. Krş. OFar. ‘**döl** kova; *astr.* kova burcu’ (MacKenzie, 1986, s. 26). Ayrıca Soğd. **öwlyy öülē** ‘kova burcu’ (Gharib, 2004, s. 146).

konuşulduğu yerleşimlerdir. Nitekim bu kelime de Karaçay-Malkar Türkçesinin söz hazinesinde bulunmaktadır: “**Джеген** *cegen* hasır” (Eren, 2004, s. 183; Tenişev ve Suyunçev, 1989, s. 240; Tavkul, 2000, s. 147). Kelime Türkçede eskiden beri kaydedilmiş olup birçok Türk dilinde mevcuttur: “Çuv. *çakan* ‘bir çeşit hasır otu’ < EÇuv. *ceken (> Mac. *gyékény* [cëkëñ] ‘sandalye sazı, karnı’; Çağ. *yeken*, MK *yiken* ‘hasır yapılan kovalak otu’, Tat. *yiken*⁷, Kırg. *ceken* ‘saz, bataklık bitkisi’, Kzk. *jeken ay.*” (Ceylan, 1993, s. 70).

Farsça **چاگان** *cagan* ‘saz, hasır otu’ (Amîd, 1391, c. 1, s. 821), bir Türk dilinden alınmış olmalıdır (Doerfer’in TMEN’inde yok).

13. “**çendek** ‘insan veya hayvan ölüsü’ DS 881, Balhassanoglu 1904 s. 127, K. Emiroğlu 1989 s. 62-63 < ?? (c. 2, s. 64).

Ağızlarda *cemdek* ~ *cemdeyh* şekilleri de kaydedilmiştir (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3. s. 881). Kelime, ayrıca şu dillerde geçmektedir:

Kürtçe: “**çendek** hayvan ölüsü” (Yüsf Ziyâeddîn Paşa, 1892, s. 81); “**çendek** *n* 1. beden, gövde (insan bedeni) 2. ceset, cenaze 3. ölü, mevta 4. kesilmiş davar, sığır gövdesi” (İzoli, 1992, s. 79; Farqinî, 2005, s. 323).

Azerice: “**çəmdək** *is.* 1. Heyvan ölüsü, leş, cəsəd... 2. İnsan bədəni, bədən” (Orucov, 2006, s. 402).

Buna göre *m*’li şekillerin Azerice olduğu emniyetle söylenebilir. Bu varyantın kullanıldığı yerler (Arpaçay-Kars; Iğdır) de bu hükmü doğrulamaktadır. Merzifon-Amasya’daki *çendek* de *Derleme Sözlüğü*’ndeki bilgiye göre “Azeri Türkmenleri”ne aittir. Aynı şekilde verilerin bir kısmının Kürtçeye ait olması da akla yatkındır. Fakat kelimenin yapısı ve nihai kökeni bizce meçhuldür.

14. “**culuk** ‘hindi’ DS 101 2-14 < ses taklidi kelimelerden, krş. *culcul*” (c. 2, s. 113).

Tietze kelimeyi ses taklidi olarak niteleyip *culcul* ile karıştırmış. Fakat bu, standart dildeki “**çulluk** Çullukgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika’da yaşayan, 32 cm uzunluğunda, tüyleri kahverengi ve kül rengi, göçebe, eti için avlanan, uzun gagalı, göçmen bir kuş, bekas (*Scolopax rusticola*)” kelimesinin varyantından başka bir şey değildir (Türkçe Sözlük, 2005, s. 455). Ağızlarda ‘hindi’ anlamıyla *çulluk* ~ *çuluk* ~ *culluk* ~ *culuğ* gibi şekiller kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3, s. 1013-4). Bahis

⁷ Söz başı *c*’si sehven *y* olarak yazılmıştır. Krş. Tat. “**ciken** жикән Sukamış” (Öner, 2009, s. 55).

konusu kelime *Divanü Lügati't-Türk*'te (DLT) de kaydedilmiştir: “**çulık** çulluk; üveyik büyüklüğünde alacalı bir kuş” (Atalay, 1989, c. 4, s. 160).

15. “**çağala/çağla** ‘olgunlaşmadan yenilebilen meyve (bilhasasa badem)’ DS 1034, TS 787 < Fa. *çağāna* a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 222’ye göre Yun. τσάγαλο (tsâgalo)’dan alınmıştır, fakat bu kelimenin bizzat Türkçe *çağala*’dan geçmiş olduğu mümkündür, b. N.P. Andriotis 1983 s. 377.” (c. 2, s. 127).

< Far. “جغاله *çegāle* Hevāle vezninde. Türkîde dahi çağla derler ki henüz yetişip kemalin bulmamış meyvedir” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 131). Kelimenin -Tietze’nin kaydettiği üzere- *çağāna* gibi bir varyantı yoktur. Bununla beraber Farsça kelime eski kaynaklarda geçmediği gibi akraba dillerde de benzer bir şekil bulunmuyor⁸. Bütün bunlar kelimenin Farsçaya başka bir dilden alıntılıdığına delalet etmektedir. Fakat kaynak dil belirsizdir (Doerfer’in TMEN’inde de geçmemektedir).

16. “**çakı** I ‘açılır kapanır cep bıçağı’ < Moğ. *çaku* ‘direk, destek’, fakat Moğ. *çaku* < Tk.’den gelmesi muhtemel G. Doerfer 1963 I, no. 174.” (c. 2, s. 133).

Doerfer’in bu görüşüne karşılık Uwe Bläsing, Moğolca kelimenin sadece ‘direk, destek, payanda’ anlamında olduğunu ancak, asla bıçak ve hatta kelimenin en geniş anlamıyla bile bıçağa benzeyen alet ve nesnelere için kullanılmadığını belirtir (2010, s. 31). *Lehçe-i Osmani*’deki tarif ise kelimenin ‘çakmak’ fiiliyle ilişkilendirildiğini göstermektedir: “**çakı** Çakıp açılan kapanan ufak bıçak. Farside tahrifle benzetip çakî derler” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 84). Doerfer de bu ihtimale değinir (1963, c. 1, s. 304). Bläsing ise bu tür aceleci sonuçların tehlikeli olduğunu, ‘çekiç’ kelimesinin de ilk bakışta ‘çakmak’ fiiliyle ilgili görünse de kelimenin çok eskiden beri İran dillerinde belgelendiğini (mesela *Avesta*’da geçtiğini) belirtir bu durumda kelimenin Türkçe kökenli olmasının ihtimal dâhilinde olmadığını kaydeder (2010, s. 32-3). Bläsing’in de belirttiği gibi (Türkiye Türkçesinin tesir sahasına giren Türk dil ve lehçeleri dışında) ‘çakı’ kelimesine ancak Türkçedeki rastlanmaktadır (Ercilasun, 1991, c.1, s. 112-3). “**ÇAKGY**, at. Dili sapynyň içine eplenip ýapylýan we açylýan kiçijik pyçak” (TDDS, 2016, c. 1, s. 187) = ‘namlusu sapının içine katlanarak kapatılıp açılan küçük bıçak’. Azericede sadece ağızlarda seyrek olarak kullanılmaktadır: “**çaqqı**

⁸ Kürtçe (güney diyalektleri) *çeqale* ‘acı badem’ ve *çuwale* ‘yaban bademi’ Farsçadan alıntıdır (Wahby ve Edmonds, 1966, s. 27-30).

(Meğri, Ordubad) cib bıçağı... ~ **çaqqu** 1. bax **çaqqı** (Dərbənd) ... 2. qatlanmayan bıçaq” (Axundov, 2007, s. 86).

Türkçede kelimenin geçtiği en eski kayıt olarak bizim bulabildiğimiz 1797 tarihli *Burhan-ı Kâtu Tercemesi*⁹’dir. “**gizlik** (كزلك) ... O küçük bıçak ve *çakıya* denir ki sapı uzun ola... (Öztürk ve Örs, 2000, s. 292). Aynı kelimenin başka bir varyantında “**kizlik** (كزلك) ... ucu gerisine eğri ve devrik olan kalem-tıraşa ve *çakıya* derler... (Öztürk ve Örs, 2000, s. 454)⁹.

17. “**çavan** ‘hayvanların erkeklik organı’ DS 1093 < ?? krş. Kürt. *çavan-i hespi* ‘at yarağı’ Jaba-Justi 1879 s. 126. İnsan için de kullanılabilir (tabu kelimelerinden).” (c. 2, s. 168).

Kelimenin Kürtçedeki mevcudiyeti -Tietze’nin de soru işaretleriyle ima ettiği gibi- şüphelidir. Zira zikredilen kaynak dışında, Kürtçe hiçbir kaynaktan buna benzer bir unsur geçmemektedir. Buna karşılık kelime Türkçede bir hayli yaygındır: “*çav* ~ *çavan* ~ *çavgın* ~ *çavını* ~ *çavun* ‘hayvanların erkeklik organı’; *çavkın* ‘erkeklerin cinsiyet organı’ (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3, s. 1093-1094). Keza *Türkçe Sözlük*’teki “**çavun** *is.* Hayvan derisinden veya çavdan yapılmış kırbaç” (2005, s. 403) sözü de bu kelimeyle ilgilidir. *Divanü Lügati’t-Türk*’te “**çawıg** kamçı, kamçı ucu” (Atalay, 1986, c. 4, s. 138) kelimesi kaydedilmiştir. Bu veriler kelimenin Türkçe olduğunu ve Kürtçe ile doğrudan alakasının olmadığını ispatlamaktadır.

18. “**çedene/çetene** ‘kendir, kenevir veya keten tohumu’ DS 1105-06 < Fa. *caudāna* ‘arpa danesi’ [*cau* ‘arpa’ ve *dāna* ‘tane’], fakat Fa.’da ‘kendir tohumu’ mânasına gelmediğine göre, bu etimoloji şüphelidir. Krş. Az. *çätänä* a.m.” (c. 2, s. 171).

Hasan Eren de söz konusu kelime için “kökenini bilmiyoruz” şeklinde bir açıklama yapmıştır (2020, s. 102).

Kelime Farsçadır: “شاهدانه ~ شهدانه *šāhdāna* ~ *šahdāna* ‘kenevir tohumu’ (Steingass, 1975, s. 727-769). Söz başı /s/ sesinin Türkçede /ç/ sesine dönmesi bilindik bir hadisedir: *çakal* (< Far. *şağāl*), *çeltik* (< Far. *şaltük*), *çorba* (< Far. *şörbā*) vs. (Tietze, 2016, c. 2, s. 132). *Lehce-i Osmani* (1876), kelimenin Türkçeleşmiş şeklini “**šehtane** (شَهتانه) *is.* Şahdane, hap resminde kenevir tohumu” olarak vermektedir (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 362). Kelime Orta Farsça devresinde Arapçaya da *šāhdānic* ~ *šāhdānağ*, *šāhdānic* ~ *šāhdāniğ* şekilleriyle girmiştir (Steingass, 1884, s. 525, 560).

⁹ Tü. *gezlik* > Far. *gizlik* (Doerfer 1975, c. 4, no: 1714)

19. “**çeşit** ‘nevi, makule, cins, türü’ < eski kaynaklarda geçmeyen ve başka bir Türk dilinde mevcut olmayan kelime belki Kürt, *çışt* ‘şey, satılacak mal, meta’ Jaba-Justi 1879 s. 129, K.K. Kurdoev 1960 s. 164) kelimesiyle münasebettardır. (c. 2, s. 195).

Kürtçe, kelimenin kökeni için birçok açıdan ihtimal dışıdır. Evvela gösterilen *çışt* varyantı düşük bir kullanıma sahip olup *tışt* şekli çok daha yaygındır. Öyle ki kelimenin küçültmeli biçimi “**tıştik** n. 1. şey, şeycik 2. bilmece” (Farqîni, 2005, s. 1893) Türkçenin ağızlarına bile girmiştir: “**tıştik** (I) Bilmece: *Sana bir tıştik söyleyeyim mi?* (Babik *Pütürge- Malatya); **tıştik** (II) Eşya: *Evinde bir tıştik yok.* (Babik *Pütürge -Malatya)” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 10, s. 3927). Kaynak dilde bile bu derece seyrek bir kullanıma sahip bir biçimin (*çışt*) Türkçeye geçmesi pek olası değildir. Üstelik anlamsal açıdan da zorluklar vardır. Zikredilen kelime sadece ‘şey, nesne’ anlamındadır.

Bizce tespit edilebilen kelimenin geçtiği en eski kaynak *Elémens de la langue turque*’tür. Buna göre: “*nuance* tchéhid. chéhid” (Viguier, 1790, s. 408). Keza “*چشید* *tjéhid* (éurnék) échantillon” (Hindoglu, 1838, s. 183). Sözcüğün eskiden ‘numune’ anlamında kullanıldığı görülüyor.

Kelimenin Farsça *چاشیدن* *çaşidan* ‘tatmak’ fiilinin hafifletilmiş mastarı *چاشید* *çaşid* ‘tatma, yemek’ (Amîd, 1391, c. 1, s. 887) olması daha muhtemeldir. Burada sesçe/biçimce hiçbir problem yoktur. Aynı şekilde anlamca da bir zorluk bulunmamaktadır. Aynı kökten gelen ve yakın anlamda kullanılan “**çeşni** (چاشنی/چشنی) *is*. Çeşni, çeşit, lezzet-i mahsûsa, vaz-ı mahsûs, örnek” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 582) kelimesi de bunu desteklemektedir. Türkçede kullanılan *envaiçeşit* ‘türü, çok çeşitli’ sözü de belki ‘muhtelif lezzetler/tatlar’ gibi bir anlama delalet etmekteydi. Krş. *enwā-y lezzāt* Species gustuum ‘lezzet/zevk çeşitleri’ (Meninski, 2000, c.1, s. 471)¹⁰. Kelime, Azericede de *çeşid* biçimiyle tedavüldedir (Orucov, 2006, c. 1, s. 456).

Hasan Eren de buna yakın bir görüş ileri sürmüştür. Şu farkla ki Eren, kelimenin aslını Farsça ‘tadılmış’ anlamındaki *çaşida* olarak göstermektedir (2020, s. 108). Bize göre bu görüş, *چاشید* *çaşid* ‘tat’ şekline kıyasla hem biçimce hem de anlamca isabetli değildir. Kelime sonundaki /e/ sesinin sebepsiz olarak düşmesi ikna edici olmaktan uzaktır. Ayrıca ‘tadılmış’ anlamındaki kelimenin ‘tür, nev’ anlamını kazanması da akla yatkın görünmemektedir.

¹⁰ Fakat ‘muhtelif, çeşitli’ anlamında *envaitürlü* biçiminin de Türkçede takriben 500 yıllık bir kullanımı vardır (Tietze, 2016, c. 2, s. 621). Bundan ötürü *envaiçeşit*, varsayımımızın hilafına, başından beri sadece ‘çeşitli’ anlamıyla kullanılmış olabilir.

20. “**çon** ‘kalça, but’ DS 1267 < ?? krş. Kürt. *çong* ‘diz’ K.K. Kurdoev 1960 s. 172.” (c. 2, s. 252).

Derleme Sözlüğü’ne göre ‘kalça, but’ anlamıyla “*çon* I [*colum*, *con* (II), *çona* (II), *çonu*, *çön*] kelimeleri; Ankara, Bartın, Bolu, Düzce, İstanbul, Kocaeli, Çankırı, Zonguldak, Samsun, Bursa, İçel gibi illerde kullanılmaktadır. Kelimenin ağırlıklı olarak Karadeniz’in batı ve orta kesimlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bölgede ve bu denli geniş bir sahada Kürtçenin etkisi bahis konusu olamaz. Ayrıca, Kürtçe kelimenin asli ve yaygın biçimi de *çok* olup *çong* şekli etimolojik olmayan (unetymological) bir /n/ ilavesinin ürünüdür. Krş. Far. چوک *çök* ‘diz’ (Steingass, 1975, s. 402).

Ağızlarda kelimenin diğer anlamları şöyle kaydedilmiştir: “**çon** (II) 4. Hayvan vücudunda olan yumru, ur. (Sofker *Suşehri -Sivas); “**çon** (III) 1. Dalsız, budaksız ağaç gövdesi. (Lohan -Gaziantep; Zencidere Turan -Kayseri) 2. Ağaç gövdesinde meydana gelen ur ve yumrular. (-Yozgat; Dere *Mut -İçel) 3. Yarması güç ve budaklı kütük. (Aybastı, Karakuş bucağı köyleri *Ünye -Ordu; Bahçeli *Bor -Niğde) 4. Odun kütüğünde dalların birleşim yeri. (*Gürün -Sivas)” (DS, 1993, c. 3, s. 1267). Bu verilerden hareketle ‘kalça, but’ manasının da bunlarla ilişkisi düşünülebilir. Esas anlam ‘yumru, şişkinlik’ gibi görünmektedir. Krş. *kaba et/kaba but* (‘şişkin et’) a.a.

21. “**çor** I/**çör** ‘dert, keder, hastalık’ DS 1 269 < ?? krş. Kürt. *çor* ‘salgın hayvan hastalığı’ Jaba-Justi 1879 s. 133... ‘salgın hayvan hastalığı” (c. 2, s. 253).

İşaret edilen Kürtçede kelimenin anlamı şöyledir: “**çor** 1. kıran, ölet 2. kırcın (hayvan kıranı) 3. çor (sığır vebası) 4. malkıran (hayvan vebası) 4. nezle” (Farqînî, 2005, s. 410).

Hasan Eren ise Dankoff’a dayanarak kelimeyi Ermenice *ç’or* ‘common cold, animal or plant sickness’ kelimesine bağlar (2020, s. 120).

Kelime *çor/çör* şekli ve ‘dert, keder, hastalık’ anlamıyla Türkiye’nin muhtelif yerlerinde kullanılırken ‘bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası’ anlamıyla genel olarak doğu ve kuzeydoğu illerinde yoğunlaşmıştır (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3, s. 1269). 14. yy.da yazılmış olan *Kitabü’l-İdrak li-Lisani’l-Etrak*’te *çor* ‘hastalık’, *çorlu* ‘hasta’ anlamıyla kaydedilmiştir (Caferoğlu, 1931, s. 31). Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde de *çorlu* ‘hasta’ anlamında geçmektedir (Dankoff, 2004, s. 109). Bazı Türk dillerinde de kelime şu şekil ve anlamlarla kullanımdadır:

‘ejdeha’dır¹² (Sâdikî, 1384, s. 4-5). Şemseddin Samî’nin *Kamus-i Fransevi*’deki açıklaması da kelimenin Farsça üzerinden alındığını ima eder: “**Abaque**, Teshil-i hesap aleti, cetveli; çortke (lafz-ı ahîr Rusçadan mehuz olup İraniler beyninde mezkur alet bu nam ile yâd olunur), abaka” (1905, s. 3).

24. “(Çocuk dili) **çüç et-** ‘oturmak, susmak’ DS 1306 < küçük çocuk tabirlerinin (b. *adda git-*) aslını tesbit etmek umumiyetle güçtür, fakat bu aslında nida olan tabir her halde şimalî Irak’ta konuşulan Kürtçe’deki *çîçî* ‘otur!’ Wahby-Edmonds 1966 s. 29 kelimesinden gelmiştir.” (c. 2, s. 272).

Derleme Sözlüğü’ne göre “**çüç etmek** Çocuk dilinde oturmak” Van’ın Erciş ilçesinden derlenmiştir (1993, c. 3, s. 1306). Tietze’nin beyanının aksine bu Kürtçe tabir bir bölgeye has olmayıp birçok kaynakta geçmektedir: “**çûçî** ‘otur!’ manasında, yalnızca çocuklara söylenir” (Yûsuf Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 83); “**çûç m.** oturma (çocuk dilinde), **çûçêfî b** otur (çocuk dilinde)” (Farqînî, 2005, s. 411).

25. “**dem** III ‘çayın renk ve kokusu; sulandırılmamış çay hülâsası’ < dem I; krş. *tavşan kanı*”. (c. 2, s. 353).

Tietze buradaki *dem* kelimesini Arapça ‘kan’ anlamındaki دم *dam*’e bağlamaktadır. Tietze’nin sadece çayın renginden ötürü böyle bir hükme vardığı açıktır. Oysa *dem* yalnızca çay için kullanılmamaktadır. Kelimenin ayrıca “pişirilen yemeklerin yenecek kıvamda olması” anlamı da vardır (Türkçe Sözlük, 2005, s. 491). Tabiatıyla, çay demlenebileceği gibi söz gelişi pilav da demlenebilmektedir. 1890 tarihli Redhouse’un *Lexicon*’una göre: دم چمك [dem çekmek] For a thing cooking to absorb its own vapor” (2015, s. 914). 1901 tarihli *Kamus-ı Türki*’de: “**dem çekmek** işret etmek” (Şemseddin Samî, 2011, s. 619). Çağdaş Türkçede *dem çekmek* fiilinin bu anlamları *demlenmek* şekliyle karşılanmaktadır: “**demlenmek** (nsz) 1. Çayın rengi ve kokusu suya geçmek. 2. Pilav piştikten sonra bir süre bekletilerek kıvama gelmek. 3. *tkz.* İçki içmek” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 495). Krş. Azerice: “**dəm is.** [fars.] 1. Od üstündə aramla bişmə, yaxud dəm alma. *Xörək dəmdədir...* □**Dəm almaq** (çəkmək) – 1) qaynar suda qalıb yetişmək, suyu çəkilərək öz buğunda bişmək. *Plov dəm almışdır...* 2) od üstündə rəng alaraq ətri çıxmaq və içməyə yararlı hala gəlmək (çay, qəhvə haqqında).” (Orucov, 2006, c. 1, s. 579). Bu anlamların Farsçaya dayandığı

¹² Farsça اجدها *ajdahā* kelimesinde /r/ sesi beliridikten sonra sondaki *hā* hecesi çokluk eki olarak telakki edilmiş ve bundan اجدار *ajdar* şeklinde yapma bir teklil biçim türetilmiştir (Sâdikî, 1384, s. 4).

anlaşıyor: Far. دم کردن *dam kardan* 1. (çay) Demlemek 2. (pilav vs.) Kısık ateşte pişirmek, buğulamak 3. Çeşitli şifalı otları çay gibi kaynatıp demlemek (Amîd, 1391, c. 2, s. 1165; Rubinçik, 1985, c. 1, s. 658). Dolayısıyla kaynakların büyük çoğunluğunda da gösterildiği üzere kelime açık seçik Farsçadır ve Arapça ile alakası yoktur.

26. “**dere** ‘küçük ırmak, çay’ < Fa. *daryâ* ‘deniz; büyük nehir’ M. Räsänen 1969 s. 133”. (c. 2, s. 369).

Tietze’nin Räsänen’e istinaden yaptığı açıklama tatmin edici olmaktan uzaktır. Anlamca hiçbir engel olmasa bile seçse ‘derya’ kelimesinin alışılmadık tarzda ‘dere’ye dönüşmesini izah etmek oldukça güçtür. Üstelik ‘derya’ kelimesi herhangi bir değişime uğramaksızın Türkçede zaten kullanımdadır.

Kelimenin kökeni için isabetli tespiti Farsçanın klasik sözlüğü *Burhan-ı Kâti*’nin tercümesinde Mütercim Âsım Efendi yapmıştır: “**derre** (دره) Zerre vezninde... İki dağ arasında olan ferceye dahi derler. Tahfifle de lügattir. Türkîde dahi tahfifle *dere* denir.” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 167). *Lehce-i Osmanî*’nin tanımına göre: “**dere** (دره) Dağ arası vadi, tenk... **akar dere** kefâ’^e, ufak çay” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 114). Bu sahih etimolojik açıklama daha önce Sevan Nişanyan tarafından da gösterilmiştir (2010, s. 128).

27. “**derence/terence** ‘merdiven’ DS 1 890 < Ar. *daraca* a.m. + /n/ epenthesis’i, (kelime içinde ses türemesi) b. *alankese*” (c. 2, s. 370).

Derleme Sözlüğü, ‘terence’ kelimesinin kullanım sahasını Bitlis, Muş, Asmasız-Niğde olarak göstermektedir. Kelime Kürtçedir: “*tirince ~ terence ~ derence* ‘merdiven’ (Yüsuf Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 65; Farqînî, s. 472, 1842, 1887). Nihai kaynak Arapçadır: *daraca(t)* ‘basamak; merdiven; derece” (Mutçalı, 2012, s. 300). Yukarıdaki *çon* maddesinde de temas edildiği üzere bazı Kürtçe kelimelerde etimolojik olmayan bir /n/ sesinin ünlü ile onun ardındaki ünsüz arasında türediği görülmektedir. Ünlünün belirli bir vasfı yokken ünsüz sıklıkla (elbette gözlemleyebildiğimiz oranında) *c*, *ç*, *k* ve daha seyrek olarak *d*, *s*, *z* sesleridir. Ayrıca bu türeme /n/ sesi kendisinden sonraki /k/-yi mutlaka /g/-ye, /ç/ sesini ise kimi hâllerde /c/-ye dönüştürmektedir: *pisî-n-g* (= pisik) ‘kedi’; *ziri-n-c* (= zirêç ~ zirîç) ‘kurşun elementi’ (Yüsuf Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 51, 128; Farqînî, 2005, s. 1431-2, 2018). Türkçede de “bu ses dental (*d*, *z*) ve alveolar konsonantlardan (*ş*, *c*, *ç*) önce türer” (Eckmann, 1955, s. 18).

28. “**dızman/dizman** ‘uzun boylu, iri yapılı, kocaman, şişman (kimse)’ DS 1477, TS 1139, R. Dankoff 1991 s. 31 < Kürt. *dijman*

‘düşman’. Fa. mukabili olan *düşman* kelimesinde olduğu gibi ikinci hece, Türkçe’deki sıfat kuvvetlendirici *-man* ekine (krş. *kocaman*, *şişman*) benzetilerek mânası da büyümüştür.” (c. 2, s. 403).

Şekil engeli sadece ikinci hecedeki düz dar ünlünün düz geniş çevrilmesi değildir. Normal şartlarda Kürtçe /j/ sesi de Türkçede /z/ sesi ile nöbetleşmez. Beklenen, bu sesin /c/ veya /ş/ ile karşılaşmasıdır: Krt. *dirêj* ‘uzun’ > Tü. “**diriş** (Erzincan): uzun ve ince adam”; “**direj** (Kağızman-Kars) ~ **dirç** (Pütürge-Malatya) uzun boylu” örneğinde olduğu gibi (Farqînî, 2005, s. 546; Hamit Zübeyr ve İshak Refet, 1932, s. 104; Derleme Sözlüğü, 1993, c. 4, s. 1512-1517). Bunun dışında gayetle göze batan bir anlam uyumsuzluğu da vardır (düşman ≠ iri yapılı). Bunların hepsi, kelimenin Kürtçeye bağlanamayacağını göstermektedir.

Kimi Farsça kelimelere benzerliğinden yola çıkarak bu dilin söz hazinesini yokladığımızda Şu’ürî Hasan Efendi’nin 1742 tarihli *Ferheng-i Şu’ürî*’sinde şu ilginç açıklamayla karşılaştık: “دژمان [dijmān]: Sükün-ı zā’-i Fārsî ve feth-i mīm ile. Bir nesnenin iriliğinden ve kabalığında kinâyedir. Lafz-ı mürekkebdır ک دژ [dij] қал’а’dır ve مان [mān] مانستن [mānisten]den ism-i fā’ildir. Ma’nā-yı terkîb ‘қал’aya benzeyici’ demek olur” (2019, c. 2, s. 1838). Bu açıklama Türkçe *dızmanın* anlamıyla uyusmaktadır. Fakat biraz önce Kürtçe için söylediği gibi Farsça /j/ sesinin de Türkçede /z/ olması olağan bir durum değildir (Far. *ejder*, *jale*, *müjde* [~ *muştı*], *pejmürde* vs.). Kaldı ki kelimenin bu anlamı şüphelidir; daha açık bir ifadeyle, bu anlam başka kaynaklarca teyit edilmemektedir. Kaynakları arasında *Ferheng-i Şu’ürî*’nin de bulunması muhtemel olan Steingass da bu hakikate işaret eder: “*dizh-mān*...like a fortress, high, grand (this meaning unsupported)” (1975, s. 519). Farsça ve hatta Tacikçe hiçbir kaynak Şu’ürî Efendi’nin verdiği anlamı tasdik etmemektedir. Bu durumda kelimeyi Türkçenin kendi bünyesinde izaha çalışmak belki daha makuldür. Kelimenin anlam ve yapısı gözetildiğinde sondaki hecenin *azman*, *kocaman*, *toraman* kelimelerindeki gibi ‘mübalağa’ anlamı veren +*mAn* ekini andırdığı görülmektedir (Korkmaz, 2009, s. 58-9). Ancak, bundan daha ileri bir açıklama yapamıyoruz.

29. “**dilbaz** II ‘güzel söz söyleyen, konuşkan; konuşmasıyla kandıran’ < *dil-bâz* I. kelimesine F. Steingass 1930 s. 531 gerçi ‘elegant, verbose’ mânasını veriyor, fakat buraya yanlışlıkla Tk. kelimenin mânası karışmış olmalı, yâni halk etimolojisi ile husule gelmiş olabilir (krş. *atlu karaca*). A. Rubinçik 1970 I, 652’de Fa. *dilbâz* için sadece ‘güzel’ mânası kaydedilmiştir. Binaenaleyh Tk. *dil*

III + *-baz* eki; bu ekin Tk. kelimelere takılması için krş. A. Tietze 1964 s. 162-170” (c. 2, s. 414).

‘Alî Akbar Nafîsî’nin Farsça sözlüğü kelimeyi şöyle anlamlandırmaktadır: “**dilbâz** Belagatli, dilli; hokkabaz; gönül açıcı, ferahlatan, göz alıcı” (1355, c. 2, s. 1026).¹³ Meninski, kelimenin Farsça olduğunu belirtip ‘belagatli, natikalı, geveze’ anlamlarını vermiştir (2000, c. 2, s. 2119)¹⁴. *Kamus-i Türki*’de kelime iki madde olarak verilmiştir: “**dilbâz** (دلباز) (Far. *dil* = gönül - *bâhtan* = oynamak). Gönül eğlendiren, kavli ve fiili latif ve hoş olan”. Buna karşılık “**dil-bâz** (دلباز) Tü. *dil*= lisan –Far. *bâhtan* = oynamak, *dil-bâza* (دلباز) takliden tabir-i sakîm) Söz bulup tatlı söyleyen. Mukabili: pısırık” (Şemseddin Sami, 2011, s. 616, 644). Görünüşe göre ‘gönül çelen, konuşmasıyla etkileyen’ manasındaki kelime, Türkçe *dil* ‘lisan’ sözünün tesiriyle büsbütün ‘cerbezeli, konuşmasıyla kandıran’ anlamına kaymıştır. Hasan Eren de bu görüştedir: “Türkçede *dil* sözünün baskısı altında ‘güzel söz söyleyen’ anlamını almıştır” (2020, s. 140). Krş. Az. “**dilbaz**: *sif. [fars.] klas. Ürəkəcan, dilbər, dilara*” (Orucov, 2006, c. 1, s. 629)

30. “**dingil** II ‘geveze; kırıcı, düşüncesizce konuşan; oynak, hoppa (kimse)’ DS 1503-04 < *dingil* I. Fa. *dingil* a.m. F. Steingass 1930 s. 538 herhalde Türkçe’den alınmadır.” (c. 2, s. 424).

Tietze, buradaki anlamı “**dingil** I”-e bağlayarak açıklamaktadır (“sağlı sollu tekerleklerin ortasından geçen ve arabayı taşıyan mil” < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden”). Fakat kelimenin Farsçadan alınma olasılığı da hayli yüksek. Kelimenin Türkçeden Farsçaya geçmesi ise pek mümkün değildir. Zira Farsçanın en eski sözlüklerinden Esedî-i Tûsî’nin (ö. 1073) *Lugat-i Furs*’unda bu sözcük geçmektedir: “*dingil* ablah ü bî-andām” [ahmak ve endamsız] (İkbâl, 1319, s. 318). Bu anlam ile Türkçenin eski lügatlerinde yer almayan kelime *Lehce-i Osmanî*’de, görebildiğimiz kadarıyla iki maddede, geçmektedir: “**dangalak** Dangıl dungul lâkırdı eden, hümük, dingil, kaba adam” ve *dal* maddesinin altında “**dal dingil** züğürt” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 108, 110).

31. “AD. **dolaz/dolağaz/taloz/tolaz** ‘işsiz güçsüz (kimse), serseri’ DS 1656, 3952 < ?? sıfat eki *-az*, b. *alağaz*.” (c. 2, s. 458).

Söz konusu kelimeye şeklen benzeyen bir unsur *DLT*’den biliyoruz. Kelime, Brockelmann (1928, s. 217), Clauson (1972, s. 502)

¹³ Aynen = “balîğ va zabānāver va şu‘badabāz va dilvāz va bārūh va h’oş-manzar.”

¹⁴ Aynen= “دلباز *dilbāz p. Facundus, disertus, multiloquus.*”

ve Dankoff-Kelly (1985, c. 3, s. 199) tarafından *tulas*, Atalay (1986, c. 1, s. 366) tarafından *tolas* ('somurtkan yüz') olarak okunmuştur¹⁵. Bir başka Karahanlı Türkçesi eseri olan *Kutadgu Bilig*'de de mezkûr kelime geçmektedir: "tümen yılda berü tul erdim *tulas* / bu tul tonı suçlup örüng keçtim as". Arat bunu şöyle çevirmiştir: "ben binlerce yıldan beri duldum, benzim solmuştu / bu dul giysisini çıkarıp beyaz kakımdan gelinlik giydim" (2008, s. 104-5). Aysu Ata ise buradaki 'tulas' kelimesine "âciz, zavallı" anlamını vererek beyti şöyle tercüme etmektedir: "binlerce yıldan beri yaşlı (hüzünlü) ve âciz (zavallı) idim / (şimdi) bu yas (hüzün) elbisesini çıkarıp beyaz kakımdan elbiseler giydim" (2004, s. 35). Kelime için ayrıca Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya*'sından da örnek getiren Ata ("Mevlîning yalavacı olup mundağ tulas barmaq lâyıq imes"), Dede Korkut'taki şüpheli bir kelimeyi de 'tulaz' olarak okumayı teklif etmektedir (s. 34-5). Dede Korkut'ta geçen meşkûk kelimenin şekil ve anlamı üzerine tartışmalar için bk. Özçelik, 2009.

Kıpçakça lügatlerden 13. asırda kaleme alınmış olan *Kitab-i Mecmu-i Tercumân-i Türki ve Acemi ve Mugali*'de -ilk hecesindeki ünlünün niteliği tam belli olmayan- طَلَز şeklinde ve Arapça karşılığı *hakîr* 'hakir, aşağı' olan bir kelime geçmektedir (Houtsma, 1894, s. 85, metin 36)¹⁶. Bunların yanı sıra 14. asırda Şeyyad Hamza tarafından yazılan *Yüsuf ü Zelihâ* adlı eserde de kelime *Tercumân*'daki imlayla ve "âciz, işsiz güçsüz, derbeder" anlamında geçmektedir (Tarama Sözlüğü, 1996, c. 5, s. 3850): "eytdi dün gün tepar-ıdum ben seni / tulaz yoşsul aç koyduñ ahîr beni" (Demirci ve Korkmaz, 2008, s. 2000-1). Zikredilen bu eserlerde verilen anlamlarla ağızlarındaki verilerin nispeten örtüştüğü görülmektedir. Kelimede 'melul > derbeder > serseri' gibi bir anlam genişlemesi/kötüleşmesi olağandır. Aynı şekilde krş. Far. *bî-navâ* 'biçare, talihsiz, mahrum' > TTü. (ağızlarda) *benava* ~ *beneva* 'serseri; ahmak, serserem' (Steingass, 1975, s. 226; Tietze, 2016, c. 1, s. 649; Derleme Sözlüğü, 1993, c. 2, s. 625).

Yukarıdaki bilgilere şu iki Türk dilindeki bulgular da eklenebilir: Krg. *тулас tulas* (güney lehçesinde, insan için) özensiz, tertipsiz, dağılmık [неаккуратный, растрепан] (Yudaxin, 1965, c. 2, s. 265b). Bşk. "*tolaş molaç* Savsak, pasaklı, düzensiz, dağılmık." (Özşahin, 2017, s. 622a). Ancak, bu kelimenin hem Başkurtçada hem de Kırgızcada sınırlı bir kullanımı vardır.

¹⁵ Ancak, Atalay'ın *DLT* tercümesinin dizin cildinde bu kelime yer almamıştır.

¹⁶ Toparlı vd. ise kelimeyi tereddütsüz *tulaz* 'aşağı, bayağı' diye okuyup çevirmişler (2007, s. 283).

Son olarak Türkiye Türkçesi için *Derleme Sözlüğü*'ndeki verilerle bir göz atmakta fayda var: “**dolaz** (I) 1. İşsiz güçsüz (kimse) (Erciş - Van) 2. İpsiz sapsız (kimse) (Erciş -Van); **dulaca** [**dulaz-2**] Yaramaz (Edirne) [**dulaz-2**] (Darıveren Acıpayam-Denizli); **dulaz** 1. Bilmediği halde her işe burnunu sokan (kimse). [Oğuz Acıpayam -Denizli] 2. Yetim. (Niğde); (**tolaz** (I) [**taloz**] Başıboş, işsiz güçsüz, serseri. (- Diyarbakır; Milas -Muğla) [**taloz**]: (Kilis)” (1993, c. 4, s. 1545; c. 10, s. 3952). Ayrıca Kürtçe: “**tolaz** Mertliği/erdemî umursamayam azgın adam” (Yüsuf Ziyâeddîn Paşa, 1892, s. 166); “**tolaz rd/nd** 1. aylak 2. çapkın, hovarda, zampara 3. *argo* genç delikanlı” (Farqînî, 2005, s. 1902). Buna göre *t* ve *o* seslerini içeren kelimelerin doğu bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Muhtemeldir ki bir kısım veriler Kürtçeden alınmıştır. Ancak, Kürtçe kelimenin de nihai kökeni Türkçe olmalıdır.

32. “**eke** ‘büyük, yetişkin, olgun’ DS 1691-92 < ET. *eke* ‘abla’.
*Kız, benim atım tay, senin atın eke. Altı yedi saatdir, baş başa ancak gelebildik. (Behçet Mahir 1973 s. 1 54)” (c. 2, s. 568).

İleri sürülen etimoloji yanlıştır. Verilen örnekten de anlaşıldığı üzere buradaki *eke* kelimesi yaşça değil hacimce/boyutça büyüklüğü göstermektedir; kelimenin Eski Türkçe *eke* ile ilgisi kurulamaz.

Kelime, Moğolcadır (Doerfer, 1963, c. 1, no: 406): “**yeke** *sf.* ve *zf.* yüce, ulu, büyük, geniş; daha yaşlı, daha büyük” (Lessing, 2003, c. 1, s. 688). *Mukaddimetü'l-edebe*'de bu Moğolca **يڪه** *yeke* kelimesinin Türkçesi **ولغ** *uluğ* olarak verilmiştir (Poppe, 1938, s. 388).

Azericede kullanım sıklığı gayet yüksek bir kelimedir: “**yekə** *sif.* 1. Həcmcə, boyca, cüssəcə böyük, iri... 2. *məc.* Yaşlı, kamala çatmış, hər şeyi başa düşən.” (Orucov, 2006, c. 4, s. 570). Aynı şekilde Tietze, kelimenin türevleri olan “**ekel-** ‘büyümek, yetişmek’ ve “**ekelen-** ‘büyümek, yaşlanmak, olgunlaşmak; kibirlenmek, gururlanmak” fiillerini de Eski Türkçe *eke* ‘abla’ ile ilişkilendirerek (c. 2, s. 568) yanılmıştır. Krş. Az. “**yekəlmək** *f.* Yekə olmaq, həcmcə, boyca artmaq.// Böyümək, yekələşmək. 2. *məc.* Qürurlanmaq, iftixar etmək (çox vaxt “dağ boyda”, “dağ kimi” sözləri ilə)” ve “**yekələnmək** *f.* Yekə olmaq, iriləşmək// Yaşa dolmaq, böyümək.” (Orucov, 2006, c. 4, s. 571).

Bahse konu kelime daha evvel Ahmet Caferoğlu tarafından *Azerbaycan* ve *Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar* adlı makalede ele alınmış ve ‘büyük’ anlamındaki Moğolca *yeke* ile ‘dümen kolu’ anlamındaki *yekenin* “hiç bir münasebeti olmayıp, Türkiye gemicileri diline ait, büyük ihtimalle, yabancı bir dilden alınma bir ıstılahtır” (1954, s. 6) şeklindeki yerinde uyarısına rağmen

Güncel Türkçe Sözlük'te iki kelime aynıymış gibi tek madde hâlinde gösterilmiştir: “**yeke** *Rumca* 1. *isim*, *denizcilik* Kayıkta dümeni kullanmak için dümenin baş tarafına takılan kol. 2. *isim*, *halk ağzında* İri, kocaman.” (<https://sozluk.gov.tr/>, 14. 01. 2022)¹⁷.

33. “eze ‘teyze; hala’ DS 1828 <??” (c. 2, s. 680).

Kelime *DLT*'de ‘Oğuzca’ ibaresiyle, “büyük kız kardeş” anlamında kayda geçirilmiştir (Atalay, 1986, c. 4, s. 209). *Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak*'te ise *eze* (*äzä*) ‘teyze’ anlamıyla geçmektedir (Caferoğlu, 1931, s. 13).

Ayrıca bu *eze* kelimesini ‘teyze’ sözünün bünyesinde de görmektediriz. “*tay // *tayı eze-si* ‘dayı ablası, anne cihetinden yaşça büyük kadın veya kız akraba” (Tekin, 1960, s. 294). Kelime, Kırgızcada “teyze, yenge (ağabeyin karısı)” ve Türkmencenin kimi ağzlarında da “anne, abla” anlamlarında kullanılmaktadır (Li, 1999, s. 141).

SONUÇ

İncelediğimiz kelimelerden 19'unun bilinmeyen veya yanlış gösterilen kökenini doğru bir şekilde göstermeye çalıştık. 11 maddede var olan yanlışlıklara işaret ettik ve kimi düzeltmelerde bulunurken 3 maddede ise tamamlayıcı bazı bilgiler verdik. Tietze'nin sözlüğünde bunların dışında başlı başına bir incelemeyi hak eden ve tartışılması gereken bazı maddeler de bulunmaktadır. Bunları başka yazılarda ele almayı düşünüyoruz. Bütün eksiklerine rağmen Tietze'nin çalışmasının etimoloji sahasında büyük bir boşluğu doldurduğu teslim edilmelidir.

KISALTMALAR

a.a.	: aynı anlamda
Az.	: Azerice
Bşk.	: Başkurtça
Erm.	: Ermenice
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
krş.	: karşılaştırınız
Krg.	: Kırgızca
Krt.	: Kürtçe

¹⁷ Bu yanlış maddelendirme ola ki *Türkçe Sözlük*'ün seleflerinden kaynaklanmaktadır. *Lehce-i Osmâni*'de: **yeke** (آس) *sf.* İri cüsseli, üstün, galip, boyu uzun olursa yük, yüksek *bk. yüce*, **dümen yekesi** kolu makamında olan iri ağaç” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 420).

Tü. : Türkçe
TTü. : Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehce-i Osmâni* (Toparlı, R., Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Amîd, H. (1391). *Farhang-i Fârsî-yî 'Amîd C. I-III*. Tahrân: Muassasa-yi Intişârât-i Amîrkabîr.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu bilig Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ata, A. (2004). Dede Korkut hikâyeleri'nde şüpheli birkaç kelime üzerine düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 46(1998/1), 29-38.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lügat-it Türk tercümesi C. I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atay, A. (2008). Mankafa, mankurt kelimeleri ve añ mañ şaşkınlık sözü üzerine. *Dil Araştırmaları*, 3(3), 87-98.
- Axundov, A. A. vd. (2007). *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (A-Z)*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Bläsing, U. (2010). Two knives from North-East Anatolia: kakva and cakva. *Turkology in Mainz* (Boeschoten, H., and Rentzsch, J., Eds.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 27-38.
- Bolşoy tolkoviy slovar' (<http://www.gramota.ru/slovari/>, Erişim Tarihi 14.01.2022)
- Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer wortschatz nach Maḥmūd al-Kāşyārīs Dīvān Luyāt at-Turk*. Budapest-Leipzig.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitāb al-idrāk li-lisān al-Atrāk*. İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1954). Azerbaycan ve Anadolu ağızlarındaki Moğolca unsurlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 2, 1-10.
- Ceylan, E. (1993). Çuvaşça çara sözcüğü ve dağımık *y- > ç- değişimi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 69-72.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century - Turkish*. Oxford.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi seyahatnamesi okuma sözlüğü* (Tezcan, S., Çev.). İstanbul.

- Dankoff, R. ve KELLY, J. (1982-85). *Maḥmūd al-Kāšyarī; compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) C. III*. Harvard.
- Demirci, Ü. Ö. ve Korkmaz, Ş. (2008). *Yūsuf u Zeliḥā Şeyyād Hamza*. İstanbul: Kaknūs Yayınları.
- Derleme Sözlüğü I- XII* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Eckmann, J. (1955). Türkçede d, t ve n seslerinin türemesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 3, 11-22.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü C. I-III*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H. (2004). Anadolu'da Kafkasya Türkleri II. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52, 163-249.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)* (Akalın, Ş. H., Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Farqînî, Z. (2005). *Ferhenga kurdî-tirkî*. Stenbol: Weşanên Enstitüya Kurdî ya Stenbolê.
- Ganiyev, F. (1997). *Tatarca-Türkçe sözlük*. Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi.
- Gharib, B. (2004). *Sogdian dictionary, Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhang Publications.
- Güncel Türkçe Sözlük (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi 14.01.2022)
- Hamit Zübeyr-İshak Refet (1932). *Anadilden derlemeler*. Ankara.
- Hindoglu, A. (1838). *Hazine-i lügât, dictionnaire abrégé turc-français*. Vienne.
- Houtsma, N. Th. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches glossar nach der leidener handschrift*. Leiden: E. J. Brill.
- Hübschmann, H. (1887). *Etymologie und lautlehre des Ossetischen sprache*. Strassburg.
- İkbâl, A. (1319). *Luğat-i furs, Abū Manşūr 'Alī bin Ahmad Asadī Tūsī*. Tahrân.

- Işın, P. M. (2014). *Osmanlı mutfak imparatorluğu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İzbudak, V. (1936). *El-idrâk haşiyesi*. İstanbul.
- İzoli, D. (1992). *Ferheng kurdî-tirkî tirkî-kurdî*. İstanbul: Weşanên Deng.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurdo, Q. (1960). *Ferhenga Kurdî-Rûsî*. Moskva: Akadêmîya Zanistiyê ya Sovêtistanê, Înstîtûta Rohîlatnasîyê.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük C. I-II* (Karaağaç, G., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lî, Y. S. (1999). *Türk dillerinde akrabalık adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Lügatnâme (<https://www.parsi.wiki/>, Erişim Tarihi 14.01.2022)
- Mackenzie, D. N. (1986). *A concise Pahlavi dictionary*. London: Oxford University Press.
- Meninski, F. M. (2000). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea C. I-III*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Mutçalı, S. (2012). *Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nafisî, 'A. A. (1355). *Farhang-i Nafisî. C. I-V*. Tahrân: Kitâbfurûşî-yi Hayyâm.
- Nasrallah, N. (2018). *Treasure trove of benefits and variety at the table: a fourteenth-century Egyptian cookbook*. Leiden: Brill.
- Nişanyan sözlük (<https://www.nisanyansozluk.com/>, Erişim Tarihi 14.01.2022)
- Nişanyan, S. (2010). *Sözlerin soyağacı, çağdaş Türkçenin etimolojik sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Orucov, Ə. vd. (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti C. I-IV*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Osetinskiy yazık on-layn (<https://ironau.ru/vortaro.php>, Erişim Tarihi 14.01.2022)

- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2009). Dede Korkut metinleri üzerinde tespitler 1 - Dede Korkut'ta çözülememiş bir ibare. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9(1), 145-151.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi burhân-ı katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş sözlüğü*. İstanbul.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongol'skiy slovar' mukaddimat al-adab I-II*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Redhouse, J. W. (2015). *A Turkish and English lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Rubinçik, Y. A. (1985). *Farhang-i Fârsî ba-Rûsî C. I-II*. Moskva.
- Sâdikî, A. A. (1384). Yak taḥawwul-i âvāyī dīgar-i zabān-i Fârsî: farāyand afzūda şudan şāmit 'r' ba ba'zī az kalimāt. *Macalla-yi Zabānşānāsī*, 1, 1-16.
- Sestini, D. (1785). *Opuscoli*. Firenze.
- Steingass, F. (1884). *The students Arabic-English dictionary*. London.
- Steingass, F. (1975). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut.
- Şemseddin Sami. (1905). *Kamus-i Fransevî, Fransızcadan Türkçeye lûgat kitabı*. İstanbul.
- Şemseddin Sami. (2011). *Kamus-i Türkî*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şirin, H. (2020). Afacan sözcüğü üzerine. *Türkbilig*, 39, 51-58.
- Şu'ûri Hasan Efendi. (2019) *Lisânu'l-Acem, ferheng-i Şu'ûri C. I-IV*. (Yılmaz, O., Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Şükûn, Z. (1984). *Gencine-i Güftar, Ferhengi Ziya, Farsça-Türkçe Lûgat, C.I-III*. Ankara.
- Tarama Sözlüğü I-IX* (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TTDS *Türkmen dilinin düşündürişli sözlüğü I-II* (2015-16). (Kyýasowa, G., Geldimyradow, A., ve Durdyýew H., Düz.). Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.
- Tekin, T. (1960). Amca ve teyze kelimeleri hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 8, 283-294.
- Tenişev, E. R. ve Suyunçev, H. İ. (1989), *Karaçayev-Ralkarsko-Russkiy slovar'*, *Karaçay-Malkar Orus sözlük*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı C. I (A-B)*. Ankara: TÜBA Yayınları.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı C. II (C-E)*. Ankara: TÜBA Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Viguiet, M. (1790). *Éléments de la langue turque, ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement*. Constantinople.
- Wahby, T. ve Edmonds, J. C. (1966). *A Kurdish-English dictionary*. London.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız sözlüğü C. I-II* (Taymas, A., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudaxin, K. K. (1965). *Kırgızsko-Russkiy slovar' I-II*. Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Yüsuf Ziyâeddîn Paşa. (1892). *Al-hadîyatu-l hamîdîya fî luğatul-Kurdiya*. İstanbul.

Makale Künyesi (Araştırma): Gün, M. ve Yurtcu, A. (2022). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kültürün sessiz bir göstergesi: beden dili. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 943-968.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1162400>

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE KÜLTÜRÜN SESSİZ BİR GÖSTERGESİ: BEDEN DİLİ

Mesut GÜN¹

Aslıhan YURTCU²

ÖZET

Yabancı dil öğretiminde beden dilinin kullanımı toplumsal, kültürel ve iletişimsel işleve sahiptir. Kişi hangi amaçla (*kamu alanı, mesleki alan, özel alan, eğitim alanı*) dil öğreniyorsa öğretilen anlatmak ve anlaşılacak için beden dilinin göstergelerine ihtiyaç duyar. Bedenin sınırları iyi bilindiği zaman etkili bir iletişim gerçekleşmiş olur. Kişiler arasındaki anlamlı ve/ya anlamsız susuşlarda beden dili devreye girer ve insanların iç dünyasını yansıtır. İletişim ortamlarındaki temas sadece fiziksel anlamda değil, düşünsel anlamda da gerçekleşir. Dil, farklı toplum ve kültürlerden gelen insanların buluşmalarını sağlar. Beden dili kullanımları, evrensel nitelik taşıdığı gibi kültürün göstergesi hâline de gelebilmektedir. Jest ya da mimiklerdeki kültürel farklılaşmaların artması anlam ve niyetin çeşitlenmesine neden olur. Bu durum hem öğretici hem de öğrenciler için farklı mesajlar doğurarak yanlış anlamalara yol açar. Yaşamın her yerinde kullanılan beden dili, toplumun gerçekliğini ve ironilerini (dizi, film, tiyatro vb.) anlatır. Dil öğrencilerinin hedef dilin dünyasında beden dili ipuçlarına hâkim olması ve içinde var olduğu dünyayla ilgili karşılaştırmalar yapması kültüre ilişkin ilgiyi arttırdığı gibi iletişimin etkin kılınmasını sağlar. İçinde yaşadığımız ülkenin sıcak ve soğuk iklime sahip olması bile insanın beden diline yansıdığı göz önünde bulundurulduğunda iletişim ortamlarına sunacağı katkı göz ardı edilemez. Bu çalışmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde beden dilinin işlevselliğini sorgulamak, kültürlerarası beden dili farklılıklarını incelemek ve dil becerilerine ilişkin beden dili kullanımlarına dair etkinliklere yer vermektir. Araştırmada yaygın

¹ Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Prof. Dr. mesutgun@mersin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9663-1066>

² Mersin Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Yüksek Lisans Öğrencisi. aslihanyurtcu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2292-6096>

olarak tercih edilen nitel araştırma yöntemlerinden “doküman incelemesi” kullanılmıştır. Elde edilen bulgular ışığında beden dilinin kültürü tanımada, motivasyonu ve etkileşimi arttırmada, sözcük öğretiminde, dil becerilerin gelişiminde etkili olduğu tespit edilirken sadece beden dilini kullanmanın tek başına yeterli olmadığı görülmüştür. Bu durum, yaşayan dilin sözlü ve sözsüz uyarılarla geliştiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Çalışmada Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin iletişim ortamlarında yaşadığı beden dili yanılgıları hakkında görüşleri alınabileceği, çeşitli duyu durumlarını barındıran deyimlerin beden dilinden yararlanılarak öğretilebileceği önerileri sunulmuştur. Araştırmanın Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında çalışan öğretilere, bundan sonra yapılacak çalışmalara faydalı olabileceği umulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, beden dili, kültür.

A SILENT DISPLAY OF CULTURE IN TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE: BODY LANGUAGE

ABSTRACT

The use of body language in foreign language teaching has a social, cultural and communicative function. For whatever purpose (public domain, professional field, private field, educational field) a person is learning a language, he needs the indicators of body language in order to explain and be understood. An effective communication takes place when the limits of the body are well known. Body language comes into play in meaningful and/or meaningless silences between people and reflects people's inner world. Contact in communication media takes place not only in the physical sense, but also in the intellectual sense. Language enables people from different societies and cultures to meet. The use of body language can become an indicator of culture as well as being universal. The increase in cultural differences in gestures or mimics causes the diversity of meaning and intention. This situation leads to misunderstandings by creating different messages for both the instructor and the learners. Body language, which is used in every part of life, tells the reality and ironies of society (series, movies, theatre, etc.). Language learners' mastery of body language cues in the world of the target language and making comparisons with the world in which they exist increase the interest in culture and ensure effective communication. Considering that even the country we live in has a hot and cold climate, its contribution to communication environments cannot be ignored, considering that it is reflected in the body language of the person. The aim of this study is to question the functionality of body language in teaching Turkish as a foreign language, to examine intercultural body language differences and to include activities on body language use related to language skills. In the research, "document analysis", one of the widely preferred qualitative research

methods, was used. In the light of the findings, it has been seen that body language is effective in recognizing the culture, increasing motivation and interaction, teaching vocabulary, and developing language skills, but using body language alone is not enough. This is due to the idea that living language develops with verbal and nonverbal stimuli. In the study, suggestions were presented that the opinions of those who learn Turkish as a foreign language can be taken about the body language mistakes they experience in communication environments, and that idioms that contain various emotional states can be taught by making use of body language. It is hoped that the research will be beneficial for the teachers working in the field of teaching Turkish as a foreign language and for future studies.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, body language, culture.

GİRİŞ

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde beden dilinin kullanımını ve sınırlarını bilmek hem kültürel uyarıyı keşfetmeyi sağlar hem de etkili iletişimin temellerini oluşturur. Kişiler arasındaki anlamlı ve/ya anlamsız susuşlarda beden dili devreye girer ve insanların iç dünyasını yansıtır. Beden dilinin karşımızdaki insanlara yansıtılma süreci istemli veya istemsiz olarak gerçekleşebilir. Beden dilinin etkili kullanımı/algılanması becerilere ilişkin tamamlayıcı bir işlev olarak görülebilir.

Yabancı dil öğretiminin psikolojik ve toplumsal boyutuna dair çalışmaların yapılmasıyla beden diline verilen önem giderek artmıştır. Beden diline ilişkin çalışmalar kültürel uyarıyı çerçevesinde anlam bulduğu gibi evrensel ortak kabuller antropologlar tarafından tespit edilmiştir. Dili yansıtan kültür, beden dilini etkileyerek ülkeler arasında farklı anlamlar oluşturmaktadır. Uygur (2018, s. 18) kültürü, “insanın ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu gerçeklik” olarak tanımlar. Bir toplumun bireyleri tarafından kabul görmüş beden dili kullanımları bir başka toplumun bireyleri tarafından tuhaf karşılanabilir. Kişiler arasında ilk izlenim çok önemlidir ve kimi durumlarda sözün bittiği noktalarda beden dilini konuşur.

Hiç tanımadığımız bir dilde var olmak için bedenimizin sessiz göstergeleri harekete geçer. Beden dili, sessiz dilimizi oluşturarak karşımızdaki kişi veya kişilerin algılayış biçimleriyle yorumlanır. Ekman, Friesen ve Tomkins (1971), yüzdeki duygu oluşumlarını incelemek için geliştirdikleri Facial Affect Scoring Technique (FAST) ile “mutluluk, üzüntü, öfke, korku, şaşkınlık ve tikslenme” gibi altı temel duygu ifadelerinin kültürlerarası aynı yorumlanması gerektiğini

tespit etmişlerdir. Ülkelere özgü bazı beden dili yansımaları farklılık gösterse de yapılan çalışmalar neticesinde insanın biyolojik yapısını gösteren temel duygu ifadelerinin (mutluluk, korku, şaşkınlık, tikslenme vd.) benzer olması ortak bir anlayışı yansıtır. “Dünyanın herhangi bir ülkesinde kızgın bir insanı ya da mutlu bir kişiyi davranışlarından anlamak mümkündür. Farklılık onların kızgınlığı ya da mutluluğu gösterme şeklinden doğar” (Demir, 2012, s 169). Temel duygu ifadelerine ilişkin çeşitli algılayışlar (örneğin, bazı bireylerin sinirlendiğinde gülmesi ya da mutluluktan ağlaması gibi) insanların davranışlarını yansıtmaya ve gösterme tavırlarıyla ilişkilidir.

Anlatım jestleri evrensel olmakla birlikte biyolojik ve psikolojik bedensel ipuçlarını da yansıtır. Bu jestler kültürel etkileşimler dolayısıyla bazı farklılıklar kazanmıştır. Örneğin, bir insanın gülüş tarzındaki tavır her toplum ve bireyde aynı değildir (Baltaş ve Baltaş, 2017, s. 43-44). Japonlar kendilerini rahatsız eden olumsuz bir duyguyu göstermek yerine gülümsemeyi ve gülmeyi daha çok tercih eder. Yaşam içinde yabancı olan kişilerle göz temasından kaçınılır. Birbirlerinin gözlerinin içine bakamamaları nedeniyle boyunlarına bakarlar (Argyle, 2005, s. 91-92). Kültürel odaklı düşündüğümüzde başka ülkelere dair bedensel ipuçlarını bilmememiz iletişim ortamlarında yanlışlıklara neden olur. Bir Japon’un iletişim ortamlarında gözler yerine boyuna bakması bizim kültürümüzdeki insanların bu durumu bilmeme olasılığı varsayıldığında tedirgin ve rahatsız edici bulunabilir.

Sözlü dil ve beden dili arasındaki ilişkinin birbirine ne kadar yakın olduğu duygu, his ya da tavırlarımızı anlatan sözcüklerden anlaşılabilir (Schober, 2007, s. 27).

Türkiye’ye ilk defa gelen öğrencilere yaşadıkları sorunlar sorulduğunda hiç bilmedikleri bir ülkede ulaşım araçlarına binmek ve kaybolma durumlarında endişeye kapılmak olduğu gözlemlenmiştir. Sesin sözsüz iletişime yansımalarıyla oluşan halk ağzında yaygın olarak kullanılan ünlemleri düşündüğümüzde o dilin dünyasını tanımaya uğraşan dil öğrencileri için kimi zaman (otobüs örneğinde olduğu gibi) farklı algılanabilir.

cık
ünlem, halk ağzında
‘Yok, olmaz’ anlamında kullanılan bir söz.

(<https://sozluk.gov.tr>)

Yazımı ve sesletimi arasındaki ilişki farklılık barındırır da “cık” sesi “hayır, yok, olmaz” gibi anlamlara gelmekte ve bu durum beden diline yansımaktadır. İletişim ortamlarında başı aşağı-yukarı ve yana doğru sallama, çeşitli kaş hareketleri yapma, dudağı belirsizlik anlamında kullanma ve omuz silkme gibi davranış biçimleri mevcuttur.

Yabancı dil öğrencileri farklı iletişim ortamlarında dile istemli veya istemsiz olarak maruz kalabilir. Öğrencilerin hedef dilde kendilerini gerçekleştirmeleri, duyarlı ve evrensel bilinç oluşturmaları, anlamlı ilişkiler kurma çabaları iletişimin işleyişine bağlıdır. İletişim sadece basit bir ileti aktarımını veya etkileşimini kapsamaz. Aksine düşünsel, duyuşsal, işitsel, dokunsal uyaranların gerçekleştiği çok boyutlu ve mesaj odaklı bir süreçtir. Dilin ifade etme gücü sözlü ya da yazılı olarak gelişirken tavırların dili sessiz, çağrışımsal ve etkilidir. Sözlü ve sözsüz iletişim, düşüncenin söze ya da bedene yansımalarıyla oluşan zihinsel bir süreç olup insan kişiliğinin dışı vurumudur. Dil öğretim politikalarında iletişimin işlevsel bir yeri vardır ve iletişimin işleyişinde kültürel oluşumlara dair farkındalık kazanmak o toplumda yaşayan insanların tepkilerini de anlamamızı sağlar. Brown’a (2007: 237) göre “Kültürün ifadesi sözsüz iletişimle o kadar bağlantılıdır ki kültürü öğrenmenin önündeki engeller sözlü olmaktan çok sözsüzdür.”

Sözlü ya da sözsüz etkileşimlerdeki her bir uyarının anlam ve niyeti arasındaki fark yabancı dil öğrencilerinin iletişim kurma çabalarını etkiler. Bu nedenle iletişim sadece söze dayalı olarak gelişmez sözsüz yanı da iletişimin sürekliliğini etkiler. Öğrencilerin kendilerini ifade etme biçimleri, kişisel tercihleri, yetiştirilme tarzları, toplumun değerleri ve eğitim politikalarına bağlı olarak değişebilir. Ülkelere göre sözlü ve sözsüz iletişimin farklı yansımalar bulması çok kültürlü sınıfların iklimini de etkilemektedir. Alpar’a (2013: 104) göre, “Eğitimcinin de çocuğun yetiştiği kültürü bilmesi; Japon bir çocuk için sözsüz iletişim ağırlıklı eğitim planlarken, Amerikalı çocuğun girişken özelliklerini dikkate alması yararlı olacaktır.”

Antropologların yüksek ve düşük temaslı kültürler arasında yaptığı ayırım (Argyle, 2005, s. 270) tarafından aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

Yüksek Temaslı Kültürler	Düşük Temaslı Kültürler
Araplar	Kuzey Avrupalılar
Latin Amerikalılar	Amerikalılar
Güney Avrupalılar (Yunanlılar, Türkler)	Asyalılar (Hintliler, Pakistanlılar)
Bazı Afrika kültürleri	

Toplumların yüksek ve düşük temaslı olma durumları kamu, eğitim, özel ve mesleki alanlara da yansımıştır. Türkiye'nin yüksek temaslı bir ülke oluşu beden diline önem verilmesi düşüncesini oluşturmaktadır.

Alan yazınındaki incelemeler doğrultusunda beden diline ilişkin oluşturan kodlar şunlardır:

Kültür	Yaş, Cinsiyet Kuşak etkisi	Ülke, Kimlik Siyaset	Mesafe, Temas
İnanç, Değer Tutum	Statü	Mekân Sıcak/soğuk iklim	Dünya görüşü Halk felsefesi

Yüksek ve düşük bağlamlı kültürlerin farklı alanlardaki özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir ve beden diline ilişkin bir anlam oluşturabilir (Yeşil 2011; akt. Zorel, 2014, s. 61-62):

Yüksek Bağlamlı Kültürler	Düşük Bağlamlı Kültürler
İlişkiler daha uzun sürelidir ve bireyler birbirine karşı derin kişisel bağlılık hissetmektedir.	Bireyler arasındaki ilişkiler nispeten daha kısa sürelidir ve bireyler arasındaki derin bağlılıklara daha az değer verilmektedir.
İletişim çoğunlukla ortak kodlar aracılığı ile oluştuğu için rutin durumlarda iletişim kolay, hızlı ve ekonomiktir.	Mesajlar çok açık ve net bir şekilde verilmelidir. İletişimde sözlü olmayan davranışlara daha az yer verilmektedir. Bu kültürde açık ve net mantıksal yapıların iletişimde kullanılması tercih edilmektedir.
İletişimde bağlam çok önemlidir. Birçok yüz ifadesi ve ton gibi tamamlayıcı faktör söz konusudur.	Yetkiler bürokratik yapı içerisinde dağıtılmıştır.
Belli yetkileri olan kişilerin çalışanlarına karşı kişisel sorumlulukları vardır ve bunun sonucu çalışanlar da bu kişilere karşı sadıktır.	Anlaşmalar sözlü yerine yazılı olmaktadır. Yazılı anlaşmalar bağlayıcı niteliktedir.

Bireyler arasındaki anlaşmalar yazılı olmak yerine daha çok sözlü olarak gerçekleştirilmektedir.	Bizden ya da dışarıdan kavramları daha az belirgindir. Bu yüzden bu kültürlerde yabancılar rahat bir şekilde uyum gösterip yaşayabilmektedir.
İçeriden ve dışarıdan ya da bizden biri ya da dışarıdan gibi yaklaşımlar söz konusudur. Bizden biri ya da içeriden olan kişiler yakın kişiler olurken, dışarıdan olan kişiler, aileden, aynı gruptan ya da örgütten olmayan kişilerdir.	Kültürel kalıplar daha hızlı değişebilmektedir.
Kültürel kalıp ve modeller artık kökleşmiştir ve değişmesi çok yavaştır.	

Bu bağlamdan yola çıkarak yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde beden dili kullanımlarının iletişimsel, toplumsal, kültürel ve psikolojik boyutu söz konusudur. Dil öğretimini sadece sözlerle sınırlamadan sözsüz iletişim becerilerine de yer verilmelidir. Kültürlerarası yanıtıcı jestler göz önünde bulundurulduğunda beden diline ilişkin farkındalık artırılmalı, yaşayan sözsüz dil becerileri duygusal zekâyâ hitap ederek zihinde görsel bir etki bırakarak aktarılmalıdır. Çalışmanın Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında çalışan öğretilere, bundan sonra yapılacak araştırmalara faydalı olabileceği umulmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde beden dilinin işlevselliğini sorgulamak, kültürlerarası beden dili farklılıklarını incelemek ve dil becerilerine ilişkin beden dili kullanımlarına dair etkinliklere yer vermektir.

Araştırmanın Önemi

Sözsüz iletişim becerilerin en önemli göstergesi olan beden dili, evrensel bir dil oluşturduğu gibi kültürel yönleriyle toplumların yaşayışı, kültürü ve o dilde var olan insanların tavırlarına dair genel bir izlenim verir. Dil öğretiminde etkili bir şekilde kullanıldığında kişilerin anlama ve anlatma becerilerini artırır. İnsanlığın ilk dili olarak kabul edildiği için toplumda önemli bir yere sahiptir.

Araştırmanın Problemi

Araştırmada temel olarak “Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde beden dilinin önemi ve kültürel işlevi nedir?” problem cümlesi üzerinde durulmuştur. Bu problem doğrultusunda “Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi (CEFR)” incelenmiş ve bilimsel çalışmalar analiz edilmiştir.

Araştırmanın Alt Problemleri

Araştırmanın odak noktasına alınan ana problemin yanı sıra dil öğretimin işlevselliği gereği iletişimsel, toplumsal ve kültürel boyutlar üzerinde durulmuştur. Araştırmaya ilişkin alt problemler ise aşağıda sıralanmıştır:

Yabancı dil öğretimi ve öğreniminde beden dili nasıl olmalıdır?

Kültürlerarası beden dili farklılıkları nelerdir?

YÖNTEM

Araştırmada yaygın olarak tercih edilen nitel araştırma yöntemlerinden “doküman incelemesi” kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırma sürecine ilişkin ulaşılmış hedeflenen problem durumuna dair olgu veya olguların geniş bir zaman diliminde detaylı bir analizini yansıtan ve incelenmesini olanaklı kılan yazılı materyalleri kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2002, s. 140-143).

DİL ÖTESİ ARAÇLAR

Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesinde beden dilinin kültürlere göre değişebileceğine dikkat çekilmiş ve birçok ülkede kullanılan dil ötesi araçlar aşağıdaki sıralanmıştır (CEFR, 2013, s. 90):

Bedensel	yumruğunu göstererek protesto etme gibi
Yüz ifadesi / Mimik	gülümseme gibi
Duruş	ilgiyle izlediğinin göstergesi olarak otururken öne eğilmek gibi
Göz teması	göz kırpmaya ya da şüpheyle bakma
Beden teması	öpme ya da tokalaşma gibi
Mesafe ölçüsü	konuşma arkadaşına bırakılan mesafe
Ünlem kullanımı	pıst!, yuuh!, cık!, hey!

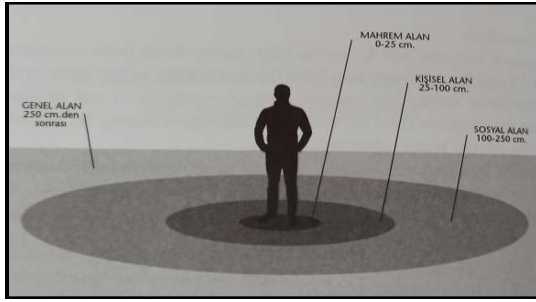
YAŞAM, ANLAM VE BEDEN DİLİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Yaşam, anlam ve beden dili arasındaki ilişkinin belli bir uyum içerisinde gerçekleşmesi insanlara bağlıdır. Etkileşimlerin odağında olan insanın anlamaya ve anlaşılmaya olan ihtiyacı neticesinde beden dili kimi zaman destekleyici kimi zaman ise olumsuz etkiye sahiptir. Beden dilinin bir yaşam biçimi ve duyguların, tavırların göstergesi olması insanlığın eski kökenlerine dayanmaktadır.

Kişiler arasındaki temas, gözlerdeki anlamlı ve/ya anlamsız bakış, el ya da ayakların konumu toplumdaki bireylere göre

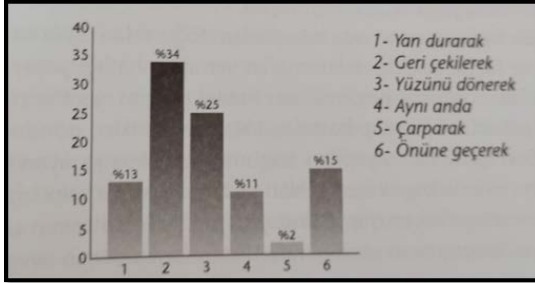
değişebilmektedir. Dile ilişkin farkındalığın artması sözsüz iletişim becerilerini de araştırmayı anlamlı kılmaktadır. İnsan yaşamında önemli bir yere sahip olan görme, dokunma ve koklama gibi uyarınlar bireylerin zihinde özel bir etkiye sahip olmakla birlikte farklı şemalara yerleştirilmektedir. İnsanların kendini koruma içgüdüsü ve günlük yaşamda diğer insanlara karşı oluşturduğu mesafeler toplumdaki topluma değişim gösterebilmektedir. Yabancı dil öğretiminde yaşama yönelik ipuçları kişilere daha rahat hareket alanı oluşturmaktadır.

İnsan İlişkilerinde Korunan Mesafe (Baltaş ve Baltaş, 2017, s. 120)

Kişinin insan ilişkilerinde koruduğu “mahrem alanı” hassas ve önemlidir. Toplumsal düzenin oluşturduğu güvenlik alanları farklılık gösterse de içinde bulunduğumuz yabancı bir kültürde yanlış anlaşılmalara sebep olmamak adına bedenimizin sınırlarını bilmemiz ve tavırlarımızı iyi seçmemiz gerekir. Türk kültüründe otobüse binerken veya herhangi bir konserde bulunurken mesafelere dikkat edilmeli, bakışların süresi iyi ayarlanmalıdır. “Gözünün içine dik dik bakmak”, “Gönülden irak olmak”, “Ayakaltında dolaşmak” ve “Burnunun dibine girmek” tabirleri göz önünde bulundurulduğunda bu durumun yazılı dile de yansıtıldığı görülmektedir.

Toplumumuzda Kadın ve Erkeklerin Dar Alanlardan Geçme Biçimleri (Erkeğin Kadına) (Baltaş ve Baltaş, 2017, s. 123)

Toplumsal faktörler yaşamın her yerinde kendine bir yer bulur. Kadın ve erkek davranışlarının ülkelere göre değişiklik göstermesinde kültür belirleyicidir.

Baltaş ve Baltaş'ın (2017, s. 123) yaptıkları çalışma doğrultusunda Türk kültürünün birbirini hiç tanımayan iki insan arasında nasıl değişim gösterdiğini incelemiştir. Birbirini hiç tanımayan kadın ve erkeklerin farklı ortamlardaki dar alanlarda karşılaşmalarında % 70 gibi bir oranla erkeklerin kadınlara öncelik tanıyarak yol verdiği görülmüştür. Bu karşılaşmalarda erkeklerin %72'si "yan durmakta, geri çekilmekte veya yüzünü yol verdiği kadınlara dönerek" geçmektedir. "İngiltere'de yapılan araştırma sonuçlarına göre erkeklerin %62'si kadınlar yanlarından geçerken yüzlerini onlara dönük tutmaktadır." Bu durum farklı ülkelerdeki kadın ve erkek ilişkilerine dair kültürel değerlerin bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Beden dilinin de kapsamında bulunduğu sözsüz iletişimin özellikleri ve toplumdaki yeri şöyle sıralanabilir (Altıntaş ve Çamur, 2005, s. 45-46): İletişimsizliği olanaksız kılar, duygu ve coşkuları dile getirir, insanlar arasındaki ilişkileri tanımlar, sözel içerik hakkında bilgi verir, güvenilir mesajlar sağlar, kültüre göre biçimlenir, çift anlamlıdır, belirsizdir.

BULGULAR

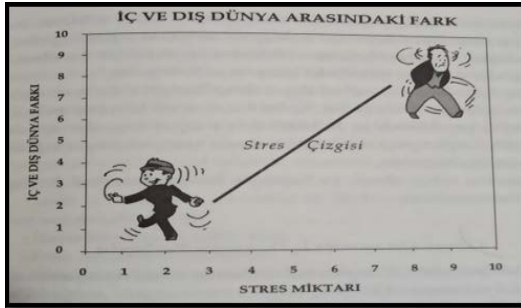
1. Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Yabancı dil öğretimi çeşitli dilsel ve sözsüz kodların çözümlendiği, kültürel keşiflerin gerçekleştiği bir süreci kapsamaktadır. İlk izlenimlerin beden dilinin yansıttığı olumlu veya

olumsuz mesajlarla oluştuğunu düşündüğümüzde hem iletişimsel hem de psikolojik olarak insan bedeninin ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu daha iyi anlarız.

Öğreticilerin bakışlarından ellerine, duruş tarzından sınıf hâkimiyetine kadar belli bir uyumun ve güven verici mesajların olması öğrencilerin içsel motivasyonunu sağlar. İnsanlar doğası gereği kendini koruma içgüdüsüne sahiptir. Öğrenmeye, keşfetmeye ket vuran bir öğrenciyi iletişim ortamına tekrardan kazandırmak bir beceri gerektirir. Öğreticiler sadece dili öğreten konumunda değildir aynı zamanda yaşadığı kültürün sessiz dilini de belli bir çerçeveye içerisinde yaşatmak durumundadır.

Öğreticilerin özellikle el hareketlerine ve mimiklerine dikkat etmesi gerekmektedir. Öğreticinin ellerinin iletişime açık olması ve güven verici mesajlar iletmesi insanlarda olumlu duygular oluşmasını sağlarken farkında olmadan ellerin bir güç göstergesi hâline gelmesi ve karşıdaki kişileri pasifleştirmesi olumsuz mesajlar içerir. Bu nedenle ellerin konumu ve sözlü iletişimde kullanılma sıklığı dil sınıflarında önemli bir yere sahiptir. Öğrencilerin ise dilini öğrenmeye çalıştığı toplumun gerçekliğini algılayıp kültürlerarası yanıltıcı jestlerden kaçınması gerekmektedir. Kültürlerarası yanıltıcı jestlerin kullanılması iletişim ortamlarından yanlış anlaşılmalara sebep olabilir ve kişilerin karşılaştığı durumlardan dolayı o dile ilişkin olumsuz duygular beslemesine, ön yargılar oluşturmaya yol açabilir.

(Cüceloğlu, 2019, s. 79)

Yabancı bir dil öğrenme uğraşında kişinin kendi iç ve dış dünyası, yaşadığı dil ve öğrenmeye çalıştığı dil arasında birtakım sorgulamalar artarak farklar oluşabilir. Farklılaşma durumları arasındaki iç dengenin iyi sağlanması stres miktarını azaltır. Dil öğreniminde içsel

motivasyonun sağlanması dile ilişkin ilgiyi arttıran önemli bir faktördür. Öğrencilerin kendi dünyalarında hangi duygu durumlarına ve bakış açılarına sahip olduğunu anlamak öğretmenler için bazen zordur. Bu durumlarda metaforik algıların tespit edilmesi sağlanabilir.

Sınıf ortamında ve dışarıda öğretmenin beden dili etkili olmalıdır. Her ortamının sağladığı olanaklar değişebildiği gibi öğrenciler arasındaki psikolojik ve duygu geçişleri de çeşitlilik gösterip sınıfın iklimini etkileyebilir. Bu durumlarda öğretmenlerin ilk görevi beden dilini kullanarak sınıf ortamındaki buzları eritmek olmalıdır (Babacan, 2014).

Öğretmenin öğrencilerin verdiği bedensel mesajları anlaması ve niyetlerin farkına varması için kültürlerarası iletişim unsurlarına hâkim olması gerekmektedir. Öğrencilerin ise hedef kültürdeki iletişim ortamlarını iyi gözlemlemesi gelişim süreçlerine katkı sağlayıcı bir faktör olabilmektedir. Ders kitaplarındaki beden diline dair çalışmalar hem öğretmenler hem de öğrenciler için öğretimi destekleyecek nitelikte olmalıdır. Beden diline ilişkin farkındalığın artırılması hedef dilde var olma sürecinin ilk adımı olarak düşünülebilir.

Beden Diline Dair Örnek Bir Etkinlik

1- Mehdemarin'ın çalışmalarından dört örnek deha.

Şekil 28

Bu öğretmenin davranışlarından üçü "doğru" bir "yanlış", neden? Niçin pozitif/ negatif değerlendirilmelidir?

2- Bu alıştırma Meyer'in ders metotları başlıklı bir kitapta (s. 382) alınmıştır. Taradıklarınızda liste de çalışabilirsiniz. Gördüğünüz gibi sübetleri değerlendirmelerde bulurmanız isteriyorum (tabii ki, sebepleri de söylemelisiniz).

Alıştırma

Öğretmenin beden dilini çözümlemeye çalışınız.

Öğretmenin jesti şunu anlatıyor: _____

Mimiği şu anlama geliyor: _____

Duruşu şunu sinyal ediyor: _____

Şekil 29

(Schober, 2007, s. 129-130)

Tai'ye (2014) göre, dil öğretiminin geleneksel ve sıkıcı atmosferlerden kurtularak nitelikli bir şekilde geliştirilmesi gerekir. Sınıfın iklimini yansıtan "ortam" faktörü hem öğretmenler hem de öğrenciler açısından etkin ve rahat uyaranlar sağlamalıdır. Beden

dilinin öğretimle desteklenmesi dinleme, konuşma ve okuma becerilerinin gelişmesine katkı sağlayabilir. Öğreticinin kullandığı yöntem ve tekniklerin gereken ölçüde beden diliyle işlevsel hâle getirilmesi önemlidir. Çünkü dil öğretiminde örtük öğrenmeler gerçekleşebilir. Öğreticilerin söz ve eylemlerine karşı duyarlı olan öğrenciler zihinlerinin arka planında öğreticinin tavırlarını rol model alabilir. Beden dili, duygu ve düşüncelerin canlı bir şekilde ifade edilebilmesini kolaylaştırarak öğretimin daha kolay algılanmasını sağlar. Öğretici ve öğrenci arasındaki iletişim sürecinde önemli bir rolü vardır.

2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Yabancı bir dilin gerçekliğiyle ilk defa karşılaşan öğrenci var olan bilgileriyle yüzleşir, o dili kendi yaşam tecrübesiyle anlamaya ve yorumlamaya çabalar. Kendisine yakın ya da uzak olan değerler arasında karşılaştırmalar yaparak içinde var olduğu kültürden hedef kültüre doğru bir yolculuğa çıkar. İçsel hesaplaşmaların yaşandığı bu yolculuk hem öğrencilerin yabancı dile ilgisini artırır hem de kendi kültürlerini bambaşka bir bakış açısıyla görmelerini sağlar (Tapan, 1990, s. 60).

Sözsüz iletişimin önemli bir göstergesi olan beden dili, yaşadığımız toplumun ve anlama/tanıma uğraşında olduğumuz dilin benzer ya da farklı yönlerini yansıtır. Kültürlerarası beden dili farklılıklarına aşina olma durumu kişiyi yeni öğreneceği bir dilde güçlü kılar ve o dilin kültürünü anlamayı, o dile hayat veren insanları tanımayı kolaylaştırır. Kişilerin iletişim kurma ve yeni insanlarla karşılaşma durumlarında gözler önemli bir yere sahiptir. İnsanların kendisine yabancı olan bir kültürde ilk var oluşu görmeye başlar ve tanıma, keşfetme durumları arttıkça da izlenimleri devreye girer. Kişilerin kendilerini bulduğu sosyal gerçeklikte bakışların süresi ve anlamı değişir.

Görme ve duymaya dair uyaranlara inanma olasılığımız farklılık göstermektedir. Farklılığın nedeni ise gördüklerimize inanma olasılığımızın duyduklarımıza oranla daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Beynimiz görülenleri gerçek olarak algılar ve anılara yer açılan depolama şekli görsel olduğundan hatırlananlar gördüklerimiz olur (Borg, 2012, s. 19).

Göz ve Bakışlar (McCloud, 2021, s. 213)

Yabancı bir dilde gördüklerimizi anlama ve yorumlama biçimlerimiz diğer beceri alanları olmak üzere o dile ilişkin tutumlarımızı da etkiler. Cüceloğlu'na (2004, s. 44) göre, “Gözün kendisi başlı başına bir mesaj kaynağıdır.” Kişinin göz bebeklerinin büyüyüp küçülmesi öğretici için ipucu niteliğindedir. Yaşadığımız toplumda gördüklerimiz davranışlarımıza ve tercihlerimize yansır. Giderek zihnimizde yer eder ve ifadelerimizin bir göstergesi olur.

Aynı kültürü paylaşan insanlar için farklılıkları anlamak daha kolayken bir yabancı için birtakım değerlerin aktarılması daha zordur. Kültürel etkileşimler farklı ülkelerde farklı yansımalar bulur. Örneğin, yabancı bir ülkeye giden Türklerin misafirlikte kendilerine sunulan ikramın bir defa yapılması ve istenilmemesi durumunda ısrarcı olunmaması nedeniyle aç kaldıkları görülmüştür. Bu yaşanılanın aksine Türkiye'ye gelen yabancıların kendilerine sunulan ikramları hemen alması ise Türk kültüründeki çoğu kişinin tuhafına gittiği belirtilmiştir (Cüceloğlu, 2004, s. 63).

Her insanın görme, algılama ve hissetme biçimleri farklıdır. Bu farklılık toplumdaki topluma değiştiği gibi kültürden kültüre değişir. Aynı durum göze ilişkin tepkilerde de mevcuttur.

“Konu daha da örneklendirilirse; farklı kültürlerde gözlerin – ‘fal taşı’ gibi – açılması aşağıdaki anlamları, niyetleri gösterir” (Condon'dan 1976; akt. Dinçer, 2015, s. 97):

Anlam	Niyet	Kültür
Gerçekten!	Şaşkınlık, merak, hayret	Anglosakson
Buna gücendim, alımdm.	Kızgınlık	Çin
Sana inanmıyorum.	Meydan okumak, karşı çıkmak	Fransız
Anlamıyorum.	Yardım istemek	Latin Amerikalı ve Hispanik
Masumum.	İkna etmek, inandırmak	Afrika kökenli Amerikalı

Dinçer'e (2015, s. 98) göre, farklı ülkelerden gelen insanların bakışlarındaki anlam ve niyet çeşitli kültürel etkenlerden kaynaklanır. Öğrencinin anlamadığını ifade eden bir bakışı, öğretici tarafından şaşkınlık olarak algılanması durumunda yanlış anlaşılmalara neden olabilir.

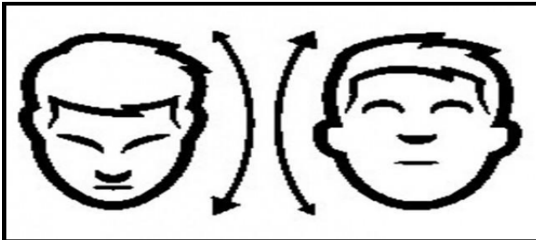
Türkler belli bir süreyi aşmamak koşuluyla göz temasını seven bir millet olmakla birlikte iletişim ortamlarında göze ilişkin deyimleri de kullanmaktadır. Deyimlerin Türk dilindeki varlığı ve duyu türlerini aktardıkları düşünüldüğünde beden diliyle ilişkilendirilerek öğretilmesi durumunda öğrenciler için daha kalıcı bir etki bırakılacaktır.

Gözleri fal taşı gibi açmak deyimini "hayret, şaşkınlık, öfke" anlamına gelirken, göz bebeği "değer verilen ve sevilen kişilere" söylenir. Gözünde tütmek ise içinde "özlem ve hasreti" barındırır. Deyimler kişi ve/ya kişilerin yüzlerinde bir duygu barından dilsel zenginliklerdir.

İzgören'e (2017, s. 109) göre, "İnsanlar ortalama olarak dış dünyayı %87 gözleriyle, %9 kulaklarıyla, %4 diğer organlarıyla algılar. Karşıya verdiğimiz mesajın görseelliğe dayanması %87 oranında daha fazla algılanmasını sağlar."

İnsanların göz teması iletişim ortamlarında diğer insanların gözüne bakıp bakmaması, bakışlarının süresi, içinde bulunduğu toplumun kültürel yapısı, yaşı, cinsiyeti ve yaşama dair tutumlarına göre farklılık gösterebilmektedir. Bir toplumda gözlerin içine bakmak etkili iletişimin ve saygının göstergesi iken diğer toplumda saygısızlık ve kabalık olarak nitelendirilebilmektedir.

Baş Sallama Hareketi (<https://www.haber46.com.tr>)

Başın duruşu ve iletişim ortamlarındaki verdiği mesaj, insanların birbirini daha iyi anlayabilmesi için önemlidir. Başın hareketlerinin

kontrolünü beyin sağlar. Toplumumuzda başın simgesel değeri de mevcuttur. Sözsüz iletişimin gerçekleştiği durumlarda başın hareketleri evet-hayır, onaylama-reddetme, olumlu-olumsuz gibi mesajlar içerir. İçinde yaşanılmayan bir toplumun gizil mesajlarını anlamak ve keşfetmek için o toplumun gerçekliğinde yaşamak, belli bir deneyime sahip olmak gerekir. Toplumumuzdaki bireyler arasında kolayca anlaşılabilen sessiz kodlar, o toplumun beden dilini bilmeyen insanlar için anlaşılması güç gelebilir veya yanlış anlaşılmalara neden olabilir.

Başın duruş hareketlerinin verdiği mesajlara baktığımızda üç durum ortaya çıkar. Bunlar, “başın yukarıdan aşağıya sallanması”, “başın geriye doğru atılması” ve “başın iki yana sallanması/çevrilmesi” dir. İnsanlar için başın yukarıdan aşağıya sallanması tüm dünyada aynıdır ve “evet” anlamına gelmektedir. Başın iki yana sallanması/çevrilmesi durumu ise “hayır” anlamına sahiptir ve dünyada aynı kabul edilir. Başın farklı bir pozisyon olarak geriye doğru atılması durumunda insanlara yansıttığı “hayır” anlamı sadece Türkiye, Yunanistan, Suriye ve İtalya’nın Sicilya bölgesinde görülür. Ülkelere göre başa ilişkin hareketler farklılık gösterir. Arnavutluk ve Bulgaristan gibi ülkelerin “evet-hayır” anlamına gelen baş hareketlerinin tam tersini yaptıkları görülmektedir. Arnavutluk’tan Türkiye’ye gelen öğrencilere yemek yeme durumlarına ilişkin soru yöneltildiğinde öğrencilerin kendi ülkelerindeki beden dilini kullanarak başlarını iki yana sallaması/çevirmesi dolayısıyla “hayır” olarak algılanmış aslında öğrencilerin beden dilleriyle vermek istedikleri mesaj bizim toplumumuzun aksine “evet” anlamı taşıdığı sonradan farkına varılmıştır (İzğören, 2017, s. 25).

Sri Lanka’da başın “evet/hayır” anlamında verdiği sinyaller bizim toplumumuzun aksine tam tersi anlama gelmektedir. Tayvan’da ise avuç içi görünecek bir şekilde el sallamak “hayır” mesajı vermektedir (Altıntaş ve Çamur, 2005, s. 129).

Kültürlerarası Yanıltıcı Jestler

JESTLER	Dutta, 2011, s. 36-37	İzğören, 2017, s. 29-33	Payer, 2006
	Bu hareket: “Tamam, Her şey yolunda” Japonya: “Para”	Türkiye: Olumsuz anlamda Japonya: “Para”	Kuzey Amerika, Avrupa: “Tamam” Fransa, Belçika, Tunus: “Sıfır,”

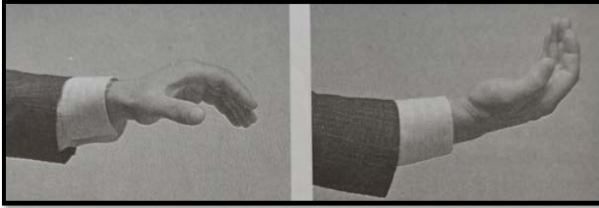
	<p>Fransa: “Sıfır, Hiçbir şey”</p> <p>Bazı Akdeniz ülkeleri: “Eşcinsellik”</p> <p>Hindistan’ın bazı şehirleri: “Aferin”</p>	<p>Amerika: “Problem yok veya başarı” anlamında</p> <p>Latin ülkeleri: ‘Küfür’ anlamında</p> <p>Fransa: “Değersiz, Sıfır”</p>	<p>Değersiz”</p> <p>Japonya: “Para”</p> <p>Almanya, Sardinya, Malta, Tunus, Yunanistan, Türkiye, Rusya, Orta Doğu, Güney Amerika’nın bazı bölgeleri: “Pislik, Eşcinsel”</p>
	<p>Hindistan, İngiltere vb. ülkelerde: “Otostopta”</p> <p>İtalya gibi birkaç ülkede: “Parmak sayımı” başparmakla başlar.</p>	<p>Kimi ülkelerde (örneğin ABD): “Başarı” anlamında</p> <p>Bazı Müslüman ülkelerde (örneğin İran) ve Avustralya’da: Olumsuz anlamda</p> <p>Türkiye: Olumsuz bir anlamı yoktur.</p>	<p>ABD ve birçok ülke: “Harika, Mükemmel”</p> <p>Avustralya, Nijerya: Olumsuz anlamda</p> <p>Almanya: “Bir”</p> <p>Japonya: “Beş”</p> <p>Birçok ülke: “Otostopta” kullanır ancak Avustralya ve Nijerya’da kullanılmaz.</p>
	<p>“Zafer” işareti “Barışı ve 2” sayısını simgeler.</p>	<p>Neredeyse dünya çapında: “V” Victory (Zafer)</p> <p>Avucunuzu kendinize çevirerek yaparsanız:</p> <p>Türkiye: “2”</p> <p>İngiltere: “Boynuzlu” anlamında</p>	<p>Neredeyse dünya çapında: “Zafer, Barış” (sol karakter)</p> <p>Büyük Britanya, Avustralya: Olumsuz anlamda (sağ karakter)</p>

(Dutta, 2011; İzgören, 2017; <http://www.payer.de/kommkulturen/kultur042.htm>)

(Tüm şekiller: ©ArtToday)

Sözsüz iletişimin önemli bir unsuru olan ellerin Türk kültüründe sembolik değeri vardır. İnsanın ilk dilinin beden diliyle gerçekleştiği düşünüldüğünde ellerin toplumda ne kadar işlevsel ve kişilerin birbirini anlama/anlamama durumlarında bir göstergeler sistemi olduğu görülmektedir. Yaşam içinde birbirimizi çağrularımız ve hoşça kal anlamında ellerimizi sallamamız sıklıkla görülen hareketlerden biridir.

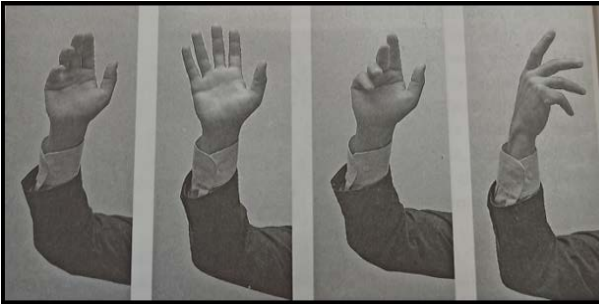
“Gel” Hareketinin Türkiye’de Algılanışı

(Baltaş ve Baltaş, 2017, s. 61)

Baltaş ve Baltaş (2017, s. 61), avuç içi aşağıya ve yukarıya dönük olarak gerçekleşen çağırma hareketinin yaptıkları çalışma doğrultusunda Türkler için “gel” anlamında algılandığını tespit etmişlerdir.

Farklı Kültürlerin “Hoşça Kal” Anlamında El Sallama Biçimleri

(A)

(B)

(C)

(D)

(Baltaş ve Baltaş, 2017, s. 61)

Baltaş ve Baltaş'a (2017, s. 61-62) göre, Türklerin "hoşça kal" anlamında el sallama biçiminin % 71 oranla (B) sağa sola sallanıldığı ve en çok İngilizlerle en az İtalyanlarla benzerlik gösterildiği tespit edilmiştir. Fransızların ise % 55 oranla (A) avuç içinin açılıp bazı parmakların hafifçe bükülmesiyle yukarıdan aşağıya doğru yapıldığı görülmüştür.

Farklı Kültürlerdeki Selamlaşma Biçimleri (Baltaş ve Baltaş, 2017; <https://www.sabah.com.tr>; <https://www.milliyet.com.tr>)

Her toplumun kendi sosyal gerçekliği ve o toplumda yaşayan bireylerin tercihleri doğrultusunda gerçekleşen davranış biçimleri vardır. Davranış biçimlerinin yansımaları ise kişiler arasındaki ilişki, ortam ve kültür belirler. Türklere özgü iletişim ortamlarında (kişi-kişi, kişi-toplum, kişi-devlet) selamlaşma ve vedalaşma kültürü önemli bir yere sahiptir. Türklere yüksek temaslı bir kültür olduğu için bazı selamlaşmalar ve/ya vedalaşmalar uzun sürebilmektedir. Örneğin, evimize gelen bir misafiri uğurlarken kapı önünde uzun sohbetler edilebildiği gibi kişiler arasında "selam söyleme", "selamını iletme" kültürü de vardır. Bu davranış biçimlerindeki zaman algısı ülkeler arasında değişiklik gösterebildiği gibi kişiler arasında da farklılık gösterebilir.

Ülkelerdeki selamlaşma biçimlerine bakıldığında, Kuzey Amerikalı ve Batı Avrupalılar birbirlerine ellerini uzatarak, Latin Amerikalılar ise kucaklaşarak selamlaşır. İslam ülkelerinde "selam" sözcüğü geleneği yansıtan yaygın selamlaşma ifadelerinden biridir. Koreli biri uzaktan göz teması kurarak elini sallar. Hindistan'daki insanlar için "namaste" önemli bir selamlaşma olarak eller göğüs hizasında birleştirilir. Japonlar ise birbirlerinin önünde hafifçe eğilerek selamlaşır (Dutta, 2011, s. 52-53).

"Tibetli biri "merhaba" anlamına gelen dil çıkarma ifadesini kullanmaktadır. Türklere ise bu hareket "alaya alma" olarak nitelendirilmektedir" (Anık'tan 2012; akt. Çalışır, 2019, s. 232). Dolayısıyla Türkiye'deki iletişim ortamlarında özellikle yetişkinlere yönelik dil çıkararak selam verme hareketi yanlış anlaşılmalara sebep

verebilecek bir iletişim biçimidir. Bazı durumlarda çocukların bu hareketi kullanması ise yetişkinlerde olduğu gibi tepkilere neden olmaz. Tibet kültüründe dil çıkarma saygı, sevgi, nezaket gibi özellikler barındırırken Türk kültüründe bu durum olumsuz duygular içerir.

Türk kültüründe aile ve akrabalık ilişkilerine önem verilmekte beraber büyüklerin elini öpme saygının bir göstergesiye Avrupa birçok ülkede kadınların elini nazikçe öpme kibarlığın göstergesidir. Bu durum farklı ülkelerdeki beden dili kullanımında anlam ve niyetin farklılığını yansıtır.

Türklerin selamlaşma tarzlarına bakıldığında el sıkışma, sarılma, göz selamı, gülümseme, başı hafifçe öne eğme, el sallama, elin öpülüp hafifçe alına koyulması, elin kalbe götürülmesi gibi hareketlerin olduğu görülmektedir. Bu selamlaşma biçimleri birçok ülkeyle benzerlik göstermektedir. Evrensel kabuller, ortak bir anlayışı ve iletişim ortamlarında uyum kurma sürecini kolaylaştırırken sosyal kabullerin ülkelere göre değişim göstermesi iletişim kazalarına neden olabilmektedir. Bu nedenle farklı ülkelerin sosyal kabullerine karşı duyarlı olmak etkili iletişimi sağlar. Selamlaşma kültüründe o toplumdaki insanların cinsiyet rollerine karşı algısı, tercih ettiği kişisel mesafe alanları, yüksek veya düşük etkileşime sahip olma durumları belirleyici ve önemlidir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Kültürlerarası iletişim bağlamında sözlü dil becerileri daha çok düşünceleri yansıttığı için duyguları anlatma açısından yetersiz kalabilir. Böyle durumlarda sözsüz iletişim becerileri kişinin duygularını, tutumlarını ve tavırlarını aktarma konusunda daha önemli bir yere sahiptir. İletişimde sözlü ve sözsüz iletilerin etkili bir şekilde kullanılması, yabancı dil öğretimi dersleriyle uyumlu hâle getirilmesi, farkındalığın artırılmasıyla sağlanabilir (Cangil, 2004).

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde beden dili unsurlarının dil becerileriyle desteklenmesi ve ders kitaplarındaki etkinliklerle işlevsel hâle getirilmesi kültürü anlamak açısından etkilidir. Nitekim, “beden dili ilişkilerimizde kültürel farklar arttıkça, yabancı bir ülkede çevremizdeki insanların duygu ve düşünce akışımı değerlendirebilmemiz oldukça güçleşebilir” (Baltaş ve Baltaş, 2017, s. 23).

Göçmenler (2011), “*Beden Dilinin Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Etkisi*” adlı çalışmasında beden dilinin önemi ve kelime öğrenme üzerindeki etkisi üzerinde durarak bir uygulama

gerçekleştirmiştir. Beden diliyle kelime öğretimi yapılan sınıflardaki öğrencilerin geleneksel öğretim yapılan sınıflardaki öğrencilere göre daha başarılı olduğu tespit edilmiştir. Beden dilinin kişiler arasında ortak bir dil oluşturması, motivasyonu sağlaması, kültürel farklılıklardan kaynaklanan yanlışları önlemesi ve sosyal yaşam hakkında ipuçları vermesi açısından önemli olduğu belirtilmiştir. Çalışmanın sonundaki görseller göz önünde bulundurulduğunda beden dili kullanımının öğretimi işlevsel hâle getirildiği görülmektedir.

Eryalçın (2006), “*Yabancı Dil Olarak Almanca Öğretiminde Beden Dilinin Önemi ve İşlevi – Uygulamalı Bir Çalışma*” adlı araştırmasında beden dili ve kültürel etkileşimi ön plana çıkararak Almanca derslerini görsel uyaranlarla desteklemiştir. Öğrencilerin süreç içerisinde aktif olarak öğrendiği uygulamalı çalışmalar öğretimi etkili kılmıştır. Sürecin işleyişi giriş, sunuş, anlamlandırma ve aktarım hâlinde gerçekleştirilmiştir.

Benzer (2015), “*Türkçe Öğretiminde Beden Dili Kullanımının Öğrenme ve Tutum Üzerindeki Rolü*” adlı çalışmasında öğrencilere öğretmenin sınıf içindeki konumu, baş ve göz hareketleri, kılık kıyafeti, el ve kol hareketleri hakkında sorular sorularak olumlu ve olumsuz görüşleri alınmıştır. Beden dili, dört temel dil beceriyle ilişkilendirilerek etkinlik önerileri sunulmuştur. Çalışmanın sonucunda öğretmenin beden diline ilişkin ders hazırlamasının belli bir plan gerektirdiği ve her zaman kolay olmadığı belirtilmiştir. Beden dilinin öğrencilerin öğrenme ve tutumlarında hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu saptanmıştır.

Deregözü ve Kuyumcu (2015), “*Yabancı Dil Öğretiminde Beden Dili Kullanımının Önemi*” adlı çalışmalarında yabancı dil sınıflarında beden dili ve dil ötesi işlevlerin çeşitli nedenlerden dolayı yeterince yer almadığı, ders kitaplarındaki egzersizlerin fazla olmadığı ve öğrencilerin etkileşime girmediğini tespit etmişlerdir. Bu etkenler doğrultusunda derslerde drama teknikleri kullanılarak uygulamalar yapılmıştır. Geleneksel dersler ile drama ve oyun temelli dersler arasında yapılan karşılaştırmanın sonucunda uygulanan testlere ilişkin verilere bakıldığında drama çalışmalarının (cevap: %7’si yanlış, %93’ü doğru) etkili olduğu görülmüştür. 21 gün sonra yapılan kalıcılık testinde drama çalışmalarının (cevap: % 14’ü yanlış %86’sı doğru) geleneksel yöntemlere göre yine daha iyi sonuçlar vermiştir.

Yaşayan dil, sözlü ve sözsüz uyaranlarla gelişmektedir. Sadece beden dilinin kullanmak tek başına yeterli değildir. Kültürel etkileşimler dilsel buluşmalarla anlam kazanmaktadır.

Özkan (2016, s. 110), karşımızdaki insanlarla diyalog kurmamız ve ilişkilerimizi geliştirebilmemiz için önemli eşleşme alanlarını sıralamıştır:

Fizyoloji: Kişiler arasındaki bedensel duruşun iletişimin işleyişine göre birbirleriyle uyumlu hâle gelmesi, nitelik ve görünüş açısından benzemesidir.

Ses eşleştirmesi: İletişimin sözlü (sesli) ve/ya sözsüz (sessiz) olarak gerçekleşmesi, sözlü iletişimin tercih edildiği durumlarda konuşmanın hızlı ve/ya yavaş olması, sözün duygu değerinin olup olmamasıdır.

Dil ve düşünce tarzını eşleştirme: İletişimde çoklu uyarıcıların olması, görsel, işitsel, duyuşsal ve dokunsal uyarımlarla düşünülmesidir.

İnanç ve değerleri eşleştirme: İletişimde insanların toplumsal, kültürel, düşünsel ve bilimsel derinliğini yansıtan kök değerler önemlidir. Adalet, saygı, yardımseverlik, dürüstlük vb.

Deneyimleri eşleştirme: İletişim sürecinde insanların benzer deneyimlere sahip oluşu etkileşim kurmayı kolaylaştırabilir.

Nefes alıp vermeyi eşleştirme: İletişimde nefes kontrolünün sağlanması konuşmanın akışını etkiler ve ruh hâlini yansıtır.

İncelenen çalışmalar doğrultusunda, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde beden dilinin yaparak yaşanarak öğrenilmesi, drama yöntemleriyle desteklenmesi, iletişim ortamlarında kullanılması ve dört temel dil becerileriyle pekiştirilmesi sonucuna varılmıştır. Ayrıca diğer sözsüz iletişim unsurlarının kültürel açıdan değerlendirilmesinin alana katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Araştırmaya İlişkin Öneriler

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde, farklı dil seviyelerindeki öğrencilere yönelik beden dili kullanımının öğrenme ve tutum üzerindeki etkisi incelenebilir.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde, öğretici ve öğrencilerin görüşleri doğrultusunda ders kitapları beden dili unsurlarıyla zenginleştirilebilir. (Özellikle kültürlerarası yanıltıcı jestler hususunda uyarılar yapılması doğru olacaktır.)

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin farklı toplum ve ülkelerden gelen öğrencilerin beden dillerine dair bilgi sahibi olması teşvik edilebilir.

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin iletişim ortamlarında yaşadığı beden dili yanlışları hakkında görüşleri alınabilir ve kendi ülkelerindeki beden dili unsurlarını tanıtmalarına fırsat verilebilir.

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen ve öğretenlerin beden dili kullanımına ilişkin öz yeterlik algıları sorgulanabilir.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde çeşitli duygu durumları barındıran deyimler beden dilinden yararlanılarak öğretiler.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde beden diline ilişkin drama ve oyun temelli uygulamalar yapılabilir.

Beden Diline İlişkin Görsel Kullanımı ve Etkinlik Örneği (Eryalçın, 2006, s. 128)

a) Schau dir die unten angegebenen Zeichen an und überlege, was sie bedeuten können?

b) Schreib anhand dieser Zeichen eine Geschichte zur Begegnung der beiden Personen.

Die Rothhaut und die Cowboy sehen sich.
Die Rothhaut möchte Krieg, aber die
Cowboy möchte nicht. Cowboy
macht Siegeszeichen. Dann die
Rothhaut sich schämt, macht
Augen zu und die Cowboy sagt
zu Rothhaut: "Geh". Die Rothhaut
geht, die Cowboy geht mit
sein Pferd nach Hause.

Özgün Çalışma Kağıdı -2-

KAYNAKÇA

- Alpar, M. (2013). Yabancı Dil Öğretiminde Kültürel Unsurların Önemi. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 9(1), 95-106.
- Altıntaş, E. ve Çamur, D. (2005). *Beden dili: sözsüz iletişim*. Ankara: Mentis Yayınları.
- Argyle, M. (2005). *Körpersprache ve kommunikation: das handbuch zur nonverbalen kommunikation (9. Auflage)*. Paderborn: Junfermann Verlag.
- Babacan, Ç. (2014). *Öğretmenler için beden dili*. Ankara: Elma Yayınevi.
- Baltaş, Z. ve Baltaş, A. (2017). *Bedenin dili: iletişim becerilerinizin anahtarı, sessiz diliniz*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Benzer, A. (2015). Türkçe öğretiminde beden dili kullanımının öğrenme ve tutum üzerindeki rolü. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30(1), 33-47.
- Borg, J. (2012). *Gizli dil: siz konuşurken bedeniniz ne söylüyor?* (Çev. Solina Silahlı). İstanbul: Pearson.
- Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching (5th Edition)*. New York: Pearson Longman.
- Cangil, B. E. (2004). Beden dili ve kültürlerarası iletişim. *HAYEF Journal Of Education*, 1(2), 69-78.
- Cüceloğlu, D. (2004). *Yeniden insan insana*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (2019). *İletişim donanımları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çalışır, G. (2019). 'Kültürlerarası İletişim ve Beden Dili (ss. 232)', *Kültürlerarası iletişim: iletişim odaklı güncel yaklaşımlar* (Editörler: S. Bitirim Okmeydan ve M. Saran), Konya: Eğitim Yayınevi.
- Demir, M. (2012). Gündelik yaşamda selamlaşma ve yemek görgü kurallarının toplumlardaki farklılaşması. *Folklor/Edebiyat*, 18(70), 165-186.
- Deregözü, A. ve Kuyumcu, N. (2015). Yabancı dil öğretiminde beden dili kullanımının önemi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (54), 97-104.

- Diñçer, M. K. (2015). *İletişimin kalbi: sözsüz iletişim becerileri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Dutta, A. (2011). *Çağdaş yaşamın sessiz dili: beden dili* (Çev. Ali Beyaz). İstanbul: Arunas Yayıncılık.
- Ekman, P., Friesen, W. V., ve Tomkins, S. S. (1971). Facial affect scoring technique: a first validity study.
- Eryalçın, T. (2006). *Yabancı Dil Olarak Almanca Öğretiminde Beden Dilinin Önemi ve İşlevi-Uygulamalı Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göçmenler, H. (2011). *Beden dilinin yabancılarla Türkçe öğretiminde etkisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- <https://sozluk.gov.tr>, Erişim Tarihi: 22.11.2022
- <https://www.haber46.com.tr/hangi-ulkede-basi-yukari-asagi-sallamak-hayir-saga-sola-sallamak-evet-anlamina-gelir>, Erişim Tarihi: 22.11.2022
- <https://www.milliyet.com.tr/molatik/galeri/kulturilere-gore-10-farkli-selamlaşma-bicimi-73883/2>, Erişim Tarihi: 22.11.2022
- <https://www.sabah.com.tr/spor/futbol/2021/09/25/neset-ertas-nereli-kac-yilinda-ve-kac-yasinda-vefat-etti-neset-ertas-turkuleri-bozlaklari-ve-hayati>
- https://www.telc.net/fileadmin/user_upload/Publikationen/Diller_iain_Avrupa_Ortak_oneriler_AEeraevesi.pdf, Erişim Tarihi: 22.11.2022
- İzğören, A. Ş. (2017). *Dikkat vücudunuz konuşuyor: Türkiye 'de beden dili, iş yaşamı ve renkler*. Ankara: Elma Yayınevi.
- McCloud, S. (2021). *Görünmez sanat: çizgi romanı anlamak* (Çev. M. Cem Ülgen). İstanbul: Sırtlan Kitap.
- Özkan, Z. (2016). *Kazandıran beden dili*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Payer, M. (2006). *Internationale kommunikationskulturen, 4. Nonverbale kommunikation, 2. Gesten, körperbewegungen, körperhaltungen und körperkontakt als signale*, fassung vom 2006-06-12.
URL: <http://www.payer.de/kommkulturen/kultur042.htm>, Erişim Tarihi: 22.11.2022

- Schober, O. (2007). *Beden dili-davranış anahtarı* (Çev. Süeda Özbent). İstanbul: Arion Yayınları.
- Tai, Y. (2014). The application of body language in English teaching. *Journal of Language Teaching and Research*, 5(5), 1205.
- Tapan, N. (1990). Yabancı dil olarak Almanca öğretiminde kültür bağlamının değerlendirilmesi. *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (7), 55-68.
- Uygur, N. (2018). *Kültür kuramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2002). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zorel, F. İ. (2014). *Kültürlerarası eğitim: insan kaynaklarının kültürlerarası iletişim alanında geliştirilmesi*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Makale Künyesi (Araştırma): Sevim, O. ve Doyumğaç, İ. (2022). Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonu ölçeğinin geliştirilmesi: keşfedici karma desen çalışması. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 969-1006.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1133901>

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE YAZMA MOTİVASYONU ÖLÇEĞİNİN GELİŞTİRİLMESİ: KEŞFEDİCİ KARMA DESEN ÇALIŞMASI¹

Oğuzhan SEVİM²
İbrahim DOYUMĞAÇ³

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarını belirlemek ve yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonu ölçeğini geliştirmektir. Keşfedici karma deseninin benimsendiği bu araştırmanın nitel çalışma grubunu 15; nicel çalışma grubunu ise 324 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmanın nitel verileri içerik analiziyle çözümlenirken nicel veriler ise açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analiziyle çözümlenmiştir. Nitel veriler çözümlendikten sonra alanyazın taranarak yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonuna ilişkin taslak madde havuzu formu oluşturulmuştur. Taslak madde formu, Türkiye'nin farklı üniversitelerinde Türkçe öğrenmekte olan öğrencilere uygulanmış ve gerekli analizler yapılmak üzere veriler SPSS programına aktarılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda taslak ölçek maddelerinin toplam 3 faktörde toplandığı tespit edilmiştir. Analiz sonucunda 3 faktörlü bir yapıya sahip olan ve 23 maddeden oluşan ölçeğin Cronbach alfa katsayısı .943 olarak hesaplanmıştır. Son olarak taslak ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi yapılmış, bütün faktörlerin istatistiksel olarak anlamlı bir farka ve elde edilen modelin ise iyi bir uyuma sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın nitel verilerinin analizi sonucunda ortaya çıkan yazma motivasyonlarından; eğitim-öğretim, çevre, kültür ve iletişim alt temalarının nicel analizler

¹Bu araştırmanın etik kurul izni, Adıyaman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından 21.03.2022 tarihinde 251 sayılı kararla alınmıştır.

²Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Prof. Dr. o.sevim@atauni.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7533-4724>

³Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Arş. Gör. Dr. ibrahim63doyum@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8234-7555>

sonucunda dışsal (araçsal) boyutla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Nitel verilerden elde edilen içsel motivasyonla ilişkili öz farkındalık ve duygu-düşünce alt temalarının ise nicel verilerde öz farkındalık ve duyusal boyutla örtüştüğü tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, nicel ve nitel verilerin birbiriyle uyumlu olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe ğretimi, yazma motivasyonu, yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonu ölçeği.

DEVELOPMENT OF THE MOTIVATION SCALE FOR WRITING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE: EXPLORATORY MIXED METHODS STUDY

ABSTRACT

The aim of this research is to determine Turkish learners' writing motivations and improve the motivation scale for writing in Turkish as a foreign language. This research, in which the exploratory mixed method was adopted, qualitative study group 15; The quantitative study group consists of 324 students. While the qualitative data of the research were analyzed by content analysis, the quantitative data were analyzed by exploratory and confirmatory factor analysis. A draft item pool form was created regarding the motivation to write in Turkish as a foreign language by scanning the literature after the qualitative data were analyzed. The draft item pool was applied to Turkish learning students in various universities in Turkey and the data were transferred to the SPSS program for necessary analysis. As a result of the exploratory factor analysis, it was determined that the draft scale items were collected in a total of 3 factors. As a result of the analysis, the Cronbach's alpha coefficient of the scale, which has a 3-factor structure and consists of 23 items, was calculated as .943. Terminally, confirmatory factor analysis was carried out on the draft scale, and it was concluded that all factors had a statistically significant difference and the model obtained had consistency. As a result of the qualitative data analysis of the research, it was understood that the sub-themes of education-education, environment, culture and communication are related to the external (instrumental) dimension as a result of quantitative analysis. It has been determined that the sub-themes of self-awareness and emotion related to intrinsic motivation obtained from qualitative data coincide with self-awareness and affective dimension in quantitative data. These results show that quantitative and qualitative data are compatible with each other.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, motivation to write, motivation to write Turkish as a foreign language scale.

GİRİŞ

Latince “movere” fiilinden türeyen bir şey yapmak için hareketlenmek ve harekete geçmek anlamına gelen motivasyon; ihtiyaç, istek, ilgi gibi kavramları kapsamaktadır (Dörnyei ve Ushioda, 2011). Motivasyon; kişilerin bekleyişlerini sürdüren, ihtiyaçlarını, amaçlarını ve davranışlarını yönlendiren, bireyin kendi performanslarını tetikleyen güç (Lumsden, 1994; Ryan ve Deci, 2000); belli bir amaca ilişkin etki, enerji ve bir etkinliğin devamı (Atkinson, 1964; Deci vd., 1991) şeklinde tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle motivasyon, bireyleri belli bir davranışa yönlendiren ve bir şeyi yapmaya istekli kılan iç durumunun harekete geçirilmesidir. Bireylerin belli bir şeyi yapabilmeleri için gerekli olan çabanın ve enerjinin oluşması da motivasyon olarak açıklanmaktadır (Seifert, 2010). Bu bağlamda düşünüldüğünde motivasyonun içsel ve dışsal bir uyarıcı olduğu, bunun zihinsel anlamda bireyi etkilediği ve yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

İnsanın psikolojik ihtiyaçlarından biri kendini motive etmektir. Dolayısıyla motivasyonun oluşması için bir ihtiyacın olması gerekmektedir (Maslow, 1970). Bu açıklamalar, motivasyonun bir ihtiyaca bağlı olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Bu nedenle yabancı dil öğrenenlerin dil öğrenme ihtiyaçlarını bilmeleri ve öğrendikleri hedef dile ilişkin tutumlarının farkında olmaları, onların kendi motivasyon kaynaklarını belirlemeleri açısından önemlidir. Yabancı dil öğrenimini etkileyen bilişsel, davranışsal ve etkileşimsel faktörlerin yanında ilgi, istek, ihtiyaç ve içten gelen diğer birçok unsuru içerisinde barındıran motivasyonun da dikkate alınması gerekmektedir (Tanrıku ve Türkçü-Kocataş, 2021).

Motivasyon, yeni bir dil öğrenmek için en önemli unsurlardan biridir. Motivasyonu yüksek olan bir öğrenci; doğal olarak dili öğrenmek isteyecek, dil öğrenmekten zevk alacak ve dil öğrenmek için sürekli bir çaba içerisinde olacaktır (Gardner, 1968, Gardner, 1985). Dil öğrenme motivasyonunda sürekliliğin sağlanması, dil öğrenenler için önemlidir. Yabancı dil öğrenme motivasyonu, öğrencileri etkilediği gibi dil öğretmenlerini de etkilemektedir (Noels vd., 1999). Motivasyon, yabancı dil öğreniminde önemli olduğu için yabancı dil öğrenenlerin motivasyonunun ne düzeyde olduğunun bilinmesi gerekir (Oxford ve Sherian, 1994). Yabancı dil öğrenenlerin korkularını yenmeleri ve dil becerilerini geliştirmeleri onların motivasyonuna bağlıdır (Cohen ve Norst, 1989; Lumsden, 1994; Oxford ve Shearin, 1994). Bu nedenle yabancı dil öğrenenlerin; ilgi, beklenti ve ihtiyaçlarının dikkat alınması dil becerilerinde

yetkinleşmelerini destekleyecektir (Arias-Rodríguez, 2017; Ergür, 2002; Gardner, 1968, Gardner, 2005).

Yabancı dil öğretim sürecinde motivasyon; istekleri, ihtiyaçları, dürtüleri ve ilgileri belirleyerek insanın yabancı dili öğrenme süresi ve düzeyi üzerinde de etkilidir. Bunun yanı sıra motivasyon, yabancı dil öğretiminde bireyin gereksinimlerini gidermek amacıyla davranışa enerji ve yön verecek gücü sağlayarak organizmayı harekete geçirmektedir. Yabancı dil öğretiminin her aşamasında motivasyon, insanı belirli tepkilerde bulunmaya ve sonuç olarak bir şeyler öğrenmeye sevk ederek öğrenme için gerekli ön istekleri oluşturmaktadır (Acat ve Demiral, 2002). Dil öğrenenlerin davranışlarının yönünü, şiddetini, kararlılığını belirleyen ve istenilen amaca ulaşma durumunu etkileyen motivasyon, yabancı dil öğrenenler için güç kaynağıdır (Dörnyei, 1998, 2009).

Yabancı dil öğrenmenin zor bir süreç olduğu, belli bir yaştan sonra yabancı dil öğrenme becerilerinin geliştirilemeyeceği vb. inançlara sahip bireylerin motivasyon eksikliği, dil öğretiminde motivasyonun önemi açısından dikkat çekicidir (Arslan ve Akbarov, 2010). Yabancı dil öğreniminin zor ve uzun bir süreç olduğu dikkate alındığında yabancı dil öğrenenlerin motivasyonunun sağlanması ve korunması yabancı dil öğrenme etkinliklerinin verimini arttıracaktır (Breen ve Littlejohn, 2000; Ergür, 2002). Yabancı dil öğretiminin amacına ulaşması için dil öğreticisinin yeterli motivasyona sahip olması gerekmektedir. Motivasyon eğitimde (Akbaba, 2006) özellikle de yabancı dil öğretiminde önemli bir yere sahiptir. Yabancı dil öğrenenlerin öğrenmeye yeterli düzeyde istekli olmamaları ve dil öğrenme ihtiyacı hissetmemeleri motivasyonla ilgili başka bir durumdur (Gardner, 2010; Gardner ve Smythe, 1975). Çünkü yeterli düzeyde motivasyona sahip olmayan yabancı dil öğrenenlerden, dil öğrenme konusunda başarı göstermelerini beklemek pek mümkün değildir.

Yabancı dil öğretiminde motivasyon, dil öğrenenler için önemli bir bilişsel ve davranışsal faktördür. Eğitim-öğretim sürecinde öğrencileri zihinsel anlamda etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden biri yazma motivasyonudur. Erbilen ve Temizkan'a (2021, s. 171,172) göre "yazma motivasyonu, öğrencinin doğru ve başarılı bir metin oluşturma sürecinde istekli hâle gelmesi durumudur." Yazmayı, motivasyon başlatmakta ve yüksek motivasyonla yazılan metinler daha başarılı olmaktadır (Canitezler, 2014). Yeterli düzeyde yazma motivasyonuna sahip dil öğrenenler yazma eylemine girişmekte ve yazma çalışmalarının daha iyi olması için çaba sarf etmektedir. Bunun yanı sıra yazma motivasyonuna sahip biri, yazma becerisini geliştirmek için yazma konusunda kendini

başarılı hisseder (Karatay, 2013). Yazma motivasyonu, kişiyi yazma eylemine yönlendirmekte ve kişinin akademik anlamda başarılı olmasını sağlamaktadır (Özcan, 2014, s. 2).

Yazma motivasyonunu yüksek olan öğrenciler, pozitif bir benlik algısına sahiptir. Bu sayede öğrencilerin yazmaya ilişkin inançları ve kendilerine olan güvenleri artmaktadır. Öğrencilerin kendilerine olan güveni ve öz yeterliği; onların yazma isteklerini artıracak ve motivasyonlarının yüksek olmasını sağlayacaktır (Graham ve Harris, 2000; Pajares ve Valiante, 2001; Pajares vd., 2007; Schunk, 2014). Yazma motivasyonundan yüksek bir verim alabilmek için yazma motivasyonunun farklı bileşenlerini iyi sınıflandırmak ve bilmek gerekir (Erbilen ve Temizkan, 2021). Bu doğrultuda yazma motivasyonunun, öğrencilerin yazma isteklerini eyleme dönüştürmede önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarının yüksek olmasını sağlamak için yazma motivasyonunun ne olduğunun belirlenmesi gerekir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazmaya karşı motivasyonunun ne olduğunu bilmek hem yabancı dil öğrencileri hem de yabancı dil öğrencileri açısından önemlidir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazmaya karşı motivasyonlarının olumlu olabilmesi için onların yazmaya karşı isteklerinin uyandırılması gerekir. Bu durum; dürtü, ihtiyaç, ilgi, güç ve etkiyi kapsayan yazma motivasyonuna işaret etmektedir.

Alanyazın incelendiğinde yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonuna ilişkin araştırma sayısının sınırlı düzeyde olduğu görülmektedir. Örneğin İbili (2015), motivasyonla ilişkili anket uyarlamayı; Hamaratlı (2015) ise kelime ağının yazma motivasyonuna etkisini araştırmıştır. Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonunun hem nitel hem de nicel olarak az sayıda araştırılmış olması, bu araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu araştırmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonlarını belirlemek ve bu doğrultuda yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonuna ilişkin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirmektir. Araştırmanın bu amacından hareketle aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1.Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonları nelerdir?

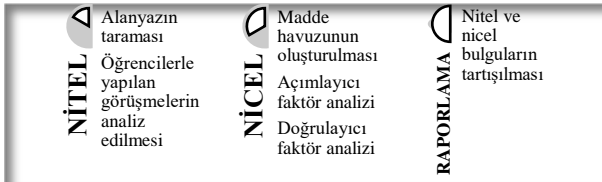
2. Nitel inceleme sonucunda elde edilen parametreleri kapsayacak şekilde geliştirilen Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği geçerli ve güvenilir midir?

YÖNTEM

Bu araştırmaya alanyazın taraması yapılarak başlanmıştır. Yapılan alanyazın incelemesinin sonucu olarak taslak ölçeğin madde havuzu oluşturulmuştur. Madde havuzunun kapsam geçerliği açısından yetersiz kalacağı düşünülerek daha açık ve kapsayıcı bir araştırma sürecine ihtiyaç duyulmuştur. Alanyazın incelemesinin sonucunda sadece nicel bir araştırma tasarımının, çalışmanın amacı açısından yetersiz kalacağı öngörülmüştür.

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarının belirlenerek bu doğrultuda bir ölçeğin geliştirilmek istendiği bu araştırmada, daha derinlemesine veri elde etmek ve daha açıklayıcı sonuçlara ulaşmak amacıyla çalışma karma yöntemle yapılmıştır. Creswell'e (2002) göre karma araştırmalar nicel ve nitel veriler arasındaki ilişkiyi ortaya koyup bu verilerin birbirini destekleyip desteklemediğini tespit etmektedir. Karma yöntem, nicel ve nitel yaklaşımların bütünleştirilmesine olanak tanımaktadır. Karma yöntemin sağladığı bu imkân, nicel ve nitel desenlerin eksik yönlerini daha düşük bir düzeye indirgemektedir (Fraenkel vd., 2012; Morse, 2003; Punch, 2013). Bu araştırmada, oluşturulan taslak ölçek havuzunun kapsam geçerliğini sağlayıp sağlamadığını test etmek için nitel ve nicel veriler birlikte kullanılmış; karma yöntemlerden keşfedici desenden yararlanılmıştır. Keşfedici karma desende araştırmacı, nitel desene dayalı olarak bir araç geliştirir ve bu aracı nicel verileri toplarken kullanır (Creswell ve Plano-Clark, 2015). Bu araştırmada nitel verilerden hareketle bir ölçme aracı geliştirilmiştir. Keşfedici karma desene bağlı olarak yapılan araştırmanın veri toplama ve veri analiz süreci Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Araştırmanın yöntemine ilişkin süreç

Keşfedici karma desen doğrultusunda öncelikle nitel veriler toplanmış ve çözümlenmiş sonra ise araştırmanın madde havuzunda yer alan maddelere son biçimi verilerek taslak ölçek 324 öğrenciye uygulanmıştır. Ölçekten elde edilen veriler, açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analiziyle çözümlenmiştir. Araştırmanın sonuç bölümünde nitel ve nicel verilerin tartışılması yapılmıştır.

Nitel Aşama

Bu araştırmanın ilk aşamasını, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması oluşturmaktadır. Araştırmaya başlamadan önce yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarının neler olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarının neler olduklarını belirlemek için yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerle yapılandırılmamış görüşme formuyla yüz yüze görüşme gerçekleştirilmiştir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerle yapılan görüşmelerin yapılandırılmamış görüşme yöntemiyle gerçekleştirilmesi nedeni belli sorular bağlamında onları yönlendirmemek ve yazma motivasyonlarının neler olduklarını derinlemesine incelemektir. Araştırma katılımcılarından, araştırmanın konusu bağlamında geçerli ve güvenilir veri toplamak için görüşme, doğal bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın nitel aşamasındaki örneklem, amaçlı örneklemidir. Yin'e (2011) göre amaçlı örneklem araştırmacının belirli çalışma birimlerine izin verebilmekte ve araştırmanın derinlemesine incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Araştırmanın nitel verilerinin toplandığı örneklem grubundan araştırmaya gönüllü katıldığına ilişkin onay alınmıştır. Nitel veriler için görüşmelerin yapıldığı katılımcılar, bir devlet üniversitesinin farklı bölümlerinde okumakta olan yabancı uyruklu öğrencilerdir. Çeşitli bölümlerde okumakta olan B1, B2 ve C1 düzeyindeki 15 yabancı öğrenciyle yapılan görüşmeler, ses kaydına alınmış ve daha sonra ses kaydı yazıya aktararak çözümlenmiştir.

Nitel Verilerin Toplanması, Analiz Edilmesi ve Güvenilirliği

Araştırmanın ilk aşamasında, nitel verileri toplamak için nitel araştırma grubu ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerden daha güvenilir veriler elde etmek için yabancı öğrencilerle yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler gerçekleştirildikten sonra ses kaydından yazıya aktarılan veriler çözümlenmiştir. Alanyazın taraması ve nitel verilerden hareketle madde havuzu oluşturulmuştur. Görüşmelerden elde edilen veriler içerik analiziyle çözümlenmiştir.

Ses kaydından yazıya aktarılan görüşmelerden elde edilen veriler, tema ve alt temalar şeklinde çözümlendikten sonra nitel verilerin alındığı 15 öğrenciyle katılımcı teyidi toplantısı yapılmıştır. Bu toplantının sonunda bütün katılımcılar, bulguların kendileriyle gerçekleşen görüşmelerden elde edilen sonuçları yansıttığını ifade etmiştir. Katılımcı teyidi, araştırma sonuçlarının gerçeği yansıtmadığıyla ilgili olarak katılımcılardan dönüt almaktır (İşçi ve Öztekin, 2015, s. 207). Araştırmanın güvenilirliği için kodlar arası görüş birliği de sağlanmaya çalışılmıştır. Birgin'e (2016, 253) göre

kodlayıcılar arası görüş birliğinin kararlılığı araştırma güvenilirliğinin artırılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu çalışmada, ses kaydına alınan görüşmeler daha sonra yazıya aktarılmıştır. Öğrenci görüşmelerinden elde edilen temalar, “Ö_{1, 2, 3...}” şeklinde kodlanarak verilmiştir.

Nicel Aşama

Geçerli ve güvenilir bir ölçeğin geliştirilmesi, örneklem büyüklüğüyle ilişkilidir. Ölçeğin uygulandığı örneklem büyüklüğünün ölçekteki maddelerin en az 5-10 katı olmasına dikkat edilmiştir. Koyuncu ve Kılıç’a (2019) göre ölçek geliştirmede (açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizinde) örneklem büyüklüğü madde sayısına göre değişmekle birlikte her iki analiz yöntemi için genel olarak 300 ve üzeri bir örneklem yeterli olmaktadır. Bu çalışmanın nicel verileri 324 katılımcıdan toplanarak çözümlenmiştir. Taslak ölçeğin 31 madde olduğu dikkate alındığında örneklem büyüklüğünün ölçek maddelerinin 10 katı olduğu anlaşılmaktadır. Kline (1994), genel bir kural olarak örneklem büyüklüğünün değişken sayısının 5 katı olması gerektiğini savunmaktadır. Bu durum, örneklem büyüklüğünün yeterli olduğunu göstermektedir. Araştırmanın nicel grubunu, basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle belirlenmiş B1, B2 ve C1 düzeyinde Türkçe öğrenmekte olan öğrenciler oluşturmaktadır.

Nicel Verilerin Toplanması, Analiz Edilmesi ve Güvenilirliği

Alanyazın incelendiğinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenme motivasyonu ile ilgili araştırmaların olduğu (Altunkaya ve Boylu, 2020; Hamarathı, 2015; İbili, 2015; Sevim, 2019) ancak yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarını ölçecek bir ölçek aracının olmadığı anlaşılmıştır. Bu çalışmada yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonlarını ölçmede kullanılacak bir ölçeğin geliştirilmesi için öncelikle yurt içinde ve yurt dışında yazma motivasyonu ile ilgili yapılmış araştırmalar ile nitel verilerden elde edilen temalardan hareketle madde havuzu oluşturulduktan sonra ilgili maddelerin yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonunu temsil edip etmediğini test etmek için Lawshe (1975) tarafından geliştirilen formül kullanılmıştır $(N_e - N/2) / (N/2)$. Uzmanlar görevlendirilirken uzmanların yabancılara Türkçe öğretimi alanında tecrübe sahibi ve bu alanda akademik çalışma yapmış olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca uzman görüşü alınırken ölçme ve değerlendirme alanında çalışmış, lisansüstü eğitimini bu alanda yapmış kişilerin olmasına önem verilmiştir. Uzman görüşlerinden sonra 31 maddeden oluşan taslak ölçek formuna son hâli verilmiştir. Veri toplama süreci tamamlandıktan sonra ilgili maddelerden teori ve alt boyutları ortaya çıkarmak için varimax döndürme yöntemiyle açıklayıcı faktör analizi

yapılmıştır. Taslak ölçeğin her bir boyutunun ve toplam iç tutarlık katsayısını bulmak için Cronbach alfa değerleri hesaplanmıştır. Bu hesaplamalardan sonra bağımsız örneklem testi ile faktör bazlı ayrımcı prosedürlerin izlenmesi takip edilmiştir. Daha sonra taslak ölçeğin uyum değerlerinin kabul edilebilir olup olmadığını belirlemek için doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Kapsam Geçerliği

Taslak ölçeğin kapsam geçerliği belirlemek için uzman görüşüne başvurulmuştur. Kapsam geçerliği; uzmanların ölçekteki bütün maddelerin ölçme aracına uygun olup olmadığı, ölçeğin ölçülmek istenilen alanı ve konuyu temsil edip etmediğiyle ilişkilidir (Gözüm ve Aksayan, 1999; Tavşancıl, 2018). Uzman görüşleri Lawshe'nin (1975) tekniğine göre hesaplanmış ve buna göre değerlendirilmiştir. Lawshe'nin (1975) tekniğine göre uzman görüşü derecelendirmeleri "Uygun", "Uygun Ancak Düzeltilmeli" ve "Çıkarılmalı" şeklindedir. Görüşlerine başvuru alan uzmanların özellikleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. Uzman görüşleriyle ilgili bilgiler

Kod	Cinsiyet	Unvan- Mesleki Durum	Uzmanlık Alanı	Sayı
01	Erkek	Prof. Dr.	Türkçe Eğitimi	2
02	Erkek	Doç. Dr.	Türkçe Eğitimi	2
03	Kadın	Arş. Gör. Dr.	Türkçe Eğitimi	1
04	Erkek	Dr. Öğr. Üyesi	Ölçme ve Değerlendirme	1
05	Erkek	Arş. Gör. Dr.	Ölçme ve Değerlendirme	1
06	Erkek	Öğr. Gör. Dr.	Ölçme ve Değerlendirme	1
07	Erkek	Dr. Öğr. Üyesi	Özel Eğitim	1
08	Erkek	Öğr. Gör.	Yabancılarla Türkçe Öğretimi	1
09	Erkek	Öğr. Gör.	Yabancılarla Türkçe Öğretimi	1
Toplam				11

Tablo 1 incelendiğinde taslak ölçek maddeleri için 11 uzmandan görüşün alındığı anlaşılmaktadır. 11 uzmandan görüş alındıktan sonra 64 maddeden oluşan taslak ölçek maddelerinden bazıları birleştirilmiş bazıları ise madde havuzundan çıkarılmıştır. Böylece 64 maddeden oluşan taslak ölçek madde havuzu 31 maddeye düşmüştür. Taslak ölçeğin 31 maddesi, yazım ve imla açısından okunarak taslak ölçeğe son hâli verilmiştir. Uzmanların yarısından fazlası testteki maddeyi uygun olarak derecelendirirse KGO değeri 0 ile 0.99 arasında bir

değer alır (Ayre ve Scally, 2014; Lawshe, 1975). Kapsam geçerliği için yapılan hesaplamaların sonucunda taslak ölçek formundaki 31 maddenin kapsam geçerliğini sağladığı ve kabul edilebilir olduğu anlaşılmıştır. Ölçekte katılımcı sayısı, ölçeğin her maddesini temsil edecek 5 veya 10 katı arasında katılımcı olmasına dikkat edilmiştir. Koyuncu ve Kılıç'a (2019) göre ölçek geliştirmede örneklem büyüklüğü madde sayısına göre değişmekle birlikte açılımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi için genel olarak 300 ve üzeri bir örneklem yeterli olmaktadır. Taslak ölçeğe son hâli verildikten sonra ölçek, Türkiye'de yabancı dil olarak Türkçe öğrenmekte olan B1, B2 ve C1 düzeyindeki 324 öğrenciye uygulanmıştır.

BULGULAR

Nitel Bulgular

Araştırmanın nitel bölümünde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonları ana temalar ve alt temalar şeklinde sınıflandırılarak verilmiştir. Dışsal (araçsal) ve içsel motivasyon başlıkları adı altında ana ve alt temalar şeklinde gruplandırılan veriler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonlarına ilişkin bulgular

Ana Temalar	Alt temalar	Kodlar	(f)	
DİŞSAL (ARAÇSAL) MOTİVASYON	Sınavlara hazırlanmak/klasik sınavlarda yazmak	Ö _{1, 2, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15}	11	
	Sözcüklerin anlamını öğrenmek	Ö _{1, 2, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14}	9	
	Ödevleri yapmak	Ö _{1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10}	8	
	Okuldaki eğitimi sürdürmek	Ö _{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8}	8	
	Eğitim hayatında temel dil becerilerini etkili kullanmak	Ö _{1, 2, 3, 4, 12, 14, 15}	7	
	Dil bilgisi kalıplarını öğrenmek	Ö _{1, 2, 4, 5, 10, 15}	6	
	Öğrenenleri kalıcı hâle getirmek	Ö _{1, 2, 4, 14, 15}	5	
	Not almak	Ö _{1, 2, 3, 4, 11}	5	
	Cümle yapılarını ve metni daha iyi anlamak	Ö _{4, 7, 9, 14, 15}	5	
	Araştırma yapmak	Ö _{5, 9, 11, 14, 15}	5	
	Özet çıkarmak	Ö _{2, 3, 4}	4	
	Kelimeleri doğru yazmak	Ö _{4, 9}	3	
	Eğitim-öğretim ortamında Türkçeyi daha iyi konuşmak	Ö _{12, 15}	2	
	Toplam			78
	Çevre	Arkadaşlarının övgüsü	Ö _{1, 2, 3, 4}	4
		Öğretmenin övgüsü	Ö _{1, 3, 4, 5}	3
		Arkadaş çevresinin yazması	Ö _{2, 8, 5}	3
		Üniversite arkadaşlarının eğitime yönelmesi	Ö _{1, 3, 13}	3
		Başkasının dalga geçmemesi	Ö _{1, 2, 13}	2
		Toplam		
Kültür		Türkiye'de yaşamak	Ö _{2, 3, 4, 7, 8, 9}	6
		Türk kültürünü araştırmak ve öğrenmek	Ö _{3, 5, 7, 9, 14}	5
		Kendi kültürünü sosyal medya yazarak anlatmak istemek	Ö _{2, 7, 10, 15}	4
		Kendi kültürünü Türkiye'ye tanıtmak	Ö _{2, 3, 4, 5}	4
	Türk dili ve tarihini öğrenmeyi istemek	Ö _{1, 2, 3}	3	
	Toplam			22

İÇSEL MOTİVASYON	İletişim	Arkadaşlarla iletişim sağlamak	Ö _{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 14, 15}	11
		Rapor, dilekçe yazmak, e-posta, sözleşme vb.	Ö _{1, 2, 3, 10, 11, 12, 13, 14, 15}	9
		Whatsapp, facebook, messenger vb. sosyal medya araçlarıyla yazışmak	Ö _{2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 13, 14, 15}	9
		İş hayatında doğru iletişim	Ö _{2, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15}	8
		Kelime telaffuzu	Ö _{1, 5, 6, 7}	4
		Hece telaffuzu	Ö _{1, 5, 7, 8}	4
		Toplam		45
	Öz Farkındalık	Türkçeyi daha iyi öğrenme farkındalığı	Ö _{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15}	15
		Temel dil becerilerini geliştirme düşüncesi	Ö _{1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15}	13
		Yazmada hata yapmama düşüncesi	Ö _{1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15}	13
		Toplam		41
	Duygu-Düşünce	Türkçeyi sevmek	Ö _{2, 3, 4, 5, 10, 11}	6
		Yazmayı hobi olarak görmek	Ö _{1, 4, 14, 15}	4
		Yazmada kendini iyi hissetmek	Ö _{1, 4, 5}	3
		Öz güven	Ö _{1, 4, 5}	3
Toplam		16		

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazmaya ilişkin dışsal (araçsal) motivasyon temasında eğitim-öğretim, çevre, kültür ve iletişim alt temaları yer alırken içsel motivasyon temasında ise öz farkındalık ve duygu-düşünce alt temaları yer almaktadır.

Eğitim-öğretim temasında; sınavlara hazırlanmak/klasik sınavlarda yazmak (11) sözcüklerin anlamını öğrenmek (9), ödevleri yapmak (8), okuldaki eğitimi sürdürmek (8), eğitim hayatında temel dil becerilerini etkili kullanmak (7), dil bilgisi kalıplarını öğrenmek (6), öğrenenleri kalıcı hâle getirmek (5), not almak (5), cümle yapılarını ve metni daha iyi anlamak (5), araştırma yapmak (5), özet çıkarmak (4), kelimeleri doğru yazmak (3), eğitim-öğretim ortamında Türkçeyi daha iyi konuşmak (2) alt temaları yer almaktadır. Çevre temasında; arkadaşlarının övgüsü (4), öğretmenin övgüsü (3), arkadaş çevresinin yazması (3), üniversite arkadaşlarının lisansüstü eğitime yönelmesi (3), başkasının dalga geçmemesi (2) alt temaları yer almaktadır. Kültür temasında; Türkiye’de yaşamak (6), Türk kültürünü araştırmak ve öğrenmek (5), kendi kültürünü sosyal medya yazarak anlatmak isteme (4), kendi kültürünü Türkiye’ye tanıtmak (4) ve Türk dili ve tarihini öğrenmeyi istemek (3) alt temaları yer almaktadır. İletişim temasında; arkadaşlarla iletişim sağlamak (11), rapor, dilekçe yazmak, e-posta, sözleşme vb. (9), whatsapp, facebook, messenger vb. sosyal medya araçlarıyla yazışmak (9), iş hayatında doğru iletişim (8), kelime telaffuzu (4), hece telaffuzu (4) alt temaları yer almaktadır.

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazmayla ilgili içsel motivasyonunda iki ana tema yer almaktadır. Öz farkındalık ana temasında; Türkçeyi daha iyi öğrenme farkındalığı (15), temel dil becerilerini geliştirme (13) ve yazmada hata yapmak istememe

düşüncesi (13) alt temaları yer almaktadır. Duygu-düşünce temasında ise Türkçeyi sevmek (6), yazmayı hobi olarak görmek (4), yazmada kendini iyi hissetmek (3) ve öz güven (3) alt temaları yer almaktadır.

Araştırmanın nitel bulguları verildikten sonra nicel ölçme aracından elde edilen verilere ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Nicel Bulgular

Bu bölümde, 324 katılımcıya uygulanan Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği'nden elde edilen verilere yer verilmiştir. Veriler, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi, Bartlett's testi, varimax döndürme tekniği ve açıklayıcı faktör analizlerinden yararlanılarak analiz edilmiştir. Bu analizlerden sonra madde-toplam ve madde-kalan korelasyonları incelenmiştir. Daha sonra verilerin Cronbach alfa katsayısı hesaplanmış ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Verilerin analizlerine ilişkin bulgular aşağıda ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur.

Yapı Geçerliğine İlişkin Bulgular

Taslak ölçeğin yapı geçerliğinin test edilebilmesi amacıyla temel bileşenler analizi yöntemi kullanılmıştır. Temel bileşenler analizi, açıklayıcı faktör analizlerinde en çok başvurulan faktör belirleme yöntemlerinden biridir (Brown 2006; Gorsuch, 2008). Bu çalışmada 31 maddeden oluşan ölçeğin maddelerinin faktör analizi için açıklayıcı faktör analizi yapılmış ve bu analize ilişkin KMO değerleri Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Taslak ölçeğe ilişkin KMO değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	.943
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square
	4567.150
	df
	465
	Sig.
	.000

Tablo 3 incelendiğinde KMO değerinin 0.943 olduğu ve toplam varyansın %94'ünü açıklayan bir değer elde edildiği görülmektedir. Bartlett's değeri ise anlamlı bulunmuştur. Bartlett's değerinin anlamlı bulunması ise verilerin çok değişkenli normal dağılımdan geldiğini göstermektedir. Toplam varyansın %50-75'ini açıklayan bir analiz, geçerli bir analiz olarak kabul edilmektedir. KMO değerinin 1'e yaklaşması mükemmel ve 0.50'nin altında değer alması ise kabul edilmez olduğu varsayılmaktadır (Tavşancıl, 2006). Yine Çokluk vd. (2014), KMO için 0.8 üstü değerlerin mükemmel sayılabileceği görüşü göz önünde bulundurulduğunda taslak ölçeğin KMO değerinin çok iyi düzeyde olduğu söylenebilir.

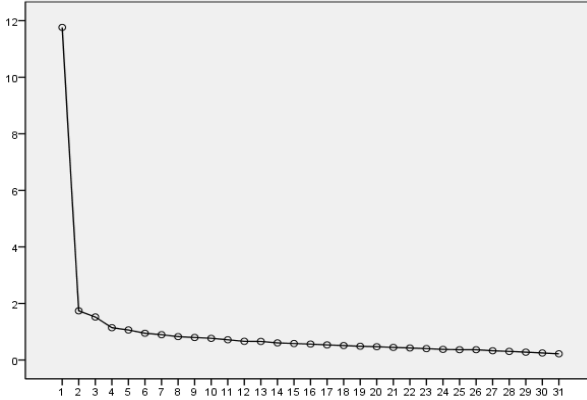
Taslak ölçeğe uygulanan açıklayıcı faktör analizi sonucunda öz değeri 1'den büyük olan 3 faktörlü bir yapının ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bu işleme ait değerler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Öz değerler matrisi

Bileşen	Öz Değer İstatistiği		
	Toplam	Varyans yüzdesi	Birikimsel yüzdesi
1	11.762	37.942	37.942
2	1.738	5.606	43.548
3	1.521	4.907	48.455

Tablo 4 incelendiğinde bu 3 faktörlü yapının toplam varyansın %48.455'ünü açıkladığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu işleme ilişkin yamaç-birikinti grafiği ise Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Yamaç-birikinti grafiği

Şekil 2'deki öz değerler matrisi incelendiğinde üçüncü faktörden sonraki faktörlerin toplam varyansa yaptıkları katkının azalmaya ve birbirine benzemeye başladığı görülmektedir. Bu durum Şekil 2'de verilen yamaç-birikinti grafiğinde de aynı şekilde gözlemlenmektedir. Şekil 2 incelendiğinde üçüncü noktadan sonra grafiğin düzleşmeye ve bir plato görünümü almaya başladığı görülmektedir. Açıklayıcı faktör analizinde, ölçeğin faktör sayısına karar verilirken dikkat edilen diğer bir önemli gösterge olan yamaç-birikinti grafiğinden hareketle ölçeğin 3 boyutlu olmasına karar verilerek ölçeğe döndürme yöntemlerinden

biri olan ve basit yapıları ortaya çıkarması bakımından melez döndürme yöntemi olarak da bilinen promax döndürme uygulanmıştır (Çokluk vd., 2014). Promax döndürme sonrası taslak ölçek maddelerinin faktörlere dağılımı ise Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Döndürülmüş bileşenler matrisi

Madde	Faktör		
	1	2	3
15	.907	-.013	-.188
16	.895	-.122	-.129
17	.857	-.001	-.085
10	.827	-.129	.008
12	.813	-.204	.101
11	.715	-.096	.108
8	.665	-.087	.169
26	.617	.100	-.083
14	.569	-.033	.38
22	.506	.199	-.020
27	.481	.346	-.062
20	.477	.272	-.146
13	.472	.203	.044
25	.452	.154	.121
24	.420	.273	.043
23	-.138	.908	-.275
28	-.145	.694	.100
31	.147	.638	-.126
30	-.212	.564	.343
3	.350	.451	-.080
18	-.049	.446	.382
4	.318	.364	.070
21	.187	.355	.314
29	.300	.331	.129
2	-.166	-.092	.849
1	.173	-.278	.780
5	-.175	.094	.738
7	.290	.054	.462
6	.310	.105	.395
9	.334	-.011	.377
19	.208	.217	.318

Tablo 5 incelendiğinde 3, 4, 6, 9, 18, 19, 21 ve 29. maddelerin birden fazla boyutta değer aldığı, yani bu maddelerin binişik olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu 8 madde, ölçekten çıkarılarak açıklayıcı faktör analizi yeniden yapılmış ve taslak ölçekteki maddelerin faktörlere dağılımının Tablo 6'daki gibi olduğu belirlenmiştir.

Tablo 6. Döndürülmüş bileşenler matrisi

Madde	Faktör			Alt Boyut
	1	2	3	
2	.844			DUYUŞSAL MOTİVASYON
1	.753			
5	.645			
7	.395			
15		.867		
17		.847		
16		.831		
10		.813		
12		.773		
11		.695		DIŞSAL (ARAÇSAL) MOTİVASYON
8		.692		
26		.640		
14		.565		
25		.542		
27		.539		
20		.522		
13		.499		
24		.476		
22		.470		
23			.841	ÖZ FARKINDALIK MOTİVASYONU
28			.691	
30			.562	
31			.557	

Promax döndürme sonrası Tablo 6'da da görüldüğü üzere tüm maddelerin binişiklik ve yük değerlerinin kabul düzeyini karşıladıkları anlaşılmaktadır. Bu son yapılan döndürme işleminden sonra ölçeğin 3 faktörlü yapısında birinci faktörde 4, ikinci faktörde 15 ve üçüncü faktörde de 4 maddenin yer aldığı belirlenmiştir. Her bir faktör altında

bir araya gelen maddeler incelendiğinde birinci faktöre duyuşsal ikinci faktöre dışsal (araçsal) ve üçüncü faktöre ise öz farkındalık adı verilmiştir.

Madde Analizine İlişkin Elde Edilen Bulgular

Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği'nin taslak formuna uygulanan açımlayıcı faktör analizi işlemleri sonrası 3 boyutlu ve 23 maddeden oluşan bir ölçeğe ulaşılmıştır. Ölçeğin iç tutarlılığının hesaplanması amacıyla madde-toplam korelasyonuna dayalı madde analizi yapılmış ve analiz sonucu elde edilen bulgular Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Madde-toplam korelasyonuna dayalı madde analizi sonuçları

Madde	R	Madde	R
1	.511	17	.704
2	.380	20	.507
5	.422	22	.601
7	.620	23	.315
8	.645	24	.603
10	.653	25	.582
11	.649	26	.556
12	.661	27	.622
13	.595	28	.432
14	.587	30	.459
15	.677	31	.477
16	.624		

İç tutarlılığın hesaplanması amacıyla yapılan madde-toplam korelasyonuna dayalı madde analizinde korelasyon katsayılarının yüksek olması, ölçek maddelerinin ölçülen teorik yapıya uygun olduğunu gösterir. Bunun için de korelasyon katsayısının .30 ve üzerinde olması gerekmektedir (Gözüm ve Aksayan, 1999). Tablo 7 incelendiğinde madde-toplam korelasyon değerlerinin .315 ile .704 arasında değiştiği görülmektedir. Madde analizine ilişkin bu değerlerden hareketle ölçek maddelerinin ölçülen teorik yapıya uygun oldukları söylenebilir.

Madde Ayırt Ediciliğine İlişkin Elde Edilen Bulgular

Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği'nin madde ayırt ediciliğini belirlemek için ölçeğin toplam puanı belirlenerek alt %27 (N=87) ve üst %27'lik (N=87) grup üzerinden madde analizi yapılmıştır. Yapılan tanımlama ile grup puanlarının ortalaması arasındaki fark bağımsız örneklem t-testi kullanılarak analiz edilmiştir. Bağımsız örneklem t-testi, "iki ilişkisiz örneklem

ortalamaları arasındaki farkın manidar olup olmadığını test etmek için kullanılır.” (Büyüköztürk, 2020, s. 39). Elde edilen veriler Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonu ölçeği’nin alt-üst grup ortalamaları t-testi sonucu

	N	x	Sd	t	p
%27 Alt Grup	87	68.07	11.255	23.849	.000
%27 Üst Grup	87	101.89	6.946		

Alt ve üst %27’lik gruplar arasında yapılan t-testi sonucunda aralarında istatistiksel açıdan anlamlı fark olduğu belirlenmiştir (t= 23.849; p<.05).

Ölçeğin Güvenilirlik Çalışmasına İlişkin Elde Edilen Bulgular

Ölçeğin güvenilirlik düzeyini belirlemek amacıyla Cronbach alfa güvenilirlik katsayıları hesaplanmıştır.

Tablo 9. Ölçek boyutlarının güvenilirlik sonuçları

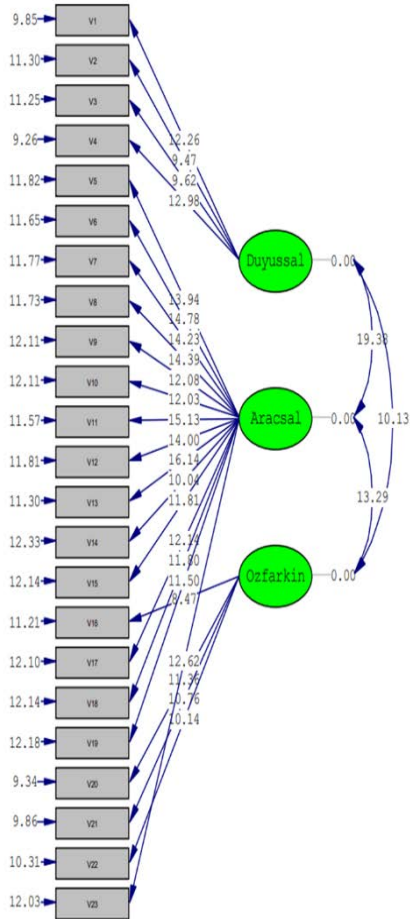
Alt boyutlar	Madde sayısı	Cronbach Alfa
Duyuşsal	4	.832
Dışsal (Araçsal)	15	.855
Öz farkındalık	4	.817

Yabancı dil olarak Türkçe B1, B2 ve C1 düzeyinde olan 324 öğrenciye uygulanan ölçeğin bütün maddelerine ilişkin Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .86 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin boyutlarının güvenilirlik düzeyleri incelendiğinde duyuşsal boyutunun .83, dışsal (araçsal) boyutunun .85 ve öz farkındalık boyutunun ise .81 olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu katsayılar ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir.

Doğrulamalı Faktör Analizine İlişkin Elde Edilen Bulgular

Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği’nin açılımlı faktör analizi sonucunda 23 maddeden oluşan 3 faktörlü bir yapıya ulaşılmıştır. Ulaşılan bu yapıyı doğrulamak amacıyla DFA yapılmıştır. DFA ile varlığı önceden belirlenen bir yapının yeni bir veri seti içindeki uyumuna bakılır (Aybek, 2022; Brown, 2006). Bu kapsamda yapılan doğrulamalı faktör analizine ilişkin t değerleri Şekil 3’te verilmiştir.

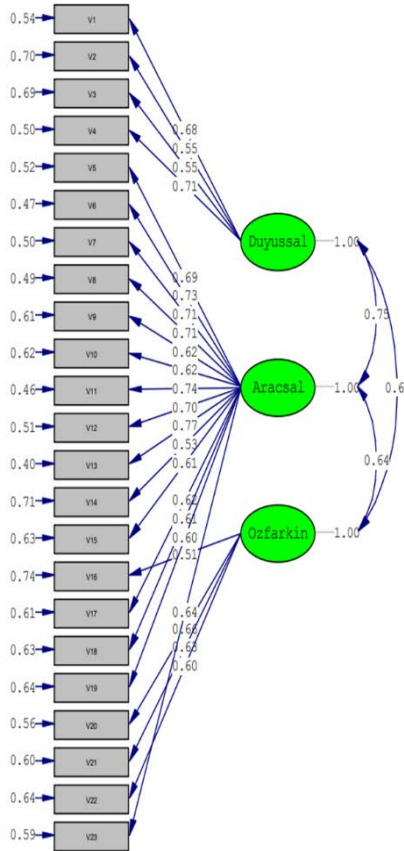
Şekil 3. Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonu ölçeği'nin doğrulayıcı faktör analizine ilişkin t değerleri

DFA'da öncelikle t değerlerine bakılmıştır. T değerinin 1.96'dan yüksek olması .05 düzeyinde, 2.56'dan yüksek olması ise .01

düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Şekil 3 incelendiğinde t değerlerinin 8.47-16.14 arasında değiştiği ve bu değerlere göre tüm maddelerin .01 düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Ölçekte yer alan maddelerin hata varyansı değerleri ise Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4. Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonu ölçeği'ne ilişkin t değerlerinin doğrulayıcı faktör analizi hata varyansları

Chi-Square=517.74, df=227, P-value=0.00000, RMSEA=0.059

Şekil 4'te maddelerin hata varyansı değerlerinin .51 ile .77 arasında değiştiği, bu değerlerden hareketle tüm maddelerin hata varyanslarının küçük olduğu değerlendirilebilir.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği'ne ilişkin test edilen yapının hem t değerlerinin hem de hata varyanslarının kabul edilebilir düzeyde olduğu ve uyum değerlerinin iyi sonuçlar verdiği görülmektedir. Bu sonuçlar doğrultusunda düşünüldüğünde ölçekte yer alan her bir maddenin, ölçtüğü değişkeni iyi derecede yansıttığı ve bu nedenle ölçekte yer alabileceği anlaşılmaktadır. Doğrulamalı faktör analizi sonucunda ulaşılan modele ilişkin uyum değerleri ise Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10. Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonu ölçeği'nin uyum değerleri

İndeksler	χ^2/sd	GFI	CFI	AGFI	NFI	NNFI	RMSEA	SRMR	p
Ölçümler	2.28	0.90	0.95	0.89	0.96	0.97	0.059	0.05	0.00

Model uyumunu değerlendirmede ilk olarak χ^2/sd değeri değerlendirilmektedir. χ^2/sd değerinin küçük olması uyumun iyi olduğunu göstermektedir (Şencan, 2005). Bu oranın 5'in altında olması orta düzeyde bir uyumu, 3'ün altında olması ise mükemmel bir uyumu göstermektedir (Kline, 2015). Tablo 10'da görüldüğü üzere doğrulamalı faktör analizi sonucunda χ^2/sd (ki kare/ serbestlik derecesi) değeri 2.28 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan bu değer 3'ün altında olması mükemmel bir uyuma işaret etmektedir.

RMSEA merkezi bir yeri bulunmayan χ^2 dağılımında, popülasyon kovaryanslarını kestirmek için kullanılan bir değerdir. 0 ile 1 arasında değer alan bu indeksin 0'a yaklaşması, uyum mükemmelliğini göstermektedir (Tabachnick ve Fidell, 2007). RMSEA değerinin .08'den küçük olması iyi bir uyumu gösterirken .05'e eşit olması veya .05'ten küçük olması mükemmel bir uyumu göstermektedir (Çokluk, vd., 2014). Tablo 10 incelendiğinde RMSEA değerinin .059 olarak hesaplandığı ve bu değer model uyumunun mükemmel olduğuna işaret ettiği anlaşılmaktadır. Tablo 10 incelendiğinde SRMR, NFI ve NNFI mükemmel uyumu; CFI, GFI ve AGFI ise iyi uyumu göstermektedir (Tabachnick ve Fidell, 2007). Bu bulgulardan hareketle Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği'ndeki maddelerin genel olarak mükemmel uyumu gösterdikleri söylenebilir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Yabancı dil öğrenenlerin amaçlarından biri, hedef dilde üst düzey metinler yazmaktır. Yabancı dil öğrenenlerin yazmada daha iyi noktaya gelmeleri için yazmaya karşı motivasyonlarının olumlu olması gerekir. Uzun bir süreç gerektiren ve zor geliştirilen yazma becerisi (Hyland, 2013; Erkan ve Şaban, 2011) birçok durumdan etkilenmektedir. Yabancı dil öğreniminde yazmayı etkileyen unsurlardan biri de motivasyondur.

Yabancı dil öğrenenlerin yazma becerisinin gelişimini etkileyen motivasyon, dışsal (araçsal) ve içsel olmak üzere birçok duruma bağlı olarak değişmektedir. Motivasyon, yabancı dil öğrenimi sürecinde dört temel dil becerisi ve bu temel dil becerileriyle ilişkili diğer becerilerin gelişmesini de etkilemektedir. Alanyazın incelendiğinde yabancı dil yazma öğretimiyle ilgili birçok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmaların çoğu yabancı dil yazma motivasyonu ile ilişkilidir. Örneğin, Ramage (1990) araştırmasında, yabancı dil öğretiminde kalıcılık ve motivasyon faktörlerini; Moradi-Khazae ve vd., (2020) yaptıkları araştırmada yazma performansı ile yazma motivasyonu; Hewins (1986) araştırmasında yazma yaklaşımları ile yazma motivasyonu; Nasihah ve Cahyono (2017) ise araştırmalarında yabancı dil stratejileri ile yazma motivasyonunu ele almışlardır. Şahin'e (2009) göre yabancı dil öğretiminde öğrencilerin dil öğrenmeye karşı motivasyonlarının bilinmesi, onların başarılarını büyük ölçüde etkilemektedir. Öğrencileri motive eden durumlar farklı olduğundan öğrencilerin motive olmaları zaman almakta ve öğrenmeye karşı motivasyonlarının sürmesi çaba gerektirmektedir (Ng ve Ng, 2015). Yabancı dil öğretiminin temel unsurlarından olan motivasyon çalışmaları yapılmadan yabancı dil öğretiminde öğrencilerin derse karşı ilgi ve tutumunu anlamak mümkün değildir (Arslan ve Akbarov, 2010). Ayrıca yabancı dil öğretimiyle ilişkili araştırmaların sonuçları incelendiğinde dil öğrenme motivasyonlarının çeşitlilik göstermesinin bireysel farklılıklardan kaynaklı olabileceği belirtilmiştir (Ehrman, 1996; Zafar ve Meenakshi, 2012).

Yapılan alanyazın incelemesinde yazma ve motivasyon arasında önemli bir ilişkinin olduğu anlaşılmıştır. Örneğin, Yuan-bing (2011) araştırmasında, yabancı dil yazma sürecinde motivasyonun (içsel motivasyonun) önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Afzal vd. (2010) ise yaptıkları araştırmada, öğrencilerin dışsal ve içsel motivasyonlarının akademik yazma becerileri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır.

Yabancı dil öğretimiyle ilgili araştırmalarda olduğu gibi (Şahin, 2009; Arslan ve Akbarov, 2010) yabancı dil olarak Türkçe öğrenme

motivasyonuna ilişkin yapılmış araştırmalarda da motivasyonun dil öğretiminde önemli olduğu ve motivasyonu etkileyen durumların çeşitlilik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Yabancı dil öğrenmenin zevkle yapılan bir iş hâline dönüştürülmesi ve dil öğrenmenin zorunluluktan çıkartılarak içsel motivasyon kaynaklarıyla desteklenmesiyle başarı da artacaktır (Biçer, 2016). Bu araştırmada da yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonunun; eğitim hayatını sürdürme, sosyal çevreden yazmayla ilgili övgü alma, yaşadıkları kültürü aktarma, günlük hayatta diğer insanlarla etkileşim hâlinde olma, duygu ve düşüncelerini yazılı olarak ifade etme, öz farkındalık vb. etmenlere bağlı olarak değiştiği anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde içsel ve dışsal etmenlerin yazma üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Yapılan araştırmalarda da içsel ve dışsal motivasyonun yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (İbili, 2015; Yılmaz ve Buzlukluoğlu Arslan, 2014). Bu araştırmada da yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonunun dışsal (araçsal) ve içsel etmenlerden etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyon unsurlarının neler olduğunun belirlendiği ve belirlenen motivasyon etmenlerini ölçebilecek geçerli ve güvenilir bir ölçme aracının geliştirildiği bu araştırmanın nitel ve nicel sonuçlarına ilişkin ayrıntılar aşağıda sunulmuştur.

Nitel Verilere İlişkin Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmanın eğitim-öğretim temasında; sınavlara hazırlanmak/klasik sınavlarda yazmak, sözcüklerin anlamını öğrenmek, ödevleri yapmak, okuldaki eğitimi sürdürmek, eğitim hayatında temel dil becerilerini etkili kullanmak, dil bilgisi kalıplarını öğrenmek, öğrenenleri kalıcı hâle getirmek, not almak, cümle yapılarını ve metni daha iyi anlamak, araştırma yapmak, özet çıkarmak, kelimeleri doğru yazmak, eğitim-öğretim ortamında Türkçeyi daha iyi konuşmak vb. alt temalara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, yazma motivasyonunu etkileyen unsurların çeşitlilik gösterdiğine ve mevcut araştırma sonuçlarıyla aynı doğrultuda olduğuna işaret etmektedir. Örneğin, Tok ve Yığın'ın (2013) yaptıkları araştırmada, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin Türkçeyi ekonomi ve eğitim amaçlı öğrendiklerini belirtmektedirler. Acat ve Demiral (2002) da yaptıkları araştırmada, yabancı dil öğrenmede en önemli motivasyon kaynağının, öğrencilerin gelecekte iş bulma ve işte yükselme olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Akkaya ve Ulum (2018) ile Kuşçu (2014) yaptıkları araştırmalarda, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin daha iyi iş fırsatlarını bulmak ve ana dili Türkçe olan insanlarla daha iyi

iletişim kurmak düşüncesiyle Türkçe öğrendiklerini belirtmişlerdir. Bu araştırmadan elde edilen sonuçlarla Akkaya ve Ulum (2018) ile Kuşçu'nun (2014) araştırma sonuçları bu yönüyle benzerlik göstermektedir. Ulum (2020) yaptığı araştırmada, ödevlerin yeni şeyler öğrenme konusunda önemli motivasyon kaynağı olduğunu belirtmektedir. Bu araştırmada da yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin araştırma yapmak ve ödevlerini yapmak amacıyla Türkçe yazdıkları ve bu durumun, onları motive ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu araştırmanın çevre temasında; arkadaşların ve öğretmenin övgüsü, arkadaş çevresinin yazması, üniversite arkadaşlarının lisansüstü eğitime yönelmesi, başkasının dalga geçmemesi vb. alt temalara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, yabancı dil olarak Türkçe yazma öğretiminde dış ortamın/çevrenin etkili olduğunu göstermektedir. Bu durum ise öğrenme ortamını etkileyen birçok unsurun olduğuna işaret etmektedir. Acat'a (2010) göre öğrenme sadece sınıf ortamında gerçekleşmez aynı zamanda sınıf dışı ortamlarda da gerçekleşmekte ve yabancı dil öğrenenler bu ortamlardan da etkilenebilmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenler için yazma ortamlarının daha elverişli hâle getirilerek yazma ortamlarının öğrencilerin yazmaya karşı motivasyonlarını olumlu yönde etkilemesi öncelenmelidir. Bu nedenle yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin; aileleri, arkadaşları ve öğretmenleri tarafından yazma konusunda takdir edilmesi ve övülmesinin yanı sıra sınıf dışı yazma ortamlarıyla yazma becerisinin geliştirilmesinin teşvik edilmesine ilişkin ortamlar oluşturulmalıdır. “Yabancı dil öğreniminde ders dışı yazma; diğer dil becerilerine göre daha az yapılan, yapmaktan korkulan bir beceri olarak görüldüğü” için (Demiral ve Yavuz, 2016, s. 144) yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde sınıf dışı yazma ortamları hususunda öğrencilerin teşvik edilmesi, onların yazma becerilerini aktif olarak kullanmalarına olanak sağlayacaktır.

Bu araştırmanın kültür temasında; Türkiye’de yaşamak, Türk kültürünü araştırmak ve öğrenmek, kendi kültürünü sosyal medyada yazarak anlatmak istemesi, kendi kültürünü Türkiye’ye tanıtmak ve Türk dili ve tarihini öğrenmeyi istemek alt temalarına ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenleri yazmaya karşı motive eden durumların kültürel faktörlü olduğunu da göstermektedir. Türkiye’de yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin kendi kültür veya Türk kültürüyle ilgili metinler yazarak başka insanlara aktarmak istemeleri, bunun sonucuna bağlı olarak kendilerini mutlu ve güvenli hissetmeleri, kültürün motivasyon üzerindeki etkisine ilişkin önemli bir sonuçtur. Bu sonuçlar, Hofstede (1980) ve Hofstede'nin (1983) araştırmalarında ulaştığı; kültürün motivasyon üzerinde etkili olduğu ve bunun da insanların dünyayı algılama ve başarılarına olumlu katkı

sağladığı sonuçlarını destekler niteliktedir. “Motivasyon bakımından diğer kişilerle ilişki içerisinde ilgi ve dikkat paylaşımı başkalarının yaptığı şeyi yapma isteğimizi sağladığından” (Cihan Başar, 2021, s. 105) yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kültürel motivasyon unsurlarının dikkate alınması gerekir. Çünkü kültür anlam sistemindeki belirli nesnelere, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenleri motive ederek onların yazmada neyi neden bilmeleri gerektiğinin zihinsel arka planını oluşturmaktadır. Bu nedenle yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonunu olumlu yönde etkileyen ve artıran durumların önemsenmesi, bu yönde farklı yöntem ve etkinliklerin benimsenmesi, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonunu artıracaktır (Doyumğaç, 2022). Buna bağlı olarak yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin başarıya ilişkin kaygıları azalacak ve akademik başarıları olumlu yönde etkilenecektir. Ayrıca yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma becerisinin gelişmesiyle iletişim becerileri de gelişecektir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonu doğrultusunda yazmaya karşı ilgilerini artıracak etkinliklerin düzenlenmesi; onların öz güven, öz farkındalık ve öz yeterlik konularında olumlu hissetmelerini sağlayacaktır. Bu ise onların öz düzenleme becerilerinde yetkinleşmesini sağlayacaktır. Latham’a (2012) göre saygı duyma, ait hissetme, öz güven ve öz düzenleme vb. ihtiyaçların engellenmesi; çaresizliğe, zayıflığa ve aşağılık kompleksine neden olabilir. Bu nedenle yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrencilerin bilişsel ve ruhsal anlamda daha iyi hissetmeleri açısından öz farkındalık ile duygu ve düşüncelere ilişkin motivasyonlar önemlidir.

Bu araştırmanın iletişim temasında ise arkadaşlarla iletişim kurmak, rapor, dilekçe yazmak, e-posta, sözleşme, whatsapp, vb. alt temalarına ulaşılmıştır. Günlük hayatta; dilekçe, e-posta, sözleşme vb. yazışmalar, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenleri yazmaya karşı motive eden durumlar olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca iletişim temasında kelime ve hece telaffuzu alt temalarına da ulaşılmıştır. Graham’a (2020) göre yazma, sözlü dil becerilerini geliştirmekte ve bütün becerilerin bir bütün olarak gelişimini sağlamaktadır. Yazma; dil öğrenenlerin ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi ve anlam bilgisi vb. dilsel birimlerde yetkinleşmelerini sağlayarak sözlü dil becerilerine temel dayanak oluşturmaktadır (Graham vd., 2021). Bu sonuçlar, yazma becerisinin gelişimi için konuşmanın temel oluşturduğunu ve yazma motivasyonunun konuşma becerisiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir. Çünkü konuşma; yazmanın ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi ve anlam bilgisi bileşenlerinin pragmatik düzeydeki uygulamasıdır. Dolayısıyla hayatın her anında kullanılan sosyal medya araçlarıyla yazılı bir şekilde iletişim kurmak, yabancı dil öğrenenler için önemli bir avantajdır. Bu durum, yabancı

dil olarak Türkçe öğrenenlerin, konuşma ve yazma becerilerini daha aktif kullanmalarını sağlayarak kendi duygu ve düşüncelerini ifade etmelerine imkân tanıyacaktır.

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazmayla ilgili içsel motivasyonunda öz farkındalık ve duygu-düşünce olmak üzere iki temaya ulaşılmıştır. Öz farkındalıkla ilgili temada; Türkçeyi daha iyi öğrenme farkındalığı, temel dil becerilerini geliştirme düşüncesi ve yazmada hata yapmak istememe düşüncesi alt temalarına ulaşılırken duygularla ilgili temada ise Türkçeyi sevmek, yazmayı hobi olarak görmek, yazmada kendini iyi hissetmek ve öz güven alt temalarına ulaşılmıştır. Ryan ve Deci (2000), öğrencilerin yazma motivasyonlarını içsel ve dışsal teşviklerin yönlendirdiği konusunda hemfikirlerdir. Motivasyon inançları birbirini etkilerken aynı zamanda bağımsız olarak farklı etkilerde sonuçlar doğurabilir (Cerasoli vd., 2014). Mevcut araştırmalarda, dışsal motivasyonunun, dışsal (araçsal) nedenlerle yazmayı gerektirdiği belirtilmiştir. Örneğin araştırmalarda, okulda daha iyisini yapmak için yazmak veya diğerlerinden daha iyisini yapmak için yazmak ve sosyal tanınma (madde unsurlar, örneğin övgü almak için yazmak) vb. etmenler dış motivasyon olarak belirtilmiştir. Araştırmalarda içsel motivasyonun, öğrencinin merakını gidermek veya herhangi bir konuya ilgi duyduğu için içinden geldiği gibi doğası gereği zevkli bir iş olarak yazmayı içerdiği belirtilmektedir (Deci ve Ryan, 2000; Gagné ve Deci, 2005; Zimmerman ve Risemberg, 1997).

Bu araştırmada, yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonunun dışsal (araçsal) ve içsel teme dayandığı, bunların ise kendi içinde birçok motivasyonu kapsadığı sonucuna ulaşılmıştır. Örneğin, dışsal (araçsal) motivasyon adı altında; eğitim-öğretim, çevre, kültür ve iletişim vb. dışsal nedenler yer almaktadır. İçsel motivasyon adı altında ise öz farkındalık ile duygu ve düşünce olmak üzere iki içsel ana tema ortaya çıkmıştır. Öz farkındalık ve duygu-düşünce motivasyonu kendi içerisinde birçok alt temayı barındırmaktadır. Bu sonuçlar, önceki araştırmaların sonuçlarıyla aynı doğrultudadır. Örneğin, Schiefele vd. (2012) tarafından yapılan araştırmada, öz düzenleme motivasyonlarıyla ilgili nedenler (alt temalar) ile *(olumsuz ya da istenmeyen durumlarla başa çıkmak için yazma, öz düzenlemeyi ölçen ve değerlendiren öğeleri ölçen duygular, can sıkıntısından kurtulma, zamanı doldurmak veya can sıkıntısının üstesinden gelmek için yazmak)* bu araştırmanın öz farkındalıkla ilgili motivasyon nedenleri (temaları) benzerdir. Yapılan araştırmaların sonuçlarında ulaşılan olumlu motivasyonla ilgili sonuçlarıyla (Camping vd., 2020; Schiefele ve Schaffner, 2016) bu araştırmanın sonuçları birbirini desteklemektedir. Ayrıca, Cihan-Başar'ın (2021,

s.105) araştırmasında ulaştığı; bireyin kendini geliştirme, öz farkındalık, kişisel kontrol ve öz düzenleme vb. motivasyon türleri; bu araştırmada da öne çıkan yazma motivasyonları olarak belirlenmiştir. Bu araştırmada öne çıkan öz farkındalık ile duygu-düşünce motivasyon temaları, Maslow'un (1943) ihtiyaçlar hiyerarşisindeki ait olma ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı değerleriyle aynı doğrultudadır. Bu doğrultuda düşünüldüğünde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarından kendini gerçekleştirme, öz farkındalık, kişisel kontrol ve öz düzenleme becerilerinin geliştirilmesi; öğrencilerin kendilerini bilişsel ve ruhsal anlamda yeterli, yetkin ve anlamlı bulmalarına katkı sunacaktır.

Bu araştırmada yabancı dil olarak Türkçe yazmada birçok dışsal (araçsal) ve içsel yönlendiricilerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonunu etkileyen birçok yönlendiricinin olduğu ve yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarının birbirinden farklı olduğu sonucuna varılmıştır. Bu nedenle yazma motivasyonunda bireysel farklılıklarda (Burns, 1999; Oxford ve Ehrman, 1992) iş birlikli yazma süreçlerinin etkili olduğu (Kormos, 2012) dikkate alınarak yabancı dil olarak Türkçe yazma çalışmalarında bireysel farklılıklar önemsenmelidir. Bu araştırmada da yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonlarının çeşitlilik gösterdiği anlaşılmıştır. Sonraki araştırmaların sonuçlarına paralel olarak yazma motivasyonlarının farklı düzeylere ve uyruklara göre değişkenlik gösterebilmesi de olasıdır.

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlara göre yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonunu etkileyen dışsal (araçsal) etmenlerin; eğitim-öğretim, çevre, kültür ve iletişim; içsel motivasyonu etkileyen etmenlerin ise öz farkındalık ve duygu-düşünce olduğu anlaşılmaktadır. Dışsal (araçsal) etmenlerden olan eğitim-öğretim temasında; sınavlara hazırlanmak/ klasik sınavlarda yazmak, sözcüklerin birçok anlamını öğrenmek, ödevleri yapmak, okuldaki eğitimi sürdürmek, eğitim hayatında temel dil becerilerini etkili kullanmak, dil bilgisi kalıplarını öğrenmek, öğrenenleri kalıcı hâle getirmek, not almak, cümle yapılarını ve metni daha iyi anlamak, araştırma yapmak, özet çıkarmak, kelimeleri doğru yazmak, Türkçenin resmî ve günlük konuşulması vb. alt temalar yer almaktadır. Bu sonuçlar; üniversiteye devam eden yabancı uyruklu öğrencileri motive eden durumun okul başarısı, okul ödevlerini yapma, okulda gördükleri veya duydukları sözcükleri, terimleri öğrenme, sınav başarısı, okulunu sorunsuz bir şekilde bitirme vb. olduğunu göstermektedir. Bu nedenle yabancı dil olarak Türkçe

öğrenenlerin okul başarılarının artması için onları yazmaya karşı motive olmaları yönünde etkileyecek etkinliklerin önerilmesi gerekir.

Nicel Verilere İlişkin Tartışma ve Sonuç

Motivasyon, açıklanması ve anlaşılması zor karışık insan tutumu ve çabasıdır (Lamb 2004; Dörnyei 2001a, 2001b). Bu nedenle motivasyon; içten gelen, ilham veren ve birçok isteği ifade eden geniş bir kavram yelpazesini ifade eder (Alnatheer, 2013). Motivasyonun bilişsel ve içsel bir özellik taşıması, yabancı dil öğretiminde de önemli bir konu olarak kabul edilmesine ve farklı şekillerde ele alınmasına kapı aralamıştır. Graham vd. (2021) yaptıkları çalışmada; öğrencilerin yarısından fazlasının içsel motivasyona; geriye kalan diğer öğrencilerin ise dışsal bazı motivasyonlara (rekabet, notlar ve sosyal karşılaştırma, çevre övgüleri) bağlı olarak yazdıkları sonucuna ulaşımlardır. Motivasyonun yabancı dil öğretiminde birçok açıdan ele alınan bir konu olması (Deci ve Ryan, 1985; Nasihah ve Cahyono, 2017; Moradi-Khazaei vd., 2020; Yu vd., 2020), yabancı dil olarak Türkçe öğrenme motivasyonu üzerine yapılan araştırmaların da çeşitlilik göstermesine zemin hazırlamıştır.

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenme motivasyonu ile ilgili bazı araştırmaların olduğu, ancak yapılan araştırmaların ise yazma motivasyonundan ziyade “Türkçe öğrenme” veya “Türkçe motivasyon engelleriyle” ilişkili olduğu anlaşılmıştır (Altunkaya ve Boylu, 2020; Erol, 2021; Hamaratlı, 2015; İbili, 2015). Örneğin Hamaratlı'nın (2015) yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin Türkçeye karşı tutum ve motivasyonunu; Altunkaya ve Boylu'nun (2020) Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlere ilişkin motivasyon engelleri ölçeğini uyarlamayı; Erol'un (2021) yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin karşılaştıkları motivasyon engellerini; Sevim'in (2019) yabancı dil olarak Türkçe öğrenme motivasyonlarına ilişkin ölçek geliştirmeyi ele aldıkları anlaşılmaktadır.

Bu araştırmanın nicel bölümünde, B1, B2 ve C1 düzeyinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenmekte olan 324 öğrenciden elde edilen verilerle açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Ölçeğin madde analizine ilişkin yapılan alt ve üst %27'lik gruplar arasında yapılan t-testi sonucunda gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Açıklayıcı faktör analizinin sonucunda 3, 4, 6, 9, 18, 19, 21 ve 29. maddelerin birden fazla boyutta değer aldığı (binişiklik gösterdikleri) dikkate alınarak bu maddeler ölçekten çıkartılmıştır. İlgili 8 maddenin ölçekten çıkarılmasıyla ölçekte 23 madde kalmıştır. Ölçeğin boyutlarının güvenilirlik düzeyleri incelendiğinde; duyuşsal

boyutunun .83, dışsal (araçsal) boyutunun .85 ve öz farkındalık boyutunun ise .81 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca madde toplam korelasyon değerlerinin .315 ile .704 arasında değiştiği görülmüştür. Ölçek maddelerinin açımlayıcı faktör analizi yapıldıktan sonra taslak ölçeğin faktör yapısını doğrulamak için doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizinde öncelikle t değeri ve hata değerlerine bakılmış ve söz konusu değerlerin uygun aralıkta olduğu tespit edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçek 3 faktörlü yapının uyum değerleri $\chi^2/df=2,28$, $GFI=0,90$, $AGFI=.89$, $NNFI=.97$, $CFI=.95$, $SRMR=.05$, $RMSEA=.059$ şeklindedir. Schermelleh ve diğerlerine (2003) göre X^2/df oranının .517 olması, model uyumunun iyi olduğunu göstermektedir. RMSEA'nın .05'in altında bir değer olması, çok yakın model veri uyumunu göstermektedir (Kline, 2005). RMSEA'nın $RMSEA=.059$ olması, modelin veri uyumunun mükemmel olduğuna işaret etmektedir. Hu ve Bentler (1999) ile Kline'ne (2005) göre SRMR'nin .05 ve CFI'nin .95 değerlerini alması modelin uyum indekslerinin uygun değerler arasında olduğunu göstermektedir. Doğrulayıcı faktör analizinin uyum indeksleri uyum değerleri incelendiğinde Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyon Ölçeği'nin model veri uyumunun uygun ve geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Açımlayıcı ve doğrulayıcı analizler sonucunda nihai ölçeğin 3 boyutlu bir yapıya sahip olup 23 maddeden oluştuğu anlaşılmıştır. Ölçeğin birinci boyutu yabancı dil olarak Türkçe yazma öğretimiyle ilgili duyguları temsil ettiği için bu boyuta duyuşsal; ikinci boyuttaki maddeler ise yabancı dil olarak Türkçe yazma öğretimiyle ilgili dışsal nedenleri belirttiği için bu boyuta araçsal (dışsal); üçüncü boyuttaki maddeler ise yabancı dil olarak Türkçe yazma öğretimiyle ilgili farkındalık konularını çağrıştırdığı için bu boyuta öz farkındalık adı verilmiştir. Duyuşsal motivasyon boyutunda 4 (2, 1, 5, 7); araçsal (dışsal) motivasyon boyutunda 15 (15, 17, 16, 10, 12, 11, 8, 26, 14, 25, 27, 20, 13, 24, 22); öz farkındalık motivasyon boyutunda ise 4 (23, 28, 30, 31) madde yer almaktadır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 115, en düşük puan ise 23'tür. Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği'nin nihai formu Ek 1'de sunulmuştur.

ÖNERİLER

Bu araştırmanın nitel bölümünde B1, B2 ve C1 düzeyinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen 15 öğrenciden elde edilen verilerden hareketle yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonları belirlenmiştir. Daha büyük örneklem gruplarından veriler elde edilerek farklı dil düzeylerinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonları ayrı olarak araştırılabilir.

Bu araştırmada, B1, B2 ve C1 düzeyinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerden elde edilen veriler doğrultusunda Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği geliştirilmiştir. Bu nedenle farklı dil düzeylerinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonu ölçeği A1, A2, B1, B2 ve C1 düzeylerine göre ayrı ayrı olarak geliştirilebilir.

Bu araştırmada geliştirilen Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği; yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yazma motivasyonlarını tespit etmede; yabancı dil olarak Türkçe yazma motivasyonları üzerinde etkili olan değişkenlerin tespit edilmesinde; diğer dil becerileriyle ilgili motivasyonlar ile yazma motivasyonu arasındaki ilişkinin ortaya konulmasına ilişkin yapılacak çalışmalarda kullanılabilir.

KAYNAKÇA

- Acat, M. B. (2010). Yapılandırmacı yaklaşımın uygulanmasının önündeki engel: öğretmen kılavuz kitaplarına dönük bir eleştiri. *Eğitime Bakış*, 6(17), 30-35.
- Acat, M. B., ve Demiral S. (2002). Türkiye’de yabancı dil öğreniminde motivasyon kaynakları ve sorunları. *Kuramdan Uygulamaya Eğitim Yönetimi*, 8(31), 312-329. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kuey/issue/10366/126878>
- Afzal, H., Ali, I., Aslam Khan, M., and Hamid, K. (2010). A study of university students’ motivation and its relationship with their academic performance. *International Journal of Business and Management*, 5(4), 80-88. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2899435>
- Akbaba, S. (2006). Eğitimde motivasyon. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 343-361. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/31512>
- Akkaya, A., ve Ulum, Ö. G. (2018). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Suriyeli sığınmacıların dil öğrenmeye ilişkin inançları. *International Journal of Languages Education*, 6(4), 1-11. <https://ijlet.com/DergiTamDetay.aspx?ID=3226>
- Alnather, A. A. (2013). *The role of motivation and motivational strategies in Saudi students' communicative competence in English* (Doctoral dissertation). Queensland University of Technology.
- Altunkaya, H., ve Boylu, E. (2020). Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlere yönelik motivasyon engelleri ölçeği: Türkçeye

- uyarlama çalışması. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(29), 186-203. <https://doi.org/10.35675/befdergi.515725>
- Arias-Rodríguez, G. L. (2017). Students' language skills development through short stories. *İkala, revista de lenguajey cultura*, 22(1), 103-118. <https://doi.org/10.17533/udea.ikala.v22n01a07>
- Arslan, M., ve Akbarov, A. (2010). Türkiye'de yabancı dil öğretiminde motivasyon-yöntem sorunu ve çözüm önerileri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 179-191. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sefad/issue/16473/171931>
- Atkinson, J. W. (1964). *Introduction to motivation*. Princeton.
- Aybek, E. (2022). Doğrulamalı faktör analizi. *Uygulamalı adım adım istatistik* içinde (Göçer Şahin, S. ve Buluş, M., Ed.) (s. 343-373). Pegem.
- Biçer, N. (2016). Yabancılarla Türkçe öğretiminde motivasyona ilişkin öğrenci görüşleri ve sınıf içi gözlemler. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 4(1), 84-99. <https://doi.org/10.16916/aded.04251>
- Birgin, O. (2016). Geçerlik ve değerlendirme standartları. (Bütün, M. ve Beşir, S., Çev.Ed.). *Nitel araştırma yöntemleri/ beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* (s.244-268). Siyasalkitabevi.
- Breen, M.P., and Litlejohn, A.P. (2000). *Classroom decision making*. Cambridge University Press.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. Guilford.
- Burns, A. (1999). *Collaborative action research for English language teachers*. Cambridge University Press.
- Büyüköztürk, Ş. (2020). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı istatistik, araştırma deseni spss uygulamaları ve yorum*. (27. baskı). Pegem.
- Camping, A., Graham, S., Ng, C., Aitken, A., Wilson, J. M., and Wdowin, J. (2020). Writing motivational incentives of middle school emergent bilingual students. *Reading and Writing*, 33(9), 2361-2390. <https://doi.org/10.1007/s11145-020-10046-0>
- Canitez, A. (2014). *8. sınıf öğrencilerinin yazma motivasyonu ile yazılı anlatım beceri düzeyleri üzerine bir araştırma*.

- Yayımlanmamış doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Cerasoli, C. P., Nicklin, J. M., and Ford, M. T. (2014). Intrinsic motivation and extrinsic incentives jointly predict performance: a 40-year meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 140(4), 980-1008. <https://doi.org/10.1037/a0035661>
- Cihan-Başar, E. (2021). *Kültür ve iş motivasyonu ilişkisi: bankacılık sektörüne yönelik karşılaştırmalı bir analiz*. Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cohen, Y., and Norst, M. J. (1989). Fear, dependence and loss of self-esteem: Affective barriers in second language learning among adults. *RELC Journal*, 20(2), 61-77. <https://doi.org/10.1177/00336882890200020>
- Creswell, J. W. (2002). *Research design qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (2nd ed.). SAGE.
- Creswell, J. W., and Plano-Clark, V. L. (2015). *Karma yöntem araştırmaları tasarımı ve yürütülmesi* (Dede Y. and Demir, S. B., Çev. Ed.). Anı.
- Deci, E. L., and Ryan, R.M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*, Plenum. New York.
- Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., and Ryan, R. M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. *Educational psychologist*, 26(3-4), 325-346.
- Demiral, H., ve Yavuz, Ş. (2016). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde ders dışı öğrenme ortamları. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 7(13), 129-146. <https://dergipark.org.tr/en/pub/eibd/issue/29466/315930>
- Doyumğaç, İ. (2022). *Üretici dönüşümsel dil bilimine dayalı etkinliklerin yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin doğru cümle yazma becerilerine etkisi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Dörnyei, Z. (1998) Motivation in second and foreign language learning. *Language Teaching*, 31, 117-135.
- Dörnyei, Z. (2001b). *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge University Press.

- Dörnyei, Z. (2009). Researching motivation: From integrativeness to the ideal L2 self. In *Introducing applied linguistics-concepts and skills* (Hunston, S., and Oakey D., Eds.) (pp. 74-83). Taylor and Francis e-Library.
- Dörnyei, Z., and Ushioda, E. (2011). *Teaching and Researching: Motivation*. (2nd ed.). Routledge.
- Dörnyei, Z., (2001a). *Teaching and researching motivation*. Longman, Harlow.
- Ehrman, M. E. (1996). *Understanding second language learning difficulties*. Sage.
- Erbilen, M., ve Temizkan, M. (2021). Yazma öncesi etkinliklerinin yazma motivasyonuna ve yazma başarısına etkisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(48), 170-201. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mkusbed/issue/65621/947204>
- Ergür, D. O. (2002). Yabancı dil öğreniminde motivasyon kaynakları. *Eğitim ve Bilim*, 27(126), 38-42.
- Erkan, D. Y., ve Saban, A. İ. (2011). Writing performance relative to writing apprehension, self-efficacy in writing, and attitudes towards writing: A correlational study in Turkish tertiary-level EFL. *The Asian EFL Journal Quarterly*, 13(1), 164-192.
- Erol, S. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin karşılaştıkları motivasyon engelleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 270-281. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2021.21.60703-855304>
- Frankel, J. R., Wallen, N., and Hyun, H. (2012). *How to design and evaluate research in education* (8th ed.). The McGraw Hill Company.
- Gagné, M., and Deci, E. L. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal of Organizational Behavior*, 26(4), 331-362. <https://doi.org/10.1002/job.322>
- Gardner, R. C. (1968). Attitudes and motivation: Their role in second-language acquisition. *TESOL Quarterly*, 2(3), 141-150. <https://www.jstor.org/stable/3585571>
- Gardner, R. C. (1985). *Social psychology and second language learning the role of attitudes and motivation*. Edward Arnold.

- Gardner, R. C. (2010). *Motivation and second language acquisition: The socioeducational model*. Peter Lang.
- Gardner, R. C., and P. C. Smythe (1975). Motivation and Second-Language Acquisition. *The Canadian Modern Language Review*, 31(3), 218-233. <https://doi.org/10.3138/cmlr.31.3.218>
- Gorsuch, R. L. (1983). *Factor analysis*. Lawrence Erlbaum.
- Gözüm, S., ve Aksayan, S. (1999). Öz-etkililik-yeterlik ölçeğinin Türkçe formunun güvenilirlik ve geçerliliği. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(1), 21-34. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/29103>
- Graham, S. (2020). The sciences of reading and writing must become more fully integrated. *Reading Research Quarterly*, 55, S35-S44. <https://doi.org/10.1002/rrq.332>
- Graham, S., and Harris, K. R. (2000). The role of self-regulation and transcription skills in writing and writing development. *Educational Psychologist*, 35(1), 3-12. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3501_2
- Graham, S., Camping, A., Harris, K. R., Aitken, A. A., Wilson, J. M., Wdowin, J., and Ng, C. (2021). Writing and writing motivation of students identified as english language learners. *International Journal of TESOL Studies*, 3(1), 1-14. <https://doi.org/10.46451/ijts.2021.01.01>
- Hamaratlı, E. (2015). Yabancılara Türkçe öğretiminde kelime ağı oluşturma yönteminin öğrencilerin yazma becerisi ve motivasyonuna etkisi: Mısır örneği. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak.
- Hewins, C. P. (1986). Writing in a foreign language: Motivation and the process approach. *Foreign Language Annals*, 19(3), 219-223. <https://doi.org/10.1111/j.1944-9720.1986.tb02837.x>
- Hofstede, G. (1980). Motivation, leadership, and organization: Do american theories apply abroad?. *Organizational Dynamics*, 9(1), 42-63. [https://doi.org/10.1016/0090-2616\(80\)90013-3](https://doi.org/10.1016/0090-2616(80)90013-3)
- Hofstede, G. (1983). The cultural relativity of organizational practices and theories. *Journal of International Business Studies*, 14(2), 75-89. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490867>

- Hu L, and Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55.
- Hyland, K. (2013). Second language writing: The manufacture of a social fact. *Journal of Second Language Writing*, 22(4), 426-427. <https://doi.org/10.1016/j.jslw.2013.08.001>
- İbili, Z. (2015). *Selanik Aristoteles Üniversitesindeki öğrencilerin yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenmeye karşı tutum ve motivasyonlarının araştırılması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- İşçi, S., ve Öztekin, Ö. (2015). Nitel verilerin analizi. *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber* (Turan, S. Çev. Ed.) (s. 161-199). Nobel Akademik.
- Karatay, H. (2013). Süreç temelli yazma modelleri: 4+1 planlı yazma ve değerlendirme modeli içinde. *Yazma eğitimi* (Özbay, M., Ed.) (s. 21-42). Pegem Akademi.
- Kline, P. (1994). *An easy guide to factor analysis*. Routledge.
- Kormos, J. (2012). The role of individual differences in L2 writing. *Journal of Second Language Writing*, 21, 390-403. <https://doi.org/10.1016/j.jslw.2012.09.003>
- Koyuncu, İ. ve Kılıç, A. F. (2019). Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanımı: Bir doküman incelemesi. *Eğitim ve Bilim*, 44(198), 361-388. <http://dx.doi.org/10.15390/EB.2019.7665>
- Kuşçu, S. (2014). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde öğretmen bilişi ve öğrenci inanışları. *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, 1, 111-120. <https://dergipark.org.tr/en/pub/huydotad/issue/37783/436219>
- Lamb, M. (2004). Integrative motivation in a globalizing world. *System*, 32(1), 3-19. <https://doi.org/10.1016/j.system.2003.04.002>
- Latham, G. (2007). *Work motivation: History, theory, research, and practice*. Sage.
- Latham, G. (2012). *Work motivation: History, theory, research, and practice*. Sage.
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28(4), 563-575.

- Lumsden, L. S. (1994). *Student motivation to learn*. ERIC Digest, 92. ED370200.
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370-396.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and personality*. Harper and Row.
- Moradi-Khazaei, Z., Dowlatabadi, H. R., Amerian, M., and Fathi, J. (2020). The effect of flipping a foreign language writing course on writing performance and writing motivation. *Teaching English as a Second Language (Formerly Journal of Teaching Language Skills)*, 39(3.2), 35-65. 10.22099/jtls.2021.38564.2900
- Morse, J. M. (2003). Principles of mixed methods and multimethod research design. In *Handbook of mixed methods in social and behavioral research* (Tashakkori, A., and Teddlie, C., Eds.) (p. 189-209). SAGE.
- Nasihah, M., and Cahyono, B. Y. (2017). Language learning strategies, motivation, and writing achievement of Indonesian EFL students. *Arab World English Journal (AWEJ)*, 8(1), 250-263. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2945905>
- Ng, C. F., and Ng, P. K. (2015). The motivation of English language teachers in a language centre. *International Journal of Languages, Literature and Linguistics*, 1(2), 87-92. 10.7763/ijlll.2015.v1.18
- Noels, K. A., Clément, R., and Pelletier, L. G. (1999). Perceptions of teachers' communicative style and students' intrinsic and extrinsic motivation. *The Modern Language Journal*, 83(1), 23-34. <https://doi.org/10.1111/0026-7902.00003>
- Oxford R. L., and M. Ehrman (1992). Second language research on individual differences. *Annual Review of Applied Linguistics*, 13, 188-205. <https://doi.org/10.1017/S0267190500002464>
- Oxford, R., and Shearin, J. (1994). Language learning motivation: Expanding the theoretical framework. *The Modern Language Journal*, 78(1), 12-28. <https://doi.org/10.2307/329249>
- Özcan, S. T. (2014). *İlkokul 4. sınıf öğrencilerinin yazma motivasyonları ile hikâye yazma becerilerinin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi.
- Pajares, F., and Valiante, G. (2001). Gender differences in writing motivation and achievement of middle school students: a function

- of gender orientation? *Contemporary Educational Psychology*, 26, 366-381. <https://doi.org/10.1006/ceps.2000.1069>
- Pajares, F., Valiante G. and Cheon, Y. F. (2007). Writing self-efficacy and its relation to gender, writing motivation and writing competence: A developmental perspective. In *Writing and motivation* (Hidi, S. and Boscolo, P., Eds.) (p. 141- 162). Elsevier.
- Punch, K. F. (2013). *Introduction to social research quantitative and qualitative approaches*. SAGE.
- Ramage, K. (1990). Motivational factors and persistence in foreign language study. *Language Learning*, 40(2), 189-219. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1990.tb01333.x>
- Ryan, M. R., and Deci, L. E. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54-67. <https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1020>
- Schiefele, U., and Schaffner, E. (2016). Factorial and construct validity of a new instrument for the assessment of reading motivation. *Reading Research Quarterly*, 51, 221-237. <https://doi.org/10.1002/rrq.134>
- Schiefele, U., Schaffner, E., Möller, J., and Wigfield, A. (2012). Dimensions of reading motivation and their relation to reading behavior and competence. *Reading Research Quarterly*, 47(4), 427-463. <https://doi.org/10.1002/RRQ.030>
- Shunk, D. H. (2014). Eğitimsel bir bakışla öğrenme teorileri. (Şahin, M., Çev.). Nobel.
- Seifert, T. (2010) Understanding student motivation. *Educational Research*, 46 (2), 137-149. 10.1080/0013188042000222421
- Sevim, O. (2019). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenmeye yönelik motivasyon: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65, 567-586. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4170>
- Şahin, Y. (2009). Yabancı dil öğretiminde öğrenci başarısını olumsuz yönde etkileyen unsurlar. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 149-158.
- Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik* (1. bs.). Seçkin.

- Tabachnick, B. G., and Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics*. Pearson Education.
- Tanrıkkulu, L., ve Türkcü-Kocataş, G. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında motivasyon çalışmaları alanyazın taraması. *International Journal of Language Academy*, 9(1), 99-110. <http://dx.doi.org/10.29228/ijla.48828>
- Tavşancıl, E. (2018). *Tutumların ölçülmesi ve spss ile veri analizi* (6. bs.). Nobel.
- Tok, M., ve Yığın, M. (2013). Yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe öğrenme nedenlerine ilişkin bir durum çalışması. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 8, 132-147. <http://oaji.net/articles/2014/1069-1406114544.pdf>
- Ulum, Ö. G. (2020). The use of assignments in education. *Base for Electronic Educational Sciences*, 1(1), 20-26. http://bedujournal.com/makale_indir/1593
- Yılmaz, F., ve Buzlukluoğlu Arslan, S. (2014). Çomü Tömer'de Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin motivasyon kaynakları ve sorunları. *Turkish Studies*, 9(6), 1181-1196. <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TWpZNU9EWXINZz09>
- Yin, R. K. (2011). *Qualitative research from start to finish*. The Guilford Press.
- Yu, S., Jiang, L., and Zhou, N. (2020). The impact of L2 writing instructional approaches on student writing motivation and engagement. *Language Teaching Research*. <https://doi.org/10.1177/1362168820957024>
- Yuan-bing, D. (2011). How to motivate students in second language writing. *Sino-US English Teaching*, 8(4), 235-240.
- Zafar, S., and Meenakshi, K. (2012). Individual learner differences and second language acquisition: A review. *Journal of Language Teaching and Research*, 3(4), 639-646.
- Zimmerman, B. J., and Risemberg, R. (1997). Self-regulatory dimensions of academic learning and motivation. In *Handbook of academic learning* (Phye, G. D., Ed.) (p.105-125.) Academic Press.

Ek. Yabancı Dil Olarak Türkçe Yazma Motivasyonu Ölçeği

Faktörler ve Boyutlar	Madde No	Motivasyonla İlgili İfadeler	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Orta derecede katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
Faktör 1 Duyusal Boyut	1	Yazmayı hobi olarak gördüğüm için Türkçe yazarım.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	2	Türkçe yazmayı seviyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	3	Duyularımı Türkçe yazarak daha kolay ifade ettiğimi düşünüyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	4	Türkçe yazmanın ana dilime göre kolay olduğunu düşündüğüm için Türkçe yazıyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Faktör 2 Dışsal (Araçsal) Boyut	5	Okul (eğitim) başarımın artması için Türkçe yazmam gerektiğini düşünüyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	6	Türkçe yazmanın Türkçe öğrenme konusunda bana öz güven verdiğini hissediyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	7	Türkçe öğretmeninim yazmamla ilgili düşüncelerini önemsiyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	8	Türkçe yazmanın Türkiye’de rahat yaşamama sağlayacağı düşünüyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	9	Türkçe yazma ödevlerimi doğru yapabilmeye özen gösteriyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	10	Türkçe dil bilgisini pekiştirmek için Türkçe yazmayı tercih ediyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	11	Türkçe yazmanın bana iyi iş olanakları sağlayacağı düşünüyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	12	Resmî kurumlarda Türkçe yazmanın (e-posta, dilekçe vb.) önemli olduğunu düşünüyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	13	Öğretmenin verdiği ödevi yapmak için Türkçe yazıyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	14	Sosyal medyada istediğim arkadaşlarımla Türkçe yazmaktan mutluluk duyuyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	15	Öğrendiklerimi kalıcı hâle getirmek için Türkçe yazıyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	16	Lisansüstü eğitim düşündüğüm (yüksek lisans, doktora) için Türkçe yazmam gerektiğini hissediyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	17	Türkçe sözcüklerin anlamını yazarak daha kolay öğreniyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	18	Türkçeyi ana dilim gibi öğrenmeyi düşündüğüm için yazıyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	19	Sınavlarda hata yapmamak için Türkçe yazıyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Faktör 3 Öz Farkındalık Boyutu	20	Türkçe yazmada zayıf olduğumu hissettiğim için yazıyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	21	Türkçe konuşurken hata yapacağımı bildiğim için Türkçe yazmayı tercih ediyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	22	Türkçe yazmada kendimi konuşmaya göre daha başarılı görüyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	23	Türkçe yazmanın yazma kaygımı azaltacağını düşünüyorum.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)

Makale Künyesi (Araştırma): Akteker, O. (2022). Doğal konuşucunun ses sembolizmine dair sezgisel bilgileri üzerine bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1007-1035.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1181636>

DOĞAL KONUŞUCUNUN SES SEMBOLİZMİNE DAİR SEZGİSEL BİLGİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Osman AKTEKER¹

ÖZET

Ses sembolizmi, göstergelerin gösterenlerinin rastlantsal olup olmadığını araştıran bir varsayımdır. Felsefe, dil bilimi, psikoloji gibi birçok disiplin ses sembolizmi varsayımını incelemektedir. Dil bilimi ise ses sembolizmini dilin evrimini açıklayan bir varsayım olarak tanımlamaktadır. Fakat ses sembolizmi varsayımı, dil biliminde genel kabul görmemiştir. Özellikle Yapısalcı Dil Bilimi ve Üretici Dil Bilgisi, ses sembolizmi varsayımını dil bilimi çalışmalarına dâhil etmemiştir. Çünkü ses sembolizmi varsayımı, gösterenleri oluşturan ses birimleri ile gösterilenleri arasında ses ve anlam bağıntısı bulunduğunu ileri süren bir varsayımdır. Fakat bu bağıntıyı bilimsel yöntemlerle incelemek mümkün değildir.

Bu çalışma, ses ve anlam bağıntısının belirgin olduğu ve ses sembolizminin tipolojik biçimleri olan “boyut sembolizmi, biçim sembolizmi, yansıma sözcükler ve kavram sesleri”nden hareketle doğal konuşucunun ses ve anlam ilişkisine dair sezgisel dil bilgilerini ölçmeyi amaçlamıştır. Ayrıca, ses sembolizmi varsayımını tipolojik biçimlerle sınırlamış ve ses sembolizmini sözcük biliminin konusu olan bir söz yapımı aracı olarak tanımlamıştır.

Anahtar kelimeler: Ses sembolizmi, yansıma sözcükler, kavram sesleri, ünlem, anlam.

A RESEARCH ON NATURAL SPEAKER'S INTUITIVE KNOWLEDGE OF SOUND SYMBOLISM

ABSTRACT

Sound symbolism is a hypothesis that investigates whether the signifiers of indicators are random. Many disciplines, such as

¹ Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Dr.
osmanakteker@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4559-7483>

philosophy, linguistics, psychology, study the hypothesis of sound symbolism. Linguistics, on the other hand, defines sound symbolism as a hypothesis that explains the evolution of language. However, the hypothesis of sound symbolism has not received general acceptance in the linguistics. In particular, Structural Linguistic and Generative Grammar have not included the sound symbolism hypothesis in their linguistic studies. Because the sound symbolism hypothesis is a hypothesis that suggests that there is a correlation of sound and meaning between phoneme that makes up the signifiers and signified phoneme. However, it is not possible to study this correlation by scientific methods.

This study aims to measure the intuitive knowledge of language about the sound and meaning relationship of the natural speaker based on "size symbolism, shape symbolism, onomatopoeic words and ideophone", which are the typological forms of sound symbolism in which the correlation of sound and meaning is evident. In addition, the study limits the hypothesis of sound symbolism to typological forms and defines sound symbolism as a means of word formation, which is the subject of lexicology.

Keywords: Sound symbolism, onomatopoeic words, ideophone, exclamation, meaning.

GİRİŞ

Ses sembolizmi (sound symbolism), ses ve anlam arasında varsayılan sistematik bir ilişki için kullanılan terimdir (Hinton vd.1994). Bu sistematik ilişkinin varlığı, konvansiyonelizm (uzlaşımçı) ve natüralizm (doğalcılık) akımları tarafından incelenmiştir. Sözcüğün anlamı ile ses birimleri arasında bir ilişki bulunmadığını ileri süren akıma konvansiyonelizm denir. Natüralizm ise ses birimlerinin eşyanın doğasını taklit ederek sözcükler oluşturduğu iddiasında bulunarak ses ve anlam arasında sistematik bir ilişki olduğunu ileri sürer.

Felsefe, dil bilimi, psikoloji başta olmak üzere birçok disipline konu olan ses sembolizminin ilk eleştirel eseri; Platon'un Kratylos Diyalogu'dur. Eserde, Sokrates konvansiyonelizmin temsilcisi olan Hermogenes ve natüralizmin temsilcisi olan Kratylos ile tartışır. Platon, ses anlam ilişkisini salt taklit ve yansımalarda aramaz. Aksine, ses birimlerinin eşyanın doğasını taklit ederek sözcük oluşturdukları tezini ileri sürer (Platon, 2018, s. 38). Platon ile başlayan ses sembolizminin eleştirel çalışmaları, 17. yüzyılda empirizm ve rasyonalizm akımlarının hararetli tartışmaları ile devam etmiştir.

Nitekim Locke², sözcüğün anlamını konvansiyonel kabul etmiş; Leibniz³ ise ses ve anlam ilişkisinin tamamen reddedilemeyeceğini belirterek natüralist anlayışın fikirlerini savunmuştur. “Societe de Linguistique de Paris”, 1866’da dilin kökenine dair tartışmaları yasaklayarak ses sembolizmi varsayımına mesafeli durmuştur. Ancak 19. yüzyılda ses sembolizmi varsayımı, Wilhelm Von Humboldt’un eserleri başta olmak üzere birçok çalışmaya konu olmaya devam etmiştir. Wilhelm Von Humboldt, doğal diller için üç tip ses anlam bağıntısı ileri sürmüştür (Magnus, 2013, s. 195-197).

Ses sembolizmi deneyleri, 17. yüzyılda istatistiksel yöntemlerle başlanmıştır. John Wallis, *Grammatica Linguae Anglicanae* adlı eserinde İngilizcedeki ses kümelerinin bir listesini vermiştir. Charles Nodier, 1808’de *Dictionnaire Raisonné Des Onomatopées Françaises* adıyla ses sembolizminin ilk sözlüğünü yazmıştır. Leonard Bloomfield, 1909-1910 yıllarında Cermen dillerindeki ses değişimlerini kapsamlı bir şekilde incelemiş ve ses sembolizmi varsayımını bilimsel bir obje yapmıştır. Edward Sapir, 1929’da “boyut sembolizmi” üzerine bir deney yapmıştır (Magnus, 2013, s. 198-201). Ayrıca ses sembolizminin bir tür sinestezi olduğunu ileri süren çalışmalar da yapılmıştır. Sinestezi, duyunların birbirine karıştığı istemsiz nörolojik bir durumdur. Sinestetler; sesleri belirli hareketlerle, şekillerle veya renklerle ilişkilendirebilir (Magnus, 2013, s. 205). Bazı araştırmacılar⁴, dilin evrimini sinestezinin tetiklediği bir ses sembolizmi evresi ile başlatmaktadır.

Ses sembolizmi varsayımı, 20. yüzyılda dil biliminin iki önemli ekolü olan Yapısalcı Dil Bilimi ve Üretici Dil Bilgisi tarafından reddedilmiştir. Yapısalcılığın kurucusu olan Saussure, göstergelerin nedensizliği ilkesini öne sürerek ses ve anlam ilişkisini dil bilimi çalışmalarından dışlamıştır (Saussure, 1998, s. 113-115). Üretici Dil Bilgisi’nin mimarı olan Chomsky ise sözcükleri düşünce sistemlerine

² Böylece doğanın bu amaca çok iyi uydurduğu sözcüklerin, insanların idelerinin imleri olarak nasıl kullanılmaya başladıklarını anlayabiliyoruz; bu, düzenli sesler ile belli ideler arasında doğal bir bağlantı olduğundan gelmez, öyle olsa bütün insanların tek dili olurdu; bu belli bir sözcüğü belli bir idenin imi yapan istençli bir düzenlemeden gelir (Locke, 2020, s. 300).

³ “Sözcükler ve şeyler arasında kesin ve belirlenmiş bir bağıntı olduğu iddia edilemez, ama bununla birlikte bağıntı mutlak olarak keyfi de değildir; falan sesin filan şeye bağlanmasının altında yatan bir sebep mutlaka olmalıdır (Altmörns, 2016, s. 105).

⁴ Ramachandran ve Hubbard, proto-dilin kökenini sinestezi ile açıklamıştır. Bu çalışmaya göre sinestezi; dilin sözcük dağılımını oluşturan evrimsel bir süreçtir. Fakat dilin hiyerarşi gibi başat özellikleri, farklı biyolojik evrimlerle ortaya çıkmıştır (V.S. Ramachandran; E.M. Hubbard, 2001, s. 18-23).

taşımaktadır. Sezgisel bilgi, doğal konuşucunun dile dair doğuştan sahip olduğu dil bilgisi (Uzun 2000:15) demektir. Ses sembolizminin Türkçedeki yerini, işlevini saptamak için gözleme ve betimlemeye dayalı çalışmaların artması gerekmektedir.

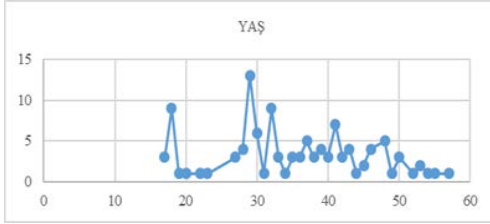
YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, doğal konuşucunun ses sembolizmine dair sezgisel bilgilerini saptamak ve bu sezgisel bilgilerin doğal dillerde mevcut olan söz yapımı işlevlerini gözlemlemektir. Ses sembolizminin doğal dillerdeki işlevi, deneysel süreçlerle belirlenebilir. Bu amaçla, *monografik örnekleme yöntemi*⁵ ile 113 katılımcıdan oluşan bir örneklem grubu oluşturulmuştur. Bu yöntem; eğitim durumu, ekonomik, sosyal ve politik özelliklerin anket sonuçlarına etkisini en aza indirmiştir. Katılımcılar, ses sembolizmi varsayımının temel varsayımlarını örneklemlen 24 sorudan oluşan bir ankete cevap vermişlerdir. Çalışmada, posta aracılığıyla anket tekniği kullanılmıştır. Anket, örneklem grubuna aralıklı olarak 2 kez uygulanmıştır. Böylece anketin güvenilirliği, kontrol edilmiştir. Anketin geçerliliği, öznel sorulara yer verilmeyerek sağlanmıştır. Soru örnekleme; “doğal konuşucunun ses-anlam bağıntısına dair sezgisel bilgileri, boyut sembolizmi, biçim sembolizmi, yansıma sözcükler ve kavram sesleri” gibi ses sembolizminin tipolojik görünümünden seçilerek oluşturulmuştur. Araştırmanın amacına uygun olmayan sorulara yer verilmemiş ve soru sayısı örneklemin kapsamıyla sınırlanmıştır. Sorular, katılımcıların ilgisini çekecek tarzda hazırlanmıştır. Ankete genel ve kolay sorularla başlanmıştır. Katılımcıların bilgi düzeyine dikkat edilmiş ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Seçenekler gereksiz bir şekilde uzatılmamış ve çapraz sorular ile anketin kontrolü sağlanmıştır. Bu amaçla, doğal dillerdeki örnekler; katılımcıların aşına oldukları varsayılan -Yunanca *mikros/makros* gibi- daha az bilinen – Fransızca *gros/petit* gibi- ve yapay sözcükler – *cul/col* gibi- şeklinde tasnif edilmiştir. Elde edilen veriler, tanımlayıcı istatistik (SPSS) kullanılarak değerlendirilmiş ve grafiklere dönüştürülmüştür. Böylece ses sembolizminin doğal dillerdeki işlevi, ortaya konmuştur.

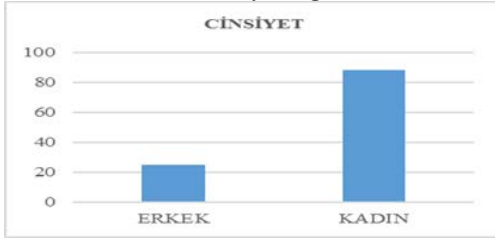
Katılımcıların demografik bilgileri, aşağıda grafikler halinde gösterilmiştir. Anket formu, ek halinde çalışmanın sonuna eklenmiştir.

⁵ Bu araştırmanın verileri, 2020 yılından önce posta yoluyla gerçekleştirilen bir anket çalışmasından elde edilmiştir.

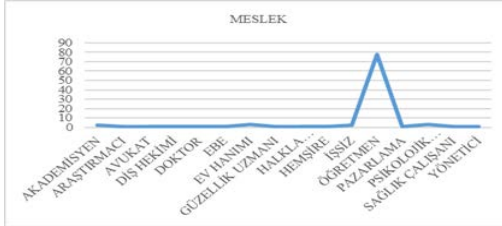
Grafik 1 Katılımcıların Yaş Bilgileri

Grafik 2 Katılımcıların Cinsiyet Bilgileri

Grafik 3 Katılımcıların Meslek Bilgileri

Grafik 4 Katılımcıların Eğitim Bilgileri

BULGULAR ve TARTIŞMA

1.Doğal Konuşucunun Ses Sembolizmine Dair Sezgisel Bilgileri

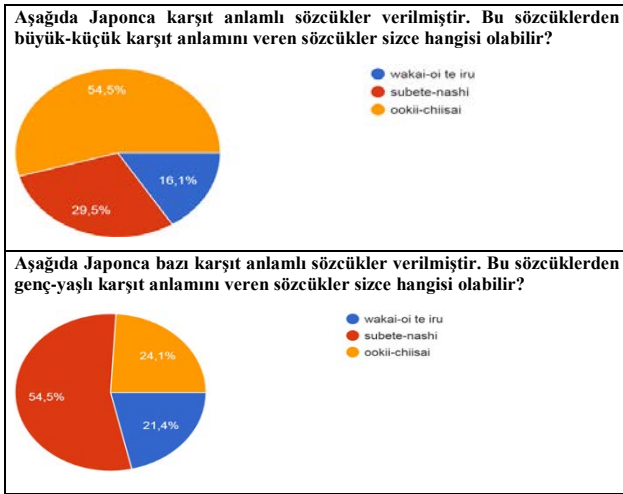
Ses sembolizminin tipolojisi, *ses kümeleri*, *kavram sesleri*, *yansımalar*, *boyut sembolizmi*, *biçim sembolizmi* ve *ünlemler* gibi ses ve anlam ilişkisinin belirgin olduğu örneklerle sınırlanmalıdır. Zira varsayımın bilimsel yöntemlerle incelenmesi için bu zaruridir. Nitekim bu tipolojik görünümler hariç; doğal dillerdeki göstergelerin Saussure'ün "nedensizlik" ilkesine uygun olduğu, görülmektedir. Fakat ses sembolizmi varsayımı, binlerce yıldır şu büyüü soruya cevap aramıştır: "Sözcükler, gizemi çözölemeyen anlam ayırıcı olan seslerin oluşturduğu göstergeler midir?"

Bu sorunsalın felsefe tarihindeki ilk eleştirel incelemesi Platon'un Kratylos Diyalogu'dur. Platon'a göre; ad, taklit edilen ve adlandırılan şeyin sesle yapılmış şeklidir. Şeyler, insandan bağımsız bir gerçekliğe sahiptir. Şeylerin kendiliğinden gerçek olması, adların doğası gereği gerçek olması demektir. Dolayısıyla şeylere ad verme, şeylerin doğasına vakıf olmayı gerektirir. Bu yeterliliğe sahip olan ve ad verme işlemini gerçekleştirene "yasa yapıcı" denir. Yasa-yapıcı, ad verme işlemini tıpkı bir ressam gibi şeyin doğasını taklit ederek yapar. "Heceleri ve harfleriyle farklı bir ses verdikleri halde, değerleri bakımından aynı şeyi söyleyen birçok ad (Platon, 2018, s. 44)" olabilir. Yasa yapıcı, öncelikle şeylerin doğasını doğru tahlil etmeli ve sonra harflere, hecelere onların şeklini atmalıdır. Bir ad, tek bir ses veya heceden oluşabilir. Bu nesne adları, doğal dillerin dizgelerinde ad ve fiil kategorileri kurarak "söylemi" oluşturur. Fakat bazı yasa yapıcıları ad verme işleminde daha başarılıdır. Başka bir deyişle, şeylerin özüne daha doğru sesleri atamışlardır. Sokrates, bunu resim-ressam analogisi ile somutlaştırmıştır. Dolayısıyla Platon'a göre, bazı diller diğerlerinden daha üstündür. Görüldüğü üzere Platon, sözcükleri nesnelere sesler aracılığıyla taklit eden göstergeler olarak tanımlamıştır. Nitekim Platon, Yunanadaki ses birimlerinin anlamlarını taklit ettiklerini varsaydığı nesnelere yola çıkarak saptamaya çalışmıştır. Örneğin Platon, yasa yapıcının /o/ ses birimine yuvarlak nesnelere ad verirken başvurduğunu iddia etmiştir (Platon, 2018, s. 101-102).

Doğal konuşucunun ses-anlam bağıntısına dair sezgisel bilgileri; katılımcılara, "sözcük anlamını tahmin etme" ve "sözcük oluşturma yöntemleri" doğrultusunda bir dizi soru yöneltilerek ölçölmüştür.

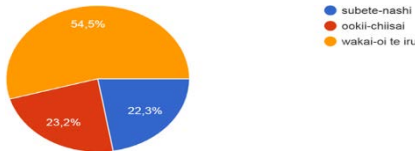
Katılımcılar, Japonca⁶ bazı karşıt anlamlı sözcüklerin anlamlarını tahmin etmiş ve dinledikleri “su”, “rüzgâr” seslerini sözcük olarak yazmışlardır. Karşıt anlamlı sözcükler testinin yalnızca “3 numaralı sorusu”, katılımcılar tarafından doğru yanıtlanmıştır. Ayrıca doğru cevap olan şıkların seçilme yüzdesinin oldukça düşük olduğu görülmüştür. Bu durum, doğal konuşucunun seslerden yola çıkarak sözcüğün anlamını belirlemeye dair bir sezgisel bilgiye sahip olmadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu çıkarım, ses sembolizmi varsayımını çürütmez. Çünkü Platon, sözcüklere sesler atama yönteminin dillerde farklılıklar gösterdiğini ve ses atama işinin bir yasa yapıcı tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla bu anket çalışmasının ortaya çıkardığı genelleme, “doğal konuşucunun sezgisel olarak sözcüğün seslerinden anlamlarını çıkarma yetisine -ses sembolizminin tipolojik görünümleri hariç- sahip olmadığıdır.” Aşağıda katılımcılara bu doğrultuda yöneltilen sorular ve cevaplar verilmiştir.

Tablo 1. Japonca Karşıt Anlamlı Sözcüklerin Doğal Konuşucu Tarafından Doğru Yanıtlanma Oranları

⁶ Japonca karşıt anlamlı sözcükler, (Nubuko Mizutani, 1989) çalışmasından seçilmiştir.

Aşağıda Japonca bazı karşıt anlamlı sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden hepsi-hiçbiri karşıt anlamını veren sözcükler size hangisi olabilir?

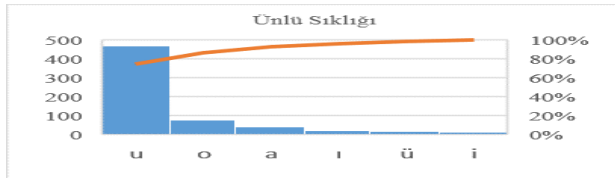

Ses sembolizmi varsayımı, sözcüklerin anlamları ile sesleri arasında sistematik bir ilişki olduğunu varsayar. Bu ilişkinin doğal konuşucudaki sezgisel varlığını saptamak için bu ankete katılan deneklere “rüzgâr” ve “su” sesi dinletilerek bu seslerden sözcükler oluşturmaları istenmiştir. Katılımcıların rüzgâr sesini sözcüğe dönüştürme işlemini yaparken benzer ses birimlerinden faydalandıkları gözlemlenmiştir. Katılımcılar, sıklık sırasına göre şu ünsüzleri tercih etmişlerdir: /v/, /h/, /f/, /w/, /ʃ/, /ğ/, /r/, /y/, /j/. Katılımcıların ünlü tercihleri de sıklık sırasına göre şu şekildedir: /u/, /o/, /a/, /ı/, /ü/, /i/.

Grafik 5 Rüzgâr Sesini Sözcüğe Dönüştürme İşleminde Kullanılan Ünsüzlerin Sıklığı

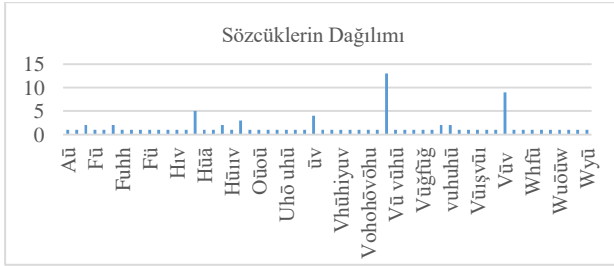

Grafik 6 Rüzgâr Sesini Sözcüğe Dönüştürme İşleminde Kullanılan Ünlülerin Sıklığı

Katılımcılar, söz başında en çok /v/ sesini tercih etmiştir. /v/ ve /u/ ses birimlerinin oluşturdukları heceler, katılımcılar tarafından daha çok tercih edilmiştir.

Grafik 7 Katılımcıların Rüzgâr Sesinden Oluşturdukları Sözcükler

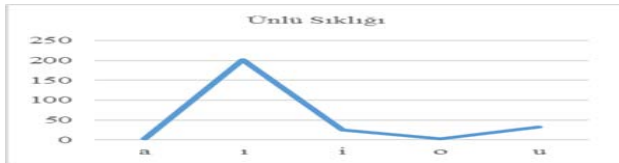

Su sesinden sözcük oluşturma yönteminde ise katılımcıların sıklık sırasına göre şu ünsüzleri tercih ettikleri, görülmüştür: /ş/, /l/, /r/, /k/, /y/, /s/, /g/, /p/, /c/, /ğ/, /n/, /d/, /t/, /b/, /m/. Katılımcıların ünlü tercihleri de sıklık sırasına göre şu şekilde olmuştur: /ı/, /u/, /i/, /o/, /a/.

Grafik 8 Su Sesini Sözcüğe Dönüştürme İşleminde Kullanılan Ünsüzlerin Sıklığı

Grafik 9 Su Sesini Sözcüğe Dönüştürme İşleminde Kullanılan Ünlülerin Sıklığı

Sözcük oluşturmada en çok kullanılan hece oluşturma kombinasyonu ise söz başı /ş/ ve /ı/ ses birimlerinden oluşmuştur. Söz başında en çok tercih edilen ses birimi ise /ş/ şeklinde gözlemlenmiştir.

Grafik 10 Katılımcıların Su Sesinden Oluşturdukları Sözcükler

Katılımcıların sözcük oluşturma yöntemleri, doğal konuşucunun ses anlam ilişkisini bir söz yapımı yöntemi olarak kullandığını göstermektedir. Zira katılımcılar, dinledikleri sesleri benzer ses birimleri ile sözcüklere dönüştürmüşlerdir. Bu sonuç, ses sembolizminin doğal diller için bir “söz yapımı” aracı olduğunu göstermektedir.

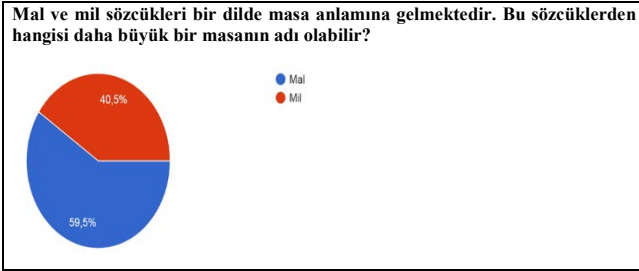
2. Boyut Sembolizmi

Boyut (büyük/küçük) sembolizmi, doğal dillerdeki boyut göstergeleri ile ses birimlerinin nitelikleri arasında bir ilişki olduğunu ileri süren varsayımdır. Bu varsayım, dillerdeki büyük/küçük ifadeleri için belirli ses birimlerinin kullanıldığını ileri sürmektedir (Ohala, 1997, s. 99). Bu doğrultuda, ilk önemli çalışma 1929’da Edward Sapir tarafından yapılmıştır. Sapir, başta konvansiyonel görüşü savunmuştur. Fakat Sapir’in deneylerden elde ettiği sonuçlar onu natüralizm çizgisine çekmiştir. Sapir’in 1929’da uyguladığı deneyin amacı, sözcüklerdeki ünlü ve ünsüzlerin “boyut sembolizmi” teşekkül edip etmediklerini tespit etmektir. Sapir; yaklaşık 500 kişiden oluşan denek grubuna “*Mal* ve *mil* sözcükleri bir dilde masa anlamına gelmektedir. Bu sözcüklerden hangisi daha büyük bir masanın adı olabilir?” şeklinde 60 benzer soru, sormuştur. Çocukların %83’ü; yetişkinlerin ise %96’sı /i/nin küçük, /a/nın ise büyük boyutları imlediği dönütünü vermiştir (Magnus, 2013, s. 198-201).

Boyut sembolizmi, ses birimlerinin nitelikleri ile boyut ifadeleri arasında rastlantısal olmayan bir ilişkinin varlığını ileri sürmektedir. Bu çalışmada katılımcılara, doğal konuşucuların boyut sembolizmine dair sezgisel bilgilerini ölçen üç soru yöneltilmiştir. Birinci soru, boyut sembolizminin ilk önemli deneyini yapan Sapir'den seçilmiştir. Neticede, Sapir'in gözlemleri bu çalışma tarafından bir kez daha doğrulanmıştır. Zira katılımcıların %56'sı, *mal* sözcüğünün büyük anlamına gelen bir sözcük olduğu cevabını vermiştir. İkinci soru ise X dili diye belirtilen, doğal olmayan, bu anket için tasarlanan *col* ve *cul* sözcüklerinin boyut değerlerine dair doğal konuşucunun sezgisel bilgisini ölçmüştür. Katılımcıların çoğunluğu, *col* sözcüğünü anlamının büyük; *cul* sözcüğünü ise küçük bulmuştur. Son soru ise bir doğal dil olan Yunancadan seçilen *mikros* ve *makros*⁷ sözcüklerinin boyut değerlerine dair sezgisel bilgileri ölçmüştür. Katılımcıların çoğunluğu, *mikros* sözcüğünün 'küçük' *makros* sözcüğünün ise 'büyük' anlamına gelen sözcükler olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna göre doğal konuşucu; /a/, /o/ ses birimlerinin büyük boyutları; /i/ ve /u/ seslerinin ise küçük boyutları imlediğini varsaymaktadır. Bu durum, doğal konuşucunun ses birimleri ile boyut göstergeleri arasında ilişki kurduğunu göstermektedir.

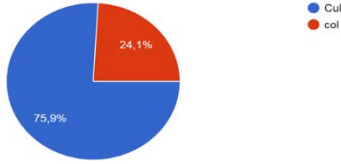
Aşağıda katılımcılara yöneltilen boyut sembolizmini saptamaya yönelik sorular ve bu sorulara verilen cevapların yüzdeleri dağılımları verilmiştir.

Tablo 2. Boyut Sembolizmi Sorularının Yanıtlanma Oranları

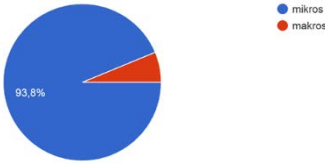

⁷ Yunanca boyut sözcükleri, (Watts, 2008) çalışmasından alınmıştır.

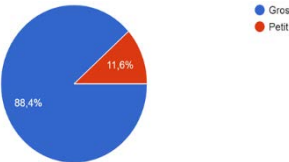
Büyük ve küçük ev anlamında X dilinde col ve cul sözcükleri kullanılmaktadır. Sizce bu sözcüklerden hangisi küçük bir ev anlamına gelmektedir?

Aşağıda Yunancada büyük ve küçük anlamına gelen sözcükler verilmiştir. Sizce, bu sözcüklerden hangisi küçük anlamına gelmektedir?

Aşağıda Fransızca büyük ve küçük anlamına gelen sözcükler verilmiştir. Sizce, bu sözcüklerden hangisi büyük anlamına gelmektedir?

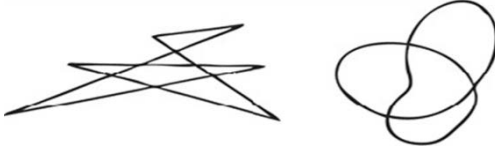

3. Biçim Sembolizmi

Biçim sembolizmi, ses birimlerinin göndergelerin biçimleriyle eşleşen sözcükler oluşturduğunu ileri süren bir varsayımdır. Başka bir deyişle, ses birimlerinin boğumlanma ile kazandıkları vasıflar; sözcük oluşturma sürecine doğrudan etki etmektedir. Bu varsayımına göre ünsüzlerin *dudak*, *diş*, *damak* gibi oluşum noktaları; *ötümlülük-ötümsüzlük* ve *süreklilik-süreksizlik* gibi karşıt özellikleri göndergenin biçimine göre rastlantısal olmadan atanmıştır.

Biçim sembolizminin ilk deneyi, 1929'da Köhler tarafından yapılmıştır. Köhler, hiçbir dilde anlamı olmayan *takete* ve *maluma* sözcüklerinin aşağıdaki şekillerden hangisine ait olduğunu sormuştur. Katılımcılar, *takete* sözcüğünü 'sert, keskin görünümlü' birinci figürle eşleştirmiş; *maluma* sözcüğünü ise 'yumuşak, kıvrımlı' bir görünüme sahip olan ikinci figürle ilişkilendirmiştir (Köhler, 1992, s. 224-225). Köhler, bu deneyle dil göstergelerinin rastlantısal olmadığı sonucuna varmıştır. Gösterenler, göndergelerin biçimlerine uygun ses birimleri taşımaktadır.

Şekil 1. Köhler'in Biçim Sembolizm Deneyinde Kullandığı Şekiller

Bu çalışmada, doğal konuşucunun biçim sembolizmine dair sezgisel bilgilerini saptamak için katılımcılara iki soru yöneltilmiştir. Öncelikle, *malume* ve *takete* sorusu katılımcılara yöneltilmiştir. Katılımcıların %82,1'i "*takete* 'sert, keskin görünümlü' birinci şeklin adıdır; *malume* ise 'yumuşak, kıvrımlı görünümlü' ikinci şeklin adıdır." yanıtını vermiştir. Bu yanıt, Köhler 1929 deneyini doğrulamaktadır. Buna göre katılımcılar /t/, /k/ ötümsüz ünsüzlerini sert biçimlerle; /m/, /l/ ötümlü ünsüzlerini ise yumuşak ünsüzlerle eşleştirmiştir. Ayrıca ses birimlerinin *süreklilik-süreksizlik* karşıtlığının soyut biçimlerdeki varlığını gözlemlemek için, katılımcılara "X dilinde, *lmanreyi* ve *bcıdgkpe* sözcükleri 'durgun' ve 'akan' suyu anlatan sözcüklerdir. Sizce, bu sözcüklerden hangisi akan suyu ifade etmektedir?" sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların %54,5'i *lmanreyi* biçiminin 'akan su' anlamında bir sözcük olarak değerlendirmiştir. Buna göre doğal konuşucular /l/, /m/, /n/, /t/, /y/ ünsüzlerinin akıcı sürekli niteliği ile "akmak biçimini" imlediği sonucuna varmıştır. Keza /b/, /c/, /d/, /g/, /k/, /p/ ünsüzlerinin ise süreksiz veya patlayıcı nitelikleri ile "durgun" bir biçimi imlemesi gerektiği sonucuna varmıştır. Bu durum, doğal konuşucunun Köhler 1929'da ileri sürdüğü üzere bir biçim ve anlam eşleştirmesi yaptığını göstermektedir.

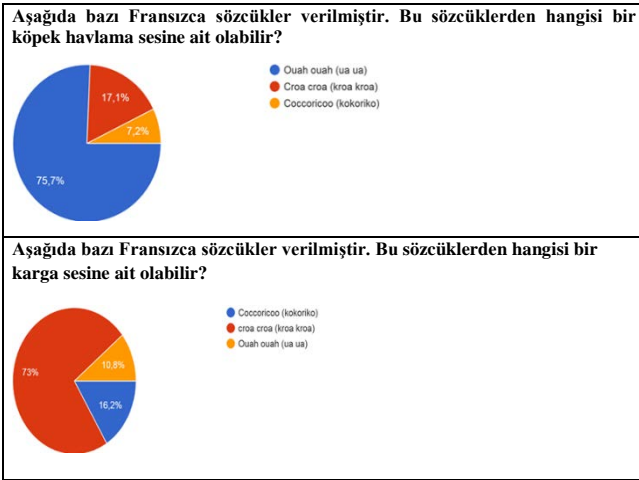

4. Yansıma Sözcükler

Yansıma sözcükler, işitsel izlenimlerle oluşturulan bir ses sembolizmidir. Yansımalar, ses sembolizminin en iyi örneklerini oluşturur. Çünkü bu sözcükler tartışmasız bir şekilde ses anlam bağıntısı barındırmaktadır. Yansımalar, doğadaki herhangi bir sesin taklididir. Taklit edilen ses; çocuk, makine, hayvan vb. unsurlardan biri olabilir.

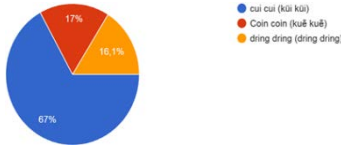
Bu çalışmada; doğal konuşucunun yansıma sözcükler hakkındaki sezgisel bilgilerini ortaya çıkarmak için, katılımcıların Fransızcadan seçilen yansıma sözcüklerin anlamlarını tahmin etmeleri istenmiştir⁸. Katılımcıların bu sözcüklerin anlamlarını doğru tahmin ettikleri, gözlemlenmiştir. Aşağıda katılımcılara yöneltilen yansıma tipolojisine yönelik sorular ve bu soruların cevaplanma yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 3. Yansıma Sözcüklerin Yanıtlanma Oranları

⁸ Fransızca örnekler, (Sarica, 2016) çalışmasından seçilmiştir.

Aşağıda bazı Fransızca sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden hangisi bir kavram sesine ait olabilir?

5. Kavram Sesleri

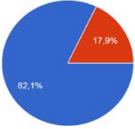
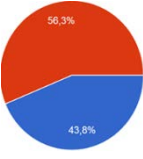
Kavram sesi (ideophone) terimi, ilk olarak Doke tarafından Bantu dilleri için kullanılmıştır. Doke'un kavram sesi tanımı şöyledir: "Bir kavramın (mefhumun) sesle canlı bir temsilidir (Doke, 1935, s. 118-119). Kavram sesleri, yansıma sözcüklerden farklı olarak sadece işitsel izlenimlerle sınırlı değildir. Aksine kavram sesleri, görsel ve duyuşsal izlenimleri de seslerle betimlemektedir. Bu yüzden kavram sesleri, doğal dillerin hepsinde aynı oranda ve benzer ses birimleriyle görülmez. Zira kavram sesleri, öznel izlenimlerin seslere dönüşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Kavram sesleri; *Kore, Japon, Tamil* ve *Afrika* dillerinde yüksek sıklıkta görülmektedir. Türkçe de kavram sesleri⁹ bakımından zengin bir dildir.

Kavram seslerinin göstergenin nedensizlik ilkesine uygunluğunu denetlemek için, katılımcılardan Japoncadan seçilen bir dizi kavram sesinin olası anlamlarını tahmin etmeleri istenmiştir¹⁰. Katılımcılar, bu kavram seslerinin %50'sini doğru tahmin etmişlerdir. Ancak yansımalar da bu oran %100 olarak saptanmıştır. Bu durum, kavram seslerinin öznel izlenimleri yansıma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, kavram sesleri yansımalara nazaran göstergenin nedensizlik ilkesine daha uygun yarı-keyfi sözcüklerdir. Aşağıda katılımcılara yöneltilen sorular ve bu sorulara verilen cevapların oranları verilmiştir.

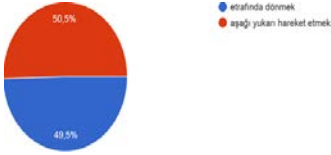
⁹ Türkçede kavram sesleri için bkz. (Jendraschek, 2001).

¹⁰ Japonca kavram sesleri, Kakehi (Kakchi, 1996) çalışmasından seçilmiştir.

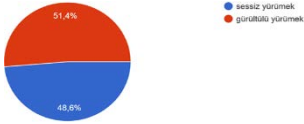
Tablo 4. Kavram Seslerinin Yanıtlanma Oranları

<p>pikapika japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?</p> <p>● Aydınlik ● Karanlık</p> <table border="1"><thead><tr><th>Anlam</th><th>Oran (%)</th></tr></thead><tbody><tr><td>Aydınlik</td><td>82,1%</td></tr><tr><td>Karanlık</td><td>17,9%</td></tr></tbody></table>	Anlam	Oran (%)	Aydınlik	82,1%	Karanlık	17,9%
Anlam	Oran (%)					
Aydınlik	82,1%					
Karanlık	17,9%					
<p>wakuwaku japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?</p> <p>● heyecanlanmak ● sıkılmak</p> <table border="1"><thead><tr><th>Anlam</th><th>Oran (%)</th></tr></thead><tbody><tr><td>heyecanlanmak</td><td>80,4%</td></tr><tr><td>sıkılmak</td><td>19,6%</td></tr></tbody></table>	Anlam	Oran (%)	heyecanlanmak	80,4%	sıkılmak	19,6%
Anlam	Oran (%)					
heyecanlanmak	80,4%					
sıkılmak	19,6%					
<p>irairai japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?</p> <p>● mutlu ● sinirli</p> <table border="1"><thead><tr><th>Anlam</th><th>Oran (%)</th></tr></thead><tbody><tr><td>mutlu</td><td>34,8%</td></tr><tr><td>sinirli</td><td>65,2%</td></tr></tbody></table>	Anlam	Oran (%)	mutlu	34,8%	sinirli	65,2%
Anlam	Oran (%)					
mutlu	34,8%					
sinirli	65,2%					
<p>guzuguzu japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?</p> <p>● hızlı hareket etmek ● yavaş hareket etmek</p> <table border="1"><thead><tr><th>Anlam</th><th>Oran (%)</th></tr></thead><tbody><tr><td>hızlı hareket etmek</td><td>43,8%</td></tr><tr><td>yavaş hareket etmek</td><td>56,3%</td></tr></tbody></table>	Anlam	Oran (%)	hızlı hareket etmek	43,8%	yavaş hareket etmek	56,3%
Anlam	Oran (%)					
hızlı hareket etmek	43,8%					
yavaş hareket etmek	56,3%					

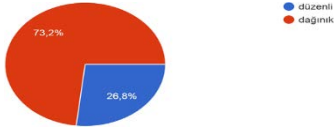
kurukuru japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

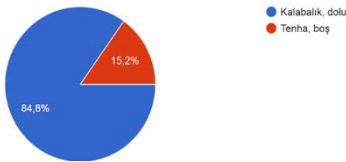
kosokoso japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

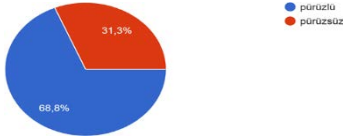
gochagocha japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

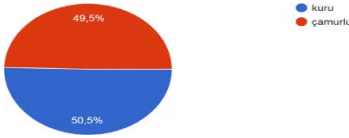
garagara japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

tsurutsuru japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

nurunuru japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

6. Ses Sembolizmi ve Söz Yapımı

Söz yapımı (word formation), sözcük kök ve gövdelerinden çeşitli yollarla yeni sözcükler elde etme işidir (Akalin, 2014, s. 832). Akalin'a göre (2014, s. 832); Türkiye Türkçesinde kullanılan başlıca söz yapımı yolları şunlardır: Ekleme, birleştirme, kısaltma, ödünçleme, yerileştirme, örneksene, tür değiştirme, ikileme, uydurma ve yeni öge, titremleme, genelleşme, eksiltme, derleme ve tarama, geri oluşum.

Ekleme, doğal dillerde görülen en yaygın sözcük yapımı yöntemidir. Ön ekler, son ekler ve iç ekler doğal dillerin sözcük yapımı işlemlerinde kullandıkları başat unsurlardır. Birleştirme ise birden fazla sözcüğün bir gösterge oluşturması durumudur. Doğal dillerde, birleştirme yoluyla sözcük türetme oldukça yaygındır. Bir öbeğin baş harfi kısaltılarak yapılan söz yapımına ise kısaltma denir. Kısaltma, kırpm ve karma olmak üzere iki türdür. Başka dillerden alınan sözcüklere, ödünçleme denir. Ödünçleme ile alınan sözcüklerin halk etimolojisiyle kazandıkları yeni biçimlere de yerileştirme denir. Örneksene, dilde var olan bir biçime benzer yeni biçimler oluşturma durumudur. Bir sözcüğün söz dizimi sürecinde tür değiştirerek yeni bir gösterge olmasına tür değiştirme denir. İkilemeler, sözcük tekrarıyla oluşturulan söz öbeklerinin ortak bir gösterilene işaret etmesiyle söz yapımı sürecine katılır. Uydurma ve yeni öge, söz yapımının dilin kaidelerine aykırı olduğu fakat sözlükleşmenin gerçekleştiği bir söz yapımı yoludur. Titremleme, vurgu vb. araçlarla

söz yapımı yöntemidir. Bir özel adın cins adı olarak sözcük yapımı gerçekleştirmesi durumuna genelleşme denir. Bir söz öbeğinin unsurlarından birinin kaybıyla gerçekleşen söz yapımı yoluna ise eksiltme denir. Tarihi dönemlerde dil dizgesinde belgelenmiş sözcüklerin yeniden canlandırılması yönteminde derleme ve tarama denir. Geri oluşum ise dilde var olan daha büyük bir taban sözcükten belli bir parçayı atarak dilde o ana kadar var olmayan daha küçük bir sözcük elde etme yöntemidir (Akalin, 2014, s. 833-839).

Doğal dillerde bir diğer söz yapımı yolu, ses sembolizmidir. Bu çalışmadan elde edilen verilere göre; doğal konuşucu, seslerin boğumlama noktaları başta olmak üzere uzunluk, kısalık gibi niteliklerine dair bilgilere sezgisel olarak sahiptir. Doğal konuşucu, sahip olduğu bu sezgisel bilgileri kullanarak söz yapımını gerçekleştirmektedir. Böylece biçim, boyut, yansıma, ünlem, kavram sesleri, ses kümeleri gibi ses sembolizminin temel tipolojik görünümüne ait sözcükler ortaya çıkmaktadır. Doğal dillerin ses bileşeni, evrensel parametrelere ve değişkenlere sahiptir. Ses bileşeninin bu özelliği, doğal dillerde ses sembolizmi aracılığıyla üretilen göstergelerin aynı gösterenlerle teşekkülünü engellemektedir. Böylece doğal dillerde göstergeler farklılaşmaktadır.

Bu çalışma, ses sembolizminin söz yapımı yöntemi olarak doğal dillerde işlev gördüğünü ispatlamıştır. Zira doğal konuşucular, ses ve anlama dair sezgisel bilgileri ile ses sembolizminin tipolojik biçimlerinden anlamlar çıkarsamakta ve söz yapımında benzer ses birimlerini tercih etmektedir. Fakat doğal konuşucunun bu sezgisel bilgilerinin ses sembolizminin tipolojik biçimleri ile sınırlı olması, Chomsky'nin tezlerini desteklemektedir. Zira dil modelinde ikincil bir özellikte olan sözcükler, dışsallaştırma işlevini yerine getirmektedir. Chomsky, dilin iki temel bileşeni olarak sözlükçe ve bilgi sayım sistemini kabul etmektedir¹¹. Buna göre ses sembolizmi ile üretilen sözcükler, Chomsky'nin dil modelinde sözlükçe düzleminde yer almaktadır.

SONUÇ

Ses sembolizmi varsayımı, dilin sözcük ve anlam ilişkisine dair geliştirilen kadim bir tezdır. Bu varsayım, sözcüklerdeki ses birimlerinin rastlantısal olmadığını iddia etmektedir. Dilin anlamsal

---

¹¹ Chomsky'nin dil modeli, bu çalışmanın kapsamı dikkate alınarak detaylandırılmamıştır. Dil modelinin son halkası "Minimalist Program"dır. Bu program, dil modelini sadeleştirmek amacıyla geliştirilmiş ve dil iki temel bileşene ve onların alt bileşenlerine indirgenmiştir bkz. (Chomsky, 2015, s. 153-201).

özelliğini sözcüklerle sınırlayan dil bilimciler, bu varsayımı büyütüne kapılmış ve çok sayıda çalışma yapmışlardır. Fakat modern dil bilimi çalışmaları, dilin anlam bileşenini söz diziminde aramaktadır. Özellikle Chomsky tarafından geliştirilen Üretici Dil Bilgisi, sözcüklerdeki ses birimlerinin rastlantısal olduğunu ve doğal dillerdeki ses bileşeninin sadece bir dışsallaştırma aracı olduğunu ileri sürmüştür. Bu tezler, sağlam deney ve gözlemlerle desteklenmesine rağmen henüz ispatlanmış değildir. Dolayısıyla ses sembolizmi varsayımı, bu güçlü dil bilimi geleneğine rağmen günümüzde araştırılmaya devam edilmektedir.

Bu çalışma, ana dili Türkiye Türkçesi olan doğal konuşucuların ses sembolizmine dair sezgisel bilgilerini saptamayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda ses sembolizminin çeşitli tipolojilerine dair sorular katılımcılara yöneltilmiştir. Katılımcıların verdikleri cevaplar, irdelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

I. Doğal konuşucu, boyut sembolizmi, biçim sembolizmi, yansıma gibi ses sembolizmi tipolojilerine dair sezgisel bilgilere sahiptir. Bu tipolojik biçimlerde, doğal konuşucu ses ve anlam bağıntısını kurmaktadır. Fakat doğal konuşucu kavram seslerine dair kısmi bir yordama yapmaktadır. Bu tipolojik görünümde, ses ve anlam bağıntısının tam olarak doğal konuşucuda mevcut olmadığı görülmektedir.

II. Ses sembolizminin tipolojik görünümleri hariç, doğal konuşucu ses birimleri ile sözcük anlamı arasında bir bağlantı kurmamaktadır. Ancak doğal konuşucular, sözcük oluşturma sürecinde benzer ses birimlerinden yararlanma eğilimi göstermektedirler.

Bu çalışmada elde edilen bu iki temel sonuç, ses sembolizminin doğal dillerdeki varlığını ispatlamakta fakat işlevini söz yapımı olarak saptamaktadır. Elde edilen sonuçlara göre, ses sembolizminin doğal dillerdeki işlevi, söz yapımı gerçekleştirmektir. Doğal diller, ekler, birleşme gibi yöntemler olmak üzere birçok yöntemle sözcükler oluşturmaktadır. Bu yöntemlerden biri de bu çalışmanın sonuçlarına göre ses sembolizmidir. Doğal diller; sözcük oluşturma sürecinde ses sembolizminin boyut, biçim, yansıma, kavram sesleri, ünlemler gibi tipolojilerinden yararlanmaktadır. Bunların doğal dillerdeki oranları, ayrıca bir araştırma konusudur. Fakat doğal dillerin ses birimlerinin özellikleri ile boyut, biçim, yansıma, kavram sesleri ve ünlemler oluşturdukları yadsınamaz bir gerçektir. Ancak doğal dillerdeki tüm sözcüklerin bir ses sembolizmi ürünü olduğu varsayımı, bilimsel yöntemlerle incelenmeye müsait değildir. Ayrıca bu çalışmada olduğu gibi deneysel süreçler, bu önermeyi desteklememektedir.

Dolayısıyla ses sembolizminin doğal dillerde sözcük üretme işlevi, sözcük biliminin bir problemi olarak dil bilimi tarafından deney ve gözlemlerle incelenmelidir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2014). Türkçede söz yapımı yolları ve sözlükselleşme. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri* (s. 832-841). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Altınörs, A. (2016). *İdealar ve dil bağlamında Locke ile Leibniz*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Ay, D. A. (2017). Ses Sembolizmi ve Ses-Anlam Uyumunun Farklı Bir Sınıflandırma Denemesi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 17-27.
- Chomsky, N. (2015). *The minimalist program*. Cambridge MA: MIT Press.
- Chomsky, N. (2020). *Biz ne tür yaratıklarız*. İstanbul: Bgst Yayınları.
- Doke, C. (1935). *Bantu linguistic terminology*. Londra: Longmans Green.
- Hinton, L., Nichols, J. and Ohala, J. J. (Eds.). (1994). *Sound symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jendraschek, G. (2001). Semantic and structural properties of Turkish ideophones. *Turkic languages*, 5, 88-103.
- Kakehi, H. (1996). *Dictionary of iconic expressions in Japanese*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Köhler, W. (1992). *Gestalt psychology*. New York: Liveright.
- Locke, J. (2020). *İnsan anlığı üzerine bir deneme*. Ankara: Serbest Kitaplar.
- Magnus, M. (2013). *The Oxford handbook of the history of Linguistics* (Allan, K., Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Nelson F. Liu; Gina-Anne Levow; Noah A. Smith. (2018). Discovering Phonesthemes with Sparse Regularization. *Proceedings of the Second Workshop on Subword/Character Level Models*, New Orleans. Association for Computational Linguistics, 49-54.
- Nubuko Mizutani, J. A. (1989). *Basic Japanese-English dictionary*. Oxford: Oxford University.

- Ohala, J. J. (1997). Sound symbolism. *Proceedings of the 4th Seoul International Conference on Linguistics (SICOL) 11–15 August*, (p. 98-103).
- Platon. (2018). *Kratylos* (Karakaya, C., Çev.). İstanbul: İletişim.
- Sarıca, N. (2016). Fransızca ve Türkçe’de yansıma sözcükler ve bunların eşdeğerliği üzerine. *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat* (s. 3-17). Denizli: PADAM.
- Saussure, F. D. (1998). *Genel dilbilim dersleri* (Vardar, B., Çev.). İstanbul: Multilingual.
- Uzun, N. E. (2000). Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe. İstanbul: Multilingual.
- Ramachandran, V. S. and Hubbard, E. M. (2001). Synaesthesia a window into perception, thought and language. *Journal of Consciousness Studies*, 3-34.
- Watts, N. (2008). *The Oxford new Greek dictionary*. New York: Berkley Books.
- Zülfikar, H. (1995). Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler inceleme-Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ek-1: ANKET FORMU

**DOĞAL KONUŞUCUNUN SES SEMBOLİZMİNE DAİR
SEZGİSEL BİLGİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

Bu formun amacı, ana dili Türkçe olan doğal konuşucunun sözcüklere dair sezgisel bilgilerini saptamak olup bilgi düzeyiniz test edilmemektedir. Araştırmanın amacı, doğal konuşucunun ses sembolizmine dair doğuştan gelen dil bilgisini saptamaktır. Lütfen sorulara, sorunun sizde çağrıştırdıkları doğrultusunda cevap verin! Unutmayın ki bu formun amacı, sezgisel bilgileri açığa çıkarmaktır.

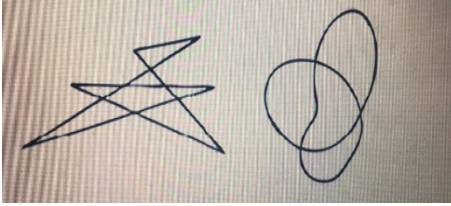
Elde edilen veriler, bir araştırma makalesi için kullanılacaktır. Kişisel verileriniz kesinlikle kaydedilmemekte ve ad, soyadı gibi kişisel bilgiler istenmemektedir.

DEMOGRAFIK SORULAR	Yaş .....
	Cinsiyet Erkek Kadın
	Eğitim Durumu İlkokul Ortaokul Lise Lisans Yüksek Lisans Doktora
	Mesleğiniz Nedir? .....

1. *Mal* ve *mil* sözcükleri bir dilde masa anlamına gelmektedir. Bu sözcüklerden hangisi daha büyük bir masanın adı olabilir?

- A) Mal
- B) Mil

2. Aşağıda iki şekil verilmiştir. Bu şekillere, X dilinde *malume* ve *takete* adları verilmektedir. Sizce, *malume* ve *takete* sözcükleri bu şekillerden hangisine aittir?

- A) *Malume* 'sert, keskin' görünümlü birinci şeklin adıdır; *takete* ise 'yumuşak, kıvrımlı' görünümlü ikinci şeklin adıdır
- B) *Takete* 'sert, keskin' görünümlü birinci şeklin adıdır; *malume* ise 'yumuşak, kıvrımlı' görünümlü ikinci şeklin adıdır.

3. Aşağıda Japonca karşıt anlamlı sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden 'büyük-küçük' karşıt anlamını veren sözcükler sizce hangisi olabilir?

- A) wakai-oi te iru
- B) subete-nashi
- C) ookii-chiisai

4. Aşağıda Japonca bazı karşıt anlamlı sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden 'genç-yaşlı' karşıt anlamını veren sözcükler sizce hangisi olabilir?

- A) wakai-oi te iru
- B) subete-nashi

C) ookii-chiisai
5.Aşağıda Japonca bazı karşıt anlamlı sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden ‘hepsi-hiçbiri’ karşıt anlamını veren sözcükler sizce hangisi olabilir?
A) subete-nashi B) ookii-chiisai C) wakai-oi te iru
6.Aşağıda bazı Fransızca sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden hangisi “köpek havlama sesi”ne ait olabilir?
A) Ouah ouah (ua ua) B) Croa croa (kroa kroa) C) Coccoricoo (kokoriko)
7.Aşağıda bazı Fransızca sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden hangisi “karga sesi”ne ait olabilir?
A) Coccoricoo (kokoriko) B) croa croa (kroa kroa) C) Ouah ouah (ua ua)
8.Aşağıda bazı Fransızca sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerden hangisi “kuş sesi”ne ait olabilir?
A) cui cui (küi küi) B) Coin coin (kuë kuë) C) dring dring (dring dring)

<p>9. 'Büyük ve küçük' ev anlamında X dilinde <i>col</i> ve <i>cul</i> sözcükleri kullanılmaktadır. Sizce bu sözcüklerden hangisi 'küçük bir ev' anlamına gelmektedir?</p> <p>A) Cul</p> <p>B) Col</p>
<p>10. X dilinde, <i>lmanreyi</i> ve <i>bcıdgkpe</i> sözcükleri 'durgun ve akan suyu' anlatan sözcüklerdir. Sizce, bu sözcüklerden hangisi akan suyu ifade etmektedir?</p> <p>A) Bcıdgkpe</p> <p>B) Lmanreyi</p>
<p>11. Aşağıda rüzgâr sesi verilmiştir. Sesi dinleyin ve dinlediğiniz sesi bir sözcük olarak yazınız.</p>
<p>12. Aşağıda su sesi verilmiştir. Sesi dinleyin ve dinlediğiniz sesi bir sözcük olarak yazınız.</p>
<p>13. Aşağıda Yunancada 'büyük ve küçük' anlamına gelen sözcükler verilmiştir. Sizce, bu sözcüklerden hangisi küçük anlamına gelmektedir?</p> <p>A) Mikros</p> <p>B) Makros</p>
<p>14. Aşağıda Fransızcada 'büyük ve küçük' anlamına gelen sözcükler verilmiştir. Sizce, bu sözcüklerden hangisi büyük anlamına gelmektedir?</p> <p>A) Gros</p> <p>B) Petit</p>
<p>15. <i>Pikapika</i> Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?</p> <p>A) Aydınlık</p>

B) Karanlık
16. <i>Wakuwaku</i> Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?
A) Heyecanlanmak B) Sıkılmak
17. <i>İraira</i> Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?
A) Mutlu B) Sinirli
18. <i>Guzuguzu</i> Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?
A) hızlı hareket etmek B) yavaş hareket etmek
19. <i>Kurukuru</i> Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?
A) etrafında dönmek B) aşağı yukarı hareket etmek
20. <i>Kosokoso</i> Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?
A) sessiz yürümek B) gürültülü yürümek
21. <i>Gochagocha</i> Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?
A) Düzenli B) Dağınık

22. Garagara Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

- A) Kalabalık, dolu
- B) Tenha, boş

23. Tsurutsuru Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

- A) Pürüzlü
- B) Pürüzsüz

24. Nurunuru Japonca bir sözcüktür. Bu sözcük size aşağıdaki anlamlardan hangisini çağrıştırmaktadır?

- A) Kuru
- B) Çamurlu

Makale Künyesi (Araştırma): Gökgöz, S. S. (2022). Osmanlı evrakında Türk politik mecazı: Moskof. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1036-1090.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1182582>

OSMANLI EVRAKINDA TÜRK POLİTİK MECAZI: MOSKOF

Saime Selenga GÖKGÖZ¹

ÖZET

Bu makalede Osmanlı-Türk Evrakı'nda ortak bir Türk tarihi mecazı *Moskof* üzerinde durulmuştur. *Moskof* adının bir kavram olarak yalnızca Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası değil, Osmanlı ile başlamamış ve bitmemiş uzun Türk-Rus ilişkilerinin coğrafi beşeri ve siyasi tarih akışı da anlam yükünü ve mecazlaşma sürecini belirlemiştir. *Moskof* yapıtaşı bir kavramdır. Osmanlı Devleti tarihi üzerinden düşünüldüğünde dar anlamlı olarak, hem yapısal hem de konjektürel anlam müdahalelerine uğramıştır. Türk yazı dilinde işlenerek Osmanlı devlet ve toplum hayatı, egemen devletler, toplumlar ve uluslar arası ilişkiler çerçevesinde de gitgide karmaşıklaşmış hayat akışı da kayda alınmış, Osmanlı resmî belgelerinin *kuyud-ı kadime* veya *evrak-ı kadime* denilen ve 19. Yüzyıl (1800-) öncesine tarihlenen devlet evrakında da *Rus*, *Rusyalı*, *Rusyalı* yanında *Moskof*, *Moskoflu* ve varyant biçimleri, ya tek başına, ya ayrı ayrı, ya da yan yana, türdenerek resmî ve hususî belge metinde sebepli ve anlamlı varlığı hemen çarpar. Bu sözcüğün güçlü ve zorlu politik, toplumsal ve kültürel kavramlaşma ve mecazlaşma macerası için, Osmanlı ve Osmanlı olmayan Modern Türk (Genel Türk) ve Türkiye tarihi (11. yy-) açısından İstanbul'un fethi de başlangıç sayılmalıdır. Bu tarih itibarıyla Osmanlı egemen sahasında da *Moskof* renkten renge girmiş, biçimden biçime bürünmüştür. Kavramın anlam çeşitlenmesi ve çoğalması Osmanlı tarihinde hem bir başlangıç hem de bir son olarak 1774 dönümü (Küçük Kaynarca veya Kaynarca), 1783, 1792 kırılmasına da bağlanmalıdır. Çalışmada çeşitli metin örnekleriyle bu Osmanlı-Türk özgün politik mecazının çağlar boyu kazanacağı, Osmanlı ve sonrası modern ideolojik müdahaleleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Rus, Rusya, Moskof, mecaz, iç ad, dış ad, 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkileri.

¹ Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doç.Dr. ssgokgoz@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7904-2585>

A TURKISH POLITICAL METAPHOR
IN OTTOMAN DOCUMENTS:
MOSCOVITE

ABSTRACT

This article focuses on *Moscovite* (in Turkish *Moskof*) as a common Turkish historical metaphor in Ottoman-Turkish official and non-official archival documents. As a historical word and concept, not only bilateral relations of Ottoman State and Russian Empire, but also the historical flow of the Turkish-Russian – which is non-ottoman political space and geography- relations in general, determined the meaning load and metaphorization process of the name *Moscovite*. Since name *Moscovite* is a mono-block concept, when considered over the history of the Ottoman Empire, it has undergone narrow, structural and cyclical interventions, so his meaning changed and transformed over time. The official Ottoman-Turkish texts, in the Turkish written state language and recorded the whole multi-national, social, political, cultural and economic life, and the increasingly complex framework of sovereign states, societies and international relations, and which were dated to before the 19th century (1800-) entitled “Old Records” (*Kuyud-ı Kadime, Eski Evrak*). In his part of Ottoman Turkish archival documents, the *raison d'état* and meaningful presence of *Russian, Russia (Rus, Rusya* in Turkish changing written forms) as well as *Moscovite (Moskof)* and variant forms alone, separately, side by side, together in more than one type of text, is immediately striking. The powerful political, social and cultural conceptualization and metaphorization adventure of this specific name, in terms of Ottoman and non-Ottoman modern Turkish peoples' (nations) history (Post-Soviet and in Soviet historical background), the conquest of İstanbul (1453) should also be considered as the beginning, and for the process of transformative interventions of the word into colors, shapes and forms. The second turning historical point, is the date of 1774 (in Turkish *Kaynarca, Küçük Kaynarca Antlaşması, Treaty of Kuchuk Kaynardja* Treaty) vis-à-vis of Ottoman-Russian relations, which is carrying along the dates of 1783 and 1792, each of tree dates should be attributed to the breaking points for the political cultural semantic sphere of this word, so this article handle to discuss and analyse the Ottoman and post-ottoman ideological make-up of this metaphor within the various official archival documents.

Keywords: Russian, Russia, Moscovite, metaphor, endonym, exonym, 18th and 19th century Ottoman-Russian relations.

GİRİŞ

Osmanlı-Rus karşılaşmalarının Türk siyasi mecaz haritasında *Şimal-Cenup*² zıt *göstergesinin* (*sign, signe*)³ içine gizlenerek taşlanmış ve belki de fosil değerinde bir mecazî sözcüğü vardır: *Moskof*⁴. Osmanlı-Türk evrakına⁵ da mal olmuş başka benzer Türk politik mecazlar sırasında *Moskof* başı çekebilir.

Bu çalışmanın birinci bölümü *Moskof* a renkli camlarla, bu noktada ‘Rus Yeşili’nden nasıl bakılabileceği üzerine kısa bir tartışmadır. İkinci bölümde iç ad-dış ad ilişkisi kurularak Türkiye Türkçesinde standartlaşmış biçimiyle *Rusya Federasyonu* ve *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği*⁶ devlet adlarına; Türkçedeki ad versiyonları üzerine tarihi süreklilik kıstasınca kullanımda hep sabit kalmış *Rusya* adı merkezinde bir değerlendirme yapılmış; ikincisinin (SSCB) bugün tarihî eskicil (arkaik) kalmış, ilk ve erken bağlamsal kullanımları tespit edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, *Moskof, Rus,*

² Osmanlı Türkçesindeki Ar. kökenli *Şimal* ve *Cenup* yön adının eş-anımlı karşılıkları *Kuzey* ve *Güney*’dir. *Şimal, Cenup, Şark, Garp* ve diğer kullanımdan düşmüş, eskimiş yön, arayön adlarına bugün ancak sebepli, atıf anlamlı kullanımlarda (bilimsel vd.) ya da özel yazar tasarruflarıyla rastlanabilir.

³ *Gösterge* kavramına özellikle Türk deyimleri ve atasözlerinden örnek verilebilir: *Ateş olmayan yerden duman çıkmaz*. Maddî gerçeklikte *duman, ateşin göstergesidir*. Gerek *duman*, gerekse *ateş* sözcükleri bu atasözünde geçtiğinde asıl anlamını yitirmiş, mecazlaşmıştır. Bunun için bk. Türk Dil Kurumu’nun elektronik sayfası, <https://sozluk.gov.tr> (Erişim: 23/09/2022). *Gösterge* kavramının terim değerinde tanımına dair Yaylagül (2015, s. 11-12) şunları yazar: “... Kendisinden başka bir şeyin yerini tutan, daha doğrusu, kendi dışında bir şey gösteren her çeşit biçim, nesne, olgu vb. **gösterge** diye adlandırılır. Söz gelişi **kapıdaki tıkırtı kapının arkasında birinin olduğunu göstergesidir**. **Göstergeler**; sözcükler, imajlar, sesler, jestler veya nesnelere biçiminde bulunabilir. **Göstergeler** anlamı ifade etme araçlarıdır. Duygu, düşünce, fikir, bilgi ya da diğer insanlarla paylaşmak istenen ne varsa onların aktarımı göstergelerle yapılır... göstergebilimciler, anlamın göstergelerle nasıl oluşturulduğu ve gerçekliğin nasıl sunulduğu konusunda çalışmalar yaparlar.” Bu kavram ve ilişkili kuram ve modeller için ayrıca bk. Yaylagül (2015).

⁴ Türk Dil Kurumu’nun elektronik portalındaki sözlükte madde başı olarak ‘moskof’ imlâsıyla geçer. Bkz. <https://sozluk.gov.tr> (Erişim: 23/09/2022).

⁵ *Kıyud-ı kadime* veya *evrak-ı kadime* de denilen Osmanlı resmî belgelerinin 19. yüzyıl öncesine tarihlendirilerek T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi resmî belgeleri ve bunun dışındaki resmî ve resmî olmayan, basılı ve basılı olmayan, her tür ve anlatı biçimi ayrımı güdülmeden yazılı ve görsel evrak için bu çalışmada *Eski Evrak* tâbiri kullanıldı. *Yeni Evrak* ise, 19. yüzyıl sonrası zaman cetvelini, aynı ayrımlarla yine Osmanlı-Türk ve yabancı devlet arşivleri, kütüphane vs. fon tasnifleri, atıf dönemin kaynak yapıtları, basın-yayın faaliyetinin her bir ürününü karşıladı.

⁶ Bundan sonra ya kısa biçimi *Sovyetler Birliği* ya da akronimi *SSCB* kullanıldı.

Rusya adının Türk tarihî mecazî anlam yükünü belirleyen 19. yüzyıl öncesi seçili Osmanlı Evrakı'na dayalı olarak bazı çerçeveler örneklendirilmiş ve çözümlenmiştir.

MOSKOF'A "RUS YEŞİLİ" CAMDAN BAKMAK MÜMKÜN MÜ?

Moskof, yalnızca Türkiye Türkçesinde, Osmanlı ve Osmanlı sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla (1918, 1919-1922, 1923-) ve devam eden tarihî süreç ve aşamaların değil, Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasının ardından (26 Aralık 1991)⁷ 'Çağdaş

⁷ "SSCB'nin resmen dağılması" denilen olayı (gün, ay, yıl), dönemin Türk ulusal basınının farklı pencereler açarak dış haberler servisleri ve muhabirlerinin nasıl haberleştirdiği, yazarlarının hangi kaynak haber ajanslarına veya doğrudan temsilciler üzerinden mi yorumladığı kadar, Soğuk Savaş dönümünde de nasıl yorumlandığı ayrı bir Türk gazetecilik tarihi konusudur. SSCB'nin dağılması ve yıkılması, Çarlık hastalıkları ve yapısal olarak devrederek Stalin iktidarını alıp büyük ölçüde hızlı sarılan ağır bir çöküştür ve çok yönlü ve boyutlu Sovyet Araştırmaları'nın bir konusudur. Soğuk Savaş'ı (1947-91), eski hükmü verelecek 'Doğu Bloku' ve dolayısıyla bir diğer simge ifadeyle üzerlerine 'Demir Perde' indirilen Sovyet tipi sosyalist uydu eko-sistemini ve askerî ittifak sistemini de bitiren bu devletin dağılıp yıkılışı, *Cumhuriyet* gazetesinde 30 yıl sonra, 27 Aralık 1991 tarihli haberi tam metinli yer verilerek şu manşet atılmıştır: "Sovyetler Dağıldı, Dünya Değişti". Muhabir Hüseyin Hayatsever haberi, *Cumhuriyet*, 26 Aralık 2021, Pazar <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/sovyetler-dagildi-dunya-degisti-1895450> (Erişim, 23/09/2022). Devrim'le kurulmuş cüssesi dev bir devletin yıkılışını haber veren bu başlık ve haber içeriği, dünya ölçeğinde tarihi bir olayı haber-yorum olarak kamuoyuna yansıtması bakımından ilginçtir. 30 yıl sonraki bu haberde gazetenin arşivine başvurulmuş, 27 Aralık 1991 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi 'Dış Haberler' sayfasına gidilmiş (s. 9), burada, bir gün önce gerçekleşen 'resmen dağılma' tarihinin ertesinde yer verilen uzun yazı olduğu gibi aktarılmıştır. Dijital ekran yaklaşırlıp büyütüldüğünde ilgili eski haberi (manşet vs.) "meraklı" aktüel okuyucusu okusun istenmiş, bilinçli olarak tam metin ve manşete devletin iki simgesi yerleştirilerek (Kremlin, Kızıl Bayrak) verilmiştir. Üst başlık (küçük punto): "**Kremlin'den kızıl bayrak indirildi, Sovyet Parlamentosu kendini fesh etti**" Manşet, koyu büyük punto: "**Gorbaçov gitti, bir dönem bitti**". 27 Aralık 2021 tarihli haber ise daha yavandır, çünkü "Gorbaçov'u "Gorbi" yapacak entelektüel (hafifletici) yergi ve karikatürleştirme yoktur. *Gorbi* diminütifi bu dönem Türk gazeteleri tarandığında görülecektir. "Dünyayı Değiştiren Adam" ("çelovek kotory izmenil' mir") olarak Sovyet Rus siyaset adamı Mihail Sergeyeviç Gorbaçov (d. 1931) ise 91 yaşında Moskova'da 30 Ağustos 2022'de ölmüştür. Salı, Saat: 23.38'de *Cumhuriyet* Gorbaçov'un ölümünü son dakika haberi olarak başka gazeteler gibi 1 saat içinde girmiştir. <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/son-dakika-mihail-gorbacov-yasamini-yitirdi-1975509> (Erişim, 23/09/2022). Gorbaçov adına bir vakıf erken tarihli yaşarken kurulmuştur: *Mejdunarodny fond sotsialno-ekonomiçeskih i politologiçeskih issledovaniy (Gorbaçev Fond,*

Türk Lehçeleri ve Edebiyatları' adı altında standartlaşacak ve *Çağdaş Türk Dili Alanının Türkiye Türkçesi* dışında kalan eski Sovyet (ve şimdi Rusya Federasyonu'nda) ve Çin Halk Cumhuriyeti (Komünist Çin) ve İran (vd.) Türklerinin çağdaş Türk lehçeleri ve ağızları, bunların standart yazı dillerinde de⁸ tarihî olarak Türkçeleşmiş, bir iç ad (*endonym*) olmuş özel bir dış addir (*exonym*).⁹ Bu hatta, modern¹⁰ Osmanlı Türklerini de alarak daima 19. yüzyıl ve sonrası, 1789 Fransız Devrimi'nin entellektüel, siyasi yıkıcı-yapıcı etki çapı ve oyuncu dinamikleri esastır. Bu kültürel kavramın çözümlenmesinde Asya-Avrupa karalarının “eski medeniyet” taşıyıcı Müslüman ve

---

GF). <https://www.gorby.ru/> (Erişim: 23/11/2022) Dönemin dış işleri bakanı (Hikmet Çetin), birkaç Türk akademik ve başkalarından SSCB'nin yıkılışı ve sonuçları üzerine değerlendirmelere yer veren *Cumhuriyet*, 26 Aralık 2021 tarihli haberinde şu basit ön bilgileri hatırlatıyor: “... Soğuk Savaş'ın sona erdiği tarih üzerinde çeşitli görüşler bulunuyor. Kimilerine göre Berlin Duvarı'nın yıkılmaya başladığı 9 Kasım 1989, Soğuk Savaş'ın fiilen sona erdiğinin göstergesiydi. Sovyetler Birliği'nin varlığını resmen sonlanması ise yaklaşık iki yıl daha alacaktı...1985'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne gelen Mihail Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu glasnost (açıklık) ve perestrojka (yeniden yapılanma) süreçleri sonrası ülkede yaşanan iç çalkantılar ve 1991 Ağustosu'ndaki başarısız darbe girişiminin ardından o dönem Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti Başkanı Boris Yeltsin, fiilen iktidarı ele aldı. 8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Belarus federatif cumhuriyetlerinin liderleri Sovyetler Birliği'ne son vererek yerine Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasına ilişkin anlaşmayı imzalarken Gorbaçov, 25 Aralık gecesi televizyondan halka seslenerek istifa ettiğini duyurdu. Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti içindeki Cumhuriyet Konseyi 26 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin varlığını resmen sona erdiren bildirgeyi kabul etti” (Minsk Toplantısı).

⁸ ‘Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları’ olarak modern yazı dilleri, lehçeleri ve ağız ayrımlarını gözeterek çağdaş örgün eğitim-öğretimini veren Ankara Üniversitesini Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü (1992-) resmî web sitesinde “Hakkımızda” sayfası kavramsal çerçeve sunar. Bunun için bkz. <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/hakkimizda.htm> (Erişim: 07/10/2022). Türk dilinin tarihî coğrafi ve başka kistaslarla dönemlendirilmesi sorununa temel, kritikli bir bakış ve yaklaşım için bkz. Barutcu Özönder (2002, s. 203-210).

⁹ Kimlik bildirici yer adları üzerinde zengin bir literatür vardır, ancak kaynaklarda verildiği üzere P. Jordan (2007), (2009), (2011), (2012a), (2012b), (2019), (2021); ayrıca Jordan ve Woodman (2012), Woodman (2009), (2012), Kadmon (2012) ve Helleland vd. (Ed.) (2012) çalışmaları konuya teorik olarak da dikkatle yaklaşan çalışmalar olarak öne çıkmaktadır.

¹⁰ Osmanlı tarih dönemlendirmeleri için *modern* terimi ve sıfatını 18. yy-19. yy ve sonrası için kullanıyorum. Yoksa bu sıfatın Avrupa merkezli, kendi dillerinde zaman farklarıyla az-çok tedavüle giriş tarihi daha erkendir (15. yy-). Kavramın liberal politik ve toplumsal endüstriyel anlam yükünün kalıplanması ancak 19. yüzyıl ve sonrasıdır.

Müslüman olmayan uluslarının ulusal ve ulusçu siyasi varlık ve bağımsızlık mücadeleleri bağlamı da belirleyicidir. Nitekim Batı Avrupa endüstriyel toplum modeline göre biçimlenişlerle modern uluslaşma, toplumsal siyasileşme süreçleri, 19. yüzyıl ve sonrası için Batı Avrupa ve tüm diğer Avrupa uluslarını da içererek¹¹, Rusya vd. karşısında geç emperyalizm, kapitalizm ve deniz-aşırı modern emperyal sömürge karşıtlığı çağını Türk toplumları da idrak etmiştir. Çarlık Rusyası tâbii (tebaa, anasır) Türk soylu toplumların, dolayısıyla hem dönem evrakından yükselerek hem de tarih bilimsel dil ve diskurlara mal edilmiş ‘Rusya Müslümanlığı’, Müslüman ayırımının üstünde ‘Rusya Türklüğü’ ve onun Bahçeraray, Tiflis, Bakü, Kazan, Taşkent hattında gelişen ‘Ceditçi’ Türk siyasi muhalif aydın edebiyatı ve dolayısıyla kalem ve düşünce gücü *Moskof* için de duyarlılığını hiç esirgememiştir. Tebriz ve Tahran da İstanbul ile birlikte bu sayılan ağ kentlerle etkileşir. 19. yüzyıl ve sonrası Türk tarihi araştırmalarında, Osmanlı yakasında ise ya *Yeni Osmanlı* ya da denk karşılığıyla kuşaklar arası aktarımlı mal edilmiş ve *Jön Türk* tâbir edilen Türk politik modern aydın muhalefetinin metinleri, geleneksel eski ve Avrupa etkisinde biçimlenen “yeni (teceddüd) edebiyatı” da *İttihad-i Osmanî Cemiyeti* (1889) ile *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti* (1902, 1908) dönümleri de dikkate alınarak biçim ve tür ayırt etmeden kavranmalıdır. Türk ve Müslüman ulusların siyasi ve toplumsal olarak birikmiş kalıntı iç sorunları, bununla beraber Avrupa merkezli, kıtalar arası da seyretmiş devletler arası (dış) ilişkilerin emperyalizm, iç ve dış sömürgecilik boyutu, kuzeyde *çarlığın*, güneyde *saltanatın* yıkılışı, geleneksel sülale-devlet ve din-devleti düzenlerinin sosyolojik ve ekonomik köklü değişme çerçeveleri, dolayısıyla ulus-devletleri doğurgan kökten (*radikal*) değişme sancıları, bu iki “ebedi hasım”ın “evi”ni; Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti’ni, dolayısı ile olmazsa olmaz Müslüman Dünya’yı yangın yerine çevirmiştir. *Moskof* için 1905 Rus Meşrutiyeti, 1908 Osmanlı Meşrutiyeti (ve diğer meşrutî, anayasal hareketler) ile koşutluk kurulur.

Bilindiği üzere, I. Dünya Savaşı'ndan (1914-18) müttefik Almanya'yla (Pan-German Blok) mağlup çıkan Osmanlı Devleti uzun 19. yüzyılın *Şark Meselesi*'ni (= *Türk Meselesi*) çözen galip İtilâf kuvvetleri ile imzaladığı Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonunda, nihâf pay ve taksim edilmek üzere işgal edilmiş olan

¹¹ Kıta Avrupası için ada İngiliz, kıta Fransız ve Alman üçlüsü ile üçünün dışındaki İspanyol, Portekiz, Hollanda, İtalya, Slav (Doğu, Güney, Batı) ve Slav olmayan Cermen (Alman) etkisindeki Kuzey, Merkez ve Doğu Avrupa ulusları. ABD, Kanada ve Avustralya da *Batı* kavramı içinde biçimlenir, Orta ve Güney Amerika kıtaları (eski İspanyol ve Portekiz sömürgeleri olarak) modern uluslaşmaların bağımsız ulus-devletlerini barındırır.

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) önderliğinde yaptığı örgütlü 1919-22 Türk Millî Mücadelesi (veya Kurtuluş, Bağımsızlık Savaşı'nda) zafere ulaşmış,¹² bu mücadele 'Yeni Türkiye' (Türkiye Cumhuriyeti Devleti) ve Türk Devrimi ile sonuçlanmıştır. Kuzeyde ise Şubat ve Ekim Devrimi'yle (1917) "yine" bir 'Yeni Rusya' ortaya çıkmıştır.¹³ Hem 'Yeni Rusya'nın hem de 'Yeni Türkiye'nin modern dünyadaki 'gerçek eski' ve 'gerçek yeni' konumu, Rusya da dâhil olmak üzere bütün Doğu toplumlarını içten içe bağlayıcı atf 'benzersiz yeni'de yani 'ulus-devlet' fenomeni bağlamında *Moskof* terimi eski-yeni mecaz dünyasının kapısını kilitlememiş, aksine taraflarca renk, biçim ve sureti çoğaltılarak daha koyulmuş, *Rus* ile *Moskof* ulustan ulusa yumuşak ve sert müdahalelere maruz kalmıştır.

Arkasına 1905-1917 (İki Devrim Arası), 1917-22, 1908-18, 1919-22 tarih dilim ve iç kesitlerini alarak saklı ve derinden yüzeye vuran art-belleklere gidilir. Rusyalı, Osmanlı ve Türkiyeli (1923-) Türk telif politik edebiyatının dilinde *Moskof*, tarihî atf anlamı olarak politik kültürel mecazdır. Bu mecaz, Rus ve Rusya ile ilişki kurmuş tüm uluslar için geçerli olmak üzere başlı başına, iki ulusun farklı coğrafyalarda uzun mücadele ve harp tarihinin yazılı ve sözlü kalıcı bellekte derin iz bıraktığı Türk ve Rus özgünlüğüdür. Taraflara yazılan özgünlük ancak kat kat kazıyarak hep bir kat daha inilebilen istifli veya karışık maddî gerçekleriyle beraber düşünce ve imgelem olarak boyutlanmıştır. İki Savaş Arası dönemde (1918-39) ve 2. Dünya Savaşı ertesini Soğuk Savaş'ta (1947-1991); temsilî güçleri ve kurumlarıyla kapitalizm ve komünizm üzerinden kutuplar arası ve uluslar arası ideolojik gerilim ve mücadele görüntüleri çekilmiş, Türkiye politik atmosferinde de bu fosil kavram anlamca ideolojik

¹² Bu inceleme alanının karmaşık ve çok boyutlu olay-olgu ve kavramlarına, kullanılan tarih yazım kaynaklarına giriş için en derli toplu ve önemli referans kaynak olmasından ötürü bk. Tansel (1978).

¹³ Büyük Petro (I. Petro, 1682-1725) zamanı ve sonrası, ardıllarının da devam ettirmesiyle geleneksel Rus devlet, saray, bürokrasi, çok uluslu, çok dilli, çok mezhepli ve çok dinli olarak halk kitleleri ve geleneksel sınıfları, KİLİSE ve diğer dinlerin kurumları da ölçek alınarak, Avrupa Aydınlanma dünyasındaki nihaî, köklü ve kökten bir Avrupalılaştırma sürecini tarif eder. I. Petro "tepeden tırnağa" devlet ve toplum hayatını biçimlendirici Avrupa aynasının karşısına geleneksel Rusya'yı oturtur ve Rus (tarzı) reformizmi başlatır. Petro sonrası Çarlık Rusyası için iki tabir kullanılır; biri "Emperyal Rusya" (1721-1917) diğeri ise sıfat olarak *Yeni = Avrupa* ve bu Avrupa da batı yakasını kodlar ve Batı Avrupa; 'Yeni Rusya' tabiri böylece ortaya çıkar. "Petro öncesi" ve "Petro sonrası" olarak, hükümdarın kendisi de bir milattır. I. Petro kişiliği, tarihteki yeri üzerine müthiş bir tarih edebiyatı her açıdan birikmiş ve yayımlanmıştır. Türkçeye de yakınlarda çevrilmiş olması sebebiyle alanın önemli Amerikan tarihçilerinden Robert K. Massie'nin yapıtı (2019) geniş bir bibliyografyayı kritikli verir.

kutup izdüşümlerinde daha fazla karşıtlık kurucu nitelik kazanmış, aşırılığın her cinsi bu kavramda denemiş, değerine değer katılmıştır.

Moskof kavramı, *Cedidî, Müceddid, Cedid/Cedit, Cedici, Yaş, Genç, Civan* atıflı Rusyalı Türk – Osmanlı Türk politik muhalif aydın diline, esasen 19. yüzyıldan 1917 Ekim sonrası, önce İstanbul ve ardından Ankara olmak üzere Türkiye, Avrupa’da ise Varşova-Berlin-Paris hattında Rusyalı Türk siyasi muhacir edebiyatına, anti-bolşevik, anti-sovyet ve anti-komünist ve ‘Rus’ kodlarıyla “ihtilâl muhasebesi”nde de mal edilmiştir. Hepsi hem Rus hem de dolaşıma girmiş olarak Avrupalı kaynak yataktan beslenmişlerdir. İster ulusçu devrimci (=ihtilâlcî, inkılâpçı) siyasi parlamentarizmin temsilî fırka (parti) ve düşüncelerin taraf örgütlülüğünü “demokrasi”, “demokratik”, “demokrat”, “demokratizm” diyerek savunsunlar, isterse Rus vd. ‘sosyalist’ sol, marksist-leninist ve dallanıp budaklı politik düşünceleri üzerinden “ulus” ve “ulusçu” mücadeleye reddiye yazıp ‘burjuva egemen, egemen burjuva’ kalıbını yakıştırmış olsunlar ‘Sovyet Cenneti’nin ‘Yeni Adam’ına (toplumuna, devlet sistemine) ülkücü ve öykünmeci, modellemeli olarak Türkiyeli Türk sosyalistler, *proleter* özel adıyla “sınıf” eksenli devrimci, marksist, ‘komünist’ adını taşımanın ulusal düzeyde ya da ‘mahallî faktör’ (Avrupalı ileri endüstriyel proleter ve burjuva dünyalı nezdinde her bir ‘az gelişmiş’, ‘geribrakılmış’ birden çok ‘periferik’ toplumun gelişme çizgisi) ağırlığında meşruiyet kabulüne doğrulmuşlardır. *Sociocritic* yapmak artık, geleneksel düzeni (ve eski kalıt ve fakat *yeni feodalizmleri*) yıkmak için ya *ulus* ya da *sınıf* temelli olarak gizli, açık, yeraltı ve yerüstünden politika yapmak demektir. Bu iki uç ve kutup düşüncenin tutunurları ve savunurları 19. yüzyıldan devraldıkları kod kavramların sıfatlarının hakkını vererek *müfsid, muzır ve müdhiş* olarak *dehşetengiz* bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadelenin laboratuvar oyuncuları 1917 ve 1919 dönümünden itibaren ve 1923-1924 sonrasındaki iç ulusal tarihî kırılmalarla gitgide ayrımların farkına varmışlardır. Politik eylemlilik bakımından duruluk, iç veya mahallî ulusal özgün düşünce tutunumları da başlamıştır. Geniş açılan politik-ekonomik düşünce panteonu ve galerilerinin dev aynaları ve ayna mecaziyla kişi-metinleri ve muhalif düşüngen aydın dilinde karşımıza *Moskof* ⇔ *Rus* hep bir yerde olarak ve övgü-yergi şiddetlenerek çıkmıştır. Bu metinler öyle değerlidir ki, uluslar arası iç-dış “ahval” çözümlmelerini birbirinden iktibas ve tahville tenkit ve tahlil etmişler, ara yüzlerden veya doğrudan doğruya kaynak dillerden çevrim içinde kalmışlardır. Bu *düşüngen* aydında memnun olunmayan “şimdi” için “gelecek düzen”in tartışmaları yaparken *ütopya* ve *distopya* yer değiştirmiş, kavramlar entelektüel olarak tahrik edilmiştir.

Bu türden kavramlar içinde *Moskof*'un çekirdek anlamı çağlar, zamanda aşırılıp vurduğu kıyılarda dalgaların taşıdığı tortularla Türkçede karabatak bir sözcük olmuştur. Basitçe “sol” ve “sağ” gibi Avrupa-merkezli toplumsal ve siyasi kültürlenmenin sonucu olan bir “değişim” modeline göre eğer yalnızca sözcükler ithal edilmişse, ancak birkaç yüzeysel şey gerçekleşebilir.¹⁴ Sözcüklerin anlam çeşitliliği ve farklılaşmaları (tüm anlam olayları), atıf bir sözcüğün toplumsal ve kültürel olarak müdahaleye uğrayarak ağlardan ağlara geçişi, birinden diğerine sebep, kontrollü, subjektif kabulü ve reddi, sözcükler üzerine gerçekleştirdiği sonsuz ve doğal zihin mesainin bu fail oyuncularının kimliklerinin içinde eyledikleri toplumun “şimdi”deki nesnel, öznel şartlarının aynı zamanda öz biçimlendiricileri oldukları gerçeği, tarihi birikimli karmaşıklaşma, neticede her bir sözcüğün ahlâki, siyasi felsefi, siyasi toplumsal karşılıklarını bir toplumda sınıf sınıf, grup grup ve ulusal kolektif olarak bulup bulmadığı, sözcüklere anlam müdahalesi ve alış-veriş sırasında nerede birleşip nerede ayrıştığı, uzlaşıp veya çatıştığı, zihindeki ve gerçeklikteki izdüşümlü haritalamanın değişkenleri, tarih yazımında da olmazsa olmaz bu ilkeler ve esaslar iskalandığında ne olur? Nitekim *Moskof* için temsili seçili Türk “sağ”ının, yine temsili Türk “sol”una (artık bir inceleme konusu) küfrü, Soğuk Savaş ve sonrası Türk politik ikliminde *komünist*, *komünizm* ile *faşist*, *faşizm* olmuştur. Dört sözcük de çıktıkları kaynak anlam yataklarında da “sorunlu” sözcüklerdir. Kaldı ki bu sözcüklerin Türkçeleşme seyirindeki anlam yükünün altında ezilmiş olmalarından dolayı *Moskof*'un küfür değeri bile ayrıksıdır ve bu ayrıksı oluşu tarafların ayrıksı, özgün dil kullanımlarında aranmalıdır. Her iki dilin, konuşur ve yazarlarının dilinin gücünde sözcük oyunlarını, allegorik politik dil analizini, bir ulus tarafından *devr-i daim* eden, “kökü derinde” ve “uzun” politik kültüre dayalı semantik düzeylerini bilmeyi, kaç yüzyıl geriye sarsak bile, atıf çağ için “şimdi” olacak olan çağ yazarının evrakını evirip çevirmeyi, çağdaşlarıyla alış-verişini de incelemeyi şart koşar. *Moskof*'un *Moskof* u incelerken (Rus ve Rusya'yı alarak) aklın serin ve soğuk sularında onun yüzmeyi engellemesi sağlanmalıdır. *Moskof*, bu sebeple tutunumları yafta ve sloganlara, yapıtaşı özelliği öyle-böyle yorulunca, kendiliğinden teslim olmuştur. Onun için de geçerli olan şey, değerler ve değer yargıları üzerinden değil duygudan arınmış çözümlerinin yapılması beklenir. Halk kitleleri “meydan”a inerken politikacı, yazar, çizer dünyasının sonsuz iç çelişkileri, gerilimleri ve çatışmaları, neticede toplumsal ve politik şiddeti çağırması olağandır. Politik oyuncuların her biri, becerikli dil

¹⁴ Nitekim Rus iklimi de sol, sağ, liberal, muhafazakâr ayırımına göre tam olarak anlaşılmazdır ve ayrı bir kritiğin konusu olacak kadar karmaşıktır.

konuşuru / yazarı olup diskuruna yön veren seçtiği kod sözcükler üzerinde keyfi ve üzerinde tortular biriktiren düşünce yobazları olabilir, yalıtıp çarpıtarak sözcüklerle düşünce tekelleri kurabilir.

Moskof’u tortularından arındırmak için “denizler”le “karalar”ın, Eski Türk tâbirince “yer” ile “sular”ın doğal (zannı ve suizannıyla) politik mücadelesini, en eski tarihe de uzanıp kaynak dillere vâkıf olarak “çok dilli” karşılaştırmalı incelemeyi sürdürmek gerekir.

Taraflarca stratejik ve jeopolitik işaretli olarak tarihî iç veya ancak boğazlarla *açık* denizlere bağlanan *kapalı* bir deniz vardır: Kendi teknik dilinden, yani coğrafya, topografya, matematik ve mühendislik, harp, askerî dil ve terminolojilerini de alarak bu deniz sanki bir göl de oluvermiş, kendisine “iç göl”, “Türk gölü” denilebilmiş, göl bir mecaz ise, deniz adı tutulmuş “iç deniz” (dolayısıyla “dış denizler”) de yüzer-gezer olmuştur. Yazarların, gazetecilerin ve bilginlerin, aynı zamanda politika işlerinin tüm metinlerinde mecazlarını doğurmuş, “karanlık” ve “konuk sevmek”le “konuk sevmemek” arasında sıkışmamış, küheylan dalgaları, müthiş resimleriyle çağ ressamına esin vermiş¹⁵ bu iç deniz, “kara” bir denizdir. Osmanlı evrakındaki ikili ad kullanımıyla ya *Bahr-i Siyah* ya da Türklerin ad verişyle *Karadeniz*’dir.¹⁶

¹⁵ İlgili atıf Osmanlı saray ressamı da olmuş, Ermeni asıllı Rus ressam İvan K. Ayvazovskiy’dir (1807-1900).

¹⁶ Tüm diğer modern dillere Arapça *siyah*, Türkçe *kara* renk adı, bu denizin adlandırılmasında belirleyici olmuştur denilebilir. Jeomorfolojik ve gece-gündüz farkıyla çağrışımsal anlam aktarımından adı ‘karadeniz’dir. Antik Çağlar’daki adı Hellenlerin imgelemiyile anlaşılır. *Pontos*’u (“deniz”) anlamca “konuk/misafir sevmez deniz” = *αξενος πόντος* = *aksenos pontos* adından “konuk/misafir sever deniz” = *εὐξείνιος πόντος* = *eukseinos pontos* biçimine çevirip “Karadeniz” adını, denizin beslediği tarihî yerleri, etkisine aldığı kara “muhit”ini; elbette değişen “antik çağ “sınırları”yla adı, etimolojisi, anlambilim karşılıkları, tarihî, fizik ve kültürel coğrafyası üzerine antik kaynaklara dayalı ayrıntılı bir çalışma için bk. Kınacı (2015, s. 181-229). Bu denizin de adında, coğrafyaya yeniden ve sürekli ad verenlerce politik anlam genişlemesi olayı yaşanmıştır. Ayrıca Kınacı (s.183, dipnot 19) da, yer verdiği referans ve tarihî kaynak atıflara bağlı olarak Hellen dilinde “misafir/konuk sevmez” anlamını taşıyan “aksenos” sıfatının Eski Pers dilinde, eş-anlamlı olarak Türkçedeki karşılığıyla “kara” veya “siyah” renk adının *axšaena* sıfatından geçtiğini belirtir; bunun yanında M.Ö 485/480-M.Ö. 406 yılları arasında yaşamış olan tragedya yazarı Euripides’in de *Karadeniz*’i belirtmek için “πόντος μέλας” (= kara/siyah deniz) olarak kullandığı bilgisini verir. Ayrıca “Karadeniz” adının, yukarıda bahsi geçen Yunanca – Hellence adlandırma tasarrufunu da dikkate alarak, ekonomik vs. sebeplere bağlı tarihî (ve bugün modern) uluslara göre değişen, kullanılan, kullanımdan düşmüş adları üzerindeki bilimsel tartışmalar için bk. Karatay (2009, s. 53-73).

“Soğuk” ve fakat “buz tutmayan” Karadeniz’in Anadolu’dan kuzey, *Kırım*’dan ise *Anadolu*’nun yine bu kuzey kıyılarına yön izafidir. Karadeniz’in “kilidi” *Azak Denizi*’ne ve *Kırım*’la Karadeniz’in güney kıyılarına; daima İstanbul’a, bu kilidi “kırıp” da iki yakasıyla “Sıcak Denizler”e; *Akdeniz*’e eriştirecek *Türk Boğazları*’na; eski *Rumeli*’ye veya *Balkanlar*’a, Anadolu’nun *Trakya* ve *Marmara* ünitesine pusula güneyden kuzeyi, kuzeyden güneyi işaret ettiğinde ‘kara’yı¹⁷ mecazen “yürümek” gerekir; *Azak*’ı ve *Kırım*’ı zapt etmek gerekir, çünkü bu iki üniteye erişmeden Karadeniz’de seyr ü sefer etmek zordur. “Bu deniz”in imkânı ve şartlandırıcı yazgısı önce ve daima, Anadolu’dan onun “kuzeyi”ne ve “güneyi”ne egemen olmaktır. Bu olmadı ise nüfuz ve etki araçlarıyla sarmak, sarkıp “yer”i tutarak görünmez olmak, “Kuzeyli” ve müstakbel “büyük” oyuncuya “soluk aldırın” *Baltıklar*’ın ve *Fin Körfezi*’nin de Karadeniz gibi emniyetini sağlamaktır. Denize eriştiren daima ‘kara’dır ve ‘yer-su’ ifadesindeki sıralama da bu bakımdan önemlidir. Denizler derindir, kıyılarına ayak basılır; kara yine başlar. Önünde geniş topraklar (ve ormanlar, çeşit çeşit engebe ve yükselteler, neticede hep dağlar, düzlükler, vadiler, yine akarsular çıkar) uzanır. Gemi, yalnızca kürekle çekilmeyerek artık, tayfalar, kaptan, komutan, seyir defteri, haritalar, pusula, top-tüfek, dümen, direkler, yelkenler ve rüzgâr, küheylan dalgalar, soğuk ve sıcak, güneş, ay ve yıldızlar, gece-gündüz, ufuk ve dürbün vardır. 17. yüzyılda Karadeniz henüz “Rus”a ve “diğerleri”ne “kapalı deniz”dir; Osmanlı Sarayı’nın, sultanın bir *harem* sözlüğü varsa eğer, politik mecaza tahvil edilmesi her şeyde olduğu gibi zor değildir, eril dil konuşur. Bu konuşmanın ise bir gerçek öyküsü vardır:

Uzun süren ve Avusturya Habsburg Kraliyet Evrakı’nda “Büyük Türk Harpleri” adıyla kod alarak *Mukaddes İttifak*, zaten harp ettiği (1683, II. Viyana Kuşatması) Avusturya (Habsburg, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu, *Çasar Nemçe*), ittifaka katılacak Venedik ve Lehistan (1684), Rusya (1686) ile Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya geldiği, nihayet *Zenta Muharebesi*’nde Osmanlı’nın büyük hezimetini ve ilk büyük toprak kayıplarını akde bağlamak üzere gerçekleşen müzakereler (iki ay sürer, II. Mustafa saltanatı: 1695-1703) dakik bir sahnelemedir. Osmanlı diplomasisi ve diploması tarihi için de bir dönümü temsil eden Karlofça Antlaşması’nın (26 Ocak 1699) müzakere ve imza sürecinde (Uzunçarşılı, 2003, s. 585-595), Rusya elçisinin “*Bütün Rusyalar*’ın¹⁸ Çarı” Büyük Petro’nun (1682-89,

¹⁷ Türkçede “kara” kavramının hem bir renk adı hem de geniş açılan anlam alanı için bk. Genç (1997, s. 1075-1110), Bayraktar (2004, s. 56-76).

¹⁸ Özel yazımıyla *Rus*’, *Rus* farkı, Kiyev Rus’, Moskova Rus’ üzerinde durarak, asıl Büyük Rus ile Küçük Rus farkını da dikkate alarak “Bütün Rusya, Bütün

1689-1725) gösterdiği hedefler zincirinde, Rusya'nın "yürüyeceği yol"daki büyük engelin zaaf tespitlerini yapabildiği gün gibi açıktır. Çar Büyük Petro, Bu İttifak'a *Voronej* tersanesi (Don ırmağı) ve dolayısıyla Karadeniz donanmasının veya Azak donanmasının temelini atarak hazırlanmış, Azak kalesine ilk tecavüz (1695 yazı) başarısız olmuş, yılmamış ikinci kez sefer ettiği (1695 Kış, 1696 Bahar) Azak'ı 1696'da hem karadan hem de denizden kuşatmış ve zapt etmiştir. Karadeniz'in "kilidi" kırılabilmiştir. "Kuzey"den yükselcek asıl tehlike ve tehditin öncü, haberci ve tahrik edici unsuru olarak Don Kazakları'nın akın, yağma ve tecavüzleri (1637-1642) ve Azak'ın ilk kez kuşatılması (1637) sayılmaz ise, *Moskova*'ca bu Kale'nin ilk düşüşüdür. İleride, yani nihaî olarak 1736 Rus Azak Seferi'nde Kale'yi elde tutmak üzere Azak *Taganrog* mevkiinde Rus ilk askerî üs ve tersanesinin de temelleri atılmıştır (Karadeniz, 2020, s. 383-391).¹⁹

I. Petro'nun "harp oyunları"nın da düzenleyen, *hakikî* deniz ve kara harp topografyasına ve coğrafyasına geçmeden önceki mutasavver ve muhtemel ordu hareketinin tatbikini yaptıran ve bu "denizci" hükümdarın tutkusunun utkuya çevrilmesinde rol oynamış, askerî ve siyasi görüşleri çeşitli, "arayış" içinde Avrupalı sürgün kişilikler vardır. Rus hizmetine erkenden girerek tedricen göz doldurup Golitsinlerin tavassutuyla I. Petro'nun sağ kolu olan ve Rus Emperyal Donanması'nın başına da getirdiği Amiral Frantz Yakovleviç Lefort (François Jacques Le Fort, Cenevre, kendisi bir *Huguenot* ve *Huguenot tarzı* asker) onlardan biridir. O ve başka Avrupalı askerî mühendisler,²⁰ "şahin" denizci ve karacı Rus

---

Rusyalar" terimi etrafında teşekkül eden 'mukaddes düşünce'nin ideolojik olarak tarih bilinciyle 19. yüzyılda nasıl birleştirildiği hakkında, buradaki vurgunun ve terimin mal edilecek çıkış kaynaklarıyla bk. Pritsak (1986, s. 279-300).

¹⁹ Aynı yazarın doktora tezi için bkz. Karadeniz (2019).

²⁰ Rus hizmetine girecek ve aslında kralların ve kiliselerinin Katolik taassubundan sığınma talep eden yabancı (*inozemets, inozemtsı*) Avrupalılar, mesleğe çeşitlenerek Rus ölçeğinde ehildi de. Bunalan ve bunalmayanlar hepsi, Protestan karşıtı Katolikler, kuşkusuz Cizvitler de yok değildi ve hem IV. İvan (1533-84), hem de Boris Godunov ve Fetret dönemi (1603-13) aşıldıktan sonra Romanov tahtının da güçlenmesinde etkili olacaklardı (16.-17.yy). Çar IV. İvan'a (1533-84) uzanan geçmişle Moskova Sur İçi'nde kurulan "Alman Mahallesi" (veya Kasabası = *Nemetskaya Sloboda*. Yalnızca esas Almanlar anlaşılmalı, Ruslar Rus dilini bilmeyen tüm yabancılar için "dilsiz" anlamında "nemoy"dan türettikleri Alman=Nemets sözcüğünü hepsi için kullandılar) ve sakinleri, 17. yüzyıl sonu itibarıyla 'Mukaddes Moskova'yı "kirlattikleri" için tahliye edildiler, Moskova'nın kollarından Yauza'nın kuzey-batı ve Çeçora çayının doğusunda, "Kukuy" kıyısında da Yeni Alman Mahallesi'ne (1656) topraklar parsellendi (Massie, 2019, s.134). Bu aslında IV.

İvan ve sonrası Rusya'nın 'Alman penceresi'nden Batı'ya (kendisinden haber alınamayan dünya olarak) görünüşü olacaktı. İki ulusun ilişkileri, doğrusu Rus politik hayatında Alman kültür eksenini başlı başına bir konu idi; Kutsal Roma Cermen tacını tutan Habsburg Almanları ile Rusya'nın da iki düşmanı Leh-Litva ve Türk üzerinden bu ilişkiler biçimlendi. Alman kolonları ve asıl maaşlı askerî hizmete girmek üzere nitelikli askerler Rusya'ya açıldılar; bu çift yönlü bir açılıştı. A. Lobanov (2001, s. 135-152) ve ayrıca bk. Skobelkin (2012, s. 69-103). Moskova nefreti malum olan Büyük Petro için de cazibe merkezi bu Mahalle'de, Katolik – Protestan taassubu, sülaleler, taçlarını korumak üzere ordularının saflaştığı ve güç için savaştığı, din uğruna şehit olmanın da yeni anlamlara bırakıldığı, bunun için tüm politik meşru ideolojilerinin hayata geçtiği Aydınlanma Avrupası'na girildiği bir çağda değerli oldu. Peki uzak Moskova'da huzur mu vardı? Mahalle'de Hristiyan içi dinî ve mezhebî taassuplar, -kuşkusuz Kilise'nin taht-ı tarassutu ve ruhbanlığın Rus Ortodoks taassubu-, farklılıklar "yabancı, henüz bilmedikleri bir" memlekette gönüllü, gönülsüz sürgün ve mesafeyle yumuşadı. Ehil tiplerin macerası, hizmet ve işe yarar olmanın rekabeti de oldu. Sılanın getirdiği hüznü dağıtmak zor değildi; eğlencenin (konserler, balolar, temsil) hiç eksik olmadığı Kukuy'un bu kozmopolit kolonisi, ağırlıklı olarak Protestan Almanlar'dan oluşacaksa bile, Hollandalı, İngiliz ve İskoçlar, Fransızlar, İtalyanlar ve Danlarla şenlendi, Rusları ağırladı. Nitekim çağ, 'Güneş Kral' XIV. Louis Çağı (1643-1715) idi; XIV. Louis 1598'de ilân edilen Nantes fermannını 1685'te fesh etti ve Protestanlık Fransa topraklarında yasaklandı (Fontainebleau fermanı). Fransız Protestanlar (Kalvinciler, Strasbourg-Cenevre hattı) ya da diğer bilinen adıyla *Huguenotlar* Rusya'dan sığınma istedi (büyük Protestan göç ve ilticaları). Fransa'dan İngiltere'ye kadar kralcılarla cumhuriyetçiler, siyasi ve dinî çatışma girdabında, mezhebî kanlı taht oyunları ile ortaya çıkan bunaltı askerleri, mühendisleri, tüccarları, eczacı ve doktorları, zanaatkar ustaları ve sanatçıları Moskova Rusya'sına çekti. İngiliz İç Savaşı'nın (1642-51) galibi ve Meclis'le beraber Cumhuriyeti ilân eden Muhafız Lord (Lord Protector) unvanıyla muktedir Oliver Cromwell (1599-1658) karşıtı Katolik İskoçlar da, Stuart sülalesinden Kral I. Charles'ın (1649) başı kesilince hiddetli öfke duyan Çar I. Aleksey'den (1645-76) iltica taleplerine karşılık buldular, himaye gördüler. Krallık İngiltere'de 1660'da restore edilerek tahta I. Charles'ın iki büyük oğlundan II. Charles çıkmıştı (1660-85). II. Charles'ın vefatı sonrası meşru vâris olmadığından kardeşi, II. James adıyla tahta çıkmış ve Katoliklik'le takdis edilmişti. Britanya tahtında ayaklanmalar durulmamış, 1688 İhtilâlî veya Şanlı İhtilâl olarak bilinen hareketle, bu kez Meclis tarafından Orange sülalesinden William, II. James'ten tahtı gasp edince, "James Taraftarları" anlamına gelen "İskoç Jakobitleri" (İng., Fr. *Jacobite*, T. *Jakobit*, *Yakubi*, Rus. *Yakobit*, Latince versiyonuyla *Jacobus = James*, Birleşik Krallığın son *Katolik hükümdarı* Kral II. James'in (Stuart ailesi) adından ötürü) Rusya'ya geldiler, Rus tahtına hizmet ettiler. Kukuy; Alman Mahallesi, leziz Avrupa şarapları, kadın ve tatlı hayattan ibaret değildi, kuşkusuz "sıkı sohbet"le vakitini boşa geçirmedeği de anlaşılan "gözlemci" Petro'nun gençliğinde 3000'i nüfusca bulan bir yabancı kolonyeydi artık ve Rus hükümdarın geri kalması memleketi için 'dünya'ya açılan ve "Küçük Avrupa" denilen (*Malenkaya Yevropa*) pencere idi. Kuracağı yeni paytahtı -1701- St. Petersburg'u da haber veriyordu; kütüphaneleri, pazarı, kitap alış-verişi (ve çeviriler), Lutherçiler, Kalvinciler az değildi; kendi kiliseleri 1690'lardan 1704'e başta Saray'dan Knez Golitsin ve

komutanlar desteği ile Azak kıyısı *Taygan*'da *Taganrog* limanı ve kenti ile *Rostof -Rostov na Donu-* gibi mühim ticarî kentler kurulmuş (18. yy. sonu) ve başka kale-kentlerle de tahkim edilmiştir (Yüksel, 2011, 26, 35-37, 80-81). Rusya tam bir "Karadeniz Devleti", Karadeniz de 'iç göl' veya 'Rus gölü' olmayacaksa bile, bu göreceli *hâkimiyet* ısrarı ve sonuca erişebilme, müstakbel 'Rusya Türkleri'nin kaderi ile doğrudan bağlantılı olacaktır. İzlediği siyaset metodolojisi ve sorunlarıyla beraber ilk ve erken deney ve deneyim kazandığı stratejik askerî idarî ve harp sahası olarak 1552 Kazan Hanlığı'nın yıkılışı ve sonrasındaki coğrafya-tarih yapılandırması bakımından emperyal Rus tarih yazımının da belleğine girecek olan "Ruslaştırma" (*obrusenie*) (Yüksel, 2011) siyaseti hız kazanacak, Karadeniz'i de içine alarak Kazan ve bütün eski hanlık sahası batı-doğu, kuzey-güney ileri hat ve hudut (Başkurt, Kazak – Kırgız Bozkır hattı) tayin edilerek Çarlığın Ruslaştırma hedefinin alanına girecektir. Bu denizi ve "muhtî"ni 'iskâna açarak', asıl sahip ve sakinlerini "göçe zorlayarak" toprak soyluları, piskoposluklar ve mülk dağıtım yoluyla her cins "yer değiştirme" siyasetini uygulamak; hudut tayinini kale-kentlerle biçimlendirip tahkim edip perdeleyerek "kır"ını ve bu "taşra"sını nüfuslandırıp askerî cihetten Rus Kazakları ve Kalmıkları da içine yerleştireceği eşyalarıyla "oyun bahçesi" muamelesi yapmak; etno-demografik, siyasi, askerî, ekonomik, her bir kategori için idarî, daima halk nezdinde dinî taassuba başvurulup izdüşümlü siyasetlerini kanun gücünde cebri ve keyfi, çağ zamanına adaptif müdahalelerle hayat kaynağı gördüğünü anlamak bakımından, *Ruslaştırma* teriminin Petro ve ardıllarının saltanatının uygulamalarına transfer edilebildiğini gösterir.

'Büyü' (*Great, Grand, Velikiy*), 'Koca' ve 'Deli' nâmını (son ikisi Türk mecazlaşma seyrinde, teknik tarihî terimdir) almak kolay olmadığından olacak Çar I. Petro'nun Romanov süalesinin belası 'strelitzler'i tasfiye etmek aklında idi ise de ihtirasının peşinde akıntıya kürek çekmeyecektir. Vârissiz ve genç ölen III. Fyodor Alekseyeviç (d. 1661, 1676-82) ardından çifte taht kurulmuş (1682-

---

Dolgorukiy'in çocukları, Petro tarafından Katolik Alman mekteplerine, bazı başkaları Protestan mekteplerine devam ettirildi. Mahalle'ye mücavir toprak sahibi, Rus asilzadeganlarının uğrak yeri idi. İskoç Jakobitler'den Büyük Petro'ya da bir dizi yetenekli asker hizmet etmişti; en ünlüsü her hâlde generalliğe kadar yükselmiş Patrick Gordon'dı. Drummond, Hamilton, Dalziel, Crawford, Graham ve Leslie de sayılabilir (Massie, 2019, s. 134-136). 1696-98 yılında Avrupa'ya Petro'nun ilk büyük diplomatik misyon seyahati bu Mahalle'nin etkisinde ve etrafındaki Lefort ve Gordon'la gerçekleşti. 18. yüzyılın ilk yarısı için bu Mahalle'nin önemi üzerine bk. Kovrigina (2000, s. 189-202).

89), üvey kardeşi tahttaki V. İvan Alekseyeviç'e ve her ikisine nezaret eden ablası Naibe Çarıçe Sofiya Alekseyevna'yı (1689) (Kurat, 1987, s.247) tasfiye ederek, 1689 itibarı ile tahtını emniyete almış olan I. Petro, 'yeni (bir) çağ'ı, Rusya tarihleri dönemlendirilirken yazılacak olan "Yeni Rusya'yı, Avrupalı 'büyük güç' yapmak mücadelesini de başlatacaktı. Bu "denizci hükümdar"la büyüklüğü özdeşleşen, "Eski Rusya"dan kopması istenci cebren bile olsa tarihi kaçınılmazlarına 19. yüzyıl olarak yazılan Rusya işte, yalnızca kara değil, deniz imparatorluğuna da güşüyor, Naibe Çarıçe Sofiya, aşığı komutan Vasiliy Golitsin'le, sonu gelmeyen 'Ordahılar'ın Moskova tahtını aşığılamalarına son vermek ve bu kozu Lehistan'ın ve Osmanlı'nın da elinden almak için 'güney yürüyüşü'ne başlıyordu. I. Petro Karadeniz'de Azak kalesiyle yetinmeyip *Kerç*'i de istiyordu artık. Karlofça sürecinde Osmanlı'yla mutabakat bu sebeple sonraya kalmıştır. 1700'de (13 Temmuz) İstanbul Antlaşması imzalanmış olsa da (Köse, 2012), Karlofça müzakerelerinde²¹ Osmanlı divan-ı hümayun tercümanı Aleksandr Mavrokordato'nun Rusya murahhası Prokopios Begdanoviç Vojnitsin'e²² söylediği veya ona atfedilen ve bugün de *viral* olan sözleri dikkat çekicidir: Sultanın "*mahremi*"ne girilebilir, fakat "*aff ve masum bakire*"ye benzetilen Karadeniz'e geçit yoktur²³ (Tukin, 1947, s. 24). Bu ilke, Rus devletler arası emperyal "hediyeleri"nin ve elbette knez, büyük knez, çar, çarıçe, imparator ve imparatoriçelerinin tören kıyafetinin nadide sınıfına giren ve doğrusu ulusal kültürel politik dillerde ve politik yergide

²¹ Müzakerelerde "tavassut diplomasisine 17. yüzyıldan itibaren başlamış olan Osmanlı'ya İngiltere'nin İstanbul elçisi William Paget ile Hollanda (=Felemenk) elçisi Jacobus Colliers, Amcazâde Hüseyin Paşa'ya barış hususunda aracılık yapabileceklerini bildirdiler. Son kayıplar yüzünden esasen barıştan yana olan Hüseyin Paşa, kaybedilen yerler kısmen de olsa geri alınmadan böyle bir fikre yanaşmayan II. Mustafa'yı ikna etti. Hüseyin Paşa, **Reisülküttâb Râmi Mehmed Efendi ile Dîvân-ı Hümâyun tercümanı İskerletzâde Aleksandr Mavrokordato'ya aracı İngiliz ve Hollandalı büyükelçilerle görüşme vazifesi verdi**, bu üç Osmanlı temsilcisi, Osmanlı tarafının Karlofça müzakerelerinin yönetti." Özcan (2001, s. 504-507).

²² Hemen hemen tüm referans yapıtlarda adı Procopios Begdanowitch Vozhnitsin olarak yazılır. Bu Rus murahhasının adı ve diğer yer, kişi vs. adlarının, ayrıca İstanbul Antlaşması'nın maddelerinin, yani Karlofça miladı gibi bir büyük "hatırlama'yı popülerize ederek, I. Dünya Harbi'nin sonuna yaklaşırken atf kaynaklarının Fransız tarih kitapları olduğu Ahmed Rasim'in şu makalesine bakmak ilgi çekici olabilir: [Muharriri] Ahmed Rasim, "Ruslarla 1112 Muahdesi", *Donanma Mecmuası* [Donanma Cemiyeti'nin yayın organı, 1326/1910, Mart-], 1 Cemâziye'l-evvel 1336 / 12 Şubat 1334, Numero: 103-104, s. 1907-1909.

²³ Müzakerelerin safahati ile ilgili olarak bk. Özcan (2001, s. 507) ve Osmanlı-Türk diplomasi tarihi bakımından önemi için bk. Yurdusev (2006).

mecazları aranması gereken “samur” kürklerle pek âlâ aşındırılabilirirdi de.

“Kuzey”den (şimal) “güney”e (cenup) ya “inip” ya da (Karadeniz’e) “çıkmaq”, dolayısıyla (Rusların) ‘Güney siyaseti’ ya da (Rusların) ‘Sıcak Denizler siyaseti, ... hedefi, ... mücadelesi’ kalıplarıyla iki hareket fiilinin faili artık *Rus = Moskof*dur. Tarihçinin “*phobie*” (fobi, korku) olarak incelediği Petro’nun muhayyel vasiyetnâmesi de (Blanc, 1968, s. 265-293) Osmanlı ricalinden başlayarak onun akıl yürütmelerini tutsak almış “Rus korkusu” 19. yüzyılda art-bellekte beslenerek 1918’e değin daima kalıplanmıştır: Kırım Hanlığı’nın da tasfiyesiyle (1783, 1792) Osmanlı egemen sahası aleyhine Çarlığın tecavüz ve ihtirası, henüz gerçekleşmemişlikten gerçekliğe ancak 1774 Küçük Kaynarca (harp ve antlaşma) dönümünde, ‘Ortodoksluk’la takdis edilmiş II. Katerina ihtirasında taşınmış (Beydilli, 2002, s. 524-527; Köse 1997) ve elbette tarih “yazma” işi, “anlatma” ve “söyleme” olarak “edebiyatı” da “mecazları” da sevdiğinden “Rus mahareti”ni ve “Türk hamakati”ni diskur olarak yasalaştırmak (Davison, 1976, s. 463-483) zor olmamıştır. Türk-Rus ilişkilerinde ileri-geri sardırıp atfların atfı değerinde öne çıkacak olan 1768-74 Osmanlı-Rus Harbi ve (Küçük) Kaynarca (1774) ile Osmanlı Devleti’nin bu antlaşmanın şartlarını ve maddelerini tersine çevirmek azmiyle akışta sürüklendiği 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi ve Yaş (Antlaşması) dönümü *başlangıçtır*. Bu inşa edici metin; I. Petro vasiyetnâmesi “*Tsargrad*”ı Konstantiniyye = Konstantinopolis olarak işaretler ve *Hagia Sofia* = *Aya Sofya* hiç silikleşmemiş ‘Sobor Svyatoy Sofii’ o bir Büyük Kilise (*sobor*) ve Haç siluetinde “*Yeni Roma*”nın en mukaddes yeridir ve pek eskiden de “İsa’nın yürüdüğü yerler”e (*makamat-ı mübareke*) yüz süren Rus rahiplerce de “hac” güzergâhı olarak işaretlenmiştir. Dolayısı ile vasiyetnâmenin “ebedi hasım” taraflardan biri düşer diğeri yükselirken, her iki taraf için de tipik zıt ideolojik meşrulaştırıcı, zihin haritalayıcı araç-metin olması yadırgatıcı değildir. “Açık” sıfatının anlamı, kullanım yeri ve bağlamına göre değişebilir; mecazen ve hakikaten “bu hükümdar” I. Petro şahsında bu “açıklık” hudut tanımayacak denizde “açık denizler”, karada ise onu içine çekecek ve yutacak olan uçsuz bucaksız “bozkır” olacaktır. Bu bakımdan gerek çağımın, gerekse 19. yüzyıldan devrederek Cumhuriyet döneminin modern yazar ve bilgin dilinin gücünde, 18. yüzyıl dönümü (1700) ve sonrası Osmanlı – Rus ilişkilerinin yapısal karakterini ancak hep *Moskof zorlayabilirdi*²⁴.

²⁴ C. Tukin’den ayrı Türk modern siyasi tarihçi, diplomasi tarihçisi, yazar ve bilgin dilinden örnekler çoğaltılabilir: A. N. Kurat, Oral Sander, Halil İnalçık,

Kuzey-güney ve batı-doğu hattında tarihî Kıpçak Bozkırı, daha yerinde olsa da Altın Ordu Devleti'nin Doğu Avrupa'daki merkezî egemenliğinin sona ermesiyle ortaya çıkacak bir "büyük" ve "derin" güç boşluğunu "sota"da hiç beklemeyerek doldurmak üzere, rakipleri daha güçlü olsa da ısrarla, sebatla, metrik hesaplı ve kitaplı olarak sahneye girmek üzere *Moskova* hâzır ve nâzırdır ve Osmanlı Devleti bitkinliğinde ve gafletinde *taht-ı tarassut* esastır. *Moskova* için önce Kırım'a varılmalı, Karadeniz ancak aşılmalı, Akdeniz'in batı ve doğu olmak üzere iki yakasına gemileri, öncü kuvvetleri "kayık" değil, "şaykalar"ı süzülmesi, muhafız kaleler ve kent-kale hudutlarını emniyeti zaman testine girmeli, limanları kurulmalıdır.

Moskova'yı Altın Ordu "musibeti"nden kurtaran III. İvan'ın torunu "Korkunç" IV. İvan'la artık *knezlikten çarlığa geçtiğini* ilan eden taç ve taht simgesiyle egemen devletin adı artık *Moskova Çarlığı* ve en tepedeki yöneticisinin unvanı da *çar* olsa da, Osmanlı sultan ve nâmeleri *çar* unvanını ısrarla kullanmaya tenezzül etmemiştir. Her ne kadar bir siyasî-ıdarî müessese olarak var olsa da Moskova *Büyük Knezleri* ve sair (Rus) *knezlerini* de alarak *knez* iç adı Osmanlı nezdinde muhatap alınan bir siyasî unvan işlevi görmemiş, yerine Osmanlı evrakında ve yazılı belleğinde Selçuklu'dan (ve başka Türk devletlilerin de tarih yazma geleneğinden) tevarüs ederek 'beg' kullanılıp durmuştur. Yükselen 'bu (yeni namzet) Avrupa gücü'nü, Osmanlı devlet temsilcileri bilmek de kabul etmek de istememiştir. Altın Ordu veraseti için mücadelede 'Ordalılar' kıyasıya zayıflarken ve düşkünleşirken alıcı zamanda genleşme, patlama ve dağılma yaşanması "o an"a yazgılı olmuş, uzamamıştır; Kazan Hanlığı komşu, "unutma" özelliği olmayan pek, kindar ve tehditkâr 'Moskova'ca sahneden düşürülmüş (1552), süzereni olduğu, bu sebeple ömrü Osmanlı'nın politik ve askerî (ekonomik) gücüyle uzamış Kırım Hanlığı; Han sülalesi *Âl-i Cengiz* Giraylar (Kırım Hanı Mengliçerey) Moskova için tavassut etmiş, mutavassıt olmuş, talebin yönü Moskova'dan gelmiş, Azak-Kefe merkezli ticaret üzere ilişkiler kurulmuştur (Moskova Büyük Knezi, 1462-1505 III. İvan, 1451-81

Fahir Armaoğlu birkaç hemen akla geliveren isimlerdir. Ayrıca tarihi kaynak edebiyat olarak Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Refik külliyyatı ve başka askerî, siyasî dönemi kavratran tarih ve coğrafya ders kitaplarını, mecmuaları, gazete yazıları da belirtmek gerekir. Bunun için İsmail Hakkı Uzunçarşılı yetebilir; bilgin yaptının birçok yerinde "denize çıkma", "güneye inme", "denize inme", "Karadeniz'e çıkmak veya inmek" siyaset betimlenmesinde kullanmıştır. Rusya'nın Prut Anlaşması (1711) ile Azak kalesi elinden çıkınca İsviç Krallığı'nın elindeki Baltık sahilini elde ederek "denize çıkma" hedefini yazar (Kuzey Harpleri), Uzunçarşılı (1959, Cilt IV, 1. Kısım, s. 49, 241, 294; 1959, 2. Kısım, s. 177, 183, 215).

Fatih Sultan Mehmed, ardılı 1481-1512 II. Bayezid) (Kurat, 1987, s. 117-119, Kurat, 1970, s. 4)²⁵. Dolayısıyla *Moskof*, birim sözcük olarak varyant biçimleriyle ilk zikredildiği yer olarak değil de, siyaseten 1571 tarihli Sultan II. Selim'e (1566-74) ait Osmanlı *nâme-i hümayun* metninde onun alarm veren öznesi olarak ete kemiğe bürünmüştür. Kazan'dan sonra Moskova'nın işaretlediği Astrahan'ın da düşmüş (1556) olduğu ve dolayısıyla 'Astrahan Seferi' de (1569) bilindiğinde (Kurat, 1970, s. 4-5 vd), bu *nâme-i hümayun*'un yalnızca epitetine sıkışan *Moskov* hükümdarı için *beg*'in terkedildiğini görsek de *çar* unvanının değil, sair devlet hükümdarları için de standart ve genel bir unvan olarak kullanılan *kral* unvanının tercih edilmiş olması dikkate değerdir. "*Moskov kralına nâme-i hümayun yazıla ki*" buyruklu bu nâmenin hiçbir yerinde *Moskov* kullanılmamıştır, bu tercih 16. yüzyılın son çeyreğinde *Moskof*'a (*Moskov, demonim*) hâlâ güçlü bir politik bir yüklemenin yapılmak istenmediği anlamına da gelebilir.²⁶

1571'i bir başlangıç almak, Altın Ordu'nun çöküşü, egemen coğrafyası üzerinde müddei olup tevarüt eden Hanlıklar devri ve kuşkusuz Kafkasya ve Kazak-Kırgız Bozkır Kuşağı, Maveraünnehir ve Türkistan'ı da içine alarak Hanlıkların tedricen Moskova tarafından tasfiyesi veya bu büyük coğrafyayı "içerden fethettirecek" uyku hâli, gaflet uykusunda iken "yutulması", daima 'Büyük Rus/*Veliko-Rus*'un Türk ana yurtları ve devletleri aleyhine yayılma-genişleme tarihine dair değişen güç ve ittifaklar ve bir kudretli oyuncu olarak kendi sahnesini ve nüfuz alanını yönetememesinin diğer "büyük oyuncular" tarafından anlaşılması Osmanlı Devleti'nin geleceği için kritiktir. Aslında bu Osmanlı için bir siyasi körlük olarak da değerlendirilebilirse de, temelinde parlak geçmişin beslediği ideolojik bir boyutu da var gibidir.

Rus-Rusya tarihi dönümleriyle beraber, 1552'den 1571'e, geçen tarihte *Moskof* sözcüğünü her tür metinde uyur ve uyanık ayırımında izini sürmek, 1774'e vurup 1791-2'ye, sonra tüm 19. Yüzyıl Osmanlı-Rus harplerine, Yunan Bağımsızlığı sürecine, Kırım Harbi (1853) dönümüne, nihayet halk dilindeki 93 Harbi'ne (1876-77) değin, yapısal ve konjonktürel Türk anlam müdahalelerini, kavramlaşp mecaz dünyasını da ideolojik tekellilikten sıyrıp çözümlmek

²⁵ Moskova Rusyası'nın "Ordalılar"la, yani Altın Ordu varisi Türk Hanlıklarla mücadelesinin güçlü sahnelemeleri için Türkçede A. N. Kurat'ın yapıtı (ve diğerlerini alarak) hâlâ referans olarak tektir, ilgili bölümleri için bk. Kurat (1972).

²⁶ "Moskov kralına nâme-i hümayun yazıla ki", Belge no.4, *Osmanlı Belgelerinde Kazan* (2005, s.8).

gerekir. Bu gereklilik şarttır. Tıpkı “Prusya mavisi” gibi, kimyevî boya paletindeki özel renk adıyla “Rus yeşili”nin anlam ekincilerinin tarlalarındaki korkuluklarla beraber *beyaz kargayı* da aramak mümkündür. *Moskof* un varsa-yoksa “olumlu” anlam yükünün ancak, bir çağa ve döneme mi mahsus olup olmadığını belirlemek ve sorgulamak, mutasallıt bir düşünce ve ülkü (idealpolitik) tutunumlu ise, kutup düşüncelerin gerdirici ve “mutlak gerçeklik” sultasından çıkarıp, nesneyi tam daire döndürerek kendi etrafında politik kültürel anlam yükünü çözümlmek, dilin sonsuz anlatım gücünde sözcüklerin keyfiyetinden kurtarmakla mümkündür. Zihin oyununda yorularak, arketip, stereotip ve basmakalıplarla ağırlaşan mecazî dilde sözcüklerin (sözlükteki) gerçek (hakiki) anlamları kuşkusuz yitnese de, yazar ve konuşurun dilince düşünce kamburu olur. *Moskof* un neden, her çağ için tarafgir ve hilâfgirlerini her kuşakta doğurup her zaman, tek bir sözcüğün (çünkü metatik ve ikonik) bunca saflaştırıp cepheleştirici olabildiği bu yüzden kolayca anlaşılabilir. Türk politik karikatürlerini, illüstratörleri, çizerleri ve karikatüristleri, ressamı, ayrıksı olsun olmasın afiş ve posterleri, pulları, kartpostalları, kitap ve albüm kapaklarını, ezgileri ve şarkı sözleri, nakaratları, eşyaları, her birinin üzerine çizilen, biçim verilen ne varsa her şeyi; sloganları, küfürleri, deyim-deyişleri, amblemleri, renkleri, duyuların ve duyguların gücünü hiç ama hiç ihmal etmeyerek, yazı mı tura mı oyunu gibi iki yüzü de çoğaltılabilir mecaz alış-verişine *Moskof* un Türk düşüncesinde neden cedelci bırakılabildiğini sormak ve incelemek içtenlikli, incelikli ve daima madenî olmalıdır. Bu tavır, Türkiye merkezli tarihî Türk mecazlarının, *Moskof* gibi kültürel ikonik mecazların yakan güneşi değil, aksine vuran gölgesinde serinkanlı incelemelerle mümkündür. Nesnellik tarihçi için zordur ama Türk gölgesinde serinleyerek, Osmanlı şebenderlik ağının da stratejik kenti *Odessalı* = *Hocabeyli* Adolf Barjanskiy’i dinleyerek, Rusya için çöken zamanı hüznü, kızgın ve yorgun duyarak, üzerine düşünmekle mümkündür. Yalnızca Osmanlı hudutlarında biçimlenmemiş, Türk ve Rus düşünce tarihi ve siyasi, toplumsal ve ekonomik düşünce tarihi yazımı, bu yazımın en uzun kısmını da oluşturmuş (1300-1922) Osmanlı tarihi bakımından özellikle önemlidir.

Rus ve *Moskof* fosil sözcüklerinden *Rus* kalıcı iken, alegorik *Moskof* ise Türk yazar, şair, ozan diskurunda, halk muhayyilesinde, folklorunda, deyim ve deyişlerinde muhkem yerini korumaktadır. Her ikisinin de anlam alanı ve simgesel rejimi, iki ulus, iki politik toplum, iki dil, dili işleyen ve yorup yorumlayan yazarları, düşünürleri, bilginleri ve sanatçıları, olmazsa olmaz gazetecileri, politikacı ve bürokrat seçkinleri, “çayırın arslanı tarih”e atıfla kuşak kuşak var oldukça yeniden ve yeniden tüm mecazî ve maddî gerçeklik canlandırıcılarıyla sözlüklerdeki yerini kuşkusuz hep koruyacaktır.

İÇ AD – DIŞ AD İLİŞKİSİNDE AD VEREN “RUSYA”, TARİHİ SÜREKLİLİK VE TÜRKÇEDE DEVLET ADLARI: RUSYA FEDERASYONU (RF, 1991), SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ (1922, SSCB)

Bütün özel adlar kimlik bildiricileridir. Bu gerçek, formel olarak dilden dile, ulustan ulusa, yani atf dilin değişen yazılı formlarına (yazım kuralları ve standartları) bağlı olarak devletten devlete atf çağ ve devreden çağlar içinde devletler arası ilişkilerin türü, niteliği ve şiddetine göre, yine o veya bu devletin değişen siyasi düzeni, devlet ad ve siyasi unvanlarıyla beraber adlandırma sorununu karşımıza çıkarmıştır.²⁷ Çağdaş Türkiye Türkçesinde yerleşik ve standart yazımıyla *Moskof* üzerine yapılacak kısa bir etüd bile uzun ve birbirine devreden tarihî ve modern yeni; endüstriyel (19. yy) çağ gelişiminin de izini sürerek sosyo-politik ve kültürel geçmiş bilgisini adlandırma sorununda şart koşar:

Nitekim *Rusya Federasyonu* adıyla (akronimi RF, 1991-) *yeniden* devletler sistemine dâhil olmuş olsa bile, ister Rus soyundan olsun, ister Rus olmayan başka uluslar, toplumlar ve devletler nezdinde bu devletin ve onların vatandaşlarının, yerinde ve bağlamına göre (modern) *Rus* ve *Rusya* biçiminde ‘kısa adı’yla adlandırılması herhâlde şaşırtmaz. Büyük Rus yazar Lev Tolstoy (1828-1910) ve dev külliyatı, bu yüzyıldaki tüm diğerleri, hatta Rus olmasa da ona mal edilenler, en eski veya en erken tarihli Rus (Elyazma) Yıllıkları ve Vekayinâmeleri, müstensihî Keşiş Lavrentiy’in adı ve 1377 istinsah tarihiyle *Lavrentyevskiy* veya Kurat’ı izleyerek Türkçede *Lavrentyev* nüshası, yine adını keşfedildiği Kostroma’daki manastırdan almış, takribî 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başına tarihli *İpatskiy* veya *İpatyevskiy*, Türkçede *İpatyev* nüshası örneğinde (Kurat, 1987, s. 57-58 vd.) olduğu üzere,²⁸ bunlar ve diğer tarihî kişiler (siyasi, askerî vd.)

²⁷ Tipik örnek olması bakımından iç ad-dış ad sorununa da ışık tutmak üzere Türk etnonimi incelemeleri içinde *Kıpçak, Kuman* verilebilir. Bu konuda bkz. Kononov (2000, s. 518-526)

²⁸ Lavrentyev ve İpatyev nüshaları olarak en eski Rus vekayinâmeleri (*Letopis*), Türkçede yine Kurat tarafından “Başlangıç Vekayiname” olarak adlandırılmıştır (1948). Bu vekayinâme aynı zamanda bugün geçerliliği kalmayarak yazarı olduğu bilgisi yanlışlanan vakanüvis ve başka yapıtları olan keşiş Nestor’a atfedilerek “Nestor Kroniği” olarak da adlanmıştır. “Başlangıç Vekayinâme” İngilizcede ise *Primary Chronicle* olarak karşılanmıştır. İlk kez 1930’da (Lavrentyev nüshası) Samuel Hazzard Cross tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Birer kompilyasyon olan bu iki nüsha, kolofonuna (Silvestr) göre ise, Slav İncelemeleri’nde artık asıl dili Rusçadan ötürü (neşirler) ‘*Povest’ Vremmenih Let’* (PVL) adından İngilizceye *The Tale of Bygone Years* olarak çevrilmiş, Türkçede de *Geçmiş Yılların Hikâyesi* olarak karşılanmıştır. Bu vekayinâmeler,

ve yapıtlar, gerek emperyal gerekse Sovyet tarih yazımının ideolojik değerleri üzerinde dönemlendirme – adlandırma sorunlarıyla Rus tarihi kaynakları artık, bu devletin varisi olduğu eski *Sovyet, Sovyetler Birliği, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği*, harf kısaltmasıyla SSCB koduna değil, dönüm noktası olarak ister Ekim Devrimi (1917), ister Sovyet öncesi (1917-, 1922) 20. yüzyılı (1900) başlangıç alıp, takvim zamanını geriye sararak bu son yüzyıldan önceki tüm çağlara (yüzyıl, asır), çeyrek yüzyıl, yarı yüzyıl, yüzyıl, beş yüzyıl, binyıllık dilimlerle, daha geriye, en geriye bağlanacaktır. Neticede uzun tarihte bir ‘Rus’ Devleti’ ve dolayısıyla 862 yılını, yani *Povest’ Vremennih Let’*’e göre ‘Vareglerin ‘Rus Yurdu’na Daveti Efsanesi’ne dayanıp bir ‘Rus’ Devletliliği’ (*Rus’ state, Russian State, Russian statehood...*) vardı düşüncesinden başlayarak şu zaman cetveli ve olayları sıralanır:

– Rurik sülalesinin ‘Rus devleti’nin ilk Rus sülalesi olarak iktidarının başlaması (862), Novgorod’un zaptı, Kiyev’in zaptı (naip Rurikler’den Oleg tarafından) ve taht merkezinin Kiyev oluşu ve *Kiyev Rusyası* devrinin başlaması, Rurik oğlu İgor’un tahta çıkışı (912). İgor oğlu Svyatoslav’un (965-973) pay edilen topraklar ve taht mücadelesine giren üç oğlundan ‘aziz’ lakabı verilecek Vladimir’in (980-1015) diğer taht müddeileri ve Kiyev üzerinde galip gelmesi ile Kiyev Rusyası’nın Hristiyanlığı *Bizans* tahtı vasıtasıyla kabulü (988, Kiyev’in metropolitlik statüsü) ve Bizans dinî ve siyasi kültür dairesine giriş (*Krillika* adıyla Slav dillerine ve ‘Rusça’ya uyarlanan yazı sisteminin kabulü (dinî vs. edebiyatın erken çevirileri, kilise ve manastır ağı inşa edilmesi), dolayısıyla 10-12. yy. *Kiyev Rus’*,

– 11. yüzyılın 2. yarısı ve sonrası, mücadele ettikleri Türk soylu Peçenek – Uzların ardılları olarak bu kez Cengizliler öncesi ‘Bozkır’a nihai ad veren Türk boyu Kuman-Kıpçaklarla Rus-Slav knezlikleri mücadelesi,

– Kiyev Rusyası’nın dağılması (12. yy. sonu), Yaroslav’ın (1019-1024) ölümü sonrası veraset usulü (*udel’* rejimi) ile ‘Büyük Knezlik’ müessesesi Kiyev’de olmak kaydıyla oğulları arasında toprakların paylaşılması, *Rus’ Knezlikler dönemi*,

– ‘Moğol’ = ‘Tatar’, sıklıkla Moğol-Türk denliğiyle Türk tarihi bakımından Batu’nun Batı Seferi sonrası (1237) ‘Kıpçak Bozkırı’nın (*Deşt-i Kıpçak*) son Türk egemeni olarak *Âl-i Cengiz* sülalesi (veya *Cengizli*), Cuci Ulusu, Altın Ordu Devleti egemenliği ve idaresinde

---

Kiyev Rusyası ve Doğu Slavları kadar Orta Çağ Türk tarihi için de önemli sayılabilecek değerli elyazma yıllıklardır. Vakanüvis Nestor tartışmasını da içinde alarak ve Lavrentyev nüshası çevirisi için daha geniş bilgi için bk. Cross ve Sherbowitz-Wetzor (1953, s. 3-50).

Rus knezliklerinin vassal varlığı (Emperyal Rus tarihlerinde önce-sonra ilişkisinde ‘bir dönem’i (*domongol’skiy*) işaretlemesi), 1242 Aleksandr Nevskiy’in ‘Alman’ atf anlamı hep beslenerek (I. ve II. Dünya Savaşları) *Töton*larla (Töton Şövalyeleri) “Buz Üstü Muharebe”si, 1380’de Büyük Knez Dmitriy *Donskoy*’la, *Kulikovo*’da ilk kez Altın Ordu’nun yenilebilir olduğunu Rusların görmesi,

– ‘Büyük Rus’ (*velikorus*, *velikoros*) ayırımında Kiyev Rusya’sının dağılmasıyla Vladimir-Suzdal’dan Moskova’ya ‘büyük knezlik’ müessesesinin el değiştirmesi (1328) ve *Moskova [Büyük] Knezliği*’nin (1147-, *Velikoe Kniyajetsvo Moskovskoe* veya Latince *Magnus Ducatus Moscuensis*), bu kente (ırmak sistemine) nispetle ‘Moskova’nın ‘yükselişi’, *Moskova [Büyük Rus] Devleti* (‘Moskova Çarlığı’) (1462-1689), 1462-1505, III. İvan’ın tahta çıkışı,

– Altın Ordu egemenliğinden çıkış (1480) işaretleriyle, bu devletin zayıflaması ve yıkılışıyla veraseti üzerinde kurulan Cengizli Türk Hanlıkları sırasında ‘Moskova’nın Kazan Hanlığı’yla mücadelesini kazanması (1437-1552) ve Osmanlı Devleti’nin süzerini olacağı ve ‘Kefe Beylerbeyliği’ olarak yöneteceği Kırım Hanlığı (1441-1783) ile ilişkileri de dikkate alınarak,

– Moskova Büyük Knezleri’nin 1547’de daima ilk kez *Çar* unvanını resmen kullanışı (Moskova Büyük Knezlik tahtında ilk kez *Çar* unvanıyla taç giyme ve kullanan olarak IV. İvan (1533-1584), ‘Moskova Çarı’), 1552 Kazan’ın işgali, 1556 Astrahan’ın işgali, 1558-83 Livonya Harpleri, 1565-72 *Oprıçnina* rejimi, *Boyar* ailelerinin taht yapıcı karakterinin zayıflaması, 1571 Moskova’ya Kırım Hanlığı’nın seferi ve Moskova Yağması, Yangını, 1582 Yermak Kazakları’nın (Rus) Sibirya Seferi,

– *Rus Çarlığı* veya *Rusya Çarlığı*’nın 1603-13 ‘Fetret Devri’, *Rurik* süalesinin sonu ve *Romanov*ların zaferi, Çar Boris Godunov’un yenilgisi (1598-1605) ve Mihail Romanov’un tahta çıkışı,

– *Rus İmparatorluğu* veya *Rusya İmparatorluğu*’na yükseliş, Çar Büyük Petro’nun (1682-1725) 1721’de *imparator* unvanını taşımamasın resmîyet tarihi²⁹ (bu tarih takribî olarak *Rus*’un uluslaşma

²⁹ Yukarıdaki kronolojik ve belirleyici olay-olgu ve oyuncu şemalaştırması Kurat (1987) temelinde yapıldı. Hepsi genel-geçer, kabul gören, modern tarih vd. disiplinlerde az-çok birleşilmiş, siyasi ve diğer alanlardaki tarihyazım ve diskurlarında Rus’, Rus – Rusya iç tarihî uluslaşma ve devletleşme süreçleri, bunların dönemlerinin biçimsel adlandırma tasarruflardır. Hepsi için yazıldığı/basıldığı tarih itibarıyla Sovyet ve Rus (emperyal), Osmanlı-Türk ve Batı Avrupalı ve diğer Slav, Slav olmayan ulusların primer ve sekonder

sürecine atf anlamlı değerlendirilerek de ilişkilendirilir), *Rusya* adıyla devletleşip büyüme, *Rus*'un 'ana yurdu'ndan (?) yayılması, uzun ve bilim çevrelerince kuramlar üretilerek yazılan 'Slav' soyluların kol ve dallarının modern ulusal tarihlerine (genellikle yönere bırakılarak Batı, Doğu, Güney, Ukrayna vd.) bu genel-geçer kronolojinin sabitlenmesi süreci; SSCB dönemi ve varisi olarak şimdiki Rusya Federasyonu.

Devlet kişiliğiyle birlikte devlet ve toplum sistemi ve düzeni, eski sık tekrarda *şekl-i hükümet* olarak karşılanan krallık, mutlak veya meşrutî krallık, cumhuriyet gibi rejimini ve siyasi unvan değişimini de göstererek, atf ulus Rus'un devletleşme tarihi aşamalarının uzun ve ağır tarihi mirasını taşıyıcı olarak her şey 1991 dönümünde, artık bugünkü Rusya Federasyonu'na yazılıdır. Dolayısıyla Türk yazılı ve sözlü belleğinde ve tarihî diskurlaşmalarında basitçe *Sovyet sonrası* (= *Post-Soviet* İng. ve sair dillerde) eski Sovyet düzenini taşıyıcı tarihi eski ve fakat bu yeni devletin Rusya Federasyonu (*Russian Federation* İng. ve sair diller) adında da saklı *Rusya*'dan da ötürü kısaltıp yalnızca *Rusya* demek sıradandır; yazar, gazeteci, bürokrat ve tek başına Türk dili konuşuru açısından işe yarar ve kullanışlıdır. Keskin dizge-düzen değiştirici, politik, toplumsal ekonomik ve kültürel değişimin de ilercî kopuşlarına (Ekim Devrimi, Türk Devrimi) karşın, ulus ve devlet eksenli adlandırılmada tarihî süreklilik ve toplumsal, politik iç taraflar için kolektif ulusal bellek kıstası mutlak belirleyicidir. Bu bellek unutmama-unutturmama, unutturma-unutturmama zıt eylemliliğine güdümlü ve güdümlü çalışır ve bütüncül olarak zihnen kodlanan özgün bir gerçek uluslaşma ve dolayısıyla devletleşme tarihidir. Dolayısıyla *Rus* uluslaşma ve devletleşme gelişimini süreç olarak, *Moskof* için eksen Osmanlı ve öncesi, Osmanlı-Türk'ü de içererek *Osmanlı olmayan* tarihî Türk-Rus karşılaşmaları ve bağlaşımlarını da yukarıda verilen basit şema uyarınca dikkate almak gerekir.

Bu noktada *Moskof* adı, geç tarihli olarak yazılı kayıtlarda görünür olan, *eski* veya *erken* gibi sıfatlar ve özel yazımıyla *Rus*' adına nispetle de modern *Rus* etnonimini (Krill Rus imlâsında *Russkiy*, *Русский*)³⁰ dışlamadan ve örtmeden Türk dilli siyaset metinlerinde

tarihbilimsel kaynakları ile doğrudan arşiv belgelerindeki dillerinde kavramların gerçek anlamları ile atf anlamları arasındaki farkları gözetip terminolojik olarak kullandığından Akdes Nimet Kurat'ı dikkate aldım. Kurat (1987) (2. Baskı, 1. Baskı, 1948).

³⁰ *Rus*' ve *Rus* biçimde yazım ve kast edilen anlam farkıyla *Rus* etnonimi üzerinden modern Rus ulusal tarihî gelişimi (esasen Altın Ordu egemenliğinden çıkarak Moskova Büyük Knezliği dönemi ve sonrasına tahvil edilir) ve dolayısıyla Rus kök-köken sorunuyla da bağlantılı olarak 'Vareg'i (= Vareng, son zamanlarda bu varyant da Türkçede tarihçiler arasında, Batılı referans

hep yan yana gelebilmiştir. Bugün tüm dillerdeki karşılıklarını bulmuş³¹ modern standart *Rus* ulus adının da Rusya Federasyonu'nun hem modern etnik *Rus* hem de farklı tarihi kök-köken, din ve mezhep aidiyetleri, başka kıstaslarla beraber bir nüfus cetvelinde *Rus olmayan* yurttaşlar topluluğu olarak egemen topraklarında (*territory*) yaşayan tüm toplumunu içererek siyasi ve hukukî anlama kavuşturulduğu görülür. Bu keskin ayrımları Rusya Federasyonu'nda *Rus olmayanların* tarihi etnonim ve toponimlerinin varlığı ve kayıtlı (bilimsel vs.) resmî aktüel ve tarihi geçmiş bilgisi yanında, kuşkusuz 18. yüzyıl ve sonrası *Rus-Büyük Rus benmerkezciliğinden* beslenen emperyal, Sovyet-Rus tarih yazımı, ulusçu ve karşıt kuramlarla bu aktüel devlet adının ulusal, uluslararası yazımında süreklilik bularak belirginleştirebildiği *Russkiy, Rossiykiy* ayrımının da olduğu burada belirtilmelidir³².

Bu noktada yapılan değerlendirmeye *Rus, Rusya ve Rusya Federasyonu* adları üzerinden tarihi süreklilik kıstasına göre ispata taşımak güç olmaz. Bugün uzun ve resmî adıyla Türkçede atfı anlamlı olarak *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği*'nin veya yine kısaca *Sovyetler Birliği*'nin Türkçedeki harf kısaltması (akronim) *SSCB*'dir. Bu devletin de bu adla kuruluş tarihine bağlı olarak tüm dillerde harfi çeviri yoluyla uzun biçimi ve akronimiyle standartlaşmış karşılıkları, atfı “yeni devleti” de resmen tanıma ve devletler arası sisteme tedricen girişile beraber oluşmuştur. Fransız *URSS: Union des républiques socialistes soviétiques*, İngiliz *USSR: Union of Soviet Socialist*

---

kopyalama yoluyla görülmekte) de içine alan tartışmalar açısından bk. Picková (2008); Picková'nın “Were the Varangians Really the Founders of the Rus'ian State?” adlı makalesinin başlığında geçen İng. sıfat *Rus'ian* kullanımına dikkati çekiyorum; ayrıca bk. Stefanovich (2016); Pritsak (1977); Riasanovsky (1962); Riasanovsky (1947). Uzun uzadıya sorun yapmasa da (çünkü tartışmalar daha geç başlar) *Vareg* adının ve neyi kapsadığının genel kabulü, terim düzeyinde, anlam açıklamasıyla Türk tarih edebiyatına mal edilmesi bağlamında bk. Kurat (1987, s.16-18).

³¹ İmlâ olarak ve sözcük türlerine göre değişerek İngilizce *Russian*, Fransızca *Russe*, Almanca *Russe*, Lehçe *Rosyjski*, Sırpça *Ruski* (harf çevrimi, Krill alfabesinde), Çekçe *Ruština*, Slovakça *Ruský*, Türkçe *Rus* vd.

³² Bu başlı başına bir konudur. Rusçadaki bu ayrım Çağdaş Türkiye Türkçesinde yoktur, fakat ne mutlu ki Osmanlı Türk evrakı ve ondan intikal ederek Cumhuriyet döneminde yer adı (kent, köy vs.), ‘ülke’ (devlet adına atıfla da) adı üzerinden, Osmanlı sınırlarına sebepli girdikten ve ilişkiye resmen başladıktan sonra, tanıdıkça bildikçe Rusya nüfusunun soy vs. farklılık ve çeşitliliğinin göstergesel terimi erken tarihli olarak ‘Rusyalı’, ‘Rusyalı’ (varyantları) ve ‘Moskovlu’ (varyantları) olmuştur. *Rus* adının biçimlenmesinin tarihi olarak diller-kültürler arası adlandırma komplikasyonlarını ve *Russkiy, Rossiykiy* ayrımını da dikkate sunan bir çalışma için bk. Kamusella (2012).

Republics vd. Latin alfabesine aktarımda SSSR, Rus Krillinden *CCCP: Soyuz Sovetskih Sotsialisticeskih Respublik*.

Bu yeni devletin adı, Türkçeleştirmeye bağlı olarak uzun ve kısa versiyonuyla kullanılıp adlandırılmazdan önce dalgalanan bir geçmişe sahiptir. 1923 öncesi gerek Osmanlı payitahtı İstanbul (1918-), gerekse Anadolu Ankara hattında (1918/19-) henüz Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) açılmadan (23 Nisan 1920) ve iktidar henüz tam olarak ele geçirilmeden önce İç Savaş (1917, 1918-1922) hâlindeki *Bolşevik Rusya* ve yeni başkenti olarak 'Moskova'yla ilişkiler başlamış³³ ve Cumhuriyet öncesi ve sonrası resmî ve bu düzeyden de biçimleşerek hususî (şair, yazar, gazeteci, bilgin: müellif, mütercim ayrımlı) Yeni Evrak'ta (19. yy-), *Yeni Rusya* devletini teşkil edecek olan bu siyasi egemen güç ve örgütle, yani *Bolşevik* (Fırka / Parti ve İç Savaş Rusyası sahtındaki 'sovyet' örgütlülüğü) ile devletin resmî adının birleştirilmiş olduğu açıktır. Varyant eski iç adları, Bolşevikler tam iktidar olduklarında, kullanılmaya ancak bir süre devam etmiştir. Bunlar bugün atif devletin (SSCB) kullanımından düşen Türkçe eski adlandırmalarıdır. Aşağıdaki tüm örneklendirmelerde 1917 (Ekim) Bolşevik Devrimi sonrası, 1917, 1918-19, 1920'li yıllardan başlayarak hatta gitgide Türkçeleşerek 1950'li yılların *siyasi, askerî ve diplomatik resmî* Türk devlet evraki (standartlaşmanın asıl kurumları), yazar-çizer aydın seçkinlerin - gazetecileri de asla ihmal etmeyerek- politik ve ideolojik açıdan çatallaşmalarına bağlı olarak nesnel ve öznel tasarrufları, Sovyet ve Batı tarihçiliklerinin terim kullanımlarını çeviri yoluyla artarıcı, bilimsel ve terminolojik bilgilerinin ara yüzlü veya doğrudan asıl dilden (Rusça) akış düzeyi (kaynak dilden hedef dile : Türkçede

³³ Nitekim burada resmî zaman kıstası Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ve bunun Fransızca metnidir. Fransızca nüshasında, birbirini "resmen" tanıyacak ve ilişkiyi ileri düzeye de taşımak üzere atif-hedef hükümetin tam adı "*Le Gouvernement de la République Socialiste Fédérative des Soviets de Russie*", TBMM Hükümeti ise "*Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie*" biçiminde geçer. Fransızca nüshada, Osmanlı ve Çarlık devri geçmişini de yüklenici çerçeveler ilgili maddelerde "*La Russie*" adıyla (iki temel kıta adında tarihi idari ve sosyo-kültürel, çok-uluslu emperyal çerçeveye yerleşerek-mülkî birimler, küçükten büyüğe vilayetleri içinde olarak- ayırım göze çarparak, eski haritalarında da raptedilerek yer bulacaktır: *La Russie d'Europe* = Avrupa Rusyası, *La Russie d'Asie* = Asya Rusyası). Bkz. T.C Dışişleri Bakanlığı web sitesi; https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/Kurucu_Anlaşmalar/1921-moskova-anlasmasi-fransizca.pdf (Erişim: 21/11/2022). Türkçe ise "Rusya Sovyetleri Federatif Cumhuriyeti", Avrupa Rusya'sı, Asya Rusya'sı ibareleri ise "*Avrupa-yi Rusî*", "*Asya-yi Rusî*" biçiminde (Türk ve Rus üsera tahliyesi ve iade şartları bahsinde, madde 13) karşılanır. Bk. Yavuz (1992, s. 17-22).

terim/kavram üretme iradesi) ve içeriği dikkate alınmalıdır. Ayrıca resmî ve gayiresmî siyasi evrak, başta diploması evrakı, SSCB olarak ikili ve uluslar arası tanınma süreci (1922-), üyesi olunan ve uluslar arası düzeni temsil eden bağlayıcı kurumların standartlarının karşılıklı yazışmalarda yerli yerine oturması gibi (İki Savaş Arası Dünya: 1918-1939) çok temel gerekçeler Türkçede de adlandırma sorununu belirler.

Nitekim yukarıda vurguladığımız ad-adlandırma bahsinde *Rus*, *Rusya* adının, eski-yeni devlet adıyla tarihi kalıcı sürekliliğini gösteren özgün metin Yusuf Akçura'nın (1876-1935) tam adıyla *Taht-ı Hazret-i Mülkâne'de Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsere Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu* (Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335, kapak dışında 108 s.) olabilir.³⁴ Siyasi Türkçü ideolog sesinden gelen bu *Resmî Rapor*, resmî vazifesi bir tarafa, çağının çığılığı, uğultusu ve gürültüsü kadar, Rusya egemen ve mücavir coğrafyası üzerinden Türk ve Türk olmayan sosyalist (varyantları) ve ulusçu devrimci, karşı-devrimci, liberal vs. etkileyici seslerini tiz ve pesten duyurur. Rapor an-tarih ayna metindir.

Metniyle Akçura'nın yazar, gazeteci, başta *müverrih* ve nihayet iki yakada hudut aşarak Osmanlı Devleti ile Rusya'da, İki Devrim Arası'nda ise (1905-1917-, 1908-1918-1919-) örgütçü siyaset adamı olduğu hemen anlaşılabilir. Metin, iki 'tarihî hasım' emperyal devlet yıkıldıktan sonra da velut düşünür ve siyasi yazar kaleminin şeylere, olaylara, olgulara, kişilere, coğrafyaya ad verme (mevcut adı kullanma ve tercihli kullanımlar), kavram, terim kullanımı ve nitelemedeki özel (müverrih, kayıt, an, tarih zaptı) titizliğini gösterir güçtedir. 'Eski rejim'i (özel adıyla *Çarlık*, İmparatorluk, Rusya'ya özgü biçimleşecek ölü doğan 1905 Meşrutî Krallık ve sonra Cumhuriyet: 1917 Şubat, Geçici Hükümet(ler) ve 1917 Ekimi ve sonrası) yıkılmış bir *Rusya*, 'Sovyet' (*demonim*) olduğunda (ülke, devlet adı ile soy, dil, din vs ayrımların üzerinde yalnızca 'yer' işaretleyici ad: *sovyet bayrağı*, *sovyet işçisi*, *sovyet tarihi*, *sovyet köyü*) dahi bu saklı tarihî adının hep korunmuş olması, yazarının *Rapor* başlığında, doğal olarak hâlâ I. Dünya Savaşı (1914-18) sürerken ve hemen ertesi 'Rusya' olarak kalmalı, bunun yanında eski-yeni mükerrer olarak 'Devrim'le beraber İç Savaş sonunda ancak tam iktidar olacak olanların (Bolşeviklerin)

³⁴ Bu mühim *Rapor* üzerine ilk bilimsel çalışma için bk. Metin (2005, s. 31-53). *Türk Yılı 1928*'deki otobiyografisinin çevrim yazısı, göreviyle ilgili bazı Kızılay Arşivi belgeleri ve başka özel fotoğraflar, *Rapor*'un asıl metni (108 s.) ve çevrim yazısı, nihayet Yusuf Akçura hakkında *Giriş*'le beraber bir kaynak belge yayın için bkz. Karal Akgün ve Uluğtekin (2009). İlgili yayının *Giriş*'inde C. Metin'in makalesinin ve derginin adı yanlış belirtilmiştir. Bu makalede, *Rapor*'un aslı denetlenerek çevrim yazı sayfalarına atf yapılmıştır.

kaydıyla yeni devletin erkenci olarak resmî adının da *Rapor* metninde kuşkusuz yer bulması şaşırtmaz. Rapor, gerçek yeni (bir) rejimin (İki ‘Gerçek Eski Devlet’in devreden nüfusu için de etkileri doğrudan yaşanarak), toplumsal ve ekonomik düzenin kuruluş sancılılarıyla tanıklanan bu ‘gerçek yeni devlet’in adının artık resmî siyasi ve hukukî adı da olmaya doğrultulu *Rus* doğasından; yani içerden, *Türk* dışardan ve fakat ‘iç’e çeşitli araçlarla nüfuz edilmiş olarak tanıklık eden yazılı zaptı ve rapıdır. Yazarının belirtilen sıfatlarla kimliğinden ayrı, onun I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası -en eski tarihe de uzanarak- saha olarak Mahallî İç, yani Tüm (Çarlık) Rusya’sı, asıl *Petrograd*, Moskova ile Kazan’ın doğusu ile batısından Urallar’ı doğal hudut sayarak Avrupa Rusya’sı, üsera karargâh ve kamp haritası, Rusya vilayetleri ve Sibiryâ gerçeğine; real-politik olarak ‘eski’ye kodlanan, “tarih olacak olan” Emperyal Rusya’nın (gerçek) yeni ad, yeni hayat, yeni dünya ve yeni düzeniyle ulusal-uluslar arası eksende var olmaya, *eski çarlık* topraklarını “ihya ederek” devam edeceğini / devredeceğini de adı Türk’te saklı olarak haber verir. Bu *Rapor*’da artık 1917, 1918 başlangıcında en eski tarihî gelişim aşamalarıyla “Eski Rusya” (Çarlık, Emperyal ve öncesi) ve “Yeni Rusya” (“Devrim Rusyası”, ‘Bolşevik Rusya’) karşılaştırmalı ahvâl bilgisine dönük hususî, nesnel ve öznel, stratejik sebepli an-tarih bilgi ve değerlendirmelerin bir arada olduğu yine anlaşılabilir. Yazım, disiplinler farklı anlamlarıyla terim, kavram (bilimsel), olay-olgu, kurum, kişi, rütbe-mevki, görev, yer adları, menzil, güzergâh adları, tüm topografya ve coğrafyayı haritalayıcı özel ad bildirimlerinin titizliği yazarın resmî görev ve yetkisine bağlanabilir olsa da, onun özgün kişiliği, siyasete vuracak derecede dil, tarih ve coğrafya disiplinlerinin bilimli modern bilgisi ve bilinci, didaktik bakışı ile de doğrudan ilgilidir. Osmanlı üsera kamp ve karargâh haritası Yusuf Akçura’dadır. O aynı zamanda ‘Rusya’yı, Rus’u tarihî ulus olarak yadsıyarak, hor görüp alçaltarak değil, tam da Kurat’ın “Osmanlı’nın küçümseme” gözlüklerinin sonuçlarını idrak etmiş bir “Osmanlı yurttaşı” olarak soğuk bilmek, bu *acaip yeni* ahvali (alt-üst ve zaman çöküşü) anlamak ve anlamlandırmak üzere aktüel olarak bilinç düzeyine taşımak ister. Hem formel hem de sahada informal mecralarla ve zaten deneyimli olarak bilmektedir. Türklerle, yalnızca Osmanlı’yla olmayarak harp etmiş, Türk tarihî yurtlarını da işgal ile tarihte genişlemiş ve yayılmış bir tarihî Rusya, emperyal eski ve modern yeni; 19. Yüzyıl ve sonrası bilgisinde onun zihni, aslında an-tarihi yönetmektedir. O aynı zamanda resmî ve resmî olmayan muhataplarının, kendisini de içine alarak eşitler arası, görevi icabı her rütbe, mevki, sınıf vs. optimum resmîyet ve diploması kıstasıyla var olduğunun da evrak duyarlılığıyla bilgiyi toplama, derleme ve sınıflama yapmak konusunda bilinçlidir. Görev ve yetkinin bu açıdan

en temel nesnel bir faktör sayılabileceği sabitse de nesnel ve öznel değer cetveli -düşünme ve yazma eyleminin sorumluluğu- bu tip görevlerde yazarın karakteriyle bütünleşerek öne çıkar. Herhangi bir rapor bırakmak istemediği anlaşılır ve bu görev için onun seçilmesi bile sebeplidir. Bu mühim siyasi resmî *Rapor*'un basılı metni, söz konusu devlet adının (SSCB) ve ilişkili yeni düzen (Devrim'le gelişen olaylar dizisi) içinde bile süren ve sürmeyen eskimiş varyant kullanımlarının en erken Türkçe kaydına örnektir (Osmanlı Devleti'nde Türkçe gazeteler, dergiler, sair basılı olmayan arşiv değerindeki Osmanlı devlet evrakı dışında).³⁵ Osmanlı-Türk (1908-1918, 1919-) bağlamında, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve 20. yüzyıl devletler arası ilişkiler tarihi içinde İki Savaş Arası (1918-1938), 2. Dünya Savaşı (1939-1945) ve Soğuk Savaş (1947-1991) dönemlerini dikkate alarak, SSCB'nin yıkılışına kadar standartlaşması açısından bakıldığında bu adlandırma tasarrufları ve diğer kullanım biçimleri Türkçede *Rusya* sabit kalıp, kesinleşmemiş geçişgen özellikler taşır. Yusuf Akçura'nın murahhas olarak görev süresi kendi ifadesiyle "13 Kanun-ı sanî Sene 1918'den-1 Şubat Sene 1919'a kadar takriben 14 aydır."

1. Hemen *Rapor*'un başında ve metnin her yerinde yalın ve cümle içinde "*Rusya*'da bulunan üseraya vazife-i muaveneti ifa için *Harb-i Umumi devam ettikçe en müsait mahal, Rusya'ya komşu olan bîtaraf memleketler idi*" (Akçura, s. 44).
2. Titizliği, duyarlılığı ve yazımda tutarlılığı görmek bakımından I. Dünya Savaşı sırasında, adlandırması tepki olarak değiştirilen ve eski adıyla (1701-) Çarlığın payitahtı *St. Petersburg* metinde *Petrograd* olarak belirtilmiş, ihmal edilebilir sayıda (4 kez, 108 s.) bu biçimi yerine daima Rusça *Petrograd* (resmen 1914-1924) kullanılmıştır.³⁶ Metin en eski *Moskof* devrinden (Büyük Knezlik

³⁵ Bu başlıca bir konudur.

³⁶ Bu kent, 1924'te devletin kurucu önderinin soyadı (simgesel ad alma örneğidir) *Lenin*'e nispetle Rus Bolşevik devrim hareketinde bu kentin ayrıca önemine atfen *Leningrad* adıyla değiştirilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında adı *Petrograd*'a çevrilmiş, taht, taç ve diğer alametler de kanlı bir biçimde devrilenken -emniyet bakımından- Bolşevikler başkenti Moskova'ya (Mart 1918) taşımıştır. 1991 sonrasında ise zaman iki yüzyıl geriye aşırılarak, Avrupaî diller arası ve fakat Cermen kök verenine bağlı olarak tekrar simgesel olarak, yani Avrupa temelli kültürlenmenin Rusya'daki iki ana mecrandan biri olan Alman etkisi üzerinden ve elbette düzen değişikliği de göstermek üzere tekrar *St. Petersburg* yapılmıştır. Tabii *St. Petersburg* bir yapay-doğal kenttir. Neva ırmağının, Ladoga gölünü alarak, Baltık Körfezi'ne döküldüğü deltada Kuzey Savaşları için Çar Büyük Petro (1682-1725) tarafından inşa ettirilen kale ve katedralin adlarından adını alır ve yeni payitaht kente -dolayısıyla kent kutsanır-

ve sonrası) de intikal eden, Rus emperyal tarihçiliğindeki kullanıma bağlı olarak *Knezlik* ibaresinin yerine devlete de ad veren (Moskova Devleti), kenti ikiye bölen ırmak adına da nisbeten Eski Evrak'ta yazım varyantları olan *Moskova* kent adının Türkçedeki bu kalıcı versiyonunun, 19. yüzyıldan itibaren başlamış zaptını (s. 46) da vermiş olması bakımından tipiktir.

3. *Malmö* biçiminde uluslar arası standart okunuşlu ve Türkçedeki çevrim yazıyla bu İsveç endüstriyel liman kentinin iç ad olarak doğru yazımı (Malmö, İsveç): “*Malmö’de Osmanlı Şehbender-i Fahriyesi Mösyö Hideberg ile madamasının şehirlerinden geçen malul esirlerimize maddî ve manevî hayli muavenetleri dokundu...*” (s.47).
4. Murahhas olarak meseleyle resmen bağı ve ilişkisi olan temsilci devletlerin adlarıyla, kent ve yanı sıra coğrafi bölge (Rusya vilayet vd. büyük ve alt idarî birimler) adlarının standart yazımının kullanımına doğru bir evrilişin evrak zaptı da bu metinde izdüşümlü olarak görünür (Rusya'nın egemen sahası Sibirya, Danimarka, İsveç, Almanya, Avusturya, Avusturya-Macaristan, İspanya, Kopenhag, Berlin, Moskova, Kazan, Rus. Simbirsk / T. *Simbir*, Kastroma / Kostroma (ilki Rusça okunuşla), Ufa, Tombof, Toman, Penza / Penze (Türk.), Orenburg, Ekaterinburg, Nijni Novgorod, Astarhan, Çelyabinsk *Çilabi* olarak Avrupa Rusya'sındaki *Türk-Tatar* (bu yapay etnonim kullanımı Akçura tasarrufudur aynı zamanda) tarihi Türk ve Rus yer adlarının Türk / Rus biçimleşmeleri (Pek çok yerde).
5. *Türkiye* ve *Rusya* biçimleşmesinin (siyasi standart devlet, ülke, coğrafya adı) en eski ve en yeni, aktüel olarak saklı ve tipik kullanım örneği olarak henüz yalnızca ‘Osmanlı Devleti’ne atıfla *Türkiye*, *Çarlık-Emperyal* dönemini alarak 1918’de, Savaş boyunca kesilen ilişkilerin yeniden tanzimi bakımından bu kez eski müktedir olan siyasi hükümete, yani Bolşevikler henüz tam iktidar olmadığından çok parçalı yapıya da atıfla *Rusya* tarihi ad sürekliliğinin sabit oluşu: “... *Türkiye-Rusya münasebat-ı siyasiyesinin inkitanda Rusya’da bulunan Osmanlı tebaasının himâye-i menafî İspanya Devleti’ne havale olunmuş ve*

---

bu ad tahvil edilir. Kurucu imparatoruna ve temsil ettiği değerlere atfen de payitahtın adı bütünüleşir. Bu tür eski-yeni payitaht / başkent adlarının değişikliğe tekrar tekrar uğraması, atf kentin simgesel ve uluslar arası mecazî anlam tarihinin metinler düzeyinde özel bir boyutudur. Bu noktada bkz. Metreş (2017, s. 33-48).

Petrograd İspanya Sefareti nezinde bir Osmanlı memuru da bırakılmıştır.” (s. 57).

6. Pek çok iç ad – dış ad ilişkisini, Rus ve Rus olmayan politik önel, nesnel, maddî gerçekliğe uygun ve denk adlandırma tasarrufunu yakalayabileceğimiz bir başka diskur örneği:

“Gerek karargâhlarla muhabere netayicine, gerekse diğer yollarla hasıl ettiğim malumâta nazaran, **Rusya**'da bulunan ale'l-umum esirlerin o sıralarda ahvâli şöyle icmal olunabilir: **Petrograd**'da “**Bütün Rusya Sovyetler Cemahir-i Müttefika-i İştirakiyesi**”nin (1) teessüsünü yani kuvve-i hâkimenin bi'n-nisbe **mutedil sosyalistler** elinden **Azamiyetçi Sosyalistler** yani **Bolşevikler** (2) eline geçmesini müteakip, **Rusya**'da mevcut esirlerin cümlesi resmen azad olunmuştur. Üsera böylece her türlü kayıttan kurtulunca **Hükümet-i Cumhuriye** (3) bunların hayat ve maişetlerini temin vazifesini de üstünden atmıştır. Esir de diğer efrad-ı ahali gibi serbest say ve sanatla hayatını ve maişetini kazanın, denerek eski hükümet zamanında esirlere verilen miktar-ı muayyen maaş tamamen kesilmiş ve ancak iş bulamamak dolayısıyla karargâhlarda ikamete mecburiyet gören üseraya zabıt ve nefer farkı gözetilmeksizin bir miktar erzak verilmekte devam olunmuştur. Lakin bu mukarrerat, karargâhların cümlesinde aynı intizam ve katıyyetle tatbik olunamamış, **Kızıl Ordu** (4) efradından tayin olunan karargâh kumandanlarının tabiatı mukarreratın tatbikinde mühim bir amil olmuş ve **Sovyetler** idaresinin (5) ilâmnından biraz sonra ötede beride yeniden yeniye hükümetler tahaddüs ettiğinden iş karışıkça karışmıştır. **Sovyetler Cumhuriyeti**'nin (6) mukarrerat-ı mebhusesinden zabitan bi'tabi efraddan ziyade mutazarrır olmuştur” (s. 67)³⁷.

³⁷ Akçura'nın Rus-Rusya 1905-1917 arası politik ikliminin önce içinde, sonra Türkiye'ye gelerek *Türk Yurdu*'nun (ve Türk Ocağı, 1911) teşkilıyla yaşamında başka bir evreye girdiği bilinir. Onun muharrir, müverrih olarak Siyasi Yazı ve Makale külliyyatı, bu noktada Osmanlı 1908 matbuatının imkânıyla *Sırat-ı Müstakim* ve başkalarında yazdıkları, kitapları dışında, vurgulandığı üzere terim-kavram kullanımını yeniden ispata taşıyan şu ifadeleri dikkate sunuldu: Atıf bahis, Rus I. Duma'sına (1905) Rusya Müslümanları (veya Türkleri) temsilini oluşturan iç örgütlenme sürecinde (Rusya Müslümanları Nedveleri) kurulacak olan **Rusya Müslümanları İttifakı = İttifak-ı Müslimîn Fırkası** (Partisi) üzerinden okunmalıdır. Metinde daima *Duma* kullanımı, okur için eş-anlamlı yerleşik ad olarak *Meclis-i Mebusan*'dır ve Müslümanların örnek aldığı, beraber hareket ettiği baş harf kısaltmasıyla *KD* ve *Kadet* okunuşuyla Конституционно-демократическая партия, harf çevrimiyle *Konstitutsionno-demokraticheskiye partiya*, aynı partinin İngiliz ve Fransız versiyonu ise, sırasıyla *Constitutional Democratic Party* ve *Parti Constitutionnel démocratique = Parti constitutionnel démocrate*'tir. Avrupa örneğinde meşruiyet tarafları liberal Rus partisinin bu adını Akçura'nın maddî olarak -Fransızca ara yüzülü- yazıp bağlamca ve yerinde çağrışimli anlam aktarma ile *avam*, *avamî* = *demokrat*, *demokratik* yapması dikkate değer: “...Yakında açılacak ve tamamıyla **meşrûfî bir devletin Meclis-i**

Diskur parçasındaki iç numaralandırmalar dikkate alındığında **Sovyetler Birliği** adıyla standartlaşacak devletin çekirdek kuvveti veya örgütünün Cumhuriyet öncesi erken evrakta bu arkaik adın ilk olarak belirtilmesidir (1). Bu ad (1), **Türkçede iç ad** olarak, lafzî harfi ve müsavi çeviri tasarrufu sayılmalıdır. Osmanlı ayrımı önemsizleşerek Türk muhitine ve Türkçeye göre bu özel Rus iç kodlu dış adın Osmanlı-Türk evrakında erken zaptı, bu ve diğer lafzî-harfî ve mecazî ve yanı sıra çağrışımlı anlama dayalı çeviri eski kalıpların kullanımdan düşerek, (2) **aynı zamanda Bolşevik - Menşevik** standartlaşmasının yerleşmesi. Nitekim *Menşevik* karşılığında *'Mutedil Sosyalist'*in tercih edilmesi, metinde *Menşevik* adı kullanılmamıştır.³⁸ *Azamiyetçi Sosyalist* kavramını eş-anlamlı üretirken açıklama ihtiyacıyla asıl Rusça siyasi ve sair demonim sözcük-terim olarak *Bolşevik*'in özellikle belirtilmesi. (3) Bolşevik hükümeti değil de henüz Şubat Devrimi'nden Ekim'e (1917) iktidar olan 'Geçici Hükümet'i (Hükümetleri) karşılar. Savaş boyunca, Çarlık, devlet ve hükümetine tahvil ve hem de eski rejime atf ise 'eski

---

Meb'ûsân'ına benzeyecek Duma'ya a'zâ seçebilmek için Tatarlar düşünmeğe başladılar ve Petersburg'da bir kongre yapmayı kararlaştırdılar. Onda artık üç, beş maddeden ibaret karârlarla iktifâ edilmedi. Bir parti, bir fırka nizamnamesi kaleme alındı. Mevcûd mevâddi 72 mâdde idi. Bu, bir dereceye kadar Rusların Konstitusyonalist Demokrat yani meşrûtiyet-i avâmiyye dedikleri partinin programına yakın idi. Âdetâ ondan intihâl edilmişdi. Muvakkat kabul edildi. Ve aynı zamanda intihâbâtta Konstitusyonalist Demokratlarla birlikte harekete karar verildi. Bu karâr, müsib çıkdı. Müslümanlar otuz meb'ûs gönderebildiler. Ve Duma'da da Rusya Müslümanları bir parti teşkil edebildiler." Akçura Oğlu Yusuf Bey (10 Haziran 1909 / 28 Mayıs 1325, s. 200).

³⁸ II. Meşrutiyet'in gazete dilini de göz önünde tutarak Osmanlı İstanbul basınında 1917 Ekim Devrimi yansımasının bir boyutlanması olarak Lenin'in retorik-diskurla figürleşmesi ve bu bağlamda *Sabah* gazetesinin 13 Kanun-ı evvel 1917 tarihli sayısında yayımlanan "Lenin Kimdir" başlıklı yazıda geçen (Toprak, 2017). Rus-Rusya iç sosyalist ve Bolşevik tarihine yerleşen ad temelli politik kavram aktarımları (kimi çok muhtemel ki Fransız ara yüzüyle mal edilmiştir) belirtilebilir: 1895-1897 arasında, St. Petersburg'da Lenin ve arkadaşlarının kurduğu (Rus bağlamında örtük kavram sosyal demokrat = marksist) *Amele Sınıfının Hürriyeti İçin Mübareze İttihadi*'nin 'cemiyet' adındaki *amele-hürriyet-mübareze-ittihad* eskicil olup bugün *işçi-kurtuluş-mücadele-birlik* ile karşlanır: *İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği*. İngilizce ve Rusçadan uygunlaştırılmış olarak Carr'ın *Bolşevik Devrimi* adlı önemli İngilizceden çeviri kitabındaki kullanımı esas aldım (2002, s. 17). *Rus. Soyuz borbi za osvobozdeniye raboçevo klassa* Союзa борьбы за освобождение рабочего класса. Doğrudan Türkçede *amele* – *fırka* eskicil kalarak parti adının ilk kısmının harfiyen geçtiği şu diskur: "... *Rus Sosyal Demokrat Amele Fırkası doğduğu zaman Lenin Şarkî Sibirya'da ücra bir köyde, dünyadan uzak bir hayat yaşıyor idi. Müddet-i cezaîyesinin ikmalinden sonra memalik-i ecnebiyyeye gitti. ...*"

hükümet'le yapılır. (5) *Kızıl*lar biçimindeki bir kolektif ad, rejime ve yeni (Bolşevik = Sovyet denkliğinde) hükümete tahvil eden kullanımdır ve temsilen *Kızıl Ordu* adıdır. Eski Rejim taraftarlarının kurduğu *Beyaz Ordu* (*Belaya Armiya*, Белая армия) karşısında, Bolşevik Hükümeti'nin kurduğu Ordu'nun (*Krasnaya Armiya*, Красная Армия) bir kurum-örgüt adı olarak Türkçedeki ana renk adı *kırmızı* yerine, hem semantik hem stilistik olarak en eski Türk renk adı olarak *kızıl*la çevirisi (Yıldırım, 2012, s. 26-27 vd.) ve bu biçimde Türkiye Türkçesinde standartlaşması ayrıca önemlidir; bu ve diğer alt-birimde Bolşevik ve Sovyet dünyasının kapsamına giren ideolojiyi, rejimi, kurumları, bayrak vd. simgelerini, somut-soyut tüm adları olumlu-olumsuz çağrışımlı anlamıyla kodlayıcı sıfat da *kızıl* olmuştur. *Kızıl*lar ad aktarımıyla mecazlaşma ve İç Savaş'ta Bolşevik Ordusu, askerleri, hükümet ve ideolojik taraftarları için kolektif addır. (5, 6) *Bütün Rusya Sovyetler Cemahir-i Mütefika-i İştirakiye* (veya yazımda şeddeli *İştirakiyye*, *Müşterek*, *İştirak*, *İştirakiyyun* sözcüklerinin *Sosyalist* için çağrışımsal çeviri yoluyla resmî ad kullanımını Türkçeleştirme ve böylece politik anlam yüklemine erken tarihli olarak Osmanlı Türkçesi yazar diskuruna girmesi; burada ileri tarihte *Sovyetler Birliği* kısaltmasının 'Cemahir' (Cumhuriyetler) yerine 'Cumhuriyet' kökü, Akçura sözcük tasarrufuyla yapıldığı görülmektedir. Akçura'nın *Türk Yılı 1928* yapıtında³⁹ yer verdiği kendi ağzından üçüncü kişi teklikte yazdığı öz yaşam öyküsünün asıl ve çevrim yazı metninde geçen 2. dipnottaki kullanımı, onun bu ifade tasarruflarını (lafzî çeviri müdahalesini) yerinde yaptığına ispatır: "Bu günkü **Sovyetler Cumhuriyeti İttihadı'na** dâhil "Tataristan Cumhuriyeti'nin".." (s. 245, 2. dipnot). Ayrıca II. Meşrutiyet dönemine yerleşen ve 1917, 1918-1922 kesitini kavranan bazı gazete ve deruniler aktüel yazıları (yazarlı, yazarsız) ve haber metinleri de ad sorunu bakımından ne demek istediğimize⁴⁰ açıklık getirebilir.

³⁹ *Türk Yılı 1928*, Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından neşr olunmuştur (Yeni Matbaa, İstanbul, 1928, s. 396-412).

⁴⁰ Ekim Devrimi'nin önderi ve SSCB'nin kurucusu V. İ. Lenin'in (1870-1924) 21 Kanun-ı Sâni 1340 / 21 Ocak 1924 günü vefatı ve haberlerinin hemen ertesi birkaç gün içinde dünya basınına resmen düşmesi ve Lenin'in Türk sosyalist çevresinde (örnek: *Aydınlık çevresi*) ikonlaştırılması ve sair ulusal basın da haberleştirmeleri (23 Ocak 1924 itibarıyla) üzerine bk. Toprak (2017, s.74). Aynı makalede yer verilen Türk hükümetinin Başvekil İsmet Paşa imzalı "Monsieur Lenin'in vefatıyla müteessir olan Türkiye Büyük Millet Meclisi dost ve komşu milletin duçar olduğu ziya-ı elemden mütevellid hissiyyat-ı taziyetkâranesini **Rusya Şûralar Müttehid Cumhuriyeti'ne arz eyler**" taziyet telgrafındaki ad da erken SSCB dengi için bir kullanım örneğidir. "Şûralar" ve "Müttehid" sözcükleri Türkçeleştirme müdahalesinde harfiyen alıntılanarak "Sovyetler" ile "İttihad – Müttehid" de tarihî terim değeri metinlerde üste

çıkarak “Birlik” sözcüğüne politik anlam yüklemek istenir (yani *birlikten kuvvet doğar, birlik-dirlik* gibi yalnızca deyim-deyişlerde kalsın istenmez). Bu sebeple “İttihad – Müttehid” yerini “Birliği”ne bırakılacaktır. 1920’li, 1930’lu yıllarda “birlik” sözcüğüyle kurulan “dernek” ve “dergi” adları da vardır: *Türkiye Muallimler Birliği, Türk Kadınlar Birliği*, Romanya’da çıkan *Türk Birliği* dergisi gibi. 1923-1931 yılları arasında Dâhiliye Vekaleti, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından, Ocak 1934’ten itibaren yeniden yayın hayatına başladığında da bu durum bir yıl süreyle devam ederek 1957’ye kadar İçişleri Bakanlığı Basın Genel Direktörlüğü ve Başbakanlık Basın-Yayın Turizm Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan, dolayısıyla Cumhuriyet dönemi açısından henüz SSCB adında tam bir tutarlılığın / birliğin olmadığı resmî terminolojiyi de bir ölçüde ispata taşıyan *Ayın Tarihi Mecmuası*’nda “**Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadının** yeni Kanun-ı Esasisi” adlı yazının başlığında geçirilmeye devam eden “İttihad” (Cilt I, Sayı 1, 1337 / 1923) ve fakat sözcük sıralamasında da [Sovyet-Sosyalist-Cumhuriyetler-İttihad / Birlik] yerini bulması bakımından Cumhuriyet döneminde ilk somut diskur olabilir. “İngiltere Sovyet Rusya’yı hukuken tamdı” yazı başlığında SSCB ile özdeşlik (Cilt II, Sayı 6, 1340 / 1924) kurulduğu, “Sovyetler Birliği” kısa adının eş-değerli kullanımı olarak “Sovyetler İttihadı” (Cilt XV, Sayı 44, 1927) yer aldığı aynı mecmuanın Cilt XIX, Sayı 60-61-62 (1929) sayısında ise arkaizme dönülerek, örneğin “Moskova Büyükelçimiz itimatnamesini Sovyet Şuralar İttihadı Reisine verdi” yazısında, ilgili “sovyet” sözcüğünün tam olarak düz anlamının zihinde yerli yerine kodlanamadığına işaret ederek (Türkiye merkezli yazar/çizer, gazeteci, politikacı zümresi tarafından) ‘Şuralar’ın hem *Sosyalist* hem de *Cumhuriyetler* olarak yorumlandığı-alımlandığı anlaşılmaktadır. Dikkat çekici bu son örtük kavramları açığa kavuşturan tam kullanım örneği ise aynı derginin Cilt XXIV, Sayı 82-83 (2. Kanun, Şubat, 1931) tarihli sayısının “İki Aylık Dünya Şuunu” kısmında geçen “Sovyet Sosyalist Şuralar İttihadı dahilinde vuku bulan mühim vekayi” haber başlığındaki tasarruftur: asıl ad biçimindeki sıralamada artık Şuralar=Cumhuriyetler olarak atf alır. *Ayın Tarihi Mecmuası*’nın 1923-31 arası dizini için bkz. Kocaoğlu (2002, s. 627-698). *Sovyet* (sıfat, demonim) *Sovyetler = Sovyetler Birliği, Sovyetler Birliği, Sovyet Rusya* (ve kurum adı olarak SSCB yerine *Sovyet Rusya Komünist Partisi* ve *SSCB Komünist Partisi*) biçimli kullanımlarının *haber* ve köşe yazılarında serbestçe görünürlüğü için ulusal yayımlı gazete örneği Milliyet olabilir; 1950 ve sonrası için yapılan elektronik arşiv taramasında, *Milliyet*’te bu kez İngiliz kaynaklı bir haberde SSCB devlet adı *Cumhuriyetler* sözcüğü, *of* etkisi ile olsa gerek -i teklif 3. kişi iyelik eki ile tamlama olarak yazılmıştır (Milliyet, 1/9/1954). Yine bir başka haberde aynı biçimde (9/5/1953) *Cumhuriyetleri* biçimi kalkmış olarak, yani “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği” standartıyla (17/1/1958, 1957-1966 arası SSCB Ankara Büyükelçisi Nikita Semyonoviç Rjov’la ilgili bir haberde) geçer. Ancak kararsızlığın sürdüğünü Cumhuriyetleri versiyonunun (1961) yılında iki kez (18 ve 20 Ağustos nüshaları), 1973 yılında (6 Kasım), 1974’te (14 Aralık), 1976’da (18, 19 Ekim) rastlanabildiği görülür “*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin kuruluşunun 50. yıldönümü münasebetiyle Büyükelçilikte verilen kabul resminde Başbakan Melen..*” (22/12/1972) diskurunda artık bir yarım yüzyıl geçince standart kullanımda tereddütler olsa da ortak kabul olduğu anlaşılabilir. *Milliyet* gazetesinin bu yılki bir sayısında devlet adının akronimi de kullanılmıştır

7. *Bolşevik* ve yanı sıra başka Rus ve Rus İç Savaş iklimine yerleşen fırka ve cemiyet adlarının (sıfat vd.) kullanımı bakımından da değerlendirildiğinde *Bolşevik*, politik ve askerî bağlamlarında doğru ve yerinde olarak kendini sık tekrara bırakır (asıl metinde 12 yerde): *Rus Bolşevik (aza)* (s. 63), Kostroma'ya atıflı *Bolşevik Komiser* (s. 75), “Sovyetler Hükümeti ile müttefikin arasında mevcut mukaveleneye istinaden” Kazan’ın *Sovyet Hükümeti* ile denk olarak Kazan Bolşevik Hükümeti (s. 90), “*Ben daha Moskova'dayken Bolşevik Hükümeti idaresi altında bulunan mahallerden Osmanlı üserasının ekseriyet-i azimesinin tahliyesine muvaffakiyyet hasıl olmuştu*” iki başlıklı İç Savaş'ta ‘sâbık’ Rusya Hükümeti ibaresi karşısında bildiren ifadeler yanında İç Savaş'ta, I. Dünya Savaşı'nda Rusya müttefikî İngiliz, Fransız hükümetlerinin verdiği dış destekle Bolşevik ‘yeni’ rejimi tanımayarak, Bolşeviklerin tanımadığı *Meclis-i Müessisan Azası Hükümeti* ve onun Çekoslovak ordusunun 6 Ağustos'ta (1918) Kazan’ın ‘*Bolşevik Hükümeti*’nin el değiştirdiği bilgisi ve 3 Mart 1918'de Bolşevik Hükümeti (merkez) ile Osmanlı devleti arasında imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasının bu *Meclis-i Müessisan Azası Hükümeti* tarafından reddedildiğine bağlı olarak da okunmalıdır.
8. Özel olarak *Kızıl Ordu* teriminin karşısına yerleşen *Beyaz Ordu*.
9. Savaş, Savaş öncesi ve Savaş sonrası anlatısı da olduğundan bu Rapor'da terkipli ve terkipsiz olarak “Hükümet-i Osmaniye” ile “Rusya Hükümeti” kullanımına bir devlet siyasi makinesine atfla meşru temsili mercii ifadesine bir örnek olarak: “**Hükümet-i Osmaniye**⁴¹ tarafından üsera-yı Osmaniye'ye mahsus maaş

(24/5/1972, İktisat-Ticaret sayfası). Bkz. *Milliyet* gazetesi, gazetearsiivi.milliyet.com.tr (Erişim: 21/11/2022). Ayrıca Avrupalı politik (liberal, sosyalist) düşünceler, düşünce hareketleri, çevreleri, kurumları, politik partiler, derneklerin ve temsilci kişilerin adlandırmaları için *Aydınlık Külliyyatı Kitaplığı*'nın listesindeki kitaplar incelenebilir. Bkz. *Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı* web sitesi içinde <https://www.tustav.org/kutuphane/aydinlik-kulliyati/> (Erişim: 14 / 11 / 2022).

⁴¹ Simgesel olması bakımından 30 Ekim 1918 günü imza edilen Mondros Mütarekesi'nin İngiliz ve Türk versiyonu metninde yalnızca bir yerde *Türkiye*, geri kalan ilgili tüm 24 maddede standart *Osmanlı* (sıfat), *Hükümet-i Osmaniye* (devlet ve hükümet) ve *Memâlik-i Osmaniye* (siyasi egemen toprakları) kullanımlarına rastlanır. Bk. Erim (1953, s. 519-524). Buna karşılık tüm metinde, – ‘Türkiye’nin de yeni devletin “yeni adı” olacağı akılda tutularak – *Türkiye Büyük Millet Meclisi* adının olmazsa olmaz belirleyici parçası *Türkiye* vardır. 1 Kasım 1922 tarihinde lağvedilen saltanatı ve sülaleyi temsil eden Osmanlı Devleti, Millî Mücadele sonrası (1919-22), Mudanya Mütarekesi (11 Ekim 1922) ve ardından ‘Barış Antlaşması’ için masaya oturan TBMM

mevcut olmadığından Rusya Hükümeti tarafından muhtass erzak ve maaş da kesilince” (s. 45)⁴².

Hükümeti'nin imza ettiği Lozan Sulh Muahedenâmesi'nin (Traité de Paix) (24 Temmuz 1923) ilgili tüm maddelerinde içerik ve bağlamına göre daima *Türkiye* ve *Türkiye Hükümeti* kullanımı (tam metin) yanında, doğal olarak “eski” devletin vârisi de olduğundan eski mülga kurumlarının zikrinde ve devrin Türkçe imlâsıyla *Diyyunu Umumiye-i Osmaniye* (Conseil de la Dette Publique Ottomane) (Kısım II, Mali Ahkâm, s. 43 vd.), çift sütun hâlinde düzenlenen sayfanın sağ sütunundaki Fransızca nüshasında ‘L’empire ottoman’ (‘Osmanlı İmparatorluğu’) kullanımının dengi karşılığında birkaç yerde terkipli ve terkipsiz olarak *Devlet-i Osmaniye* veya sıkça ve sürekli olarak *Osmanlı Devleti* ve başka sözcükleri de niteleyen demonim olarak *Osmanlı*. Bk. *Düstur Üçüncü Tertip. Kanunları, Tefsirleri, ve B. M. M. si Kararlarını, Nizamname ve Muahede ve Umumî hizmetlere ait Mukavelâtı muhtevidir*. Cilt 5, 11 ağustos 1339-19 teşrinievvel 1340, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931, s. 16-55. Aynı Lozan Muahedesi bünyesinde, ‘Kısım 1 Siyasi Ahkâm, Fasil 2: Tabiiyet (Nationalité), Madde 35, yine *Boğazların Tabî Olacağı Usule Dair Mukavelenâme*’de (Convention) taraf devlet sıfatıyla zikredilen (imzacı Nikolas İvanovich İordanski) Türkçe ‘Rusya’, Fransızca ‘La Russie’ kullanımı. Bunlar ve müzakere metinleri için bk. Erim (1953, s. 35, 131).

⁴² *Rapor*’un kaleme alınıp basıldığı tarihi dikkate alarak 1917 Şubat Devrimi (Geçici Hükümet) ve Ekim 1917, 1918 yıllarına tarihlenen Osmanlı Hâriciye Nezareti resmî (iç yazışma ve ekleri) belgeleri (farklı fonlar), yani Osmanlı resmî kalemlerinin evrakı, hem ad / adlandırma sorunu açısından hem de Akçura tasarruflarıyla uygunluk bakımından örneklenebilir: 1905-1908 Dumaları’nda yer alan *Duma* mebusu *Kadet* Sadri Maksudof’un (Maksudî) liberal demokrat, meşrutiyeçi monarşist politik fırka olarak kendini ilan eden *Kadetler*’in bakışım doğrudan eleştiren, biri Kadetler Konferansı, diğeri ara rejim *Duma*’da verdiği Savaş sonrası iki ünlü nutku da Rus gazetelerinde “tamamı” kasten neşredilmemiş olsa da Kazan’da (Müslüman Türk-Tatar) ses veren *Yıldız* gazetesinin 2 Şaban 1335 / 23 Mayıs 1917 tarihli nüshasında tam olarak neşredilmiştir. Bu nutuklar, doğrudan İstanbul’un statüsü, Karadeniz ve Boğazlar Meselesi ile Rusya’nın malûm siyaseti ilgilidir. Sadri Maksudof’un da her iki nutkundaki kullanımlar Akçura’nın Rapor’undaki kullanımlarla uygunluk gösterir ve *Kadet* (KD: Konstitüsyonel Demokratlar, akronim) ve diğer politik vd. Rus siyasi cemiyet ve fırkalarının özel iç adlarının Osmanlı basın-yayın muhitine / kamuoyuna Rusyalı Türk ve başka politik edebiyat tarafından mal edilmesine (1905 ve sonrası) bir diğer örnek oluşturur: “*Kadetler Konferansı’nda irad eylediğim sözler Petersburg ve Moskova gazetelerinde tamamen neşredilmedi...*”, “... Müslümanlar ekseriyetinin Rusya şekli idaresinin cumhuriyet-i avam tarzında olacağını zannediyorum. Fakat bu cumhuriyet şiddetli bir merkezîyet esasına müesses olmamalıdır.” Politik hukukî düzen ve rejim adlarının “cumhuriyet-i avam” biçiminde iç ad olması kadar bu terkipli eski kullanımda sık tekrar edilen “avam”, “halk” ve “demokratik” sözcükleriyle kurulacak politik hukukî düzen ve rejim modern siyasi anlam denkliğine oturtulur. Daha sonra kalıplaşan “halk cumhuriyeti”, “demokratik cumhuriyet” ya da kısaca *cumhuriyet* rejimin adıdır. Bir cumhuriyet rejiminde anayasal meşru hükümet, bürokratik kurumlar, seçim sistemi, meclis, partiler, merkezî ve

mahalli idarelerde temsili olarak anayasal düzeyde tüm yurttaşların haklar ve özgürlüklerini de içererek bunların yetki dağılımını idarî hukukî açıdan anlamlandırıcı ve yapısal farkını işaretleyici *unitarizm* ile *federalizm* karşıtlığına ise Maksudof *merkeziyet* karşısında *adem-i merkeziyet* yerine, bir satır altta “*muhtariyet*” kavramı ile geçirek ifade eder. “... *Bizde ayrı ayrı vilâyetler, büyük muhtariyetleri haiz olmalıdır*”. İkinci nutuktan Rusya dışında Osmanlı Devleti’ni kast ederek ve atıf anlamı *Türkiye* kullanımına ise şu cümlesi ise dikkate değerdir: “*Türkiye’nin mevcudiyeti ve bekası aleyhinde olan her türlü siyasete iştirak etmektir, bizim dinî ve ırkî hissiyatımıza muhaliftir*..” Bu ahintıların yapıldığı belgeler Osmanlı Arşivi’nde HR.SYS (Harici Siyasi) fonunda saklı olarak iç tasnifte Rusyalı Türk-Türkçe yayın gazetelerin / yazarının dil ve terim / kavram kullanımlarını işaretleyicidir. Nutuk metinleri hususî olduğu kadar resmî, kolektif ve bireysel atıflı temsili görüş bildiri, fakat doğrudan maddî gerçeklikteki tüm kavramlaşmalara itibar edilmektedir. Aynı çerçevede bu kez Moskova’da yayımlanan *İl* gazetesinden (7 Şevval sene 1335 ve 27 Temmuz 1917 tarihli nüsha) haberler de HR.SYS kodludur: *Petrograd* adının kullanımına bir örnek: “*Müslüman Şurası’nın Petrograd’da in’ikad eden fevkalade bir içtimanda Sadri Efendi Maksudof, Petrograd buhranları hakkında izahat verdikten sonra Rusya ahalisinin beşte birini teşkil eden Müslümanların dahi..*”. Elçilik’ten Bâb-ı Âli Hariciye Nezareti Şifre Kalemi 1773 numaralı belge Remzi (kâtip) imzalı “Fî 24 Temmuz sene 918 tarihiyle Moskova’da bulunan Galib Kemalî Bey’den vârid olan telgrafnâmenin halidir” başlıklı belgede geçen, *Beyaz Ordu*’nun İç Harp’te coğrafi olarak kısım kısım olan “hâssa ordu” ve “alayları”nın kolektif ad örneği ile *Boşevikler* (ve atıf anlamıyla *Kızıl Ordu*) değil de ara yüz Fransızca ise taraftarlığı, savunurlarını ve parti ideolojisine bağlananları karşılayan anlamıyla ‘Boşevikçiler’, ‘Boşevistler’ (*Bolchevisme, Bolchevistes*) biçiminde aktarabileceğimiz bu diskurda üç yerde geçen kök sözcüklü *Boşevikiler* sıfatı böyle bir kullanım tercihidir: “*Bir haftadan beri Beyaz Hâssalar tarafından müdafaa olunan Yaroslav şehri şiddetli muhaberatı müteakib Boşevikiler eline geçti. Şehrin yarısı yandı. Boşevikiler büyük mikyasta intikam almaktadırlar. Volga nehri üzerinde Simbirsks şehri Çek Slavları tarafından işgal edildi. Kazan şehri tehdit tahtındadır. Boşevikiler mütemadiyen amele ve köyliyi yaklaşmakta olan tehlike ile korkutarak silah altına davet etmektedir..*” Galib Kemalî Beyin kaleminden çıktığı açık olan bu Rusya İç Harp ahvalini kayda alan metindeki koyu vurgulardan *Boşeviki* yerine 25 Temmuz sene 918 tarihli telgrafnâmede bu kez *Boşevik* kullanılır ve ikisi arasındaki ayırımı belirginleştirildiği anlaşılır: “... *Cenubî Kafkas mesealinin kilidi Bakü şehridir ki merkezden ziyade oradaki Ermenilere temayül eden mahalli Boşeviklerin zîr-i nüfuzundadır. Bakü Ermenileriyle behemehal ba’de’l-ittilâf yakında şehir zabtedilirse Rusya Hükümeti’nin – bu artık Beyaz Ordu ve iç – dış eski rejim taraftarlarının kurduğu hükümetin zaten saymadığı/tanmadığı ve Boşeviklerin de karşı harekete güreştiği Şubat Devrimi çalkantısı içinde kurulan meşru geçici hükümetler- oralar ile tamamen alakası kesileceğinden... Şimal Türklerine gelince; bunlar Boşevikler ile teşrik-i mesai edebilmeleri mümteni gibidir. Zira hükümetin mesleği burjuvaziyi karmaktır. Nüfuzundan istifade edebileceğimiz rüesa bunlara taraftardır... Ufa şehri Çek Slavlar tarafından zabtedildi. Kazan da taht-ı tehdiddedir. Boşevik Hükümeti etrafındaki daire-i tazyik mütemadiyen daralmasına nazaran, sükutu vakit meselesi olan bir hükümetin*

MOSKOF'LU OSMANLI EVRAKI: POLİTİK, DİPLOMATİK BELGE METİNLER VE TARİHİ ANLAM ÜRETKEN MECAZLAŞMA

Başta Osmanlı hâriciyye ve diplomatik resmî devlet evrakının muamele dilinde, doğrudan ve dolaylı türlenen ilişkilerin siyasi, toplumsal ve ekonomik, askerî ve git gide hudut dışına hareketlenen toplumsal temsilcilerini de içine alarak, yapısal karakteri ve şiddetine bağlı bir biçimde *Rus* ve *Rusya* için birden çok ad kullanılmıştır. Hem çağrı ve hem de bugün için doğru bir iç adlandırma (*endonym*), özgün Türkçeleşme örneği olarak eskicil *Moskof* < *Moskov*, hatta sıklığı az olmakla beraber muhtemelen Rusça okunuşla yazımıyla '*Maskov*' (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, H. 966-968, M. 1558-1560, Dizin) ya da bu iki temel biçim bir arada kullanılarak *Moskoflu*, *Rus*, *Rusiyeye*, *Rusya*, *Rusyalı* / *Rusyalı* adlandırmaları *Rus* ve *Rusya* için tarihi (ve modern) ulus, devlet ve ülke adı olmuştur.

Hükümdar unvanları (*çar*, *çariçe*, *çareviç* vb.) siyasi rejim tipinin de işaretleyicileri idiler. Nitekim Osmanlı Devleti'nin, Rusların knezlikten çarlığa, çarlıktan emperyal düzene geçişi bildiren alametlerini kullanma bakımından izafiyet kurarak üstünlük ve güç temsiliyetini seviyelendirici, hitapta hafifleten ve küçültün Türkçe '*beg*'i ancak '*şimal*'in yükselişine paralel olarak kullanılmaktan vazgeçebilmiştir. Rus muhatabı, kendi anayurdundan 'yakın'a ve 'uzağa' yayılıp ve coğrafi yönler göre yükselip, çıkarak veya inerek Osmanlı devleti aleyhine genişleyip büyüdükçe, ilişkilerin karakteri değişecek olsa bile, mertebelendirici, statü işaretleyici olan simgesel unvanlardan vazgeçmek zaman alabilmiştir. Devletler arası kullanıma itibarla şart koşulduğu için '*çar*', '*çariçe*' yanında diğer Avrupalı eşitleri ve benzerlerine uyguladığı gibi Rusya'nın çar, çarîçeleri için '*kral*', '*kraliçe*', '*imparator*', '*imparatoriçe*' unvanları Osmanlı resmîyetinde, ancak 1700'den itibaren yer kaplamaya başlamıştır.

Korku, derin kaygı, saldırı dili yerine savunma kaynaklı tehdit, tehlike, üstün güç, büyük güç kodlu bir alımlama henüz dile yansımamıştır, bu ancak 17. yüzyıl sonu itibarıyla kontrollü, tedbir alınması gerektiği tekrar edilerek sürekli uyarıların stratejik tarihi yer-su adları üzerinden yapıldığı dikkati çeker. Bunların içinde en önemli Karadeniz'dir. Karadeniz'deki hükümlanlığın kaybederken ve

---

bulnara yardım etmesi mümkün olmayacağından...". Telgrafnâmede geçici hükümet, Rusya Hükümeti'ne denktir ve Bolşevik Hükümeti'nden ayrıştırılarak kullanılmıştır. Çek Slavları ise, İç Savaş'ta eski rejimi dış desteklemek üzere savaştan lejyonlardır. İlgili alıntılar için bk. *Osmanlı Belgelerinde Kazan* (2005, s. 37, 39, 49, 56, 57).

kaybettiğinde imal ettiği anlatılarda, Osmanlı devlet temsiliyeti İstanbul, Marmara ünitesi ve Anadolu anakarası üzerinde 'Karadeniz'i, 'Kırım' kararı ile somutlaştırdı ve Karadeniz'i himayesine aldığı Kırım (Hanlık ve toprakları) ve (Don-Kuban) Kafkas havzasını da dâhil ederek 'şimal'ıyla birlikte bütün olarak kavradı ve 'Karadeniz' böylece kararıyla birlikte bütünü temsil eden parçası oldu. Kurulu üsler olarak hudut bildiren müstahkem kaleleri etrafında, stratejik ırmak sistemini; Dinyeper=Özi, Don=Ten, Dinyester=Turla, Bug, Volga=İdil, Ural=Yayık ve Tuna ile kollarını yönettiği hâlde, Karadeniz'in kuzey ve güney kıyılarının emniyeti meselesine eklemli '*Kasd-ı Kırım*' ifadesi böylece erkenden Osmanlı-Türk evrakına girdi:

'Büyük Rus'ça içerilecek olan Karadeniz'in daha *şimal*indeki *Moskof*'la *Rus* Osmanlı Evrakı'nda özdeş tutularak *Rus-ı menhus* 'uğursuz Rus' kalıbına sokulmuş olan figür ve figürleşmenin tetikleyici unsuru yağma, talan, yakıp yıkmaya, hırsızlık ve eşkıyalıklara evrakına mal ettiği, İstanbul'a, liman ve iskelelerine kadar inebilmiş ve bu resimle rahatsız edici bir biçimde kullanışlı ve yararlı enstrüman olarak sahneye girmiş Osmanlı Evrakının diliyle Rus Kazak '*melunlar*'ı, '*Kazak güruhu*' olmuştur. 1475'te fethedilmiş olan 'Azak'tan Karadeniz'in kilidinin kırılacağını tedricen haber veren ve Kefe beylerbeyine hitaben yazılan mektuptaki '*Moskov Begi*' unvanı bu dizilişle erken tarihli bir kullanım olarak karşımıza çıkar. 1558-1560 tarihli 3 Numaralı Mühimme defterinden (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, H. 966-968, M. 1558-1560) mektubun ilgili şu satırlarını 1. Metin olarak aşağıda vermek isteriz:

Kefe Beylerbeyi'ne hitaben (25 Recep 967 / 22 Nisan 1560, Azak kalesinin tamiri dolayısıyla mektuptan):

- (1) "Azak kadısı mektûb gönderüp **Nogay cânibinden** mu'temedün-aleyh kimesneler gelüp **Rus cânibinden** nüzul itmiş tahminen üç bin mikdârı **Kazak gördüklerin** ve Kazganov nâm mevzi'de bî-nihâye tütün düttüp tüfengler atılır didüklerinde takirlerine muvâfık Turahan tarafından dahi gelen kimesneler İsmâ'il Beg ile **Moskov Begi olan Rus ittifâkıyla** evvel-bahârda asâkir-i makhûresiyle kurudan gelüp **Özi cânibinde Aksu dimekle ma'rûf mekânda** İsmâ'il ile mülâkî olup **kasd-ı Kırım** idüp seksen bin mikdârı asker-i makhûresine **Dimitraş nâm mel'ûnı** serdâr idüp **Ten Suyı**'ndan bu cânibe göndermek kasdında oldukların haber virdüklerin bildürüp ve zikr olunan Kazaklar zahirelerin götürdüklerine haml olmuşdur (s. 422-423)..."

16. yüzyılın ikinci yarısı ve yalnızca iki yılı içeren 3 Numaralı Mühimme defterinin pek çok yerinde bu tarz '*Moskov*' atıfı ve Kırım ve art-alanı için alarm veren tedbir (ve gaflet) aklının işaretleyicilerine rastlanabilir. Denebilir ki, Osmanlı Devleti ile *Moskova Beğliği*

İlişkileri, diplomatik olarak 1475 yılından sonra Rus tüccarlarının Kırım'daki eski Ceneviz kolonilerinde ve ayrıca Azak'ta yaptıkları ticaretin sürmesi üzerine başlamıştır. Osmanlı tahtında II. Bayezid'ın (1481-1512) olacağı bu ilk ve erken devrede Moskova'da ise, Moskova Büyük Knezliği'nin devletleşme sürecinin mimarı sayılabilecek, 'Büyük' lakabıyla anılan, Bizans'ın son sülalesi Paleologların son imparatoru IX. Konstantinos'un kardeşinin kızı Prenses Sofiya ile evlenecek III. İvan'dan (1462-1505) doğan oğlu III. Vasiliy (1505-1532 / 1533) (Kurat, 1987, s. 116-122), sonra dedesi gibi Moskova Rusyası iç yönetiminde yaptıklarıyla 'büyük' ve fakat 'korkunç' lakabıyla dünya tarihine mal edilen taç varisi, 'Bütün Rusyaların Çarı' unvanıyla 'Moskova tahtı'na çıkan IV. İvan (1547-1584) vardır (Kurat, 1987, s. 143 vd.).

Aynı 3 Numaralı Mühimme defterinden taraflar arası ticarî boyutu, yine mesele Karadeniz ise Kırım hattı üzerinden 'Moskov vilâyeti'ni, vilâyet yerine '... memleket'i, '... canib'i gibi, belirli bir hudutla çizgi çekip sınırlayarak egemen saha veya coğrafyayı da işaretlemeyen yer belirtecileri, fakat devrinin bir özelliği olarak iki ve ikiden çok siyasi egemen temsili bakımından mahallî idarî, noktavî topografik ve coğrafi bakımdan kaleler, limanlar, kentler gibi özel yer adlarıyla (Türkçe ve Türkçeleştirme yapılarak) gösterildiği, aşağıdaki 2. Metin'den hareketle tespitten ötedir.

- (2) "26 Şaban 967 / 22 Mayıs 1560. Tatar Hânı'na (Devlet Giray) hüküm ki: Boğdan voyvodası mektûb gönderüp harâc mesâlihî için bundan sâbık âdemleri **Moskov vilâyetine** varup semmûr ve tinnin kürkleri ve balık dişî alup gelirler imiş. Şimdiki hâlde **Leh tâ'ifesi Moskov keferesiyle** adâvet üzere olmagla âdemlerine **Moskov'a gitmeğe mâni' oldukların** ve hâliyâ zikr olunan âdemleri Tatar içinden zikr olunan husûslar için **Moskov'a gelüp gitmek** bâbında icâzet taleb idüp âdemlerine dahl olmamak için hük-m-i cihânmutâ'ımız recâ itdüği ecilden gerekdür ki, âsitâne-i sa'âdet-medâr ve sîdde-i seniyye-i gerdûn-iktidârımıza olan ubûdiyyet ü ihtisâsımız muktezâsınca mezkûr voyvodanın âdemleri arz olınduğu üzere **vilâyet-i Tatar içinden Moskov vilâyetine** gitmelü olduklarında şer'-i şerife mugayir dahl ü ta'arruz olmamak bâbında envâ'-ı mesâ'î-i cemilenüz zuhûra getürile (s. 513)."

Bu 2. Metindeki 'Moskov' işaretli atfa dair diğer bir karakteristik, Osmanlı resmî evrak terim ve sözlüğünde ancak 19. yüzyılda tedricen terk edilecek olan ve kastî bilinçli ve atfı anlamlı kullanılacak *kâfir*, *kefere*, *küffar* kullanımlarıdır. Din temelli bu tür tek veya kolektif adlandırma tasarrufunun Hristiyan uluslara öteden beri genişletilerek tahvil edilmiş olması, erken Osmanlı Türk-Rus ilişkileri bağlamında

da geleneksel dinî ve siyasi indirgeyici bir yorum olarak karşımıza çıkar.

‘Tatar hanı’ Devlet Giray hana (1551-1577) hitaben yazılan yukarıdaki 1560 tarihli Osmanlı padişahının hükmünde, Osmanlı ile Moskova arasındaki diplomasinin tesisinde tavassut eden ve fakat taht kavgalarıyla sürekli boğuşan Kırım’da, üç kez saltanatı ele geçirip nihayet Osmanlı gücünde saltanatı elinde tutmuş Mengli Giray’ın (1467, 1469-1475, 1478-1515) zamanının 1552’de Kazan Hanlığının düşüşüyle geride kaldığından (Kırım Hanlığı, Âli Cengiz Giray sülalesi: 1441-1783) bahisle, Moskova ile Kırım Hanlığının ilişkilerinin seyrinin değiştiği de anlaşılmaktadır. Osmanlı sultanının açıkça dile getirdiği acı gerçekle hanların yüzleşmek zorunda kaldıkları, bunun ise Lehistan’ı da içine alarak Baltıklar–Karadeniz hatında ticaret bahsinde kayda girdiği anlaşılmaktadır. Sibir, Nogay ve Astrahan’a, nihayet Kafkaslar’ın kuzey ve güneyine sarkan Rus ilerlemesi (Kurat, 1987, s. 152-156) ile Moskova Karadeniz’in ticarî ve iktisadî hayatının can damarı olduğunu daha güçlü bir biçimde idrak edecektir. Rusya’nın bu denize atfettiği can damarı değerinin Osmanlı egemenliğindeki Rumeli ve Anadolu memâlikinin tüccarlarını da bağlamasıyla biçimlendiği yukarıdaki 2. Metinde örtülü olarak gözükür. 2. Metnin kayıt tarihi 1560’tır ve Kazan hanlığının yıkılışının üzerinden 8 yıl geçmiştir; Devlet Giray Han’ın ünlü 1571 Moskova seferi hâlâ büyük bir gözdağı vermek olarak, ancak Cengizli Türkler, ve Osmanlı Türkleri için erkenden tragedya çağının geçip drama çağına girildiğini sezdirirken, bu ancak, Osmanlı’nın gücü ve Rusya siyasetinin ufku nispetinde, akim kalan Don – Ten kanalı teşebbüsü⁴³ de gerçekleşmeyecek, Osmanlı devlet siyaseti temelde Cengizli Giray sülalesinin varlığını (1783) koruma üzerine kurulacaktır.

Altın Ordu sahnedan düşerken, Osmanlı karşısında 15. yüzyılın yükselen gücünün Macarlar ve Lehler olduğu açıktır, Lehler kuşkusuz Altın Ordu egemen sahasında ortaya çıkan güç boşluğunu, Rus için ‘mukaddes’ Kiyev’i de işaretleyerek hareket ediyordu. Varna dönüşüne (1444) karşın, yükselişi önündeki setleri yıkıp tedrici ve fakat kararlı ve programlı olarak önce ‘doğu’ya doğru büyüyen Moskova Büyük Knezliği’nin biosferi Baltıklar ve tarihî Kiyev sahası idi. Leh, bu seviyede Baltıklar’ın yükselen gücü Litvalarla ittifakı ve hatta taç birliğini tesis etti. Altın Ordu sahasının bu ‘batı’ yakasını (1237 – 1502); Dinyeper’den (Özi) Karpatlar’a kadar tutmak üzere siyasetini biçimlendiren, Altın Ordu’nun zayıflamasında pay sahibi

⁴³ Uluslar arası ilişkilerin hafızasına giren Osmanlı Devleti’nin bu büyük stratejik hedefi SSCB döneminde gerçekleştirilmiştir.

olan Lehler ve kurulan Leh-Litva Krallığı (1569 Lublin Birliği) (Öztürk, 2017, s. 225-252) Moskova tehdidini algılamakta “geç kalmışlık” pişmanlığımı, miyopi ve bulanık görmekten ötürü kendi yazgısını çizecekti. Osmanlı himayesine girmekle ömrü uzayan Kırım Hanlığı, Kazan simgesinde Altın Ordu’nun asıl ve tek varisi sıfatıyla artık, bu ‘*Lehli kâfir*’i gözetleyen ve akın, ganimet ve hudut siyasetinin ağır ağır çözülen, ittifaklara itibar eden Osmanlı’nın eklemli oyuncusu idi. Leh siyasetini tedbir almaya ve enstrüman olarak hem Kırım ‘Ordalı’ akınlarına karşı bir tedbir hem de Osmanlı’nın “şimal” siyasetinde, ilerleyen zamanda bir ‘mesele’si hâline gelecek Rus Kazakları, Kiyev işaretli ‘Kray’da bu biçimde sahneye girdi (Bartl, 1998, s. 301-330).

Dinyeper’in (= Özi) *Şelâleler* (*Porog*: Şelâle) bölgesini tutan *Zaporog Kazakları* Osmanlı tâbirleşmesiyle ‘Şelâle Kazaklar’ı olarak anılırken, ‘Ten (Don) Kazakları’ ise ‘Ten Suyu’na (= Don) nispetle olarak hem Kırım ‘Ordalı’ akınlarına karşı bir tedbir hem de Osmanlı’nın kuzey limanlarına saldırdıkları gibi, Karadeniz’in güney kıyılarında kadar erişip Trabzon ve Sinop (1614) başta olmak üzere liman-iskelelere de yönelmişler, buraları yağmayabilmişlerdi. Kazak ‘şaykalar’ıyla ‘kara’ deniz alabora olurken; bir dünya tersine dönüyor, 17. yüzyıl ilk çeyreğinde; Don Kazakları Akkırman, Kili, Kefe vd. Karadeniz’in kuzey limanlarına saldırdıkları gibi, Karadeniz’in güney kıyılarında kadar erişip Trabzon ve Sinop (1614) başta olmak üzere liman-iskelelere de yönelmişler, buraları yağmayabilmişlerdi. Kazak ‘şaykalar’ıyla ‘kara’ deniz alabora olurken; bir dünya tersine dönüyor, 17. yüzyıl ilk çeyreğinde; Don Kazakları Akkırman, Kili, Kefe ve 1624’te İstanbul Boğazı’nın içlerine kadar girerek payitahtı sallayabiliyorlardı (İlgürel, s. 155-164). Yalın bir biçimde bu yüzyılın sonu; Osmanlı Devleti için 1683 Viyana Kuşatması dönümünü, Rusya için ise onun Mukaddes İttifak’a katılması ile Büyük Petro’nun Azak Seferleri’ni, belki daha doğru olarak ‘Güney Seferleri’ni (1694/5-1734), simgesel olarak ‘Güney’e Yürüyüşü’nü beraberinde getirecekti. Artık Rus Kazak ve Rus için haritada işaretli bir Kazan varsa, bir de daima Kırım vardı; Kırım ünitesinde ‘Azak’ ve başta Özi işaretlendi (Karadeniz, 2020, s. 381-395). Rus Kazaklarının Leh, Rus ve Osmanlı sahnelerine girişi, ancak müesseseleriyle ve muktedir soylu – asker tabakalarıyla olmuştur. *Ataman* = *hetman*larıyla beraber lağvedip içereceği Rus Kazaklar, kale-kent Moskova’dan iç içe dairelerle büyüyerek ‘güney’e; İdil boyunda Urallar da aşılarak Başkurt’la Türk Kazak-Kırgız bozkır hattına dizili istihkamlarının kurulmasında ve ‘Ordalılar’ın ‘Bozkım’na nüfuzunda *Moskof*’un kuşatıcı ve yarayışlı enstrümanı ve iskân edeceği nüfus stoku olmuştur.

Nitekim bu noktada tarihî Derbend (Dağıstan) ve Derbend limanı tipik bir örnektir: “... birkaç seneden berü *Rus eşkiyası müstevli olmağla*”, *‘mahall-i mezburi Kazak-ı bed-ahlâk mazarratından...’* muhafaza edilmesi için Yakubbeğ kadısına çekilen *buyuruldu* hükmü, bu kazanın ahâlisinin imdat istemesi olarak 1056 / 1646 (fi evahir-i cumade’l-ula) yılına tarihlenir (2015, 91 Numaralı Mühimme Defteri,

Nr. 271, H. 1056 / M. 1646-1647, s. 168). 1647'de Evliya Çelebi'nin ziyaret ettiği Derbend, her ne kadar 1603'te Osmanlı olmaktan çıkıp Safevî tahtına geçse de ilgisinin kesilmediğini göstermesi açısından önemlidir. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle müstakil bir hanlığın kurulduğu stratejik Derbend'den Kacar sülalesinin de vaz geçmediği, limanı canlandırmaya çalıştığı bilinmektedir. Derbend, 40 yıl içinde Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla nihâf olarak Rus egemenliğine girmiştir (Aliev, 1994, s. 164-166).

Katolik Slav “kardeş” Lehler, mukaddes ve muhayyel sınır Kiyev işaretli olarak Ortodoks ‘Büyük Rus’ ilerlemesine de set olduğundan, *Lehli* karşısında galip geliş zaman da aldı. Dahili ve hudut emniyetine de gönüllü Rus Kazak *Seddi* ise, işlevi itibarıyla her yerdeki *bekçi* oldu, Kırım-Kafkasya coğrafyası Osmanlı'nın yakın ‘şimal’ tehdidinin işaret fişeği olan Rus Kazakları, *Moskof* temsilinde ‘asıl Rus’a dönük uzgörü eksikliğini yasaladı; *şayka* motifinde “*melun*”, “*korsan*”, “*haydut*”, “*eşkıya*” gibi sık tekrarda bu imgelere raptedildi. Doğrusu Rus Kazaklarına yönelik *Rus-ı menhus* terkinin 16. yüzyıl ikinci yarısından sonra, ciddiyetle (*Maskov cânibine cäsüs irsal olunup geldükde*’ ifadesinde saklı ‘*cäsüs*’la takip ile tahvil edilmesi aşağıda alıntılanmış (3. Metin) üzerinden şaşırtıcı değildi. Kefe Beylerbeyi’ne hitaben yazılan 1560 tarihli bu hüküm (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, 22 Recep 967 / 18 Nisan 1560), ‘Çerkes’ kabilelerinden Jane beg taifesinin isyanına, Rus’u tahrik ve ona meylettğine ve Azak’a ‘*Rus-ı menhus*’tan Kazak reisi Dimitraş’ın saldırdığına dairdir. Metindeki bu özel kalıp, *Rus* = (*Rus*) Kazak denkliğini Osmanlıca haritalamada özellikli kurdurucudur ve yukarıdaki Derbend diskurunda gördüğümüz *Rus eşkıyası* ile hemen onu izleyen *Kazak-ı bed-ahlâk* dizilişiyle onların bir ve aynı gördüklerine tanıktır. Kefe Beylerbeyi ile Kırım hanı Devlet Giray Han’a gönderilen aşağıdaki hüküm metni, tahtın Nogay mirzalarının baskısı altında sarsıldığını ve bunun halkın hayat akışına da yansıldığını gösterirken bu iç ahvalin Rus gözlerince takip edildiğinin fark edildiğini gösterir:

Ayrıca Kefe Beylerbeyi’ne de, Devlet Giray hanın mektubu üzerine gönderilen hükümlerle beraber, 22 Recep Sene 967 / 18 Nisan 1560.

- (3) “Hân hazretlerine hüküm ki: Hâliyâ atebe-i ulyâ-menziletimize ki melâz-ı hâkan-ı izâm ve melce’-i vâlâmakamdur, mektûb-ı meveddetmashûbımız vârid olup **Maskov cânibine cäsüs** irsâl olunup geldükde, **Rus-ı menhusun** küllî tedarükün görüp nehr-i Özi’den kadrğa ve kalita tesyâr idüp memâlik-i islâm kasdın itdüklerin ve vilâyet hıfzı için kadrğa tedarük ü irsâl olunmasın ve **Nogay mirzaları mâbeyninde nifâk u tefrika vâkı** olup ba’zıları halâs olup evlâd ü evzâciyle kal’a-i Azak’ı tahassun idüp kal’a ahâlisinin

agniyâ vü ekâbirin mihmânâhâne idinüp vilâyet-i Kırım halkınun gâv [u] gûsfendin sùvâr olup gelüp serika idüp fesâd ü şenâ'atden hâli olmayup niçe mâh ü sâldür ki nehb ü garete şüru' idüp vilâyetün tahliyesine bâ'is oldukları ecilden niçe def'a men' olunup men' ile menmû' olmayup serkeşlik idüp ve zıkr olınan mîrzâlar ve sânrklar girift olup ve sâ'irleri dahi kal'adan ihrâc olınmasın ve andan gayrı mektûb-ı meveddet-mashûbnuzda her ne tahrîr ü beyân olmuş ise pây-e serîr-i a'lâmuza arz u takrîr olınmışdır. Eyle olsa arz olındığı üzere kadırgalar tedarük olup asker-i islâm-ı [zafer-] fercâm ile memlû kılınup inşâ'allâh gönderilmek üzdredür. Gerek ki siz dahi sulbinüzde merkûz ve tahiyetinizde muzmar olan vüfur-ı diyânet ü islâm muktezâsınca dîn bâbında ve devlet-i ebed-peyvendüme müte'allık olan cumhûr-ı umûrda sa'y ü ikdâm eyleyüp memleket ü vilâyete ve re'âyâ vü berâyâyâ eger **Rus-ı menhûs** ve eger **sâ'ir a'dâ-yı dîn-i mübîn** ve mu'ânidin-i Hazret-i Seyyidül-Mürselin'den zarar u gezend irisdürmeyüp (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, 22 Recep 967 / 18 Nisan 1560, s. 424-425)."

Deniz, dağ ve ırmak sistemlerinin bir devletin ve toplum varlığında, onun karakterinde, aynı zamanda siyaseten sürekliliğinde yazgı olduğu kaydı modern bir boyut kazansın veya kazanmasın çağlar boyu esastır. Nitekim Dinyeper (=Özi) ağzında bulunan Özi ve karşısındaki Kılburun kaleleri hemen hemen bütünüyle Azak ve Karadeniz yasalı olarak Osmanlı saldırı ve savunmasında askerî nakliye için tahsis edilmişti. Özi Azak'la birlikte Karadeniz'in emniyetini sağlayan Osmanlı askerî üsleri idi. Bug ırmağı, ağzındaki Kılburun kalesiyle Dinyeper havzasına birleşiyordu. Dinyester (=Turla) ağzında, 'Odessa'nın veya tarihinde kapitalizme açılan Osmanlı – Rusya ilişkileri bakımından da önemi artacak olan Kırım yarımadasında ticarî ve iktisadî şebekenin kavuştuğu bu kozmopolit kent; en eski Osmanlı Türk kayıtlarında geçtiği iç adlandırmayla, Hanlığın kurucusu Hacı Giray'a nispetle adlandırıldığı iddia edilen 'Hacıbey' veya yerleşik 'Hocabey' limanı da, Dinyester'in denize kavuştuğu yerin 30 km. kadar doğusunda başka bir kolunun ağzında kurulmuştu. Dinyester ('Turla Suyu') ağzında yer alan Akkırman kalesi ve limanı, Osmanlı gümrüğünün stratejik mevki idi. Moskova – Kiyev hattında emtia akışında Kefe limanı zayıflarken yükselen Akkırman (=Cankırman), Karadeniz'e Lehistan içlerinden, dolayısıyla Baltık hattından gelen emtianın çıkış kapısıydı (Öztürk, 2017, s. 234 vd.)

Sanki her şey, yani devletler arası güç mücadelelerinin değişen zaman döngüsünde ticaret ve iktisat yönetimine şartlı ve dizinli yürüyor düşüncesi, yalnızca 16. ve 17. yüzyıl için geçerli değil elbette. Rus tahtıyla Leh arasındaki erkenden başlamış düşmanlığın (adavet) 2. Metnin içeriğinden de anlaşılmalıdır. Leh ve Rusların Osmanlı ile olan ticaretine 'sekte' vuran, 'mani' olan aktör Kırım

hanlarının ise, Osmanlı siyaseti için Leh hareket tarzını ve düşüncesini bilen taraf olduğu tarihi gerçektir. Henüz Rus tehdidini tam da hissetmeyen aynı Lehistan'ın Leh soylularının ve tüccarlarının Baltıklar'ı 'güney'e; Karadeniz'e bağlayarak Doğu mallarını *Flandres*'a kadar açan Akkirman-Lwow (=Lviv) ticaret yolunda rol aldıkları ayrıca belirtilmelidir. H. İncalcık bu pek eski yolu, Bursa – İstanbul – Akkirman – Lwow Yolu olarak yazar ve ilk kayıtlar 14. yüzyıla iner. Tarihi Bessarabya (ya da Moldova, Moldovya, Prut – Dinyester arası) ticaret yolunu çağının kent-devlet gücü Ceneviz yönetmiş; Ceneviz, bu ırmak yolunun denizle buluştuğu yerdeki Akkirman'ı ilk dönemlerden itibaren Baltık havzası ürünlerinin Pera'ya nakledildiği bir üs olarak kullanmıştır. Esasen Azak-Kefe'yi Lwow'a bağlayan 'eski' 'Tatar Yolu' yerini, Osmanlı tâbii tüccarlarla 'Boğdan Yolu'na bırakmıştır. Bu ticarete, aynı zamanda Rus, Leh, Alman, Ermeni, Yahudi, Tatar tüccarları da Osmanlı 'rica dili'nde gayet aktif idiler (İncalcık, 2005, s.135-139). 18. yüzyılda ancak Rus tehdidi karşısında biçimlenecek Leh-Türk yakınlaşmasından önce işaretini veren, Kazakların *Lehli* karşısında ya Moskova'ya ya da Osmanlı'ya yaklaşırken, bu ikileme bırakan durumdur. 1. Metni açan bu 2. Metinde Avrupa haritasında 'mesele' hâline gelecek olan *Lehli*, Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından paylaşırlan *Lehli* idi (1772-1795, üç aşamalı). Aynı *Lehli* Osmanlı evrakında '*selefe*', '*kanun-ı kadime*' hükmünde muamele görecek olan ve tarihinin bu güçlü evresindeki *Lehistan*'dı. Lehistan'ın hudut ötesi sahası Eflak-Boğdan idi. Rusya'nın soğumaya bıraktığı ve haritaladığı Merkez ve Doğu Avrupa'da, Osmanlı Devleti'nin özel statüdeki *voyvadalık* müessesesini tutarak zayıf bağlarla yönettiği bu (Eflak-) Boğdan'ın Boğdanlı tüccarlarının bölgenin hareketli oyuncuları olduğunu ise '*Moskov'a gelüp gitmek*'li gerçekleşen ticarî emtianın (Samur kürkü, yılan derisi, balık dişi) Osmanlı'ya düzenli vermekle yükümlü olduğu *haraç* motifinde gizli idi.

Eski Evrak'tan *Moskof/Moskov* kullanımlarını Rusya-Avusturya ve Fransa etrafında ve Rumeli işaretli Şark meselelerinin başlangıcına ait harp sonrası sulh metinlerinde de buluruz. 18. yüzyıl dilinden gösterecek böyle tanıklar değişmekte olan diplomasi dilini ve kullanım tercihlerini vermeleri bakımından kayda değerdir:

Düvel-i Ecnebiye Defterleri: Nemçelu Ahidnâmesi, Nr. 59/3; *Rusya Ahidnâmesi*, Nr. 83/1 bunlardan biridir. İki devlet tarafından imza edilmiş Belgrad antlaşması metnine yalnızca Prut sonrası (1711) diplomatik değeri açısından değil, Osmanlı Devleti'nin Rus Devleti'ne değişen diplomasi üslubunu da göstermesi bakımından kayda değerdir (Kurtaran 2014, 217, 218, Ek: s. 228). Kurtaran (2014)'te ahidnâme metninin aslı ek olarak verilmiştir (Ahidnâme-i Hümayun: BOA

A.DVN. DVE. Nr. 83/1, s. 83-87). Osmanlı diplomatikasında *ahidnâmeler*, diğer ülke hükümdarlarına Osmanlı hükümdarı tarafından verilen ticarî imtiyazları veya sulh antlaşmaları ile bunlarla ilgili olarak ortaya çıkan yeni durum ve şartları içeren resmî belgelerdir. Osmanlı diplomasi incelemelerinin en önemli kaynaklarından olan ahidnâmeler, karşılıklı antlaşma sonucu varılan şartlardan ya da istenilen imtiyazlardan oluşuyor ise de, **her iki tarafın da birlikte imzaladıkları belgeler değildir**. Bunun temel sebebi İslâm hukukuna göre ahidnâmelerin tek taraflı ve tek imzalı belgeler olmasıdır. Fakat ahidnâmeler, bir barış antlaşması gibi durumlarda iki tarafın delegelerince ayrı ayrı imzalanan ve daha önceden tespit edilmiş şartları ihtiva eden *temessük*lere göre maddeleri belirlenmiş olan ve metnin başında padişahın tuğrasının yer aldığı belgelerdir.

Rusya ile 1711 Prut Antlaşması'ndan ve onun temdidi niteliğindeki 1713 ve 1720 tarihli antlaşmalardan sonra 18. yüzyıla ait dördüncü antlaşma olan 1739 tarihli Belgrad Antlaşması 14 Haziran 1739 tarihinde 15 madde olarak imzalanmıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1768 yılında Rusların Kırım'a saldırması ile başlayan ve 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona erecek olan tarihle 30 yıllık bir barış dönemi başlamıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti tarihinde, Avusturya bir tarafa, ilk kez yabancı bir devletle uzun süreli bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu durumun temel sebebi; 18. yüzyılda değişen dış ilişkilerin karakteristik etkisiyle, buna karşın savunmacı ve diplomasi gücü nispetinde yeni bir döneme girilmesidir. Gerçi **Belgrad-ı dârü'l-cihad** olarak İslâmca "cehd" ile takdis edilen Belgrad ve kalesi, Avusturya egemenliğinde 22 yıl kalıp (Pasarofça 1718), 18 Eylül 1739 Belgrad Antlaşması ile başka eski topraklarla beraber geri alınmıştır. Bu antlaşmaya göre Avusturyalıların idaresinde iken *Osmanlı Eflâk*'ından ayırt etmek için *Çasar Eflâk*'ı denilen *Küçük Eflâk*, yani *Aluta* ırmağının batısında düşen kısmı ve Ada Kalesi bütün mülhakatıyla Pasarofça hududundan Belgrad'a kadar bir tarafı Tuna ve bir tarafı Sava ile mahdut Sırbistan kısmı ve Belgrad Kalesi Osmanlı devletine terk edilecek; antlaşma hükümlerine göre Belgrad kalesi Osmanlı Devleti idaresinde iken Osmanlı tahkimatının tamir edilen kısmı ve bundan başka oniki bin kese sarfiyle Avusturyalılar tarafından tekrar yaptırılmış olan binalarla, tersane ve kışlalar hariç olarak kale içinde ve yanında yeniden yaptırdıkları cephanelik, tabyalar ve çepeçevre yaptırılan varoş duvarı yıktırılacaktı. Yalnız Avusturyalıların yaptırıp yıkmadıkları binalarla, tersane ve kışlalara mukabil kaledeki top, cephane ve zahireleri kendilerine bırakılıyordu. Belgrad'ın batısında Sava kenarındaki Böğürdelen kalesi Osmanlılarda kalıp, Macaristan kısmında Tuna ve Sava'nın sol sahilindeki yerler de Avusturya'ya

birakılmaktaydı (Uzunçarşılı, 1959, s. 189-191). Bu barışta, üç devlet arasında tavassut görevini üstlenen Fransa, Osmanlı ordularının Avusturya karşısında kazandıkları galibiyetlerini iyi bir şekilde değerlendirmiş ve bu barışı, Hotin'i alıp Boğdan'a girmesi ve Yaş'ı istila etmesine ve barışı tasdik etmek istememesine karşın Rusya'nın aleyhine dönmesini sağlamıştır. Fransa'nın bu diplomatik gayretinin temelinde, Osmanlı devletine geleneksel müttefik olarak sadakatinden ziyade, Avrupa'da hayal ettiği kendi gayelerine ulaşmak için ezeli rakibi Avusturya'yı köşeye sıkıştırmak yatıyordu. Bu barış antlaşmasının süresiz ve maddeleri değiştirilmeksizin temdidi olan İstanbul Antlaşması da (27 Mayıs 1747), ahidnâme, nâme ve mektupları içeriyordu.

İttifakın Rus kısmında yine 1736-39 Osmanlı-Rus Harbi ardından imzalanan II. Belgrad antlaşmasını (14 Haziran 1739) da içeren *Rusya Ahidnâme Defteri*'nden (Nr. 83/1) çekilen ahidnâme metninde işte, **Çarıçe Anna**'ya (kadın, hükümdar, Hristiyan: yazışma usulünde bu üç kistastan yalnızca muhatabın **kadın hükümdar** olması Osmanlı için gerçek yenidir) hitâben bildirilen (övgü dolu olsa da mütevazı sayılabilecek) elkâp değişen diplomasi dilini göstermek bakımından bize yeterli bir tanıtıcı:

müfharu'l melikâti'l-azîmâti'l isevîyye muhtaretu'l muhderati'l-fehimati'l-mesihîyye muslihat mesâlih cemâhiri't-tâ'ifeti'n nasrâniyye sâhibetu ezyâli'l-haşmeti ve'l-vakar sâhibetu delâ'ili'l-mecdi ve'l-itibar Moskov vilâyetlerinin çarıçesi olan ve cümle Rus'un ve ana tâbi' nice nice ülkelerin fermân-ı fermâ ve hâkimesi olan hürmetlü ve rütbetlü Anna

- 'Moskov vilâyetlerinin çarıçesi ... cümle Rus = Emperyal politik slogan hâline gelecek olan dinî kilisevî, bölünmez mukaddes birliği de temsilen, "Kiev ve bütün Rus' / Rusya", = "Moskova ve bütün Rus / Rusya", vsye Rus', vsya Rusi için harfî aktarım (İngilizcede *all of Rus', all of Russia*);

- Ona tâbi '*nice nice ülkeler*' söylemiyle bildirilen '*nice nice ülkeler*' = Henüz tam, kesin haritalama değilse bile egemen topraklarının genişliğini bildirmenin ikilemeli vurgusu: *nice nice..* ve asıl idarî terim düzeyinde *vilâyetin* ve öz Türkçe olarak sınırları tayin edilmiş / edilmemiş coğrafi terim 'ülke'nin, zaptettiği 'diyar', 'belde' karşılığında, atf anlamlı 'vilâyet'e eklemli ayrıca kullanılması;

- *Fermân-ı fermâ ve hâkimesi* olmaktan ayrı çarıçe Anna'ya da yakıştırılan sıfatlar, yapısal standart tavsif: "*müfharu'l melikâti'l-azîmâti'l isevîyye muhtaretu'l muhderati'l-fehimati'l-mesihîyye muslihat mesâlih cemâhiri't-tâ'ifeti'n nasrâniyye* = sıralı dizimli olarak İsevî = Mesihî = Nasranî eşlikli ve dinî ikonografik 3 unsurlu yapısal standart tavsif.

Metnin dibâçe bölümünde antlaşma maddeleri sıralanırken hudutların yeniden çizilmesi üzere 2. maddeden:

“Devlet-i Aliye'min ve Moskov devletinin ve reâyalarının menâfi-i izdiyâdı için müstahkem olan sulh u salâh bila-halel hıfz u murâ'at ve hem-hudud olan dostlukda sıdkla hareket ve tarafeynin menfaatine say' olan ve iki devlet tarafından re'âyanın menfaati ve râhat ve ârâmisi ve nizâmlarına bir dürlü mani' olmamak için tarafeynden işbu sulh u salâhın...”

1739 tarihli II. Belgrad Antlaşması maddelerini ihtiva eden Ahidnâme metninin tamamında bağlamca “*Devlet-i Aliyye[-yi Osmanî]*” ile “*Moskov Devleti*” biçimleşmesi muhatap alışlarda zikredilen devlet adı resmîyetini gösterir ve ‘devlet’li doğru kullanımdır. Bu ahidnâmenin kayda değer bir kabulü ise (Rus’a özgü özel unvan) ‘Çariçe’ yanında Anna’nın ‘*imparator*’ (unvanının) “...*elkâbı için dostâne ve ale't-tevâbî muzâkere olunup*” şeklinde bir madde olarak Osmanlı tarafından tasdikidir. Bu aynı *Prens/Duka/Knez* unvanı ile *Çar* ve *Çariçe* unvanlarında olduğu gibi statüce muhatabının öz siyasi evrakınca ve usulünce (Rus vd.) kabul edilegelen asıl, gerçek ad ve lakabının kullanıma (yani **İÇ AD**), aslında niceşir kullanılsa bile Osmanlı Devleti’nde de artık geçtiğinin ve kendisine göre yukarı-aşağı boyutlandırıcı ve seviyelendirici ilişkisinin kalkmakta olduğunu belgeleyen tipik işaretleyicidirler. Dolayısıyla *Kral*’da olduğu gibi *İmparator/İmparatoriçe* atfına tedricen (yani muhatap devletin hükümdarının kendi ülkesinde veya dünyasında bu unvanı kullanmasının iç tarihi, iç adındaki formları ve değişimleri esas alınmayarak) kendi Osmanlı-İçî zaman-evrak döngüsünde (1700, 1739/40, 1774, 1783 Kırım’ın Rusya tarafından ilhakı ve işgali) ancak geçilebildiğini, buna ruhen kendisini ikna ederek, aslında mecbur kaldığını bildirmesi olarak anlamak mümkündür. Bu unvanın metne raptedilmesi iradesinin mutlak bir şart olarak Rus tarafından geldiği ise bilinmektedir. Doğrusu daha evvelden İstanbul Antlaşması ile *Çar* unvanının I. Petro için de kullanıldığı sabittir.⁴⁴ *Tarafeynin* iletişiminin, Osmanlı için olduğu kadar Rusyalı için de muvakkat elçilik ve/veya arabuluculuk (tavassut) müessesesi yoluyla çalıştığı 18. yüzyılda, çariçe Anna için seçilen ve bir müzakere konusu da

⁴⁴ İstanbul Antlaşması’nın (1700) 2. maddesinde ‘*Moskov ve Rus Çarı*’ biçiminde sıralı ve bir yerde ‘*Moskov Çarı*’ unvanlı kullanım ve başka maddelerde bağlamca ve zaten elkâpta zikr edildiği gibi, içeriği bakımından stratejik 8. Maddede devlet adının harfi çeviriyle (*Moskovskoe Tsartvo*) belirtilmesi ‘...*Moskov Çarlığı müstakil devlet olmağla...*’ Antlaşma metninde *Moskov*’un demonim olarak zikri önemli sayılmalıdır: ‘Rus ve Moskov ruhbanları’, ‘Moskov, Kazak ve gayrı Moskov çarına tâbi olanlardan’, ‘Moskov elçileri’. Köse (2012, s.212-220).

olduğunu tanımlayan aşağıda verilen metin parçası, hitabın “*şan ve miknetine muvâfık ve münâsib olduğu vehle*” verildiğini söylerken Rusya’nın Avusturya ile eş zamanlı olarak siyaseten devletler arası norm gücünün artışının zımnen Osmanlı tarafından da kabulünü gösteren son derece önemli protokoler-titüler resmîyette ifadesidir:

“*Haşmetlü Moskov Çaricesinden imparator elkâbı için dostane ve ale’t-tevâbî’ müzakere olunub çarice-i mümâileyhanın şan ve miknetine muvâfık ve münâsib olduğu vehle tarafeynin tatyibi karar virile.*”

Osmanlı evrakında ‘*haşmet*’, ‘*haşmetlü*’ hitaplarının yabancı (Hristiyan Avrupalı, Batılı) hükümdarlara tahsis edildiği belirtilmelidir. Eş-dizimli olarak *haşmet*’in hem *hışmet* hem de *hışm* ile anlam yelpazesinin tâbiyet kurucu hümmet ve aynı zamanda hiddet anlamlarında olumsuz mecazı saklayarak kullanıma bırakıldığı açıktır. Bu ahidnâme güya Osmanlı’nın, Karadeniz, Kırım ve havalisi, Kafkasya’nın kuzeyi için Rusya’nın tehdit ve tehlikeli ‘düşman’ (*küffar, kefere, kâfir* çoğaltıcı indirgeyici arkaik kullanımları devam ederek) hasım olarak tedbir aklını bildirecek olsa bile, Osmanlı canibinde kazanımlara karşın Rusya açısından ancak bir savuşturma da sayılmalıdır. Bu tür belgelerde 18. yüzyılın ilk yarısından 15. yüzyılın sonuna doğru zamanda geriletme yapmak ise, bir yandan ağırlaşan dil ile süslü (veya abartılı) bezemelere düşkünlüğü devlet in gücünden düşüşüne geçişi de ima ettiği Türkiye’de genel-geçer, tekrarlanan bir değerlendirmedir. Fakat bu değerlendirme Klasik dünya çözümlerken Doğulu hükümdarlıklarla Batılıların, Doğuluların Doğulularla ve Batılıların da kendi aralarındaki tarihî yazışma kültürü, elçilik ve kaçırlara müesseseleri itibarıyla güçlü olan / olmayan, birbirinden öğrenme veya taklitle, dost, düşman, müttefik vs. ayrımların üstünde devletler arası ilişkilerin karşılaştırmalı diplomasi ve diplomatika tarihi çalışmalarıyla sinanmalıdır.

SONUÇ

Bu çalışmada birkaç konu üzerinde duruldu. Zaman ve mekânda Osmanlı ile Osmanlı sonrası Türkiye – Rusya ilişkilerinin ikonik sözcüğü olacak *Moskof* adına ve politik mecazına yalnızca Osmanlı biriminden yaklaşım yapılmadı. Yaklaşımımız Türk-Rus tarihî ilişkilerinin Osmanlı Devleti’nin varlığı ve sonuyla başlayıp bitmediğine, tarihî süreklilik kıstasına dayandı. Uzun devlet ömrüyle Osmanlı siyasi kültüründe, diskura bırakılan “hasım” devletler sırasında “ebedî hasım” olarak ağır bir sıfatta kategorileştirildiği düzleme (18.-19. yy.) *Moskof* ve zaten var olan *Rus* etnonimi yerleştirildi. Moskova Rusyası’nın 15. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin “Karadeniz” ve bu denizin “Kuzey”inde değişen “güç dengesi”ne ya

da kendisi için “*Şimal tehdidi*”, “*Rus tehlikesi*” (ve *istila* sözcükleri yer değiştirerek) gibi kalıpları üretici esas politik mecaz **Moskof** adının canlandırması olduğu, “sıcak denizler”, “açık denizler”, “güney siyaseti” gibi politik hedef gösteren ve Osmanlı aleyhine yayılmacılığını da dikkate sunan tarihçi yazar üretimi kalıplarının Türk tarih diskuruna mal edildiği öne sürüldü. *Moskof* iç allegorik adının, bir devlet ve onun egemen ülke topraklarına Rus-Rusya olarak anlamının genişletildiği, siyasi devlet adında zikredilerek ve Osmanlı evrakında atıf alarak resmen kabullenildiği de görüldü. *Moskof* = *Rus* denkliliği Osmanlı Türkiyesi ile başlayan bir iç etnonimleşme, dolayısıyla aynılaştırma idi. *Moskof*, bir yandan dar anlamıyla aynı adlı ırmak ve kenti bildirirken bir yandan da Kiyev Rusyası sonrasında Moskova Büyük Knezliği’nin “büyük knez” unvanını terk ederek müstakbel “çarlık” siyasi unvanında merkezi siyasi birliğini bir sülale-devlet olarak (Rurik ve Romanov) tüm knezlikler nezdinde sağlaması ile “*Büyük Rus/Velikorus*” etnonimini de karıştırdı.

Hem *Moskof* hem de *Rus=Rusya* Türkler nezdinde taç ve tahtı ile birlikte etnik soy ve modern ulus adını da bildirerek (demonim *Rus*) “olumsuz”, indirgeyici art bellekte beslendi. Özellikle *Moskof*, 1917 ve sonrasını da içererek, özellikle Soğuk Savaş döneminde hatırasının ancak “kötü” olarak temsil edildiği bir adlandırma oldu ve Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin resmî ve resmî olmayan evrakında kalıcı yer bulduğu görüldü.

KAYNAKÇA

- Ahmed R. (1907-1909). Ruslarla 1112 muahedesi. *Donanma Mecmuası*, 1 Cemâziye’l-evvel 1336 / 12 Şubat 1334, Numero: 103-104, 1907-1909.
- Akçura, Oğlu Yusuf Bey (1909). Konferans: Rusya’da sâkin Türklerin hayat-ı medeniyye, fikriyye ve siyasiyyeleine dair, -mâbad-. *Sırat-ı Müstakim*, 10 Haziran 1909 / 28 Mayıs 1325, 2. Cild, 199-202.
- Aliev, S. M. (1994). Derbend. *DİA*, C. 9, 164-166.
- Bartl, P. (1998). 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak devleti ve Osmanlı İmparatorluğu (Beydilli, K., Çev.). *İlmi Araştırmalar*, 6, 301-330.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002). Türk dilinin tarihî dönemleri için birkaç söz. *Türkbülg*, 2002(3), 203-210.
- Bayraktar, N. (2004). Kara ve siyah renk adlarının Türkçedeki kavram ve anlam boyutu üzerine. *Dil Dergisi (TÖMER)*, 126, 56-76.

- Beydilli K. (2002). Küçük Kaynarca antlaşması. *DİA*, C. 26, s. 524-27.
- Blanc, S. (1968). Histoire d'une phobie: Le Testament de Pierre Le Grand. *Cahier du Monde Russe et Soviétique*, 9(3-4), Juillet-Décembre, 265-293.
- BOA 91 Numaralı Mühimme Defteri (2015). Nr. 271, H. 1056 / M. 1646-1647, Ankara, 2015.
- BOA A.DVN. DVE. Nr. 83/1, Bâb-ı Asafl, Düvel-i Ecnebiyye Defterleri, Ahidnâme-i Hümayun, Rusya Ahidnâme Defteri.
- BOA Mühimme Defteri (1993). Nr. 3, H. 966-968, M. 1558-1560, Ankara, 1993.
- Carr, E. H. (2002). *Bolşevik devrimi 1* (Suda, O., Çev.) (2.bs.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Cross, S. H. and Scherbowitz-Wetzor, O.P. (1953). *The Russian primary chronicle*. Cambridge.
- Davison, R. (1976). Russian skill and Turkish imbecility the treaty of Kuchuk Kainardji reconsidered. *Slavic Review*, XXXV(3), 463-483.
- Düstur Üçüncü Tertip. Kanunları, Tefsirleri, ve B. M. M. si Kararlarını, Nizamname ve Muahede ve Umumi hizmetlere ait Mukavelâtı muhtevîdir.* (1931). Cilt 5, 11 ağustos 1339-19 teşrinievvel 1340, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul.
- Erim, N. (1953). *Devletler arası hukuku ve siyasi tarih metinleri 1 (Osmanlı İmparatorluğu andlaşmaları)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Eyice, S. (1968). Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk tarihinin ana hatları. *Belleten*, XXXII(128), Ekim, 509-526.
- Genç, R. (1997). Türk inanışları ile millî geleneklerinde renkler ve sarı-kırmızı-yeşil. *Erdem* (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi), Aydın Sayılı Özel Sayısı, 9(27), 1075-1110.
- Helleland, B., Ore, Ch.-E. and Wikström, S. (Eds.) (2012). *Names and identities*. Oslo Studies in Language, 4(2), University of Oslo, Oslo.
- <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/hakkimizda.htm> (Erişim: 07/10/2022).

- <https://sozluk.gov.tr> (Erişim: 23/09/2022).
- <https://www.cumhuriyet.com.tr> (23/09/2022).
- <https://www.mfa.gov.tr> (Erişim: 21/11/2022).
- <https://www.tustav.org/kutuphane/aydinlik-kulliyati/> (Erişim: 14 / 11/ 2022).
- İlgürel, M. (1996). Osmanlı-Ukrayna münasebetlerinin başlaması. *Belleten, LX(27)*, 155-164.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu klasik çağ (1300-1600)* (Sezer, R., Çev.) (6. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jordan, P. and Woodman, P. (Ed.) (2015). *Criteria for the use of exonyms, proceedings of the 17th UNGEGN working group on exonyms meeting*, Zagreb, 14-16 May 2015, Verlag Dr. Kovac, 2016.
- Jordan, P. (2000). The importance of using exonyms – pleading for a moderate and politically sensitive use (Sievers, J., Ed.). *Second International Symposium on Geographical Names “GeoNames 2000”*, Frankfurt am Main, 28-30 March 2000 (= Mitteilungen des Bundesamtes für Kartographie und Geodäsie, 19). Frankfurt am Main, 87-92.
- Jordan, P. (2007). Criteria for the use of exonyms. *Ninth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names*, New York, 21-30.
- Jordan, P. (2009). What is an endonym still a question after decades of standardization. *The 25th UNGEGN Session*, Nairobi, 5-12 May, 2009, WP. 32.
- Jordan, P. (2011). Criteria for the use of exonyms – a next approach, *UN Group of Experts on Geographical Names*, 26th session, Vienna, 2-6 May, 2011, WP. 64. WP: Working Paper.
- Jordan, P. (2012a). Towards a comprehensive view at the endonym/exonym divide (Woodman, P., Ed.). *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*, 19-32. Warszawa, Główny Urząd Geodezji i Kartografii.
- Jordan, P. (2012b). Place names as ingredients of space-related identity”, B. HELLELAND, ORE Ch.-E., WIKSTRØM S. (eds.),

- Names and identities* (= Oslo Studies in Language, 4, 2), 117-131, University of Oslo, Oslo.
- Jordan, P. (2019). The endonym/exonym divide from a cultural-geographical perspective. *Language and Society*, 10, 5-21.
- Jordan, P. (2021). The crucial and contested concept of endonym and exonym. *Onomastica*, LXV(1), 23-37, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.1.1>.
- Kadmon, N. (2007). *Glossary of terms for the standardization of geographical names: Addendum* (UN document ST/ESA/STAT/SER.M/85/Add.1, 07-60262, dated 16 November 2007).
- Kamusella, T. (2012). The change of the name of the Russian language in Russian from *Rossiiskii* to *Russkii*: did politics have anything to do with it?. *Acta Slavica Iaponica*, 32, 73-96.
- Karadeniz, Ü. (2020). Bir Osmanlı kalesinin kaybı: Azak kalesinin osmanlı hakimiyetinden çıkış süreci. *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu 12-14 Aralık 2019* (İnan, K. ve Çolak, D., Ed.), 381-395.
- Karadeniz, Ü. (2019). *Karadeniz savunmasında Azak kalesi (1686-1739) – teşkilat ve organizasyon*. Yayımlanmamış doktora tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Karal Akgün, S. ve Uluğtekin, M. (Haz.) (2009). *Akçuraoğlu Yusuf: Birinci Dünya Savaşı sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilâl-i Ahmer hizmetinde*. Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara.
- Karatay, O. (2009). Kara Deniz ismi: Hazar ve Bulgar boyutundan bir bakış. *KARADENİZ*, 2, 53-73.
- Kınacı, M. (2015). Antikçağ'da Pontos bölgesinin tarihsel coğrafyası. *CEDRUS III*, 181-229.
- Kocaoğlu, B. (2002). Ayın Tarihi Mecmuası'nın indeksi. *ATAM (Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi)*, XVIII(53), 627-699.
- Kononov, A. N. (2000). Kıpçak, Kuman, Kumuk kavim adlarının etimolojisi üzerine (Uğurlu, M., Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, 518-526.
- Kovrigina, V. A. (2000). Nemetskaya Sloboda Moskvi i ee rol' v. russko-germanskih kontaktov pervoy polovini XVIII v., *Russkie i*

- Nemtsı v XVIII v.*, Sost. C. Ya. Karp, İ. Şlobah and H. F. Sokol'skaya, M. 189-202.
- Köse, O. (1997). *1774 Küçük Kaynarca andlaşması (oluşumu-tahlili-tatbiki)*. Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Köse, O. (2012). Rusya'nın Karadeniz'le ilk buluşması: İstanbul antlaşması (13 Temmuz 1700). *Balkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(28).
- Kurat, A. N. (1970). *Türkiye ve Rusya XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, A. N. (1972). *IV.-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Kurat, A. N. (1987). *Tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurtaran, U. (2014). Sultan Birinci Mahmud'un Rusya'ya verdiği 1739 tarihli ahidnâmenin diplomatik açıdan tahlili. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29(1), 213-232.
- Lobanov, N. A. (1917). *Obraz Rossii v Germanskom obşçestve v XVI-XVII vekov. İssledovaniya po istoçnikovedeniyu istorii Rossii (do 1917 g.): Sbornik statey pamyati V.İ.Buganova*, RAN İRN, Ot. Red. N. M. Rogojin, M., 135-151.
- Massie, R. K. (2019). *Büyük Petro*. (Arabcı, H., Çev.) (1. bs.) Türkiye İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Mejdunarodnyy fond sotsialno-ekonomiçeskih i politologiçeskih issledovaniy (Gorbaçev Fond, GF)*. <https://www.gorby.ru/>.
- Metin, C. (2005). Yusuf Akçura ve I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk esirleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (MTAD)*, 2(3), (Kazan 1000 Özel Sayısı), 31-53.
- Metreş, E. H. T. (2017). Peterburg: zamanın sınırları ötesinde mitsel ve metinsel bir varoluş. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2017-2, 32, 33-48.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan* (Gürülkan, K. vd., Yay. Haz.) (2005). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

- Öztürk, Y. (2017). Osmanlı–Lehistan ilişkilerinde savaş, diplomasi ve ticaret. *Karadeniz Araştırmaları*, XIV/55, Güz, 225-252.
- Özcan, A. (2001). Karlofça. *DİA*, C. 24, 504-507.
- Picková, Dana (2008). Were the Varangians really the founders of the Rus'ian state. *Prague Papers on History of International Relations*, 17-28.
- Pritsak, O. (1986). Kiev and all of Rus': The fate of sacral idea. *Harvard Ukrainian Studies*, 10(3/4), December, 279-300, Özel Konu: *Concepts of nationhood in early modern Eastern Europe*.
- Pritsak, O. (1977). The origin of Rus'. *Russian Review*, 36(3). 249-273.
- Riasanovsky, Alexander V. (1962). The embassy of 838 revisited: some comments in connection with a "Normanist" source on early Russian history. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 10, H.1 (April), 1-12.
- Riasanovsky, N. (1947). The Norman theory of the origin of the Russian state. *Russian Review*, 7(1), 96-110.
- Skobelkin, O.V. (2012). Slujilniye "Nemtsi" v russkom voiske vtoroy poloviny XVI v. (e-kaynak), *Istoriya voennogo dela: issledovaniya i istoçniki - 2012.- Spetsial'nyy vipusk. I. Russkaya armiya v epohu tsarya İvana IV Groznogo: Materiali nauçnyy diskussii k 455-letiyu naçala Livonskoy Voyny.- Ç.1. Stat'i.-* 69-103.
- Stefanovich, Petr S. (2016). The political organization of Rus'. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 64, H. 4, 529-544.
- Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya kadar*. 4 cilt, Ankara: MEB.
- Toprak, Z. (2017). Ekim Devrimi ve Osmanlı-Türk basınında Lenin. *Vladimir İlyiç Ulyanof (Lenin) ve Türkiye I alt dosyası*, Dosya: *Ekim Devrimi, Toplumsal Tarih*, No. 287, Kasım, 72-78.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1959a). *Osmanlı tarihi IV-1: 1699 Karlofça anlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1959b). *Osmanlı tarihi IV-2: XVIII. yüzyıl*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Osmanlı tarihi III-1: II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Woodman, P. (2009). The nature of endonym. *The 25th Session United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN)*, Nairobi, 5-12 May 2009.
- Woodman, P. (Ed.) (2012). *The great toponymic divide. reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii.
- Yavuz, A. (1992). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları I*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
- Yaylagül, Ö. (2015). *Göstergebilim ve dilbilim*. Ankara: Hece Yayınları.
- Yıldırım, E. (2012). *Türk kültüründe renkler ve ifade ettikleri anlamlar*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yurdusev, N. (2006). Karlofça antlaşması ve diplomasi tarihi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, 4, 1-16.
- Yüksel, S. (2011). *Rusya'nın Karadeniz devleti olma süreci ve bu süreçte Rus-Osmanlı ilişkileri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Makale Künyesi (Araştırma): Gen Kaya, S. (2022). Olay yapısı metaforlarının bir görünümü: zorluklar hareketin engelleridir. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1091-1115.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1177270>

OLAY YAPISI METAFORLARININ BİR GÖRÜNÜMÜ: ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR

Sıla GEN KAYA¹

ÖZET

Bilişsel dilbilime bağlı olarak gelişen Kavramsal Metafor Kuramı içerisinde değerlendirilen olay yapısı metaforları, olayları ve durum değişikliklerini içeren ilişkileri betimler. Olay yapısı metaforları, olayların fiziksel kavramlar açısından anlaşılmasını sağlar. Bu metaforlarda olayların durumlar, değişimler, süreçler, eylemler, nedenler, amaçlar, araçlar, zorluklar gibi çeşitli görünüşleri metafor aracılığı ile mekân, hareket, güç, engeller gibi günlük bilgi ve deneyimlere dayalı somut kavramlar açısından anlaşılır. Olay yapısı metaforlarının görünüşlerinden birini oluşturan ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunda amaçlar varılacak yerler açısından anlaşılır. Varış yerine doğru hareketi engelleyen metaforik zorluklar vardır. Fiziksel engeller, yükler, karşıt güçler, arazi ve hava koşulları ile enerji kaynağının yetersizliği olmak üzere beş tür metaforik zorluktan söz edilir. Fiziksel engeller *barikatlar*, *kapalı kapılar*, *mahkûmiyet* gibi etkenler olabilir. *Yüklenmek*, *çekmek*, *taşımak* gibi ifadeler yüklerle göndermede bulunur. *Savaş vermek*, *yıkılmak*, *zapt etmek* gibi ifadeler karşıt güçlerin varlığını gösterir. Enerji kaynağının yetersizliği *yaya kalmak*, *tükenmek* gibi sözlerle ifade edilir. *Çıkmaza girmek*, *fırtına*, *girdap* gibi sözcükler ise arazi ve hava koşullarından kaynaklanan zorlukları anlatır. Bu çalışmada ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun Türkiye Türkçesindeki görünüşleri üzerinde durulmuştur. 1934 ve 2001 yılları arasında yazılmış yedi romandan seçilen bir örneklem üzerinden yürütülen bu çalışma, zorlukların engeller açısından anlaşıldığı kavramlaştırma biçiminin metaforik dil kullanımına nasıl yansındığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Metafor, kavramsal metafor kuramı, olay yapısı metaforları, zorluklar hareketin engelleridir.

¹ İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. silakaya@aydin.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-2726-9977>

AN ASPECT OF EVENT STRUCTURE METAPHORS: DIFFICULTIES ARE IMPEDIMENTS TO MOTION

ABSTRACT

The event structure metaphors evaluated within the Conceptual Metaphor Theory, which developed depending on cognitive linguistics, describe the relationships involving events and change of states. Event structure metaphors allow events to be understood in terms of physical concepts. In these metaphors, various aspects of events such as states, changes, processes, actions, causes, purposes, means, difficulties are understood in terms of concrete concepts based on daily knowledge and experiences such as space, motion, force, impediment. In the metaphor of DIFFICULTIES ARE IMPEDIMENTS TO MOTION, which is one of the aspects of event structure metaphors, purposes are understood in terms of destinations. There are metaphorical difficulties that impede motion towards the destination. Five types of metaphorical difficulties are mentioned: blockages, burdens, counterforces, features of terrain and weather, and lack of an energy source. Blockages can be factors such as *barikatlar*, *kapalı kapılar*, *mahkûmiyet*. Expressions such *yüklenmek*, *çekmek*, *taşımak* refer to burdens. Expressions such as *savaş vermek*, *yıklılmak*, *zapt etmek* show the existence of counterforces. The lack of an energy source is expressed in words such as *yaya kalmak*, *tükenmek*. Words such as *çıkmaza girmek*, *fırtına*, *girdap* describe difficulties arising from features of terrain and weather. In this study, the metaphor of DIFFICULTIES ARE IMPEDIMENTS TO MOTION in Turkish, are emphasized. This study, which is carried out on a sample selected from seven novels written between 1934 and 2001, it is aimed to show how the conceptualization, in which difficulties are understood in terms of impediments, is reflected in the use of metaphorical language.

Keywords: Metaphor, conceptual metaphor theory, event structure metaphors, difficulties are impediments to motion.

GİRİŞ

Bilişsel dilbilim dil, zihin ve insanın deneyimleri arasındaki ilişkileri araştırır. Anlam, kavramsal süreçler ve somutlaştırılmış deneyimlerin dil ve zihinle ilgili çalışmalardaki rolü ve bunların kesiştiği noktalar üzerinde durur. Dilin düşünce yapısını yansıttığını varsayar (Evans ve Green, 2006, s. 5; Evans, 2007, s. VI-22; Evans, Bergen ve Zinken, 2007, s. 2).

Bilişsel dilbilim dile kavramsal açıdan yaklaşır. Kavramsal yaklaşım, dilin kavramsal içeriği nasıl yapılandırdığını ele alır (Talmy, 2000, s. 1-3; 2006, c. 2, s. 543). Evans ve Green'in dilin kavramsal yapıyı yansıttığını varsayımını kanıtlamak için verdiği örneklerden biri

şudur: *Yılbaşı hızla yaklaşıyor*. Bu cümlede zaman kavramı fiziksel deneyimlere dayanan bir kavram olan hareket açısından anlaşılmaktadır. *Yılbaşı* için kullanılan *yaklaşmak* sözcüğü, zamanın bedensel hareket açısından anlaşıldığını gösterir çünkü *yılbaşının* gerçek anlamda hareket ettiği söylenemez. İnsanın soyut kavramları günlük bedensel deneyimlere dayanan somut kavramsal alanlar açısından algılama eğilimi, zaman kavramının hareket kavramı açısından anlaşılmasını sağlar (Evans ve Green, 2006, s. 14-15).

Talmy, bilişsel anlambilim içerisindeki *anlambilim* teriminin kavramsal yaklaşıma göndermede bulunduğunu ifade eder. Bilişsel anlambilim, kavramsal içerik ve onun dilde nasıl düzenlendiğini araştırır (Talmy, 2000, s. 4). Dilin yansıttığı deneyimlerle kavramsal sistem ve anlam yapısı arasındaki ilişkileri inceler. Dilsel anlamı kavramsal yapının bir yansıması olarak görür. Kavramsal yapı ise bütün zenginliği ile zihinsel temsilin doğasını ifade eder. Kavramsal Metafor Kuramı, bilişsel dilbilime bağlı olan bilişsel anlambilimin bir parçası olarak tanımlanan ilk kuramsal yapılardan biridir ve bilişsel yaklaşıma önemli bir ivme kazandırmıştır. Evans ve Green'e göre kuramın temel dayanağı metaforun yalnızca dilin biçimsel bir özelliği olmadığı, düşüncenin kendisinin temelde doğası gereği metaforik olduğudur. Doğası gereği dilsel olmaktan çok kavramsal olan metafor, soyut kavramları anlamamıza ve soyut düşünmemize aracı olan temel yapıdır. Bu görüşe göre kavramsal yapı, alanlar arası haritalamalara ya da kavramsal alanlar arasındaki örtüşmelere göre düzenlenir (Lakoff, 1993, s. 244; Evans ve Green, 2006, s. 26; 153-157; 286). Klasik metafor anlayışının metaforu anlatımı süslemeye yarayan, kavramsal boyutu olmayan dilsel bir görüngü olarak ele alması, bu anlayışın çağdaş metafor anlayışından ayrıldığı önemli noktalardan biridir (Kövecses, 2010, s. 78).

Bilişsel dilbilimde metafor “kavramsal alanlar arasındaki haritalamalar”, “farklı kavramsal alanlar arasında bulunan haritalamaları ya da örtüşmeleri içeren bir kavramsal bağdaştırma biçimi”, “bir kavramsal alanın başka bir kavramsal alan bakımından anlaşılması” biçiminde tanımlanır (Lakoff, 1987, s. 114; 1993, s. 203; Lakof ve Johnson, 1980, s. 246; 1999, s. 31; Evans, 2007, s. 136; Kövecses, 2010, s. 4). Bu tanımlardan yola çıkarak metafor, insanların zihinlerinde bulunan ve dilsel biçimlerle ifade edilebilen kavramsal alanlar arası haritalamalar olarak kabul edilebilir. Metaforun dilin olduğu kadar düşüncenin de ürünü olması bakımından kavramsal ve dilsel olmak üzere iki boyutu vardır. *Metafor* ya da *kavramsal metafor* terimleri düşünce boyutunu yansıtan haritalamaya göndermede bulunurken *metaforik ifade* terimi haritalamayı yansıtan dilsel ifadeler için kullanılır (Lakoff, 1993, s. 204-209; Kövecses, 2010, s. 4-6).

Steen, bu farkı *dilsel metafor* ve *kavramsal metafor* terimleriyle ifade eder (Steen, 2007, s. 8).

Kavramsal metaforlar A KAVRAMSAL ALANI B KAVRAMSAL ALANIDIR ya da HEDEF ALAN KAYNAK ALANDIR biçiminde kalıplarla ifade edilerek büyük harflerle gösterilir (Lakoff 1993, s. 207; Kövecses 2010, s. 4). Söz konusu kalıp ifadeler metaforun kavramsal boyutunu yansıtır. Bir kavramsal alanın metaforik ifadelerle anlaşılmasını sağlayan hareket, engel, yolculuk vb. kavramlar *kaynak alan*dır; bu yolla anlaşılan zaman, zorluk, hayat vb. kavramlar ise *hedef alan*dır. Örneğin “Bayram’ın tek yükü bu düşünce.” (FİG, s. 15) metaforik ifadesi, soyut bir zorluğun yük açısından anlaşılmasını sağladığı için ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunu yansıtır. Bu metaforda A KAVRAMSAL ALANI ya da HEDEF ALAN ile göndermede bulunulan kavram zorluktur. B KAVRAMSAL ALANI ya da KAYNAK ALAN ile göndermede bulunulan kavram ise *yük* biçiminde ifade edilen engeldir.

Bu çalışmada olay yapısı metaforlarından birini oluşturan, hedef alanında soyut zorlukların, kaynak alanında ise fiziksel engellerin yer aldığı ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun Türkiye Türkçesindeki görünümü üzerinde durulmuştur. 1934 ve 2001 yılları arasında yazılmış yedi romandan seçilen bir örneklem üzerinden yürütülen bu çalışma ile Türkiye Türkçesinde zorlukların engeller açısından anlaşıldığı kavramlaştırma biçiminin metaforik dil kullanımına nasıl yansıdığını betimlemek amaçlanmıştır. Lakoff (1993, s. 203-204) olay yapısı metaforlarının evrensellik düzeyi en yüksek metaforlar arasında olduğu görüşündedir. Karşılaştırmalı bir çalışma yürütmek bu makalenin sınırlarını aşmakla birlikte, bu varsayımdan hareketle İngilizce ve Çince ile Türk dillerinden Özbekçe, Kazakça ve Türkmençe üzerine yapılan kavramsal metafor çalışmalarının verilerinden yararlanarak ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun evrensellik düzeyine ilişkin genel bir değerlendirmede bulunulmuştur. Böylelikle farklı ailelere mensup diller yanında Türk dilinin çeşitli kolları arasında bu metaforun alt görünümünün ne ölçüde kullanıldığını göstermek amaçlanmıştır².

² Köktürkçe, Uygurca, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi gibi eski Türk yazı dilleri üzerine yapılan metafor çalışmalarında da konu ile ilgili hususlar bulunmakla birlikte bu makale çağdaş yazı dilleri üzerine yapılan çalışmaların sunduğu verilerle sınırlandırılmıştır. Kemal Yunusoğlu’nun (2016) Budist Türk çevresi eserlerinde metaforları incelediği çalışması, Kök’ün (2016) Divan-ı Hikmet’in metafor dünyası üzerinde durduğu çalışması ile Çetinkaya’nın (2017; 2018) Kutadgu Bilig’de ve Orhun Abidelerinde metaforları ele aldığı çalışmaları

Çalışmada, Kavramsal Metafor Kuramı ile olay yapısı metaforlarının işleyişi üzerinde durulduktan sonra ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun Türkiye Türkçesindeki görünümünü yansıtan metaforik ifade biçimlerine değinilmiştir.

1. OLAY YAPISI METAFORLARI VE ZORLUKLAR

Olay yapısı metaforları, olayları ve durum değişikliklerini içeren ilişkileri betimler. Bu metaforda olayların durumlar, değişimler, süreçler, eylemler, nedenler, amaçlar, araçlar, zorluklar gibi çeşitli görünümüleri metafor aracılığıyla mekân, hareket, güç, engel gibi günlük bilgi ve deneyimlere dayalı somut kavramlar açısından anlaşılır. Metaforun hedef alanında durumlar, değişimin nedenleri, değişimin kendisi, eylemler, eylemlerin amaçları, zorluklar gibi çeşitli olay görünümüleri yer alır. Mekân, güç, hareket ve engel gibi kavramlar ise metaforun kaynak alanını oluşturur (Lakoff, 1993, s. 220; Kövecses, 2010, s. 151-163).

Lakoff, olay yapısı metaforlarını evrensellik özelliği en yüksek metaforlar arasında değerlendirir. Bu metaforlar günlük dile yayılmış olduklarından büyük oranda uzlaşım metaforlarıdır (Lakoff, 1993, s. 203-204). Yu, Çincedeki kavramsal metaforları incelediği çalışmasının Lakoff'un bu görüşünü destekler nitelikte veri sunduğunu ifade eder. Olay yapısının Çincedeki çeşitli görünümünün metaforik olarak mekân, hareket ve güç açısından kavramlaştığını belirtir (Yu, 1998, s. 234-235). Kövecses, olay yapısı metaforunun bütün alt haritalamalarının Macarcada da olduğunu ifade eder. Bu metaforun muhtemelen dünyanın her yerinde var olduğu ve her yerde bağımsız olarak gelişmiş olması gerektiği düşüncesindedir (Kövecses, 2005, s. 46). Özçalışkan, İngilizce ve Türkçede olay yapısı metaforunu yansıtan haritalamaların büyük oranda örtüştüğünü belirtir (Özçalışkan, 2003, s. 222-223). Gen, Özbekçedeki olay yapısı metaforlarının Kavramsal Metafor Kuramının tanımladığı bütün görünümüleri yansıttığını ifade eder (Gen, 2015, s. 309). Bu veriler Lakoff'un (1993, s. 203-204) olay yapısı metaforlarının evrensellik özelliği yüksek metaforlar olduğuna ilişkin görüşünü desteklemektedir.

Olay yapısı metaforlarının nesne ve mekân olmak üzere iki görünümü vardır. Bu görünümüleri yansıtan haritalamalar birbirinden

---

bu-
nlar arasında zikredilebilir. Ayrıca Topuz'un (2019) Gülistan Tercümesi'nde metaforları incelediği tezi ile Eker'in (2021) Kutadgu Bilig'de metaforları incelediği tezi de konu ile ilgili hususlar içeren çalışmalar arasındadır.

ayrılarak bir ikilik³ oluşturur. Lakoff'a göre DEĞİŞİM HAREKETTİR ve NEDENLER GÜÇLERDİR her iki görünümde de yer alır. Mekân ikilinde değişim, değişen şeyin bir mekândan ötekine olan hareketidir. Nesne ikilinde ise değişim, nesnenin bir yerden bir yere hareketi yerine değişen şeyin kendisidir. Örneğin "Dert *içindeyim.*" ifadesinde dert bir mekândır. "Bir derdim *var.*" ifadesinde ise dert sahip olunan bir nesnedir (Lakoff, 1993, s. 225).

Olay yapısı metaforlarının mekân ikili pek çok alt haritalamadan oluşur. Bu haritalama uzaydaki harekete ilişkin günlük bilgi ve deneyimleri kullanarak olayların yapısına ilişkin geniş kapsamlı bir anlayış sağlar. Uzaydaki hareket haritalamanın kaynak alanını oluşturur. Hedef alanda ise olaylar yer alır. Kendi hareketimiz ve çevremizde algıladığımız nesnelere hareketi bizim için uzaydaki harekete dair zengin bir bilgi kaynağıdır. Bazı hareketler istenilen yere doğru olan hareketlerdir, bazıları sınırlandırılmış bir alanda başlayıp başka bir alanda biter. Bazı hareketlere zorlayan bir güç vardır, bazıları ise öz iradeli. Harekete zorlayan ya da onu engelleyen güç içsel ya da dışsal olabilir. Varmak istediği yere doğru hareket eden kişinin belirli bir yol izlemesi gerekir. Kişiyi varmak istediği yere doğru hareketinden alıkoyan çeşitli engeller olabilir. Bu haritalama bize olayları ve onların nedenler, değişimler, durumlar, amaçlar, zorluklar gibi çeşitli görünümünü hareket ve mekâna ilişkin günlük bilgi ve deneyimlerimiz açısından kavramlaştırma olanağı sağlar. Olay yapısı metaforlarının mekân ikili şu alt haritalamaları içerir:

Durumlar mekânlardır (uzayda sınırlandırılmış alanlar).

Değişimler hareketlerdir (bir mekânın içine ya da dışına doğru).

Nedenler güçlerdir (bir yerden bir yere olan hareketi denetler).

Eylemler öz iradeli hareketlerdir.

Amaçlar varılacak yerlerdir (arzulanan yerler).

Araçlar yollardır (varılacak yere doğru).

Zorluklar hareketin engelleridir.

Beklenen ilerleme bir yolculuk planıdır.

Dış olaylar hareket eden büyük nesnelere.

Uzun vadeli amaçlı eylemler yolculuklardır (Lakoff, 1993, s. 220;

Lakoff ve Johnson, 1999, s. 179).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforu olay yapısının mekân ikilini yansıtan görünümünden biridir. Bu metaforunda hayatta karşılaşılan çeşitli zorluklar varış yerine doğru hareketi engelleyen unsurlar açısından

³ *İkil* terimi İngilizce *dual* karşılığında, *ikilik* terimi ise *duality* karşılığında kullanılmaktadır.

anlaşılır (Lakoff, 1993, s. 220). Buradaki hareket, varış yeri olarak kavramlaşan amaçlara ulaşmak için yapılan eylemleri temsil eden hareketlere göndermede bulunur (Yu, 1998, s. 202). Bu metafor AMAÇLAR VARILACAK YERLERDİR, EYLEMLER ÖZ İRADELİ HAREKETLERDİR, DURUMLAR MEKÂNLARDIR gibi mekân ikilini yansıtan diğer olay yapısı metaforları ile yakından ilişkilidir. Amaçlar varılacak yerler olarak kavramlaştığında, amaçlı eylemler de varış yerine doğru öz iradeli hareketler olarak kavramlaşır. İnsan amacına ulaşmaya çalışırken birtakım zorluklarla karşılaşabilir. Bu zorluklar metaforik olarak fiziksel engeller açısından anlaşılabilir. “*Yoluna taş koymak, önüne çıkan engelleri aşmak*” gibi ifadeler soyut zorlukların fiziksel engeller olarak kavramlaştığını gösterir (Lakoff, 1993, s. 220).

Olay yapısı metaforları imaj şemalarına⁴ dayalı metaforlardır, dış dünyaya ilişkin günlük deneyimlerimizden kaynaklanırlar. Durumların kapsayıcı birer mekân olarak kavramlaştığı DURUMLAR MEKÂNLARDIR ve DURUM DEĞİŞİKLİĞİ YER DEĞİŞİKLİĞİDİR metaforları kapsayıcı imaj şemasına dayanır. Soyut nedenlerin hareketi sağlayan fiziksel güçler açısından anlaşıldığı NEDENLER GÜÇLERDİR metaforu güç şemasını kullanır. AMAÇLAR VARILACAK YERLERDİR, ARAÇLAR YOLLARDIR ve ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforları kaynak-yol-hedef şemasından yararlanır. ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunda yolculuğu anlatan kaynak-yol-hedef şeması soyut zorluklara aktarılır (Yu, 1998, s. 204-205).

ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunda kişinin amacına ulaşmasını zorlaştıran engeller hareketi tamamen durdurabileceği gibi hareketi zorlaştıran ya da yavaşlatan etkenler de olabilir. Örneğin “Nuran Hanım, ona kuşkuyla bakıyor. *Yolunu yokuşa sürmeye hazırlanıyor.*” (FİG, s. 33) ifadesinde *yolunu yokuşa sürmek* hareketi yavaşlatan bir engel türüdür. İleriye doğru hareketi durduran, zorlaştıran ya da yavaşlatan engelin kalkmasına göndermede bulunan metaforik ifadeler de bu metafor altında değerlendirilebilir. “*Paçayı kurtardı* sayılır, dedi kadın. Doktor bey de söyledi ya, belli kusmaktan kaydı gözü biraz.” (ÜYS, s. 162) ifadesinde “*paçayı kurtarmak*” deyimini engelin kalkmasına göndermede bulunmaktadır.

⁴ İmaj şemaları “doğrudan dış dünyaya ilişkin gözlemlerimiz ve günlük etkileşimlerimizden kaynaklanan görece soyut bir kavramsal simgeleme”yi ifade eder. Metaforik haritalamalarda kaynak alan olarak işlev gören imaj şemaları, duyuşsal ve algısal deneyimlere dayanır. Bu nedenle somutlaştırılmış deneyimlerden kaynaklanırlar (Evans, 2007, s. 106-107). Geniş bilgi için Johnson, 1987; Peña Cervel, 2004; Oakley 2007.

Lakoff, olay yapısı metaforunun ne kadar zengin olduğunu göstermek için ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforuna değinir. Zorlukların varış yerine ulaşmayı sağlayan hareketi engelleyen bir şey açısından anlaşıldığı bu metaforunda yükler, engeller, zorlu arazi koşulları, karşıt güçler ve enerji kaynağının yetersizliği olmak üzere varış yerine doğru hareketi engelleyen beş tür metaforik zorluğa değinir. Engeller için “*Duvara çarptık.*”, arazi özellikleri için “*Yokuşlu bir yolda yürüyor.*”, karşıt güçler için “*Onu zapt ediyor.*”, yükler için “*Düş yakamdan!*”, enerji kaynağının yetersizliği için “*Pilim bitti.*” örneklerini verir. Bu gibi örnekler olay yapısı metaforunun varlığına güçlü bir deneyimsel destek oluşturur (Lakoff, 1993, s. 220-222).

ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun Çincedeki görünümüne değinen Yu karşıt güçler, fiziksel engeller, arazi ve hava koşullarının oluşturduğu zorluklar olmak üzere üç tür zorluktan söz eder. Engellerin zihinde de olabileceğine değinir. Düşünce sürecinde zihindeki düşüncelerin belirli bir amaca ulaştığı yollar vardır. Zihinsel problemler ortaya çıkıp bu yolları tıkadığında kişi akılcı düşünemeyebilir. Zihnin düzgün işleyebilmesi için söz konusu engelin kalkması gerekir. *Kapalı kapılar, tıkanıklıklar ve kaldırılması gereken engeller* Yu'nun Çincede fiziksel engellere verdiği örnekler arasındadır. *Hırsızlar* ve savaş metaforundan faydalanması bakımından *kaleler* karşıt güçler arasında yer alır. *Dev dalgalar, diken, çit, tel örgü, duvar* ve *iniş çıkış* gibi ifadeler ise zorlayıcı hava ve arazi koşullarına göndermede bulunur (Yu, 1998, s. 202-211).

Erdem, Türkmen Türkçesinde metaforları incelediği çalışmasında zorlukların engeller açısından anlaşılmasına ilişkin olarak ZORLUK AĞIRLIKTIR, ZOR AĞIRDIR, GÜÇ DURUM ATEŞTİR, KARARSIZLIK BOĞULMAKTIR metaforlarından söz eder (Erdem, 2003, s. 91; 151; 185; 205; 254). Bu metaforlar, ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun Türkçede yük, fiziksel engeller ve zorlu arazi şartlarına göndermede bulunan alt görünümünü yansıtır.

Otyzbayeva, Kazak yazar Dükenbay Dosjanov'un *İpek Yolu* romanındaki metaforları incelediği çalışmasında zorluklarla ilgili olarak BÜYÜK ZORLUKLAR DAĞDIR, ZORLUKLAR DALGADIR, ZORLUK AĞIRDIR metaforlarına değinir (Otyzbayeva, 2006, s. 87; 89; 100). Söz konusu metaforlar Kazakçada zorlukların arazi şartları ve yüklerle ilgili görünümünü ifade eder.

Diñçer, Türkiye Türkçesinde HAYAT YOLCULUKTUR metaforu ile ilişkili olarak güçlükler ve engellerden söz eder. Hayat boyunca karşılaşılan güçlüklerle yolculukta yaşanması muhtemel sıkıntılar

arasındaki benzerliğe değinir. Yolcunun hastalığı, sakatlığı, eksikliği, isteksizliği, ölümü, taşıdığı yükler, hava durumu, iklim koşulları, doğal afetler ile yoldaki engeller Dinçer'in saydığı güçlükler ve engeller arasındadır. Dinçer yüklerle ilgili olarak AĞIRLIK ENGELDİR metaforundan söz eder (Dinçer, 2015, s. 211-212).

ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun Özbekçedeki kullanımına değinen Gen, bu metaforun karşıt güçler, zorlayıcı hava koşulları, yükler ve fiziksel engellerle ilgili görünümlerini yansıtan örneklere yer verir. *Bedene hâkim olan uyusukluk, üstesinden gelmek, emek cephesinde savaşmak* gibi kullanımlar karşıt güçlere göndermede bulunur. *Kasırga* zorlayıcı hava şartlarına örnek teşkil eder. *Ağırlık, yük, yük çekmek* gibi ifadeler engellerin yüklerle ilgili görünümünü yansıtır. Hareketi kısıtlayan *bağlar* ve *kapalı kapılar* ise fiziksel engelleri ifade eder (Gen, 2015, s. 90-93).

2. YÖNTEM

Çalışmanın örneklemini 1934 ve 2001 yılları arasında yazılmış yedi roman oluşturmaktadır. Her romanın herhangi bir sayfası açılarak art arda gelen yirmi ve otuz ya da tek seferde elli sayfası taranarak zorlukların engeller açısından anlaşıldığı metaforik ifadeler rastgele seçilmiştir. Çalışmanın konusunu oluşturan metaforik betimlemeler bakımından görece daha zengin veri sunan romanlar örnekleme dâhil edilmiştir. Tek bir yazarın eserlerine ve üslubuna bağlı kalmaktansa farklı yazarların, yazıldığı tarih bakımından olabildiğince geniş bir zaman aralığına yayılan eserleri seçilerek ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun Türkiye Türkçesindeki kullanımına ilişkin temsil yeteneği görece yüksek bir örnekleme oluşturmak hedeflenmiştir. Örnekleme dâhil edilen eserler şunlardır:

Ayaşlı ile Kiracıları, Memduh Şevket Esendal (2010) (İlk baskı: 1934).

Bıyık Söylencesi, Tahsin Yücel (2007) (İlk baskı: 1995).

Bu Yaz Ayrılığın İlk Yazı Olacak, Selim İleri (2001) (İlk baskı: 2001).

Fikrimin İnce Gülü, Adalet Ağaoğlu (2010) (İlk baskı: 1976).

Huzur, Ahmet Hamdi Tanpınar (2000) (İlk baskı: 1949).

Üç Yirmidört Saat, Peride Celal (1991) (İlk baskı: 1977).

Yağmur Beklerken, Tarık Buğra (2004) (İlk baskı: 1981).

Metaforik ifadeleri belirlerken Pragglejaz Group'un (2007) geliştirdiği metafor belirleme yöntemi (Metaphor Identification Procedure - MIP) kullanılmıştır. Bir metindeki metaforik ifadelerin belirlenmesi bir yorumlama süreci gerektirdiği için bir dilsel ifadenin

metaforik olup olmadığı araştırmacının yorumlayışına göre değişebilir. Pragglejaz Group'un araştırmacıların yorum farkını en aza indirmek üzere geliştirdiği bu yöntem şu adımları izler: 1. Genel anlamı elde etmek için bütün metin okunur. 2. Metindeki sözcüksel ögeler belirlenir. 3.a. Metindeki her bir sözcüksel ögenin bağlamsal anlamı belirlenir. 3.b. Her bir sözcüksel ögenin diğer bağlamlarda, verilen bağlamdan daha temel bir anlamı olup olmadığı belirlenir. 3.c. Eğer sözcüksel ögenin diğer bağlamlarda, verilen bağlamdan daha temel bir anlamı varsa bağlamsal anlamın temel anlamla çelişip çelişmediğine karar verilir. 4. Çelişki varsa sözcüksel öge metaforik olarak işaretlenir (Pragglejaz, 2007, s. 3). Bu inceleme yapılırken *Türkçe Sözlük*'ten (2011) (TS) yararlanılmıştır. Metaforik ifadelerin TS'de birden fazla anlamı varsa ilgili anlam (TS) kısaltması ile birlikte ayrıç içerisinde gösterilmiştir. Belirlenen metaforik ifadelerin bir kısmı sözcüksel ögeler, bir kısmı ise deyimlerdir. TS'de yer almayan deyimler için Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*'nden (1984) ve Saraçbaşı'nın *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü (I. Cilt)* (2010) adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Kavramsal olarak ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunu yansıttığı belirlenen metaforik ifadeler veriye dâhil edilmiştir. Metaforik ifadeler, geçtikleri eserin baş harflerinden oluşan kısaltma ve sayfa numarası ile ayrıç içerisinde belirtilmiştir.

3. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE METAFORİK ZORLUKLAR

Olay yapısı metaforlarında amaçlar varılacak yerler açısından anlaşılır. Amaçlar varılacak yerler olarak kavramlaştığında kişinin amacına ulaşmak için hareket etmesi gerekir. Bir amaca ulaşmak için soyut anlamda kaydedilen ilerleme, metaforik olarak fiziksel ilerleme açısından anlaşılır. Kişi amacına ulaşmaya çalışırken birtakım zorluklarla karşılaşabilir. Kişinin amacına ulaşmasını önleyen ya da geciktiren soyut zorluklar ileriye doğru hareketi durduran, zorlaştıran ya da yavaşlatan fiziksel engeller açısından anlaşılır. Bu engeller fiziksel engeller, yükler, karşıt güçler, enerji kaynağının yetersizliği ile zorlu arazi ve hava koşulları olabilir. Fiziksel engeller *barikatlar*, *kapalı kapılar*, *mahkûmiyet* gibi dış etkenler olabilir. *Yüklenmek*, *çekmek*, *taşımak* gibi ifadeler yüklere göndermede bulunur. *Savaş vermek*, *yıkılmak*, *zapt etmek* gibi ifadeler karşıt güçlerin varlığını gösterir. Enerji kaynağının yetersizliği *yaya kalmak*, *tükenmek* gibi sözlerle ifade edilir. *Çıkmaza girmek*, *fırtına*, *girdap* gibi sözcükler ise kötü arazi ve hava koşullarından kaynaklanan zorlukları anlatır.

3.1. Fiziksel Engeller

Kişinin hareketini kısıtlayarak varacağı yere ulaşmasını önleyen çeşitli fiziksel engeller metaforik olarak soyut zorlukları ifade edebilir.

Soyut zorluklar *hapsolmak*, *bağlı olmak*, *gömülmek*, *düşmek*, *tutulmak* gibi ifadeler aracılığı ile fiziksel engeller açısından anlaşılabilir. Fiziksel engeller “Güçlükler *basamak basamak yükseliyordu* karşısında.” (ÜYS, s. 163) cümlesindeki gibi kişinin önündeki engeller ya da “... tüm dostlar gırtlaklarına dek orta yaşlı adam sorunlarına *gömülmüşlerdi*, Berber Ziya’ya seyrek uğruyorlardı artık.” (BS, s. 109) cümlesindeki gibi çevresini kuşatan engeller olabilir. Aşağıdaki örneklerde kişinin hayatta ilerlemesini önleyen soyut zorluklar hapislik kavramı aracılığı ile fiziksel engeller açısından anlaşılmaktadır:

(1) “Seni kendime saklayıp *hapsetmekten* çekindim!” (ÜYS, s. 136)

(2) Kendisini bir fikirde, hayatın etrafında oynayan kısır bir çizgide *hapsolmuş* sanmanın vehmi, içine bir kurt gibi düşmüştü. (H, s. 168)

Mahkûmiyet, hareketi kısıtlayan fiziksel bir engele göndermede bulunur:

(3) -Hiçbir şey düzelmez Mümtaz... Bizim hayatımız böyle gidecek. Sen kendini kurtar... Ben *mahkûmum*... (H, s. 210)

Aşağıdaki örneklerde *gömülmek*, *bağlı olmak*, *tutulmak*, *düşmek* ifadeleri birtakım soyut zorluklara göndermede bulunmaktadır. Böyle bir durumda bulunan kişinin hareketi kısıtlandığı için ilerleyemez:

(4) Dükân fazla kalabalık değildi, Tuzsuz Vaysal, Avcı Medet, Boranoğlu, Osman hoca, Hacizzet Ocak ve daha birkaç kişi bir yana, tüm dostlar gırtlaklarına dek orta yaşlı adam sorunlarına *gömülmüşlerdi*, Berber Ziya’ya seyrek uğruyorlardı artık. (BS, s. 109)

(5) -Kapkarayım bugün, dedi Fatma. Dışarıda çalkantı, içeride çalkantı! Bu arada kişisel sıkıntılar. *Bağlı*, *tutulmuş* duyuyorum kendimi. (ÜYS, s. 178)

(6) Onurundan bir şey yitirmeden, *düştüğü* haksızlığa boyun eğmişçesine. (ÜYS, s. 160)

TS’de *başını belaya sardırma* deyiimi bulunmaz ancak bu deyim’in sözlükte yer alan *başını derde sokmak* anlamında kullanıldığı görülmektedir. TS’de *başını belaya sokmak* (TS, s. 268) deyiimi “birini, kötü sonuçlar verecek bir duruma itmek” biçiminde, *başını derde sokmak* (TS, s. 268) deyiimi ise “sıkıntılı bir duruma girmek veya getirilmek” biçiminde tanımlanmıştır. İlkinde eylemden etkilenen bir başkası iken ikincisinde kişinin kendisidir. Başını belaya

sardıran kişi kendi kendine bir zorluk yaratmıştır ve bu sebeple ilerleyemez:

(7) Aman Bayram, gözünü aç. Bulaşayım deme bir bokluğa. Bir arabanın iki tekeri tam ufukta görünmüşkene, *başını bi belâya sardırayım* deme haa... (FİG, s. 62)

Aşağıdaki örnekte Bayram kendisine bir eğrilik çıkarmaktan çekinmektedir. *Eğrilik* Bayram'ın işlerini zorlaştıracak bir engelle göndermede bulunmaktadır:

(8) Aman Bayram, gözünü seviyim. Bi taksie böyle si yakın gelmişkene bi *eğrilik* çıkarttırma... (FİG, s. 63)

Aşağıdaki örnekte güçlükler kişinin karşısında *basamak basamak yükselen* fiziksel bir engel olarak kavramlaşmaktadır:

(9) Güçlükler *basamak basamak yükseliyordu* karşısında. (ÜYS, s. 163)

Barikatlar geçişi kapatan fiziksel engellerdir. Aşağıdaki örnekte soyut zorluklar kişinin amacına ulaşmasını sağlayan hareketin önünde bir engel olan *barikat* sözcüğü ile kavramlaşmaktadır. Barikatların çürümüş olması ise engelin artık aşılabileceğine göndermede bulunmaktadır:

(10) Seçkinler takımının yanında, *çürümüş barikatların önünde* fırtınayı umursamadan, günü gününe yaşayarak mı? (ÜYS, s. 145)

Kişinin çıplak kalması hareketini kısıtlayan bir engel olarak değerlendirilebilir. *Çıplak* sözcüğü “*mecaz yoksul (kimse)*” (TS 5, s. 537) ve “*mecaz yalın, süssüz*” (TS 6, s. 537) anlamlarında metaforik olarak kullanılabilir. Bununla birlikte aşağıdaki örnekte geçen *insanı çıplak bırakmak* ifadesinin değiştirilen kültür ortamında insanları kültürel anlamda köklerinden ayırarak dayanaksız bırakmak anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. İnsanın kültürel anlamda yaşadığı zorluklar karşısında dayanaksız kalması, çıplak kalması ile ifade edilmektedir:

(11) Bu insanlara yeni hayat şekilleri hazırlamadan evvel, onlara hayata tahammül etmek kudretini veren eskilerini bozmak neye yarar? Büyük ihtilaller bunu çok tecrübe etti. Netice olarak insanı *çıplak bırakmaktan* başka bir şeye yaramadı. (H, s. 182)

Aşağıdaki örnekte dert bir nesne olarak algılanmakta ve kişinin başından aşmaktadır. TS’de *derdi başından aşmak* gibi bir deyim bulunmaz ancak bu kullanım “birçok sorunu bulunan” (TS 1, s. 639) biçiminde tanımlanan *derdi başından aşkın (olmak)* deyimini ile

örtüşmektedir. Saraçbaşı'nın *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*'nde (Saraçbaşı, 2010, s. 174 [1. Cilt]) *başından aşmak* deyimini “fazlalaşmak, fazla olmak” anlamı ile yer almaktadır. *Aşmak* eylemi bu kullanımları ile hareketi kısıtlayan fiziksel bir engelle göndermede bulunmaktadır:

(12) Benim derdim başımdan *aşmış* zati. (FİG, s. 14)

Soyut zorluk ortadan kalktığında hareketin önündeki engel de ortadan kalkmış olur. Zorluktan kurtulan kişi ilerlemesine devam edebilir. Aşağıda Türkçede hareketi kısıtlayan engellerin ortadan kalkmasını anlatan çeşitli metaforik ifadeler sunulmaktadır. İlerlemenin önündeki engellerin bir türü kapalı kapılardır, açıldıklarında engel ortadan kalkmış olur. Aşağıdaki örnekte kısıtlamaların kalkması *kapıların ardına kadar açılması* ile ifade edilmektedir:

(13) Liseyi bitirdiğimde *kapıları ardına kadar açtı*: İşte yaşam diye... (ÜYS, s. 143)

Aşağıdaki örnekte *imkânların açılması* ile kast edilen imkân kapılarının açılmasıdır. Kapı sözcüğü zikredilmediği için burada bütün-parça ilişkisine dayalı bir metonimiden⁵ söz edilebilir:

(14) Genç kadın onun dostluğunda bütün imkânların *açıldığı* müstesna iklimi bulmuştu. (H, s. 197)

Ermek sözcüğü sözlükte “*din bilgisi* kendini Tanrı yoluna vermiş kimse insanüstü kutsal bir aşamaya erişmek” (TS 6, s. 812) biçiminde tanımlanmıştır. Kişinin hayatını dinî inancına yönelik olarak düzenlemesi “kendini Tanrı yoluna vermiş” olması ile metaforik biçimde ifade edilmektedir. Bu yolda yürümek isteyen kişi için kapıların kapanmaması ve yolların daima açık olması, önünde herhangi bir engel olmadığı anlamına gelmektedir:

(15) Nuran düşünüyordu: “Acaba şimdi böyle adamlar var mı?”

⁵ Metonimi, bir kavramın bütün-parça, sebep-sonuç, genel-özel, somut-soyut gibi ilişkiler yoluyla başka bir kavram yerine kullanılmasıdır. Metafor da bir kavramın diğeri açısından anlaşılır, metonimide ise bir kavram diğeri yerine kullanılır. Bu nedenle metafor da iki farklı kavramsal alandan, metonimide ise bir kavramsal alandan söz edilir. Geniş bilgi için Lakoff ve Johnson, 1980, s. 36-40; Kövecses ve Radden 1998, s. 39; Aksan, 2009, s. 69; Kövecses, 2010, s. 173.

-Ne kurtarıcı düşüncenin ne de ermenin *kapısı kapanmayacağına*, *Allaha giden yollar daima açık olduğuna göre*, olması lâzım. (H, s. 182)

Ümitsizlik, beklentinin gerçekleşeceğine yönelik inancı kaybetmeyi ifade etmesi bakımından ilerlemenin önünde bir engel teşkil eder. Ümit kapılarının açılması ise bu engelin kalkmasına göndermede bulunur. Cümlenin devamında geçen “çok sıkılmak, umutlarını yitirmek” (TS, s. 736) anlamında kullanılan *dünya başına yıkılmak* deyimini de fiziksel engelin bir türünü ifade eder:

(16) Hastaları iyileştiriyor, ümidi olmayanlara *ümit kapıları açıyor*, *dünyaları yıkılmış* olanlara ölümün ötesinde ışıklar gösteriyor, sabır, feragat, tahammül öğretiliyordu. (H, s. 181)

Sıyrılmak “*mecaz bir yerden veya bir durumdan çıkmak, kurtulmak*” (TS 2, s. 2105) sözcüğü ile *yakayı sıyırmak* “bir işten kurtulmak” (TS, s. 2504) deyimini metaforik olarak bir engelden kurtulmaya göndermede bulunur:

(17) Adam sana düşüncelerini açıyor, yepyeni bir dünyadan söz ediyor, bilgi dolu kitaplar veriyor ve sen işin güçlüğünü anlayıp *sıyrılmak* için alay ediyorsun, “Ben mutlu azınlığın içindeyim,” diye kırtarak! (ÜYS, s. 157)

(18) Sanki, kendini zorla ayartacak bir kadının elinden *yakayı güçlükle sıyrılmış*... (FIG, s. 53)

“Kendini bir dertten, tehlikeden veya zor durumdan kurtarmak” (TS, s. 1873) anlamında metaforik olarak kullanılan *paçayı kurtarmak* deyimini engelin ortadan kalkmasına göndermede bulunur:

(19) *Paçayı kurtardı* sayılır, dedi kadın. Doktor bey de söyledi ya, belli kusmaktan kaydı gözü biraz. (ÜYS, s. 162)

Aşağıdaki örnekte ilerlemenin önündeki engel *bir kenara itilerek* ortadan kaldırılmaktadır:

(20) Akşamki çatışmayı, annesini, Ahmet’i *bir kenara itip* kıvançlı görünmeye çabaladı. (ÜYS, s. 134)

3.2. Yükler

Yükler, ileriye doğru hareketi zorlaştıran, yavaşlatan engeller arasındadır. Dinçer, yüklerin yolculuğu zorlaştırdığına değinerek AĞIRLIK ENGELDİR metaforundan söz eder (Dinçer, 2015, s. 211). Soyut zorluklar yük kavramı aracılığı ile fiziksel engeller açısından anlaşılabilir. Amaçlar varılacak yerler açısından anlaşıldığında yükler

yolculuk sırasında varılacak yere ulaşmayı önemli ölçüde geciktiren etkenlerdir. Soyut zorluklara göndermede bulunan yükler *yük*, *yüklenmek*, *taşımak*, *çekmek*, *ezilmek* gibi sözcüklerle ifade edilebilir. Duygular, düşünceler ya da sıkıntılı durumlar yük olarak algılanabilir. Aşağıda soyut zorluğun yük kavramı aracılığı ile fiziksel açıdan anlaşıldığı örnekler yer almaktadır:

(21) Bayram'ın tek *yükü* bu düşünce. (FİG, s. 17)

(22) Hapishanelere bakın, mahkeme zabıtlarını, günün olanını bitenini ince satırlarla bir köşeye kaydeden gazete koleksiyonlarını karıştırın, daima bir gün kendi saadet *yükünü taşımaktan bıktığı için bir tarafa atıvermiş* biçareleri görürsünüz. (H, s.200)

(23) Fakat saadeti bir yük gibi *taşırız* ve bir gün farkında olmadan *yolun bir ucunda, bir köşeye bırakıveririz*. (H, s. 200)

(24) *Her şeyin kendi yükü altında ezildiği* bu saatte, el ele içlerindeki garip talih sezişiyle Anadoluhisarı'na kadar geldiler. (H, s. 204)

(25) Yavaş yavaş yarı şehir sırtına *yüklenmişti*. Halbuki kendisine yardım eden yoktu. (H, s. 210)

(26) -Ne olacağım, herkes bana *yükleniyor...* Al oku... (H, s. 210)

(27) “Onlar çok yaşadılar ve hayatta mihnetler *taşdılar*.” (BYAİYO, s. 14)

Yükler taşınmak yerine çekilebilir:

(28) Eşit haklara varıncaya kadar çilesini *chekeceğiz*, onlara da *çektirerek!* (ÜYS, s. 139)

(29) Ölecekse *çekmeden* ölmesini istiyordu. (ÜYS, s. 157)

(30) 12 Eylül'den önce çok *çektik*. (BYAİYO, s. 43)

Çökmek sözlükte yer alan “*mecaz* yoğun bir biçimde duymak” (TS 12, s. 564) anlamı ile metaforik olarak yoğun duyguların neden olduğu yüklerle göndermede bulunmaktadır:

(31) Bir sıkıntıdır *çöktü* içine, uzun süre uyuyamadı. (BS, s. 110)

Çöreklenmek sözcüğü metaforik olarak “*mecaz* bir duyguyu güçlü ve sürekli olarak duymak” (TS 5, s. 567) anlamında kullanılmaktadır. Bu anlam Ballıhisar'ın Bayram'da oluşturduğu duygu yüküne göndermede bulunmaktadır:

(32) Ama Bayram, kendisinin de, kulağına dıştan degen ince sızılıntın, sürekli bir iniltinin bir parçası olduğundan nasıl habersizse, Ballıhisar'ın kendi *üstüne çöreklenip kalmışlığından* da öyle habersiz. (FİG, s. 68)

“Sürdürülmesi gereksiz görülen bir bağlılığa, bir ilişkiye son vermek” (TS 2, s. 267) anlamında kullanılan *başından atmak* deyimini hareketi engelleyen bir yükten kurtulmayı ifade etmektedir:

(33) Evet belki ona anlatacaktı. Neyi? “Beni *başından atıyor*,” diyebilir miyim? (ÜYS, s. 133)

Aşağıdaki örneklerde “*mecaz* üzüntülü bir biçimde” (TS 5, s. 843) anlamında kullanılan *ezik* sözcüğü aracılığı ile duygular yük olarak algılanmaktadır. Taşdığı duygu yükü kişinin hareketini kısıtlamaktadır:

(34) Konu açıldıkça, hep; “Sen onu bir de arkadaşlarıyla oynarken göreceksin,” demiştir. Hiç de *ezik* bulmaz kızını; hep güvenmiştir ona. (YB, s. 21)

“Güç bir duruma düşüp davranışlarıyla utandığını belli etmek” (TS, s. 843) anlamında kullanılan *ezilip büzülme* deyimini soyut bir zorluğa göndermede bulunur:

(35) Bayram, ikisi arasında; yok yok, üçü; Mercedes’i, Veli ve Numan arasında *ezilip büzüldüğünü* anımsıyor. (FİG, s. 21)

3.3. Karşıt Güçler

Zorluklar, hareketi engelleyen ya da zorlaştıran birtakım karşıt güçler açısından anlaşılabilir. Hayattaki zorluklar, karşılaşılan sorunlar, hayatın kendisi, ölüm fikri, kişiler ya da yoğun duygu ve düşünceler metaforik anlamda karşıt güçler olarak kavramlaşabilir. Amaçlar varılacak yerler açısından anlaşıldığında yola devam edebilmek için karşıt güçlerle mücadele etmek gerekir. *Döğüşmek*, *savaş vermek*, *kavga*, *boğuşmak*, *vurmak* gibi ifadeler metaforik olarak bu mücadeleye göndermede bulunur.

Savaş vermek “[savaşmak] *mecaz* bir şeyi ortadan kaldırmak, yok etmek amacıyla mücadeleye girişmek (TS 2, s. 2044); “*mecaz* çaba sarf etmek” (TS 3, s. 2044) anlamları ile; *kavga* “*mecaz* herhangi bir amaca erişmek, bir şeyi elde etmek veya bir şeye karşı koyabilmek için harcanan çaba, verilen mücadele” (TS 2, s. 1356) anlamı ile; *boğuşmak* “*mecaz* çabalamak, altından kalkmaya çalışmak, uğraşmak” (TS 3, s. 373) anlamı ile; *yıkmak* ise “*mecaz* yıkımına yol açmak, mahvına sebep olmak” (TS 7, s. 2590) anlamı ile sözlükte yer alır. Söz

konusu anlamlar karşıt güç olarak algılanan zorluklara karşı verilen mücadeleyi ifade etmeleri bakımından metaforiktir.

(36) Amcası şimdilerde büyük bir *savaş vermektedir*. Rahmi bunu da biliyor ve başarmasını çok istiyor. (YB, s. 30)

(37) Geçmiş günlerinden, yitik *kavgadan*, uğultulardan kaçıyordun. (BYAIYO, s. 33)

(38) Ama dün, insanlar sevsinler diye öyküler yazıyor, *boğuşup durduğu* kişisel sorunlarına toplumculuğun cilasına *vuruveriyordu*; pastanenin masasında, buğulu camlar, kızıl ve kahverengi yapraklar. (BYAIYO, s. 25)

(39) Konu açıldıkça, hep; “Sen onu bir de arkadaşlarıyla oynarken göreceksin,” demiştir. Hiç de ezik bulmaz kızını; hep güvenmiştir ona. ...Kısacası, Müberrer bir başka türlü *döğüşüyor*. (YB, s. 21)

Karşıt güçler kişiyi *mağlup edebilir, yıkabilir, zapt edebilir*:

(40) Fazıl Ahmet Paşa’dan Baltacı’ya kadar hepsinin meclisinde, ayakkabılarını eşikte çıkararak bir köşecikte dizüstü oturmaya mahkûm bir *hayat mağlubu*... (H, s. 166)

(41) Halbuki insan doğduğu günden itibaren *mağluptur*, şefkate muhtaçtır. (H, s. 183)

(42) Bas mührü geçeyim, oh bacım. *Yıkma* beni. Bu benim kaçınıcı kez *serilip doğruluşum*. Kaçınıcı kez, tam oluyor derken yaya kalışım... (FİG, s. 31)

Aşağıdaki örnekte şüphe Mümtaz’ı *zapt eden* bir karşıt güç olarak kavramlaşmaktadır:

(43) Böyle olmasa bile bu şüphe Mümtaz’ı *zapt edecekti*. (H, s. 168)

“Bir şeyin zarar görmesine, bozulmasına, yok olmasına, ortadan kalkmasına yol açan, tahripkâr” (TS, 2, s. 2589) biçiminde tanımlanan *yıkıcı* ile “harap” (TS, s. 2590) biçiminde tanımlanan *yıkkan* sözcükleri de metaforik olarak karşıt güçlerin varlığına göndermede bulunur:

(44) Yüzü kıpkırmızıydı; “Uyma elin yeni yetmesine,” der gibi salladı başını ve sadece beş lira artırdı: “Yüz elli beş.” Ama Rahmi bunun da *yıkıcı* karşılığını buluverdi: “Yüz elli altı kayme.” (YB, s. 24)

(45) Acı geçmedi. Dinen ayrılık değil. Öylesine *yıkkan*. Hem hiçbir şey dinmedi. (BYAIYO, s. 40)

Hayatın kendisi bir karşıt güç olarak kavramlaşabilir. Bu güç karşısında zayıf olmak hareketi engeller ya da yavaşlatır:

(46) O hayat karşısında *zayıftı*. (H, s. 188)

Ölüm, hayatın sona ermesini ifade ettiği için hareketin tamamen bitmesi demektir. Ölüm fikri bir karşıt güç olarak kavramlaşmış kişiye *musallat* olabilir ya da kişiyi *tasallutu* altına alabilir. “Bir kimse veya şeyin üzerine bıktırarak kadar düşen (kimse)” (TS, s. 1712) bu fikir ruh dünyası üzerinde baskı yaratan bir engel teşkil eder:

(47) Fakat Mümtaz da, kendisinde muzlim bir tarafın bulunduğundan şüpheliydi. Maziye sevdiği için değil, ölüm fikrinin *tasallutundan* kurtulamadığı için... (H, s. 165)

(48) Kaç defa Mümtaz bu *musallat* fikrin, onu başka insanlardan ayırdığı zannıyla ıstırap çekmişti. (H, s.165)

Aşağıdaki örnekte ölüm karşıt güç olarak kavramlaşmaktadır. Kişi ölüme karşı canını *ince iplikle* tutmaktadır:

(49) İçine çekilmiş, ölüme karşı canını *ince iplikle tuttuğu* garip karanlığın içinden! (ÜYS, s. 140)

3.4. Arazi ve Hava Koşulları

Amaçlar varılacak yerler olarak kavramlaştığında zorlu arazi ve hava koşulları yolculuğun önünde bir engel teşkil eder. *Karanlığa saplanmak, çıkmaza girmek, yokuşa sürmek, girdaba kapılmak* gibi ifadeler hareketi engelleyen arazi ya da hava koşullarına göndermede bulunur. Arazi ve hava koşulları hareketi tamamen durdurabilir ya da yavaşlatabilir. Aşağıdaki örneklerde *karanlık* metaforik olarak “*mecaz gereğince anlaşılıp bilinmeyen, ne olacağı, sonu belli olmayan (durum)*” (TS 5, s. 1320) anlamında kullanılmaktadır. *Karanlık* ilk örnekte hava koşullarına, ikinci örnekte ise arazi koşullarına göndermede bulunmaktadır. İlk örnekte karanlık bir yola düşmekten söz edilmektedir. Karanlık bir yola düşen kişi yolunu bulamaz:

(50) *Sonu karanlık bi yola düşecek* olduktan kelli, Ballıhisar'da oturur dururdum ben, değil mi ya? (FİG, s. 67)

İkinci örnekte ise *karanlık* sözcüğünün ifade ettiği zor durum mekân olarak kavramlaşmış, kişinin yaşadığı zorluklar karanlığa saplanması ile ifade edilmiştir. Burada olay yapısı metaforlarının bir görünümü olan DURUMLAR MEKÂNLARDIR metaforundan da söz edilebilir. Karanlığa saplanan kişi yolculuğa devam edemez:

(51) Kimse yarın ne olacağını bilmez, ama bu zavallılar büsbütün *karanlığa sapanmış*, gidiyorlar. (AİK, s. 96)

Çıkmaza girmek ve *çıkmaza sürmek* ifadeleri arazi koşullarından kaynaklanan metaforik zorluklara göndermede bulunur. Kişi *çıkmaza* girdiğinde ilerleyemez, geri dönüp baştan başlamak zorunda kalır. *Çıkmaza girmek* “bir iş çözümlenemeyecek, içinden çıkılmayacak bir duruma düşmek” (TS, s. 534) anlamında metaforik olarak kullanılmaktadır. *Çıkmaza sürmek* sözlükte yer almaz ancak bu ifadenin *çıkmaza sokmak* “bir işi, bir durumu çözümlenemez, güç bir duruma getirmek” (TS, s. 534) anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Çıkmaza girmek* kişinin kendi kendini zor bir duruma düşürmesini ifade ederken *çıkmaza sürmek* deyiminde kişiyi zor duruma düşüren bir neden söz konusudur. Bu bakımdan burada NEDENLER GÜÇLERDİR metaforundan da söz edilebilir. Nedenlerin kişinin hareketini denetleyen güçler açısından anlaşıldığı bu metafor olay yapısı metaforları içerisinde yer alır.

(52) *Çıkmaza girmiş yolları* hiç kurcalama şimdi. (FİG, s. 15)

(53) Beni *çıkmaza sürerek!* (ÜYS, s. 136)

TS’de yer almayan *yokuşa sürmek* deyimini Aksoy *işi yokuşa sürmek* maddesinde “bir konuda güçlük çıkarmak” biçiminde tanımlamıştır (Aksoy, 1984, s. 750). Burada da NEDENLER GÜÇLERDİR metaforundan söz edilebilir. Aşağıdaki örnekte etkilenen kişinin yolunu yokuşa sürerek işlerini zorlaştıran güç Nuran Hanım’dır:

(54) Nuran Hanım, ona kuşkuyla bakıyor. *Yolunu yokuşa sürmeye* hazırlanıyor. (FİG, s. 33)

Aşağıdaki örneklerde “*mecaz karşıt düşünce* veya durumların yarattığı karışıklık, sıkıntı” (TS 4, s. 870) anlamında kullanılan *fırtına* metaforik olarak soyut zorlukları ifade etmektedir:

(10) Seçkinler takımının yanında, çürümüş barikatların önünde *fırtınayı* umursamadan, günü gününe yaşayarak mı? (ÜYS, s. 145)

(55) Zorla tutundukları çıkar dünyasının duvarları yıkılıyor, *fırtınaya* dayanamayacaklar. (ÜYS, s. 156)

Aşağıdaki örnekte kişi benliğinin girdaplarına kapılarak boğulmaktadır. Benlik, kişinin girdaba kapıldığı bir alan olması bakımından mekân olarak kavramlaşmaktadır. Burada olay yapısının görünümülerinden biri olan DURUMLAR MEKÂNLARDIR metaforundan da söz edilebilir. *Girdabına kapılmak* deyimini “bir şeyin etkisinde

kalmak, o şeyin çekiciliğinden kurtulamamak” (TS, s. 945) anlamında metaforik olarak kullanılmaktadır. Bir şeyin *girdabına kapılmak* hareketin engellerinden biridir:

(56) Başkaları için yaşamak! Bunu yapamamıştı; benliğinin *girdaplarına kapılmış, boğulmuştu*. (BYAİYO, s. 38)

Çalkantı, “*mecaz* kargaşa ve bunalımın yol açtığı düzensiz, karışık, sıkıntılı durum” (TS 5, s. 489) anlamı ile metaforik olarak arazi koşullarının neden olduğu soyut zorluklara göndermede bulunur. *Çalkantı* kişinin hareket etmesini engeller:

(5) -Kapkarayım bugün, dedi Fatma. Dışarıda *çalkantı*, içeride *çalkantı!* Bu arada kişisel sıkıntılar. Bağlı, tutulmuş duyuyorum kendimi. (ÜYS, s. 178)

3.5. Enerji Kaynağının Yetersizliği

Enerji kaynağının yetersizliği varılmak istenen yere doğru yapılan hareketin önündeki engellerden biridir. *Yaya kalmak, tükenmek* gibi sözcükler enerji kaynağının yetersizliğinden kaynaklanan soyut zorluklara göndermede bulunur. *Yaya kalmak* deyimini metaforik olarak “istediği şeyi yapamaz duruma gelmek” (TS 1, s. 2554) anlamında kullanılmaktadır:

(43) Bas mührü geçeyim, oh bacım. Yıkma beni. Bu benim kaçınıcı kez serilip doğruluşum. Kaçınıcı kez, tam oluyor derken *yaya kalışım...* (FIG, s. 31)

Yaya kaldın tatar ağası, “istediğini elde edemeyen, başarısızlığa uğrayan kimseler için kullanılan bir söz”dür (TS, s. 2554). Başarısızlığa uğrayan kişi önündeki engeli aşamamıştır:

(57) -Ben vermedim, onlar çalmışlar. İsterim onlardan paralarımı.
-Tamam, şimdi *yayan kaldın*, Tatar ağası! Onlarda para ne gezer? Senin paraları bile birkaç saatin içinde ezdiler. (AİK, s. 117)

Tükenmek sözcüğü “*mecaz* güçsüzleşmek, bitkinleşmek, yılgınlaşmak” (TS 2, s. 2397) metaforik anlamı ile enerji kaynağının yetersizliğini ifade eder. *Yeniden doğmak* ise enerji toplayarak yola devam etmeye hazır duruma gelmeye göndermede bulunur:

(58) Çünkü sevdiği adamın düşüncesini paylaşmak, onunla yol arkadaşlığı yapmak aşkın başka bir neviydi. O da öteki gibi imkânsız bir *tükenişte kendisini yeniden doğmuş bulmaktı*, karnında ve teninde bir dünyaya gebe olmaktı. (H, s. 176)

(59) *Tükenerek* yığılıp ölenleri yazmıştı ama, açlıktan ölmemişlerdi. (BYAİYO, s. 38)

Aşağıdaki örnekte geçen *ayakta durmak* ifadesi TS'de yer almaz. Bu ifadenin *ayakta kalmak* "mecaz yıkılmamak, çökmemek" (TS 2, s. 199) anlamında metaforik olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çeşitli zorlukların olduğu bir ortamda ayakta durabilmek güçlü olmayı gerektirir. Güçlü olmak ise zorlukların üstesinden gelebilmek için enerji kaynağının yeterli olduğunu gösterir:

(60) Yine yazabilirim. Hesap etmeliyim, ölçüp biçmeliyim.

Genç kızın inceliği için mi, üzüm salkımındaki incelik için mi? Piyasada *ayakta durabilmek* için mi? (BYAİYO, s. 45)

SONUÇ

Olay yapısı metaforlarının özel bir görünümünü oluşturan ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforu soyut zorlukların fiziksel engeller açısından anlaşılmasını sağlar. Bu metaforda amaçlı eylemler varış yerine doğru öz iradeli olarak yapılan hareketleri temsil eder. Zorluklar ise varış yerine ulaşmayı sağlayan hareketi engelleyen unsurlardır. İmaj şeması temelli olan bu metafor günlük bilgi ve deneyimlere dayalı kavramlaştırmalar içerir. Bu kavramlaştırmalar neticesinde soyut zorluklar çeşitli fiziksel engeller açısından anlaşılır. Soyut zorluklar "*Bağlı, tutulmuş* duyuyorum kendimi." (ÜYS, s. 178) örneğinde olduğu gibi hareketi tamamen durduran ya da "*Yolunu yokuşa sürmeye* hazırlanıyor." (FİG, s. 33) örneğinde olduğu gibi hareketi zorlaştıran ya da yavaşlatan türden olabilir. Çalışmada "*Liseyi bitirdiğimde kapıları ardına kadar açtı: İşte yaşam diye...*" (ÜYS, s. 143), "*Paçayı kurtardı* sayılır, dedi kadın." (ÜYS, s. 162) örneklerinde olduğu gibi engelin ortadan kalkmasına göndermede bulunan metaforik ifadeler de dikkat çekmektedir.

Lakoff (1993, s. 220-222) bu metaforla ilgili olarak yükler, engeller, arazi koşulları, karşıt güçler ve enerji kaynağının yetersizliği olmak üzere varış yerine doğru hareketi engelleyen beş tür zorluğa değinir. Bu çalışma Lakoff'un İngilizce için işaret ettiği bütün metaforik zorluk türlerinin Türkçede var olduğuna ilişkin veri sunmaktadır. Çalışmadan elde edilen veri Türkçede soyut zorlukların fiziksel engeller, yükler, karşıt güçler, enerji kaynağının yetersizliği, arazi ve hava koşulları aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiğini göstermektedir.

Yu (1998, s. 202-211), Çince ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforuna ilişkin olarak karşıt güçler, fiziksel engeller, arazi ve hava koşullarının oluşturduğu zorluklardan söz eder.

Erdem (2003, s. 91; 185; 205; 254), Türkmencedeki metaforları incelediği çalışmasında, ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforundan söz etmeksizin, bu metaforun yükler, fiziksel engeller ve zorlu arazi şartlarını yansıtan alt görünümlerine değinir. Otyzbayeva (2006, s. 87; 89; 100), Kazakçadaki metaforları incelediği çalışmasında, ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunu zikretmeden, bu metaforun arazi şartları ve yüklerle ilgili görünümlerine değinir. Gen (2015, s. 90-93), Özbekçede bu metaforun karşıt güçler, hava koşulları, yükler ve fiziksel engellerle ilgili görünümlerine değinir. Bu veriler, Çinceye yükler ve enerji kaynağının yetersizliğinin metaforik zorluk olarak kaydedilmediğini göstermektedir. Türkmencede karşıt güçler ve enerji kaynağının yetersizliğini engel türü olarak yansıtan örnekler görülmez. Kazakçada fiziksel engeller, karşıt güçler ve enerji kaynağının yetersizliğini metaforik zorluk olarak yansıtan örnekler yer almaz. Özbekçede ise enerji kaynağının yetersizliğine soyut zorlukların metaforik ifadesinde bir engel türü olarak rastlanmadığı görülür.

Olay yapısı metaforlarının bir parçası olan ZORLUKLAR HAREKETİN ENGELLERİDİR metaforunun İngilizce ve Çince ile Türk dillerinden Türkçe, Özbekçe, Türkmence ve Kazakçadaki yansımalarına ilişkin veriler, bu metaforun söz konusu dillerde çeşitli görünümleriyle var olduğunu göstermekte ve Lakoff'un (1993, s. 203-204) olay yapısı metaforlarının evrensellik özelliği yüksek metaforlar olduğu görüşünü desteklemektedir.

KISALTMALAR

- AİK : *Ayaşlı ile Kiracıları*, Memduh Şevket Esendal (2010) (İlk baskı: 1934).
BS : *Bıyık Söylencesi*, Tahsin Yücel (2007. İlk baskı: 1995).
BYAİYO : *Bu Yaz Ayrılığın İlk Yazı Olacak*, Selim İleri (2001) (İlk baskı: 2001).
FİG : *Fikrimin İnce Gülü*, Adalet Ağaoğlu (2010) (İlk baskı: 1976).
H : *Huzur*, Ahmet Hamdi Tanpınar (2000) (İlk baskı: 1949).
TS : *Türkçe Sözlük*, 2011.
ÜYS : *Üç Yirmidört Saat*, Peride Celal (1991) (İlk baskı: 1977).
YB : *Yağmur Beklerken*, Tarık Buğra (2004) (İlk baskı: 1981).

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (2010). *Fikrimin ince gülü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Aksan D. (2009). *Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*.

- Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ö.A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü II deyimler sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buğra, T. (2004). *Yağmur beklerken*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Celal, P. (1991). *Üç yirmidört saat*. İstanbul: Can Yayınları.
- Çetinkaya, B. (2017). Kutadgu Bilig’de kavramsal metaforlar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/2, 377-399.
- Çetinkaya, B. (2018). Orhun Abidelerinde metaforlar. *Uluslararası Bilim ve Eğitim Kongresi 2018 Tam Metin Bildiri Kitabı 23-25 Mart 2018* içinde (s. 382-387), Afyonkarahisar: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Diñçer, A. (2015). Metaforların izinde: Hayat yolculuktur. *Türklük Bilgisi Araştırmaları “Çekirge budu. Festschrift in honor of Robert Dankoff”*, 44, 201-214.
- Eker, Ö. (2021). *Kutadgu Bilig metaforları*. Yayımlanmamış doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Erdem, M. (2003). Türkmen Türkçesinde metaforlar. Ankara: KÖKSAV.
- Esendal, M.Ş. (2010). *Ayaşlı ile kiracıları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Evans, V. (2007). *A glossary of cognitive linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Evans, V. and Green, M. (2006). *Cognitive linguistics an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Evans, V., Bergen, B.K. and Zinken, J. (2007). The cognitive linguistics enterprise: An overview. In V. Evans, B. Bergen and J. Zinken (Eds.), *The cognitive linguistics reader* (pp. 2-36). London and Oakville: Equinox.
- Gen, S. (2015). *Özbekçede metaforlar*. Yayımlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- İleri, S. (2001). *Bu yaz ayrılığın ilk yazı olacak*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Johnson, M. (1987). *The body in the mind*. The University of Chicago Press: Chicago and London.
- Kemal Yunusoğlu, M. (2016). *Budist Türk çevresi eserlerinde*

- metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kök, A. (2016). *Pir-i Türkistan'ın metafor dünyası*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture*. New York: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. and Radden, G (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view [Electronic version]. *Cognitive Linguistics*, 9(1), 37-77.
- Lakoff, G (1987). *Women, fire and dangerous things*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and thought* (2nd ed.) (pp. 202- 251). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, G and Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G and Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh*. New York: Basic Books.
- Lakoff, G and Turner, M. (1989). *More than cool reason: A fieldguide to poetic metaphor*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Oakley, T. (2007). Image schemas. In D. Geeraerts and H. Cuyckens (Eds.), *The Oxford handbook of cognitive linguistics* (pp. 214-235). Oxford-New York: Oxford University Press.
- Otyzbayeva, Z. (2006). *Kazak yazar Dükenbay Dosjanov'un İpek Yolu romanında metaforlar*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özçalışkan, Ş. (2003). Metaphorical motion in crosslinguistic perspective: A comparison of English and Turkish [Electronic version]. *Metaphor and Symbol*, 18:3, 189-228.
- Özçalışkan, Ş. (2004). Time can't fly, but a bird can: Learning to think and talk about time as spatial motion in English and Turkish [Electronic version]. *European Journal of English Studies*, 8:3, 309-336.
- Peña a Cervel, M.S. (2004). The image-schematic basis of EVENT

- STRUCTURE metaphor. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, 2/2004, 127-158.
- Pragglejaz Group (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse [Electronic version]. *Metaphor and Symbol*, 22:1, 1-39.
- Saraçbaşı, M. Ertuğrul (2010). *Örnekleriyle büyük deyimler sözlüğü (I. Cilt)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Steen, G.J. (2007). *Finding metaphor in grammar and usage*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.
- Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics volume I: Concept structuring systems*. Massachusetts: The MIT Press.
- Talmy, L. (2006). Cognitive linguistics. In K. Brown (Editor-in Chief) *Encyclopedia of language and linguistics* (Vol. 2, pp. 542-546). Oxford: Elsevier.
- Tanpınar, A.H. (2000). *Huzur*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Topuz, Ü. (2019). *Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde metaforlar*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara.
- Yu, N. (1998). *The Contemporary theory of metaphor a perspective from Chinese*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Yücel, T. (2007). *Bıyık söylencesi*. İstanbul: Can Yayınları.

Makale Künyesi (Araştırma): Marttin, V. (2022). Rusya'nın durumunu aktaran 28 ocak 1918 tarihli bir istihbarat raporu. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1116-1141.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1140419>

RUSYA'NIN DURUMUNU AKTARAN 28 OCAK 1918 TARİHLİ BİR İSTİHBARAT RAPORU

Volkan MARTTİN¹

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya'daki gelişmelerin çok boyutlu yapısı hatırı sayılır sayıda çalışmaya konu olmakla birlikte halen farklı bakış açılarıyla konuyu ele alan eserlere ihtiyaç vardır. Değişim ve gelişmelerin doğru okunması, isabetli kararlar alınabilmesini kolaylaştırdığından hareketle puslu savaş ortamında her bilgi ve belge kıymetlenmektedir. Savaşan tarafların birbirleri hakkında düzenli ve doğru bilgiye erişmekte zorlandığı savaş yıllarında kaleme alınan istihbarat belgeleri bu bakımdan önemlidir. Bu bağlamda konuya ilişkin arşivde mahfuz Remzi Paşa'nın 1918 yılının başında Dersaadet'e gönderdiği raporu değer kazanmaktadır. Rapor hâlihazırdaki olayları ve gelişmeleri barındırdığı gibi o zamanki vaziyeti daha önceki yıllarda Rusya'da bulunmuş olan Remzi Paşa'nın anlatımıyla gözler önüne sermektedir. Rapor, Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Rusya'daki çok boyutlu ve katmanlı değişim-dönüşümü Türk Dünyası özelinde ele almakta, bu süreçteki genel anlayış ve yaklaşım hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin Birinci Dünya Savaşı'nın son yılındaki ateşkes/barış görüşmelerinde değerlendirilmek üzere Osmanlı Devleti'nin ilgili makamlarıyla paylaşıldığı anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı dış politikası, askerî istihbarat, Petersburg ataşemiliterliği, Kırım Osmanlı murahhası, Remzi (Avcı) Paşa.

AN INTELLIGENCE REPORT DATED JANUARY 28, 1918 RECOUNTING THE SITUATION OF RUSSIA

ABSTRACT

Although the multidimensional structure of the developments in Russia during the First World War was the subject of a considerable number of studies, there is still a need for works that deal with the

¹ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doç. Dr. vmarttin@ogu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4264-4838>

subject from different perspectives. Since changes and developments can be read correctly and accurate decisions can be taken, every information and document is valued in uncertain political areas such as war. In this regard, the intelligence documents written in these years, when the warring rivals had difficulty in accessing regular and accurate information about each other, are important. In this context, the copy of Remzi Pasha's report sent to Istanbul on January 28, 1918, which is in the Ottoman Archives (BOA), is a valuable document. The report not only includes current events and developments, but also reveals the situation at that time with the expression of Remzi Pasha, who had been in Russia in previous years. The report deals with the multidimensional and layered change-transformation in Russia in the last years of the First World War with the dimension of the Turkish World, and provides information about the general understanding and approach in this process. It is understood that this information was shared with the relevant authorities of the Ottoman Empire to be evaluated in the armistice/peace negotiations in the last year of the First World War.

Keywords: Ottoman foreign policy, military intelligence, Petersburg attaché, Ottoman delegate of Crimea, Remzi (Avcı) Pasha.

GİRİŞ

Bilgi edinme olarak tarif edilen istihbarat çalışmaları, diplomasi ve siyasette çağlar boyunca vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Savaşan devletlerin birbiri hakkında bilgi edinmesi ise askerî istihbaratın konusudur. Haberin toplanması, değerlendirilmesi, analizi ve yorumlanmasından oluşan istihbarat faaliyetlerinin dikey ve yatay çok boyutlu olacağı açıktır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren askerî amaçla yapılan istihbaratta açık kaynak verilerinin kullanılmaya başlanması uluslararası hukuk açısından geçerli ve uygun olmayan casusluk gibi gizli istihbarat girişimlerini azaltmıştır. Uluslararası hukukun modern devletle gelişmesi, devletlerarası ilişkileri zedeleyen ve maliyetli askerî casusluk çalışmalarını gündemden düşürmüştür. 19 ve 20. yüzyıllarda istihbarat faaliyetlerinin gösterdiği gelişme, zaman içinde “kendini gerçekleştiren” bir organizasyonu meydana çıkarmıştır (Yıldız, 2021, s. 17-20). Osmanlı Devleti'nde askerî istihbaratın başlangıcı ve kurumsallaşması diplomatik faaliyetlerdeki gelişmelerin paralelinde ilerlemiştir. Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde fevkalade elçilerin hazırladıkları sefaretname ve layihalar, askerî istihbarata yeni bir boyut kazandırmıştır. Yüzyılın sonunda III. Selim döneminde açılan daimi dış temsilcilikler, ancak II. Mahmud döneminde düzene girmiştir. Karşılıklı olarak açılan dış temsilciliklerle birlikte daha güvenilir ve sürekli bilgi edinimi sağlanmıştır. Çalışmanın konusunu teşkil eden Rusya'da ise Türk dış temsilciliği 1857'de St. Petersburg'da açılmış, 1873 yılından itibaren

büyükelçilik seviyesine yükselmiştir. Dış temsilciliklere askerî ataşemiliter (ataşemiliter veya murahhas-ı askerî) unvanıyla subay görevlendirilmesi 1860'lara kadar götürülebilmektedir. Osmanlı Devleti'nde erken tarihli ikinci ataşemiliter görevlendirmesi ise St. Petersburg'a olmuştur. Buraya birinci ataşemiliter olarak Kolağası Ahmed Bey, ikinci ataşemiliterliğe Yüzbaşı Mehmed Efendi atanmıştır. St. Petersburg'da kesintisiz denilebilecek bir şekilde Türk askerî ataşenin mevcut olduğu söylenebilir (Yıldız, 2021, s. 43-49, 260-261)². 1860 yılından itibaren St. Petersburg'da görev yapan ataşemiliter ve ikinci ataşemiliterleri gösteren listede 1909-1911 yıllarında Erkân-ı harp Binbaşı ve Seryaver rütbesiyle Remzi Bey'in olduğu dikkat çekmektedir (Yıldız, 2021, s. 260).

1. REMZİ PAŞA KİMDİR?

Remzi Paşa'nın Millî Savunma Bakanlığı Arşivi'nde Tuğgeneral tasnifinde bulunan 11 numaralı klasör, 342 numaralı dosyada mahfuz kaydına göre tam adı Mehmed Remzi'dir. Saraylı Mehmed Efendi'nin oğlu olarak 1876 yılında Selanik'te doğan ve "Avcı" soyadını alan Remzi Paşa, 4 Ocak 1945 günü vefat etmiş, İstanbul'da Zincirlikuyu Mezarlığına defnedilmiştir. Askerî safahâtine bakıldığında 1895'te Harp Okulu'na girdiği, 1898 yılında teğmen rütbesiyle devam ettiği Harp Akademisi'nden 1901'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olduğu görülmektedir. 1915 yılının 14 Haziran'ında Tuğgeneralliğe terfi etmiştir. İlk görev yeri Şam'dır (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. 388). Çeşitli görevlerle Osmanlı Devleti'nin farklı yerlerinde bulunmuştur. Örneğin 1907'de Manastır'da 3. Avcı Taburundayken kurmay binbaşı rütbesinde eşkıya takibine katılmış, 1909'da Yıldız'da 2. Nizamiye Tümeni Kurmaylığına atanmış, 31 Mart Olayı'nda Hareket Ordusu'na iltihak etmiştir. 1 Mayıs 1909 tarihinde Padişah Seryaverliğine, 25 Ağustos 1909'da Petersburg Elçiliği Askerî Ataşeliğine atanmıştır. Bu görevi konumuzla doğrudan ilgilidir. Balkan Harbi öncesi İstanbul'a döndüğüne göre iki yıldan fazla süre bu görevde kaldığı teyit edilebilmektedir. Balkan Harbi'nde 6. Kolordu Kurmay Başkanı olarak Kumanova, Suruç, Manastır, Resne, Görice muharebelerine katılmıştır. 26 Temmuz 1917 tarihinde Almanya'ya gidene değin çeşitli görevler üstlenen Remzi Paşa, 29 Aralık 1917'de Rusya ile yapılacak anlaşmanın askerî hükümleri ile ilgili komisyonda görev almıştır. Çalışmanın gündemini teşkil eden raporun bu görevdeyken kaleme alındığı kuvvetle muhtemeldir. Raporun tarihinden on ay sonra 3 Ekim 1918'de Kırım Askerî Ataşeliğine tayin edildiği askerî safahâtinde kayıtlı bulunan Remzi

² Kayıtlara göre ilk Osmanlı ataşemiliteri Paris'de Fuad Paşa'nın yanında çalışan Ahmed Esad Bey'dir (Yıldız, 2021, s. 49).

Paşa'nın, 20 Ağustos 1922 tarihinde emekli olduğu görülmektedir (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. 389).

2. RAPORUN YAZILDIĞI ORTAM³

Rus Devrimi 1917 yılının Şubat ayında ansızın ortaya çıkmış gibi görünse de devrimi hazırlayan şartların Rus toplum hayatının içinde yıllar boyunca şekillendiğini söylemek yanlış olmaz (Leibman, 2017, s. 28-29). Sonuç olarak Rus Devrimi, Çarlığı ortadan kaldıran siyasi bir harekettir (Wade, 2018, s. 19; Devlet, 1998, s. 72). Vladimir İlyiç Lenin'in de belirttiği gibi "devrime verilen en güzel armağan" olan savaş, Birinci Dünya Savaşı olmuştur (Werth, 2004, s. 15). Çar II. Nikola'ya karşı düzenlenen bu politik hareketin sosyal boyutları vardır. Değişim ve dönüşüm içindeki dünyanın dinamikleri Rusya'daki siyasi ve sosyal yapıları etkilemiştir. Rusya'da köylülerin yanı sıra dvoryanlar (asiller), memurlar, kentliler, askerler ve ruhanilerden oluşan sınıflar meydana gelmiştir (Devlet, 2014, s. 83). "Obshchestvo" olarak bilinen yeni sosyal sınıf içinde eski asilzadelerin yanı sıra devlet yönetiminde yer alan görevliler, farklı bir kimlik ve dünya görüşüyle eğitilmiş zümreyi oluşturmuşlardır. Bu zümrelerde savaşın başında yabancı düşmanlığı yükselmiş, Petersburg'un adı Petrograd olarak değiştirilmiştir. Çar'ın toplum nezdinde 1914 yılına değin düşen değeri savaşın patlak vermesiyle yükselişe geçmiş, Tannenberg'de alınan yenilgi ile Rusya'daki halklar Çar'ın etrafında birleşmiştir. Bu yeni anlayışta Çar henüz, diğer hükümdarlar gibi, "halkın egemenliğinin hırsızı" olarak görülmemiştir (Leibman, 2017, s. 83, 89; Kurat, 1999, s. 422-423; Carr, 2004, s. 14). Ancak savaşın ağır ekonomik etkileri tarım sektörünü derinden sarsınca Çar'ın gölgesi altında toplanma anlayışında ibre tersine dönmüştür (Devlet, 2014, s. 268-269). 1917 yılında gittikçe zayıflayan aidiyet duygusunun etkisiyle eğitilmiş zümrenin entelijansiyası, işçi-köylü-asker ve şehirlilerden oluşan kesimle karşı karşıya gelmiştir (Wade, 2018, s. 25-26, 34-46; Leibman, 2017, s. 48-55; Swain, 2019, s. 58; Volin, 2017, s. 106). Böyle bir manzara karşısında Lenin'in de belirttiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın Rusya'yı devrime hazırladığı söylenebilir.

Rusya'da köylüler işledikleri toprakların sahibi olmadıklarından, işçiler ise daha insani bir yaşam sürmeyi, sekiz saatlik çalışma

³ Çalışmanın ana gündemini istihbarat raporu oluşturduğundan, bu başlık altında raporun kolay anlaşılmasını sağlayacak süreç ve ifadeler üzerine bir giriş yapılmıştır. Burada amaç Bolşevik Devrimi'ni dikey ve yatay düzlemlerde ayrıntılı olarak anlatmak değil, raporun yazıldığı günlerde genel durumu izah etmektir.

süresini, daha iyi şartlarda çalışma koşullarında çalışmayı istediklerinden ülkede memnuniyetsizlerin sayısı günden güne artmıştır. 19 Şubat 1917'de Petrograd'ta ekmek kıtlığı baş göstermiş, demiryollarının işlememesi üzerine tüm ülkede on gün yetecek kadar un stoku kalmıştır. Sert geçen kışın etkileri sürerken fırınların çalışamaz hale gelmesi patlak verecek sosyal olayları tetiklemiştir (Werth, 2004, s. 26).

Savaşın üç yıldır devam ettiği gerçeği karşısında telafisi mümkün olmayan kayıpların, yitirilen canların hatırı için harekete geçmenin vaktinin geldiği bu süreçte daha iyi anlaşılmalıdır. Hareket, başlangıçta belirli bir düzende başlamamıştır. 8 Mart Uluslararası Kadın Günü'nde ekmek yokluğunu protesto için grevde bulunan Vyborg'daki tekstil fabrikasında çalışan binlerce kadın işçi Petrograd Duması önünde gösteri yapmışlar, engellemelere rağmen kentin ana caddesindeki yürüyüşlerini "Ekmek" diye bağırarak sürdürmüşlerdir.⁴ Atılan sloganlar arasında "Kahrolsun Çar" da vardır. Ertesi gün ve onu takip eden günler bu sloganlı toplantılar artmış, sloganlara "Kahrolsun savaş!" da eklenmiştir. Bunu devrimin bir parçası olarak görmeyen Bolşevikler de vardır, onlara göre bu bir devrim değil, ekmek için yapılan gösteriler olup ekmek verildiğinde bu kalabalıkların grevlerine son vereceklerdir. Hatta bu durum Lenin'i bile ümitsizliğe sürüklemiştir. Lenin ve arkadaşları da dâhil olmak üzere 1917 yılı başında kimse devrimin gerçekleşeceğinden umutlu değildir (Liebman, 2017, s. 98; Rosenberg, 1969, s. 112; Bushkovitch, 2012, s. 291; Marttin, 2019, s. 182-185; Werth, 2004, s. 27-28).

Kış mevsiminin etkisiyle ihtiyaçların temininde yaşanan sorunlar Petrograd'ı derinden etkilediğinde, huzursuzluk şehrin sokaklarında dolaştığında devrimin geleceği konuşılmaya başlamıştır. Şehrin askeri yöneticisi General Khabalov'un askerlere hareket emri vermemesi göstericilerin dikkati çekecek surette olağandışı bir durum olarak kayıtlara geçmiş, Çar'ın, gösterileri durdurma emrini aldıktan sonra mitinglere müdahale etmiştir. Bu süreçte kolluk kuvvetlerinin aklıktan kıvranan halkın isyan edebileceğini, Bolşevikler ile Menşeviklerin bu yönde hazırlıklarda bulunduğunu rapor ettiği de dönemi anlatan kaynaklarda zikredilmektedir. Çar'ın miting ve yürüyüşleri güç kullanılarak dağıtılması emrinden kısa süre sonra, 26 Şubat sabahı, banliyölerle ulaşımı sağlayan köprülerin kaldırılmasına rağmen buz tutmuş Neva Nehri'in üstünden yürüyerek geçen göstericilerin

⁴ Kenetlenmiş bir kitle halinde tüm topluluk, "Ekmek! Ekmek! Yiyecek hiçbir şeyimiz yok! Yaz bize ekmek verin ya da kurşunlayın! Çocuklarımız açlıktan ölüyor! Ekmek! Ekmek!" şeklinde bağırarak kayıtlara geçmiştir, (Volin, 2017, s. 107).

Nevskii Bulvarı'ndan şehre yöneldiği esnada, Znamenskaya Meydanı'nda konuşlanmış makineli tüfeklerden aılıktan bítap düşmüş halka ateş açılmış, halk arasında hayatlarını kaybedenler olmuştur (Bushkovitch, 2012, s. 294-295; Werth, 2004, s. 30; Swain, 2019, s. 63-64). Bu olayları müteakiben askerler arasında da itaatsizlik örneklere görölmeye başlamıştır. Aılık içinde kıvranan, silahsız kendi insanlarına ateş etmek istemeyen askerler, üstlerinin emirlerine uymama eğilimi göstermişlerdir. Temel ihtiyaç mallarında görölen kıtlık, cephelerde sonuçsuz çarşışmalar öлке insanını derinden etkilediği gibi cephedeki askerlerin de silahlarını bırakarak firar etmesine neden olmuştur. Halkın ve askerlerin tepkilerinden sonra bu defa fabrika işçileri hükümete karşı "barış ve ekmek" talepleriyle eylemlerde bulunmuşlardır (Wade, 2018, s. 122; Rabinowitch, 2008, s. 23-24; Swain, 2019, s. 64). Devrimin ayak sesleri iyiden iyiye duyulmaya başlamıştır. Petrograd'ta yaşanan olaylar karşısında yapılan hamleyle Rus parlamentosu olan Duma'nın çalışmanın durdurulması kararı alınmıştır. Karara tam anlamıyla uyulmamış, "Geçici Komite" adıyla Duma çalışmalarına devam etmiş, Petrograd'ta ise bir şura (sovyet) teşekköl etmiştir (Steinberg, 2017, s. 71; Swain, 2019, s. 66-70). Bu tür bir şura daha önce Çar'a karşı 1905'te kurulmuş ve Çarlık tarafından dağıtılmış olsa da böyle bir ortamda meydana çıkan şura, Bolşevikler ile Menşeviklerin birlikte hareket etmesiyle "Geçici Hükümet"ten daha etkili bir örgüte dönmüştür (Bushkovitch, 2012, s. 295). Petrograd'a dönmeye çalışan Çar, Mart başında tahtını bırakmak zorunda kalmıştır. Aynı süreçte Prens Lvov başkanlığında kurulan Geçici Hükümet'in huzursuzluk ortamını yumuşatma girişimi arasında sosyalist devrimcilerin salıverilmesi, devrimin kadrosunun güçlenmesini sağlamıştır. Böyle ılımlı bir havayı fırsat bilen Vladimir İlyiç Lenin, Nisan ayında sürgününden Rusya'ya dönmüştür. Aynı süreçte sürgünde bulunan devrimci liderlerden Lev Troçki New York'tan, Stalin Sibirya'dan Petrograd'a gelmiştir (Werth, 2004, s. 35). Kadrosu güçlenen devrimin tezleri, Lenin tarafından böyle bir havada ortaya atılmıştır. Lenin, kapitalist sermaye ile savaş arasındaki bağın çözüldüğü üzerinde durmuş, savaşın bitmesi için sermayenin, sermayeye dayanan yalancı Geçici Hükümetin devrilmesini salık vermiştir. Devrim Rusya'yı dünyanın en özgür ölkesi yapma vaadiyle ortaya çıktığından Şubat 1917 İhtilali Rusya'da konuşma ve ifade özgürlüğü getirmiş, toplumun her kesimi devrimin verdiği büyük umutla içinde buldukları sıkıntılardan kurtuluş çarelerini hem sözlü hem de yazılı olarak dile getirmişlerdir (Werth, 2004, s. 48-49).

1917 yılının bahar aylarında savaşın insanlar üzerindeki etkisini kestiremeyen Geçici Hükümetin aksine diğer siyasi gruplar savaşa devam etmek yerine uygun bir barışın yapılmasından yana

olmuşlardır. Ancak Geçici Hükümetin savaşa devam kararı halkın nezdindeki itibarlarını zedelemiştir. İtilaf devletlerinin büyük başarısı olarak kabul edilen Rusya'nın savaştan çekilmemesi, Bolşevikler için bir faaliyet sahası oluşmuştur (Üçok, 1967, s. 303; Marttin, 2019, s. 194; Volin, 2017, s. 114). Geçici Hükümetin kapitalistlerle işbirliği halinde savaşa devam kararı alması karşısında tepkisini gösteren kesimleri yönlendirenler Lenin'in liderliğindeki Bolşevikler olmuştur. Koalisyon hükümetinden Kerenski'nin zafer elde edilinceye kadar savaşa devam edileceği yönündeki açıklamasının yanı sıra Geçici Hükümetin talepleri karşılamaktaki adımlarından memnun olmayan işçi, köylü ve asker kesimleri Bolşeviklerin yanına itmiştir (Rosenberg, 1969, s. 128-129). Lenin'in "Pravda" gazetesinde görüşlerini deklare etmesi, geniş halk kitlelerinin kendisinin yanında yer almasını sağlamıştır. 1917 yılının Temmuz ayı ortalarında savaşın sonuçsuz olarak devam ediyor olması, sıkıntıların artmasına neden olmuş, Şubat ayında olduğu gibi halk sokaklara dökülerek tepkisini göstermiştir. Geçici Hükümetin başında bulunan Prens Lvov, bu süreçte istifa etmiş ve yerine savaşa devam edilmesi taraftarı olan Savaş Bakanı Kerenski gelmiştir. "Burjuva-Demokratlar ve Öççülü-Sosyalistler" Kerenski başkanlığında, Bolşevikleri ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atmıştır. Lenin'in Alman ajanı olduğunda ilişkin söylenti bu dönemde yayılmış, Lenin tekrar saklanmak zorunda kalmıştır. Ağustos ayında Geçici Hükümete karşı halkın tepkisi çığ gibi büyümüş, ordudaki askerler Bolşeviklerden yana tavır almıştır. General Brusilov bu döneme dair, askerlerin isteklerine karşılık bulduklarını düşündükleri Bolşevikliği yavaş yavaş benimsediğini, ortaya "siper Bolşevizmi"nin çıktığını ifade etmektedir (Werth, 2004, s. 53). Kornilov'un başarısız askerî darbesi sırasında, Kerenski'nin yeni koalisyon hükümeti kurma çalışmalarını yoğun bir şekilde sürmektedir. Bu askerî darbenin bertaraf edilmesi Bolşeviklerin daha fazla güç kazanmasını sağlamıştır (Swain, 2019, s. 177; Reed, 1978, s. 36).

Kerenski aldığı kararlarla kendisine gösterilen siyasi desteği azaltmış, yaşanan iç karışıklık ve huzursuzluklar halkın günden güne hükümete bağlılığını zayıflatmıştır. Petrograd'ta yönetim konseyindeki çoğunluk Eylül ayında Menşeviklerden Bolşeviklere geçmiştir. Troçki başkanlığındaki Petrograd Şurası, Geçici Hükümete bağlı olmadığını açıklamıştır. Bu aslında Geçici Hükümetin devrilmesi sürecini başlatmıştır. Petrograd Şurası, Finlandiya'da sürgündeyken vurguladığı, Petrograd'a gizlice geldikten sonra yirmi Bolşevik üye ile yaptığı toplantıda Lenin'in ortaya koyduğu taktikler doğrultusunda 22 Ekim'den itibaren Geçici Hükümeti devirmeye girişmiştir. Askerî yönden Petrograd'a ani şekilde yapılacak baskınla ve üç ana kuvvetin, yani donanma filosu, işçiler ve ordu mensupları

bir araya gelerek, başarısızlığa uğramadan her ne pahasına olursa olsun haberleşme ve ulaşım hatlarını ele geçirme şeklinde bir taktik belirlenmiştir. 25 Ekim'i 26'sına bağlayan gece (7-8 Kasım) operasyon başlamış, Petrograd Şurası'na bağlı Devrimci Askeri Komite Lenin'in işaret ettiği taktikle direniş görmeden hedeflerine ulaşmıştır. Geçici Hükümetin tuttuğu son nokta olan Kışlık Sarayı Bolşeviklerin eline geçmiş, direniş girişimleri Bolşeviklere bağlı Kızıl Muhafızlarca ortadan kaldırılmıştır (Bushkovitch, 2012, s. 299; Swain, 2019, s. 200-205; Reed, 1978, s. 125; Volin, 2017, s. 131).

Bu süreçte Rusya'da alevlenen devrimin diğer ülkelere de yayılması gereği üzerinde durulmuştur. Savaşan ülkelere basın-yayın yoluyla sosyalizm propagandası yapılarak cephelerde karşıt askerler arasında kardeşliğin, -"kardeşleşmenin"- sağlanmasına çalışılmıştır. Lenin'in cephedeki rakip askerle yakınlaşılması önerisi bu çerçevede değerlendirilmelidir (Carr, 2004, s. 13-19). Devrimin öncesinde Rus askerlerinin büyük ölçüde disiplinden uzaklaşmaları, çeşitli şekillerde şikâyetlere konu olmuştur. Cephedeki çözümlere adeta otoriteye bir başkaldırı görünümü almıştır. Subaylarına itaat etmeyenlerin aslında dolaylı olarak Çar'a tepkilerini gösterdiklerine dair yorumlar yapılmıştır. Bu bağlamda devrim sürecinde subayların rütbelerinin sökülmesi Çar'ın yetkilerinin elinden alınmasını sembolize ettiği yönünde değerlendirmelerde bulunulmuştur (Troçki, 1998, s. 251-252; Martin, 2019, s. 193).

Savaşta, askerlerin barış vaadi nedeniyle cepheyi terk etmesi, bir tepe daha ele geçirmenin faydasız olacağına inanmaları, dengeleri değiştirmiş; subayların emrindeki askerleri komuta etmesi günden güne zorlaşmıştır. Çarlık Rusya'sındaki Rus olmayan milliyetler için bu özgürlükçü hareketlerle şekillenen devrim bir umut olmuştur. Devrimin Ruslar ile Rus olmayanlara vaat ettiği sosyal, ekonomik ve siyasal olanaklarla birlikte sansürün kaldırılması, millî kimlik için örgütlenme ve propaganda çalışmalarına ortam hazırlaması her biri Rusya için paha biçilemez değerde birer fırsat olarak görülmüştür (Rosenberg, 1969, s. 153). Özgürlükçü umutların yeşerdiği böyle bir ortamda merkezi otoritenin zayıflamasına bağlı olarak yerelde millî liderler, halklarının daha iyi yaşamasına, onlara layık bir yönetimin kurulması için öne atılmışlardır. 1917'deki milliyetçi söylem Ocak 1918'deki Kurucu Meclis'in çalışmaya başlamasına değin özgürleşmiş Rusya içinde özgür bir yapıyı, federal bir devlet içinde özerk olmayı hedef olarak belirlemiştir (Wade, 2018). Aslında Rusya'da kendi kaderini tayin hakkı Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 1898 tarihli kuruluş manifestosunda bulunmaktadır. Ayrıca, 1903 kongresinde bu maddeye yer verilmiştir. Lakin 1914 yılına değin

bu konuda durulmamış, bu tarihten sonra Bolşeviklerle birlikte anılarak gündeme taşınmıştır (Carr, 2006, s. 242, 381).

Remzi Paşa'nın raporunda uzunca bahsedilen Rus olmayan halklardan olan Tatarların Rusya'daki sosyal devrimin içindeki rolleri yadsınamaz. Ekim Devrimi öncesinde, 1905'ten Şubat Devrimi'ne ve Şubat Devrimi'nden Mart 1918'e olmak üzere iki dönemde Tatarlar çeşitli şekilde değişim ve dönüşüme maruz kalmıştır. 1905'ten itibaren toplumdaki ataerkil yapı büyük zarar gördüğünden Tatarlar da bundan etkilenmiş, devrim için şartlar olgunlaşmıştır. Böylece Çarlık rejiminin baskısı altında kültürel ve ekonomik zulme maruz kalan milletler, milletler hapishanesinden kurtulmanın çarelerini aramışlardır. Nüfus olarak Ruslar tarafından çepeçevre sarılmış Tatar adacıkları arasında tarihi, milli ve etnik bağlar yıllar içinde zayıfladığından milli hareketlerin demografik temeller üstünde yükselmesi oldukça zordur (Devlet, 1998, s. 25). Buna rağmen Kırım, Orenburg, Kazan ve Astrahan gibi kalabalık Tatar yerleşimlerinde gazete ve dergilerin yayınlanmaya başlaması, Tatar edebiyatı ve tiyatrosunun yeniden doğması bu toplumsal dönüşümün bir göstergesi olmuştur. Toplumsal sorunların çözüm yollarının milli direnişten geçtiğine inanılmıştır. 1905'ten Şubat Devrimi'nde milliyetçi devre bu minval üzerinde şekillenip gelişmiştir. Tatar burjuvazisi bu süreçte bağımsızlık için hazırlanmıştır. Hazırlık yalnız politik değil askerî yönden de yapılmıştır. Menşevikler, Tatar askerlerinden milli birlikler kurmuşlardır. Ekim Devrimi sırasında ve sonrasında Tatarların Kızıl Ordu'ya çekilmesi çalışmaları görülmektedir. Bu çalışmalar cepheelerde, politbüroalarda ve özel dairelerde yürütülmüştür. Kızıl Ordu'daki Tatarların sayısı bu sayede artmıştır. Kızıl Ordu'daki Tatarlar Doğu'da sosyal devrimin öncüleri olmuşlardır (Devlet, 1998, s. 35-37; Jinz Natsionalnastey, 1921'den naklen Galiyev, 2006, s. 274-279).

Böyle bir ortamda doğru tarafı tutmak, isabetli kararlar almak için bilgi akışını sağlamak, gelen bilginin değerini tespit etmek büyük öneme sahiptir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti için karar alma sürecini etki edecek mahiyetteki bir istihbarat raporunun oldukça kıymetli olacağını söylemek mümkündür. Daha önce Rusya'da görev yapan, dengeleri bilen, süreci takip eden Remzi Paşa'nın hazırladığı raporda Rusya'nın devrim günlerine ve Rus olmayan milletlerin durumuna ait bilgiler yer almaktadır. Raporun bu çerçevede okunup değerlendirilmesi gerekmektedir.

3. REMZİ PAŞA RAPORU VE RAPORDA DİKKAT ÇEKEN HUSUSLAR

Fransızca olarak Osmanlı İmparatorluğu Berlin Büyükelçiliği antetli kağıda yazılan rapor suretinde Rusya'nın iç durumunun askerî açıdan kısaca aktarıldığı görülmektedir. Raporun tarihi 28 Ocak 1918'dir. Remzi Paşa'nın o sırada Petersburg Temsilciler Kurulu Üyesi olduğu belirtilen bu raporun Harbiye Nezaretine gönderildiği görülmektedir. Raporda, ihtilalden sonra savaş alanlarında Rus birliklerinde bozulmaların görüldüğü, bu düzensizliğin kaynağının ihtilalin söylemlerinden barış vaadi olduğu anlatılmaktadır. Bununla birlikte ihtilalin sosyal demokrasi ilkelerine bağlılığı vurgusu ayrıcalıklı sınıfların ortadan kaldırılmasını öngördüğünden subayların da aynı burjuvazi veya kapitalist gruplar gibi algılanmasına yol açtığından ayrıcalıklı tüm sınıflar gibi subayların da tasfiye edildiği dile getirilmektedir. Subayların devreden çıkarılmasıyla komutanlık görevi çoğunlukla astsubaylara bırakılmıştır. Birliklerin mevcudunda gözle görülür bir azalmanın olduğunu Remzi Paşa, "Kıt'a halinde bir cüz'-i tam kalmış ise mevcudu pek azalmıştır" sözleriyle aktarmaktadır. Bugün Letonya'nın Daugavpils şehri olarak bilinen o zamanın Dunaburg taraflarında sınırı geçerken cepheye olması gereken ve mevcudu hayli azalmış bir alayın kendi yerine gelecek alayın gecikmesiyle mevkiinden ayrılığı, yerine gelecek birliğin ise Donesk'teki istasyondan kıpırdamadığı raporun ilk konusunu oluşturmaktadır. Bu istasyonun Almanlarla savaşacak yüzlerce askerle dolup taşıdığı, bunların başıboş şekilde istasyon binası ve bina çevresinde konakladığı aynı yerde anlatılmaktadır.

Konu raporun ikinci paragrafında Kafkasya'daki gazete haberleriyle devam etmektedir. Kafkas gazetelerinden edindiği bilgiye göre Remzi Paşa, Rusların Anadolu'dan da çekildiğini bildirmektedir. Hatta bu geri çekilişte Rus birliklerinin düzensizlik içinde olduklarından uğradıkları her yerde fenahklar yaptıkları belirtilmektedir. Konuya ilişkin verilen bir örnekte Vladi Kafkas/Gronzi'de bir alayın subaylarını öldürdüğü, bu muntıkada yaşanan işe sorunu nedeniyle Rus birliklerinin yağmaya giriştiklerinden söz edilmektedir. Düzensizlik ve yağmanın hâlihazırda düzenli işlemeyen işe nakliyatını tamamiyle kesintiye uğrattığına da vurgulanmaktadır. Tiflis şehri ve çevresi Novorosisk gibi limanlardan Batum'a gelen ve buradan daha içerilere taşınan erzak ve özellikle buğdayla geçindiğinden cepheyi terk ederek çekilen Rus askerlerinin bu nakliyatı bozdukları, bunun yanı sıra nakliyatta kullanılan gemilerdeki mürettebatın savaş yılmınlığı ile Güney Kazaklarının meydana getirdiği geçici hükümetin buğdayın taşınmasına engel olması durumu büsbütün kötüleştirmiştir (BOA,

HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 1a). Cepheden gelen askerlerin Tiflis'teki okulları kapatarak öğrencilerini dağıttığı, bu askerler ile yerli Kafkasyalı askerler arasında düşmanlık olduğu, her iki tarafın da birbiri aleyhinde faaliyet yürüttükleri raporun ikinci sayfasında dile getirilmektedir. Aynı yerde İtilafçıların⁵ Kafkasya'da faaliyet yürüttüğünden Ermenilerin Rus birlikleriyle birlikte geriye çekilmesini iyi karşılamadıklarını ifade eden Remzi Paşa, Rusların Ermenistan'ın kuruluşuna her zaman alet edebileceklerini umdukları için böyle bir tutum sergilediklerini belirtmektedir. Ermenistan'ı kurmakta Rusya ile birlikte Avrupalı devletlere güvenen Ermenilerin, son durumda emellerini gerçekleştirmek için bir Ermeni ordusu kurma yolunu tercih etmeleri, cephelerde birlikte savaştıkları ancak geri çekilen Rus birliklerine bakışlarını değiştirmiştir. Ermenilerin Bolşeviklerin karşısında oldukları özellikle raporda vurgulanmaktadır. Remzi Paşa, bundan sonra Kafkasya'da kurulmasına girilen gönüllü ordusuna değinmekte ve Ermeni ile Gürcülerden meydana gelecek bu birliğin güçsüz olacağını, daha önce de Rus ordusu içinde bu tür gönüllü birliklerin yer aldığını açıkladıktan sonra, “Yeniden ehemmiyetli bir gönüllü ordunun Kafkasya'da teşkilini pek de mümkün görmüyorum” demektedir. Devam eden satırlarda Ermenilerin emellerini gerçekleştirmeye engel olacağını düşündükleri savaştan sonra yapılacak “sulh-ı münferid” aleyhindeki tutumları anlatılmaktadır. Ermenilerle birlikte Rusya'da bulunan milletlerin ihtilalin ilkeleri doğrultusunda kendi cumhuriyetlerini kurmaya, topraklarını/sınırlarını tayin etmeye, subay ve askerleriyle millî ordularını teşkile çalıştıklarına değinilmektedir. Bunlardan Ukraynalıların bir dereceye kadar birlik topladıklarının bilindiği, Kazakların da Don taraflarında bir araya geldikleri, Gürcülerin cephedeki Gürcü askerlerini çağırarak haberlerinin alındığından bahsedilmektedir. Kafkasya ve Vladi Kafkasya'da Müslümanlardan müteşekkil ordular için çalışmalar yapıldığı, Dağıstan ve Terek'te meydana getirilen siyasi oluşumun Dağıstan Müslümanları ile Çeçen ve Çerkeslerin küçük gruplarının bir araya gelmesiyle ortaya çıktığı söylenmesine raporda yer verilmektedir. Bu oluşumun askerî gücünün ne kadar olduğunun bilinmediğinin belirtildiği satırlarda, bunların başında daha önce İstanbul'da bulunmuş Kaplanof isminde bir Müslümanın olduğu açıklanmaktadır (BOA, HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 1b).

Raporun üçüncü sayfası Kırım Tatarları hakkında verilen bilgi ile başlamaktadır. Kırım Tatarlarının bir yönetim ile birlikte millî bir ord

⁵ Raporla geçen “İtilafçılar” ifadesi belirsizlik barındırmaktadır. Ancak raporun bütününe bakıldığında bu ifadenin İtilaf devletlerini işaret ettiği anlaşılmaktadır.

kurduklarını anlatan satırlarda Karadeniz donanmasıyla yapılan çarpışmalara ve Kırım Tatarlarının Kırım'a hâkim olduklarına dair gazete haberlerinden edinilen bilgilere yer verilmektedir. Bunlarla birlikte Azerbaycan'ın Rusların elinde olan kısmında Bakü ve Şuşa taraflarında bir cumhuriyetin kurulduğu duyumu aktarılmaktadır. Kafkasya'da yayınlanan gazetelere göre buradaki milletler birbirlerinin egemenlik halklarına saygı duyacakları birleşik bir yönetim kurmaya çalışmakta oldukları rivayetine değinilmektedir. Bunların yanı sıra Tatarların yoğun oldukları bölge olan Kazan ve Ufa taraflarında bir takım girişimler gerçekleştirilmektedir. Ufa'da toplanan Tatar Şûrası, Ufa, Kazan, Orenburg, Perm ve Simbirs'ki içine alan sahada Volga-Ural (İdil-Ural) bağımsız hükümetini kurmaya karar vermiştir. Kazan ve Ufa'da Kırım'da olduğu gibi memleketlerine dönen askerlerden birlikler kurulmuşsa da bunların gücü hakkında bilgi yoktur. Avrupa cephelerinde bulunan Müslüman askerlerin buralara silahlarıyla birlikte dönüşü, bağımsız Müslüman hükümetlerinin kurulmasını hızlandırıp kolaylaştıracağı üzerinde durulmaktadır. Müslümanların meclisleri cephede bulunan Müslüman askerlerin Rus müttefik topluluğunun emrinde olmak üzere memleketlerine taşınmasına izin verilmesini istemişlerdir. Buna karşılık Bolşeviklerin askerlerin taşınması için tren vermedikleri, Müslümanların müstakil hükümet kurma hakkını tanımakla birlikte müstakil hükümetlerin ayrı bir orduya sahip olmalarını tasvip etmedikleri uzun uzadıya anlatılmaktadır. Bolşevikler ordunun tamamını ellerinde tutmak istemektedir. Remzi Paşa bu durumu verdiği bir haberle açıklamaktadır: Geçen gün Orenburg tarafında Kazaklar ile Bolşevikler arasında bir çarpışma olmuş, Bolşevikler o sırada Tatar birliklerinden yardım istemişler, ancak alınan istihbarata göre Tatar müfrezeleri fiilen çarpışmaya katılmayarak seyirci kalmışlardır. Bu Rusya'nın iç durumunu göstermektedir. O günlerde Don bölgesinde toplanan Kaledin Kazak birlikleri dikkate değer bir güç teşkil etmektedir. Rus ordusunda subaylık mesleğinin geçerliğini yitirmesi üzerine ordudan ayrılan zor durumda bulunan subayların Kaledin ordusuna katıldığına dair söylentiler vardır. Zaten bu orduda subay sayısı fazladır. Subay sayısı bakımından Bolşevik birlikleri dezavantajlıdır. Bu nedenle Ufa ve Kırım'da Müslüman birlikleri subay bakımından kuvvetlidir (BOA, HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 2a). Buna ilave olarak Müslüman subayları Müslüman birliklerine katılmaktadır. Kaledin birlikleri subay bakımından zengin olmakla birlikte Kornilov, Aleksey gibi büyük komutanların orada olmasında İtilafçıların verdikleri paraların etkisi vardır. Subaylar Kaledin ordusuna para meselesi dolayısıyla katılmaktadır. Buna karşılık Kaledin birliklerinin şu an büyük ölçekli bir hareketi yoktur, ayrıca bu

ordunun ilkbaharda bir girişimde bulunması noktasında fikir ileri sürülemez.

Remzi Paşa, Rusya'nın iç karışıklığını anlatırken Rus-Romen ilişkilerine de değinmektedir. Kalas, İbrail taraflarında bulunan iki Rus tümeni geriye çekilmeye giriştiklerinde Romenler buna engel olunca aralarında çatışma baş göstermiş, bu durumundan haberdar olan Avusturya Genelkurmayı tarafından Rus makamlarına haber verilmiş, gergin olan Rus-Romen ilişkileri bütünüyle kesilmiştir. Bu arada Ukrayna'da bulunan birliklerle Bolşevik birliklerinin çarpışmakta olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır. Romen sefiri pasaportu verilerek Petersburg yoluyla İsveç üzerinden Rusya'dan çıkarılmıştır, denilen raporda paragraf Besarabya'da muharebe devam ediyor ifadesiyle son bulmaktadır.

Romanya'daki durumun aktarılmasından sonra raporun devamında Remzi Paşa, Finlandiya konusuna girmektedir. Bolşevik hükümeti Finlandiya'nın istikbalini tanımakla birlikte aslen Bolşevikler Finlandiya kıtasını Rus askerlerinden temizlemeyi hedeflemektedir, ancak bunu başaramamışlardır. Remzi Paşa'ya göre Bolşevikler Finlandiya'da halk arasındaki siyasi akımlara karışmakta, buradaki ihtilafları Finlandiya hükümeti aleyhinde kullanmaktadır.

Finlandiya'daki gelişmelerin ele alındığı yeri takip eden paragrafta tren seferlerinin kesintiye uğradığından, Bugün İsveç'te bulunan Helsingburg ile yine bugün Danimarka'da yer alan Viborg arasında trenin işlediğine dair haberinin alındığından bahsedilmektedir.

Remzi Paşa raporunun devam eden satırlarında Bolşevik hükümetinin ilkelerini hâlihazırdaki durum bağlamında değerlendirmektedir. Bolşeviklere göre teşekkül edecek hükümetler kendi prensipleri dairesinde demokrasi esaslarını savunacak ve koruyacak kurullar tarafından idare edilmelidir. Bu esaslara muhalif olarak meydana gelen hükümetlerin silahlı devrilmesi gereklidir. Ruslar iktidardaki Romen hükümetinin düşmesinin ardından yerine gelecek köylü, işçi ve asker hükümeti geçerse ilişkilerin yeniden kurulabileceğini söylemektedir. Bu yeni yönetim eğer Besarabya'yı Romanya'ya katmaya çalışırsa Bolşeviklerin bunu Romenlerin hakkı olarak görüp ilhaka engel olmayacağı iddiası dolaşmaktadır. Rusların Finlandiya'daki faaliyetlerini aynı maksatla yürüttükleri, yarın Müslümanların kuracağı hükümetlerin Bolşevik ilkelerine muhalif olmaları durumunda silahlı da dâhil olmak üzere buna müdahale

edecekleri yönünde tereddüt etmeyecekleri anlaşılmaktadır.⁶ Remzi Paşa açık yüreklilikle Bolşeviklerin bu ilke ve görüşler ışığında hareket edeceklerine inanmaktadır. Remzi Paşa'ya göre Ukrayna'da, Finlanya'da, Besarabya ve Volga taraflarında çarpışmaların sürdüğü sırada yeni cephelerde girilen çatışmalar, Bolşeviklerin geleceklerinden pek güven duymadıklarını işaret etmektedir.

Raporun son paragrafında Rusya'da tek elden yönetilen bir idarenin olmadığını belirten Remzi Paşa, Rus ordusunun birimleri arasında irtibat ve ilişki olmadığını, mıntıklar arasında erzak gönderilemediğini ve tren seferlerinin düzensizliğini anlatmaktadır. Rapor'da erzaktan zengin mıntıkların yanı sıra Petrograd gibi merkezlerde samandan ekme yiyen, açlık içinde kalan bölgelerin olduğuna dikkat çekilmektedir.

Öte yandan Türkistan'daki Avusturya esirlerine para ve silah vererek Müslümanlara karşı kullanan Bolşevik hükümetine dair haber aldığını bildiren Remzi Paşa, esirlerin açlıktan ölmek yerine hatırı sayılır bir yevmiye ile askerlik yapmayı tercih ettikleri üzerinde durmaktadır. Raporun sonunda Bolşevik Hükümeti safına katılarak Kıızıl Muhafız (Garde Rouge) yazılan Avusturya esirlerinin günlük 10-15 Ruble aldığı dile getirildikten sonra Rusya'nın iç durumunun "bu derece perişan" ve değişime hazır (müstait) olduğu arz edilmektedir (BOA, HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 2b).

Remzi Paşa'nın Raporu'nda dikkat çeken hususları paragraflar halinde ele alarak değerlendirmek mümkündür:

Raporun değindiği ilk konu Rus ordusundaki düzensizliklerdir. Cepheden gelen bir telgrafta, "Alman saldırısı... görülmemiş bir felakete dönüşmek üzeredir. ... Birliklerin çoğu hızla dağılmaya başlamıştır. Otorite ya da disiplinden söz etmek mümkün değildir. ... Bazı birlikler daha düşmanın yaklaşmasını bile beklemeden kendiliklerinden mevzilerini terk ediyorlar" ifadeleri yer almakta kötü manzarayı gözler önüne sermektedir (Rabinowitch, 2008).⁷

⁶ Raporun bu dikkate değer ifadeleri aslında o döneme ait tespitlerde de karşımıza çıkmaktadır. Çokay, inkılabın Rus olmayan unsurlara bir kurtuluş ve milli faaliyet alanı sağlayacağı noktasında yanıldıklarını itiraf etmektedir. Fin, Leh ve Ukrainerden başka bütün gayri Rus halklarının milliyetçi aydınlarının genel ve ortak yanlışının, Bolşeviklerin demokratik esaslarıyla işleyen bir federasyon taraftarı olmaları değerlendirmesi çağdaş bir göz tarafından yapılmıştır (Çokay, 1988, s. 46).

⁷ 11. Rus Ordusu'na yapılan saldırı üzerine Güneybatı hükümet cephe komiseri Boris Savinkov'un Petrograd'a gönderdiği telgrafi (Rabinowitch, 2008, s. 51).

Orudaki bozulmanın özellikle Kafkasya'da yağmaya dönüşmesi ikinci değinilen konudur. Bilindiği üzere 1917 yılının Nisan ayında toplanan Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda Mehmet Emin Resulzade'nin⁸ Rusya'nın federasyon şekline dönüşmesi teklifiyle, ardından Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Şura'sındaki "her halk için toprağa dayalı muhtariyet" önerisi kabul görmüştür. 1917 yılının sonbaharında "Müsavat" yeni katılımlarla güçlenirken Resulzade parti başkanı olmuştur. İhtilalden sonra Tiflis'te Türk, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin katılımlarıyla "Mavera-yı Kafkas Seymi" adıyla bir idare Kafkasya'da teşekkül etmiştir. Raporun yazıldığı süreçte bu idarenin yıkılmaya yüz tuttuğu, 1918 ilkbaharıyla "Seym"deki Azerbaycan temsilcilerinin "Azerbaycan Millî Şurası"ni meydana getirdikleri, bunun başında da güçlü yapısıyla Müsavat Partisi'nin başkanı Resulzade getirilmiştir (Resulzade, 2017, s. 10-11). Anlaşıldığı üzere Rus ordusunun yağmacı askerlerinin düzen ve huzuru bozduğu günlerde Kafkasya'da tek ve bütün bir yönetimden söz etmek mümkün değildir.

Rapordaki üçüncü konu, Ermeni ve Gürcülerin durumlarıdır. Savaşın başında Kafkasya'daki Ermeni ve Gürcü burjuvalar Rusya'yı desteklemiştir. Hatta Ermeni burjuvazisi ve Taşnak Partisi, Büyük Ermenistan emellerini gerçekleştirmek için propaganda faaliyetleri yürütmüş, Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna katılarak ayrı kıtalar kurmuş ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır. Ermenilerin Rusların desteğiyle üstünlük elde etmeleri Gürcüleri olduğu kadar Azerbaycan'dakileri de endişelendirmiştir (Devlet, 2014, s. 284-286). Savaşı sürdürme kararlılığındaki Kerenski Hükümeti, Bolşevikler tarafından 25 Ekim (7 Kasım) 1917 tarihinde devrilmiş, yeni idare ateşkes yapacağını duyurmuştur. Taraflar arasında yapılan görüşmelerin ardından 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Ateşkesi⁹ yapılmış ve barış görüşmelerine girilmiştir (Armaoğlu, ty., s. 140; Üçok, 1967, s. 308)¹⁰. Bu arada Rusya'da siyasi ve askerî bakımdan önemli gelişmeler yaşanmış, Kafkasya'daki komite görevini bırakmıştır. "Komisariat" unvanıyla kurulan geçici hükümet yalnız içişleriyle ilgileneceğini deklare etmiştir. Kafkas Cephesi'nde mevziilerini terk ederek çekilen Rus askerlerinin sayısı günden güne

⁸ Mehmed Emin Resulzâde (1884-1955), Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı.

⁹ 15 Aralık 1917 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan görüşmeler üç gün sürmüş ve nihayet üç gün sonra 18 Aralık 1917 günü Erzincan Mütarekesi taraflarca imza edilmiştir (Yavuz, 1995, s. 218-219).

¹⁰ Barış Antlaşması'nın tarihini 3 Mart 1918 olarak gösteren Liebman, Mütarekenin tarihini 2 Aralık 1917 şeklinde vermektedir, (Liebman, 2017, s. 342, 344).

artmıştır. Rusya'ya tam anlamıyla hâkim olamayan Bolşevikler, Kafkasya'daki gelişmeleri endişe ile takip etmiştir. Ekonomik darboğaz nedeniyle özellikle Bakü petrolüne olan ihtiyaç nedeniyle doğrudan doğruya Lenin tarafından etkili adımlar atılmıştır. Ermeni asıllı Bolşevik liderlerden Stephan Şaumyan'ın¹¹ Kafkasya Fevkalade Komiserliğine atanması, Şaumyan'ın Kafkasya'da Sovyet rejimini kurmak için Tiflis'te çalışmaya başlaması ve burada tutunamayarak Bakü'ye geçmesi bu adımlardan bir kaçıdır (Kâzımzâde, 2016, s. 9-10). Bolşeviklerin devrim olarak tanımladıkları geçici Rus hükümetinin devrildiği 7 Kasım 1917 darbesi, Taşkent'teki sosyal demokratların Bolşevik kanadını yöreklendirmiştir. Türkistan'da Sovyet kontrolü (Sovetskij Vlast) bu sayede başlamıştır (Hayit, 1997, s. 13). Aslında bu göstermelik demokratik yollarla diğer bir Rus yönetiminin Türkistan'a hâkim olması, Müslümanların özerklik veya bağımsızlık düşüncelerini görmezden gelmesinden başka bir şey değildir (Hayit, 1997, s. 20).

Rapor ele alınan konulardan biri de Dağıstan Müslümanları ve Çeçenlerdir. Transkafkasya yerli halkının çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar, Rus hâkimiyetini kolaylıkla kabul etmemişlerdir. 1830'lardan itibaren Dağıstan, Abhazya ve Kafkasya'nın birçok yerinde sürekli isyan ve çatışma durumunun kaynağı bu olmuştur. Rus yönetimi yalnız Müslüman toplulukları değil, Gürcü Hıristiyanları arasında da isyan hareketlerini yaygınlaştırmıştır. Menşevikler, Tiflis'teki çatışmalardan başarı elde ettikten sonra Bakü'ye yönelmişlerdir. Bu sırada Petrograd'daki Halk Komiserleri Konseyi Aralık 1917'de Rusya ve Doğu Müslümanlarına hitaben onlara bağımsızlık ve self-determinasyon hakkının verileceğini vaat eden bir beyanname yayınlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda yapılmış gizli antlaşmaların geçersizliğinin bildirildiği bu beyanname, diğerleri gibi Azerbaycanlılara ve Çeçenlere isyan çağrısı vardır (Kâzımzâde, 2016, s. 25, 87). Raporun hazırlandığı dönemin, Lenin'in Rusya Müslümanları için yayınladığı bildirisinin ardından olması oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı basınında gündeme gelen ve "Vakit" gazetesinde aynen tercüme edilerek yayımlanan bildiriye Lenin, "Millî hayatınızı serbestçe tanzim ediniz. Size bu hakkı veriyoruz. Biliniz ki sizin ve Rusya'nın diğer milletlerinin hukukunu ihtilalin bütün kuvveti himaye edecektir. Siz de ihtilale ve onun selahiyettar hükümeti olan hükümet-i hazıraya yardım ediniz" demektedir (Kocabaşoğlu ve Berge, 1994, s. 125, 319-320). Zaten Ekim Devrimi'nin ardından "Rusya ve Doğu Müslümanlarına" başlıklı bildiriyle Bolşevikler,

¹¹ Stephan Şaumyan (1878-1918), Ermeni asıllı Bolşevik. 1918 yılında Lenin tarafından Kafkasya Komiseri olarak görevlendirilmiştir.

Türkistan'daki tüm anti-emperyalist nitelikli ulusal ve dinsel hareketlere sempati ile bakacaklarını hissettirmişlerdir (Kocabaşoğlu ve Berge, 1994, s. 273). Ayrıca raporda Dağıstan Müslümanları, Çerkes ve Çeçenlerle birlikte hareket eden birinden bahsedilmektedir. Bu kişinin daha önce de İstanbul'da bulunduğu ifade olunmaktadır. “Kaplanof” adlı bu kişinin Akçuraoğlu Yusuf Bey ile teşrikimesai yapan, Osmanlı Devleti'nde muhacir memurluğu gibi görevler üstlenen, tarihçilik konusunda da yazıları bulunan Ahmed Saib Kaplanzade olması hatıra gelmektedir (Ercoskun, 2017, s. 122-123). Ahmed Saib Bey'in “memuriyet-i mahsusa” ile Stokholm'e gittiği, burada Rus, Hollanda-İskandinavya ve İslam heyetleriyle gerçekleşen 10 Kasım 1917 tarihli toplantıda Kafkasya temsilcisi olarak şu sözleri sarf ettiği kayda geçmiştir:

“Böylece, bir bir saydığım bütün bu nedenlerden dolayı ve hatta başka nedenlerden dolayı susturulduğum, bu talihsiz ulusun bir delegesi olarak, bütün ülkelerin liberal beylerinden, özgürlüğünü ve bağımsızlığını elde etmek için yeteri kadar olgunlaşmış olan bu ulusun boyunduruk altından kurtarılmasına, özerk bir hükümet kurmasına ve işlerini kendi başına yönetmesine yardımcı olmak için bize yardımda bulunmalarını istiyorum. İnsanlık, bu ulusun da özgür ve bağımsız uluslar birliğinde yerini almasını, ilerleme ve medeniyet yolunda mutlu seleflerinin izlerini takip ederek yürüyebilmesini istiyor” (Ercoskun, 2017, s. 125).

Kafkasya temsilcisi olarak Stokholm'de bulunan Ahmed Saib Bey'in bu ifadeleri raporla uyumlu olsa da o zamanlar Çerkes-Dağıstan Cumhuriyeti'nde etkin görevler üstlenen ve Sorbonne'dan hukuk eğitimi almış, daha sonra İstanbul'da bulunmuş Kumuk asıllı Reşid Han Kaplanov'un da raporda bahsi geçen kişi olabileceği göz önünde tutulmalıdır (Yaqublu, 2018, s. 347).

Remzi Paşa, Tatarlara raporda geniş şekilde yer verilmektedir. İlk olarak Kırım Tatarlarından söz edilmektedir. Savaşın ilk yıllarında Kırım Tatar süvarileri cephede yer almış, Rus kaynakları bu birliklerin savaşta yararlık gösterdiklerini defaten teyit etmiştir. Öte yandan Rus emniyet güçleri Kırım'ın Osmanlı Devleti ile yakınlaşmasını hoş görmemişler, 1906 yılından sonra sağlam bir temelde yükselen gazete ve dergileri “bütün Kırım Müslümanlarının Osmanlılarla birleşmesi için yoğun tahrıklar” bahanesiyle sansürlemişler veya kapatmışlardır. Kırım Tatarlarının en tanınan savunucuları savaş yıllarında tutuklanmamak için Kırım'ı terk etmiştir. Bu kimseler arasında Numan Çelebi Cihan ile Cafer Seytahmed de vardır. İltica eden bu savunucular önce Osmanlı Devleti'nde örgütlenmişlerdir. Ancak bu hamle Rusların baskılarının haksız olmadığını gösterme

talihsizliğinden başka bir şey değildir. İstanbul'da umulan destek görülemediğinden faaliyetler İsviçre'ye taşınmıştır. Kırım'ın durumu tarafsız bir ülkeden tüm dünyaya duyurulmaya çalışılmıştır. 1917 yılı geldiğinde Kırım Tatarları Çarlık rejimine karşı olan her türlü girişimi destekleme noktasına gelmiştir. Kırım, merkezi Rus yönetiminin kontrolünden kurtularak, özerk olması görüşü yükselmiştir (Fisher, 2009, s. 158-160).¹² Kırım'da siyasi faaliyetler 30 Mart 1917'de başlamış, Akmescit'te cami önünde toplanan halk, kızıl bayraklar altında Bolşevik söylemlerini tekrarlamış, bir takım kararlar almıştır. Bu kararlar arasında Kırım Tatarları için millî-medeni özerklik ilanı, Müslüman Ruhani İdaresi ile başında Tavria müftüsünün olduğu Vakıflar Komisyonunun lağvı, Vakfa ait arazi ve paranın Kırım Müslümanlarına iadesi, Yeni müftü ve Vakıf Komisyonunun seçimi, İcra Komitesi delegelerinin seçimi vardır. Bunun üzerine Numan Çelebi Cihan'ın Kırım Müftüsü, Cafer Seydahmed (Kırimer)'in ise Vakıf Komisyonu Başkanı seçilmiş, 45 kişilik bir İcra Komitesi'nin belirlenerek Petrograd'a telgrafla bildirilmiştir (Devlet, 1998, s. 81). 1917 yılındaki Kırım millî hareketi Şubat ihtilalinin ardından 25 Mart'tan 15 Mayıs'a kadar kültür özerkliğine kavuşmak için, 15 Mayıs'tan Kasım'a kadar bölge özerkliği için, Kasım'dan sonra da bağımsızlık için çabalamıştır (Fisher, 2009, s. 160-161). Remzi Paşa'nın raporunda bu dönemlerden sadece sonuncusuna yer verilmiştir.

Kırım'da bulunan Bolşevikler, Kırımlıların millî hükümetine karşı bir ayaklanma hazırlığına girişmişler, Petrograd'da yayımlanan bildirisinin aksine bir ikiyüzlülük örneği göstermişlerdir. Kırım'da millî hükümetle yerel Bolşevikler arasında silahlı çatışmalar bir ihtilalci sınıf mücadelesinden çok bir millî mücadele olarak ortaya çıkmıştır (Kırimal, 1985b, s. 42). Remzi Paşa'nın raporunda da bu yaklaşımın esas olduğu görülmektedir. Raporu geçen çarpışmanın ayrıntısı ise şöyledir: Kırım'da Türklerin ve Rusların demokrasi anlayışları arasında uyumsuzluk baş göstermiş, Sivastopol (Akyar) Harp İhtilal Komitesi bu karışıklıktan yararlanarak 18 Ocak 1918 tarihinde Sivastopol'dan gönderilen ve subaylarını öldürmeleriyle tanınmış "Hacı Bey" torpilotu, Kırım Tatar Millî Süvari birliklerinin koruduğu Yalta'ya saldırmış, saldırı adeta bir plan dâhilinde Gurzuf gibi yerlere yayılarak sahil boyunca etkili olmuştur. Karaya çıkan mürettebat 700'ü aşmayan süvari birlikleriyle Yalta ile Gurzuf arasındaki ovada savaşmıştır. Muharebe denizden alınan destekle birkaç gün sürmüş, Yalta iki kez düşmüş ve süvari birliklerinin kıyıda içlere çekilmesiyle çarpışma bitmiştir. 19 Ocak'ta ise Kefe'ye

¹² Benzer yaklaşım Türkistan'da da görülmekteydi, (Hayit, 1997, s. 21-22).

çıkan Karadeniz Filosu'nun tayfası karşısında gönüllü yerel güçler varlık gösterememiştir. Bunun üzerine Karadeniz Filosu'nun Gözleve ve Kerç'e saldırdığı, bombardımanla buraları ele geçirdiği görülmektedir. Geniş çaplı ve eş zamanlı yapılan bu saldırılar 25 Ocak'ta tüm sahile yayılmıştır. Akmescit'teki Millî Parlamento ise hala kendisini demokratik bir kurum olarak görmekte, bunun tüm imtiyazını elinde bulundurarak Sivastopol Harp İhtilal Komitesi'yle silahlı mücadeleye resmen katılmamaya gayret etmektedir. Karşısındaki iki seçenekten Ruslarla işbirliğine uzak duran Numan Çelebi Cihan ve heyeti, millî güçlere dayanarak mücadeleyi devam ettirme tercihinde bulunmuştur. Demokratik zeminde yürütülmeye çalışılan girişimler ister istemez Rus demokrasisine dayanmak ve Bolşeviklerle işbirliği yerine askerî mücadeleye evrilmiştir (Kırımal, 1985a, s. 31-37). Remzi Paşa'nın üzerinde durduğu husus bu karar ve harekete geçme sürecidir.

Buna benzer bir durum sergilemesi bağlamında Azerbaycan'da Bakü ve Şuşa'da kurulan hükümetin yanı sıra İdil-Ural hakkında bilgiler raporda aktarılmaktadır. O dönemde Kafkasya'da büyük bir toplantı yapılmış, 29 Nisan'da Bakü'de Ali Merdan Topçubaşı¹³ başkanlığında 300 katılımcı ile bir kurultay gerçekleştirilmiş, uzun tartışmaların ardından Rusya'da federasyon sisteminin hayata geçirilmesinin uygun olacağı yönünde karar alınmıştır. Siyasî toplantıların yapıldığı en yoğun bölge ise İdil-Ural olmuştur. O sırada Petersburg'tan Orenburg'a giden Mustafa Çokay¹⁴ genel manzarayı en açık şekilde aktarmakta, Rusların yaklaşımını gözler önüne sermektedir (Çokay, 1988, s. 12-13, 22).

Dönemin özelliklerini aktaran kaynaklarla Remzi Paşa'nın ifadeleri uyusmaktadır. Kazan Müslüman Komitesi başkanlığına seçilen, gazeteciliği ve avukatlığıyla bilinen Fuat Tuktarov, arkadaşlarıyla birlikte 22 Nisan 1917'de önemli bir toplantı gerçekleştirmiş, bu toplantıda alınan kararlar Rusya Müslümanlarının ilerideki taleplerini şekillendirmiştir. Bu kararlara bakıldığında; Rusya'nın federatif bir halk cumhuriyeti olması, Rusya'daki azınlıklara eşit hakların verilmesi, özellikle Tatarlarınki olmak üzere millî hayat ve halkların özerk yönetimlerinin desteklenmesi, Müslümanların yoğun olduğu yerlerde Türk-Tatar dilinin resmi işlemlerde kullanılabilmesi, Kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip olması, Müslüman askerlerin kendi birliklerinde görev yapması, Sibirya ve Türkistan'da Rus kolonizasyonuna son verilmesi, savaşın

¹³ Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından, dışişleri bakanı, meclis sözcüsü.

¹⁴ Mustafa Çokay (1890-1941), Kazak siyaset ve fikir adamı, gazeteci.

mümkün olan en kısa sürede bitirilmesi olduğu görülmektedir (Devlet, 1998, s. 81-84).

Remzi Paşa'nın raporunda bu kararların etkilerine yer verilmektedir. Raporda daha sonra Müslüman hükümetleri ve askerlerine dair anlatım yapılmakta, Don bölgesindeki Kaledin ordusunun yapısına değinilmektedir. O günlerde Osmanlı basınında çıkan haberlerde bilgilerin belirsizliğinden şikâyet edilmektedir. Önce "Dün Rusya hakkında muhtelif menbalardan gelen haberler yine birbirini tutmamaktadır. Doğrudan doğruya Petersburg Ajansı'nın verdiği malumat, Lenin Hükümeti'nin vaziyete hakim olduğunu gösterdiği halde, bilahare İngiliz menbaları, sulh hükümetinin mevkiini şüpheli gösterecek haberler işaa etmektedirler [yaymaktadırlar]." şeklinde verilen haberlerin ardından gündemde Ukrayna'nın bağımsızlık çabaları, Don bölgesindeki olaylar ve İdil boyundaki çatışmalara yer verilmiş, müteakiben köşe yazılarına ve başyazılara yansımıştır (Kocabaşoğlu ve Berge, 1994, s. 123).

Öte yandan Bozkır ve Türkistan eyaletlerinin özel yapısı dolayısıyla Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak ve Tacik gibi Türk-Müslümanlardan askere alım olmamış, Rus ordusunda 1914 seferberliğinde çoğunlukla İdil boyundaki Başkurt ve Tatarlar ile Kırım Tatarlarının yanı sıra bir kısım Kafkas Müslümanlarından 200.000 genç silahaltına çağırılmıştır. Rus ordusu bünyesinde millî adlar taşıyan birlikler olduğu gibi bu yapıların tamamıyla Türk-Tatar unsurlardan olduğunu söylemek mümkün değildir. Savaş boyunca cephelerde bulunan Türk topluluklarından çok sayıda kişinin öldüğü, yaralandığı, esir düştüğü kayıtlara geçmiştir. Buna rağmen Rus makamlarınca Türk-Müslüman askerlerin aşağılandığı, küçük görüldüğü belgelerden ve kayıtlara geçmiş anlatılardan anlaşılmaktadır (Devlet, 1991, s. 813). Remzi Paşa'nın raporundaki ifadelere nazaran, Tatar-Başkurt subay kadrosu az sayıda olup komuta mevkiinde Ruslar bulunduğu dile getirilmiştir (Devlet, 1998, s. 237).

Boşeviklerin politikalarının dile getirildiği raporun son bölümünde ise Rus-Romen ilişkilerine, Boşeviklerin Ukrayna ve Finlandiya'daki faaliyetlerine ilişkin örnekler sıralanırken ortaya bir yaklaşım modeli çıkarılmaktadır. Remzi Paşa'nın Boşeviklerin yönetsel yaklaşımları hakkında verdiği bilgiler isabetlidir. Buna rağmen askerî yönden çok cephede yürüttükleri mücadeleye dair değerlendirmesinde yanıldığını söylemek mümkündür.

Remzi Paşa hakkında arşiv kayıtları bir süre sessizliğe bürünmektedir. Bu sessizliğin ardından Enver Paşa'nın imzasını taşıyan bir belgede Remzi Paşa'dan söz edilmektedir. Arşivde bulunan 14 Temmuz 1918 tarihli Enver Paşa'nın imzasıyla Harbiye

Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen bir belgede, Alman ve Osmanlı esirlerine yardım etmek üzere Rusya içinde gönderilen Alman tali komisyonlarına karşılık Rus Kızılhaç komisyonlarının İttifak devletlerine (düvel-i müttefike memâlikine) gitmesi konusunda Rus delegasyonunca (Rus Heyet-i Murahhasa Riyasetince) yapılan öneri Almanlarca bazı şartlara bağlanarak kabul edileceği, Karma Komisyon'da görüşmeler sırasında Remzi Paşa tarafından aynı yönde bir görüşün açıklandığı, bunun Osmanlı Hariciye Nezaretince de uygun görüldüğünden hareketle Kızılay Temsilcisi (Hilâl-i Ahmer Murahhası) Yusuf Akçura Bey'in katılacağı Uluslararası Kızılhaç Toplantısında (Beynelmîlel Salib-i Ahmer İctimaında) bu görüşün savunulması noktasında Yusuf Akçura Bey ile Remzi Paşa'nın bir araya gelmesi gereği Kızılay Derneğine (Hilal-i Ahmer Cemiyetine) bildirildiği ifade edilmektedir (BOA, HR.SYS., 2206/53).

Bu kayıttan sonra, 14 Ekim 1918 tarihini taşıyan ve Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti İstihbarat Şubesinde Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürlüğüne gönderilen diğer bir yazıda, Petersburg Ataşemiliteri Mirliva Remzi Paşa'nın Kırım'da Alman askerî güçleri genel komutanı General Koch'un yanında bulunduğu ve "Kırım Osmanlı Murahhaslığı"na tayin edildiği görülmektedir (BOA, HR.SYS., 2459/83)¹⁵.

Son olarak TBMM'nin Dersaadet Murahhası Adnan (Adıvar) Bey'e hitaben yazılmış 8 Eylül 1339 (1923) tarihli bir belgede, Rus inkılabından bir süre sonra Moskova'da kurulan sefarette ataşemiliter olarak bulunan Mirliva Remzi Paşa'ya İstanbul'da alınmak üzere Moskova'da yaşayan Mehmed Emin Kaşayof tarafından emaneten verilen on bin Ruble ödendiği, bu paranın Remzi Paşa'dan alınarak iadesi yolunda Moskova Sefareti'ne yapılan başvuru dolayısıyla Remzi Paşa'nın senet kopyasıyla birlikte inceleme yapılması konu edilmektedir (BOA, HR.İM., 83/1, Lef: 1). Konuya ilişkin yapılacak tebliğin ikameti olan İstanbul Bakırköy'de bulunamadığından Bahçekapı'da Ertuğrul Mağazalarına yapılacağı sırada Remzi Paşa'nın birkaç ay önce Ankara'ya gittiği, oradan da Konya ve Adana'ya geçtiği akrabası tarafından dile getirildiği başka bir belgede anlatılmaktadır (BOA, HR.İM., 83/1, Lef: 4, 1339/1923).

¹⁵ Askerî safahâtinde bu göreve 3 Ekim 1918'de geldiği görülmektedir (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. 389).

SONUÇ

Devletlerin strateji belirlemede, diplomatik ilişkiler bağlamında taktikler tayin etmede başvurduğu kaynaklardan biri de askerî istihbarattır. Uzun yıllar gizli ve maliyetli yollarla edinilen bilgilerin doğruluğu şüphe gölgesinden kurtulamamıştır. 19. yüzyılda açık istihbaratın kendini organize ederek teşekkül ettiği ataşemiliterliğin yaygınlaşmaya başladığı yıllarda Osmanlı Devleti de çağın gereklerine uyarak ilk önce Paris'te ve bunu müteakiben St. Petersburg'da elçilikler bünyesinde askerî ataşeler tayin etmiştir. Osmanlı Devleti Rusya ile ilişkiler çerçevesinde Petersburg temsilciliğine büyük önem vermiş, bunu askerî ataşe atamalarında da göstermiştir. Bu görevde 1909-1911 yıllarında bulunmuş Remzi Paşa'nın çalışmanın gündemini oluşturan raporu bu bakımdan kıymetlidir. Asıl adı Mehmet Remzi olan ve 1876 yılında Selanik'te doğan Remzi Paşa, Rumeli'deki avcı taburlarında yaptığı hizmetten midir bilinmez, yıllar sonra "Avcı" soyadını almıştır. 1915 yılında generalliğe yükselen Remzi Paşa'nın 28 Ocak 1918 tarihli raporunun içerik ve tarihsel süreçteki yeri bakımından değerli olduğu görülmektedir.

1917-1918 yılları Rusya'nın değişim ve dönüşüm yıllarıdır. Çarlığı yıkan Bolşevik İhtilali bir anda ortaya çıkmış gibi görünse de ihtilalin gerçekleşmesi birden çok hazırlayıcı unsurun etkisiyle olmuştur. Rusya'nın hem iç dinamikleri hem de değişen dünya dengeleri bu unsurların şekillenmesini sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı tetikleyici bir etmen olarak gördüğümüz Bolşevik Devrimi'nde Çar II. Nikola tahtından feragat etmiş, geçici hükümet bir süre daha eski siyaseti takip etse de Kasım ayında o da düşmüş, Bolşevikler iktidara gelmiştir. Bolşeviklerin söylemleri arasında ekme ve toprağın yanında barış isteği ön planda olmuştur. Bolşeviklerin yönetimi ele almalarının ardından barış söylemleri yönünde adım attıkları, ateşkes görüşmelerine başladıkları bilinmektedir. Ateşkes görüşmelerini barış görüşmeleri takip etmiştir. Remzi Paşa'nın Rusya'nın askerî yönüne odaklanan raporunun tam bu gelişmelerin yaşandığı dönemde kaleme alınmış olduğu, Osmanlı Devleti'nin bu görüşmelerde elini güçlendirmek için hazırladığı anlaşılmaktadır.

Bu bakımdan raporda Rus ordusundaki bozulmalar ve düzensizliklere geniş yer verilirken firar, yağma, itaatsizlik gibi konulara, cephelelerdeki geri çekilmelere değinilmektedir. Rusya içindeki askerî çekişmeler anlatılırken Kırım, Kafkasya ve Azerbaycan'ın yanı sıra İdil-Ural ve Türkistan'a yer verilmektedir. Buralardaki millî faaliyetler, askerî güç dengeleri bağlamında

aktarılmaktadır. Bolşeviklerin iktidarlarını tesis için ilkeli hareket eder gibi görünüp milli faaliyetlerin askerî açıdan güçlenmesine engel olmak gibi ikiyüzlü tutumlarının açıklıkla ve örneklerle anlatılması oldukça önemlidir.

Bununla birlikte Remzi Paşa'nın 1918 yılının ilk günlerinde Bolşeviklerin çok cephede savaşa girişmesinin bir hata olduğunu belirtmesi, Kırım'da Türk egemenliğinin sağlandığını söylemesi o günlerdeki genel manzaranın okunmasından başka bir şey değildir. Kırım'da dengelerin değişmesi, Numan Çelebi Cihan'ın tutuklanması ve ardından şehit edilmesi çalışmamızın gündemini oluşturan raporun kaleme alınmasından sonra olmuştur. Rusya'da Bolşevik Devrimi tek bir çizgide ilerlemediğinden çok boyutlu ve çeşitli dinamiklerin sürece dâhil olmasıyla gerçekleşmiştir. Bu bakımdan 1917 yılının son günleri ile 1918 yılının ilk ayında Rusya'da yaşananları sarîh bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. Bu belirsizlik Osmanlı basının şikâyet konularından biridir. Belirsizlikle katmerlenen ve değişen dengeler politikanın şekillenmesini olumsuz etkilerken, Rusya'da meslekî tecrübesiyle itibar gören, Alman makamları nezdinde de saygın biri olan Remzi Paşa'nın hazırladığı rapor Osmanlı Devleti'nin dış siyasetteki tutumunun sağlıklı değerlendirilebilmesine imkân tanıdığı düşünülmektedir. Arşiv belgelere yansıdığı kadarıyla Remzi Paşa'nın kendi döneminde isabetli görüşler öne sürdüğü, bunların Osmanlı Devleti'nin çeşitli müzakerelerde takip ettiği siyasete dönüştüğü görülmektedir.

KAYNAKÇA

Armaoğlu, F. (ty.). *20. yüzyıl siyasi tarihi* (12. bs.). İstanbul: Alkım Yayınları.

BOA, HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 1a. (1918, Ocak 28).

BOA, HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 1b. (1918, Ocak 28).

BOA, HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 2a. (1918, Ocak 28).

BOA, HR.HMŞ.İŞO., 235/13, Lef: 2b. (1918, Ocak 28).

BOA, HR.İM., 83/1, Lef: 1. (1339/1923, Eylül 8).

BOA, HR.İM., 83/1, Lef: 4. (1339/1923).

BOA, HR.SYS., 2206/53. (1918, Temmuz 14).

BOA, HR.SYS., 2459/83. (1918, Ekim 14).

- Bushkovitch, P. (2012). *Rusya'nın kısa tarihi* (2. bs.). (Doğan, M., Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Carr, E. (2004). *Bolşevik devrimi 1917-1923* C. III (Birkan, T., Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Carr, E. (2006). *Bolşevik devrimi 1917-1923* C. I (3. bs.) (Suda, O., Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çokay, M. (1988). *1917 yılı hatıra parçaları*. Ankara: Yaş Türkistan Neşriyatı.
- Devlet, N. (1991). Rus ve Sovyet silahlı kuvvetlerinde Türklerin rolü. *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986) III* içinde (ss. 811-830). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Devlet, N. (1998). *1917 Ekim ihtilali ve Türk-Tatar millet meclisi (iç Rusya ve Sibîrya Müslüman Türk Tatarlarının millet meclisi - 1917-1919)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917)* (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ercoškun, T. (2017). Yeni bilgi ve belgeler ışığında Kaplan[zade] Ahmed Saib (1860-1918). *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, XXXVI(61), 95-138.
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları* (Özbilen, E., Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Galiyev, S. (1921). *Jinz Natsionalnastey* [244 (122)].
- Galiyev, S. (2006). Tatarlar ve ekim devrimi (5 Kasım 1921). *Sosyalist Turan* (Gürses, S., Çev.) içinde (ss. 274-279). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Hayit, B. (1997). *Basmacılar Türkistan millî mücadele tarihi (1917-1934)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kâzımzâde, F. (2016). *Transkafkasya için mücadele (1917-1921)* (Çay, C. İ., Çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- Kırimal, E. (1985a). Kırım Türklerinin millî mücadelesi (XIX). *Emel*, 150, 42-45.
- Kırimal, E. (1985b). Kırım Türklerinin millî mücadelesi (XVII). *Emel*, 148, 31-39.

- Kocabaşoğlu, U. ve Berge, M. (1994). *Bolşevik ihtilâli ve Osmanlılar*. Ankara: Kebikeç Yayınları.
- Kurat, A. (1999). *Rusya tarihi* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Leibman, M. (2017). *Rus devrimi*. (Tiryakioğlu, S., Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Martin, V. (2019). Bolşevik söylemlerinin birinci dünya savaşına etkisi. *TESAM Akademi Dergisi*, VI(2), 177-202.
- Rabinowitch, A. (2008). *Bolşevikler iktidara geliyor* (Konyar, L., Çev.). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Reed, J. (1978). *Dünyayı sarsan 10 gün*. İstanbul: Oda Yayınları.
- Resultzade, M. (2017). *Yeni Kafkasya yazıları (1923-1927)* (Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y., Düz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rosenberg, A. (1969). *Bolşevizm tarihi* (Emeç, A., Çev.). İstanbul: E Yayınları.
- Steinberg, M. (2017). *The Russian revolution 1905-1921*. New York: Oxford University Press.
- Swain, G. (2019). *Rusya devriminin kısa tarihi* (Büyükkarabacak, M., Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı. (2009). *Birinci dünya savaşına katılan alay ve daha üst kademedeki komutanların biyografileri C. II*. (Toker, H. ve Aslan, N., Düz.). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı.
- Troçki, L. (1998). *Rus devriminin tarihi C. I* (Tanatar, B., Çev.). İstanbul: Yazın Yayınları.
- Üçok, C. (1967). *Siyasal tarih* (6. bs.). Ankara: Başnur Matbaası.
- Volin [Vsevolod Mihayloviç Eyhenbaum]. (2017). *Bilinmeyen devrim Rusya 1917-1922* (Akbulut, E., Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Wade, R. (2018). *Rus devrimi 1917* (Özler, E., Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Werth, N. (2004). *1917 Rus devrimi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yaqublu, N. (2018). *Cümhuriyyet qurucuları*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.

- Yavuz, N. (1995). Erzincan mütarekesinin türk tarihindeki yeri ve önemi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 207-232.
- Yıldız, G. (2021). *Osmanlı Devleti'nde askeri istihbarat (1864-1914)* (2. bs.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Makale Künyesi (Araştırma): Çürük, Y. ve Erkinay Tamtamış, H. K. (2022). Türkiye Türkçesinde geniş zaman ekinin kuralsızlığı üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1142-1163.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1173863>

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE GENİŞ ZAMAN EKİNİN KURALSIZLIĞI ÜZERİNE

Yasemin ÇÜRÜK¹

Hadra Kübra ERKINAY TAMTAMIŞ²

ÖZET

Türkçede geniş zaman ekleri, çok değişim göstermemiş eklerden olup Türkçenin tarihi dönemlerinden günümüze kadar hem işlev hem de biçim olarak korunabilmiştir. Ancak bazı geniş zaman eklerinin eylemlere gelişinde geçmişten günümüze bazı değişimler ve tutarsızlıklara sahip olduğu görülmektedir. Bu tutarsızlıklar çok derin olmasa da birtakım belirsizliklere neden olmaktadır. Bu açıdan, karışıklığı önlemek amacıyla, hangi eylemlere hangi eklerin geldiğine dair dilbilimsel bir çözüm üretmek gerekmektedir. Bu çözüm, eylemlere gelen eklerin geliş nedenlerinin belirlenme çabasıyla mümkün olabilir. Bu çalışmanın amacı bu çözümün ne olduğunu belirlemek üzerinedir. Çalışmada tarama yöntemiyle *Türkçe Sözlük*'te yer alan tüm eylemler listelenmiş ve eylemlerin aldığı geniş zaman ekleri belirlenmiştir. Tek heceli eylemlerde sonu '-l, -n, -r' akıcı ünsüzlerle biten eylemlerde bir tutarsızlık olduğu tespit edilmiştir. Morfolojik değişimin fonetikle ilgili olduğu görülmüştür. Belirlenmiş bu eylemlerin aldıkları geniş zaman eklerinin belirlenmesiyle anadil konuşuru ile birlikte Türk dili öğretiminde de geniş zaman ekinin kullanımıyla ilgili belirsizlik giderilmiş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Geniş zaman, ekler, biçimbilim, eylemler, görünüm.

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Doğuş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yasemincuruk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8650-2911>.

² Doktor Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hadraerkinay@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1469-0404>.

ON THE IRREGULARITY OF THE PRESENT TENSE SUFFIXES IN TURKISH

ABSTRACT

Present tense suffixes are one of the suffixes that have not changed much in Turkish. It has survived from the historical periods of Turkish to the present day by preserving both function and form. However, it is seen that some of the present tense suffixes have some changes and inconsistencies from the past to the present. Although these inconsistencies are not very deep, they cause some uncertainties. In this respect, in order to avoid confusion, it is necessary to produce a linguistic solution about which verbs and which suffixes come. This solution may be possible by trying to determine the reasons for the attachments to the actions. The purpose of this study is to determine what this solution is. In the study, all the verbs in the Turkish Dictionary were listed by scanning method and the present tense suffixes of the verbs were determined. It has been determined that there is an inconsistency in verbs ending in '-l, -n, -r' fluent consonants in monosyllabic verbs. Morphological change was found to be related to phonetics. With these determined actions, the ambiguity regarding the use of aorist suffix in Turkish language teaching together with the native speaker will be eliminated.

Keywords: Present tense, suffixes, morphology, verbs, appearance.

GİRİŞ

Geniş zaman; geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanı içine alan ve eklendiği eylemin her zaman yapıldığını ve gelecekte yapılacağını gösteren bir zamandır. Geniş zaman, alışkanlıkları ve genel geçer bilimsel verileri de açıklamakta kullanıldığı için evrensel kabul edilebilir.

Türkçenin en eski dönemlerinde geniş zaman ekinin fonksiyonu daha da genişti. Çünkü geniş zaman eki aynı zamanda şimdiki zaman ekinin görevini üstlenmişti. Zaman geçtikçe durumun tersine döndüğüne dair örnekler ortaya çıkmaya başlamıştır. Şimdiki zaman ekinin giderek geniş zaman ekinin bazı kullanım alanlarına dâhil olduğu görülmektedir. Örneğin, *teşekkür ederim, rica ederim* gibi genel kullanımlara sahip kalıp ifadelerin *teşekkür ediyorum, rica ediyorum* olarak kullanılması göze çarpmaktadır. Tekrarlanan eylemlerde ise geniş zaman kullanılırken *-yor* kullanımı belirli bir eylemi ifade etmek için kullanılır. Geniş zaman eki, *-yor*'a göre daha geneldir:

Hep kitap okursun.

Kitap okuyorsun.

Ayrıca gelecek zaman için de kullanılabilen şimdiki zaman eki, ilerleyen süreçte geniş zamanın bu anlamda kullanılmasının ötüne geçebilir:

Yarın gelirim.

Yarın geliyorum.

Bu iki zaman ekinin birbirinin yerine kullanıldığı örnekler azımsanmayacak kadar çoktur. Bu durumun temel sebebi belki de Kuznetsov'un geniş zaman ekinin kökeni ile ilgili yaptığı araştırmada ortaya konmuştur. Kuznetsov (1997), "Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair" makalesinde geniş zaman ekinin kökeni üzerine yapılmış incelemeleri değerlendirip kendi görüşünü de ifade etmiştir:

"İlgilediğimiz konuya kaynaşma kuramının taraftarları sıfatıyla eğilen G. Doerfer, E. A. Grunina, L. Johanson ve B. A. Serebrennikov'un keza -(o)r ekini bir ortaç veya yönelme - verme hâli ekinden çıkarmayı düşünen N. A. Baskakov ile A. N. Kononov'un tahminlerini bir yana bıraktığımız gibi incelediğimiz ekin kökenini "er" isminde görmek isteyen J. Deny veya "er-" fiilinde arayan İ. A. Batmanov'un görüşlerini de gerekçeli bulmuyoruz. Kononov, 80'li yıllarda yeni bir tahminde bulunup -yur / -yar lahikalarında bir -ğu / -ga ekiyle bir -r ekini gördü. Fakat hiçbir anıtta hiçbir lehçede geniş zaman ekindeki y yerinde bir ğ / g görülmüş değildir. Hem ğ, g olsa seveyür, bakayur şekilleri oluşmaz, sevgür, bakğur (ba.....ur) olurdu. ... Eğer geniş zaman (sabık şimdiki zaman) ekinin en kadim biçimi -yur, -yür (veya -yor, -yör) ise, kökenini bulmak zor değildir. Kökeni elbette ki yor (veya yori, yürü) fiilidir. Yalnız bir soruyu izaha hacet vardır: Şimdiki zamanla yürü (yor) fiili arasında ne gibi bir bağ olabilir? Anlaşıyor ki yor (yürü) fiili "yarı yardımcı" bir fiil olarak ilkin -ve uzun zaman sadece devinim (hareket) ifade eden fiillere takıldı, örneğin kel yor yahut da kel yürü (=geliyor; yani madem yürü(yor), adım atıyor, demek ki gel(mek) eylemi henüz tamamlanmış sayılmaz), ket yor yahut ket yürü (=gidiyor; madem adım attığını yürüdüğünü görüyoruz, ket(mek) eyleminin herhalde geçmişle ilgisi yoktur). Ancak kel, ket (kit), bar (var), in, çık gibi devinim fiillerine şimdiki zaman anlamını vermek üzere iyice bağlandıktan sonra yor (yürü) fiili "yarı yardımcı"lıktan çıkmış, tam "yardımcı fiil" olarak başka fiillere de katılmaya başlamıştı, meselâ yat yor ("yatıp yürüyor" değil tabii, sadece "yatıyor" anlamında). Yor (yürü) yardımcı fiilinin -yor (-yür) ekine dönüşmesi (mesela yat yor ya da yat yürü > yat -yor, yat -yür) hiçbir izah istemez. Geniş zamanla

gelecek zaman, -yür (-yor) ekinin çok sonra edindiği anlamlardır”
(s. 206-207).

Kuznetsov'un görüşüne göre geniş zaman ekinin kökeni ile şimdiki zaman ekinin kökeni “yori” fiiline dayanmaktadır. Bu durumda da günümüzde bu eklerin birbirinin yerine kullanılması sadece anlama ilgili olmayabilir.

Bunların yanı sıra geniş zaman eki tarih boyunca birleşik zaman diye adlandırılan çekimlerde aslında görünüş olarak süreklilik veya alışkanlık ifadesi vermektedir.

Alanyazında geniş zamanla ilgili birtakım çalışmalar olsa da geniş zaman eklerinin eylemlere nasıl ekleneceği hususundaki araştırmalar oldukça sınırlıdır. Bu sınırlılık çalışmanın özgün değerine işaret etmektedir. Türkçede üç geniş zaman eki vardır: -r, -Ar ve (X)r. Eylemlerin geniş zaman ekini almaları belirli kurallara göre olsa da bazı eylemlere gelen geniş zaman ekinin kural dışı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu kural dışılık ve bu kural dışılığın nedenlerini belirlemek araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

Araştırmada geniş zaman ekinin kısaca kronolojik gelişimine yer verilmiş olup geniş zaman eklerinden -Ur ekinin tarihsel süreçte yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür. Türkçenin tarihi dönemlerindeki geniş zaman eki kullanımı, Türkiye Türkçesindeki ile benzerlik göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinin karakteristik özelliği olan ek yuvarlaklaşması geniş zaman ekini de etkilemiştir.

1. GENİŞ ZAMAN EKİNİN TARİHSEL SÜRECİ

Eski Türkçede geniş zaman eki; -ur, -ür; nadiren -ar, -är; tek tük -ır, -ir; fiil tabanının ünlüyle bitmesi durumunda -yur, -yür; nadiren -r. Nadiren aynı fiil tabanına değişik geniş zaman ünlüsü gelir: Alışılmış tegin-ür'in yanında tegin-är de vardır (Gabain, 2007, s. 80).

Gabain (2007) geniş zaman eki ünlüsünün fiillere göre değişiklik gösterdiğini belirterek hangi fiillere hangi ünlülü eklerin geldiğini aşağıdaki gibi belirtmiştir:

-ar, -är, başkaları yanında, aşağıdaki fiil tabanlarına gelir: tart- “çekmek”, al- “almak”, kan- “kanmak”, uq- “anlamak”, ärgür- “(zaman) geçirmek”, bälgür- “belirmek”, bat- “batmak”, tut- “tutmak”, tuğ- “doğmak”, oz- “kaçmak, kurtarılmak”, öç- “sönmek”, ün- “yükselmek”, qod- “koymak”, ögir- “sevinmek”, ür- “üfleme”, büt- “bitmek”, siş- “şişmek”, it- “etmek”, böz- “titremek”, käs- “kesmek”

-ır, -ir: bar- “varmak, gitmek”, kâl- “gelmek”, kal- “kalmak”, arıt- “temizlemek”, bil- “bilmek”, tit- “denmek”, soğıt- “soğutmak”, köyir- “yakmak”, oğşat- “benzetmek”, ämgät- “ızdırap vermek”

başla- “başlamak”, boşa- “kurtarmak”, ti- “demek” fiillerinin geniş zamanları çoğunlukla –yur bazen de –r ile oluşturulur.

Eski Türkçede bu ekler genellikle şimdiki zaman bazen de geniş zaman anlamı vermektedir. Sifat, nadiren isim yapar, yüklem olur (s. 80).

Gabain, *aynu fiil tabanına değişik geniş zaman ünlüsü gelir*, ifadesiyle Eski Türkçe döneminden itibaren geniş zaman ekinin eylemlere gelme hususundaki kural dışılığına işaret etmektedir.

Karahanlı Türkçesinde –r; –ur /-ür; –ır /-ir; –r; –ar /-er geniş zaman ekleridir. Eylemlerden sonra hangi ekin geleceği Türkçenin tarihî ve bugünkü şivelerinin çoğunda olduğu gibi belirli bir kurala bağlı değildir (Hacıeminoğlu, 2008, s. 182). Hacıeminoğlu da geniş zaman ekinin eylemlere gelişindeki kuralsızlığa değinmiştir.

Harezm Türkçesinde geniş zaman –r (–ar, –ur) + şahıs zamiri biçiminde yapılıdır (Eckmann, 2003, s. 30). Çağatay Türkçesinde geniş zaman, –(a, u)r + şahıs zamiri şeklinde oluşturulur (Eckmann, 2003, s. 103). Aslında bu dönemlerdeki geniş zaman ortaçlardan yapılan eylem kipleridir. Geniş zaman, eylem tabanına –(a, u)r + şahıs zamirlerinin getirilmesiyle suretiyle oluşur (Eckmann, 2005, s. 119).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde geniş zamanın değişen ünlüsünün yanı sıra farklı kişi ekleri de görülmektedir. Gülsevin, geniş zaman ekinin ünlüsünün hangi şartta ve nitelikte geleceği konusunun başlı başına bir sorun olduğunu ve bugüne kadar konuyla ilgili çeşitli araştırmalar yapıldığını belirtmiştir. Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde düz-dar ünlülerin yerine yuvarlak-dar ünlüler tercih edilmiştir. Bu da dönemin eklerinde görülen yuvarlaklaşma eğilimiyle ilgilidir (Gülsevin, 2011, s. 92).

Türkiye Türkçesinde ise geniş zaman ekleri Ergin’e göre –r ve –Ar şeklindedir ve –r eki yaygın olan ektir. Bütün fiil kök ve gövdelerinin büyük bir kısmına –r getirilir, –Ar ise tek heceli fiil tabanlarına gelir (Ergin, 2013, s. 292). Yine Ergin, bugün –r ile çekimlenen fiillerin eskiden –Ar ile, eskiden –Ar ile çekimlenenlerin ise –r ile çekimlendiğini belirtmiştir. Bunun için de *kıl-ur* > *kıl-ar*, *gör-er* > *gör-ür* gibi örnekler verilebilir. Ergin’in değindiği Türkçenin tarihsel sürecinde gerçekleşen bu değişiklik aslında geniş zaman ekinin kural dışılığına neden olmaktadır.

Banguoğlu (2000), Türkçede zaman eklerini ana ve yan zaman olmak üzere ikiye ayırır, geniş zamanı da yan zamanlar içinde değerlendirir. Geniş zaman için şimdiki zaman bölümünde olduğunu ama geçmişe ve geleceğe dönük kullanılışları olduğunu da belirtir (s. 442).

Korkmaz (2009), geniş zamanın her zamanı içine alan bir süreklilik taşıdığını ve ekin $-r$ ve $-(I/-U)r$ şeklinde olduğunu belirtir, ancak geniş zamanın olumlu çekiminde hangi ekin hangi fiillere geleceği konusundaki sorunlardan da bahseder: “Geniş zaman ekinin ünsüz ile biten tek heceli fiillere eklenmesi bakımından $-(I)r/(U)r$ eki ile $-Ar$ eki arasında birbirine geçişlerin bulunması (böl-er, iç-er, gez-er, göç-er, diz-er, üz-er, al-ır, bil-ir, gör-ür, ver-ir vb), $-(I)r/(U)r$ ekinin hangi türlü, $-Ar$ ekinin hangi türlü fiillere getirildiği sorununu ortaya çıkarmış; bu konuda ekin tarihî gelişme süreçlerini izleyen bazı araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar genellikle Türkçenin başlangıcından gelen bir özellik olarak geniş zaman için basit fiillerde $-Ar$, türemiş fiillerde ise $-r,-(I)/(U)r$ ekinin eklendiği sonucunu ortaya koymuştur.” (s. 638-756). Korkmaz’ın belirttiği bu geçişlilik, tek heceli eylemlere gelmesi gereken geniş zaman eki belirsizliğini beraberinde getirmektedir.

Ercilasun’a göre (1984) Türkçede geniş zaman ekinin $-ur / -ür$ ve $-ar / -er$ olmak üzere başlangıçta iki şekli vardır: $-Ur$ ve $-Ar$. $-Ur$ eki genellikle türemiş fiillerde, $-Ar$ ise basit fiillerde kullanılmıştır (s. 102-133). Ercilasun’a göre (2007), $-Ir$ ve $-r$ de bu iki ekten türemiştir (s. 359-363).

Özel (2018), geniş zamanı eylemin her zaman yapıldığını ve yapılabileceğini belirten zaman olarak belirtir ve eyleme $-r$ ve varyasyonlarının getirilerek çekimlendiğini vurgular (s. 358).

Boz (2015) da *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi* adlı eserinde geniş zamanın geçmiş, şimdi ve geleceği içine alarak anlamsal bir genişliğe sahip olduğunu belirtir, ancak geniş zaman eklerinin eylemlere getirilmesinde yaşanan kuralsızlıktan bahsetmemiştir (s. 68).

2. GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN İÇERDİĞİ ANLAMLAR VE GÖRÜNÜŞ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Geniş zaman; geçmiş, şimdi ve gelecek zamanı da içine alan bir zaman olduğu için geniş zaman ekleri pek çok anlamda kullanılabilir. Ancak Yılmazoğlu’nun (2013) da belirttiği üzere dil bilgisi kitapları genellikle zaman odaklı yaklaşımlarla yazılmıştır (s. 65-67). Bu

nedenle de zaman işaretleyicilerinin farklı bir zamanı ifade etmesi durumu “Zaman Kayması” olarak adlandırılmıştır. Bunun nedeni ise özellikle geniş zaman eklerinin görünüşünden kaynaklanmaktadır. Yılmazoğlu (2013), geniş zaman eklerine anlambilimsel açıdan baktığı çalışmada geniş zaman eklerini inceleyerek geniş zamanın 10 anlamda kullanıldığını belirtmiştir: adetler, alışkanlık, çıkarım, rica, bilimsel gerçekler, tahmin, emir, teklif, çaresizlik, tehdit (s. 65-67).

Benzer (2012), geniş zaman eklerinin konuşma anından önce başlamış olan ve konuşma esnasında, sonrasında devam eden durumlar için kullanıldığını belirterek ekin bu kadar geniş bir zaman dilimine atıfta bulunmasının kullanımda sıkıntılara neden olduğunu belirtmiştir (s. 193). Türkçede ekler, kimi zaman birden fazla işlevi üstlenebilirler. Geniş zaman çekiminde kullanılan ekler de hem görünüş hem zaman hem de kiplik işlevlerini aynı anda verebilir ve diğer eklere göre geniş zaman eklerinde bunları birbirinden ayırmak zor olabilir (Benzer, 2012, s. 195). Geniş zaman ekleri tarihte gerçekleşmiş bir vakayı anlatırken, masallarda ve hikayelerde canlılığı artırırken, konuşma esnasında gerçekleşmekte olan bir olayı anlatırken veya gerçekleşmesi olası olan durumları vurgularken kullanılabilir.

Üzüm’ün (2018) araştırmalarına göre -(A)r eskiden şimdiki zaman ve geniş zamanı bildirmenin yanında daha çok görünüşsel bir ulam olarak kullanılmaktaydı (s. 59). Türkiye Türkçesinde ise anlam alanını genişleyerek kiplik anlamlar kazanmıştır: sigara içer (alışkanlık), gelirim (niyet), (birazdan) gelir (tahmin) vb. Ayrıca Üzüm (2018) açıklamasına şöyle devam eder:

“Geniş zaman yapıları birlikte çekimlendiği diğer biçimbirimlerin temel anlamlarını ortaya çıkarma özelliğine sahiptir ; Eve kadar koşabilir (deontik), Annesine demeyebilir (epistemik). Bu özellik alışkanlık ve yeterlik arasında ilişki kurmamıza olanak sağlar. Geniş zamanda verilen olayın zaman periyodundan ziyade cümledeki özneye odaklanılır” (s. 59).

Kornfilt (1997), Türkçede zaman eklerinin kip ve görünüş işlevleri de olduğunu belirtirken (s. 336) Aydemir (2010) Yavaş (1982) ve Uzun (2015) gibi araştırmacılar ise benzer görüşlerle -r biçimbiriminin zaman ifade etmekten çok görünüş ve kiplik ifade ettiğini belirtirler (s. 45-46; s. 48; s. 19). Ayrıca Uzun (2015) Türkçede iki zaman olduğunu (geçmiş ve geçmiş olmayan) ve geçmiş zaman için -tİ, geçmiş olmayan içinse sıfır biçimbirim olduğunu belirtir (s. 336). Uzun’a göre -(A/I)r dâhil olmak üzere geri kalan ekler

zaman göstermezler, kip (gramatical mood) ve görünüş ifade ederler.³ Uzun'un (2015) çalışmasında eylemlerin kip, görünüş, zaman bakımından değerlendirdiği örnekler (s. 336):

inflected verbs	aspect	mood	tense
geldi	-TI	-	-
geliyor	-(I)yor	-	-
gelecek	-	-(y)AcAk -	-
gelir	-	-(A/I)r	-
gelmiş	-	-miş	-
gelmeli	-	-mAll	-
gele	-	-(y)A	-
gelse	-	-sA	-
geldiydi	-TI	-	-(y)TI
geliyordu	-(I)yor	-	-(y)TI
gelecekti	-	-(y)AcAk	-(y)TI
gelirdi	-	-(A/I)r	-(y)TI
gelmişti	-	-miş	-(y)TI
gelmeliydi	-	-mAll	-(y)TI
geleydi	-	-(y)A	-(y)TI
gelseydi	-	-sA	-(y)TI

Yukarıdaki listede görüldüğü üzere Uzun, *A New Analysis for Verbal Inflectional Affixes in Turkish* çalışmasında -(y)TI eki dışında kalan ekleri zaman eki olarak kabul etmemiştir.

3. GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KURALSIZLIĞI ÜZERİNE

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Türkçe Sözlük*'ün (2011) tamamı taranarak listelenen eylemlerde ünlü ile biten tek heceli ve

³ -(A/I)r ve geleneksel dilbilgisinde zaman ekleri olarak kabul edilen eklerin zaman ifade edip etmediği, onun yerine sıfır biçimibirim kullanıldığı konusu ayrı bir çalışmanın konusu olduğu için daha fazla detaya girmeye gerek görülmemiştir.

ünlü ile biten çok heceleri eylemlerin tutarlı bir biçimde -r geniş zaman eki aldığı görülmektedir. Lakin geniş zaman eklerinden özellikle -Ar ile -Ir/-Ur eklerinin kullanımı konusunda bazı karışıklıklar mevcuttur. Her ne kadar -Ar ekinin basit ve tek hecelilere, -Ir ile -Ur'un ise türemiş ve çok heceli eylemlere geldiği görülse de bu noktada tek heceli ve basit olan bazı eylemlere de -Ir ve -Ur eklerinin geldiği görülecektir: *al-ır, gör-ür, kal-ır...*

Alanyazında tarihsel Türkçe içinde geniş zamanla ilgili yapılmış çalışmalarda bu konuya değinilse de konular üzerinde pek durulmadığı görülmektedir. Bu konuda Gümüşatam (2009) bir çalışma yapmış ve bu durumu kural dışılık olarak adlandırmıştır (s. 1).

Ergin, geniş zaman ekinin -r ve -Ar şeklinde olduğunu belirtir. Hatta -r eki daha yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Tek heceli fiillerin bir kısmına, çok heceli bütün fiil kök ve gövdelerine -r eki getirilir diyen Ergin'in verdiği örneklerde göze çarpan durum ise bu eklerin bugün -Ir/-Ur olarak aldığımız ekler olmasıdır: açıl-ı-r, unut-u-r, ye-r, başlar, den-i-r, gel-i-r. Ergin'e göre -Ir ve -Ur ekindeki ünlüler bağlayıcı ünlü olabilir. -r ve -Ar tek hecelilere getirilir. Peki neden -Ir biçimbirimini ek olarak kabul etmez?

Ergin (2013), Eski Türkçede -r, -Ar ve -Ur olmak üzere üç geniş zaman eki olduğundan da bahsederek -Ur ekinin diğer iki ekten daha eski olduğuna da değinmiştir (s. 387-388). Bu durumda -Ur ekindeki u sesi yardımcı ses olarak kabul edilebilir mi? Kuznetsov'un belirttiği gibi geniş zaman ekinin kökeni de yorı- eylemine dayandığı kabul edilirse -Ur ekinin -yUr şeklerinden türediği anlaşılacaktır. -Ir ekindeki -ı sesi içinde yardımcı ses denilebileceği gibi -u sesinin daralmasıyla ortaya çıktığı da söylenebilir.

Ergin'in (2013) de belirttiği gibi günümüzde geniş zaman çekimi -r ile yapılan bazı fiillerde eskiden -Ar kullanıldığı görülmektedir. -Ar ile çekimi yapılan fiillere ise eskiden -r getirildiği de dikkat çekicidir:

(TT) *gör-ür < gör-er (EAT)*

(TT) *kıl-ar < kıl-ur (EAT) (s. 388)*

Korkmaz (2009), -r ekinin genelde ünlü ile biten tek heceli ve yine ünlü ile biten çok heceli eylemlere geldiğini belirtmiştir. -Ar ekinin ise genelde ünsüzle biten tek heceli sözcüklere geldiğini vurgulamıştır. -Ir ve -Ur'un ise ünsüzle biten bazı tek heceli fiillerle ünsüzle biten çok heceli fiillere geldiğini belirtir (s. 756). Korkmaz da -Ar ile -Ir/-Ur ekleri arasındaki geçişten bahsetmiş ve -Ar ekinin basit fiillerde, -Ir ve -Ur eklerinin ise türemiş fiillerde kullanıldığını öne sürmüştür.

Ancak bazı örneklerde basit fiillerde de *-Ir* ile *-Ur* eklerinin kullanıldığı görülmektedir: *al-ır, gör-ür, kal-ır, ol-ur, var-ır, ver-ir, vur-ur vb.* Bunlar istisna olarak mı değerlendirilmelidir?

Özçelik de (2001) yayımladığı çalışmasında geniş zaman eklerinin bu kuralsızlığından bahsetmiştir. Öncelikle üç geniş zaman eki ve bunlardan *-r* ekinin en eski ek olduğunu belirterek *-Ar* ve *-Ir* eklerinin nasıl ve neden ortaya çıktığını, en eskisinin hangisi olduğunu sorgular. Üstelik geniş zaman eklerinin bu kuralsızlığının Orta Türkçe Dönemine kadar gittiğini de belirterek Orta Türkçede bazı eylemlere hem *-Ar* hem de *-Ir* ekinin getirildiğini vurgular (s. 410). Özellikle de çalışmamızda da bahsedildiği üzere *l, n, r* ve Uygur Türkçesinde ek olarak *d* ünsüzleriyle biten eylemlerde durum oldukça karışıktır (Özçelik, 2001, s. 410). Ayrıca Özçelik (2001) çalışmasında 13 (s. 410), Gencan ise (1973) 12 eylemdeki kuralsızlıktan (s. 329) bahsetmiştir, ancak görünen o ki kuralsız fiillerin sayısı 18'e çıkmıştır.

3.1. *Türkçe Sözlük*'te Yer Alan ve Geniş Zaman Ekini Kurallı Alan Eylemler

Türkçe Sözlük'te yer alan eylemlerin geniş zaman eklerini alma durumları genellikle kurallıdır. Hangi eylemin hangi geniş zaman ekini alacağı belirli bir kurala göre gerçekleşmektedir. *Türkçe Sözlük*'te eylemlerin hangi geniş zaman ekini alacakları madde başında belirtilmiştir. Çalışmadaki tasnif, *Türkçe Sözlük*'ün eylemlerin alması gerektiği ve madde başlarında gösterdiği geniş zaman ekleri temel alınarak belirlenmiştir. Sözlükteki eylemlerin *-Ar, -(X)r* ve *-r* geniş zaman eklerini aldığı görülmektedir.

3.1.1. *-(X)r* Geniş zaman eki alan eylemler

-(X)r geniş zaman ekini sonu ünsüzle biten iki veya daha fazla heceli eylemler almaktadır. Ses uyumlarına göre ek *-ır, -ir, -ur, -ür* olarak değişebilmektedir. Bu olağan ses değişikliği dışında ekin eylemlere gelişini kurallı ve düzenlidir.

Tablo 1. *Türkçe Sözlük*'te *-(X)r* geniş zaman eki

Eylem	<i>-(X)r</i> geniş zaman eki
kemir-	-ir
kıskan-	-ır
konus-	-ur

köpür-	-ür
mayış-	-ır
meleş-	-ir
oluş-	-ur
onar-	-ır
öden-	-ir
öksür-	-ür
paykır-	-ır
pişir-	-ir
püskür-	-ür
sakın-	-ır

3.1.2. -r Geniş zaman eki alan eylemler

Türkçe Sözlük'te -r geniş zaman ekini, sonu ünlü ile biten eylemler almaktadır. Hem tek heceli hem de birden fazla heceli eylemler, ünlüyle bitmesi durumunda -r geniş zaman ekini almaktadır: *yu-r*, *kapa-r* gibi. Bu durum oldukça kurallı ve düzenlidir. Bu ek, özellikle Türkçede addan eylem türen +lA işlek yapım ekiyle üretilmiş eylemlerde sıkça görülmektedir.

Tablo 2. *Türkçe Sözlük*'te -r geniş zaman eki

Eylem	-r Geniş zaman eki
kabakla-	-r
kafesle-	-r
kağşa-	-r

kakı-	-r
kakırda-	-r
kana-	-r
kanıkısa-	-r
kapa-	-r
kargı-	-r
kaşı-	-r
mışıl-da-	-r
mızı-	-r
ocu-	-r
okşa-	-r
oku-	-r
öde-	-r
parıl-da-	-r
pörsü-	-r
sası-	-r
yu-	-r
yürü-	-r

3.1.3. -Ar Geniş Zaman Eki Alan Eylemler

Türkçe Sözlük'te -Ar geniş zaman ekini tek heceli ve sonu ünsüzle biten eylemlerin alması, beklenen kuraldır. Zira sonu ünlüyle biten eylemler -r, sonu ünsüzle biten eylemler -(X)r geniş zaman ekini almakta ve bu durum Türkçenin ses uyumu ile örtüşmektedir. Sonu ünsüzle biten tek heceli eylemler 'genelde' -Ar ekini almaktadır.

Türkçe Sözlük'te yer alan sonu ünsüzle biten tüm tek heceli eylemler -Ar ekini almamaktadır. Az da olsa sonu ünsüzle biten tek heceli eylemlerin -(X)r ekini aldığı tespit edilmiştir. Bu durum Türkçede geniş zaman ekinin kuralsızlığını ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 3. *Türkçe Sözlük*'te -Ar geniş zaman eki

Eylem	-Ar Geniş zaman eki
aç-	-ar
kaç-	-ar
kes-	-er
kırk-	-ar
kop-	-ar
kus-	-ar
küs-	-er
on-	-ar
öp-	-er
piş-	-er
pus-	-ar
saç-	-ar
sars-	-ar
silik-	-er
sol-	-ar
şiş-	-er
tart-	-ar

toz-	-ar
uç-	-ar
üş-	-er
yık-	-ar
yol-	-ar
yum-	-ar

3.2. Türkçe Sözlük'te Yer Alan ve Kural Dışı Olan Eylemler

Türkçe Sözlük'te yer alan eylemlerin hangi geniş zaman ekini alacağı madde başında belirtilmiştir. Türkçedeki çok sayıda ve çeşitli olan geniş zaman ekinin genel olarak belirli bir standarda göre kullanıldığı görülse de düzensiz ve kuralsız olduğu bazı eylemlerin olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda listede yer alan bu eylemlerin alacağı ekler de sözlüğe göre listelenmiştir. Belirlenen eylemlerin geniş zaman eki kuralına göre tek heceli olması ve ünsüzle bitmesi hasebiyle -Ar geniş zaman ekinin alması gerekirken Türkçede birden fazla heceli eylemlerin sonuna gelen -(X)r geniş zaman ekini aldığı belirlenmiştir. Geniş zaman eklerinin düzensiz ve tutarsız geldiği tek heceli eylemlerin -l, -n ve -r ünsüzleriyle bittiği tespit edilmiştir. Bu üç ünsüzün ortak özelliği akıcı olmalarıdır. Bunun yanı sıra düzensizliğin olduğu eylemler incelendiğinde kimi eylemlerin tarihsel süreç içinde çok heceli oldukları görülmektedir: *durur-* > *dur-* gibi. Bu eylemler, tarihî süreç içerisinde çok heceli durumdan tek heceli duruma düşmüş olmalarına karşın, aldıkları geniş zaman ekinin birincil versiyonuna bağlı kaldığı ve değişmediği söylenebilir. Ayrıca düzensizliğin görüldüğü eylemlerin tarihsel süreç içinde birtakım ses değişikliklerine uğramış olmaları aldıkları geniş zaman ekinin tutarsızlığına neden olmuş olabilir: *ur-* > *vur-*, *bol-* > *ol-*, *bar-* > *var-*, *ber-* > *ver-* vb. Her hâlükârda birtakım fonomorfolojik nedenler bu düzensizliği ortaya çıkarmıştır.

Türkçede sonu -l, -n, -r ile biten her eylem kural dışı değildir. Örneğin *on-*, *sal-*, *sar-* eylemleri -l, -n, -r ünsüzleriyle bitmesine karşın -Ar geniş zaman ekini almaktadır. Bu durum bir mantık önermesi biçiminde sunulabilir: Tek heceli sonu ünsüzle biten, -Ar eki alması beklendiği halde -(X)r eki alan eylemlerin tamamı -l, -n, -r ile bitmesine karşın, her -l, -n, -r ile biten tek heceli eylem -(X)r eki

almamakta, bu ünsüzlerle bitip -Ar geniş zaman eki alan eylemler de yer almaktadır. Bu durum hem tutarsızlığı beraberinde getirmekte hem de kuralsızlığının tek nedeninin eylemlerin -l, -n, -r ekiyle bitmesinin olmadığı sonucunu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak eylemlere hangi ekin getirileceği hususunda da birtakım güçlükler yaşanmaktadır. Bu durum hem dil bilgisi istisnası yaratmakta hem de günlük konuşma aktivitesinde karışıklığa neden olmaktadır. Özellikle Türkçenin öğretiminde bu durumun farkındalığı ve açıklanabilir durumda olması dil bilgisi ve doğru konuşma becerisini desteklemesi bakımından kolaylık sağlayacaktır.

Türkçede geniş zaman eki çeşitliliği diğer kiplerde görülmemektedir. Geniş zaman ekinde hem ünsüzlerden sonra gelen -(X)r ve -Ar hem de ünlülerden sonra gelen -r geniş zaman eki bulunmaktadır. Bu ek çeşitliliği de birtakım tutarsızlıklara yer açabilmektedir. Zira diğer kipler yuvarlak ünlülü, dar ünlülü ya da düz geniş ünlülü ekler alırken geniş zamanda geniş bir ek yelpazesi karşımıza çıkmaktadır. Örneğin gelecek zamanın sadece -AcAk düz geniş ünlülü versiyonu bulunmakta, günümüzde yuvarlak ünlülü gelecek zaman eki yer almamaktadır. -m(X)ş öğrenilen geçmiş zaman ekinin -gelecek zaman ekinin aksine- dar-düz ve dar-yuvarlak ünlülü ekleri bulunurken düz geniş ünlülü versiyonları yoktur. Geniş zaman ekinde ise -(X)r düz-dar, yuvarlak-dar, -Ar düz-geniş eklerinin varlığı tarihsel süreç içerisinde ihtiyaca binaen birtakım yeni eklemelerin olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu yeniliklerin de kuralsızlıkları ortaya çıkarması muhtemeldir.

Bu istisnaya ek olarak Arapça/Farsça ad + Türkçe yardımcı eylem yapılı birleşik eylemlerden bazıları ses olaylarından dolayı birleşik yazılmaktadır. Bu eylemlerden *et-* yardımcı eylemle yapılan birleşik eylemler ses olaylarından dolayı birleştiği için çok heceli olmakta ve buna rağmen tek heceli ünsüzle biten eylemlere gelen -Ar geniş zaman ekini almaktadır. Burada da bir kuralsızlık ortaya çıkmaktadır. Bu birleşik eylemlerin -Ar ekini almasının nedeni *et-* tek heceli ünsüzle biten yardımcı eylemin adla birleşmesinden kaynaklıdır: *katetmek*, *methetmek* gibi.

Tablo 4. *Türkçe Sözlük*'te sonu -l ile biten kuralsız geniş zaman çekimleri

Sonu -l ile Biten Tek Heceli Eylemler	
-Ar Eki Alan Eylemler	-Ir/-Ur Eki Alan Eylemler
çal-ar	al-ır
çel-er	bil-ir
dal-ar	bul-ur
dil-er	gel-ir
dol-ar	kal-ır
gül-er	ol-ur
kıl-ar	öl-ür
sal-ar	
sil-er	
sol-ar	
yel-er	
yıl-ar	
yol-ar	

Tablo 5. *Türkçe Sözlük*'te sonu -n ile biten kuralsız geniş zaman çekimleri

Sonu -n ile Biten Tek Heceli Eylemler	
-Ar Eki Alan Eylemler	-Ir/-Ur Eki Alan Eylemler
an-ar	san-ır

ban-ar	yun-ur
bin-er	den-ir
kon-ar (<i>Kuşlar ağaçlara konar.</i>)	kon-ur (<i>Yemeğe tuz konur.</i>)
yen-er (<i>Hakemi de yenersin.</i>)	yen-ir (<i>Bu yemek böyle yenir.</i>)
on-ar	
sin-er	
sön-er	
sun-ar	
sün-er	
tın-ar	
yan-ar	

Tablo 6. *Türkçe Sözlük*'te sonu -r ile biten kuralsız geniş zaman çekimleri

Sonu -r ile Biten Tek Heceli Eylemler	
-Ar Eki Alan Eylemler	-Ir/-Ur Eki Alan Eylemler
bur-ar	aş er-ir (ermek eylemi er-er şeklinde)
der-er	gör-ür
dür-er	dür-ur
er-er	var-ır
ger-er	ver-ir
gir-er	vur-ur

---

kar-ar

---

kır-ar

ör-er

---

sar-ar

---

ser-er

---

sor-ar

---

sür-er

---

yar-ar

SONUÇ

-r, -(X)r, -Ar geniş zaman eklerinin hangi eylemlerden sonra geleceği Türkçenin tarihi lehçelerinden günümüze kadar belirli bir kurala bağlı olmaksızın süregelmiştir. Özellikle Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen bireyler için hangi eyleme hangi ekin getirileceği hususu oldukça karmaşıktır. Okullarda ve(ya) üniversitelerin Türkçe derslerinde konuyla ilgili herhangi bir bilgilendirme yer almamaktadır. Ana dil konuşurları eylemlere hangi ekin geleceğini kulak dolgunluğuyla bilmektedir. Yine de özellikle çocukların tek heceli eylemlerden sonra gelecek geniş zaman ekinin getirilmesinde kimi zaman yanıldıkları görülmektedir. Buna ek olarak ağızlarda da eklerin kullanımı tutarsızca ve iki türdür.

Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*'ten taranan tüm eylemlerden yola çıkılarak şu sonuca ulaşılmıştır:

Ünlüyle biten tek heceli, iki heceli ve daha fazla heceli eylemlere düzenli olarak -r geniş zaman eki getirilmektedir ve bu durum kuralıdır: *uyu-r, sakla-r...*

Ünsüzle biten iki ve ikiden fazla heceli eylemlere -(X)r eki getirilir: *kılın-ır, okun-ur...*

Ünsüzle biten tek heceli eylemlerde denge durumu değişmektedir. Zira tek heceli eylemlere -Ar geniş zaman eki gelmesi beklenen durumken (aç-ar, böl-er, gez-er, kıs-ar, iç-er, sok-ar, uz-ar, üz-er vb.) l, n ve r ünsüzleriyle biten bazı tek heceli eylemlere -(X)r eki, kimi

tek heceli eylemlere –Ar eki gelmektedir. Tek heceli yaklaşık 194 eylemden 61’i -l, -n, -r ünsüzlerinden biriyle bitmektedir. Bu 61 eylemden 18’ine –(X)r eki getirilmektedir.

l, n, r ünsüzleri dışındaki diğer ünsüzlerle biten “a, ı, o, u” seslerini içeren bütün tek heceli eylemler -ar; e, i, ö, ü seslerini içeren bütün tek heceli eylemler -er geniş zaman ekini almaktadır. Bu tutarlılığı bozan -l, -n, -r ötümlü, sürekli ve akıcı sesleri, kural dışılığına neden olmuş olmalıdır. Akıcı ünsüzlerin bol sesli olması durumu, söz konusu tek heceli eylemlerde kendinden sonra gelen geniş zaman ekinin durumunu belirlemede etkin rol oynamıştır. Diğer dünya dillerinde olduğu gibi Türkçede de dilde kolaylık, tenafit gibi nedenlerden ötürü dil, zamanla evrilmiştir. Sonu -l, -n, -r ile biten eylemlerin bazılarında -Ar eki gelmekteyken bir kısmına da -(X)r eki gelmektedir ve eylemler incelendiğinde herhangi belirgin bir mantık veya net kural belirlemenin oldukça güç olduğu görülmektedir. Tarihî Türkçe döneminde bu eylemlere gelen eklerin ikili durumlarından araştırmacılar bahsetmiş olup herhangi bir neden ileri sürmemişlerdir. Muhtemelen Türkçenin henüz bilinmeyen dönemlerinde veya eserlerinde bu ek tek biçimliydi yani eylemlerin tamamına ya -Ar eki ya da -(X)r eki geliyordu. Daha sonra dildeki değişme ve gelişmelerle birlikte birtakım ihtiyaçları ortaya çıkarmıştır.

Bu ikili durum, çoğu zaman ana dili Türkçe olanlar için herhangi bir sorun teşkil etmezken bazı ağızlarda veya ana dili Türkçe olmayanlarda ise belirsizliğe neden olabilmektedir. Bu amaçla *Türkçe Sözlük*’ten taranan eylemlerden yola çıkılarak bu ikili durumun nedeni tespit edilmeye ve bir tutarlılık belirlenmeye çalışılmıştır.

kal-, ol-, öl-, san-, var-, ver-, vur-, yun- eylemlerinde -(X)r geniş zaman eki görülmektedir. *kaç-, kak-, kalk-, kan-, kap-, kar-, kas-, kat-kaz-, kes-* gibi eylemlerde –Ar geniş zaman eki görülmektedir. -(X)r geniş zaman ekinin geldiği tek heceli eylemlerde dikkat çeken husus eylemlerin tamamının -l, -n ve -r akıcı sesleriyle bittiğidir. Bununla birlikte -l, -n ve -r sesleriyle sona erip -(X)r geniş zaman ekiyle biten de eylemler bulunmaktadır. Günümüzde -(X)r geniş zaman ekiyle biten eylemlerin özellikle ağızlarda kimi zaman çocuk dilinde –Ar ekiyle tamamlandığını görülmektedir. Sınırlı sayıda -(X)r ekiyle kullanılan eylemlerin belki de tarihî lehçelerde kullanımı –Ar ekiyle idi. Söyleyiş kolaylığından dolayı eklerin daralmış olması söz konusu olabilir. Bu eylemlere gelen geniş zaman ekinin ne zamandan beri bu şekilde olduğu hâlen tartışmaya açık bir konudur.

Türkiye Türkçesinde geniş zaman ekindeki kuralsızlıklar tek heceli eylemlerde görülmektedir. Bu eylemler şunlardır: Sonu -l ile

bitip -Ar geniş zaman eki alan eylemler: *çal-ar, çel-er, dal-ar, dil-er, dol-ar, gül-er, kıl-ar, sal-ar, sil-er, sol-ar, yel-er, yıl-ar, yol-ar*, sonu -l ile bitip -(X)r geniş zaman eki alan eylemler: *al-ır, bil-ir, bul-ur, gel-ir, kal-ır, ol-ur, öl-ür* bulunmaktadır. Sonu -n ile bitip -Ar geniş zaman eki alan eylemler: *an-ar, ban-ar, bin-er, kon-ar, on-ar, sin-er, sön-er, sun-ar, süen-er, ün-ar, yan-ar*; sonu -n ile bitip -(X)r geniş zaman eki alan eylemler: *san-ır, yun-ur, kon-ur, den-ir, yen-ir* bulunmaktadır. -r ile bitip -Ar geniş zaman eki alan eylemler: *bur-ar, der-er, er-er, ger-er, gir-er, kar-ar, kır-ar, ör-er, sar-ar, ser-er, sor-ar, sür-er, yar-ar*; -r ile bitip -(X)r geniş zaman eki alan eylemler: *aş er-ir, dur-ur, gör-ür, var-ır, ver-ir, vur-ur* yer almaktadır. Sonuç olarak l, n, r ünsüzleri ile biten tek heceli sözcüklerde -Ar ekinin kullanım oranı -İr ve -Ur'a göre daha fazladır. Bu durumda bu eylemlerin istisnai bir durum oluşturduğu vurgulanabilir. Ayrıca özellikle *ye-, de-, ko(y)-, yü-* eylemlerinde -n- edilgen çatı ekinin gelmesiyle oluşan *yen-, den-, kon-, yun-* eylemlerine -(X)r ekinin getirilmesiyle çok heceli eylemlerde özellikle -n- edilgen çatı ekinden sonra getirilen -(X)r eki arasında bir bağ olsa gerektir. Çünkü sonu -n sesiyle biten tek heceli eylemler -Ar (*an-ar, ban-ar, bin-er, kon-ar, on-ar, sin-er, sön-er, sun-ar, süen-er, ün-ar, yan-ar*) ekiyle çekimlenirken bu dört eylemin -(X)r eki ile çekimlenmesi geniş zamanın kuralsızlığını gösterir, aynı zamanda da -n- ekinin geniş zaman çekiminde etkisi olduğuna da işaret edebilir.

Son dönemlerde hem sosyal medyada hem de çeşitli forumlarda *san-ar / san-ır* eyleminde hangisinin doğru olduğu tartışmasında çoğu görüşün *san-ar* eyleminden yana olması, kimi görüşlerin de *san-ır* eyleminden yana olması geniş zaman eki kuralsızlığının sadece akademik değil güncel tartışmalarda da popülerliğini ve hâlen bilinmezliğini koruduğunu göstermektedir. Bu çalışmayla birlikte bu konudaki belirsizliğin giderilmesi, hangi eyleme hangi ekin getirileceği *Türkçe Sözlük* baz alınarak ortaya konmuş, kuralsız olan eylemlerde tutarsızlıkların nedenleri belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın çıktılarının sonucu olarak alanyazında bu konuyla ilgili yeni araştırmalar yapılması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Aydemir, İ. A. (2010). *Türkçede zaman ve görünüş sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Benzer, A. (2012). *Türkçede zaman, görünüş ve kiplik*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Boz, E. (2007). *Türkiye Türkçesi biçimsel ve anlamsal işlevli biçimbilgisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri* (Akalin, M., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, T. N. (1974). Geniş zaman kipi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XXIX(269), 325-330.
- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gümüşatam, G. (2009). Türkçedeki geniş zaman eklerinin ait oldukları eylem kategorileri üzerine bir deneme. *Uluslararası Türkçenin Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu Bildirileri: DAÜ*. https://www.researchgate.net/publication/289534311_Turkcede_Genis_Zaman_Eklerinin_Ait_Olduklari_Eylem_Kategorileri
Erişim tarihi: Haziran 2021.
- Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar* (Sertkaya, O. F., Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2005). *Çağatayca el kitabı* (Karaağaç, G., Çev.) (3. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig'de fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). Geniş zaman ekine dair bazı düşünceler, *Makaleler. Dil-Destan-Tarih Edebiyat içinde* (ss. 359-363) (Arikoğlu, E., Haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türkçe dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri: şekil bilgisi* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. Londra and New York: Routledge.
- Özçelik, S. (2001). Türkçede geniş zaman ekine dair bazı tespitler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2001/II(598), 410-411.

- Özel, S. (2018). *Türkiye Türkçesi temel dilbilgisi*. Ankara: Dil Derneği.
- Türkçe Sözlük* (11. bs.) (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuznetsov, P. Ğ. (1997). Türkiye Türkçesinin morfoetimolojisine dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, 193-262.
- Uzun, N. E. (2015). A new analysis for verbal inflectional affixes in Turkish. *International Journal of Foreign Studies*, 8(1), 39-62.
- Üzüm, M. (2018). Zaman, görünüş ve kiplik ilişkisine genel bir bakış. *Turkic Linguistics and Philology*, 1(1), 53-66.
- Yavaş, F. (1982). The Turkish aorist, *glossa*. 16, 40-53.
- Yılmazoğlu, F. (2013). Türkiye Türkçesinde geniş zamana anlambilimsel bir yaklaşım. *Dil Dergisi*, 159, 62-69.

Makale Künyesi (Araştırma): Çekici, Y. E. (2022). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programında yer alan kazanımların toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1164-1186.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1136322>

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİ PROGRAMINDA YER ALAN KAZANIMLARIN TOPLUMDİLBİLİMSEL YETKİNLİK BAĞLAMINDA İNCELENMESİ¹

Yunus Emre ÇEKİCİ²

ÖZET

Yabancı dil öğretiminin amaçlarından biri de öğrencilerin toplumdilbilimsel yetkinliğini geliştirmektir. Toplumdilbilimsel yetkinliğe ulaşmak, başka bir deyişle dil kullanımının sosyal boyutuyla başa çıkabilmek için nezaket yapılarını, bağlama göre farklılaşan üslubu, ağız/söyleyiş farklılıklarını, açık/örtük kültürel gönderimleri anlamak ve yeri geldiğinde kullanmak gerekir. Bu bağlamda son yıllarda önemli bir ivme kazanan Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde toplumdilbilimsel yetkinliğin ne ölçüde göz önünde bulundurulduğu incelemeye değer bir konudur. Bu çalışmanın amacı, 2020 yılında yayımlanan “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı”nda yer alan kazanımları, toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında incelemektir. Program’da yer alan kazanımlar; toplumdilbilimsel yetkinliğin alt boyutları olan “nezaket yapılarını anlama ve kullanma”, “duruma uygun üslubu belirleme”, “açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma” ve “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma” kapsamında incelenmiştir. Nitel durum modelindeki bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Veriler, betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. Araştırma sonucunda, Program’da “nezaket yapılarını anlama ve kullanma” kapsamında 38, “duruma uygun üslubu belirleme” kapsamında 33, “açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma” kapsamında 29, “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma” kapsamında 3 kazanımın yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın Türkçenin yabancı

¹ Bu çalışma, 24-26 Haziran tarihleri arasında Kütahya Dumlupınar Üniversitesinde gerçekleştirilen “International Conference on Language Education, Literature and Linguistics” adlı sempozyumda “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nın Toplumdilbilimsel Yeti Bağlamında İncelenmesi” başlığıyla sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Öğr. Gör. Dr. yecckici@atu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0247-3779>

dil olarak öğretiminde program geliştirme çalışmalarına yeni bakış açıları sunması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Toplumdilbilimsel yetkinlik, iletişimsel yetkinlik, türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, program geliştirme.

INVESTIGATION OF THE ACQUISITIONS IN THE CURRICULUM OF TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE

ABSTRACT

One of the aims of foreign language teaching is to develop the sociolinguistic competence of learners. In order to achieve sociolinguistic competence, in other words, to cope with the social dimension of language use, it is necessary to understand the politeness structures, the style that differs according to the context, the dialect/speaking differences, the explicit/implicit cultural references and use them when appropriate. In this context, the extent to which sociolinguistic competence is taken into consideration in teaching Turkish as a foreign language, which has gained momentum in recent years, is a subject worth examining. The aim of this study is to examine the achievements in the "Teaching Turkish as a Foreign Language Program" published in 2020 in the context of sociolinguistic competence. The acquisitions in the program were examined within the scope of "understanding and using politeness structures", "determining the appropriate style for the situation", "understanding and using explicit/implicit cultural references" and "coping with dialect/speech differences", which are sub-dimensions of sociolinguistic competence. In this study in the qualitative case model, the document analysis method was used. The data were analyzed by descriptive analysis technique. As a result of the research, it has been determined that there are 38 achievements in the scope of "understanding and using courtesy structures", 33 in "determining the appropriate style for the situation", 29 in "understanding and using explicit/implicit cultural references", and 3 in "coping with dialect/speaking differences" in the Program. It is expected that the study will present new perspectives on curriculum development studies in teaching Turkish as a foreign language.

Keywords: Sociolinguistic competence, communicative language competence, Teaching Turkish as a foreign language, curriculum development.

GİRİŞ

21. yüzyılı biçimlendiren çeşitli bilimsel, ekonomik, politik ve toplumsal gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, yabancı dilde iletişim kurmak, artık tercihten çok bir zorunluk hâlini almıştır. Çağımızda yaşam, tek bir dilin penceresinden anlamlandırılmayacak kadar karmaşıktır. Turizm, ticaret, yükseköğretimdeki uluslararasılaşma gibi etkenlerin yanı sıra, savaşlarla ortaya çıkan göçler de yabancı dilde iletişim kurmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Kısacası hem zamanın koşullarıyla mücadele edebilmek hem de uluslararası gelişmelere ayak uydurabilmek için yabancı dil(ler)de iletişim kurma gereksinimi günden güne artmaktadır. Bu nedenle çağdaş yabancı dil öğretimi, dil kullanımına yani iletişimsel yetkinliğe odaklanmaktadır. “Artık yabancı dil öğretiminin amacı, öğrencilere dil bilgisi kurallarını öğretmek, sözcük ezberletmek veya çeviri yaptırmak değil; gündelik yaşamdan yola çıkarak dili anlama ve kullanma becerisini eşgüdüm içinde öğrencilere kazandırmaktır.” (Deniz, Öztürk ve Çekici, 2021, s. 344). Başka bir deyişle çağdaş yabancı dil öğretiminin temel amacı, öğrencilerin iletişimsel yetkinliğini geliştirmektir (Littlewood, 2002).

İletişimsel dil öğretiminin kuramsal temellerini aydınlatan Savignon’a göre (2002, s. 1) iletişimsel yetkinlik, 1970’lerden günümüze iletişimsel dil öğretiminin merkezî kuramsal kavramlarından biridir. Deniz, Öztürk ve Çekici (2021, s. 344), yabancı dilde iletişim kurma yetkinliğinin, 21. yüzyılın karmaşık ve zorlu koşullarıyla başa çıkmak için bir anahtar niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda çağdaş yabancı dil öğretiminin odağını oluşturan “iletişimsel yetkinlik” kavramını tanımlamakta yarar vardır. Hymes (1972) dili toplumsal bağlamlara uygun bir biçimde kullanabilme becerisi ile iletişimsel yetkinlik arasındaki bağlantıya dikkat çekerken Savignon (1972) iletişimsel yetkinlik kavramını, öğrencilerin sınıf içindeki etkileşimlerini ve anlam inşa etme yeteneklerini nitelendirmek için kullanmaktadır. Richards (2006, s. 3), iletişimsel yetkinliğin dili farklı amaç ve işlevlerle kullanabilmeyi kapsadığını vurgulamakta, Littlewood (2002, s. 6), iletişimsel yetkinlik kavramı ile dili doğaçlama ve esnek bir biçimde kullanabilme becerisine atıfta bulunmaktadır. Aktaş (2004, s. 46), toplum ile iletişim kurmak için gerekli bilgi ve becerileri iletişimsel yeti olarak tanımlamaktadır. Uslu (2005, s. 36), iletişim ortamının dil dışı kurallarını da bilmeyi kapsayan doğru ve yerinde dil kullanımını iletişimsel yeti olarak adlandırmaktadır. Görüldüğü gibi iletişimsel yeti/yetkinlik, dilin bağlamsal, esnek ve işlevsel kullanımını ile yakından ilişkilidir. Buradan hareketle iletişimsel yetkinlik, toplumsal

bağlamın biçimlendirdiği dili esnek, bağlama uygun ve işlevsel bir biçimde kullanabilme becerisi şeklinde tanımlanabilir.

İletişimsel dil yetkinliği, Avrupa’da yabancı “dil öğretiminin anayasası” (Şahbaz ve Çevik, 2018, s. 204) olarak nitelendirilen Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni’nin (Çerçeve Metin) de odağında yer alan kavramlardan biridir. “Çerçeve Metin, iletişimsel dil yetisinin nasıl öğretileceğini ve geliştirileceğini düzenlemektedir.” (Çekici, 2021, s. 123).

Çerçeve Metin’de iletişimsel dil yetkinliği (communicative language competence); “dilsel yetkinlik” (linguistic competence), “toplumdilbilimsel yetkinlik” (sociolinguistic competence) ve “edimsel yetkinlik” (pragmatic competence) alt boyutlarıyla ele alınmaktadır. Dilsel yetkinlik, dile ilişkin yapısal kuralların ve söz varlığının bilinmesini ve kullanılmasını kapsarken edimsel yetkinlik, dilin işlevsel olarak kullanımıyla ilgilidir. Toplumdilbilimsel yetkinlik ise dilin toplumsal ve kültürel bağlamlara uygun bir biçimde kullanılmasını içermektedir (MEB, 2021).

Bir dilde ustalaşmanın göstergelerinden olan toplumdilbilimsel yetkinlik (Durham, 2014, s. 15), iletişimsel yetkinliğin tamamlayıcılarından biridir. İşisag’a göre (2008, s. 111) toplumdilbilimsel yetkinlik, dil kullanımının toplumsal boyutuna ilişkin bilgi ve becerileri içermektedir. Başka bir tanıma göre toplumdilbilimsel yetkinlik, dil kullanım bağlamları tarafından belirlenen dil kullanım uzlaşımının farkında olmak ve bunları kontrol etmektir (Bachman, 1995, s. 94). Bir kişinin konuşmasını sosyal duruma uyarlama becerisi, toplumdilbilimsel yetkinliktir ve bu yetkinlik olmadan, doğru dil bilgisi ifadeleri bile konuşmacının amaçladığından tamamen farklı bir anlam iletebilir (Martinez ve Vera, 2019, s. 293). Çerçeve Metin’de de toplumdilbilimsel yetkinlik, dil kullanımının toplumsal boyutuyla başa çıkmak için gerekli bilgi ve beceriler (MEB, 2013, s. 120; MEB, 2021, s. 140) şeklinde tanımlanmaktadır.

Toplumdilbilimsel yetkinlik, dil işlevlerini yani “insanın dili kullanma amaçlarını” (Blondell, Higgins ve Middlemiss, 1982, s. v) anlama ve kullanma şeklinde de tanımlanabilir. Selamlama, özür dileme, teşekkür etme, tarif etme, tanımlama, meydan okuma, dertleşme gibi dil işlevlerini anlamak ve kullanmak; toplumsal dil etkileşimi açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle dil işlevleriyle toplumdilbilimsel yetkinlik arasında doğal bir bağlantı olduğu söylenebilir. Nitekim Bachman (1995, s. 94), dil işlevlerini uygun bağlamlarla gerçekleştirebilmenin toplumdilbilimsel yetkinlikle ilişkili

olduğunu ileri sürmektedir. Green (2012, s. 19), toplumsal bağlamdaki iletişimsel görevleri yerine getirmek amacıyla dili kullanma becerisi şeklinde tanımlanan toplumdilbilimsel yetkinliğin odak noktasında dil işlevlerinin yer aldığını belirtmektedir. Çekici (2021) toplumdilbilimsel yetkinliğin dil işlevlerini içselleştirmekle ilgili olduğunu ifade etmekte ve kültürel özgünlüklerin; dil işlevlerinin oluşturulması, anlaşılması ve öğretilmesinde önemli bir yer tuttuğunu düşünmektedir. Kısacası dil işlevleri farkındalığı, dilin toplumsal kullanımının ve dil sosyalleşmesinin göstergeleri arasında yer almaktadır.

Toplumdilbilimsel yetkinlik, çeşitli alt boyutlardan oluşmaktadır. Hem Bachman'ın görüşleri (1995) hem de 2001 yılında yayımlanan (MEB, 2013) ve 2020 yılında güncellenen Çerçeve Metin (MEB, 2021) incelendiğinde toplumdilbilimsel yetkinliğin dört temel bileşenden oluştuğu söylenebilir. Bachman'a (1995) ve Çerçeve Metin'e (MEB, 2013; 2020) göre toplumdilbilimsel yetkinlik,

1. Nezaket yapılarını anlama ve kullanma
2. Duruma uygun üslubu belirleme
3. Açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma
4. Ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma alt boyutlarından oluşmaktadır.

Toplumdilbilimsel yetkinliğin göstergelerinden ilki, nezaket yapılarını anlama ve kullanmadır. Crystal'a göre (1987, s. 20) dilsel nezaket, kültürden kültüre değişebilmektedir. Bu bağlamda Çerçeve Metin'de nezaket kurallarının bir kültürden diğerine farklılık gösterebileceği ve nezaket ifadelerinin hedef dildeki sosyal içeriği bilinmediğinde kültürler arası anlaşmazlıklara yol açabileceği belirtilmektedir (MEB, 2013, s. 121). Türken (2022), yabancı dil öğrenen kişilerin hedef dildeki nezaket kurallarını bilmediklerinde kaba olarak algılanabilecek davranışlar sergileyebileceğini, bu nedenle dilsel nezaket kurallarının yabancı dil öğretiminde dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bu yönüyle nezaket yapılarını anlama ve kullanma, kültürler arası etkileşim açısından yaşamsaldır. Nezaketi pekiştiren saygı, sosyalleşme sürecini de etkilemektedir. Ayrıca nezaket yapılarını anlama ve kullanma, iletişim süreçlerinde yaşanabilecek aksaklıkların telafi edilmesinde de işe yaramaktadır. Bu nedenle nezaket stratejilerini anlama ve kullanma becerisi, hedef dilde yetkinliğin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Toplumdilbilimsel yetkinliğin başka bir bileşeni de duruma uygun üslubu belirleyebilmektir. Bilindiği gibi farklı bağlamlar, farklı üslupları gerektirebilir. Dil kullanıcısının, uygun üslubu kullanabilmesi, onun dilsel yetkinliğine bağlıdır. Holmes (2013, s. 440), insanların dili toplumsal bağlamlara uygun bir biçimde kullanmasının temelinde, toplumdilbilimsel yetkinliğin yer aldığını düşünmektedir. İşlevsel dilbilimin önemli temsilcilerinden Dik (1997), belli bir iletişim amacını, belli bir iletişim ortamında ve ortağıyla yerine getirirken ne söyleneceğinin yanında nasıl söyleneceğinin de bilinmesini toplumdilbilimsel yetkinlik kapsamında değerlendirmektedir. Canale (1983, s. 7), bağlama uygun dil işleviyle (emir verme, şikâyet etme vb.) bağlama uygun sözlü ve sözsüz yapıları (beden dili, jest veya mimikler) seçmeyi toplumdilbilimsel yetkinlik olarak tanımlamaktadır. Çerçeve Metin’de de toplumsal statü, ilişkilerdeki yakınlık ve söylem dizini gibi değişkelerin üslubu belirlediğinin altı çizilmekte, (MEB, 2013, s. 120-121), ayrıca resmiyet düzeyine göre bir sözün farklı şekillerde ifade edilebileceği belirtilmektedir (MEB, 2013, s. 122-123). Bu kapsamda, beden dili kullanımı ile vurgu ve tonlama da üslubu belirleyen değişkenler arasında yer almaktadır. İletişim esnasında durumun gerektirdiği üslubu belirleyebilmek ve kullanabilmek, dil ve sözcük bilgisine hâkim olmanın yanı sıra toplumsal etkileşim sürecini de değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bu nedenle toplumdilbilimsel yetkinliğin duruma uygun üslubu belirleme becerisiyle iç içe olduğu söylenebilir.

Toplumdilbilimsel yetkinliğin bir diğer göstergesi açık veya örtük kültürel gönderimleri anlamak ve kullanmaktır. Dil kullanıcısının anlamı etkinleştirebilmesi için belirli bir kültür tarafından belirli olaylara, yerlere, kurumlara veya kişilere verilen genişletilmiş anlamların bilgisine sahip olması gerektiğini ileri süren Bachman (1995, s. 97), kültürel gönderimleri ve mecazları anlamının ve yorumlamanın da toplumdilbilimsel yetkinlik ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Çerçeve Metin’de de gündelik kültürün önemli bir parçası olan deyim, deyiş, alıntı ve atasözleri toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında ele alınmaktadır (MEB, 2013, s. 122). Örneğin Türkçe bir sohbet sırasında, bir Nasrettin Hoca fıkrası uzun uzun anlatılabileceği gibi, kısaca “eşeğe ters binme”ye veya “ipe un sermeye” de gönderme yapılabilir. Böyle örtük bir göndermede alımlayıcının Nasrettin Hoca’nın söz konusu fıkrasını ve o fıkranın iletisini bilmesi beklenir. Ayrıca kimi güncel veya klasik filmler sözlü etkileşim esnasında, açık veya örtük bir biçimde anlalabilir. Gençler arasındaki arkadaş sohbetlerinde Türk komedyen Cem Yılmaz’ın gösteri ve filmlerine sık sık gönderimde bulunulduğu bilinmektedir.

İnsanlar kimi zaman bir türkü veya popüler bir şarkı sözüyle de duygularını aktarabilmektedir. Böyle kültürel gönderimleri anlayabilmek ve yeri geldiğinde kullanabilmek, toplumsal iletişimin akıcılığı ve sürekliliği açısından oldukça önemlidir.

Toplumdilbilimsel yetkinliğin bir diğer göstergesi de ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkabilmektir. Bachman (1995, s. 95), ağız ve söyleyiş farklılıklarına duyarlılığın toplumdilbilimsel yetkinliğin önemli parçalarından biri olduğunu ifade etmektedir. Hemen hemen her dilde farklı coğrafi bölgelerde ve sosyal gruplarda dil kullanımının farklılaştığını vurgulayan Bachman (1995, s. 95), bu farklılıklara duyarlılık göstermemenin toplumsal sorunlara yol açacağını belirtmektedir. Bu durum, Türkçe için de geçerlidir. Çerçeve Metin’de sosyal sınıf, yöresel köken, milli köken, etnik ve mesleki aidiyetin dil kullanımını değiştirebildiği, söz konusu dilsel farklılıkları tanıma becerisinin toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır (MEB, 2013, s. 123). Gerek ağız gerek birey dili (idiolect) gerek de topluluk dili (sociolect) değişkeleriyle başa çıkabilmek, toplumsal iletişimin etkililiği açısından oldukça önemlidir. Ancak Türken (2022), yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde, bölgesel farklılıklardan kaynaklanan dilsel değişkelere dikkat edilmediğini belirtmektedir.

Özetle, öğrencileri gerçek iletişim durumlarına hazırlama hedefi, yabancı dil öğretiminde toplumdilbilimsel yetkinliği merkeze almayı kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıca toplumdilbilimsel yetkinlik, dil öğrenimi ile sosyalleşme bağıntısının da doğal bir sonucudur. Bu nedenle yabancı dil öğretiminin öğrencilerin toplumdilbilimsel yetkinliğini geliştirmesi beklenir. Bu durum, son yıllarda önemli bir ivme kazanan Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi açısından da geçerlidir. Bu gerekçelerle Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde toplumdilbilimsel yetkinliğin ne ölçüde göz önünde bulundurulduğu, incelemeye değer bir konudur. Bu bağlamda 2020 yılında Türkiye Maarif Vakfı tarafından hazırlanan ve MEB Talim Terbiye Kurulu tarafından onaylanan “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı”nda yer alan kazanımlar, toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında incelenebilir. Alan yazınında Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nı çeşitli değişkenler açısından inceleyen bazı çalışmalar bulunmaktadır (Bkz. Aydın ve Tunagür, 2021; Balcı ve Melanlıoğlu, 2020; Emre, 2020; Dündar ve Polat, 2021; Ekin, 2021; Erdil ve Açık, 2021; Karabulut, 2021; Nurlu, Konyar, Tuna ve Görgüç, 2022; Günay, 2022; Ulusoy, 2022). Ancak alan yazınında, Program’da yer alan kazanımları genelde dilbilimsel bir bakış açısıyla,

özelde de toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında inceleyen herhangi bir çalışma yoktur.

Bu çalışmanın amacı, “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı”nı toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında incelemektir. Program’da yer alan kazanımlar; toplumdilbilimsel yetkinliğin alt boyutları olan “nezaket yapılarını anlama ve kullanma”, “duruma uygun üslubu belirleme”, “açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma” ve “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma” kapsamında incelenmiştir. Çalışma, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi program geliştirme çalışmalarına toplumdilbilim alanındaki gelişmeler ışığında yaklaşmaktadır. Çalışmanın Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde program geliştirme çalışmalarına yeni bakış açıları sunması beklenmektedir.

1. YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Modeli

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nda yer alan kazanımları incelemeyi amaç edinen bu çalışma, nitel modelde, durum desenindedir. Araştırmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır.” (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 217). Bu çalışmada yazılı bir program incelendiği için doküman incelemesi yöntemi, çalışmanın amacıyla örtüşmektedir.

1.2. İnceleme Nesnesi

Bu çalışmada, 2020 yılında Türkiye Maarif Vakfı tarafından hazırlanan ve MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından onaylanan “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı”nda (Türkiye Maarif Vakfı, 2020) yer alan kazanımlar incelenmiştir.

Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni’ni temel alan Program; “Program’ın Temel Dayanakları ve Yaklaşımı”, “Program’ın Genel Amaçları”, “Program’ın Yapısı”, “Program’ın Ölçme ve Değerlendirme Yaklaşımı”, “Program’ın Uygulanmasına Dair Öneriler”, “Kazanımlar”, “Düzeyleme Göre Dil Yapıları Listesi” ve “Program’ın Kademelere Göre İzlenice Bölümü” başlıklı sekiz bölümden oluşmaktadır. Program’ın “Kazanımlar” bölümünde yer alan A1, A2, B1, B2 ve C1 düzeylerinde; “dinleme/izleme”, “sözlü etkileşim”, “sözlü üretim”, “okuma” ve “yazma” beceri alanlarında toplam 1.318 kazanım (Türkiye Maarif Vakfı, 2020, s. 40-80) listelenmiştir. Çalışmada, bu kazanımların tamamı incelenmiştir.

1.3. Verilerin Analizi

Veriler, betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. “Çoğu betimsel analizde veriler önceden belirlenmiş temalara göre sınıflandırılır.” (Baltacı, 2019, s. 379). Bu çalışmada da kazanımlar, toplumdilbilimsel yetkinliğin alt boyutları olan “nezaket yapılarını anlama ve kullanma”, “duruma uygun üslubu belirleme”, “açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma” ve “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma” temaları kapsamında incelenmiştir. Program’da yer alan kazanımlar, betimsel analize esas teşkil eden dört temadan uygun olanla araştırmacı tarafından kodlanmıştır. Daha sonra kazanımlar; bu kazanımların beceri alanları, düzeyleri ve frekansları, tablolar aracılığıyla sunulmuş ve yorumlanmıştır.

2. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

2.1. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nda Nezaket Yapılarını Anlama ve Kullanma

Program’da, nezaket yapılarını anlama ve kullanma becerisi kapsamında 38 kazanımın bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu kazanımlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Nezaket Yapılarını Anlama ve Kullanma Kapsamındaki Kazanımlar

Beceri Alanı	Kazanım	Düzy	f
Dinleme /İzleme	Selamlaşma, tanışma ve vedalaşmayla ilgili temel kalıp ifadeleri tanır.	A1	1
	Kutlama/tebrik/temenni/teşekkür/davet içerikli basit metinleri/konuşmaları anlar.	A1	1
	Kutlama/tebrik/temenni/teşekkür/davet/taziye içerikli basit metinleri/konuşmaları anlar.	A2	1
	Kutlama/tebrik/teşekkür/temenni/davet veya taziye içerikli metinleri/konuşmaları anlar.	B1	1
	Yardım talebi/izin/ rica/özür içeren ifadeleri tanır.	A1	1
	Nezaket ifadelerini belirler.	A1, A2	2
	Resmî konuşmalardaki temel kalıp ifadeleri tanır.	B1	1
	Resmî konuşmalardaki kalıp ifadeleri tanır.	B1, B2	1
	Selamlaşma, tanışma ve vedalaşmayla ilgili temel kalıp ifadeleri kullanır.	A1	1
	Karşılıklı konuşmalarda duruma uygun (teşekkür, temenni, kutlama vb.) kalıp ifadeleri kullanır.	A1	1
Konuşmalarda duruma uygun (teşekkür,	A2	1	

Sözlü Etkileşim	temenni, kutlama vb.) kalıp ifadeleri kullanır.		
	Yardım talebi/izin/rica/özür/içeren diyaloglar kurar.	A1, A2	2
	Nezaket ifadelerini kullanır.	A1, A2, B1, B2, C1	5
	Kültürel bağlamlara (gelenekler, kutlama, davet, tebrik, teşekkür, temenni, bayram, taziye, anma vb.) uygun kalıp ifadeleri kullanarak diyaloglara katılır.	A2	1
	Kültürel bağlamlara (gelenekler, kutlamalar, bayram, taziye, anma vb.) uygun kalıp ifadeleri kullanarak diyaloglara katılır.	B1, B2, C1	3
	Kutlama/tebrik/temenni/teşekkür/davet/taziye içerikli basit konuşmalara katılır.	A2	1
	Resmî konuşmalara uygun kalıp ifadeleri kullanarak diyaloglar kurar.	B1	1
Sözlü Üretim	Resmî ve diplomatik ortamlara uygun kalıp ifadeleri kullanır.	B2, C1	2
	Kutlama/tebrik/temenni/teşekkür/davet içerikli basit konuşmalar yapar.	A1	1
	Kutlama/tebrik/temenni/teşekkür/davet/taziye içerikli basit konuşmalar yapar.	A2	1
	Kutlama/tebrik/teşekkür/temenni/davet/taziye içerikli konuşmalar yapar.	B1	1
	Nezaket ifadelerini kullanır.	A1, B1, B2, C1	4
	Konuşmalarında nezaket ifadelerini kullanır.	A2	1
	Yardım talebi/izin/rica/özür/ içeren konuşmalar yapar.	A2	1
Okuma	Selamlaşma, tanışma ve vedalaşmayla ilgili kelime ve kalıp ifadeleri tanır	A1	1
	Yardım talebi/izin/rica/özür ifadelerini tanır.	A1	1
	Kutlama/tebrik/temenni/davet/teşekkür içerikli basit metinleri anlar.	A1	1
	Nezaket ifadelerini belirler.	A1, A2, B1, B2, C1	5
	Yardım talebi/izin/ rica/özür içeren ifadeleri tanır.	A1, A2	2
	Kültürel bağlamlara (gelenekler, kutlama, davet, tebrik, teşekkür, temenni, taziye, bayram, anma vb.) uygun kalıp ifadeleri ve anlamlarını belirler.	A2	1
	Kültürel bağlamlara (gelenekler, kutlama, davet, tebrik, teşekkür, bayram, taziye, anma vb.) uygun kalıp ifadeleri ve anlamlarını belirler.	B1	1

	Kültürel bağlamlara (gelenekler, kutlama, davet, tebrik, bayram, taziye, anma vb.) uygun kalıp ifadeleri anlamlandırır	B2	1
	Kutlama/tebrik/temenni/davet mesajları/metinleri yazar.	A1	1
Yazma	Kutlama/tebrik/ davet mesajları/ metinleri yazar.	A2, B1	2
	Kültürel bağlama uygun kutlama ve tebrik mesajları/metinleri yazar.	B2	1
	Yardım talebi/izin/rica/özür içeren basit metinler yazar.	A1	1
	Nezaket ifadelerini kullanır.	A1, B1, B2, C1	4
	Yazılarında nezaket ifadelerini kullanır.	A2	1

Tablo 1’de görüldüğü üzere nezaket yapılarını anlama ve kullanma kapsamındaki kazanımların 8’i dinleme/izleme, 10’u sözlü etkileşim, 6’sı sözlü üretim, 8’i okuma, 6’sı yazma becerisine aittir. Bazı kazanımlar farklı düzeylerde tekrar kullanılmıştır. Örneğin “Nezaket ifadelerini kullanır.” kazanımı hem sözlü etkileşim hem sözlü üretim hem de yazma becerisinde bütün düzeylerde (A1, A2, B1, B2 ve C1) yer almaktadır. Bununla birlikte A1’den C1’e doğru kazanımların sayısında aşamalı bir azalma olduğu görülmektedir. Nezaket yapılarını anlama ve kullanma, öğrencilerin temel düzeyde öğrenmesi gereken bir beceri olduğu için, nicelikteki bu azalmanın “aşamalılık” ilkesiyle bağdaştığı söylenebilir.

Program’da nezaket yapılarının öğretimi, kalıp söz öğretimiyle birlikte ele alınmıştır. Nezaket yapıları, Türkçede çoğunlukla kalıp söze dönüşmüştür. Bu nedenle söz varlığının önemli bir ögesi olan kalıp sözlerin “nezaket” bağlamında öğretilmesi eğitimdeki “ekonomiklik” ilkesiyle bağdaşmaktadır. Nezaket yapılarını anlama ve kullanma, kalıp sözlerin yanı sıra Türkçede “-Abil” (yeterlilik) yapısıyla da öğretilmektedir. Bu dil bilgisi yapısına da Program’da sarmal bir biçimde yer verilmiştir. Ayrıca nezaket yapılarını anlama ve kullanma kapsamındaki kazanımlar, günlük yaşamdaki farklı bağlamları (kutlama, davet, tebrik, bayram, taziye, anma, özür, teşekkür, e-posta, mektup vb.) kapsayıcı niteliktedir. Dolayısıyla kazanımlarda, dil öğrenimi-sosyalleşme bağlantısını göz önünde bulundurulduğu söylenebilir.

2.2. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı'nda Duruma Uygun Üslubu Belirleme

Program'da, duruma uygun üslubu belirleme kapsamında 33 kazanımın bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu kazanımlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Duruma Uygun Üslubu Belirleme Kapsamındaki Kazanımlar

Beceri Alanı	Kazanım	Düzyey	f
Dinleme /izleme	Beden dilinden veya tonlamadan hareketle konuşmacının duygu durumunu (sinirli, mutlu, neşeli, üzgün vb.) belirler.	A1, A2	2
	Türk kültüründeki temel beden dili unsurlarını ve bunlara eşlik eden ifade kalıplarını tanıır.	A1, A2, B1	3
	Konuşmacının duygu durumlarını ayırt eder.	B1, B2	2
	Vurgu, tonlamadan kaynaklanan anlam farkını ayırt eder.	B1, B2, C1	3
	Konuşmacının anlatım tutumunu (alaycı, ironik veya eleştirel) belirleyen ifadeleri ayırt eder.	B2, C1	2
	Dinlediğini/izlediğini içerik, anlatım ve beden dili açısından değerlendirir.	B2, C1	2
	Mizahi ifadelerin anlamlarını belirler.	B2, C1	2
	Türk kültüründeki temel beden dili unsurlarını ve bunlara eşlik eden ifade kalıplarını kullanır.	A2, B1	2
	Konuşmalara uygun ifade ve kalıpları kullanarak katılır.	B1, B2, C1	3
	Konuşmalarında beden dilini kullanır.	B1	1
Sözlü Etkileşim	Konuşmayı sürdürmek için uygun ifadeler (teşvik, onay, takdir, itiraz vb.) kullanır.	B1, B2, C1	3
	Diyaloglarda duygularını ifade eder ve duygularını yansıtan kişiye uygun karşılıklar verir.	B1, B2	2
	Diyaloglarında vurgu ve tonlamaya dikkat eder.	B1, B2, C1	3
	Sözsüz iletişim unsurlarını konuşma amacına uygun biçimde kullanır.	B2, C1	2
	Diyaloğa uygun (giriş, sürdürme, yönlendirme, sonlandırma) ifadeler kullanır.	B1, B2, C1	3
	Vurgu, tonlama ve duraklara dikkat ederek konuşur.	B1, B2	2
	Konuşmalarında konuşma ortam ve bağlamına uygun ifadeleri kullanır.	B1, B2	2

Sözlü Üretim	Bir cümleyi veya kısa bir metni farklı vurgu ve tonlamalarla yeniden ifade eder.	B1, B2, C1	3	
	Konuşmalarında beden dili unsurlarını kullanır	B1, B2, C1	3	
	Kendi konuşmasını/başkalarının konuşmalarını içerik, anlatım, sunum ve beden dili açısından değerlendirir.	B1, B2, C1	3	
	Bir metni uygun vurgu ve tonlamayla seslendirir.	B2, C1	2	
	Konuşmalarında bağlama uygun mecazlı ifadeleri kullanır.	B2	1	
	Plan/tasarı/hayallerini uygun ifadeleri kullanarak anlatır.	B2, C1	2	
	Konuşma aşamalarına (başlama, sürdürme ve bitirme) uygun kalıp ifadeleri kullanır.	A2, B1, B2, C1	4	
	Konuşmalarında mizahi öğeler kullanır.	B1, B2, C1	3	
	Okuma	Metinleri vurgu, tonlama, durak özelliklerine uygun biçimde okur.	B1, B2, C1	3
		Yazarın metindeki anlatım tutumunu (alaycı, ironik, eleştirel) belirler.	B2	1
Yazarın anlatım tutumunu belirler.		C1	1	
Mizahi unsurları belirler.		B1, B2, C1	3	
Duygu ve düşüncelerini içeren özel mektup yazar.		A2, B1	2	
Metinlerinde bağlama uygun mecazlı ifadeleri kullanır.		B1, B2	2	
Belli cümle kalıpları veya ifadeleri farklı şekillerde yeniden yazar.		B1, B2	2	
Amacına uygun öz geçmiş yazar.		B2	1	

Tablo 2’de görüldüğü üzere duruma uygun üslubu belirleme kapsamındaki kazanımların 7’si dinleme/izleme, 8’i sözlü etkileşim, 10’u sözlü üretim, 4’ü okuma, 4’ü yazma becerisine aittir. Bazı kazanımlar farklı düzeylerde tekrar kullanılmıştır. Örneğin “Vurgu, tonlamadan kaynaklanan anlam farkını ayırt eder.” dinleme kazanımı B1, B2 ve C1; “Konuşmalara uygun ifade ve kalıpları kullanarak katılır.” sözlü etkileşim kazanımı B1, B2 ve C1 düzeylerinde yer almaktadır. Bununla birlikte A1’den C1’e doğru kazanımların sayısında aşamalı bir artış olduğu görülmektedir. Duruma uygun üslubu belirleme, bir hazırlık sürecini gerektirdiği için nicelikteki bu artışın aşamalılık ve sarmallık ilkesiyle bağdaştığı söylenebilir.

2.3. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı'nda Açık/Örtük Kültürel Göndermeleri Anlama ve Kullanma

Program'da, açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma kapsamında 29 kazanım yer almaktadır. Söz konusu kazanımlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Açık/Örtük Kültürel Göndermeleri Anlama ve Kullanma Kapsamındaki Kazanımlar

Beceri Alanı	Kazanım	Düzyey	f
Dinleme /izleme	Metinde geçen deyimleri bağlamdan hareketle anlamlandırır.	A2	1
	Günlük konuşmalardaki deyimleri ve kalıp ifadeleri bağlamdan hareketle anlamlandırır.	B1	1
	Mecazlı ifadeleri tanıır.	B1	1
	Mecazlı ifadeleri belirler.	B2, C1	2
	Görüntülü ve/veya sesli reklamlarda sunulan açık ve örtük iletileri belirler.	B1, B2, C1	3
	Dinlediklerinde/izlediklerinde kültürel özellikleri belirler.	B1, B2, C1	3
	Ana dili konuşurları arasında geçen konuşmalardaki mecazlı ifade ve kalıpları belirler.	C1	1
Sözlü Etkileşim	Diyaloglarında deyim ve kalıp ifadeleri kullanır.	A2	1
	Diyaloglarında deyim ve mecazlı ifadeler kullanır.	B1, B2, C1	3
	Kültürel özelliklerin konuşulduğu diyaloglara katılır.	B1	1
	Kültürel bir öge/gelenek veya mekâna ilişkin konuşmalara katılır.	B1, B2, C1	3
	Konuşmalarında zenginleştirici unsurlara (anekdot, fıkra) yer verir.	B1, B2, C1	3
Sözlü Üretim	Konuşmalarında deyim ve kalıp ifadeleri kullanır.	A2	1
	Konuşmalarında bağlama uygun mecazlı ifadeleri kullanır.	B1, B2	2
	Konuşmalarını doğrudan/dolaylı alıntılarla destekler.	B1, B2, C1	3
	Kültürel bir öge/gelenek veya mekân hakkında konuşmalar yapar.	B1, B2, C1	3
	Kültürel farklılıklar ve benzerlikler üzerine konuşmalar yapar.	B1	1
Sık kullanılan deyimleri bağlamdan hareketle anlamlandırır.	A2	1	

Okuma	Metinde geçen kültürel özelliklere ilişkin bilgileri belirler.	A2, B1, B2, C1	4
	Bağlamdan hareketle mecazlı ve/veya kalıp ifadeleri anlamlandırır.	B1	1
	Bağlamdan hareketle mecazlı ifadeleri ve kalıpları anlamlandırır.	B2, C1	2
	Metinlerdeki örtük iletileri belirler.	B1, B2, C1	3
	Metinlerdeki dolaylı anlatım içeren ifadeleri belirler.	B1	1
	Edebî metinlerdeki örtülü anlamları, göndermeleri belirler.	C1	1
	Edebî metinlerin gönderimde bulunduğu toplumsal ve tarihî unsurları belirler.	C1	1
Yazma	Yazılarında sık kullanılan deyimlere yer verir.	A2	1
	Dolaylı anlatım içeren metinler yazar.	B1, B2, C1	3
	Deyimleri kullanarak kısa metinler yazar.	B1	1
	Metinlerinde bağlama uygun mecazlı ifadeleri kullanır.	B1, B2, C1	3

Tablo 3'te görüldüğü üzere açık/örtük kültürel gönderimleri anlama ve kullanma kapsamındaki kazanımların 7'si dinleme/izleme, 5'i sözlü etkileşim, 5'i sözlü üretim, 8'i okuma, 4'ü yazma becerisine aittir. Bazı kazanımlar farklı düzeylerde tekrar kullanılmıştır. Örneğin "Görüntülü ve/veya sesli reklamlarda sunulan açık ve örtük iletileri belirler." dinleme kazanımı B1, B2 ve C1; "Dolaylı anlatım içeren metinler yazar." yazma kazanımı B1, B2 ve C1 düzeylerinde yer almaktadır. Açık/örtük kültürel gönderimleri anlama ve kullanma kapsamında A1 düzeyinde herhangi bir kazanım yer almamaktadır. Kazanımlar daha çok B1, B2 ve C1 düzeylerinde yoğunlaşmaktadır. Açık/örtük kültürel gönderimleri anlama ve kullanma becerisi belirli bir dilsel birikim gerektirmektedir. Öğrencilerin açık/örtük kültürel gönderimleri anlayıp kullanabilmeleri için temel düzeyde söz varlığı ve dil bilgisi yapılarına hâkim olması ön koşuldur. Bu nedenle söz konusu kazanımların B1, B2 ve C1 düzeylerinde yoğunlaşması doğal karşılanabilir.

Program'da açık/örtük kültürel gönderimleri anlama ve kullanma kapsamındaki kazanımların bir bölümü deyimler ve mecazlarla ilgilidir. Deyimler ve mecazlar, kültürel gönderimlere sahiptir. Ayrıca dolaylı anlatımlar ve farklı metin türlerindeki açık/örtük gönderimlerin anlaşılmasına ilişkin kazanımlar da Program'da toplumdilbilimsel yetkinliğin göz önünde bulundurulduğuunu göstermektedir.

2.4. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı'nda Ağız/Söyleyiş Farklılıklarıyla Başa Çıkma

Program'da, ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma kapsamında 3 kazanım yer almaktadır. Söz konusu kazanımlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Ağız/Söyleyiş Farklılıklarıyla Başa Çıkma Kapsamındaki Kazanımlar

Beceri Alanı	Kazanım	Düzyey	f
Dinleme /izleme	Ana dili konuşurları arasında geçen otantik konuşmaların temel iletisini belirler.	B2	1
	Ana dili konuşurları arasında geçen otantik konuşmaları takip eder.	C1	1
Sözlü Etkileşim	Ana dili konuşurları arasında geçen konuşmalara katılır.	B2, C1	2

Tablo 4'te görüldüğü gibi ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma kapsamında dinleme/izleme becerisinde 2, sözlü etkileşim becerisinde 1 kazanım yer almaktadır. Söz konusu kazanımlar B2 ve C1 düzeyine aittir. Sözlü üretim, okuma ve yazma becerilerinde bu kapsama dâhil edilebilecek herhangi bir kazanım yer almamaktadır.

Tablo 4'teki mevcut kazanımlar “ana dili konuşurları arasında geçen otantik konuşmalar”la ilgilidir. Bu tür konuşmalar, her koşulda ağız/söyleyiş farklılıklarını içermeyebilir. Ancak Türkiye’de ana dili konuşurlarından bazılarının ölçünlü Türkçe konuştuğu, bazılarının ise konuşmadığı, çeşitli sosyal bağlamlarda (aile ziyareti, bayramlaşma vb.) ölçünlü Türkçenin dışına çıktığı gerçeğinden hareketle, söz konusu kazanımların “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma” kapsamında değerlendirilebileceği düşünülmüştür.

Program'da ölçünlü Türkçenin ses ve telaffuz özelliklerinin kavranması ve kullanılmasına ilişkin çeşitli kazanımlar yer almaktadır. Örneğin “Türkçenin telaffuz özelliklerini fark eder.” dinleme kazanımı A1, A2, B1, B2 ve C1; “Yeni öğrendiği kelime ve kalıp ifadeleri doğru telaffuz eder.” sözlü etkileşim kazanımı A2, B1, B2 ve C1 düzeylerinde yer almıştır. Bu kazanımlar, ölçünlü Türkçenin öğretilmesi bağlamında gereklidir. Ne var ki günlük Türkçede herkes ölçünlü Türkçe kullanmamaktadır. Bir yabancı dil öğrencisi, Türkçede günlük yaşamında farklı ağız veya söyleyiş özellikleriyle de karşılaşabilir. Öğrencilerin ölçünlü Türkçenin yanı sıra otantik ve kimi zaman ölçünlü Türkçeyle uymayan konuşmalarla da başa

çıkabilmesi gerekmektedir. Program’da bu kapsamdaki kazanımların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı”nda yer alan kazanımlar, toplumdilbilimsel yetkinliğin alt boyutları olan “nezaket yapılarını anlama ve kullanma”, “duruma uygun üslubu belirleme”, “açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma” ve “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma” kapsamında incelenmiştir. Program’da nezaket yapılarını anlama ve kullanma kapsamında 38, duruma uygun üslubu belirleme kapsamında 33, açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma kapsamında 29, ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma kapsamında 3 kazanımın yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmada bu kazanımlar listelenmiş ve yorumlanmıştır. Sonuç olarak bu çalışmada, Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nda toplumdilbilimsel yetkinliğin bileşenlerinden “nezaket yapılarını anlama ve kullanma”, “duruma uygun üslubu belirleme” ve “açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma”nın göz önünde bulundurulduğu tespit edilmiştir. Ne var ki toplumdilbilimsel yetkinliğin dördüncü bileşeni olan “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma”nın Program’da yeterli düzeyde yer almadığı görülmüştür.

Çerçeve Metin’de, nezaket yapılarını anlama ve kullanma kapsamında çok sayıda örnek tanımlayıcı yer almaktadır. Söz gelimi “Toplumdilbilimsel Uygunluk” başlığı altında A1 düzeyinde “En basit günlük nezaket yapılarını kullanarak temel sosyal iletişim kurabilir: Selamlama ve veda, tanıtlar, ‘lütfen, teşekkür ederim, özür dilerim vb.’ diyerek.”, A2 düzeyinde “Gündelik selamlama ve hitap amaçlı nezaket yapılarını kullanarak çok kısa sosyal alışverişleri halledebilir.”, B1 düzeyinde “Belirgin nezaket kurallarının farkındadır ve uygun şekilde davranır.” (MEB, 2021, s. 141) örnek tanımlayıcıları bulunmaktadır. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nda da benzer kazanımların farklı düzey ve beceri alanlarında yer aldığı görülmektedir.

Çerçeve Metin’de, duruma uygun üslubu belirleme kapsamında çeşitli örnek tanımlayıcılar bulunmaktadır. Örneğin A2 düzeyinde “Temel dil işlevlerini (ör. bilgi alışverişi ve ricalar) yerine getirebilir ve bunlara yanıt verebilir. Düşünce ve tutumları basit bir şekilde ifade edebilir.”, B1 düzeyinde “Herhangi bir resmiyet niteliği taşımayan bir üslupta en yaygın örneklerini/biçimlerini kullanarak çok geniş çeşitlilikteki dil işlevlerini gerçekleştirebilir ve bunlara yanıt verebilir.”, B2 düzeyinde “Durumlara göre kendini uygun şekilde

ifade edebilir ve kaba ifade hatalarından kaçınabilir.”, C1 düzeyinde “Duygusal, kinayeli ve şaka amaçlı kullanım dâhil olmak üzere sosyal amaçlar için dili esnek ve etkili bir şekilde kullanabilir.” (MEB, 2021, s. 141) örnek tanımlayıcıları yer almaktadır. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nda da duruma uygun üslubu belirleme kapsamında, farklı düzey ve beceri alanlarında çeşitli kazanımların yer aldığı görülmektedir.

Çerçeve Metin’de, açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma kapsamında çeşitli örnek tanımlayıcılar bulunmaktadır. Söz gelimi “Toplumdilbilimsel Uygunluk” başlığı altında B1 düzeyinde “İlgili toplulukta yaygın olan gelenekler, âdetler, tutumlar, değerler ve inançlar ile kendi topluluğundakiler arasındaki en önemli farklılıkların ayırındadır ve bunların belirtilerini gösteren işaretleri arar.”, B2 düzeyinde “Sosyokültürel/toplumdilbilimsel ipuçlarını tanıyabilir ve yorumlayabilir ve kendini uygun şekilde ifade etmek için duruma göre dilsel ifade biçimlerini bilinçli olarak değiştirebilir.”, C1 düzeyinde “Mizah, ironi ve örtük kültürel göndermeleri anlayabilir ve ince anlam ayrımlarını yakalayabilir.” (MEB, 2021, s. 141) örnek tanımlayıcıları yer almaktadır. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nda da açık/örtük kültürel göndermeleri anlama ve kullanma kapsamında benzer nitelikte kazanımların yer aldığı görülmektedir.

Çerçeve Metin’de öğrencilerin ağız ve söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkması beklenmektedir. Örneğin Çerçeve Metin’de (MEB, 2021, s. 141), C1 düzeyindeki bir öğrencinin aşına olmadığı aksanlarla karşılaşsa bile ayrıntıları doğrulayabileceği, B2 düzeyindeki bir öğrencinin ise sosyokültürel/toplumdilbilimsel ipuçlarını tanıyabileceği belirtilmektedir. Bunların yanı sıra Çerçeve Metin’de B1 düzeyinde “Anlama güçlüğü’nün bölgesel bir söyleyiş çeşitliliğinden kaynaklandığını anlayabilir.”, B2 düzeyinde “Yaygın kelimeleri alışık olduğundan farklı bir bölgesel çeşitlilikte söylendiği zaman tanıyabilir.”, C1 düzeyinde “Bölgesel ve toplumdilbilimsel söyleyiş çeşitliliğinin özelliklerini tanıyabilir ve konuşmasına en belirgin olanı bilinçli olarak dâhil edebilir.”, C2 düzeyinde “Bölgesel ve toplumdilbilimsel söyleyiş çeşitliliğinin ilgili özelliklerini bilinçli olarak uygun şekilde birleştirebilir.” (MEB, 2021, s. 264) ifadeleri yer almaktadır. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı’nda ise doğrudan ağız/söyleyiş özelliklerini konu alan bir kazanım bulunmamakta, sadece ana dili konuşurları arasında geçen konuşmalara göndermede bulunmaktadır.

Öğrencileri gerçek iletişimsel durumlara hazırlayabilmek için Program’da “ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma”ya yönelik kazanımlara yer verilmesi oldukça önemlidir. Nitekim Keser (2018),

Türken (2022) ve Train (2002), yabancı dil öğretiminde öğrencilere aynı zamanda toplumdilbilimsel bir farkındalık kazandırmak gerektiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda Çerçeve Metin'deki örnek tanımlayıcılardan hareketle hazırlanan aşağıdaki kazanımların Program'da yer alması önerilebilir:

Tablo 5. Ağız/Söyleyiş Farklılıklarıyla Başa Çıkmaya İlişkin Kazanım Önerileri

Beceri Alanı	Kazanım	Düzyey
Dinleme /izleme	Ağız/söyleyiş farklılıkları içeren metni/konuşmayı anlamlandırır.	C1
	Ağız/söyleyiş farklılıkları içeren metni/konuşmayı takip eder.	B2
	Anlama güçlüğüünün ağız/söyleyiş özelliğinden kaynaklandığını fark eder.	B1
Okuma	Ağız/söyleyiş farklılıkları içeren bir metni anlamlandırır.	C1
	Ağız/söyleyiş farklılıkları içeren bir metni takip eder.	B2
Sözlü	Ağız/söyleyiş farklılıkları içeren konuşmalara katılır.	C1
Etkileşim	Ağız/söyleyiş farklılıkları içeren konuşmalarda anlamadığı yerleri sorar.	B2

Ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma hem yöresel dil kullanımlarını hem de Türkçeyi yabancı/ikinci dil olarak kullananların aksan özelliklerini kapsamaktadır. Dolayısıyla yabancı/ikinci dil öğrencisi için ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma görece zor bir beceridir ve ön hazırlık gerektirmektedir. Bu nedenle ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma kapsamındaki kazanımların B1, B2 ve C1 düzeyinde yer alması uygun olacaktır. Ayrıca ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma, aracılık becerisi (Bkz. Deniz, Öztürk ve Çekici, 2021) ile de doğrudan bağlantılıdır. Sonuç olarak hedef dilde iletişimsel yetkinliği geliştirmek için öğrencileri gerçek iletişim durumlarına hazırlamak gerekmektedir.

Balcı ve Melanhoğlu (2020, s. 188) yaptıkları değerlendirmede, Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretim Programı'nda yer alan kazanımların; dil becerileri ve dil düzeyleri arasında ilişki kurularak sarmal ve aşamalı bir şekilde Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni'ndeki yeterli, sosyokültürel bilgiler ve dil düzeyleri ile ilişkilendirilen dil yapıları esas alınarak hazırlandığı sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmanın sonuçları, Balcı ve Melanhoğlu'nun değerlendirmeleriyle örtüşmekle birlikte "ağız/söyleyiş farklılıklarıyla başa çıkma" kapsamında Program'ın gözden geçirilmesi gerekliliği önerilmektedir. Benzer bir biçimde Nurlu, Konyar, Tuna ve Görgüç

(2021) ile Karabulut (2021), Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı'nın geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bilindiği gibi iletişimsel dil yetkinliği, dilsel yetkinlik, edimsel yetkinlik ve toplumdilbilimsel yetkinlik olmak üzere üç temel bileşenden oluşmaktadır. Bu çalışmada Program, sadece toplumdilbilimsel yetkinlik bağlamında incelenmiştir. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı'nın dilsel yetkinlik ve edimsel yetkinlik çerçevesinde incelenmesi de program geliştirme çalışmalarına katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, T. (2004). Yabancı dil öğretiminde iletişimsel yeti. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 45-57.
- Aydın, E. ve Tunagür, M. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi programı'nın 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16 (32), 349-374.
- Bachman, L. (1995). *Fundamental considerations in language testing*. New York: Oxford University Press.
- Balcı, M. ve Melanlıoğlu, D. (2020). "Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programı" üzerine. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 10 (2), 173-198.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)*, 5 (2), 368-388.
- Blondell, J., Higgins, J. and Middlemiss, N. (1982). *Function in English*. Oxford: Oxford University.
- Canale, M. (1983). From Communicative competence to communicative language pedagogy. J. C. Richards ve R. W. Schmidt (Ed.), *Language and Communication* içinde, (s. 2-27). London: Longman.
- Crystal, D. (1987). *The Cambridge encyclopedia of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çekici, Y. E. (2021). *Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi açısından dil işlevleri*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Deniz, K., Öztürk, İ. Y. ve Çekici, Y. E. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi kapsamında Avrupa Ortak Öneriler

- Çerçevesi'nde aracılık. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 347-357.
- Dik, S. C. (1997). *Theory of functional grammar*. Dordrecht: Foris Pubns USA.
- Durham, M. (2014). *The acquisition of sociolinguistic competence in a lingua Franca context*. Bristol: Multilingual Matters.
- Dündar, S. A. ve Polat, A. (2021). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programının 21. yüzyıl becerileri kapsamında incelenmesi. *Uluslararası Karamanoğlu Mehmetbey Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 66-77.
- Emre, K. (2020). *Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programının yenilenmiş Bloom taksonomisine göre değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Ekin, B. (2021). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programındaki B1 seviyesi kazanımların 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 1-19.
- Erdil, M. ve Açık, F. (2021). Türkiye Maarif Vakfı Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programı ile Türkçe öğretim setlerinde dil bilgisi içeriklerinin incelenmesi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 9 (4), 129-161.
- Green, A. (2012). *Language functions revisited theoretical and empirical bases for language construct definition across the ability range*. Cambridge: Cambridge University.
- Günay, C. Ö. (2022). *Hayat boyu Türkçe 1-2-3 seviye ders kitapları okuma etkinliklerinin Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı A1 düzeyi okuma kazanımlarına uygunluğu ve Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuklara yönelik okuma etkinlik örnekleri*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Holmes, J. (2013). *An introduction sociolinguistics*. New York: Routledge.
- Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride and J. Holmes (Ed.), *Sociolinguistics* (pp. 269-293). Harmondsworth: Penguin.

- İşisağ, K. (2008). Avrupa dilleri ortak başvuru metninin dilbilimsel açıdan incelenmesi. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 4 (1), 105-122.
- Karabulut, A. (2021). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programı kazanımlarının Webb'in bilgi derinliği seviyelerine göre analizi. *Journal of History School*, 55, 4577-4602.
- Keser, S. (2018). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde konuşma becerisinin geliştirilmesinde karşılaşılan güçlükler*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Littlewood, W. (2002). *Communicative language teaching: An introduction*. Cambridge: Cambridge University.
- Martinez, J. L. ve Vera, P. V. D. (2019). Sociolinguistic competence of foreign national college students. *Asian EFL Journal*, 21, 291-336.
- MEB (2013). *Diller için Avrupa ortak öneriler çerçevesi öğrenim, öğretim ve değerlendirme*. TELC: Frankfurt.
- MEB (2021). *Diller için Avrupa ortak başvuru metni: öğrenme, öğretme, değerlendirme*. MEB: Ankara.
- Nurlu, M., Konyar, M., Tuna, L. ve Görgüç, Ç. (2021). Millî Eğitim Bakanlığı Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı eleştirisi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 10 (29), 485-521.
- Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Savignon, S. J. (1972). *Communicative competence: An experiment in foreign language teaching*. Philadelphia: Center for Curriculum Development.
- Savignon, S. J. (2002). *Interpreting communicative language teaching*. London: Yale University.
- Şahbaz, N. K. ve Çevik, B. (2018). Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde not alarak dinleme etkinliğinin yazma becerisine etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 48, 201-218.
- Train, R. W. (2002). foreign language standards, standard language and the culture of standardization: some implications for foreign

language and heritage language education. Language Consortium Conference on Language Learning and Teaching, s. 1-20. 05.09.2022 tarihinde <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED471316.pdf> adresinden erişilmiştir.

- Türken, G. (2022). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde toplumdilbilimsel yeti*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Türkiye Maarif Vakfı (2020). *Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programı*. İstanbul: Matsis Matbaa.
- Ulusoy, F. (2022). *Maarif Vakfı tarafından hazırlanan Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Programının yeni okuryazarlıklar bağlamında incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Uslu, Z. (2005). Edimbilim ve yabancı dil öğretimine etkileri. *Dil Dergisi*, 127, 34-43.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.

